

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI

AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN ROMANLARINDA EDEBİYAT COĞRAFYASI:
KARADENİZ ve ÇEVRESİ

DOKTORA TEZİ

SERAP ASLAN COBUTOĞLU

İSTANBUL 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI

AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN ROMANLARINDA EDEBİYAT COĞRAFYASI:
KARADENİZ ve ÇEVRESİ

DOKTORA TEZİ

SERAP ASLAN COBUTOĞLU

TEZ DANIŞMANI:
PROF. DR. A. EMEL KEFELİ

İSTANBUL 2014

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Doktora öğrencisi Serap ASLAN COBUTOĞLU'nun "Ahmet Mithat Efendi'nin Romanlarında Edebiyat Coğrafyası: Karadeniz ve Çevresi" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı doktora tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

İmza

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Emel KEFELİ
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof.Dr. Sema UĞURCAN
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Prof.Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU
Üniversitesi Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Üye : Prof.Dr. Yakup ÇELİK
Üniversitesi Yıldız Teknik Üniversitesi

Üye : Doç.Dr. Muhammet GÜR
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

[Handwritten signatures in blue ink over dotted lines]

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 24.1.11 / 2014 tarih ve 2014/22-6 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

[Handwritten signature in blue ink]
Prof.Dr. Zekeriyya KURSUN
Müdür
[Circular official stamp of the Marmara University Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature]

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	VI
ÖZET	XI
ABSTRACT.....	XII
KISALTMALAR	XIII
GİRİŞ	1
XIX. YÜZYILDA KARADENİZ ve ÇEVRESİNE GENEL BAKIŞ	1
I. BÖLÜM: KAVRAM ALANI OLARAK COĞRAFYA.....	23
I.1. COĞRAFYA: TANIM ve İŞLEVLERİ.....	23
I.2. COĞRAFYA ve SOSYAL BİLİMLER.....	32
I.3. COĞRAFYA ve UYGARLIK	47
I.4. COĞRAFYA ve TOPLUM.....	56
I.5. İKLİM ve İNSAN	67
II. BÖLÜM: EDEBİYAT ve COĞRAFYA İLİŞKİSİ.....	75
II.1. EDEBİYAT ve COĞRAFYA ETKİLEŞİMİ.....	75
II.2. YAZAR ve MEKÂN SEÇİMİ	92
II.3. EDEBİYAT COĞRAFYA İLİŞKİSİNİ YÖNLENDİREN ETMENLER...	102
II.4. YAZARIN COĞRAFYAYI KULLANMA ARAÇLARI	109
II.5. TÜRK EDEBİYATINDA EDEBİYAT COĞRAFYA İLİŞKİSİNE DAİR BAZI TESPİTLER	119

III. BÖLÜM: AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN ROMANLARINDA KARADENİZ ve ÇEVRESİ: COĞRAFYA MERKEZLİ OKUMA	126
III.1. AHMET MİDHAT EFENDİ ve COĞRAFYA BİLİMİ	126
III.2. AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN ROMANLARINDA EDEBİYAT COĞRAFYA İLİŞKİSİNİ YÖNLENDİREN FAKTÖRLER	161
III.2.1. <i>Acâyib-i Âlem</i> Romanı	164
II.2.1.1. Mekân Seçimi	165
II.2.1.2. Seyahat Fikri: Gözlem ve Uygulamalar	167
II.2.1.3. Coğrafya İle İlgili Unsurlar	177
II.2.1.4. Yer Adları ve Yol Haritası.....	189
III.2.2. <i>Kafkas ve Gürcü Kızı Yahut İntikam</i> Romanları.....	197
II.2.2.1. Mekân Seçimi	198
II.2.2.2. Seyahat Fikri: Gözlem ve Uygulamalar	199
II.2.2.3. Coğrafya İle İlgili Unsurlar	203
II.2.2.4. Yer Adları ve Yol Haritası.....	206
III.2.3. <i>Arnavutlar Solyotlar ve Gönüllü</i> Romanları.....	211
II.2.3.1. Mekân Seçimi	212
II.2.3.2. Seyahat Fikri: Gözlem ve Uygulamalar	213
II.2.3.3. Coğrafya İle İlgili Unsurlar	214
II.2.3.4. Yer Adları ve Yol Haritası.....	215
III.3. AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN ROMANLARINDA KARADENİZ ve ÇEVRESİ	216
III.3.1. Rusya: Hayal Edilen Coğrafya.....	216
III.3.1.1. Fizikî Coğrafyaya Has Unsurlar.....	218
III.3.1.1.1. Coğrafi Konum	218
III.3.1.1.2. İklim ve Bitki Örtüsü.....	223
III.3.1.1.3. Topografya.....	227
III.3.1.2. Beşerî Unsurlar	228

III.3.1.2.1. Nüfus	228
III.3.1.2.2. Yerleşme Birimleri	230
III.3.1.2.2.1. Kırsal Yerleşme	230
III.3.1.2.2.2. Şehir Yerleşmeleri	231
III.3.1.2.3. Siyasî Coğrafya.....	232
III.3.1.2.4. Etnik Coğrafya	235
III.3.1.2.5. Kültür Coğrafyası	257
III.3.1.2.5.1. Kültürel Coğrafi Görünüm	258
III.3.1.2.5.1.1. Somut Kültürel Unsurlar.....	258
III.3.1.2.5.1.1.1. Şehir Görünümleri: Peyzaj ve Tarih	258
III.3.1.2.5.1.1.2. Mimarî Biçimler	265
III.3.1.2.5.1.1.3. Diğer Unsurlar: Giyim- Kuşam, Yeme-İçme, Müzik Âletleri vb.	277
III.3.1.2.5.1.2. Somut Olmayan Kültürel Unsurlar: Folklor, Halk Şarkıları, Peri Masalları, İnançlar-Batıl İnançlar, Alışkanlıklar, Dille İlgili Özellikler, Aksanlar vb.	286
III.3.2. Kafkasya: “Anne Vatanı”.....	295
III.3.2.1. Fizikî Coğrafyaya Has Unsurlar.....	296
III.3.2.1.1. Coğrafi Konum	296
III.3.2.1.2. İklim ve Bitki Örtüsü.....	299
III.3.2.1.3. Topografya.....	300
III.3.2.2. Beşerî Unsurlar.....	302
III.3.2.2.1. Nüfus	302
III.3.2.2.2. Yerleşme Birimleri	303
III.3.2.2.2.1. Kırsal Yerleşme	303
III.3.2.2.2.2. Şehir Yerleşmeleri	304

III.3.2.2.3. Siyasî Coğrafya.....	305
III.3.2.2.4. Etnik Coğrafya.....	317
III.3.2.2.5. Kültür Coğrafyası	327
III.3.2.2.5.1. Kültürel Coğrafi Görünüm	327
III.3.2.2.5.1.1. Somut Kültürel Unsurlar.....	328
III.3.2.2.5.1.1.1. Şehir Görünümleri: Peyzaj ve Tarih	328
III.3.2.2.5.1.1.2. Mimarî Biçimler	330
III.3.2.2.5.1.1.3. Diğer Unsurlar: Giyim- Kuşam, Yeme-İçme, Müzik Âletleri vb.	334
III.3.2.2.5.1.2. Somut Olmayan Kültürel Unsurlar: Folklor, Halk Şarkıları, Peri Masalları, İnançlar-Batıl İnançlar, Alışkanlıklar, Dille İlgili Özellikler, Aksanlar vb.	339
III.3.3. Balkanlar: Yaşanılan Coğrafya	352
III.3.3.1. Fizikî Coğrafyaya Has Unsurlar.....	354
III.3.3.1.1. Coğrafi Konum	354
III.3.3.1.2. İklim ve Bitki Örtüsü.....	355
III.3.3.1.3. Topografya.....	356
III.3.3.2. Beşerî Unsurlar.....	358
III.3.3.2.1. Nüfus	358
III.3.3.2.2. Yerleşme Birimleri	359
III.3.3.2.2.1. Kırsal Yerleşme	359
III.3.3.2.2.2. Şehir Yerleşmeleri	360
III.3.3.2.3. Siyasî Coğrafya.....	361
III.3.3.2.4. Etnik Coğrafya.....	372
III.3.3.2.5. Kültür Coğrafyası	379
III.3.3.2.5.1. Kültürel Coğrafi Görünüm	379
III.3.3.2.5.1.1. Somut Kültürel Unsurlar.....	380

III.3.3.2.5.1.1.1. Şehir Görünümleri: Peyzaj ve Tarih	380
III.3.3.2.5.1.1.2. Mimarî Biçimler	381
III.3.3.2.5.1.1.3. Diğer Unsurlar: Giyim- Kuşam, Yeme-İçme, Müzik Âletleri vb.	386
III.3.3.2.5.1.2. Somut Olmayan Kültürel Unsurlar: Folklor, Halk Şarkıları, Peri Masalları, İnançlar-Batıl İnançlar, Alışkanlıklar, Dille İlgili Özellikler, Aksanlar vb.	387
SONUÇ	398
KAYNAKÇA.....	404
ÖZGEÇMİŞ	425

ÖNSÖZ

Edebiyat dünyasında ayrıcalıklı olan “yer duygusu”nun coğrafyada da özel bir yeri vardır. Her iki disiplin de farklı bakış açılarıyla insanı, insan deneyimini, insanın “yer” üzerindeki faaliyetini yazmakta, ortak alanları, mekânları, yapıları, manzaraları kullanmaktadır. Edebiyat eserleri mekân, görünüm ve insanların bunlara olan tepkileri, tutumları konusunda coğrafyaya katkı sağlamakta, coğrafya da türlü renkleriyle, davetkâr serüvenleriyle edebiyatçılara kapı aralamaktadır. Bu anlamda bir serüven olan coğrafyanın, içinde yoğun betimlemeleri olan ve insanı anlatan edebiyatla yolları kesişir, tıpkı “yazmak” (graphien) noktasında kesiştiği gibi.

Çalışmamızda coğrafyanın gerilemesiyle imparatorluğun gerilemesinin paralel olduğu mesajını veren ve Batı’daki çağdaşlarına paralel olarak bir “coğrafi roman” uygulamasına geçen Ahmet Midhat Efendi’nin, Karadeniz ve çevresini kapsayan romanlarını, metnin üretim sürecini farklı bir kanaldan irdeleyen ve okuma türlerinden biri olan coğrafya merkezli bir okumayla inceledik.

Bu çalışmayı yapmamızın önceliklerinden biri Ahmet Midhat Efendi’nin eserlerinin coğrafya merkezli okumaya elverişli olmasıydı. Coğrafya merkezli okuma türünü seçmemizin nedeni ise edebiyat coğrafyasının edebî metinlerde coğrafyayı, coğrafya ve mekân unsurlarını merkeze alan okuma ve inceleme türlerinden biri olmasıdır. Bu nedenle coğrafyanın (birey, toplum, uygarlık) olmak üzere ilgilendirdiği kitlenin çok geniş olması, konum, topografya, iklim, nüfus, yerleşme, siyaset, ekonomi, etnisite, kültür, tarih gibi pek çok alanı doğrudan etkilemesi bu okuma türü ile incelenecek metinlere de çok boyutlu bakılmasını mümkün kılmaktadır. Bu çerçevede XIX. yüzyılın siyasî ortamı ve Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu durum da göz önünde bulundurulduğunda Ahmet Midhat Efendi’nin metninin coğrafya merkezli bir incelemeyle ortaya çıkaracağı sonuçları görmeyi önemsedik.

Çalışmamızı, yazarın, gerek eserlerinin fazlalığı gerekse eserlerindeki coğrafi sınırların genişliği dolayısıyla Karadeniz ve çevresi ile sınırlandırdık. Bununla birlikte Osmanlı Devleti açısından Karadeniz ve çevresinin XIX. yüzyıldaki sosyal, siyasal, etnik ve kültürel durumu, bu durumun farkında olan yazarın bilinçli seçimleri ve biyografisinin de tesiriyle özellikle Kafkasya ve Balkanlar’a attettiği “özel” anlam, tercihimizin Karadeniz ve çevresinden yana olmasında etkili olmuştur. Bu durumda Karadeniz’le yolları kesişen Kafkasya, Balkanlar ve Rusya’yı içine alan eserler, inceleme açısından temel alınmış, bu bölgelerin sadece isim olarak geçtiği metinlerden

ise ilgili yerlerde söz edilmiştir. Buna göre çalışmada Rusya'nın işlendiği *Acâyib-i Âlem*, Kafkasya'nın işlendiği *Kafkas* ve *Gürcü Kızı Yahut İntikam*, Balkan coğrafyasının işlendiği *Arnavutlar Solyotlar* ve *Gönüllü* romanları incelenmiştir.

Tasnifte eserler, coğrafi bağlamları da göz önünde bulundurularak kronolojik olarak yer almıştır. İnceleme kısmında ise tema öncelikli olduğu için eserler arasında geçişlilik söz konusudur.

Çalışmamız “giriş”, “sonuç”, “kaynakça” dışında üç bölümden oluşmaktadır. Öncelikle yazarın romanlarındaki tarihî arka planın ve coğrafya-tarih-edebiyat arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla “Giriş”te Karadeniz ve çevresinin XIX. yüzyıldaki durumu konusunda (sosyal, siyasî, ekonomik, kültürel vb.) genel bir bilgi verdik.

I. Bölüm’de, coğrafya merkezli okuma yöntemine katkı sağlayacak şekilde coğrafya ile ilgili bir kavram alanı oluşturmaya çalıştık. Bu çerçevede öncelikle coğrafyanın tanımı, ne olduğu, sosyal bilimlerle ilişkisi üzerinde durduk. Ardından coğrafyanın, sırasıyla uygarlık, toplum ve insanla olan ilişkisinden söz ettik. Tüm bunlar, Ahmet Midhat’ın, coğrafya ile ilgili müstakil eserlerini anlamamızı, XIX. yüzyılda coğrafyaya atfedilen anlamlar noktasında yazarın nerede durduğunu ve toplum-insanlık-uygarlık noktalarında coğrafyaya atfettiği değeri ve önemi görmemizi ve bunları roman metinlerinde kimi zaman bir bütün kimi zamansa çeşitli yönleriyle nasıl işlediğini kavramamızı sağlamıştır.

II. Bölüm, “Edebiyat ve Coğrafya İlişkisi”ni teorik düzlemde incelediğimiz bölümdür. Edebiyat ve coğrafya arasındaki ilişkiden söz ederken coğrafyanın ve edebiyatın birbirlerine olan karşılıklı katkı ve tesirlerinden, yazar ve mekân seçiminden, bu seçim üzerinde etkili ve edebiyat coğrafya ilişkisini yönlendiren etmenlerden (algı/bakış açısı/hafıza-bellek), coğrafyayı kullanım araçlarından (harita/zihin haritaları/seyahat) söz ettik. Batı’daki çalışmaların yanısıra Türk edebiyatında edebiyat-coğrafya ilişkisini merkeze alan isimlere ve çalışmalara kısaca değindik. Bu bölüm, III. Bölüm’de Ahmet Midhat Efendi’nin hangi bakış açısıyla mekâna baktığı, coğrafyayı nasıl ve hangi araçlarla algıladığı ve tasarladığı, özellikle Kafkasya bölümünde hafızasındakilerin, anılarının mekânı tanımlamasında nasıl bir rol oynadığı konusunda katkı sağlamıştır. Bununla birlikte haritalarla nasıl yön bulduğu, nasıl bir zihin haritası oluşturduğu ve seyahati hangi bağlamlarda kullandığı konusuna da katkı sağlamıştır.

III. Bölüm, Ahmet Midhat Efendi'nin bahsi geçen eserlerinin coğrafya merkezli okuma ile incelenmesidir ve kendi içinde üç ana başlıktan oluşmaktadır. "Ahmet Midhat Efendi ve Coğrafya Bilimi" başlıklı kısım, Ahmet Midhat Efendi'nin coğrafya bilimi ile ilgili görüşlerini açıkladığı müstakil eserlerinin hacimsel bir sıralama ile incelenmesidir. "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Edebiyat Coğrafya İlişisini Yönlendiren Faktörler" adlı kısım ise tezde incelenen eserler dikkate alınmak üzere coğrafya merkezli incelemelerde önemli yer tutan mekân seçimlerinin nedenlerinin irdelenmesi bağlamında yazarın ve kahramanların mekân seçimi, eserlerdeki seyahat fikri (gözlem ve uygulamalar), coğrafya ile ilgili unsurlar (harita, seyahat, vb.), yer adları ve yol haritası -yol haritaları sadece seyahat romanı olmaları itibarıyla *Acâyib-i Âlem* ve *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanları dikkate alınarak yapılmıştır-başlıklarından oluşmaktadır. Bu yolla incelediğimiz eserlerdeki coğrafyanın teorik bir yapısının çıkarılmasını ve yazarın müstakil eserlerindeki görüşlerinin bu yapıya olan tesirinin mukayeseli olarak incelenmesini amaçladık.

"Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Karadeniz ve Çevresi"ni ise "Rusya: Hayal Edilen Coğrafya", "Kafkasya: 'Anne Vatanı'" ve "Balkanlar: Yaşanılan Coğrafya" genel başlıkları altında, bu üç başlığı da "Fizikî Coğrafyaya Has Unsurlar" ve "Beşerî Unsurlar" olmak üzere iki ana başlık altında inceledik. Fizikî unsurlar "Coğrafi Konum", "İklim ve Bitki Örtüsü" ve "Topografya" alt başlıklarından oluşmaktadır. Genel anlamda bu bölümde, coğrafi konumun bahsi geçen bölgelere jeostratejik ve jeopolitik açıdan tesiri ve bu tesire yazarın yaptığı vurgu üzerinde durduk. İklim bahsinde iklimin insan fizyolojisi üzerindeki tesirinden söz eden yazarın, kuzey-güney eksenindeki yarımküre farklarına dair görüşlerine değindik. Bununla birlikte iklimin toplumsal yaşam, mesken tipleri, giyim-kuşam ve gündelik pratikler üzerindeki etkisine dair yazarın görüşleri üzerinde durduk. Topografya bahsi ise daha çok bireylere ve toplumlara hükmedici özelliğiyle romanlarda işlendiği için topografyanın hem gündelik pratiklerde hem savaş pratiklerindeki zorlayıcı koşullarına ve yazarın da üzerinde durduğu gibi dağlı/ovalı ayırımına sebebiyet veren yönü üzerinde durduk. Beşerî unsurlar "Nüfus", "Yerleşme Birimleri", "Etnik Coğrafya", "Siyasî Coğrafya", "Kültür Coğrafyası" şeklinde alt başlıklardan oluşmaktadır. Nüfus bahsinde el değiştiren mekânlar dolayısıyla yer değiştirmek zorunda kalan insanların nüfus üzerindeki etkileri göç olgusu etrafında işlenmiştir. Etnik ve siyasî coğrafya ise bahsi geçen bölgelerdeki etnik çeşitlilik, yazarın bu çeşitliliğe getirdiği yorum ve siyasî

olayları coğrafi düzlemde ele alış biçimiyle dikkat çeker. Kültür coğrafyasında ise şehir görünümleri, mimarî biçim gibi somut kültürel unsurlar ile folklor, masallar, inançlar, alışkanlıklar noktasında somut olmayan unsurlar üzerinde durduk. Yerleşim birimleri “kırsal” ve “şehirsel” olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Balkan ve Kafkas coğrafyasına ait bazı büyük sancak ve kasabaları, şehir görünümü arzettiği için bu kısım içinde değerlendirdik, onun dışındaki küçük yerleşim birimlerini kırsal yerleşimlere dâhil ettik.

Sonuç kısmında Ahmet Midhat Efendi'nin coğrafyadan ne anladığı, bu disiplini hangi yönleriyle edebiyata taşıdığı, böylece coğrafya ve edebiyata olan katkıları, coğrafyayı, insan/toplum ile nasıl ilişkilendirdiği, romanlarda coğrafya ile diğer disiplinler arasında kurduğu ilişkiler, coğrafi bilgiyi ve unsurlarını (harita, seyahat, pusula vb.) önce kendini sonra toplumu dönüştürme aracı olarak edebiyat metinlerinde nasıl kullandığı, aidiyet ve kimlikler açısından taşıdığı değer olarak mekâna bakışı ve değerlendirişi, yazarın hayat coğrafyası ile edebiyat coğrafyasının hangi noktalarda kesiştiğini izah etmeye çalıştık. Böylece yazarın eserlerinde XIX. yüzyıl gündemine getirdiği “coğrafi muhayyile” ve “haritalandırma” mantığının varlığını göstermeye çalıştık.

Elde ettiğimiz sonuçların, XIX. yüzyıl roman tekniğinde yazarın geldiği noktayı, coğrafya disiplinine bütünsellik, daha da önemlisi bilimsellik kazandıran bakışını, metnin haritalandırılması sürecini gözlemlememizi, coğrafi muhayyilenin edebiyat ve edebî metinlerdeki işlevsel yönünü kavramamızı, yazarın içeriye ve dışarıya açılan mekân tasavvurlarını ve geo-cartography yani edebî haritacılığı takip etmemizi sağlaması bakımından önemli olduğu kanaatindeyiz. Bu sonuçlar ayrıca, gerçek ve fiziksel coğrafya ile yazarın veya karakterlerin edebî metindeki kavramsal haritalandırmasının ne denli örtüştüğünü, bunun da metin içindeki mekânsal simgelere hangi noktalarda dayandığını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Bu süreçte tez konumu kulağıma fısıldadığı andan itibaren ilgi, yardım ve kaynaklarını esirgemeyen, görüşleriyle beni aydınlatan, doğru zamanda doğru yere bakışımı çeviren, gerek yaptığı çalışmalarla gerekse açtığı ufukla danışmanım olmanın çok ötesinde benim için bir ışık olan kıymetli hocam Prof. Dr. Emel KEFELİ'ye sonsuz teşekkür ederim. Kendisinden çok şey öğrendim. Nazik tavırlarıyla bana vakit ayırıp çalışmama katkı sağlayan Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU'na ve Doç. Dr.

Muhammet GÜR'e de teşekkür borçluyum. İlgilerinden dolayı hocam Prof. Dr. Sema UĞURCAN'a da teşekkür ederim.

Manevî destekleriyle her an yanımda olduklarını hissettiren sevgili aileme ve eşim Resul COBUTOĞLU'na, fikirlerime kıymet veren, desteklerini esirgemeyen kıymetli dostlarım ve meslektaşlarım Evrim ULUSAN ÖZTÜRKMEN, Nursel UYANIKER, Bihter GÜRİŞİK, Zehra HAMARAT, Öznur DİŞCİ, Ercan ALAN ve Mustafa'ya DERE'ye ve İngilizce kaynaklara ulaşmamı sağlayan Mehmet SÜMER'e de çok şey borçluyum. Bu nedenle kendilerine de teşekkür ediyorum.

ÖZET

Çalışmamızda edebiyat-coğrafya/coğrafya-insan bağlamından hareket edilerek coğrafya merkezli bir okumayla Ahmet Midhat Efendi'nin "fikirlerini uygulama/yerleştirme alanı" olarak coğrafyayı nasıl kullandığının ve "hayal edilen, tasarlanan", "yaşanılan" ve "algılanan" coğrafyalarla fikirleri arasındaki ilişkinin tespiti ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma, yazarın fikirlerinin coğrafya ve mekân ile nasıl beslendiğinin ve kendisine esin kaynağı olan edebiyat-coğrafya ilişkisinin ortaya konması bakımından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Midhat Efendi, edebiyat coğrafyası, mekân, coğrafya, yer, seyahat, Kafkasya, Balkanlar, Rusya, etnik coğrafya, siyasî coğrafya, kültür coğrafyası, beşerî ve fizikî coğrafya

ABSTRACT

In our study, based on the literature-geography/geography-human context, it is aimed that Ahmet Midhat Efendi how to use geography as a practise/location area while expressing his ideas and the relationship between "imagined, designed", "living and percieved" places and his ideas has been determined and evaluated at the result of geography centered reading. The study has importance in terms of geography's effect in the author's ideas and revealing the relationship between literature and geography.

Key Words: Ahmet Midhat Efendi, géo-literary, space, geography, place, expedition, Caucasia, the Balkans, Russia, ethnic geography, political geography, culture geography, human and physical geography

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	: Adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: Adı geçen makale
<i>a.g.y.</i>	: Adı geçen yazı
ATÜT	: Asya Tipi Üretim Tarzı
bk.	: Bakınız
Bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DAÜ	: Doğu Akdeniz Üniversitesi
der.	: Derleyen
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
ed.	: Editör
hzl.	: Hazırlayan
KATÜ	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
S.S.C.B	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Üniv.	: Üniversitesi
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

vs. : ve saire
Yay. : Yayınları
yay. hzl. : Yayına hazırlayan
YKY : Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

XIX. YÜZYILDA KARADENİZ ve ÇEVRESİNE GENEL BAKIŞ

Okyanuslar, denizler ırmaklar yalnızca yol ya da sınır değillerdir; belirli insanî etkileşim ve değiş tokuş öykülerinin merkezî karakterleri olarak tarihleri de mevcuttur. Mark Twain'in dediği gibi su yollarının her zaman fiziksel bir tarihlerinin yanısıra "tarihsel bir tarihleri" de vardır.¹ Coğrafi bakışımızı Karadeniz'e çevirdiğimizde "yer"ın anlamı, bunun zamanla nasıl değiştiiği, halkların ve uygarlıkların çevrelerine çizilen düşünsel çizgilerin ne denli değişken olduğu görülecektir.

Çevresindeki halkların ve devletlerin tarih, kültür ve siyasetlerindeki rolü oldukça büyük olan Karadeniz, Bizans'tan Osmanlı Devleti'ne ve Rusya'ya kadar her daim büyük güçlerin stratejik amaçlarının merkezinde olmuştur. Vaktiyle adına Farsça misafir kaçırın anlamında "minmân-güriz" denilen² bu deniz, daha sonra Yunanlılar ve Romalılar tarafından misafirperver demek olan *Pontus Euxinus*³ adıyla anılmıştır. Anadolu'daki Türk hâkimiyetinden itibaren ise Karadeniz adını almıştır. İsminin başındaki kara kelimesinin, eski Türk dilinde renklerin aynı zamanda yön ifade etmeleri sebebiyle "kuzey" anlamına geldiği de bilinmektedir.⁴

Balkan ve Anadolu yarımadalarıyla Kafkasya arasında uzanan iç deniz şeklinde tanımlanan Karadeniz, kabaca elips biçimindedir ve sahillerinin yaklaşık yarısı Avrupa, yarısı Asya topraklarında bulunmaktadır. Boyutları doğu-batı doğrultusunda 1170 (Poti-Burgaz), kuzey-güney doğrultusunda ise en geniş 600 (Ereğli Odesa), en dar 265 kilometredir (İnebolu- Kırım kıyıları). Güneybatısındaki İstanbul aracılığıyla Marmara Denizi, dolayısıyla Ege ve Akdeniz'le bağlantılı olan Karadeniz, kuzeyinde bulunan Kerç Boğazı ile Azak Denizi'ne bağlıdır ve yüzölçümü bu denizle birlikte 460.000 km² ye ulaşmaktadır.⁵

Karadeniz, doğuda Aral Gölü ile Hazar Denizi'nden başlayıp batıda Viyana havzasına kadar uzanan eski bir denizin kalıntısıdır. Jeolojik evrimini uzun gelişim

¹ Charles King, *Karadeniz*, (çev. Zülal Kılıç), Kitap Yay., İstanbul 2008, s. 21.

² Karadeniz'in ismine dair en eski bilginin Herodot'a (M.Ö. 484-425) ait olduğu düşünülür. Herodot'un belirttiğine göre Karadeniz'e önceleri "mihmân-güriz" ismi verilmiştir. Karadeniz'in bu şekilde isimlendirilmesi, Yunanlıların denizi tanımamalarından ve sahil halkının kendilerine karşı göstermiş oldukları mihmân-gürizlikten ileri gelmektedir. Halk, o zamanlar tek denizci olan ve Karadeniz sahillerinde kendilerine müstemleke kurmak ve ticaret yolu açmak isteyen eski Yunanlılara karşı düşmanca muamelede bulunmuşlardır. Bu nedenle de Yunanlılar, hem bu muameleyi hem de Karadeniz'in, kesif sislerinin, kışın esen şimal rüzgârlarının ve dere yataklarının donmasıyla adalar denizine bir tezat oluşturduğunu dikkate alarak bu denize "mihmân-güriz" ismini vermişlerdir. Bk. Sava N. Ivanof, *Karadeniz*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1928, s. 11.

³ King, *a.g.e.*, s. 33.

⁴ Metin Tuncel, "Karadeniz", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 385-386.

⁵ Tuncel, *a.g.m.*, s. 385.

aşamaları geçirerek tamamlamıştır.⁶ Ada bakımından zengin değildir; başlıca adaları Anadolu kıyılarındaki Giresun (antik Aretias) ve Kefken adaları ile Tuna deltası önündeki Yılan (Zmeini) adalarıdır. Karaların kıta sahanlığını teşkil eden ve Anadolu önlerinde darlaşan 90-100 metre derinliğindeki sığ alanlar, Odesa Körfezi ile Azak Denizi'nde geniş yer tutarlar. Tamamı kıta sahanlığı içinde bulunan Azak denizinin en derin yeri on dört metreyi geçmez.⁷

Bir iç deniz özelliği taşıyan Karadeniz'in kıyı kesimleri tarih boyunca pek çok kavmin yerleştiği, değişik kültürlerin etkili olduğu bir bölge olarak ön plana çıkmıştır. Eskiçağlar'da batı sahillerine Kimmerioslar, güney sahillerine ise Yunan kolonileri yerleşmişler, kuzeyde Azak'tan Dobruca'ya kadar olan kesimde (İskit ülkesi) Asya menşeli kavimler etkili olmuşlardır. IV. yüzyılda Türk kavimleri bu bölgelere gelmeye başlamış, 370'lerden itibaren Hunlar, Kuzey Karadeniz bozkırlarına yerleşmişlerdir. VI. yüzyılın sonlarında ise Slavlar Karadeniz kıyılarına ulaşırlar. Karadeniz'in güney sahilleri Bizans İmparatorluğu'nun idaresi altındayken VI-X. yüzyıllarda Hazarlar, Kırım'dan Kafkasya'ya kadar olan kesimi ellerinde bulundurmışlardır. Bu dönemde Karadeniz, ticarî münasebetler ağı içerisinde Baltık sahilleriyle Akdeniz dünyasını irtibatlandırılan önemli bir mevki kazanmıştır. Bir yandan da Asya'dan Avrupa'ya ulaşan yolların ana kavşak noktaları kuzey kıyılarında oluşmaya başlamıştır. Bu ticarî canlılık içinde Bizans İmparatorluğu'nun başşehri olan İstanbul, Karadeniz'in Akdeniz'e açılan kesiminde ana depo hâline gelmiştir. Kuzey bozkırlarından ve Avrupa kıyılarından bu şehre yönelik ticarî faaliyetler yoğunlaşmıştır. Hatta İskandinav kavimleri IX. yüzyılda Boğaz'a kadar inerek yağma ve tahribatta bulunmuşlardır.⁸

XI. yüzyıldan sonra ve özellikle XII. yüzyılda Karadeniz, hem kuzeyden hem güneyden çeşitli Türk kavimlerinin iskânına sahne olmuştur. Bu durum Karadeniz havzasının siyasî ve etnik görüşünü değiştirmiştir. XI. yüzyılda Karadeniz'in sadece güney sahilleri değil Kırım tarafı ve doğu kıyıları da dâhil Bizans İmparatorluğu'nun kontrolü altındayken Malazgirt Savaşından sonra Türklerin Anadolu'ya gelişi güney

⁶ Bu konuda Karadeniz'in yaklaşık 18-20 bin yıl önce, şimdikininkin üçte ikisi kadar büyüklükte, sığ bir göl olduğu düşünülmektedir. Bu göl, Avrupa ile Küçük Asya'yı birbirine bağlayan ince bir kistakla ayrılan bir çöküntünün içindedir. Buzulların erimesi sularını yükseltmiş ve denizi Akdeniz'le birleştirmiştir. Sular daracık İstanbul ve Çanakkale boğazlarını da aşarak aradaki Marmara Denizi'ni oluşturmuştur. Ancak bu durumun tam olarak nasıl ve ne zaman meydana geldiği tartışmalı bir konudur. Bu durum halk arasındaki efsanelere de sirayet etmiştir. M.Ö. I. yüzyıla ait Diodorus'un Ege'deki Semadirek Adası yerlilerinden topladığı efsaneye göre Karadeniz büyük bir gölken bu göle akan nehirler gölü taşımış ve çevresindeki köyleri de yok ederek Ege'ye doğru dar bir geçit açmıştır. Karadeniz'den gelen taşkın öylesine büyüktür ki Akdeniz yükselmiş ve tüm adaları sular altında bırakmıştır. Bk. King, *a.g.e.*, s. 33-34.

⁷ Tuncel, *a.g.m.*, s. 386.

⁸ "Karadeniz", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 386.

sahillerinde yeni gelişmelere yol açmıştır. Selçukluların, 1214'te İznik İmparatoru Laskaris'in yenilgisine müdahalesi, Türklerin yavaş yavaş Karadeniz'in Anadolu sahillerine yerleşmelerine neden olmuştur. İzzettin Keykâvus, 1214'te Sinop'u ele geçirmiştir. Daha sonraki gelişmelerle de beraber Karadeniz'in Anadolu sahillerinin orta ve batısında Trabzon Rum Devleti dışında yeni Türk beylikleri ortaya çıkmıştır.⁹ Selçuklular, I. Alâeddin Keykubad zamanında Kırım'a, Sudak'a bir sefer düzenleyerek Akdeniz'in önemli liman şehri Antalya ve Karadeniz'i irtibatlandıran Sinop Limanı vasıtasıyla güney-kuzey ekseninde önemli bir siyasî ve iktisadî avantaj elde etmiş olurlar.¹⁰

XIII ve XIV. yüzyıllarda Altın Orda Devleti'nin idaresi altındaki Karadeniz'in kuzey kesimiyle Mısır arasında ticarî bağlar kuvvetlenmiştir ve bu yüzyıllarda Karadeniz, Tatar-Moğol fetihleri sonucunda doğmuş iki istikrarlı gücün buluşma noktasında bulunmaktadır.¹¹ 1260'lı yıllardan itibaren Latin tüccarlar, özellikle Cenevizliler Karadeniz'de ön plana çıkmışlar, Kefken, Amasra, Sinop, Samsun, Fatsa, Kefe, Balaklava gibi yerlerde önemli ticaret kolonileri kurmuşlardır. Akdeniz ile kuzeyde Baltık Denizi arasındaki ticarî faaliyet, Karadeniz'deki limanlarda kesişmekte ve Cenevizliler Galata'daki kolonileri vasıtasıyla ticarî ağı yönlendirmektedirler. Venediklilerin Karadeniz'e yerleşmeleri sonucu Karadeniz'de ticarî önemi büyük limanlar üzerinde Venedik-Ceneviz mücadelesi yaşanmış, bu süreçte Osmanlılar, Karadeniz'in güney ve batı sahillerine ulaşmışlardır. XIV. yüzyılın sonlarında ise Karadeniz'in kuzey kesimlerine hâkim olan isim Timur'dur. Timur, Osmanlıları mağlup ederek Karadeniz sahillerindeki Türk beylerini kendisine tâbi kılmıştır.¹²

1453'te İstanbul'un fethi ve Osmanlıların yükselişiyle bir Türk gölü hâline gelen Karadeniz, mahallî merkezli bir özellik kazanmış olur. Amasra'nın, Sinop'un alınması, Trabzon Rum Devleti'ne son verilmesi neticesinde Karadeniz'in bütün güney sahillerine hâkim olan unsur artık Osmanlı'dır ve Kırım Hanlığı da Osmanlı'ya bağlı hâle gelmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman zamanındaki Boğdan seferi Kırım'dan itibaren İstanbul'a kadar bütün Batı Karadeniz kıyılarının Osmanlı idaresi altına girmesiyle

⁹ İbrahim Telliöğlü, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yay., Trabzon 2004, s. 104-105. Ayrıca konu ile ilgili bk. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1972; Gülçin Çandarlıoğlu, "Karadeniz'in Kuzey Bölgesinin Türkleşmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 9-16.

¹⁰ "Karadeniz", s. 386.

¹¹ King, *a.g.e.*, s. 113.

¹² "Karadeniz", s. 387.

sonuçlanmıştır. Osmanlılar, bugünkü Moldova ve Ukrayna'nın sahil kesimlerinde yeni idarî birimler kurarak Romanya, Polonya hatta Rusya ve ötesindeki bölgelere uzanan ticaret yollarını koruma altına almaya, ayrıca kuzeyden gelebilecek Kazak ve Rus akınlarını önlemeye çalışmışlar, ancak bütün tedbirlere rağmen Kazak akınlarının, gerek İstanbul gerekse Anadolu'nun kuzey sahillerine kadar olan etkisini kıramamışlardır. Neticede Osmanlı idaresi altındaki Karadeniz, önemli sayılabilecek bir ticarî faaliyete sahne olmuştur ve bu ticarete ana merkez artık İstanbul'dur.¹³

Eskiçağ'lardan beri Karadeniz bölgesi Ege ve Akdeniz ile yoğun bir ekonomik bütünlük oluşturmakla birlikte XV ve XVI. yüzyıllarda kuzey-güney ticareti önemli sayılabilecek boyutlara ulaşmıştır. Bu durumda Karadeniz, güneye ve kuzeye gönderdiği mallarla bir ihracat kapısı özelliği kazanmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa ve Rus menşeli imalâtın Türk ve Hint dokumalarına rakip oluşuna kadar Karadeniz bölgesi, iç ticaret ve yerli sanayi mâmullarının önemli bir güzergâhı olma durumunu korumuştur.¹⁴

İstanbul'un fethinin ardından Karadeniz'in bütün sahilleriyle ele geçirilme zorunluluğu gündeme gelmiş, bunda ileride büyük bir nüfus barındıracak olan başşehrin geçiminin rahatça sağlanması yanında, bu istikametten gelebilecek tehlikelerin önlenmesiyle ilgili güvenlik konusu da önemli rol oynamıştır. XVII. yüzyıldaki Kazak saldırılarına kadar belirli bir tehdit unsuruyla karşılaşmayan Osmanlı hâkimiyeti, bu durumunu Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar korumayı başarmıştır.¹⁵ II. Mustafa'nın 1703'te Büyük Petro'ya yazdığı bir nâmede dile getirilen, Karadeniz'e yabancı bir kayığın dahi çıkmasına tahammül edilemeyeceğine dair ifadeleri ve Karadeniz'in bir iç Türk gölü olduğunu belirtmesi bu denizin özel durumunu açıkça belirtmektedir.¹⁶

XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar yabancı devlet gemilerine kapalı bir Türk gölü olarak kalan ve bazı istisnalar dışında yabancı gemilerin çıkmasına izin verilmeyen Karadeniz, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ağır şartları neticesinde ilk defa Rusya'nın kullanımına açılır.¹⁷ Daha önceki devirlerde çeşitli devletlere verilen ahidnâmelerde (1601 İngiltere, 1680 Hollanda, 1740 Fransa) Karadeniz'de serbestçe ticaret

¹³ *a.g.m.*, s. 387.

¹⁴ *a.g.m.*, s. 387.

¹⁵ Faruk Bilici, "Karadeniz", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 388.

¹⁶ Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul 1947, s. 34.

¹⁷ Bilici, *a.g.m.*, s. 388.

yapabilmeyi öngören maddelerin varlığı söz konusu olmakla beraber bunun *kullandırılmayan ve kullanılmayan* bir hak olarak saklı kaldığı görülür.¹⁸

Karadeniz'in yabancılara yasaklanmış kapalı deniz statüsü Karlofça Antlaşması ile sarsılmaya başlamıştır. Avusturya'nın bu denize açılmamak kaydıyla Osmanlı topraklarında ticaret yapabilme hakkı bu antlaşmayla kabul edilmiş olmakla beraber uygulamada bir gelişme olmamış, 1718 Pasarofça Antlaşması ile teyit bulan bu husus, 1739 Belgrad Antlaşması ile geçerlilik kazanmıştır. Ancak Avusturya'nın Karadeniz'e çıkma ve kendi bayrağıyla ticaret yapabilmesi ancak 24 Şubat 1784 tarihinde verilen müstakil senetle mümkün olabilmıştır.¹⁹

Lehistan da Karadeniz ticaretiyle ilgilenmekle beraber bu talebini ilk defa III. Selim'in tahta çıkışıyla gündeme getirir. Rus cephesindeki sıkışıklıktan ötürü Lehistan'a, Ekim 1790'da Osmanlı bandırası taşımak şartıyla Karadeniz'e açılma ruhsatı verilmiş, ancak iki devlet arasında ittifakın oluşamaması sebebiyle bu karar uygulanma imkânı bulamamıştır.²⁰

Rusya'nın 1695 ve 1696'da Aşağı Dinyepr ve Don Nehri istikametindeki saldırıları Karadeniz'e açılma amacı taşımaktadır. 1700 tarihli İstanbul Antlaşması, Rusya'ya Azak denizine açılma imkânı vermiş, 1711 Prut Barışı ile durum tekrar eski haline getirilmiştir. 1736 Belgrad Antlaşması da Rusya'nın Karadeniz'e çıkma girişimini neticesiz bırakmıştır. Kalesi yıkılmak kaydıyla Azak'ı elinde tutan Rusya, bu yörenin iki devlet arasında boş ve tarafsız bir bölge durumuna sokulmasına rıza göstermek, Azak ve Karadeniz'de savaş ve ticaret gemileri bulundurmamak, buralardaki ticareti Osmanlı gemileriyle sürdürmeyi kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Rusya, böylece Karlofça'dan önceki durumuna düşmüş ve Azak Denizi'nin de bir Osmanlı iç denizi olduğunu teyit etmiştir.²¹

1768'de başlayan Rus savaşı, Karadeniz'e açılmayı hedefleyen ve bunda başarı kazanan bir girişim olarak Rusya için aynı zamanda bir ticaret savaşı özelliği taşımaktadır. Rusya'nın bereketli "kara topraklar bölgesi"nde yetişen hububatın, Petersburg veya Reval limanlarına sevkedilebilmesi için 1500-2000 km yol katedilmesi

¹⁸ Beydilli, Babıâli'nin, uygulanmasına izin vermeyeceği hâlde Karadeniz'in yabancı ticaretine izin veren maddelerinin hangi düşünceler doğrultusunda ahidnâmelerde yer aldığı sorusunun cevabını ahidnâmelerin tanzim tekniğinde ve şeklinde aramaktadır. Bk. Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve 'Mîrî Ticâret' Teşebbüsü", *Belleten*, C. 55, S. 214 (Aralık 1991), s. 687-688.

¹⁹ Bilici, *a.g.m.*, s. 388.

²⁰ *a.g.m.*, s. 388.

²¹ *a.g.m.*, s. 388.

lazım gelirken bu ürünün Karadeniz'den ihracı için yalnızca 300-600 km kadar bir mesafenin yeteceği bu savaşın başından itibaren dile getirilen hususlardandır. Savaşı sona erdiren Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rus ticaret gemilerinin Karadeniz'e ve bu denizden Akdeniz'e çıkmasına izin verilmesi zorunluluk hâline gelmiştir. Bu antlaşma Karadeniz'i Rus bandıralı ticarî gemilere açarak Güney Rusya ekonomisinin hızla gelişmesini sağlamış, ardından Rusya, 1783'te Kırım'ın ilhakıyla Kuzey Karadeniz sahillerine tamamen yerleşmiş ve Kabartaylar'ı da alarak hâkimiyetini Kafkas sahillerine kadar genişletmiştir. 1792 Yaş Antlaşması ile Aksu (Buğ) ve Turla arasındaki arazi ve Özi Kale Limanı'nın da ele geçirilmesiyle Karadeniz sahillerindeki yerleşmesini sürdürmüştür. Fetihler akabinde kurulan Kerson ve Odesa gibi liman şehirleri Karadeniz ticaretinin ihraç kapıları vazifesini görmeye başlamış, bu gelişmeler neticesinde Karadeniz'deki Osmanlı hâkimiyeti zarar görmüştür. Başşehirin askerî yönden güvenlik sorunları, önemli ekonomik kayıplar, şehrin iâşesiyle ilgili sıkıntılar gündeme gelmekle birlikte Rusya'nın Akdeniz'e çıkma siyaseti devletlerarası alanda önemli bir yer tutacak olan Boğazlar meselesini ortaya çıkarmıştır.²²

Fransa'nın Mısır'a saldırmasının (1798) ardından oluşturulan İngiliz ve Rus ittifakları müttefik olarak Rus savaş gemilerinin Akdeniz'e açılmasına imkân vermiş, Mısır'ın tahliyesinde yardımcı olan İngiltere'ye ise Karadeniz ticaretine katılabilme hakkının sağlanacağı ifade edilmiştir. Paris Barış Görüşmelerinde Fransa'nın Karadeniz ticaretine iştirak etmesiyle ilgili ısrarlı talepleri söz konusu olmuş ve bir an önce barışın akdine taraftar olan III. Selim'in emriyle Karadeniz ticaretine ruhsat verilmesi hükmüne bağlanmıştır. (25 Haziran 1802) Aynı hakkın müttefik sıfatıyla İngiltere'ye de verilmesi kaçınılmaz olduğundan Karadeniz ticareti bu devlete de açılarak böylece her iki devletin 1601 ve 1740 ahidnâmeleriyle saklı tutulan haklarına resmen işlerlik kazandırılmıştır.²³

Fransa, İngiltere, Rusya gibi devletlerin Karadeniz ticaretine iştirakleri diğer Avrupa devletlerini de harekete geçirir. İspanya, Sicilyateyn, Hollanda, İsveç, Prusya, Sardunya, Danimarka, hatta Osmanlı himayesindeki Dubrovnik ve Yedi Ada cumhurunun istekleri neticesinde birtakım yükümlülükler getirilerek kendi bayraklarıyla Karadeniz'de dolaşmalarına izin verilmesi fikri ağırlık kazanmaya başlamış böylece 1802-1823 tarihleri arasında sırasıyla bahsi geçen ülkelere Karadeniz ticareti ruhsatı verilmiştir.

²² a.g.m., s. 388.

²³ a.g.m., s. 388-389.

Küçük devletlere verilen bu izinler “ahden” değil “akden” verilmiştir. Bu nedenle 1806-1812 ve 1828-1829 Osmanlı Rus savaşları esnasında bu devletlerin Karadeniz ticaretinden istifade etmeleri yasaklanmakta veya belirli ihtiyaçların karşılanması şartıyla özel ruhsatlarla Karadeniz’e çıkmalarına müsaade edilmiştir. Edirne Antlaşması (14 Eylül 1829) neticesinde Karadeniz’in devletlerarası ticarete kayıtsız olarak açılmasıyla da bu tür kısıtlamalar tamamen ortadan kalkmıştır.²⁴

Kırım savaşına kadar devam eden bu durum, savaşı sonuçlandıran 30 Mart 1856 Paris Antlaşması ile önemli değişiklikler geçirir. Karadeniz’in tarafsızlaştırılması, silahlardan arındırılması ve yanlı ezca ticaret gemilerine açık tutulması bu antlaşmayla temin edilmiş, bu durum, Rusya kadar Osmanlı Devleti’nin de egemenlik haklarını sınırlayan bir uygulama olarak 1870-1871 Fransız-Alman savaşına kadar devam etmiştir. Fransa’nın büyük yenilgisinin ardından Rusya, Paris Antlaşması’nın Karadeniz’le ilgili hükümlerinin geçersiz olduğunu ilan eder (31 Ekim 1870) ve Londra’da toplanan konferansta 1841 Boğazlar Sözleşmesi hükümlerine dönülerek Boğazlar’ın barışta savaş gemilerine kapalılığı ilkesi kabul edilir. Böylece Karadeniz için getirilmiş olan kısıtlamalar ortadan kaldırılmış olur.

Rusya 1877’de yeniden savaş ilan ettiğinde Karadeniz’de kayıtsız şartsız hâkimiyet kurmak, bu denizi bir Rus iç denizi haline getirmek ve nihayet İstanbul ve Boğazlar’ı ele geçirmek gibi hedefler gözetmektedir. 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması, Rusya’nın Karadeniz cihetinden de kazançlı çıkmasıyla sonuçlanır. Kafkasya ve İran için çok önemli bir geçiş noktası olan Batum, serbest bir liman olarak Rusya’ya bırakılmış, kurulan Bulgar Prensiği’nin 1885’te doğu Rumeli’yi ilhak etmesiyle de Osmanlı, Karadeniz sahilleri, Doğu Trakya ve Anadolu kıyılarıyla kısıtlı kalmıştır.

Siyasî bakımdan Karadeniz’in durumu I. Dünya Savaşı’na kadar değişmez. Daha sonra imzalanan Lozan Antlaşması ve Montreux Boğazlar Sözleşmesi Karadeniz’den ziyade Boğazlar’dan geçiş rejimini ilgilendirmektedir. Sonraki süreçte Karadeniz’de Rusya, Gürcistan, Ukrayna, Romanya, Bulgaristan ve Türkiye gibi istiklâllerini kazanan pek çok ülke söz sahibi olmaya başlamıştır. Bu yeni durum Karadeniz’e barıştan ziyade belirsizlik getirmiş, bölgesel ve tarihten gelen ayrılıklar yeniden gündeme gelmeye başlamıştır. Ukrayna ile Rusya arasındaki ihtilaf, Moldova ile Rusya arasındaki anlaşmazlık, Gürcistan’daki iç karışıklıklar, Abhazya ve Çeçenistan meseleleri,

²⁴ a.g.m., s. 389.

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Yukarı Karabağ sorunu Karadeniz’i bir barış gölü olmaktan çıkarmıştır.²⁵

Balkanlar ve Kafkasya’nın ortasında bulunan Karadeniz’deki tüm bu gelişmelerin Balkan ve Kafkasya coğrafyasını da etkilemesi kaçınılmaz olmuştur.

Balkanlar hem Osmanlı ile Avrupa arasında bir köprü oluşturması hem de coğrafi olarak Karadeniz’in çevresinde yer alması dolayısıyla Kafkasya ile benzer bir kaderi yaşamaktadır. Avrupa Kıtası’nın beş büyük yarımadasından biri olan Balkan Yarımadası, Orta Avrupa’ya ve Akdeniz’e uzanan jeostratejik konumu ile dünya çapında özelliklere sahiptir. Balkan Yarımadası’nın coğrafi konumu gereği, Avrupa’ya bitişik, dolayısıyla Avrupa’nın diğer bölgelerine geçit veren, aynı zamanda Asya ve Afrika’ya yakın olan konumu, bu bölgenin, daima imparatorluklar arasında bir buluşma ve mücadele alanı ve özellikle çekici bir fütühat hedefi olmasına yol açmıştır.²⁶

Adını batıdan doğuya uzanan ve Bulgaristan’ı ikiye bölen dağ silsilesinden alan Balkan Yarımadası’nın²⁷ doğu, güney ve batı sınırları hakkında mevcut görüş birliğine rağmen kuzey sınırları tartışmalıdır. Yarım adanın dikkati çeken ilk coğrafi özelliği dağlık oluşudur. Zor geçit veren dağlar çeşitli bölgeler arasında, bilhassa batıda irtibatı güçleştirerek kültür, dil ve geleneklerin çok farklı biçimde gelişmesine sebep olmuştur.²⁸ Dağların uzanışı, nehirlerin kuzeyde Tuna Nehri’ne veya güneyde özellikle Ege Denizi’ne dökülmelerini belirler.²⁹ Adriyatik Denizi’ne paralel olarak inen Dinarik Alpler, Pindos, Mora, Rodop, Balkan Dağları ve Tuna’nın kuzeyinde sınır oluşturan Karpatlar iklimi belirledikleri gibi, insanların yaşam ve üretim tarzlarına da etki ederler.³⁰ Balkan Yarımadası’nın Karadağ gibi geçit vermeyen bazı bölgeleri sarp dağlardan ibarettir ve bu gibi yerlerde oturan insanlar dış dünya ile pek ilişki kuramadıkları için yüzlerce yıl evvelki geleneklerini ve yaşayışlarını çok az değiştirerek halen muhafaza etmektedirler. Balkanlar’ın kuzeyinin her çeşit ulaşımaya uygun olmasına karşılık orta ve güney bölgeleri kolay geçit vermemektedir. Böylece eski tarihlerden beri doğuya geçit arayan kimseler iki ana yolu takip etmek zorunda kalmışlardır. Biri

²⁵ *a.g.m.*, s. 390.

²⁶ İhsan Gürkan, “Jeopolitik ve Stratejik Yönleriyle Balkanlar ve Türkiye Geçmişin Işığında Geleceğe Bakış”, *Balkanlar*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yay., İstanbul 1993, s. 259.

²⁷ *Balkan* kelimesi, *sıra-dağ* veya *dağlık* anlamında Türkçe bir sözcüktür. Bk. Halil İnalıcık, “Türkler ve Balkanlar”, *Balkanlar*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yay., İstanbul 1993, s. 9.

²⁸ Kemal Karpat, “Balkanlar”, *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 25.

²⁹ Ramazan Özey, “Balkanların Coğrafi Yapısı”, *Balkanlar El Kitabı*, C. 1, (der. Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ), Vadi Yay., Ankara 2006, s. 22-26.

³⁰ Orhan Koloğlu, “Osmanlı Döneminde Balkanlar”, *Balkanlar*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yay., İstanbul 1993, s. 41.

Belgrad-Niş-Filibe-Edirne-İstanbul yolu diğeri ise Belgrad-Niş-Selânik-Kavala-Keşan-İstanbul yoludur.³¹

Balkanların beşerî coğrafyası her bakımdan kendine mahsus özellikler gösterir. Batı ve güneye hâkim sarp dağlar toplumlar arası irtibatı güçleştirdiği için her bölge kendine has kültür, dil ve dinî grupların gelişmesine sahne olmuştur. Her ne kadar Balkanlar'da mevcut her ülke tek dil, din ve kültüre sahip olduğunu iddia ediyorsa da bunların hepsinde çeşitli din ve dil ayrılıkları ve onların sebep olduğu gerginlikler hüküm sürmektedir.³²

Balkan dilleri beş ayrı gruba ayrılmaktadır. Bunlar, Slav dilleri topluluğu (Sırpça, Hırvatça, Makedonca, Bulgarca, Slovence); Latin kökenli Romence ve Ulahça; Rumca; Arnavutça ve Türkçedir. Balkanlar dil yönünden olduğu kadar din yönünden de çok karışık bir manzara arz eder. Hıristiyanlığın egemen olduğu dönemde Ortodoks kilisesinin egemenliğinin yanısıra Katolik ve Protestanlar gibi yerel mezhepler de yaşamıştır. Bogomiller, Unitarienler bu arada sayılabilir. Osmanlı döneminde, Sünni İslâm'ın yanında, başta Bektaşîlik birçok tarikat ve İslâm'a topyekün katılan Boşnak ya da Pomakların varlığı Balkan Mozaîği'ni büsbütün zenginleştirmiştir.³³ En kalabalık din grubunu Hıristiyan Ortodokslar oluşturur. Osmanlı idaresi zamanında, bütün Ortodokslar İstanbul Rum Patrikhanesi'ne bağlıdır. Ohri ve İpek'te Bulgar ve Sırp Ortodoks başkiliseleri açılmışsa da XVIII. yüzyılda Fenerli Rumların oyunları ile kapatılmıştır. Böylece Türk idaresinin himmetiyle İstanbul Rum kilisesinin hâkimiyeti ve bu arada Rumca'nın dil olarak Slavlar arasında yayılması kolaylaşmıştır. XIX. yüzyılda ise milliyetçilik hareketi din alanında tesirini hemen göstermiştir. İstiklâlîni elde eden her Balkan ülkesi kendi millî Ortodoks kilisesini kurmuştur. Bulgar kilisesi ise daha Bulgaristan kurulmadan istisnâ olarak Osmanlı hükümeti tarafından 1870'te kurulmuştur. Osmanlı hükümeti dil ve etnik meselelere gerekli önemi vermediği için takip ettiği politika ile Balkan Hıristiyanları arasında milliyetçiliğin gelişmesine yardım etmiştir. Balkanlarda ikinci büyük din grubunu Müslümanlar, üçüncü grubu ise Hıristiyan Katolikler oluşturmaktadır. Bu son grup, XIX. yüzyılda Ortodoksluktan ayrılarak Katolikliğe geçmiştir. Bu nedenle Ortodokslarca milliyetlerine ihanet etmiş

³¹ Karpat, "Balkanlar", s. 27.

³² *a.g.m.*, s. 27.

³³ Koloğlu, *a.g.m.*, s. 59.

gibi görülmektedirler. Müslümanlar ise konuştıkları dil farklı da olsa millî benliğini kaybetmemiş, diğer Müslümanları kardeş olarak görmeye devam etmiştir.³⁴

Bölge etnik bakımdan da çeşitlilik göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin 600 yıllık ömrü sırasında egemenliği altına giren altmıştan fazla etnik ya da linguistik grubun en az üçte biri Balkanlar'da bulunmaktadır. Eskinin İlliryalılarına, Slavlarına, Yunanlılarına, Türk kökenli Avarlar, Proto-Bulgarlar, Kumanlar, Peçenekler'e ek olarak Osmanlı döneminde de Anadolu Türkleri, Kafkasya'dan Çerkezler, Kırım'dan Tatarlar, Yahudiler, (İspanya'dan gelen Sefardimler ve Rusya'dan gelen Eşkenaziler), Ermeniler, Çingenele etnik çeşitliliği artırmışlardır. Bu etnik, dinsel ve dilsel grupların çoğu, Osmanlı Barışı gelmeden önce birbirleriyle düşman olan gruplardır. Üç kıta üzerinde sınırları genişledikçe heterojenliği de artan Osmanlı Devleti bu çeşitliliği kılıç zoruyla bir çizgiye getirmektense temel bir çerçeveye uymak kaydıyla özelliklerini korumada serbest bırakmıştır.³⁵

Osmanlı Türklerinin XIV. yüzyılda Balkan yarımadasına dâhil olmalarına kadar birçok Türk boyu ve devleti bu coğrafyayı yurt edinmiş ve burada kalıcı izler bırakmıştır.³⁶ Balkanlar'da Doğu Roma'nın bıraktığı boşluğu küçük küçük devletler ve feodal yapılar doldurmaya başlamıştır. Türklerin Balkanlar'a gelmesine kadar çoğunluğu Slav ve Yunan kökenli olan yerli halkın büyük kısmı bölgedeki bu feodal devletler arasında paylaşılmış durumdadır. Türkler 1354 yılında Gelibolu üzerinden Balkan Yarımadası'na geçerek 1361 senesinde Edirne'yi fethettikten sonra, başta üç büyük Bulgar krallığı olmak üzere feodal devletleri yıkıp Balkanlar'ı süratle ele geçirmeye başlamışlardır. 1364'te Filibe fethedilmiş ve Anadolu'dan ilk Türk nüfusu Balkanlar'a yerleştirilmeye başlanmıştır. 1389 Kosova Meydan Savaşı'yla Sırbistan Türk hâkimiyetine geçmiş, 1396 yılında Yıldırım Bayezid'in Niğbolu önlerinde Haçlı ordusunu hezimete uğratması ise Osmanlı Türklerinin Balkan hâkimiyetini perçinlemiştir. 1463 yılında Bosna'nın fethi ile Osmanlı idaresini Dalmaçya sahillerine kadar götürmüş ve İtalya'yı hedef alarak akıncılarını Trieste üzerine sevk etmiştir. Kânunî Sultan Süleyman'ın Macar tehlikesini yok etmek için 1521'de Belgrad Kalesi'ni

³⁴ Karpat, "Balkanlar", s. 27-28.

³⁵ Koloğlu, *a.g.m.*, s. 59.

³⁶ İnalçık, Deli-Orman ve Varna'dan Tuna'ya kadar giden bölgenin daha Osmanlılar yerleşmeden önce gerçek bir Türk yerleşim alanı olduğundan söz eder. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İnalçık, *a.g.m.*, s. 9-32.

almasıyla yön değiştirmiş, böylece Katolikliğin hâkim olduğu Kuzey Dalmaçya, Kuzeybatı Hırvatistan ve Slovenya bölgeleri Osmanlı hâkimiyeti dışında kalmıştır.³⁷

Balkan Yarımadası'nın Osmanlı hâkimiyetine bu kadar çabuk girmesi ve bu hâkimiyetin yıllarca ciddi bir muhalefetle karşılaşılardan devam etmesi siyasî, sosyal ve kültürel sebeplere dayanmaktadır. Osmanlı idaresinin Balkanlar'a yerleşmesi gerçek bir sosyal inkılâp meydana getirmiş ve Ortodoks Hıristiyanlar, Katoliklik ile eşit gördükleri feodalizmden Osmanlı idaresi sayesinde kurtulabilmişlerdir. Osmanlı idaresi tüm Balkan yarımadasına siyasî ve ticarî bir bütünlük kazandırmış ve ayrıca bölgeye "Osmanlı Barışı" (Pax Ottomanica) olarak bilinen 300 yıllık bir barış getirmiştir.³⁸ Osmanlı İmparatorluk rejimi, din ve ırk ayrılığı gözetmeyen, bütün tebaayı Osmanlı Devleti şemsiyesi altında birleştiren siyasî bir düzendi ve XIX. yüzyılda Bulgarlar, Sırlar, Yunanlılar millî bilinçle millî devletler kurmak için ayaklanıncaya kadar, Balkan halkları tarafından böyle kabul edilmiştir. Rejimin önemli bir yönü de Doğu Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi, devletin küçük köylü aile çiftliğini ve köylü emeğini bilinçli ve sürekli bir biçimde korumayı bir devlet görevi olarak benimsemesidir. Osmanlılar, Balkanlar'da sadece köylü kitleleri için değil, kilise, yerli askerî sınıflar ve kendilerine itaat eden büyük arazi sahibi feodaller için de uzlaştırıcı politika takip etmiştir.³⁹ Bu uygun şartlar altında Balkanlar, XV-XVIII. yüzyıllarda ekonomik bakımdan çok gelişmiş, ziraî üretim artmış, birçok yeni kasaba ve köy kurulmuştur. Ziraî gelişmenin diğer bir sebebi de XV-XVI. yüzyıllarda Balkanlar'a yerleşen Türk göçmenleridir. Bugün Bulgaristan olarak bilinen bölge ile Trakya ve Makedonya'ya iskân edilen Anadolu menşeli Türk göçmenler bu bölgeyi kısa zamanda canlandırmışlardır.⁴⁰

³⁷ Karpat, "Balkanlar", s. 29.

³⁸ Koloğlu, Pax Otomana içindeki yerlerin hep barış ve huzur içinde, her işin iyi gittiği anlamı taşımadığını belirtir. Devletin varlığını, tümünü etkilemeyen yerel sorunlar daima olmuş, kötü yönetim, iktidar hırsı, bağımsızlık arzusu ya da iklim ve ekonomi zorlamalarıyla çatışmalar görülmüştür. Koloğlu, özellikle dağlık, erişilmesi zor yerlerde (Arnavutluk gibi) bu dirençlerin daha belirgin olduğunu, ancak bunların çaplarının hayli sınırlı olarak yerel niteliği taşımadığı ekler. Bk. Koloğlu, *a.g.m.*, s. 58.

³⁹ İnalçık, *a.g.m.*, s. 16-18.

⁴⁰ Karpat, "Balkanlar", s. 29. Ayrıca Rumeli iskânı için yapılan sürgünler konusunda bk. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 13, N. 1-2 (Ekim 1951/Temmuz 1952), s. 56-78. "Osmanlı İmparatorluğunda devletin gelirini arttırmak kaygısıyla ve eski bir idarecilik ananesinin tecrübelerine dayanan basit ve pratik usullerle "reaya"yı en verimli sahalarda ve rasyonel bir şekilde çalıştırmak maksadıyla yapılan tehcir ve iskânların yanında; yeni fethedilen harap bir memleketi şenlendirmek, askerî sevkıyatı ve erzak tedarikini kolaylaştıracak şekilde yollar boyunca köyler ve kasabalar kurarak nakliyat ve seyahati teşkilatlandırmak ve nihayet yabancı bir memlekette diğer düşman unsurlar arasına yerleştirilecek Türk ve Müslüman muhacirler ile siyasî ve askerî emniyeti sağlamak gibi gayeler ile de devletin "sürgün" usulüne sık sık müracaat ettiği görülmektedir." *a.g.m.*, s. 57-58.

Türk göçmenler genellikle ormanlık bölgelere veya buna benzer arazisi ziraatta kullanılmayan topraklar üzerine yerleştirilmişlerdir. Ormanları keserek araziye ekine elverişli hâle getiren göçmenler, kısa zaman içinde ziraat ve ticaretten kazandıkları maddî varlık sayesinde Balkanlar'da yeni bir medeniyet geliştirmişlerdir. Yeni köyler kurmuşlar, bu köylere Anadolu'da oturdukları eski yerlerinin veya kendilerine önderlik eden dede, baba, şeyh gibi atalarının unvanlarını vermişlerdir.⁴¹ Türk kültür etkisi yüzde yüze yakın oranda şehirlerde ve ziraat yapılan bölgelerde yoğunlaşmış ve kabul görmüştür. Genellikle dağlık bölge halkları ve göçebeler bunun dışında kalmışlardır. Koloğlu, Braudel'in, uygarlıkların ancak ovalık yerlerde geliştiği ve dağlık bölgelere erişemediği konusundaki yargısıyla birleştirilirse, Türkleşme-Doğululaşma akımının, bu cemaatlerin özellikle aydın ve üretici kesimlerini etkilediğini belirtir.⁴²

Bölgedeki Türk unsurunu 1550 yılında yaklaşık 1.200.000'e yükseldiği görülmektedir. Balkanlardaki bu maddî gelişme yavaş yavaş Hıristiyanları da etkilemiş ve XVII. yüzyılın sonuna doğru Hıristiyan nüfusta artış başlamıştır. Nihayet XVIII. ve özellikle XIX. yüzyıllarda değişen ekonomik şartlar ve savaşlar sebebiyle Osmanlı idaresinin tarihî ve kültürel temellerinden ayrılmaya başlamasıyla Müslüman nüfus azalmaya yüz tutmuş, Hıristiyan nüfusun sayısı ise artmaya devam etmiştir. Tanzimat (1839) ve bilhassa Islahat Fermanı (1856) ile Hıristiyan halka tanınan imtiyazlar Batı himayesinde kuvvetlenmelerine yol açmış, ekonomik, sosyal ve kültürel imkânlardan faydalanan tüccar ve aydın sınıfları da milliyetçi akımlara öncü olmuşlardır.⁴³

Osmanlı çözülüş döneminin başlangıcı olarak Balkan halkları üzerinde büyük etkisi hissedilen geri çekilmenin hareket tarihi olan Viyana Kuşatması'ndaki yenilgi, yani 1684 yılı esas alınmaktadır. Bu tarihin esas alınmasının bir sebebi de Avusturya, Rusya, Venedik gibi Avrupalı dış güçlerin doğrudan Balkanların içine girmeye başlamalarıdır. 1684-1699 yılları arasında Avusturya, Lehistan ve Venedik'le 15.5 yıl süren savaşlar neticesinde Niş, Vidin, Prizren, Üsküp'e kadar alanla Dalmaçya, Mora, Atina, Sakız, Avlonya el değiştirmiş, yerli halkı Osmanlı'ya karşı ayaklandırma girişimleri yapılmıştır. 1696'da Rusya Azak'a yerleşmiş, 1699 Karlofça Barışı ile Belgrad, Temeşvar Osmanlı'da kalmış; Erdel Avusturya'ya Mora, Korfu, Dalmaçya Venedik'e bırakılmıştır. 1711'de Rusya, Eflâk-Boğdan halkını din dayanışmasıyla ayaklanmaya davet etmiştir. Büyük Petro'nun Prut'ta yenilmesi üzerine Azak iade

⁴¹ *a.g.m.*, s. 29-30.

⁴² Koloğlu, "Osmanlı Döneminde Balkanlar", s. 63.

⁴³ Karpat, "Balkanlar", s. 30.

edilmiş, Karadağ'ın Rusya ile ilişkisi başlamıştır. 1718'de Pasarofça Barışı ile Belgrad, Temeşvar Avusturya'ya, Dalmaçya Venedik'e bırakılmıştır. 1737'de bazı Sırp ve Karadağlıların desteğiyle Avusturya, Niş ve Bosna'yı almış, Osmanlı ise karşı saldırılarla Belgrad'ı ele geçirmiştir. 1768-1774'te Rus teşvikiyle Karadağ'da ayaklanma gerçekleşmiş, 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Osmanlı'dan çıkmış Rusya, Azak ve Dinyeper'de Karadeniz'e yerleşmiş, Ortodoksların koruyuculuğunu üstlenmiştir. 1778'de Rusya, Kırım'ı işgal etmiş ve İstanbul'da himayesi altında bir Yunan imparatorluğu kurma amacıyla Osmanlıları Avrupa'dan kovmak için Rumları yanına çekme propagandasına başlamıştır. 1782'de Rusya ile Avusturya arasında Balkanları paylaşma pazarlıklarının başladığı görülür. Buna göre Rusya sadece Kırım'ı alacak, Eflâk-Boğdan, iki imparatorluk arasında tampon bir devlet olacak, İstanbul, Trakya, Makedonya ve Kuzey Yunanistan yeni Bizans İmparatorluğu olup başına Çariçe'nin torunu getirilecektir. Transilvanya, Sırbistan, Epir, Bosna-Hersek ve Dalmaçya kıyıları Avusturya'ya, Mora, Girit ve Kıbrıs da Venedik'e verilecektir. 1787-1792 tarihlerinde ise Rusya'nın Kırım'ı resmen ilhakından başka Balkan halkları ve başlıca Rumlar arasında ayaklanma için kışkırtıcı faaliyetlerine bir son vermek için Babiâli Rusya'ya savaş ilan etmiştir. 1788'de de Avusturya müttefikine yardım için savaşa katılmıştır. Bosna, Sırbistan, Eflâk-Boğdan'daki savaşlarda genellikle Osmanlılar yenilmiş, Belgrad, Niş, Bükreş elden çıkmıştır. Ancak 1789 Fransız Devrimi Avusturya'nın dikkatini fazlasıyla çektiğinden tek başına Osmanlı Devleti ile savaş öncesi duruma dönme koşuluyla 1791'de Zıştovi Barışı'nı yapar. Lehistan ve İsveç'le başı dertte olan Rusya da sadece Dinyester Nehri hudut olmak, Eflâk-Boğdan'ı Osmanlı'ya bırakmak koşuluyla Yaş Antlaşması'nı imzalar.⁴⁴

XVII. yüzyılda imparatorluğun siyasî bunaltı ve ekonomik çöküşü, bunun Balkan köylüsü üzerindeki etkisi üzerinde durulacak olursa Bosna, kuzey ve doğu Bulgaristan, Teselya, Makedonya ve Arnavutluk'ta, Balkan köylüsü ve köy knezleriyle toprak sahibi Müslüman ağalar arasında şiddetli bir karşıtlık ve çekişme başlar. Eyaletlerdeki eski etkin rolünü kaybeden merkezî hükûmet ise bozulan dengeyi düzeltmekte güçsüz bir durumdadır. XVIII. yüzyılda Rusya ve Habsburglarla felâketli savaşlar sırasında hazineye para ve asker yardımı sağlanması ancak bu âyan ve ağalar vasıtasıyla mümkündü. Bu nedenle merkezî hükûmet, onlara ayrıcalık tanımak, toprak ve köylü üzerinde kontrollerini onaylamak durumunda kalır. XVIII. yüzyıl sonlarında,

⁴⁴ Koloğlu, *a.g.m.*, s. 67-69; J. F. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. IX, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1992, s. 154-155.

savaş sonu işsiz kalan ücretli askerler, Kırcaaliler, Arnavutlar çeteler hâlinde Balkanları tamamen tahrip etmeye başlamışlardır. Bu genel koşullar altında Balkan köylüsü, milliyetçi aydınlarla ve komitecilerle işbirliğine girmiştir. XIX. yüzyılda Balkanlarda bu koşulların en kötü biçimde kendini gösterdiği bölgelerde, Kuzey-Batı Bulgaristan ve Bosna-Hersek'te görülmemiş şiddette Hıristiyan köylü ayaklanmalarını, temelde, bu sosyal yapı değişikliği hazırlamıştır.⁴⁵

Tüm bu gelişmelere paralel olarak Balkanlar'da milliyetçilik cereyanlarının ortaya çıkmasıyla nüfus meselesi yani Müslüman ve Hıristiyan nüfus arasındaki oran değişimi başlı başına büyük bir önem kazanmıştır. Fransız İhtilâli'nin Avrupa sahnesine sunduğu milliyetçilik/ulusçuluk hareketi, iki büyük devlete ulusal birliklerini armağan ederken, topraklarında yaşayan ulusların, bağımsızlıklarını alıp, devletten ayrılmaları sonucunu getirecek süreci başlatmıştır.⁴⁶ Balkan ve Ortadoğu'daki Hıristiyanların Osmanlı idaresine karşı ayaklanmaları 1804'te Avusturya'nın desteğiyle Sırbistan'da başlamıştır. Sırlar bu başkaldırılarıyla istedikleri tam bağımsızlığı sağlayamamışlarsa da özerklik elde etmişler ve daha sonra Edirne Antlaşmasıyla bu imtiyazlarını genişletme imkânları bulmuşlardır. Sırp isyanını İngiltere'nin manevî desteğine sahip 1821 Yunan İhtilâli takip etmiş ve bunun sonucunda Yunanistan 1829'da istiklâlini kazanmıştır.⁴⁷

1853'te Rusya bütün Ortodoksların hamiliğini gerçekleştirmeye kalkmıştır. Karadeniz ve Osmanlı piyasasını kaybetmek istemeyen İngiltere bu duruma son derece karşıdır. Rusya'nın Akdeniz'e inmesine de taraftar değildir. Nitekim İngiliz, Fransız, Avusturya devletleri Osmanlı Devleti'nin yanında Rusya ile savaşarak bu hayalleri sona erdirmişlerdir. Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü Avrupa Devletlerinin güvencesi altına alınarak Balkanlıların bağımsızlık istemleriyle fazla ilgilenilmediği ortaya konulmuştur. Fransa, İngiltere ve Avusturya sermaye gücü sayesinde Balkanlarda da yatırımları ve borsa hareketlerini yönlendirebildiklerinden doğrudan işgali ikinci plana iterek bölgeye hâkim olmayı tercih etmişlerdir. Bunun neticesinde 1856 yenilgisi ve barışından sonra Rusya yayılmacı politikasında bir değişikliğe gitmiştir. Sermaye açısından Avrupa bankalarına muhtaçtır, askerî açıdan da

⁴⁵ İncelik, "Türkler ve Balkanlar", s. 25.

⁴⁶ Şennur Şenel, "19. ve 20. Yüzyılların Denge Oyununda Balkanlar", *Balkanlar El Kitabı*, C. 1, (der. Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ), Vadi Yay., Ankara 2006, s. 399.

⁴⁷ Karpát, "Balkanlar", s. 30; Louis Levine, "Pan -Slavizm and European Politics", *Political Science Quarterly*, no 29, 1914, s. 664-686.

Asya’da çok yayılmıştır. Bu nedenle Avrupa devletleri karşısında bir cephe oluşturduğu sürece ne Balkanlarda ne de Boğazlar üzerinde iddiada bulunamayacağını anlamış durumdadır. Panslavist emellerinden vazgeçmemekle birlikte bunları açıkça ilan etmekten vazgeçer ve Osmanlı’ya dostça bir siyaset sürdürmeye başlar. Balkan uluslarının dış etkiler olmadan kendi evrimleriyle bağımsızlıklarına ulaşması tezini savunur ve karşısındaki Avrupa cephesinin çöküşünü beklemeye başlar. Değişen dengeler Çarlık Rusya’sına istediği fırsatı verir. Fransa’nın arka plana itilip Avusturya’nın gücünü kaybetmesine karşılık Almanya yeni bir güç olarak belirir. İngiltere ise Avrupa işlerinden elini çeker. Bu ortamda Rusya, 1871 Londra Antlaşması’yla Karadeniz’in silahsızlandırılması yolundaki maddenin kaldırılmasını kabul ettirir. Alman ve Avusturya desteğiyle Avrupa birliğini parçalayan Rusya, bir taraftan Osmanlı Devleti’ne son derece dost görünürken, Balkanlarda özellikle Bulgaristan’da yoğun bir Panslavist örgütlenmeye gitmiştir.⁴⁸ Bu politika XIX. yüzyılın diğer bir Osmanlı-Rus çatışmasını ortaya çıkarmış ve devletin Balkan topraklarını tam anlamıyla parçalamıştır. Rusya’nın hazır hâle getirdiği ortamda vergi meselesi nedeniyle, Hersek halkının 1875 yılında ayaklanması bunun başlangıcı olarak görülür.⁴⁹

Balkanlar, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “Avrupa’nın Barut Fıçısı” diye anılmaya başlanmıştır.⁵⁰ 1878’e kadar Balkan Yarımadası’nın büyük bir kısmı Osmanlı idaresinde kalmaya devam etmiştir. Müslümanların çok sayıda öldürülmeleri ve sürülmeleriyle neticelenen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Balkanlar’ın büyük kısmı, Makedonya ve Trakya hariç Osmanlı idaresinden çıkmıştır. 1878’de imzalanan Berlin Antlaşması özelde Osmanlı Devleti ve genellikle Avrupa tarihi açısından çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyıldaki parçalanma sürecinde önemli bir aşamayı oluşturmaktadır. Bu antlaşma ile İngiltere ve Avusturya, Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü koruma politikasını bırakmış, Sırbistan, Romanya ve Karadağ tam istiklâl kazanmış, Bulgaristan’a muhtariyet tanınmış, Avusturya da Bosna ve Hersek’i işgal etmiştir.⁵¹ 1878 sonrasında Rusya Balkanlarla olan bağı koparmaz. II. Abdülhamid’in tahta çıktığı sıralarda Sırbistan, Karadağ, Hersek isyanlarını destekleyen basının yanında yer alarak, Osmanlı Devleti’ne karşı tahrik ve bu hususta teşvikleri artırıcı bir tavır sergilemiştir. Onun, Balkanlar’daki yoğun propagandalarının esasını Pan-Slavizm teşkil etmektedir. Hedefi, Balkanlardaki

⁴⁸ Koloğlu, *a.g.m.*, s. 78-79.

⁴⁹ Şenel, *a.g.m.*, s. 404.

⁵⁰ Koloğlu, *a.g.m.*, s. 82.

⁵¹ Karpat, “Balkanlar”, s. 30.

Slavları, Türk hâkimiyetinden çıkarmak ve kendi yörüngesine dâhil etmektir. Balkanlarla ilgili bu süreçte İngiltere ise diğer devletlerin, Balkan statükosunu değiştirmelerine muhalif bulunmakla beraber tek başına bu statükoyu olduğu gibi savunmayı imkânsız gördüğünden 1870'li yıllardan başlayan Balkan olaylarında teşebbüsü ele alarak Osmanlı hükûmetini bazı tavizlerde bulunmaya zorlamak suretiyle nisbî de olsa, bir sükûn sağlamayı istemektedir.⁵² Osmanlı Devleti'nin her an beklenen çöküşü arkasından mirastan payını kaybetmemek için Avusturya, Arnavutlar ve Sırplarla; İtalya, Arnavutlarla; İngiltere, Yunanlılarla; Fransızlar Romenlerle; Ruslar Bulgarlarla yakın ilişkiler içine girmişlerdir.⁵³ 1912-1913 Balkan Savaşı ile Makedonya ve Trakya Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan arasında paylaşılmıştır. Arnavutluk da Sırbistan'ın eline düşmemek için 1912'de istiklâlini ilân etmiştir. Sadece Doğu Trakya olarak bilinen ve İstanbul-Istıranca-Keşan üçgenini içine alan bölge Osmanlı Devleti'ne ve sonuçta Cumhuriyet Türkiye'si'ne kalmıştır.⁵⁴

Bu süreçte ortaya çıkan bir gerçek de XIX ve XX. yüzyılda Rus istilâları ve yeni millî Balkan devletlerinin baskı ve hatta etnik arındırma hareketleriyle Müslümanların ortadan kaldırılması girişimleridir. Bunun sonucu olarak yüz binlerce Müslüman ya soykırıma kurban gitmiş yahut Türkiye'ye muhacir olarak kaçmak zorunda kalmıştır. İnalçık, Balkanlar'da beş yüz yıldır yurt tutmuş Türklerin ve Müslümanların soykırımı karşısında, Batı Hıristiyan dünyasının tasvip derecesine varan kayıtsızlığını insanlık tarihi için bir leke olarak değerlendirmektedir. Bu anlamda Avrupalı devlet adamının "Çadırları ile geldiler, çadırlarını toplayıp gidiyorlar" sözünü XIX. yüzyıldaki bu lekenin somut bir göstergesi olarak dile getirir.⁵⁵

Asıl adını Kafkas sıradağlarından alan Kafkasya⁵⁶ ise Karadeniz ile Azak Denizi'nin doğu kesimini ayıran Anapa Yarımadası'ndan başlayarak Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron Yarımadası'na ulaşan Büyük Kafkas Dağlarını ve iki yanında uzanan toprakları kapsamaktadır.⁵⁷ Avrupa ve Asya arasında köprü vazifesi gören,

⁵² Şenel, *a.g.m.*, s. 400-401.

⁵³ Koloğlu, "Osmanlı Döneminde Balkanlar", s. 79.

⁵⁴ Karpat, "Balkanlar", s. 30.

⁵⁵ İnalçık, *a.g.m.*, s. 21. Yaklaşık iki yüz yıldır süregelen ve son tekrarlarına Bulgaristan ve Bosna'da tanık olduğumuz dramın belgeleri Bilâl Şimşir tarafından yayımlanmıştır. Bk. Bilâl Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. 1-3, TTK Yay., Ankara 1989.

⁵⁶ "Kafkasya" kelimesi, ilk kez yazılı metinlerde eski Yunanlı düşünür Aishylos'un M.Ö. 490'da yazdığı bir eserde "Kavkasos Dağı" şeklinde geçmiş, o günden günümüze kadar "Caucasus", "Caucasia", "Caucasie" gibi bazı değişikliklere uğrayarak gelmiştir. Bk. Ali Faik Demir, *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2003, s. 59; Aydın Osman Erkan, *Tarih Boyunca Kafkasya*, Chiviyazıları Yay., İstanbul 1999, s. 8-9; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkasya Ellerini Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993, s. XV-XVI.

⁵⁷ Davut Dursun, "Kafkasya", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 157.

konumunun doğal gücü nedeniyle zapt edilemeyen, bir dizi doğal limanın yer aldığı, önemli bir kıyı çizgisine, insanın ihtiyaç duyacağı her türlü ürünle dolu verimli ovalara, hoş bir iklime ve denize çift taraftan kıyılara sahip olan Kafkasya, bu özel konumu dolayısıyla en eski çağlardan beri dünya hâkimiyetini hedefleyen her fatihin dikkatini çekmiştir.⁵⁸ Bununla birlikte dünya enerji kaynaklarının yarısından çoğunun bulunduğu Avrasya'nın önemli bir geçidi ve kapısı durumunda olması ve tarihte orduların doğudan batıya, batıdan doğuya geçtikleri bir geçit olma özelliği de eklendiğinde Kafkasya'nın önemi bir kez daha kendisini gösterir.

Kafkas Halkları adı verilen Adige, Abhaz-Abaza, Kabardey, Karaçay-Malkar, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan halklarının yaşadığı etnik ve kültürel coğrafyanın adı olan Kafkasya⁵⁹, etnik bakımdan büyük çeşitlilik göstermektedir.⁶⁰ Bölgede yaşayan elli kadar halkın başlıcaları Adige, Kabartay, Çerkez, Abhaz, Abazin; Çeçen, İnguş; Avar, Lek, Dargin, Lezgi; Gürcü, Laz, Megrel, Svan, Hevsur gruplarıdır. Abhaz-Adige grubundan olan Rusya Federasyonu'na bağlı Adige Özerk Bölgesi'nde daha çok da Laba ve Kuban nehirlerinin aşağı kısımlarında, Büyük Kafkas dağlarının eteklerinde yaşayan Adigeler Müslüman'dır. Gürcistan'a bağlı Abhaz ve Acar Özerk cumhuriyetlerinde yaşayan Abhazlar'ın bir bölümü Müslüman, bir bölümü de Ortodoks Hıristiyan'dır.⁶¹ Tavkul, bu coğrafyada yaşamakta olan bu halkların, yüzyıllar boyunca aynı coğrafyada benzer tarihî, etnik ve sosyo-kültürel şartlar altında birbirlerinden etkilendiklerini ve birbirleriyle karışarak akraba topluluklar hâline gelirken, ortak bir "Kafkas Kültürleri Alanı" etrafında birleştiklerinden söz eder.⁶² Bununla birlikte Tavkul, Kafkasya halklarının ırk ve etnik özellikler bakımından birbirleriyle tamamen karışmalarına rağmen 'etnosantrizm' ve etnik grup bilincinin aralarındaki birleşme ve bütünleşmeyi zorlaştırdığını ve dışarıdan bakıldığında Kafkasya halklarının birbirlerinde tamamen farklı etnik gruplardan oluştukları izlenimi verdiğini belirtir.⁶³

Kafkasya'da nüfus dağılımını coğrafya ve tabiat şartları belirlemektedir. Yüksek dağlık alanlar nüfustan yoksundur; büyük Kafkas dağlarının orta ve batı kısımlarında insan yaşamaz. Bölgenin en kalabalık kesimleri Kuzey Kafkasya'daki verimli çöküntü

⁵⁸ Edmund Spencer, *Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkesistan*, (çev. Dilek Cenkçiler), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 309.

⁵⁹ Ufuk Tavkul, *Kafkasya'da Kültürel Etkileşim*, TDK Yay., Ankara 2009, s. 18.

⁶⁰ Konu ile ayrıntılı bir çalışma için bk. Ufuk Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, Ötüken Yay., İstanbul 2002.

⁶¹ Dursun, *a.g.m.*, s. 157.

⁶² Tavkul, *Kafkasya'da Kültürel Etkileşim*, s. 17.

⁶³ Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yay., İstanbul 2007, s. 207.

ovalarının bulunduğu yerlerdir. Köy ve şehirlerde yaşayan nüfusun oranı ülkelere göre değişiklik göstermekteyse de genel olarak kırsal alanda yaşayanlar daha fazladır. Rus işgalinin ardından ise şehirlerde Rus nüfusu artmıştır.⁶⁴

Etnik zenginliğe benzer bir dil çeşitliliğinin bulunduğu Kafkasya'da otuz yedi dilin varlığı tespit edilmiştir. Bu nedenle İslâm coğrafyacıları Kafkasya'ya Cebelülelsine ("Dillerin Dağı") adını vermişler ve buradaki üç yüze yakın dilden bahsetmişlerdir.⁶⁵ Hatta eski Yunan, Roman ve Bizans kaynaklarında Romalıların Kafkaslarla ticaret yapabilmek için yüz otuz tercüman kullandıkları belirtilmektedir.⁶⁶

Kafkasya Müslümanlıkla Hıristiyanlığın hâkim olduğu bir bölgedir. Türk kökenli halkların tamamına yakını, Gürcü'lerden Batum civarında yaşayan Acaralılar ve Kuzeydoğu, Kuzeybatı Kafkasya'daki pek çok halk Müslüman'dır. VII. yüzyılın ortalarında yayılmaya başlayan İslâmiyet daha çok Hazar Denizi sahilindeki topraklarda taraftar bulmuştur. Rusya'nın bölgeyi işgali İslâm'ın yayılmasını olumsuz yönde etkilemekle birlikte Sovyetler Birliği döneminde merkezlerden uzak yerlerde dinî hassasiyet muhafaza edilmiştir.⁶⁷

Tarih boyunca Kafkasya üzerinde büyük devletler arasındaki hâkimiyet mücadelesinin hiç eksilmediği görülür. İlkçağlarda Romalıların, Perslerin İskitlerin yaptıkları mücadeleyi ortaçağlarda Bizanslılar, Sasaniler ve Hazarlar sürdürmüştür. Daha sonra bu mücadelelere İslâm devletleri de katılmıştır. Gerek Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun gerekse Moğolların hâkimiyetleri Kafkasya üzerinde en fazla tesir yapan siyasî faaliyetlerdir.⁶⁸ Denilebilir ki Kafkasya tarihi, aynı zamanda savaş sanatlarının tarihidir. Kafkas-Rus savaşları ise bunların içerisinde en acımasızca olanıdır. Ruslar açısından bu savaşlar, Kafkasların Ruslar tarafından fethi iken, Kafkaslılar açısından ise Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgali ve yerli halka uyguladığı mezalimdir.⁶⁹

Kuzey Kafkasya ile Osmanlı Devleti'nin ilk teması 1451'de Fatih Sultan Mehmed'in Abhazya (Sohumkale) üzerine donanmasını göndermesiyle başlamaktadır. Taman Yarımadası'ndan Soçi'ye kadar Çerkezistan sahilleri, 1479'dan 1810 Rus

⁶⁴ Dursun, *a.g.m.*, s. 158.

⁶⁵ *a.g.m.*, s. 158.

⁶⁶ Tavkul, *Kafkasya'da Kültürel Etkileşim*, s. 27.

⁶⁷ Dursun, *a.g.m.*, s. 158.

⁶⁸ Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Kafkasya", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 159.

⁶⁹ Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", s. 4.
<http://www.oguzyurdu.net/arastirma/birsoykiriminiadi.pdf> (20 Haziran 2014).

istilâsına kadar Osmanlı nüfuzu altında kalmıştır.⁷⁰ Ancak bu nüfuz onların bağımsızlıklarının önüne geçmemiştir. Tam anlamıyla otonom olarak yaşamışlar, iç işlerine karıştırmamışlardır.⁷¹

Kafkasya’da huzursuzluk ve yer değiştirme hareketlerinin, Rusların Kafkaslara girmesiyle başladığı pek çok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir.⁷² Nitekim Kafkasya'nın bugünkü jeopolitik anlam ve içeriğinin oluşması Rusya'nın XVIII ve XIX. yüzyıllarda Kafkasya'yı işgali dönemine ve Kafkasya siyasetine dayanmaktadır. Daha XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlıların Kuzey Kafkasya’daki çıkarlarını kollamak ve mahallî Müslüman yönetimleri savunmak için bazı girişimlerde bulunulması Rusya’yı harekete geçirmiştir.⁷³ 1556’da Astrahan’ı işgal eden ve Kafkasya önlerine gelen Ruslar, 1570’de Kabardey, 1604-1605 yıllarında ise Dağıstan’a saldırırlar.⁷⁴ Bu süreçte Osmanlı, zaman zaman başarı gösterse de Rusların Kafkasya ve Azak denizine doğru ilerlemesinin önüne geçilememiştir.⁷⁵ 1700’de İstanbul Barış Antlaşmasıyla Azak’ı alan Rusya, bu şekilde Kafkasya’yı kuzeyde çevirmiştir. Azak’tan güneye inmeye başlayan Rus kuvvetlerini Kırım ve Kafkas kuvvetleri geri püskürtsele de Azak’ı alamamışlardır. Azak 1711’de Prut Savaşı sonrası geri alınabilir, ancak çok geçmeden 1739 Belgrad Antlaşmasıyla neticelenen Osmanlı Avusturya-Rusya savaşında Azak yeniden elden çıkar. Böylece Rusya, kuzeyden Kafkasya’ya saldırmak için yeniden imkânlarına kavuşmuş olur.⁷⁶ 1747’den itibaren Kafkasya’da bağımsız hanlıklar oluşmaya başlamış, XVIII. yüzyılın sonlarında ise Güney Kafkasya’daki egemenliğini yeniden kurmak isteyen İran, Tiflis’i ele geçirmiştir.⁷⁷ Ruslarla Çerkezlerin XVI. yüzyılda başlayan savaşları 1762 yılına dek 206 yıl sürmüştür. Savaşların bu kadar uzun sürmesinin nedeni ise Kırım Hanlığı’nın Çerkez toprakları ile Rusya arasında tampon bölge oluşturmasıdır. Çerkezlerin Ruslarla asıl mücadelesi ise 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile başlar. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında imzalanan bu antlaşma, Ruslara göre kuzey Kafkasya’nın merkezî bölgelerini işgal etmeleri için ‘hukukî bir temel’dir.⁷⁸ Antlaşmanın Kafkasya ile ilgili hükümlerine göre

⁷⁰ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 2, Faisal Finans Kurumu Yay., İstanbul 1986, s. 332.

⁷¹ Aslan, *a.g.m.*, s. 5-6.

⁷² Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (çev. Fatma Sarıkaya), TTK Yay., Ankara 2012; Kemal Karpat, “21 Mayıs Konferansı”, *Nart*, S. 37 (Mayıs- Haziran 2004), s. 12-14.

⁷³ Muhammedoğlu, *a.g.m.*, s. 159.

⁷⁴ Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Birakılan Bir Halk*, Chiviyazıları Yay., İstanbul 2006, s. 41-42.

⁷⁵ Muhammedoğlu, *a.g.m.*, s. 159.

⁷⁶ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., İstanbul 1979, s. 32.

⁷⁷ Muhammedoğlu, *a.g.m.*, s. 159.

⁷⁸ Aslan, *a.g.m.*, s. 7.

Karadeniz, Osmanlı gölü olmaktan çıkar, Azak Denizi Rus gölü hâline gelir, tarihe ilk defa Karadeniz'e inen Rusya, Osmanlı yönetimi altındaki ülkelerle, Karadeniz ve Boğazlar yoluyla Akdeniz'de serbest hareket imkânı ve ticarî imtiyazlar elde eder. 1768'den beri şiddetli bir şekilde devam eden Osmanlı-Rus Savaşı ve Kırım Hanlığı üzerindeki nüfuz mücadelesi, Osmanlı'nın aleyhine sonuçlanır ve tampon bölge ortadan kalkarak Ruslar Kuzey Kafkasya sınırına kadar gelir.⁷⁹

Kafkasya'da takip ettiği siyaseti yetersiz ve hatalı bulan Osmanlı Devleti ise Kafkasya'da müspet çalışmalarda bulunmuş, Kafkas kavimleriyle olan manevî ve hukukî bağımlı daha da kuvvetlendirme yoluna gitmiştir. Bu çerçevede devletler arası anlaşmalarla (1792 Yaş ve 1812 Bükreş Antlaşması) Kafkasya'nın büyük kısmını kendi sınırları içerisinde düşünmüş ve bunu başta Rusya ve İran olmak üzere diğer kavimlere de kabul ettirmiştir. 1780 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti, Kafkasya'ya tayin ettiği muhafız ve valileri vasıtasıyla başta Çerkezler olmak üzere Lezgiler, Çeçenler, Gürcüler ve diğer milletleri Osmanlı kültür birliğine sokmaya çalışmış ve bunda nispeten başarıya ulaşmıştır. 1780'de Soğucak (Anapa) Valiliğini yenileyip Çerkezleri, Lezgileri ve Çeçenleri merkeze bağlamak için büyük gayretler sarfederek bunda bir dereceye kadar başarılı olmuşlardır.⁸⁰ 1781 yılında Ferah Ali Paşa yönetimindeki askerî bir kurul, Batı Kafkasya'ya gelir. 1781 yılında Anapa, Soğucak ve Tsemez kaleleri yeniden yapılır. İlişkiler yenilenir, dinî açıdan bir birlik kurulmaya çalışılır.⁸¹

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ruslar, Kafkasya'da ilk kalelerini kurmuşlar ve toprak ele geçirmeye başlamışlardır.⁸² Bu süreçte Kafkasya'dan göçler başlamış, 1780-1800 ve 1828'de binlerce Kafkasyalı vatanını terk etmek zorunda kalmıştır.⁸³ Rus istilâ hareketlerine karşı direniş hareketi geliştiren Kafkasyalılar, 1790 yılına kadar İmam Mansur önderliğinde Ruslarla savaşırlar. Aynı tarihte Osmanlı tarafından Soğucak sancağına gönderilen Battal Paşa'nın ihaneti Çerkez kuvvetinin zayıflamasına neden olur. 1801'de Rusya, Abhazya ve Gürcistan'ı ilhak eder. Bu ilhak Gürcistan tarafından onaylanırken Abhazlar tarafından şiddetle karşılık bulur.⁸⁴ Ruslar,

⁷⁹ İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 365-373.

⁸⁰ Gökçe, *a.g.e.*, s. 39; ayrıca bk. Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829*, Kitabevi Yay., İstanbul 2012, s. 253.

⁸¹ Berkok, *a.g.e.*, s. 371-372.

⁸² Murat Papşu (ed.), *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, Chiviyazları Yay., İstanbul 2004, s. 11.

⁸³ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri 1878-1908*, KATÜ Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., Trabzon 1996, s. 10.

⁸⁴ Berzeg, *a.g.e.*, s. 48-50.

1810'da Abhazya'yı kendilerine bağlamış, 1821'de Kabardey direnişini kırmış, 1822'de Daryal geçidini ele geçirmişlerdir.⁸⁵

XIX. yüzyılın başlarında ise Osmanlı Devleti ve İran, Rusların sıcak denizlere açılmak niyetinin ve Karadeniz'le Hazar Denizi arasındaki bölgeyi ele geçirme politikasının gerçekleşmesine engel olamamışlar, böylece 1804-1813, 1826-1828 Rus-İran ve 1828-1829 Rus-Osmanlı Savaşları sonucunda Dağıstan ve Güney Kafkasya'nın tamamı Rusya'nın hâkimiyetine girmiştir.⁸⁶ 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Kafkaslıların ana müdafaa mevki olan Anapa, Poti ve Ahıska kaleleri Ruslara verilir ve Gürcistan'daki hâkimiyetleri tanınır. Böylece Batı Karadeniz sahilleri Osmanlı kontrolünden çıkar. Rusya bu süreçten sonra Kafkasya üzerinde daha çok hak iddia etmeye ve Kafkasya topraklarını kendi hâkimiyet alanı içinde görmeye başlar. Ruslar için sırada 1830'lara kadar kendilerine teslim olmamış boyların kuzey sınırındaki araziler vardır.⁸⁷ Edirne Antlaşması ile Kafkasya'nın tamamında veya çeşitli bölgelerinde 375 yıl devam eden Osmanlı hâkimiyeti sona erer, Karadeniz kıyılarına sahip olan Rusya, Karadeniz'e hâkim olur. Böylece Kafkasya, Rus siyasî ve askerî hâkimiyetinin, batıda Anadolu üstünden Akdeniz'e güneyde İran üstünden Hind Okyanusu'na ve doğuda Hazar Denizi üstünden Asya'nın kalbine çevrildiği bir üs durumuna gelir.⁸⁸

Kuzey Kafkasya 1834-1859 yılları arasında Kafkasya halklarıyla Ruslar arasındaki kanlı savaflara sahne olmuştur. Toprakları ve hürriyetleri için yüzyıldır Ruslarla savaştan Çerkezlerin 1859-1864 arasında öldürülmeleri ve vatanlarından sürülmeleri tarihin en büyük katliamlarından biridir. Abzeh, Şapsıh, Ubıh, Nathukay ve Hatukay kabileleri İmam Şamil'in teslim olmasından sonra da Ruslarla mücadeleye devam ederler. Ruslar, 1858'de bütün Kuzeybatı Kafkasya'da "ayrım yapmayan" bir savaş yapılmasını öngören yeni bir strateji geliştirmişlerdir. Rus ordusu 1859'da Abhazya'ya girer. Halk kılıçtan geçirilir, köyler ve tarlalar yakılır, hayvanlar katledilir ya da Rus kontrolü altındaki topraklara sürülür. Çerkez halklarının tarihine *büyük göç* olarak geçen 1858-1864 yılları arasındaki göçlerden sonra Kuban bölgesinde 1865'te yalnızca altmış bin Kafkasyalı kalmıştır. Rusların öldürdüğü Adigelerin sayısı beş yüz bin olarak tahmin edilmektedir. Osmanlı topraklarına gitmek üzere 1858-1870

⁸⁵ Aslan, *a.g.m.*, s. 8-9.

⁸⁶ Muhammedoğlu, *a.g.m.*, s. 159.

⁸⁷ Aslan, *a.g.m.*, s. 9.

⁸⁸ Bilge, *a.g.e.*, s. 232-357.

arasındaki toplu göçte/sürgünde Kafkasya'dan ayrılanların sayısı iki milyondur, Osmanlı topraklarına iskân edenlerin sayısı ise Osmanlı, Rus ve Avrupa istatistiklerine göre bir buçuk milyon kadardır. 1877'de gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı'nda Gunip ve Anapa yakınında toplanan Dağıstanlı, Çeçen ve Çerkez liderler, Ruslara karşı isyan kararı alırlar. İsyân Ruslar tarafından kanlı şekilde bastırılır. On binlerce aile Sibiryâ'ya sürgüne gönderilir. 1878 Berlin Antlaşması'na konan özel madde ile Rumeli'ne iskân edilmiş olan Çerkezler oradan çıkarılarak Anadolu'ya sevk edilirler. 1871-1895 yılları arasında Kuban Ötesi'nden yirmi bin kişi, Müslüman Gürcüler ve otuz iki bin Laz Osmanlı topraklarına göç ettirilmiştir.⁸⁹

Rusya'nın yayıldığı bütün topraklarda uyguladığı Ruslaştırma siyaseti yerli halkların, özellikle Müslümanların direnişiyle karşılaşmıştır. Bu açıdan Kafkasya, uzun süre Ruslara karşı yürütülen direnişin merkezi olur.⁹⁰ Kafkasya dağlıklarının kurtuluş hareketinde Müslüman din adamları önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Çerkez halkının özgürlüğe olan düşkünlüklerinde İslâmî duruş önemli bir mevzi sağlar. Bu durum XIX. yüzyılda Rusya'nın Kafkasları işgal etmesini yıllarca geciktirmiş ve Kafkas halkları arasında birlik ve dayanışma oluşturulmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca Ruslara karşı ortak kimlik özelliği vererek Kafkas halklarının “Birleşik Kafkasya” ideali etrafında toplanmasını sağlamada etkili olmuştur.⁹¹ Özellikle Hâlidî şeyhlerinin ön plana çıktığı bu direniş hareketlerinin en önemlisi ve bir dönüm noktası oluşturana Şeyh Şâmil'in önderliğindeki harekettir. Bu hareket güçlükle yirmi beş yılda ancak bastırılabilmiş (1859) ve esareti kabullenmeyen 470.000 kişi Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda bırakılmıştır.⁹² 1917 Ekim İhtilâli ile Rusya'da yaşayan bütün milletlere kendi kaderlerini tayin etme hakkının verilmesi üzerine Kafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Dağıstan millî cumhuriyetleri kurulmuş, ancak Bolşevikler bu devletlerin topraklarını istilâ ederek yerlerine Moskova'ya bağlı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğini kurmuşlardır.⁹³

⁸⁹ *a.g.e.*, s. 533-537.

⁹⁰ Çerkezlerin vatanlarını koruma mücadeleleri yabancı basında da yer bulmuştur. New York Times gazetelerinde yazıları çıkan Karl Marx, Çerkezlerin Çarlık Rusya'sına karşı mücadelesine hayranlığını “Ey dünya, ey insanlık! Hürriyetin anlamını Kafkas Dağlıklarından öğrenin. Hür yaşamak isteyenlerin nelere muktedir olduğunu görün. Uluslar onlardan ders alsın!” şeklinde dile getirmiştir. Alıntı için bk. Berzeg, *a.g.e.*, s. 66.

⁹¹ Ufuk Tavkul, “İslâmiyet'in XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri”, *Kırım*, S. 25 (1998), s. 43-46.

⁹² Ayrıntılı bilgi için bk. Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, (çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010; Justin McCarthy, *a.g.e.*; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876*, TTK Yay., Ankara 1997.

⁹³ Muhammedoğlu, *a.g.m.*, s. 159.

I. BÖLÜM: KAVRAM ALANI OLARAK COĞRAFYA

I.1. COĞRAFYA: TANIM ve İŞLEVLERİ

Adını eski Yunancada “*geo-yer; graphien-yazmak*” kelimelerinden alan ve “*yerin tasviri/yazımı*” anlamına gelen *geographie/coğrafya*, uzun süre “arzın veya yerin tasviri” olarak kabul edilmiştir. Bugünkü anlamını ise çeşitli dallara ayrılıp modernleşmeye başladığı XVIII. yüzyılda kazanmıştır. Başlangıçta biri matematikî diğeri bölgesel olmak üzere iki koldan gelişen coğrafya, Batıda özellikle “coğrafi keşifler”in artması sonucunda, Dünya’nın her tarafının tanınması ve diğeri bilim dallarındaki gelişmelere paralel bir şekilde çeşitlenerek dallara/kollara ayrılmış ve bir *bilim kümesi*¹ hâlini almıştır. Bu gelişim süreci içinde coğrafya, “doğal ortam ile insanlar arasındaki karşılıklı etkileşimi araştırarak sonuçlarını sentez olarak veren bir bilim” anlamını kazanmıştır.² Bu görüş aynı zamanda insanlık tarihinin başından itibaren başlıca amacı yeryüzünü keşfetmek olan coğrafyanın bir anlamda bitişi, cansız bir *yeryüzü* tasavvuruna dayalı coğrafya bakışından, beşerîyetin önem kazandığı *yer* anlayışına oturan bir coğrafyacılığın başlangıcı anlamı taşımaktadır.³

Pek çok düşünürün ya da araştırmacının üzerinde kafa yorduğu “Coğrafya nedir?” ya da böyle bir soru sorulabilir mi sorunsalından hareket edecek olursak Derek Gregory’in coğrafyanın temel tek bir tanımının yapılamayacağı ve buna gerek de olmadığı yönündeki görüşleri ile karşılaşırız. Benzer şekilde Wrigley de coğrafyanın inceleme alanı ve yöntemlerine katı bir sınırlama getireceği için coğrafyanın bir tanımına gerek olmadığını söylerken, Lukermann “ne içerik ne de yöntem önemlidir, coğrafya, tıpkı başka bilim dalları gibi, sorduğu sorularla tanımlanır” şeklindeki çoklu yaklaşımıyla dikkat çeker. Yakın dönemde tanınmış coğrafyacıardan Johnston ise “çok geniş bir kültürel kapsamda coğrafya denilen bir disiplin kurulmuşsa da daha sonra bu çeşitli şekiller almıştır. Yalnızca tek bir coğrafya yoktur, belirli zaman ve yer koşullarına tepki olarak ve hâlen mevcut akademik işbölümü bağlamında yaratılmış coğrafyalar vardır” düşüncesindedir.⁴

¹ Ali Özçağlar, *Coğrafyaya Giriş*, Hilmi Usta Matbaacılık, Ankara 2006, s. 2.

² Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yay., İstanbul 2006, s. 27. TDK sözlüğünde “1- yeryüzünü fizikî, ekonomik, beşerî, siyasî yönlerden inceleyen bilim 2- bir yeryüzü parçasını, bir bölgeyi, bir ülkeyi belirleyen, niteleyen fizikî, ekonomik, beşerî, siyasî gerçekliklerin tümü” olarak tanımlanır. Bk. “Coğrafya”, *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., 10. Baskı, Ankara 2005, s. 373.

³ Melih Pınarcıoğlu, “Yeni Coğrafya ve Yerellikler”, *Toplum ve Bilim*, S. 64-65 (1994), s. 90.

⁴ Nazmiye Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2000, s. 23.

Yunanlı Strabo (M.Ö. 60 - M.S. 21) on yedi ciltlik *Geographia-Coğrafya*'sının hiçbir yerinde açık bir coğrafya tanımına yer vermemişse de “Coğrafya, toplumsal yaşam ve yönetme sanatı açısından taşıdığı sınırsız öneme ek olarak, kara ve okyanusta yaşayanlar, bitki örtüsü ve dünyanın çeşitli kesimlerinin özellikleri ve ürünleri konusunda bizlere bilgi verir, bu bilgi insanı, yaşam ve mutluluğa ilişkin büyük sorunlarının ciddi biçimde bilincinde kılar.” biçiminde bu bilim dalının önemini vurgular.⁵

Coğrafyayı harita ile eş anlamlı gören Batlamyus'un yorumuna göre coğrafya, o zamana kadar bilinen dünyanın haritasıdır (diographos). Tek ve sürekliliği olan dünyanın, yalnızca geniş kapsamlı bir tasvir içine alınabilecek şeylerin genel özelliklerinin sunumudur.⁶

Walter A. McDougall'ın “coğrafya herşeyin varolduğu durum”⁷ görüşüne paralel olarak Braudel de coğrafyayı “kendisine her şeyi sorabileceğimiz”⁸ bir alan olarak görece kadar önemsemiş, onu her şeyin kökü ve kaynağı olarak görmüştür. Nitekim Braudel'in *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* adlı çalışmasının aktörleri: dağlar, ovalar, yaylalar, tepeler, denizler, kıyılar, sınırlar, iklimler, mevsimler, yollar, kentler, ekonomiler, değerli madenler, paralar, fiyatlar, imparatorluklar, toplumlar, uygarlıklar, savaşlar ve konjonktürlerdir. Coğrafyaya sorduğu sorular neticesinde çok cepheli cevaplara ulaşan Braudel, çalışmasında coğrafi zeminden hareketle “tarihî zamanın içinde bir coğrafi, bir toplumsal bir de bireysel zamanın ayırıt edilmesi” fikrine ulaşmıştır.

Emmanuel de Martonne “coğrafya, fizikî, biyolojik, sosyal hadiselerin sath-ı arzın nerelerinde vukua geldiğini, bu hadiselerin sebeplerini ve karşılıklı münasebetlerini araştıran bir ilimdir”⁹ şeklinde karşılıklı etkileşime dayanan bir tanımdan hareket ederken bitki coğrafyasının kurucusu olarak da anılan Carl Ritter, coğrafyanın görevinin “salt tasvirde kurtulup tanımlanan şeyi kurallara sokmak; olayların ve rakamların salt bir araya toplanmasından kaçınıp yerlerin birbirleriyle

⁵ *a.g.e.*, s. 36.

⁶ Coğrafyacının görevlerinin “yeryüzünün doğru bir haritasını üretmek, üzerinde yoğunlaşmak olduğu”nu ileri süren Batlamyus'un *Coğrafya*'sında şunlar yazılıdır: “Coğrafya, dünyanın bizim tarafımızdan bilinen kısmının, genel özellikleriyle birlikte, harita yoluyla gösterilmesidir. (...) Öte yandan, bildiğimiz dünyayı tek ve sürekliliği olacak şekilde, doğası ve konumuyla sunmak, ele almak ve bunlara yalnızca daha kapsamlı ve daha genel anlatımlar içinde alınacak şeyleri katmak da coğrafyanın görevidir...” Bk. *a.g.e.*, s. 38.

⁷ Erol Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2004, s. 3.

⁸ Fernand Braudel, *II Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yay., İstanbul 1989, s. 1.

⁹ Gümüşçü, *a.g.e.*, s. 29.

bağlantılarına, yeryüzünün genel ve yerel olgularını birbirine bağlayan kurallara bakmak... ve mekânsal dağılımı olan olguların nedenleri ve birbirlerine bağımlılıklarını ve bunların her birinin kendilerinin varoluş koşullarını sağlayan ülkeyle ilişkilerini izlemek” olduğunu söyler.¹⁰

Coğrafya temelde insanın kendi yapısında bulunan, kendilerinininkinden başka ülkeler, “yer”ler hakkındaki eski ve giderilemez merakının ürünüdür.¹¹ Bu çerçevede şekillenen coğrafyaya yüklenen anlamları şu şekilde belirtebiliriz: Coğrafya yerle birlikte, yerden ayrılmayan, onun üstünde yaşayan, onu renklendiren tüm varlıkların ve yeri değişikliğe uğratan, yani şekillerle zenginleştiren insanlığın tasviridir. İnsanın yaşadığı, çalıştığı, bir araya geldiği ve başta kendi yaşama ortamı olmak üzere değiştirmekte olduğu yeryüzünü inceler.¹²

Coğrafya, tarihte en parlak dönemini coğrafi keşifler ya da “bilinmeyen topraklar” (*terra incognita*) döneminde ve aslında sömürgeciliğin yayıldığı yıllarda yaşamıştır. XV. yüzyılın başlangıcında, Avrupa’daki Rönesans ve Keşifler Çağı olarak bilinen kültürel yeniden-uyanışla birlikte, Avrupa tekrar coğrafi bilginin merkezi hâline gelir. Araştırma ve fetihler yoluyla (Vasco de Gama, Kristof Colomb, Ferdinand Macellan ve çok daha sonra onları izleyen James Cook gibi kâşifler sayesinde) bilinen dünyanın sınırları iyice genişler birçok yeni coğrafi bilgi Avrupa’ya taşınır. Avrupalılar bunları kataloglamak ya da örgütlemek için yeni yöntemler bulmaya çalışırlar böylece, coğrafyacıların harita hazırlama ve dünyanın çeşitli kısımlarını tasvir etmede kullanacakları korkunç bir bilgi akışı başlar. Bu gelişmeyle coğrafyanın alanı yerler hakkında yazılan ve haritalanan bilgileri içine alan tasvirî çalışmalarla sıkı sıkıya ilişkili hâle gelir. İlk zamanlar “dünyayı anlamak”, “dünya hakkında yazmak” anlamına gelen¹³ “coğrafya” 1600’de artık birçok anlamı olan, terimi kullananlarda farklı farklı imajlar uyandıran bir sözcük hâlini alır.¹⁴

Yerlerin bilimi¹⁵ olan coğrafyanın sadece bilgi kaynağı olmadığının daha açık bir şekilde ortaya çıkması¹⁶ toprağın önemine koşut olarak ona ilişkin bilginin ne kadar

¹⁰ Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar*, s. 126.

¹¹ Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 3.

¹² Erol Tümertekin, *Ekonomik Coğrafya*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 3.

¹³ Erol Tümertekin, *Çağdaş Coğrafi Düşüncenin Oluşumu ve Paul Vidal de la Blache*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1990, s. 1.

¹⁴ Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 8.

¹⁵ Yerleri “gözleme, tespit ve açıklama”yı amaçlayan Vidal’e göre coğrafya, “insanların değil, yerlerin bilimidir.” Bk. Tümertekin, *Çağdaş Coğrafi Düşüncenin Oluşumu ve Paul de la Blache*, s. 78.

¹⁶ Bu durumun daha çok Nazi Almanyası’nda gerçekleştiğini dile getiren Pınarcıoğlu, o dönem, diğer bilim dallarında büyük oranda bilim insanı kaçışı yaşanırken, coğrafyacıların başta Christaller’in “merkezî yer teorisi” üzerinden

önemli olabileceği ve Said'in dediği gibi modern dünyanın ve bilgisinin sömürgecilikle çok alakalı olduğu gerçeği coğrafi bilginin önemi konusunda bir fikir vermektedir. Nitekim Akdeniz'de XIV ve XV. yüzyıllarda mutlak hâkimiyet kuran ve dünya ticaretini denetimi altında tutan Osmanlı Devleti, Batı'nın karşısında Doğu'nun kapısı konumundaydı. Batı'yı temsil eden Avrupa dünyasının XIV. yüzyıldan başlayarak zaman ve mekânda köklü bir şekilde küçülmüş olması, küresel ölçekte yayılma ihtiyacını ve devamında coğrafi keşifleri gündeme getirmiş¹⁷ ve neticede coğrafi keşifler Batı'nın dünya anlayışını değiştiren bir süreç olmuştur.¹⁸

Keşifler döneminde kendisini daha çok astronomi üzerinden tanımlayan coğrafya, XIX. yüzyılda üniversitelerde kurumsallaşmaya başlar ve ulus devletleşme sürecinde, toprak ve egemenlik kavramlarının da öne çıkmasıyla -bir taraftan da sosyal bilime dönüşerek-, “nötr, pasif” bir bilim olmaktan çıkıp, “nedensellik” peşinde koşan bir bilim olarak “sahne”de yerini alır.¹⁹ William Morris Davis'in de dediği gibi “tüm dünya bir sahnedir ve oyunun bugünkü kısmı coğrafyadır.”²⁰

Mekânı, insan ile çevresi arasındaki karşılıklı etkileşimi inceleyen, “dünyanın öyküsünü anlatan”, Antik Çağlar'a kadar uzanan tarihçesi içinde “yerin resminin sanatı ya da bilimi”²¹, “yeryüzünü anlatan yazı”²², “insanla dolu yeryüzünün incelenmesi”²³ “yerkürenin tasviri”²⁴, “içinde yaşadığımız, hareket ettiğimiz ve var olduğumuz doku”²⁵

Hitler'e akıl vererek Yeni Dünya Düzeni projesinin yaratıcısı olduklarını belirtir. Böylece coğrafya sadece bir bilgi kaynağı olmanın ötesinde dünyayı yönetmek ve düzene sokmak adına üretilen teorilere de kaynaklık eden bir bilgi hüviyeti kazanır. Ayrıntılı bilgi için bk. Pınarcıoğlu, *a.g.m.*, s. 92.

¹⁷ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (çev. İskender Savaşır), Metis Yay., İstanbul 1993, s. 84. Batı'da olmayan Doğu'nun baharatları, ipeği, lüks eşyaları, madenleri ve değerli taşlarına daha ucuza ulaşma ihtiyacı coğrafi keşifleri zorlayıcı bir neden oluşturmuştur. Bk. Mesut Küçükcalay, *Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s. 144-147. Ayrıca bk. David Arnold, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, (çev. Osman Bahadır), Alan Yay., İstanbul 1995.

¹⁸ Tıpkı Büyük İskender'in Doğu'yu fethinin -eski Yunanistan'dan Hindistan'a kadar olan alan- Yunan dünyasının ufkunu genişletmesi gibi coğrafi keşiflerin de tüm Batı dünyasının ufkunu genişlettiği ve “coğrafyanın içinde saklı olan mekânsal süreçlerin önemini” bir kez daha ve çok boyutlu olarak ortaya çıkardığı söylenebilir. Bk. Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar*, s. 29.

¹⁹ Pınarcıoğlu, *a.g.m.*, s. 91-92.

²⁰ Yeryüzünün insanla ilişkili olarak incelenmesi yaklaşımını savunan Wiliam Morris Davis'e göre “Çok geniş ve gerçek anlamıyla ‘tüm dünya bir sahnedir’. İklim tarafından değiştirilmiş olan coğrafi manzarayı oluşturan karalar ve denizler, yer kabuğu bozuldukça, aşındıkça ya da yükseldikçe yavaş yavaş değişmektedir. Burada perde hiç kapanmaz; oyun ise sürekli, sonu olmayan bir temsildir. Perdeler arasında günlerin, ayların ya da yılların geçişini gösteren hiçbir işaret yoktur; bunların tümü bir bütün içinde yaşanmaktadır.. Oyuncularla seyirciler arasında da ayrım yoktur; hepimiz bunların her ikisiyiz de. Kumpanyanın tüm gücü her zaman sahnededir; perde arkasında kimse yoktur. Tek giriş ve çıkışlar doğumlarla ölümlerdir. Oyunun bugünkü kısmı Coğrafya'dır, sonsuza değin onun tüm günlerinin bütünleşmesi ise Jeoloji.” Bk. Tümertekin, *Çağdaş Coğrafi Düşüncenin Oluşumu ve Paul Vidal de la Blache*, s. XI.

²¹ Emel Kefeli, “Coğrafya Merkezli Okuma”, *Turkish Studies*, Volume 4/1-I (Winter 2009), s. 425.

²² S. Maqbul Ahmad, “Coğrafya”, *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 50.

²³ Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar*, s.125.

²⁴ Fernand Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 1992, s. 177.

²⁵ Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 2-3.

olarak tanımlanan coğrafya, bu yönüyle geniş bir mekân incelemesi “mekân bilimi”dir.²⁶

“Mekân” tanımı hassas olarak yapılamayan yapılsa bile bir türlü bitirilemeyen, yani son bir tanımı yapılamayan bir kavramdır.²⁷ Zaman zaman çevre sözcüğüyle eş anlamlı olarak kullanılan mekân, insanın yerde, yerin derinliğinde ve uzaya doğru tüm çevresini üç boyutlu olarak kapladığından, çevreden çok daha geniş bir anlama sahiptir ve içine psikolojik, toplumsal ve ekonomik anlamaların katılmasıyla yalnızca fiziksel bir anlam taşımaktan da uzaklaşmaktadır. Mekân kavramlarının çeşitliliği yüzünden, coğrafyacılar da çeşitli mekân ayırımlarına gitmişlerdir.²⁸

Coğrafya, belirli mekânların *özümlü niteliklerini* kendisine araştırma nesnesi olarak tanımlamıştır. Coğrafyanın varlık nedeni farklıdır; belirli bir mekânı (bir yeri, bir kenti, bir ülkeyi) diğerlerinden farklı kılan ilişkilerdir.²⁹ Bu yönüyle çoklu bakış açılarıyla iş birliği içinde olan coğrafya, olayların üzerinde, içinde, kenarında gerçekleşme imkânı bulduğu okyanuslar, dağlar, tarım, su sorunları, iklim, atmosfer emisyonları, sanayide yer seçimi, sermaye birikimi, ırk ayrımı, duvar yazımı, hastalıklar, şehirlerdeki toplumsal hareketler ve etnik çatışmalar gibi çok çeşitli ve birbirinden çok ayrı konuları kucaklar.³⁰

Coğrafya bize alan kavramını, olayların üzerinde gerçekleştikleri mekân/alan boyutunu veren bir bilimdir. Olayların alan içine yerleştirilmesidir.³¹ Özellikle bir değişken olarak mekânın önemini ayırt edecek mekânsal boyutu olan her tür sorunun incelenmesini kapsar.³²

Mekân, içinde yaşayanlar tarafından algılanan ve değerlendirilen düzlemdir, ufuktur; mekânı yalnızca geometrik olarak tanımlamak, Buttimer’in (1976) dediği gibi,

²⁶ *a.g.e.*, s. 33.

²⁷ Teymur, mekânı bir nesne olarak vurguladığı çalışmasında hem içeriğini hem de dışında kalan “şeyleri” tanımlayan kavramı “mekân” olarak adlandırabileceğimizden söz eder. Ona göre “Hem tabureler, hem taburelerin aralıkların, hem de taburelerin oluşturduğu, tekdüze ve tek düzlemlili olamayan içel ve dışsal, ama “yokluk” olmayan fiziksel, toplumsal, sezgisel ve epistemolojik olgudur mekân”. Bu kapsamıyla mekân, (1) hem oturuş taburelerin alt, üst ve aralarının oluşturduğu fiziksel olgunun, (2) hem de tabure metaforuyla imgeleyebileceğimiz “ilgisel dış ve disiplinler diğerlerinin kavramı” olabilir. Bk. Necdet Teymur, “Disiplinlerin aralığında(ki) mekân”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek: sempozyum bildirileri: yeni bir kavrayışa doğru*, (yay. hzl. Tanıl Bora, Semih Sökmen, Kaya Şahin), Metis Yay., İstanbul 1998, s. 275.

²⁸ Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 49.

²⁹ Işık, “Değişen Toplum/Mekân Kavrayışları: Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânsallaşması”, *Toplum ve Bilim*, S. 64-65 (1994), s. 15.

³⁰ Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 34.

³¹ Baykan Sezer, “Sosyoloji ve Coğrafya Ders Notları”, (yay. hzl. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan), Kızılelma Yay., İstanbul 2006, s. 66.

³² Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 35.

insan deneyiminin anlaşımına yanlış bir yaklaşım olacaktır. Mekân, yaşamın gelişmesinde zaman kadar vazgeçilmezdir.³³

Mekân bir bakıma sürekli ve bu süreklilik içinde mekâna yüklenen anlamlar katmanlaşarak çok boyutlu bir hâl alır.³⁴ Beşerî coğrafyacilar uzun yıllar boyunca insanla yer arasındaki mekânsal etkileşim üzerine çeşitli bakış açıları geliştirmişlerdir. Bu konuda çeşitli fikir akımları ortaya çıkmıştır. Kültürle de ilgili olan bu akımları Tümetekin, *çevreci determinizm, posibilizm, çevresel algı ve dünyayı değiştiren insan* başlıkları altında toplar.

XIX. yüzyılın sonundan başlayarak XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar *çevreci determinizm* doktrinine hayranlık duyan coğrafyacilar, fizikî çevrenin -özellikle iklim ve yer şeklinin- kültürlerin biçimlenmesinde faal bir güç olduğuna, insanın ise aslında fizikî çevrenin pasif bir ürünü olduğuna inanmışlardır. Determinist mantığa göre, insanlar “doğanın yoğurduğu çamur”dur. İklim, insanın karakter ve davranışlarını etkilediği gibi, bazılarına göre, insanların renk ve şekil gibi farklılıklarının da temel nedenidir. Hatta, coğrafyada determinizmin en ateşli savunucularından birisi olan Huntington’a göre iklimin “kalıtım” üzerinde bile etkisi vardı. Orta kuşak iklim koşulları insana keşif gücü, çalışkanlık ve demokrasi kazandırırken, fiyortlu deniz kıyılarından büyük denizciler ve balıkçılar çıkacaktır.³⁵

1930’lardan sonra çevreci determinizmin yerini *olasıcılık-possibilizm* almıştır. Possibilistler, fizikî çevrenin insan, kültür üzerindeki etkisini ihmal etmemekle birlikte kültürel mirasın insan davranışını etkilemede en az fizikî çevre kadar önemli olduğunu vurgularlar. Possibilistlere göre, çevreden çok, *insan*, kültürün mimarıdır. Onlar, herhangi bir fizikî çevrenin bir kültürü geliştirmek için çok sayıda olanak sunduğunu da iddia ederler. İnsanların bir alana nasıl yerleşeceği ve onu nasıl kullanacağı, çevrenin kendisine sunduğu olanaklar arasından yapacağı tercihe bağlıdır. Bu tercihler, o ortamda mekâna damgasını vuran, üzerinde yaşayanların ekonomik, toplumsal, ideolojik ve psikolojik kimliklerini ifade eden yaşam tarzlarına göredir. Bu tercihlere

³³ *a.g.e.*, s. 49.

³⁴ Teymur, mekânın başka kavram ya da olguların yanındaki ayrıcalığından söz ederken fiziksel mekânın son derece akışkan ve devamlı olması niteliğine vurgu yapar. Buna göre örneğin, “içinde bulunduğumuz oda bir mekândır, masanın altı da bir mekândır. Pencereden çıkan bu mekân İstanbul’un Boğaz’ından geçer Akdeniz’e gider. Çin’e varabilir. Ay’ı da içine alabilir! Bu arada, Hindistan’daki arkadaşımızın odasına da akarak, onun bilgisayarının içindeki mekanik boşlukta bizim odamızdaki elbise dolabının içini fiziksel olarak birleştirir. Diğer yandan, bilgisayarın belleğindeki sanal mekânla onun bir bölümünü temsil ettiği fiziksel mekân ve de onların bilgisi ile algısı da bir süreklilik ilişkisiyle mekânın “geleneksel” kapsamını daha da genişletir.” şeklindeki yorumu mekân’ın sürekli bir oluş ve dönüşüm hâlinde olmasına ve katmanlı yapısına örnek teşkil eder. Bk. Teymur, *a.g.m.*, s. 276.

³⁵ Tümetekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 86-87.

de kültürel miras yol gösterir görüşündedirler. Doğadan çok insan üzerinde duran ve insanın pasif bir varlık olmaktan çok aktif bir güç olarak görüldüğü *possibilizm* yaklaşımında çevre faktörleri göz ardı edilmez, doğa önemini korur.³⁶

Çevresel algı konusunda ise he rinsanın fizikî çevre hakkında birtakım zihinsel imajları olduğu düşünülür. Bu imajlar çevresel algı terimiyle karşılık bulur.çevresel algı üzerinde duranlar, farklı fırsatlar arasında seçim yapma şansına sahip insanların yapacakları tercihlerin çevrenin gerçek karakterinden çok algılanma şekline dayanacağı iddiasındadırlar.³⁷

İnsanların fizikî çevrelerinde yarattıkları değişiklikleri gözlemleyen bazı beşerî coğrafyacılar, insanı yeryüzünün değiştiricisi olarak incelemeyi tercih etmişlerdir. *Değiştirici olarak insan* konusu çevreci determinizm anlayışının karşıtı bir duruma işaret eder. Deterministler *doğanın, insanları yoğurduğunu* iddia ederlerken insanın yer üzerindeki etkisini inceleyen beşerî coğrafyacılar da *insanın doğayı yoğurduğu* iddiasındadırlar. George Perkins Marsh'ın “*Her ne kadar başkaları Dünyanın insanı yarattığını düşünüyorsa da, aslında insan Dünyayı yaratmıştır.*” şeklindeki sözleri yeryüzünün değiştiricisi olarak insana biçilen rolü göstermesi bakımından önemlidir. Benzer şekilde Max Sorre, insanın her an çevre koşulları ile karşı karşıya olduğundan ve bu nedenle her seferinde çevresini yeniden yarattığından söz eder.³⁸

Sırasıyla doğaya, kültürel mirasa, çevreye karşı duyarlı olan zihinsel algıya ve insana atfedilen önem çerçevesinde temel yaklaşımı “bütünsellik ve evrim” olan coğrafya bilimi, hareket hâlindeki maddenin değişik biçimlerini ve bu biçimlere uyum gösteren canlıların değişimlerini ortaya koyması bakımından evrimle (insan yer hareketlerinin neden olduğu iklim değişimlerinin çocuğudur), hareket hâlindeki maddenin başka bir şeye dönüşmesi (varlığın kendi yok oluş nedenini de içermesi) nedeniyle de diyalektikle iç içedir. Bu yönüyle coğrafya, toplumsal yaşamın yeniden üretiminin maddî temelini oluşturan hem doğa hem de insan yapısı koşullarının mekândaki dağılımını ve organizasyonunu incelemektedir.³⁹

Coğrafya dünyadaki olgular arasında karşılıklı bağlantıyı bütünlük içinde ve yüksek bir kavrayış gücüyle ele alır. Yerkürede oluşan doğal ve toplumsal olayları

³⁶ a.g.e., s. 21, 87.

³⁷ a.g.e., s. 88.

³⁸ a.g.e., s. 21, 90, 421.

³⁹ İrfan Mukul, “Coğrafya Biliminin Bütünselliği ya da Farklılıkların Birliği”, *Eğitim Toplum Bilim Dergisi*, C. 6, S. 24 (2008), s. 12.

betimleyerek oluş nedenlerini, aralarındaki ilişkileri ve yeryüzüne dağılışlarını “farklılıkların birliği” içinde açıklayan bir bilimdir. Coğrafi çevre ise belli bir zaman içinde toplumsal yaşamda ve üretim sürecinde yer alan, her toplumun varlığı ve gelişmesi için gerekli nesnel araçları oluşturan, kendileri de toplumun gelişmesinden etkilenip değişen canlı ve cansız nesnelere tümüdür. Coğrafya canlı-cansız nesne ayrımı yapmadan “şey”lerin oluşumlarını ve gelişmelerini yani mekâna uyumlarını bir nedensellik ve nesnellik içinde, onları bütünden koparmadan ya da tekil olarak incelediğini de yeniden bütüne dâhil ederek inceler.⁴⁰

Aslında klâsik açıdan baktığımızda “nerede” ve çoğu zaman cevapsız bırakılan “niçin”in açıklamasıdır coğrafya. Ancak zamanla anlamlar kazanmıştır. Toplum değiştikçe, coğrafyanın içeriğinin ne olduğunun tanımları da değişmektedir. Bir taraftan diğer bilim dallarında olduğu gibi coğrafya, bir toplumsal değişim aracı olurken bir taraftan da toplumlar tarafından yaratılan coğrafi bilgiler söz konusu olur.⁴¹

Bu anlamda Paul Claval bir perspektif sunar. Ona göre coğrafya 1- görünümleri betimlemeye ve yeryüzünde insan kökenli belirli sayıda yapay oluşumun varlığını belirtmeye; 2- insan toplumlarının dağılışını, yaşadıkları uzamlara getirdikleri düzeni ve buralarda hayata geçirdikleri düzenlemeleri açıklamaya, 3- insanların, yaşadıkları yerlere verdikleri anlamı kavramaya ve onların işledikleri, oturdukları ya da sık sık gittikleri uzamların simgesel anlamını anlamaya çalışır. 1890-1940’larda ilk yaklaşım, 1960 ve 70’lerde ikinci yaklaşım baskın hâle gelir. Üçüncüsü çağdaş gelişmelerin belirgin niteliği durumundadır.⁴²

Günümüz çağdaş coğrafya disiplini, yeryüzündeki mekânlar ile gerek doğal, gerek insan ürünü çevresel oluşumlar arasındaki ilişkileri, farklılık ve benzerlikleri incelemektedir. Yer, birbirinden bağımsız tekil alanlardan değil, farklı özellikleri olan, ama birbiriyle örtüşen bölgelerden oluşur. Çeşitli insan topluluklarının toplumsal, ekonomik, siyasal etkinlikleri ve iklimde, yüzey şekillerinde, bitki örtüsünde farklılaşmaya yol açan temel fiziksel ve biyolojik süreçler bu yapıya büyük bir çeşitlilik kazandırmıştır. Coğrafyanın amacı da bu karmaşık yapıyı örgütlü ve tutarlı bir bütünlük içinde ele almaktır. Temel konusu dünya olan coğrafya disiplini, başka pek çok disiplinin de ilgi alanına girer. Bu durum, yalnızca coğrafya ve başka disiplinler arasında değil, coğrafya ve insanların gündelik yaşamlarında edindiği deneyimler

⁴⁰ a.g.m., s. 16-17.

⁴¹ Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar*, s. 23-25.

⁴² Paul Claval, “Coğrafya ve Sosyoloji”, *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü*, İletişim Yay., İstanbul 2011, s. 141-142.

arasında da yaygın bir örtüşmeye yol açmış, bu da coğrafyanın giderek farklı disiplinlere bölünme eğilimini güçlendirmiştir. Coğrafyanın pek çok konuyu birden kapsaması da öteki bilim dalları ve disiplinlerle büyük ölçüde örtüşmesini sağlamıştır.

I.2. COĞRAFYA ve SOSYAL BİLİMLER

Toplumsal yaşamın yeniden üretiminin maddî temelini oluşturan gerek doğa gerekse insan yapısı koşullarının mekândaki dağılımını ve organizasyonunu inceleyen, coğrafya biliminin⁴³ doğası gereği diğer disiplinlerle ilişkisi kaçınılmazdır. Coğrafyanın temelinde diyalektik vardır. Her şey bütünün bir parçasıdır ve şey’ler arasında varolan ilişki ve bağımlılık bütüne hizmet eder. Coğrafyanın bu özelliği, diyalektik düşüncenin en önemli ilkelerinden birisi olan “bütünsellik ilkesi” ile örtüşmektedir. “Diyalektik materyalist yönteme göre var olan her şey, birbiriyle ilişki hâlinindedir ve birbirini etkiler. Bu yöntemde herhangi bir nesne tek başına ve soyut olarak değil, öteki var olanlarla ilişkisi içinde ve bir bütünün parçası olarak ele alınır.”⁴⁴ Bütünün değişik parçalarının incelenmesiyle sınırlı bir bilgi edileceği muhakkaktır. Önemli olan bu sınırlı bilgileri birbirine ekleyerek bütüne ulaşmaktır. Birçok disiplinden etkilenen ve birçok disipline katkısı olan coğrafya, bu yönüyle farklı disiplinlerin kesişme noktasıdır denebilir.

Bütüncül bir bakış açısına ulaşmak adına konuya sosyal bilimci Yves Lacoste’un *Coğrafya Savaşmak İçindir* kitabında yer verdiği bir mesel ile devam etmek yerinde olacaktır. Buna göre “Bir Hint köyünde filleri merak eden beş âmâya, köye uğrayan bir prensin beraberindeki kırk fil yaklaştırılır ve fillerin ne olduğu sorulur. Birincisi fillerden birinin kuyruğunu tutar ve ‘Fil bir iptir’ der. İkincisi de aynı filin hortumunu tutarak ‘Hayır, fil bir borudur’ der; üçüncüsü hayvanın böğrüne dokunarak şöyle der: ‘Fil bir duvardır’; dördüncüsü filin ayağını yakaladıktan sonra kararlılıkla şöyle der: ‘Fil bir sütundur’. Sonuncusu ise filin çevresinde bir tur attıktan sonra yanında duran bakıcısına dönerek ona şunu sorar: ‘Peki ama bu neye yarar?’ cevap: ‘Efendim sefere çıktığında veya törene gittiğinde fili kullanır.’”⁴⁵ Buna benzer bir durum coğrafya ne işe

⁴³ Mukul, “Coğrafya Biliminin Bütünselliği ya da Farklılıkların Birliği”, s. 12.

⁴⁴ a.g.m., s. 17.

⁴⁵ Yves Lacoste, *Coğrafya Savaşmak İçindir*, Doruk Yay., Ankara 2004, s. 7. Lacoste’un çalışmasında yer verdiği bu mesel, Mevlânâ’nın *Mesnevi*’sinde değişik varyantlarıyla yer alır. *Mesnevi*’ye göre Hintliler, meraklı halka göstermek için karanlık bir ahıra (bazı şerhlerde eve) bir fil getirirler. Karanlık nedeniyle herkes file elini sürer. Birinin eline filin hortumu geçer ve “fil bir oluğa benziyor” der. Diğeri filin kulağına dokunur ve onu yelpazeye benzetir. Bir başkası ayağına dokunur ve bunun direk olduğunu düşünür. Sonuncusu ise elini filin sırtına koyar ve “fil bir taht gibiymiş” der. Nasıl olduğunu bilmedikleri bu hayvana birisi “dal” bir başkası “elif” adını takar. Bk. *Mesnevi ve Şerhi*, C.3, (sadeleştiren Abdülbaki Gölpınarlı), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s. 168. Karanlık bir yerde farklı yerlerine dokunarak fili tarif etmeye çalışan insanların düştüğü ihtilafın anlatıldığı hikâyede “Her birinin elinde bir mum olsaydı, ayrılık, aykırılık kalkar giderdi; “Duygu gözü elin avucuna benzer ancak; filin her yanını kavrayamaz ki.” beyitleri gerçekleri görmeye ve filin her yanını kavramaya yarayacak bir “mum” a, belki bir bakış açısına gerek olduğu şeklinde okunduğunda, Lacoste’un çalışmasında niçin bu mesele yer verdiği açıklık kazanır. Bir disipline bütünlük kazandırmak ve gerçekler üzerindeki örtüyü kaldırmak fikri ile meselin Türkçe şerhlerinden anlaşıldığı kadarıyla “köpüğü gören göz”den ziyade “denizi gören göz” ve bu yolda kullanılan “mum” fikri parça-bütün ilişkisine de gönderme yaparak hem birliği-bütünselliği hem de hakikatin kendisini sunacaktır. Meselle ilgili şu kaynaklara bakılabilir: *Mesnevi-i Şerif* (sadeleştiren Amil Çelebioğlu), Timaş Yay., İstanbul 2007, s. 305; *Mesnevi Hikâyeleri*, (hzl. Şefik Can), Ötüken Yay., İstanbul 2003, s. 218; *Mesneviden Seçmeler*, (hzl. Bayram Ali Kaya), Metropol Yay., İstanbul 2005, s. 145-146; *Mesnevi, Mevlânâ Celaleddin Rumi*, (hzl. Ali Yaver Caferi), Tablet Yay.,

yarar ve nerelerde vardır sorusunun cevaplarına dayanak ararken de karşımıza çıkar. Neticede bulunan cevapların tek yönlü olmasından ziyade bütün içinde taşıdığı anlam ve önem dikkate alınmalı, parça-bütün ilişkisi göz ardı edilmemelidir.

Coğrafya bilimi tarihî süreci içinde bir dönem sosyal bilimlerin dışına itilmiş kendi içinde de birtakım parçalanmalara gitmiş bir disiplindir. Mukul, bilimin parçalanmışlığı içerisinde giderek ayrışan ve uzmanlaşan bilim dallarından söz ederken coğrafyayı bu somut durumun dışında tutar. Bu ayrışma ve uzmanlaşma (specialization) süreci aynı zamanda bütünselci bakış açısından kopma, parça-bütün ilişkisinin anlamsızlaşması ve yok olması gibi tehlikeli bir noktaya bilimi yüz yüze getirmiştir. Mukul, bu tehlikeli durumun ortadan kaldırılması için “interdisipliner” bakış ve çalışma alanlarının oluşmaya başladığından bahseder.⁴⁶

Gulbenkian Komisyonu (1995) sosyal bilimlerin yeniden yapılanması üzerine yayınladıkları raporda, coğrafya biliminin dünya çapında bir uygulama peşinde olduğunu belirtmekte, ancak -psikoloji ve hukukla beraber- coğrafya disiplinini sosyal bilimlerin aslî bir parçası olarak görmemektedir.⁴⁷ Mukul, coğrafyanın sosyal bilimlerde yer bulamamasının sebeplerinden birini modern dünyada sosyal bilimlerin diğer disiplinlerine atfedilen işlevlerinde arar. Ona göre tarih, siyaset bilimi, sosyoloji ve ekonomi gibi disiplinler, Batı'nın kendini daha iyi anlama ve taşıma rolüne bürünürken, oryantalizm Doğu'yu ve antropoloji de dünyanın geri kalanını anlama ve kendi istekleri doğrultusunda yapılandırma amacına hizmet etmek için doğmuştur. Bu amaçlar çerçevesinde önem kazanan kavram ise “mekân” olur. Mukul, kapitalist düzenlerde coğrafi mekânların fethedildiği, talan edilip yağmalandığı ve sermaye için gerekli konuma getirilirken yeniden düzenlendiği görüşündedir.⁴⁸

Işık'ın sözleri de sosyal bilimlerin temel aldığı modernist bakışı yansıtırken mekânın sosyal bilimlerden koparılışı gerçeğini destekler niteliktedir.⁴⁹

Sosyal bilimlerin mekânı, mekândaki somut ilişkileri incelemekte elde edeceği herhangi bir şey yoktur. Bu anlayışa göre insan ancak tarihi anlamakla ve yeniden kurmakla özgür olabilir. Önemli olan tarihi kurmak, tarihin ileriye akışını sağlayacak koşulları

Konya 2007, s. 243; *Mesnevi'den 800 Beyit*, (hzl. Adnan Karaismailoğlu, Armağan Erdoğan), Konya Valiliği Kültür ve Turizm Müd. Yay., Konya 2007, s. 102; *Mevlânâ'dan Düşündürdüren Hikâyeler*, (hzl. Şaban Karaköse), Yakamoz Yay., İstanbul 2007, s. 178-179; *Cân Yücedir Göklerden Mevlânâ Mesnevi'den Seçmeler*, (çev. Kenan Sarılioğlu), Dünya Kitapları, İstanbul 2004, s. 12.

⁴⁶ Mukul, *a.g.m.*, s. 9.

⁴⁷ Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, Metis Yay., İstanbul 2009, s. 31.

⁴⁸ Mukul, *a.g.m.*, s. 10.

⁴⁹ Işık, “Değişen Toplum/Mekân Kavrayışları: Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânsallaşması”, s. 12.

yaratmaktadır. Mekânın kendisi, tarihin önünde sadece fethedilmesi, ortadan kaldırılması gereken bir engeldir. Tarih ne kadar ilerici ise, mekân da o ölçüde gericedir. Foucault'nun terimiyle 'zaman, zenginlik, bereket, yaşam ve diyalektik olarak ele alınırken, mekân tam tersine ölü, durağan, hareketsiz ve diyalektik olmayan olarak ele alınmıştır' İşte tüm sosyal bilimlerin temel aldığı bu modernist tarih anlayışı zamanı mekândan tarih disiplinini coğrafyadan koparmış, tarihi özgürleştirici düşüncenin tek temeli olarak kabul eden politik tavırlara öncülük etmiştir. Bugün büyük ölçüde coğrafyacıların katkılarıyla sorgulanmakta olan da sadece bu tarih ve toplum anlayışı değil, onun temel aldığı epistemolojik ve ontolojik kabullerdir.

Öte yandan XXI. yüzyılda sosyal bilimlerin dönüştürülmesi, yeniden inşa edilmesi gerektiği fikrinden hareket eden Immanuel Wallerstein'e göre coğrafya, XIX. yüzyılda ortaya çıkmakta olan disiplinler arasındaki bölünmelerin hepsini kesmiş ve bunların hiç birine uymamıştır. Bundan dolayı Wallerstein, coğrafyanın bir çalışma alanı olarak yok olacağı ve çeşitli kısımlarının diğer disiplinler tarafından yutulacağı yönünde bir beklentinin olduğundan söz eder. Asıl mesele ise coğrafyanın kendisini daha iyi bir şekilde kabul ettirmekte niçin başarısız kaldığı meselesi değil, coğrafyanın nasıl olup da varlığını devam ettirdiği meselesidir.⁵⁰

Bununla birlikte XIX. yüzyılın ortalarından itibaren sosyal bilimlerde görülen değişimler, sosyal bilimleri farklı disiplinlere ayırmış, bu ayrışma coğrafya bilimini de etkilemiştir. Coğrafyanın kendi içindeki bölünmesiyle ilgili olarak Özgüç ve Tümertekin şu değerlendirmeyi yapmaktadır:⁵¹

Livingstone'un tanımıyla, "toplum ve doğayı tek bir açıklayıcı çerçeve içinde bir araya getiren cezbedici bir deneyim" olan coğrafya, tüm tarihi boyunca değişik akımların etkisi altında kalmış, gerek ikili içyapısı (doğa-toplum/fizikî-beşerî) gerekse dış gelişmelerle değişik dönemlerde değişik araştırma ve inceleme eğilimlerine girmiştir. (...) Bu yüzden de coğrafya, insan bilimleri ile temel bilimler arasında gidip gelmenin tansiyonunu yaşayan bir bilim dalı hâline gelmiştir. Üstelik de bu tansiyon, değişen fikir akımlarına göre tekrar ortaya çıkmıştır: Marcus ve arkadaşlarının (1992) deyişiyle "coğrafya biliminin saygıdeğer büyükbabaları"nın çalışmalarında örtülü olarak yer almaya başlayan fizikî-beşerî coğrafya çatışması, daha sonra, çeşitli şekillerde açıkça tartışılmaya başlanmıştır. Toplum ve doğa ile ilgili temel sorunlara dokunmadığı için de bu tartışma hiç bitmeyecek gibi görünmektedir. Şurası da bir gerçektir ki, beşerî

⁵⁰ Immanuel Wallerstein, *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*, (çev. Ender Abadoğlu), Aram Yay., İstanbul 2003, s. 26.

⁵¹ Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar*, s. 326-327.

coğrafya ile fizikî coğrafya arasındaki farklılık yalnızca içerikte değil, bakış açısında, tarzda ve akademik yazıların akışında da vardır.

XIX. yüzyılın tanınmış bilim adamlarından tasvirî coğrafya ile modern analitik coğrafya arasında bir geçiş oluşturan Alexander von Humboldt (1769-1856) ve Carl Ritter (1779-1856), kendi dönemlerinde egemen olan “bütüncül” felsefenin birer yansımasıdır. Coğrafyaya en büyük katkısını bir gözlemci ve kıyaslamacı olarak yapan Humboldt, insanların, doğanın bir parçası olarak görüldüğü yeryüzünde “dünya” anlayışını geliştirmeye, yeryüzünün değişik kısımlarında ortaya çıkan farklılıklarla ilgilenmekle kalmayıp incelemekte olduğu olaylar arasındaki ilişkileri görmeye, “coğrafi görünümün gözlemlenebilir çok çeşitli olguların ne şekilde birlik hâlinde ve farklı yerlerde birbirleriyle ne derece karşılıklı bağıntılı olduklarını ortaya çıkarmaya” çalışmıştır. Carl Ritter da “her organizmada olduğu gibi coğrafyanın nesnesinin her bölümün ancak yaşayan bütün yoluyla kavranabileceğini göz önüne almak gerektiği”ne inanır; doğanın “farklılığında birlik” olduğunu kabul eder. Böylece onlar çalışmalarında “farklılık içinde birlik” kavramına -bir alanın tüm parçalarının birbiriyle bağlantılı olduğu fikrine- yani “bütünlüğe” yer vererek, coğrafyanın salt tasvirden kurtulup analitik olabileceğini göstermişlerdir.⁵²

Sınıflandırmaya, parçalanmışlığa karşı olan coğrafya, doğası gereği bütünseldir. Doğa ve insan bilimleriyle ilişki içindedir. Bu nedenle “Nerede coğrafya vardır?” sorusuna verilen yanıtlardan biri “Coğrafi görüş hangi ilimlerde yoktur?” şeklindedir.⁵³ Başlangıcından itibaren astronomi, matematik ve felsefe ile birlikte düşünülen coğrafyanın malzemesi yerin yüzeyi, bir başka deyişle “mekân”dır. Yeryüzündeki mekânsal görünümün insana ve doğaya ilişkin çeşitli süreçlerden etkilendiği için coğrafya adı geçen disiplinlere ek olarak jeoloji, meteoroloji, ekoloji, biyoloji, demografi, ekonomi, hukuk, siyaset bilimi, sosyoloji tarih, felsefe, arkeoloji, antropoloji, etnografya, prehistorya, dil ve edebiyat, sanat, mimarî, estetik gibi başka pek çok alan ve disiplinle yoğun ilişki içindedir.⁵⁴ Bu bilimlerin inceleme konuları, belli coğrafi çevrelerin eserleridir. Bu nedenle coğrafi konum tanınmadan, bir yerin jeopolitik özellikleri, topografyası bilinmeden tarih, siyaset, edebiyat gibi konuların tam olarak izahı elbette düşünülemez.

⁵² *a.g.e.*, s. 110, 111, 117, 122, 127.

⁵³ Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, Çizgi Kitabevi, 5. Baskı, Konya 1999, s. 12.

⁵⁴ “Coğrafya” maddesi, *Ana Britannica*, s. 78.

Öteden beri pek çok düşünür ve sosyal bilimci tarafından coğrafyanın diğer disiplinlerle iç içe olduğu yönünde birtakım görüşler ileri sürülmüştür. Dünyanın tasvirlerini içeren çalışmasında (*Geographia*) Strabo, coğrafyayı felsefenin ilgisine sunar. Ona göre coğrafyanın kullanılabilirliği “coğrafyacıda, yaşam sanatını -yani mutluluğu- araştırmakla meşgul insan olan felsefecinin (ruhunun) bulunması gerektiğini varsayar.”⁵⁵

Sosyoloji ve tarihin aynı zihinsel macera olduklarını, aynı kumaşın tersi ve yüzü değil de, bu kumaşın ipliklerinin tüm kalınlığı itibariyle bizzat kendi olduğunu ileri süren Braudel ise sosyoloji ve tarih de dâhil olmak üzere tüm sosyal bilimlerin ortak bir sorunsal etrafında toplanması zorunluluğuna dikkat çekmektedir.⁵⁶

Sosyoloji ve tarih birbirleriyle olduğu kadar coğrafya ile de birleşmektedir. Sosyolojik coğrafyanın kurucusu Frederic Ratzel’e göre bütün sosyal hayat coğrafi unsurlara bağlı kalmaktadır, çünkü sosyal hayatı şekillendiren kuvvet coğrafi faktördür. *Politik Coğrafya* adlı eserinde devleti biyolojik bir organizmaya benzeten Ratzel, devletin büyüme gücünü çevre şartlarına bağlar. Benzer görüşler olmakla birlikte her coğrafi çevrenin insan topluluklarının sosyal hayatını şekillendirdiği şeklindeki görüş zamanla coğrafi şartların insanların onlara hükmetmesi nispetinde önemli olduğu şeklinde boyut kazanır. Bu çerçevede Émile Durkheim ve Pitirim A. Sorokin’in de katkılarıyla coğrafi şartların insan toplulukları üzerindeki etkisi kabul edilmekle birlikte aynı coğrafi şartlarda değişen sosyal şartlar meselesi gündeme gelir. Buna göre insan toplulukları coğrafyaya bağlı oldukları kadar, coğrafi ortamı da sosyal yapılarına uygun olarak değiştirebilmiş ve farklı medeniyetler kurabilmişlerdir. Dolayısıyla coğrafi şartlarla sosyal çevre arasında mutlak değil, nisbî bir ilişki vardır.⁵⁷

Bir başka açıdan sosyolojide mekân tasavvuru Aytaç’ın ifadesiyle “toplumsallığın derin çıkarımlarına (implication) dair bir yolculuğa çıkma” anlamı taşımaktadır. Mekân, zamanın ağırlığını/yükünü taşıdığı gibi gündelik olanın, toplumsal/politik olanın türlü boyutlanmalarına da sahne olur. Sosyoloji, mekân anlayışını kentsel/kırsal ayrımı üzerinde örgütlerken gerçekte, mekânsal olanın sadece

⁵⁵ Özgüç, E. Tümertekin, *a.g.e.*, s. 34.

⁵⁶ Braudel, “Tarih ve Sosyoloji”, *Tarih Üzerine Yazılar*, s. 113. Braudel, coğrafya ekseninde tarih ve toplum alanına yönelmiş, uygarlıklarla ilgilenmiş ve çalışmalarında coğrafyanın sosyal bilimlerin, özellikle de tarih ve sosyolojinin zemini olduğunu gözler önüne sermiştir. Bk. Kızılcılık, “Sosyolojide Coğrafyacı Görüşler: İbni Haldun, Montesquieu ve Fernand Braudel Ekseninde Bir Değerlendirme”, s. 151. Sosyoloji ve tarih arasındaki ilişkiye dair ayrıca bk. Sezgin Kızılcılık, “Sosyal Bilimlerdeki Multidisiplinerite Yönelimleri Çerçevesinde Tarih ile Sosyolojinin Yakınlaşımı ve Baykan Sezer”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 25, N. 1 (Mayıs 2001), s. 1-14.

⁵⁷ Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, Filiz Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1987, s. 37-40.

coğrafi bir görüntü oluşturmadığı, toplumsal süreçlerle yüklenimli olduğu varsayımından hareket eder.⁵⁸

Tarih bilimi de ortak unsurları mekân ve insan olması nedeniyle coğrafyadan önemli derecede yararlanmaktadır. Tarih, bugünden önce yaşamış olan insan ve onun yaşadığı mekânla ilgili hemen her türlü sosyal, siyasî, kültürel, askerî, ekonomik, coğrafi ve doğal olaylar zinciridir.⁵⁹ İnsanlıkla ilgili olan tarih biliminin yine söz konusu olan varlığın yaşadığı mekân/doğal ortamla ilgilenmesi kaçınılmazdır. Tarihin üzerinde gerçekleştiği alan coğrafyadır. Tarih ve coğrafya arasında karşılıklı ilişkiler dizisi, karmaşık bir aksiyonlar ve reaksiyonlar silsilesi vardır. Bir ülkenin tarihi, coğrafyasının bazı hususiyetleri ile toprağa damgasını vurur ve buna karşılık coğrafyasının da ülkenin tarihi üzerinde sürekli bir tesiri söz konusudur.⁶⁰ Carl Ritter tarih coğrafya ilişkisinde, “tarih ve coğrafya kızkardeş bilimlerdir” sözüyle bu iki disiplinin ayrılmaz bütünlüğüne işaret eder. “Yeryüzü ve sakinleri karşılıklı ilişki içindedirler. Dolayısıyla da tarih ve coğrafya birbirinden ayrılmamalıdır.”⁶¹

Tarihselci bakışta mekân olumsal bir kategoridir; kavramsallaştırılması mümkün olmayan, somut ilişkilerin, olguların, süreçlerin alanıdır. Tek tek olguları, tarih-zaman içindeki dizimlenişin bir noktası olarak ele alan tarihselci bakış, bu olguların ve ilişkilerin biraradallığını, yanyanalığını göz ardı etmiştir. Işık, bu çerçevede ardışıklık adına *eşzamanlılığın* ihmal edildiğini düşünür. Ona göre ardışıklık nasıl tarihsel düşünebilmeyi gerektiriyorsa *eşzamanlılık* da *mekânsal düşünebilme yetisini* gerektirmektedir. Çünkü mekân eşzamanlılık demektir; bütün olguları, ilişkileri oturabileceğimiz tek bir çizgi yerine, birbirinden farklı, çoğu birbiriyle kesişen, üstelik düz de olması gerekmeyen çizgilerin biraradallığını araştırmak demektir. Olguların, ilişkilerin yanyana varoluş koşullarını araştırmak, doğrudan doğruya mekânı bir araştırma nesnesi olarak yeniden kurmak demektir.⁶²

Başlangıcından itibaren coğrafyacı ve tarihçilerin, tarih ve coğrafya bilimine olan ilgilerinin artması neticesinde coğrafya bilim dalının alt disiplini olan tarihî coğrafya, gelişme yoluna gitmiştir. Tarihî coğrafya, ilkçağın Yunan coğrafyacıları tarafından bilinmekle ve yapılmakla birlikte bir disiplin olarak kendi kimliğine kavuşması XVIII. yüzyılı bulur. Tarih biliminin konusu olan insanın en çok etkilendiği

⁵⁸ Ömer Aytaç, “Mekânın Sosyolojisi: Toplumsalın Yeniden Kuruluşu”, s. 876.

⁵⁹ Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, s. 52-53.

⁶⁰ *a.g.e.*, s. 51.

⁶¹ Özgüç, E. Tümertekin, *a.g.e.*, s. 125.

⁶² Işık, “Değişen Toplum/Mekân Kavrayışları: Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânsallaşması”, s. 12-13.

olgu, yaşadığı mekân/doğal ortamdır. Tarihî coğrafya da tarihî bilgi ve belgelerden yola çıkmak kaydıyla, modern coğrafya ilke ve yöntemlerini kullanarak geçmiş bir zaman diliminde bir sahanın coğrafi araştırmasını yapmak olarak tanımlanabilir.⁶³ Tarihçiler araştırma yaparken nasıl ki dönemleri ön plana alıp her konuyu kronolojik açıdan ele alıyorsa, tarihî coğrafyacılar da çağdaş coğrafyacılar gibi mekânı ön plana alıp onlardan farklı olarak bu mekândaki coğrafi görünümü işin içerisine zaman boyutunu da katarak araştırırlar.⁶⁴

Kant, coğrafya ve tarihi ayrı ayrı ama birlikte tüm bilgi dünyamızı meydana getiren alanlar olarak alır: “Coğrafya ve tarih birlikte algılama alanlarımızın tümünü doldurur: Coğrafya mekânla, tarih de zamanla ilgili olanları” der. Değişik dönemlerde ortaya çıkan her şeyi kaydetmesi için de ona göre tarih, “sürekliliğe sahip coğrafya”dan başka bir şey değildir.⁶⁵

Tarih biliminin yanısıra coğrafyanın “stratejik bir bilgi”⁶⁶ olduğu ve tüm siyasî ve iktisadî bilgilerin coğrafyasız yapamayacağı görüşüyle birlikte coğrafya bilimi, siyaset ve iktisat alanında da kendisini yoğun bir şekilde hissettirir. Walter A. McDougall’ın sözleriyle “tarihi öğrenmek için coğrafyayı öğrenmeye mecbur olduğumuz”⁶⁷ gibi iktisat ve siyaset bilimleri de hem bilgi felsefelerini oluşturmak hem de kendilerine gelişmiş bir uygulama alanı bulabilmek için stratejik bir bilgi olan coğrafya ile etkileşime geçmek durumundadırlar. Coğrafyanın siyasal anlamları ve öneminin çok eskiye dayandığı bilinmektedir. Strabo, Yunan ve Roma toplumlarında coğrafyanın üstlendiği merkezî görevin rolünü “Coğrafyanın büyük kısmı devletlerin ihtiyaçlarına hizmet eder... tümüyle coğrafyanın kumandanlarının faaliyetleri üzerinde doğrudan bir etkisi vardır.” sözleriyle vurgular.⁶⁸ Böylece coğrafya, daha fazla toprak fethetmeleri ve yönetimleri altında bulunan topraklardaki güçlerini sürdürebilmeleri için yöneticilere bilgi sağlamak gibi politik içerikli roller üstlenmiş olur.

Devletlerin yakın ilgisini çeken meselelere yönelmesi, coğrafyaya “diğer disiplinlerin sahip olmadığı siyasî bir temel”⁶⁹ sağlamaktadır. Ludovic Drapeyron *Revue de Géographie*’de (1880) yazdığı bir yazıda “siyasetin tüm geleceği coğrafya bilimlerinin tarihe uygulanmasına bağlıdır” dedikten sonra şunları ekler: “Gerçek devlet

⁶³ Gümüştü, *a.g.e.*, s. 133-135.

⁶⁴ *a.g.e.*, s. 149.

⁶⁵ Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 12

⁶⁶ Lacoste, *Coğrafya Savaşmak İçindir*, s. 15.

⁶⁷ Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 3.

⁶⁸ Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar*, s. 35.

⁶⁹ Immanuel Wallerstein, *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*, Aram Yay., İstanbul 2003, s. 27.

adamlarından ve zihinleri siyasete açık kişilerden oluşan bir halk mı istiyorsunuz? Öyleyse tarihe uygulanmış coğrafya kürsülerini açın; zira bize inanın ki, ‘iyi kavranıldığında coğrafya, insanlığın tüm bilgilerini siyasetin yararına kendinde toplayacaktır’ sözünü boşu boşuna benimsemedik... Devlet adamlarımıza bir tavsiyede bulunmak gerekirse şöyle deriz: Önce coğrafyacı olun!”⁷⁰

Nitekim tarih boyunca, coğrafyanın ürettiği bilginin en büyük “müşterisi” devlet olmuştur. Devletler coğrafyayı savaşların en önemli “paşalarından” biri yapmış; bu “paşa”, devletlere emperyalist uğraşlarında büyük başarılar kazandırmıştır.⁷¹ Örneğin Roma İmparatorluğu’nun Akdeniz coğrafyasına uzun süre egemen olmasında coğrafyasında yaptığı mekânsal analizlerin ve haritaların büyük rolü vardır. Ticaret yapacakları ve savaşacakları mekânların coğrafi özelliklerini belirlemek için yol haritaları çizmişler, bu haritalar üzerinden politikalar geliştirmişlerdir.⁷² Yine Avrupa karanlık çağı yaşarken, Çinlilerin askerî fetih amaçları doğrultusunda coğrafi bilgi birikimine ihtiyaç duydukları ve topraklarını elde tutmak isteyen imparatorların da coğrafi bilginin artması ve yerleşmesine destek oldukları bilinmektedir. Böylece Avrupa karanlık çağı yaşarken Çin’de geniş bir coğrafi literatür birikmiştir.⁷³

Mekân bilgisi bir toprak parçası üzerinde yaşayan kişilerin daha kolayca yönetilebilmesi için siyasî iktidara yardımcı olmasının yanısıra savaş alanı konusunda da gerekli bilgileri sağlamaktadır. Carl von Causewitz bir ülkenin topraklarını üzerinde yaşayan nüfusuyla sadece bütün askerî gücün kaynağını oluşturduğu için değil, savaş alanı olmasıyla da savaşın tam bir parçası sayar.⁷⁴ Lacoste’un çalışmasının adı olan *Coğrafya Savaşmak İçindir* başlığı da konuyla alakalı olarak bize bir fikir vermektedir. Bugün her zamankinden fazla olmak üzere “coğrafyanın önce savaş yapmaya yaradığını”⁷⁵ düşünen Lacoste’un, kitabının başlarında verdiği ABD-Vietnam savaşı örneği konumuz açısından ilginçtir. Lacoste, Vietnam savaşında ABD ordusunun

⁷⁰ Tümertekin, *Çağdaş Coğrafi Düşüncenin Oluşumu ve Paul de la Blache*, s. 69-70. Yazının yazıldığı tarihlerde coğrafyanın askerler için önemi üzerinde de çok durulmuş ve eğitime bu gözle bakılması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Nitekim, 1870-1871 Prusya savaşından Fransızların yenilgiyle ayrılmasının yarattığı psikolojik şokun suçlusu olarak genelde eğitim sistemi, özeldense coğrafya eğitiminin çarpıklığı görülmüştür. “Bizim general kadromuz büyük coğrafi hatalar yaptılar ve haritaları yanlış okudular; coğrafyayı öğretmemiz gerekir” düşüncesi, Fransa’da coğrafya eğitiminin gelişmesi yanında, Fransız coğrafyacıların öncülüğünde coğrafyacıların uluslararası örgütlenmeye girmelerinde de etkili olmuştur. Bk. Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 30.

⁷¹ Pınarcıoğlu, “Yeni Coğrafya ve Yerellikler”, s. 91.

⁷² Gülpınar Akbulut, “Doğu-Batı Ayrımında Coğrafyada Mekân Kavramı ve Mekânın Denetimi”, *Sosyoloji ve Coğrafya*, s. 934.

⁷³ Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar*, s. 41.

⁷⁴ Sezer, “Sosyoloji ve Coğrafya Ders Notları”, s. 56.

⁷⁵ Lacoste, *a.g.e.*, s. 107.

coğrafyasını çok iyi bildiği köylerin su, bent ve kanallarını yıkarak coğrafi ortamı değiştirdiğinden, susuz kalan ve tarım da yapamayan milyonlarca insanın göç etmek zorunda kalışından ve ekolojinin altüst edilmişinden söz eder.⁷⁶ Buna bir de göç sırasında yaşanan zorluklar ve telef olan insanların dramı eklenirse savaş stratejisi olarak kullanılan coğrafi bilginin önem derecesi daha açık bir şekilde görülür.

Temelde Doğu-Batı çatışması, Kuzey-Güney ilişkileri aslında dünya siyasetinin coğrafya kavramları içinde değerlendirilmesinden ibarettir. Bu nedenle bu ilişkiler ve çatışmalar, tarihî boyutun yanısıra alan boyutunu da içermektedir. Dünyaya yayılması ve bu yayılma sırasında “kendi ufkunun ötesinde ve yabancı olduğu bir alanla karşılaşması”⁷⁷ neticesinde Batı, mekân kullanmaya, sömürmeye, çıkarlarını koruma amacıyla mekânı sahiplenmeye dayalı bir siyaset geliştirmiş, ardından mekân üzerinden gelişen bir siyasî söylem oluşturmuştur. Edward W. Said’in düşünceleri de görüşümüzü destekler niteliktedir. Ona göre “hiçbirimizin coğrafya dışında ya da ötesinde olmaması gibi, coğrafya konusunda verilen mücadelelerden de hiçbirimiz tümüyle arınmış değiliz. Karmaşık ve ilginç bir mücadele, çünkü yalnızca askerler ve top, tüfekle değil, fikirler, formlar, imgeler ve imgelemlerle de ilgili.”⁷⁸ Buradan da anlaşıldığı üzere Said, sadece iktidar ilişkilerinin mekânsallığını genişletmekle kalmaz, bilginin rolünü de konuya dâhil eder. Said’in mekân vurgusuna ilişkin temel tezi, Batı’nın bilgi-iktidar ikilisinin tarih, edebiyat ve birçok disiplin içinde yarattığı söyleminin, hegomanya ve tahakkümünü sağlamak ve sürdürmek için Doğu’yu imgesel olarak yarattığını ve Doğu’nun bu temsilinin onun maddî ve mekânsal pratikleri gibi sunulduğudur.⁷⁹

İktidar ve bilgi bağlamında coğrafya askerî harekât bilgisinin dışında aynı zamanda devlet örgütünün, üstünde güç kullandığı insanları daha iyi denetlemek amacıyla, bölgeleri düzenlemesine yarar. Coğrafi verilerin toplandığı başlıca kayıt haritadır. Bu nedenle topoğrafya ve haritacılık coğrafyanın sürekli yararlandığı alanlardır.⁸⁰ Haritalar sadece istatistikî veriler ya da bir dizi rapordan ibaret değildir. Siyasî ve bilimsel etkinlik adına belli bilgilerin kâğıda dökülüşüdür. Bu çerçevede harita, insanların denetlenmesi hususunda iktidarın aracı olmaktan kendini kurtaramaz. Coğrafi betimleme biçimi olan bir haritanın hazırlanması, betimlenen alan üstünde

⁷⁶ a.g.e., s. 17.

⁷⁷ Sezer, “Sosyoloji ve Coğrafya Ders Notları”, s. 77.

⁷⁸ Edward W. Said, *Kültür ve Emperyalizm*, (çev. Necmiye Alpay), Hil Yayınları, İstanbul 1995, s. 42.

⁷⁹ Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı’nın Şark Anlayışları*, (çev. Berna Ülker), Metis Yay., 4. Baskı, İstanbul 2008, s. 12-13.

⁸⁰ Gümüüşçü, *Tarihi Coğrafya*, s. 49.

belirli bir siyasî ve bilimsel egemenlik anlamına gelir ve bu söz konusu alan ile orada yaşayan insanlar üstündeki bir iktidar aracıdır.⁸¹

Benedict Anderson, Güney Asya'da sömürgecilikle birlikte vatan, toprak, sınır gibi kavramların XIX. yüzyıl sonunda modern içeriklerinin doldurulup her anlaşmayla birlikte iktidarla harita ilişkisinin biraz daha ilerlediğini dile getirir.⁸² Haritalarla belirginleşen ve coğrafi bir unsur olan sınırların siyasî rolleri de bu bağlamda azımsanmayacak derecede önemlidir. Örnekler çoğaltılabilmekle birlikte Türk-İran-Rus sınırının birleştiği ve Türkiye'nin en doğu ucunu meydana getiren noktalardan sonra İran ile S.S.C.B arasındaki sınırı meydana getiren Aras Nehri'nin siyasî bir sınır olarak tarih boyunca oynadığı rol yadsınamaz.⁸³ "Sınırlar"ın içinde olanların kendilerini bir tür güvencede hissetmeleri gibi⁸⁴ sınırların doğal olması da devletler için siyasî bir argüman oluşturmaktadır.

Tüm bunlar topografyanın siyasallaşması, *pürtüklenmesi*⁸⁵ ve coğrafya-tarih-siyaset ilişkisine örnek oluşturmanın yanısıra Foucault'nun "bilgiden geçen iktidar ilişkileri" sözünü anımsatmaktadır. M. Foucault, "Coğrafya Üstüne Sorular" adlı söyleşi metninde şöyle der: "İnsanlar beni mekâna ilişkin takıntılarımdan dolayı ayıplıyorlar sık sık....fakat temelde ben bunları iktidar ve bilginin arasındaki ilişki bakımından düşünüyorum. *Bilgi, bölge, alan, yerinden olma, yer değiştirme...* Bunlarla bilginin iktidar olarak işlediği süreçleri yakalamak ve iktidarın etkilerini yaymak mümkün. Bilginin bir yönetimi var, bilgi politikaları ve bilgiden geçen iktidar ilişkileri. Biri bunlara bakarak yazmayı denerse, saha, bölge, toprak gibi kavramlarla tayin edilen tahakküm biçimlerini göz önüne almaya doğru gider."⁸⁶

⁸¹ Lacoste, *a.g.e.*, s 14-15.

⁸² Anderson'a göre harita, ülke logosuna ve sömürgeci devletlerin sömürgelerini harita üzerinde boyamalarıyla bir logoya dönüşmüş, yap-boz oyunu gibi üzerinde oynanabilir, yeniden üretilip çoğaltılabilir hâle gelmiştir. Bk. Anderson, *Hayali Cemaatler (Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması)*, s. 192-193. Bu bağlamda düşünüldüğünde dünyanın parçalara ayrılıp renklerle boyanması, dünya haritasının iştah açıcı yönüyle sofranın ortasında yer alması, hayvan figürleri, özellikle ahtapot, aslan, üzerinden tanımlanması, insan bedeni üzerinden bölümlere ayrılması bu durumda ayakların genellikle Afrika'ya, beyni ve aklı temsil eden baş kısmın ise daha çok Batı'ya ayrılması oldukça ilginçtir.

⁸³ Aras'ın tarihi boyunca savaşların gerçekleştiği doğal sınır alanı olduğunu savunan coğrafi bir inceleme için bk. Metin Tuncel, "Aras Nehri ve Siyasi Sınır Olarak Tarih Boyunca Oynadığı Rol", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Kars Valiliği ve Atatürk Üniv. Yayını, Ankara 1992, s. 195-199. Ayrıca sınırların doğal olmasının devletler için savunulabilir siyasî argüman yarattığına ilişkin ayrıntılı coğrafi açıklamalar için M. Nail Alkan, *Avrupa'da Sınırlar*, Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi Araştırma Dizisi, No: 15, Ankara 2002.

⁸⁴ Teymur, "Disiplinler aralığında(ki) mekân", s. 273.

⁸⁵ Gilles Deleuze ve Felix Guattari, *Kapitalizm ve Şizofreni 1 Göçebelim İncelemesi: Savaş Makinası*, Bağlam Yay., İstanbul 1990, s. 5.

⁸⁶ Aktaran Ayman, "Bellek Mekânı Olarak Sınır ve Ötekilik: Kars Şehri", s. 155.

Foucault'nun da işaret ettiği gibi Batı ideolojisi de yüzyıllardır coğrafya-bilgi-iktidar ilişkisi ve siyasî bir söylem hâline getirdiği mekân bilgisi üzerinden Doğu coğrafyası üstünde bu tahakkümü kurmaya çalışmıştır. Ancak bu söylem örtülü bir söylemdir ve yukarıda bahsettiğimiz gibi Said'in sözleriyle “yalnızca askerler ve top, tüfekte değil, fikirler, formlar, imgeler ve imgelemler”i de içine alacak şekilde eğitim sisteminden askerî sisteme, devlet yapısından hukuk sistemine, tekstilden teknoloji ve gıdaya en nihayetinde yaşam şeklinden değerler sistemine kadar çeşitli şekillere büründürülmüştür.⁸⁷

Zenginlik bilimi olarak tanımlanan ekonominin de coğrafya bilimi ile ilişkisi mevcuttur. Madenler, doğal zenginlikler, ziraat faaliyetler gibi unsurların alan içindeki konumlarının, ulaşım güçlük veya kolaylıklarının saptanması o alana nüfuz açısından son derece önemlidir. Ekonomik faaliyetler bölgedeki diğer olaylarla karşılıklı ilişki içinde olan mekânsal bir olgudur. Coğrafyanın bir kolu olan ekonomik coğrafya “insan yaşamını kazanma faaliyetlerinin yer yer gösterdiği benzerlik ve ayrılıkların nedenini araştıran bir bilim”dir.⁸⁸ Mekânların farklılaşmasında ekonomik faaliyetlerin rolü büyüktür. Bu nedenle harita bilgisini de içine alacak şekilde mekân bilimi olan coğrafya ile zenginlik bilimi olan iktisat konuları iç içe geçmektedir. İktisat ilmi, tarım, hayvancılık, ormancılık, madencilik, ulaşım, ticaret gibi iktisadî kaynakları konu alır. Bunlar oluşturdukları coğrafi konumlar ve dağılışları bakımından, iktisadî coğrafyanın başlıca araştırma konuları arasında yer alırlar. İki disiplinin teorik ve uygulama alanındaki gelişmeleri birlikte ve birbirini destekler biçimdedir.

Tüm dünyayı yakından ilgilendiren (dünya tarihini kalıcı bir biçimde değişikliğe uğratacak gelişmelerin de başlangıcı olan) Doğu'nun ve Batı'nın kaderini değiştiren coğrafi keşifler bu iki disiplin arasındaki geçişliliği göstermesi açısından önemlidir. Coğrafi keşiflerin temelinde ekonomik nedenlerin yattığı bilinen bir gerçektir. Batı, coğrafi keşiflerle birlikte yeni bir ekonomik yapılandırmanın içine girer. Dünyanın bütününe yayılmak ve mekânsal farklılıkların olduğu alanlardan elde edilen farklı ürünler üzerinde mutlak hâkimiyeti sağlamak amacıyla sömürgecilik anlayışını

⁸⁷ Bilgi-iktidar ilişkileri bağlamında mekânın siyasallaşmasının görüldüğü bir alan da gündelik hayattaki mekânsal pratiklerdir. Mekânın politik ve ideolojik anlamlarını gündelik mekânsal pratikler üzerinden yorumlayan Işık, toplumsal yaşamın görünürdeki *masum* mekânsal pratiklerinin altında soyut iktidar ilişkilerinin varlığına dikkat çeker. Ona göre gündelik yaşam coğrafyasında göze kolay görünmeyen bir dizi politik ve ideolojik öge yer almaktadır. Mekânın politik ve ideolojik niteliğinin örtük oluşundan dolayı mekânsal pratiklerin deşifre edilmesi, bunlara karşı çıkılması güçtür. Bk. Işık, “Değişen Toplum/Mekân Kavrayışları: Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânsallaşması”, s. 28-29.

⁸⁸ Tümertekin, *Ekonomik Coğrafya*, s. 42.

geliştirir. Coğrafi keşiflerin Avrupa için en önemli sonuçlarından biri, kapitalizmdeki gelişmelerdir. Kapitalizm kurulurken büyük çapta sömürgeciliğe başvurmuştur.⁸⁹ Coğrafi keşifler sonrasında ticaret yollarının değişmesi, Osmanlı'nın Pazar gücünü kaybetmesi, denizcilikte ve teknolojiye geri kalması üç kıtaya yayılan ve bu kıtaların farklı mekânsal dokularından oluşmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesine neden olmuştur.⁹⁰ Yeni bir boyut kazanan Doğu-Batı ilişkisi neticesinde Batı'nın yerküreye yayılması, onu yağmalaması, bir nevi "bataklık hâline"⁹¹ getirmesi söz konusudur.

Dünyanın farklı mekânlarına yayılan Batı, sürdürülebilir bir ekonomik yapı ve devamında güçlü devletler olabilmenin tek yolunun mekânsal dağılımları belirleyen süreçlerinin kontrolünün kendisinde olması gerektiğinin bilincine varmıştır. Coğrafi keşiflerle dünyayı bir bütünlük içinde algılayan ve tanıyan, Sanayi Devrimi'nin devamında değişen sosyo-ekonomik yapısını istenilen düzeye ulaştırmak için bütüncül yaklaşımdan vazgeçen Batı'nın, yaptığı mekânsal analizlerle dünyayı yap-boz tahtasına çevirdiği, sömürgecilik faaliyetlerini hızlandırdığı ve böylece dünya egemenliğini eline geçirdiği üzerinde durulur.⁹² Bu sayede Batı, kendi mekânsal yapısını oluşturmuş, dünyanın sosyo-ekonomik ve kültürel değerlerini belirleyen stratejilere yönelmiş, farklı mekân kullanımlarını tercih etmiştir.⁹³ Sezer, bu durumu yani ekonominin mekân bilgisiyle yakın oluşunu Batı'nın kendi özünde ve yapısında zenginlik üreticisi olmamasına bağlar. Bu nedenle Batı, hazır bulunan zenginlikleri elde etmek adına coğrafi keşiflerde bulunmuş, neticesinde artan coğrafi araştırmalar ve peşinden hızla

⁸⁹ Avrupalılar ticarî amaçlarla çeşitli ülkelerde sömürgeler oluşturmuşlardır. Yağma politikasına dayanan sömürge sistemi, kapitalist üretimin gelişmesi için gerekli dev sermayeleri biriktirme olanağı vermiştir. Yeni ticaret yollarından, tüm dünyanın ürünleri, zenginlikleri Batı Avrupa'ya akmaya başlamıştır. Coğrafi keşifler ve sömürgecilik, ulaştırma biçimini, ticaret yollarını, değiş-tokuş edilen eşya ve maddelerin nitelik ve niceliği ile ticaretin niteliğini de değiştirmiştir. Sömürgeciliğin kuruluşundan ve ticaret biçiminin değişmesinden, iktisadi düşünce de etkilenmiştir. "Sınırlı kazanç kuralı" terk edilerek ticaret alanı ve kazancın sınırı genişletilmiş, sigortalı, poliş ve çek kullanımı yaygınlaştırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası XVI ve XVII. Yüzyıllar*, C. III, Say Yay., İstanbul 1990, s. 33-56; Server Tanilli, *Uygarlık Tarihi*, Adam Yay., İstanbul 2004, s. 69-77.

⁹⁰ Akbulut, "Doğu-Batı Ayrımında Coğrafyada Mekân Kavramı ve Mekânın Denetimi", s. 936.

⁹¹ Sezgin Kızılcık, *Batı Bataklığı*, Anı Yay., Ankara 2005, s. 10-11.

⁹² Bayram Kaçmazoğlu, "Doğu-Batı Çatışması Açısından Globalleşme", *Eğitim Araştırmaları Dergisi*, Anı Yay., 2002, s. 47. Kaçmazoğlu "yeni bir terim" olan globalleşmenin yeni olmadığı, 500 yıllık bir tarihî geçmişe sahip olduğunu savunduğu yazısında, Batı'nın XVI. yüzyılda başlattığı globalleşme sürecini (yani coğrafi keşiflere tekabül eder) XIX. yüzyılda çok geniş coğrafyalara yaydığını, XIX. yüzyılda dünya egemenliğini kesin şekilde ele geçirmesi ile globalleşmenin küresel boyutlara ulaştığını ve Batı sömürü sisteminin günümüze yaklaştıkça dozunu artırarak sürdüğünü belirtir. Bk. Kaçmazoğlu, *a.g.m.*, s. 47-48. Nitekim 1800 yılında yeryüzünün fiilen % 35'ini elinde tutan ve % 55'ini talep eden Batılı güçlerin mekân üzerinden gerçekleştirmeye çalıştıkları emperyalist talepleri, 1878 yılında % 67'ye ulaşmış ve 1914'te Avrupa yeryüzünün kabaca % 85'lik bir kısmını sömürge, himaye altındaki ülke, bağımlı ülke, dominyon ve federe devlet biçimleri altında elinde tutar duruma gelmiştir. Bk. Said, *Kültür ve Emperyalizm*, s. 43.

⁹³ Akbulut, *a.g.m.*, s. 937.

büyüyen coğrafi bilgi sayesinde daha çok zenginlik, daha çok güç ve tahakküm imkânı bulmuştur.⁹⁴

Görüldüğü gibi zenginliğin elde edilmesi adına alanın örgütlenmesi, belli bir denetim altında tutulması, bu alandan zenginlik akışının sağlanması tüm bunlar için izlenimler ötesi coğrafi bilgiye ihtiyaç duyulması coğrafya ve iktisat bilimlerini birbirine yaklaştırmaktadır.

Coğrafyanın kültür olayları üzerinde de önemli etkileri vardır. Henry Thomas Buckle *Uygarlık Tarihine Giriş* adlı çalışmasında kültürü büyük oranda doğduğu ve geliştiği özgün fiziksel çevrenin belirlediğini söyler.⁹⁵ T. S. Eliot ise kültürde faydalı olanın bir ölçüde farklılıkları ele almak olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle bir milletin kültürünün bütünü oluşturulan “bölge kültürleri” ile işe başlamak gerektiğini düşünür.⁹⁶ Bu çerçevede kültürün coğrafya uzantılı oluşumunda bölgenin topografyası, buna bağlı olarak gelişen ziraatı, sulama faaliyetleri, inançlar bütünü, ekonomisi, iklimi, giyim tarzı, davranışları, siyasî faaliyetleri ve alışkanlıklarının etkili olduğu söylenebilir. Mehmet Kaplan da coğrafyanın kültür hadiseleri üzerindeki etkisine değinirken, kültür araştırmalarında tarih kadar coğrafyaya da yer ayırmak gerektiğini belirterek kültür ve coğrafya arasındaki etkileşime vurgu yapar.⁹⁷

Coğrafyanın inceleme nesnesi mekândır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi sosyal bilimlerin uzun yıllar mekânı yok sayan indirgemeci tavrına karşılık zaman içinde mekân, neredeyse tüm disiplinlerin az çok sözünü ettiği bir kavram hâline gelmiştir. Geometri, felsefe, fizik, astronomi, biyoloji, coğrafya, ekoloji, psikoloji, ekonomi, kent ve bölge planlama, iç mimarlık, mimarlık, emlakçılık, heykeltiricilik, sinemacılık, resim, edebiyat, jeopolitika, askerlik ve bilgisayar.. neredeyse tüm dal ve uğraşlar mekânı nesne olarak alabilmişlerdir. Teymur’a göre, nesne vurgusuyla beraber mekân sadece parsellenen, inşa edilen, yaşanan ve görülen bir nesne olmanın ötesinde ondan çok şey

⁹⁴ Sezer, Batı'nın dışı açıldığı bu süreçte bu yeni alanı kendisine, yalnızca yabancı değil, düşman kabul ettiğini ve düşman olan bir dış dünya algısının da geliştiğini belirtir. Düşman bir ülkeyle kurulabilecek tek ilişki biçimi ve bu ülkelerden sağlanabilecek tek yarar ganimet ilişkisi ve mallardır. Bk. Sezer, “Sosyoloji ve Coğrafya Ders Notları”, s. 80.

⁹⁵ Samuel Koenig, *Sosyoloji, Toplum Bilimine Giriş*, (çev. S. Sucu- O. Aykaç), Ütopya Yay., İstanbul 2000, s. 42.

⁹⁶ T. S. Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler*, (çev. Sevim Kantarcıoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 49.

⁹⁷ Mehmet Kaplan, “Edebiyat Coğrafyası”, *Nesillerin Ruhunu*, Dergâh Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2005, s. 153.

öğrenilebilecek ve sosyal bilimlerin şimdiye dek dışlayarak çok şey kaybettiği bir nesnedir.⁹⁸

Mutman ise 1970’lerde disiplinler arasındaki alışveriş sayesinde “mekân”ın dönüşen anlamlarıyla kazandığı önem üzerinde durur. Buna göre 1970’li yıllarda disiplinlerarası geçişliliğin artmasıyla birlikte mekân, yeni bir bağımsız ilgi alanı olarak şekillenmeye, Annales Okulu, Marksist coğrafyacılar, Foucault ve Deleuze gibi düşünürlerin mekâna ilişkin söyledikleri çerçevesinde kuramsal bir söylem oluşmaya başlar. Son olarak, Edward Said’in *Şarkiyatçılık*’ındaki “hayalî coğrafya” kavramında en başarılı örneğini bulan Üçüncü Dünya kaynaklı eleştirilerin oynadığı rolü de göz ardı etmemek gerekir. Mutman’a göre bu gelişim çizgisi içinde mekâna atfedilen önem basitçe mekânın zamana karşı üstünlüğü değil, mekân ve zaman ilişkisini yeniden organize etme yönünde olmalıdır.⁹⁹ XX. yüzyıl ise XIX. yüzyıl tarih ve zaman çağının aksine Foucault’un dediği gibi “mekânın öne geçtiği bir çağ” olmuştur.¹⁰⁰

Mukul ise çağımızda bütüne, diyalektiğe ve evrime savaş açıldığı, bunun en çok tartışılan ve dayatılan bir kavram olan postmodernizmde görüldüğü düşüncesindedir. O, postmodernizmin, farklılıkların etkin kılınması fikrine karşı “farklılıkların birliği” ilkesini savunur. Ona göre coğrafya bilimi, bilimlerin bütünleşmesine yardımcı olmakla kalmayıp, farklılıkların birliği anlayışıyla bilimlerin bütünleşmesinin odağında yer almıştır.

Mekân nasıl yorumlandıkları ve tanımlandıklarına bağlı olarak pek çok alanı - sanatı, politikayı, fiziği, kültürel hayatı- etkiler. Varenus’un “‘herkes’ için coğrafya önemlidir”¹⁰¹ görüşüne paralel olarak Harvey’in de belirttiği gibi mekâna ilişkin sorular sadece coğrafyacılar bırakılamayacak ölçüde önem kazanmış ve çok sayıdaki sosyal bilimci, coğrafya disiplininin temel araştırma nesnesi olan mekân konularının sosyal

⁹⁸ Teymur, “Disiplinler aralığında(ki) mekân”, s. 269. Adalar ya da tabureler olarak düşünebileceğimiz, kuramsal ve kuramsal olarak tanımlanmış disiplinlerin aralarındaki boşlukların, “boşluk”, “yokluk”, ya da “hiçlik” değil varlığı olan “aralık”lar olduğunu düşünen Teymur, pek çokları gibi toplumun mekânsal birer olgu olduğunu, buradan hareketle mekânı toplumsal, toplumu da mekânsal birer olgu olarak aldığımız zaman tek tek hiçbir disipline sığmayacak olan bu olguyu yeni bir disipline tıkıştırarak yerine sorunu disiplinlerin aralığında bir “mekân” kavramını geliştirerek aşmayı önerir. Mekânı “global” ve “lokal” kavramlarını aşarak “glokal” (küreyerel) kavramlarıyla tanımlamak gerektiği üzerinde durur. Ona göre mekân, “her-yerel” ve “hem-yerel”dir. Mekânın sosyal bilimlerle ilişkisine paralel bir şekilde toplumsal ve kuramsal olarak çoğulcu bir “mekânlararasılık” kavramını gündeme getirir. Bu çerçevede disiplinlerin ötesinde bir disiplin ve onlara hapsolmemiş bir mekân kavramının temsili için de çok-dilli, çok-temsilli, çok-ortamlı ve bir tür “dillerarası” bir söylemden söz eder. Teymur’un, bilgileri üreten ve geliştiren disiplinlere hapsolmemesi gereken mekân kavramı fikri ile “meyve salatası” olmaktan ziyade yeni “meyve”ler düşünmeyi gerektiren bir düşünce tarzı olan “disiplinlerarasılık” fikri oldukça dikkat çekicidir. Bk. *a.g.m.*, s. 273, 274, 277-278.

⁹⁹ Mahmut Mutman, “Üretilen mekân yok olan mekân”, *Toplum ve Bilim*, S. 64-65 (1994), s. 182.

¹⁰⁰ Necmi Zekâ, “Yolları Çatallanan Bahçe, Aynalı Gökdenler, Dil Oyunları ve Robespierre”, *Postmodernizm*, (der. Necmi Zekâ), Kıyı Yay., 2. Baskı, İstanbul 1994, s. 12.

¹⁰¹ Tümetekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 11.

bilimlerin merkezine oturduğunu çok net bir şekilde ortaya koymuştur: “Frederic Jameson: (Ö)nceki yüksek modernizm döneminde olduğu gibi gündelik yaşamımızı, ruhsal deneyimimizi, kültürel dilimizi belirleyen artık zamansal kategoriler değil mekânsal kategorilerdir; John Urry: Çağdaş kapitalizmin ayırt edici boyutu, zamandan çok mekândır; John Berger: Sonuçları bizden gizleyen zaman değil, mekândır; Andrew Sayer: Mekân fark yaratır; Fernand Braudel: Tüm sosyal bilimler insanı mekânı içinde kavramsallaştırma çabasına daha fazla yer ayırmalıdır”¹⁰²; “Hebdige: (Postmodernizm) ... zamansal koordinatların yerine genel anlamda mekânsal koordinatların konmasıdır; Edward Soja: Pratik ve kavramsal dünyanın kapılarını bizlere açan, tarihi yapmaktan ziyade coğrafyayı kurmaktır.”¹⁰³ gibi sözlerin çoğu 1990’lı yıllarla beraber vurgusu artan sözler olmuştur.

Coğrafya biliminin içeriği değişen dünya koşullarına paralel bir şekilde sürekli olarak genişlemektedir. Duymaya alışkın olduğumuz turizm coğrafyası, tarım coğrafyası, iktisadî ve tarihî coğrafya, bitki coğrafyası, jeopolitik gibi alanların yanında engellilerin coğrafi dağılımı ve mekân ile ilişkisi, üretim-tüketim coğrafyası, kültür coğrafyası, şehir coğrafyası, genetik coğrafya, feminist coğrafya, şiddetin coğrafyası, korkunun coğrafyası, hastalığın coğrafyası, müziğin coğrafyası gibi pek çok konu ve alan coğrafya biliminin verileri temel alınarak incelenmekte ve değerlendirmeye tâbi tutulmaktadır. Böylece “mekânın bilimi” coğrafya, disiplinlerarası yaklaşımlarla pek çok bilim dalı arasındaki boşluğu doldurmuş olmakla birlikte mekânı ön plana çıkaran bakış açılarının giderek önem kazanması neticesinde farklı disiplinlerin bir kesişme noktası hâline gelmiştir. Ratzel, önde gelen bir bilim adamı olarak “politik coğrafya”nın temellerini atarken Elisée Reclus sosyolojiyi coğrafyaya dâhil etmiştir.¹⁰⁴ Bunun yanı sıra coğrafya, “disiplinlerarası bölünmelerin sorgulanmasının ve bu sınırların aşılabilmesinin bir platformu”¹⁰⁵ olabilme yolunda ilerlemiştir. Böylelikle felsefe, tarih, coğrafya, sosyoloji, siyaset, iktisat, edebiyat, kültür arasındaki dinamik alışveriş sayesinde “mekân”, önemli bir nesne olarak belirmiş, bilim dalları arasındaki ortak araştırma imkânlarının artması ve yaygınlaşması eğilimine uygun olarak coğrafya, *interdisipliner/disiplinlerarası* bir araştırma sahası hâline gelmiştir.

¹⁰² Doreen Massey, “Politics and Space/time”, s. 65.

<http://knowledgepublic.pbworks.com/f/MasseySpace.pdf> (25 Haziran 2012).

¹⁰³ Işık, “Değişen Toplum/Mekân Kavrayışları: Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânsallaşması”, s. 8-9.

¹⁰⁴ Zeki Tez, *Astronomi Ve Coğrafyanın Kültürel Tarihi*, Doruk Yay., İstanbul 2009, s. 260.

¹⁰⁵ Mukul, “Coğrafya Biliminin Bütünselliği ya da Farklılıkların Birliği”, s. 8.

I.3. COĞRAFYA ve UYGARLIK

Uygarlıktan söz etmek, mekân ve topraklardan, engebe ve bitkilerden, hazır veya kazanılmış avantajlardan söz etmek demektir. Uygarlıklar, toplumlar, ekonomik, teknolojik ve nüfussal verilerle bu verilerin üzerinde şekillendiği sınırları sabit bir mekâna ve ona bağlı olarak kendisine özgü bir coğrafyaya sıkı sıkıya bağlıdırlar. Maddî ve biyolojik koşullar uygarlıkların kaderi üzerinde dönüştürücü bir rol oynamaktadır. Elbette uygarlıkları taşıyan, onlara gerilimleri ve gelişmeleriyle hareket veren toplumlar olmaksızın uygarlıklar olmaz.¹⁰⁶ Bu nedenle uygarlığı belli bir insan kümesinin belirli bir mekândaki örgütlenmesi şeklinde tanımlamak yanlış olmayacaktır.¹⁰⁷

Sosyolojik coğrafyanın kurucusu Frederick Ratzel'e göre "insanoğlunun görünüşteki serbestîsi toprağın edimleriyle sınırlandırılmaktadır." Ratzel, "Devletin bütün hayatı toprağa kök salmış bulunmakta" ve "toprak ulusların kaderine acımasız bir zalimlikle hükmetmektedir" sözleriyle toplumların, devletlerin ve uygarlıkların hayatında coğrafyanın/mekânın önemine vurgu yapar.¹⁰⁸

Braudel'e göre uygarlık için yaşamak, hem vermeye hem almaya yatkın olmak demektir. Uygarlıkların büyüklüğünü ise bu alışverişte neyin alınıp nelerin reddedildiği hususunda verilen kararlara, yapılan tercihlere bağlar.¹⁰⁹ Uygarlıkların tarihini birbirleriyle sürekli bir "alış verişi"¹¹⁰ tarihinden ibaret gören Braudel'in bu görüşünden hareket ederek bu alışverişi gerçekleştiren uygarlıklar kadar buna sahne olan, bu alış verişin sebebi ya da sonucu olarak okunabilen mekânların/coğrafyaların varlığından da söz etmek mümkün olacaktır.

Uygarlığın oluşumunu coğrafi gerçeklik üzerinden izleyen Braudel, uygarlık coğrafya ilişkisinden söz ederken uygarlıklar için coğrafyanın "verili bir olanaklar ve zorlamalar demeti"¹¹¹ oluşturduğundan söz eder. Bu olanaklar çerçevesinde uygarlıklar için coğrafya, süreklilik ve değişkenlik gösterir. Ona göre bir uygarlık, karşısında aşılması gereken zorlamalar görmedikçe doğmayacaktır. Uygarlıkların gerçekliklerinin

¹⁰⁶ Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, İstanbul 1996, s. 34-42.

¹⁰⁷ Kızılcıçelik, "Sosyolojide Coğrafyacı Görüşler: İbni Haldun, Montesquieu ve Fernand Braudel Ekseninde Bir Değerlendirme", s. 149.

¹⁰⁸ Maurice Duverger, *Metodoloji Açısından Sosyal Bilimlere Giriş*, (çev. Ünsal Oskay), Bilgi Yay., Ankara 1973, s. 49.

¹⁰⁹ Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 2, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yay., İstanbul 1990, s. 77-78.

¹¹⁰ Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, s. 32.

¹¹¹ *a.g.e.*, s. 35.

esas bölümü onların coğrafi yerleşimlerinin zorlama veya avantajlarına¹¹², coğrafi beşiğinin ona dayattığı mekân ve sınırlara bağlıdır. Bu nedenle uygarlıklar, mekânlardır, insanları zorlayan ve sürekli olarak onlar tarafından işlenen bölgelerdir.¹¹³

İçerisinde varoluş mücadelesi verilen fizikî çevrenin zorlama ve avantajları, imkân ve şartlar şeklinde düşünüldüğünde içinde bulunulan ve farkında olunan zaman ve mekâna karşılık geldiği görülür. Montesquieu de tarihin bir olanaklar *alamı* olduğunu iyi kavramış, *Romalıların Yükselişi ve Düşüşü* kitabında Romanlıların çöküşünü, özellikle coğrafi olarak büyük olmasıyla açıklamaya çalışmıştır.¹¹⁴

Her şeyi açıklamamakla birlikte hazır veya kazanılmış avantajlarda coğrafyanın rolü büyüktür. Hazır avantajlar coğrafyanın insana sunduğu tabii ayrıcalıklardır ve yine Braudel'in ifadesiyle "her uygarlık insan tarafından erkenden ele geçirilmiş dolaysız ayrıcalıkların çocuğu olacaktır."¹¹⁵ Tıpkı Akdeniz'in armağanı olan Fenike, Eski Yunan, Roma; Nil'in armağanı olan Mısır ve Baltık ile Kuzey Denizi üzerinde merkezlenen Kuzey Avrupa uygarlıkları gibi.

Uygarlığın temeline o uygarlığa özgü "hareket"i koyan Braudel'e göre, her uygarlık komşularıyla olan mübadeleler ve şoklarla zenginleşir. Örneğin İslamiyet, "susuz denizler" denilen mekân içindeki çöller ve stepler boyunca ilerleyen kervanlar olmaksızın, Akdeniz'deki ve Hind Okyanusu'nda Malaka ve Çin'e uzanan deniz seferleri olmaksızın düşünülemez.¹¹⁶

İnsanın tabiatla girdiği mücadele sonucunda insan çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkan avantajlar ise "kazanılmış, fethedilmiş avantajlar"a örnektir. Braudel bunu "çöllerin husumetini veya Akdeniz'in ani öfkelerini yenmek, Hint okyanusunun düzenli rüzgârlarından yararlanmak, bir nehre setler çekmek"¹¹⁷ şeklinde örneklendirir. Buradan

¹¹² a.g.e., s. 33. Uygarlığı coğrafya ekseninde tartışan ve mekâna özel bir anlam atfeden Braudel'in konu ile ilgili çalışmaları için ayrıca bk. *Maddî Medeniyet ve Kapitalizm*, (çev. Mustafa Özel), Ağaç Yay., İstanbul 1991; *Maddî Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyıllar: Gündelik Hayatın Yapıları*, C. 1, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yay., Ankara 1993; *Maddî Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyıllar: Mübadele Oyunları*, C. 2, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yay., Ankara 1993; *Maddî Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyıllar: Dünyanın Zamanları*, C. 3, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yay., Ankara 1993; *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I-II*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yay., İstanbul 1989.

¹¹³ Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, s. 83.

¹¹⁴ Yazara göre Roma, yükselişini önce kralların kişisel değerlerine, sonra da İmparatorluğun ve Cumhuriyetin erdemlerine borçludur. Çöküşü de İmparatorluğun gelişigüzel bir şekilde büyümesinin, uzak ülkelerde yapılan savaşların, İmparatorluğun savunmasında barbarlara güvenilmesinin ve törelerin bozulmasının bir sonucudur. Bk. Montesquieu, *Romalıların Yükselişi ve Düşüşü*, (çev. Ahmet Saki, sadeleştiren Resul Bozyel), Söylem Yay., İstanbul 2001, s. 82; Sezgin Kızılcılık, "Sosyolojide Coğrafyacı Görüşler: İbni Haldun, Montesquieu ve Fernand Braudel Ekseninde Bir Değerlendirme", s. 145.

¹¹⁵ Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, s. 34.

¹¹⁶ a.g.e., s. 34-35.

¹¹⁷ a.g.e., s. 35.

da anlaşıldığı üzere insan iradesini de yok saymaksızın coğrafyanın sunduğu hazır imkânlar, insanlara gerektiğinde onunla baş etmeyi, mücadele etmeyi öğretir. Coğrafyanın sunduğu imkân ölçüsünde insan mücadele eder. Uygarlığın olduğu coğrafyada nehir yoksa set çekme fikri gelişme göstermez, uygarlığın gelişim alanı Akdeniz coğrafyası ya da çöl iklimi değilse buna göre mücadelenin yönü değişir. Mücadelenin yönünü belirleyen şeyin sadece “varlık” değil “yokluk” olduğu da söylenebilir. İmkânın ve imkânsızlıkların bilimi olan coğrafya paralelinde gelişen bu davranışlar bütünü, uygarlıkların temel ayırıcı özellikleri hâlini alır. Bu çerçevede Lefebvre'nin “zorunluluklar değil, her yerde olanaklar vardır ve insan olanakların ustası olarak kendi kullanışlarının da karar vericisidir.”¹¹⁸ şeklindeki görüşü daha anlamlı görünmektedir.

Tabiatla mücadele etmeyi öğrenen uygarlıkların, hazır avantajlardan kazanılmış avantajlara geçişi aşamasında “bunları başarmaya neden bazı insanlar ehil olmuştur da, başkaları olmamıştır, neden bu başarılar şu topraklarda sağlanmıştır da, başkalarında değil ve neden bu başarıların elde edilmesi birkaç kuşak boyunca olabilmiştir?”¹¹⁹ soruları sorulabilir.

Arnold Toynbee'nin bu konuda ileri sürdüğü teorisine göre insanın başarılı olması için, her zaman bir *meşdan okuma* ve bir *karşılık* (challenge and response) gerekir; doğanın kendini insan tarafından yenilebilecek bir güç olarak sunması gerekir; eğer insan meşdan okumaya boyun eğmezse, verdiği karşılık bizzat onun uygarlığının tabanını yaratır.¹²⁰ Bu çerçevede iklim, coğrafya insanı tabiatla mücadeleye davet eder. Meşdan okumalar değiştikçe karşılıklar da değişir. Bu karşılıklar ve zorlamalar, imkânlar ve şartlar uygarlığın oluşumuna zemin oluşturur. Attika doğası itibariyle fakirdir ve insanı mücadele etmek zorundadır. Branderburg kaba gücünü kumul ve bataklıklara borçludur. And tepeleri insana sert davranır. Bununla savaştan insan İnkâ uygarlığını kurar.¹²¹

¹¹⁸ Tümertekin, N. Özgüç, *Beşerî Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 22.

¹¹⁹ Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, s. 35. Braudel'in bu sorularına “Neden Avrupalılar Amerika'yı Keşfetti de Amerikalılar Avrupa'yı Keşfetmedi?”, “Afrika Nasıl Kara Afrika Oldu?”, “Bazı Bölge Halkları Niçin Bitkileri Evcilleştirmeyi Başaramadı?”, “Niçin Yiyecek Üretimi Farklı Kıtalarda Farklı Hızlarda Yayıldı?”, “Polinezya Adalarında Toplumları Coğrafya Nasıl Biçimlendirdi?” gibi sorularla farklı bir boyut ve içerik kazandıran Jared Diamond, bu soruların cevabını *Tüfek, Mikrop ve Çelik* adlı çalışmasında farklı bir perspektiften cevaplar. İnsan toplulukları arasındaki coğrafi farklılıkları incelediği çalışmasında, farklılıkların, eşitsizliklerin nedenlerinin temellerine inmeye çalışır ve bunu yaparken coğrafyaya, iklime, enlem ve boylam farklarına özel bir anlam atfeder. Bk. Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, (çev. Ülker İnce), Tübitak Yay., Ankara 2002.

¹²⁰ Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, s. 35.

¹²¹ Kefeli, “Coğrafya Merkezli Okuma”, s. 427.

Uygarlığın coğrafya eksenli oluşumu dikkate alındığında Doğu ve Batı uygarlıklarının oluşumu uygarlık-coğrafya ilişkisi açısından bize önemli veriler sunmaktadır. Yabancı göçlerin ilk yerleşik uygarlıkları yıkması sonucu oluşan Yunan uygarlığının, tarım için elverişsiz topraklar üzerinde kurulmuş olmasına rağmen Batı'nın Doğu ile ilişkilerini denetleyebilir bir mekânda bulunuyor olmasıyla ve deniz yolları üzerindeki egemenliğiyle önem kazandığı görülür. Yunan, Doğu ile karşılıklı ilişki ve çatışmanın yönetilmesi konusunda coğrafi bir üstünlüğe sahiptir.¹²² Son derece dağlık olan bu coğrafyanın sağladığı kaynakların artan nüfus karşısında yetersizliği yakın çevredeki mekânlara (Doğu) yönelmeyi zorunlu hâle getirmiştir. Nitekim Yunanlılar denize yönelmişler ve deniz üzerinden yapılan ticarete Doğu Akdeniz kıyıları en büyük ticarî pazarlarına dönüşmüştür. Yine Anadolu kıyılarındaki uygarlıkların sosyo-ekonomik ve kültürel yapılarını öğrenerek, coğrafyalarına uygulamış ve Yunan kültürünü ortaya çıkarmışlardır.¹²³ Varlık alanını Doğu üretici uygarlıklarıyla kurduğu ilişkiler neticesinde genişleten Yunan medeniyetinin doğuş alanı, Doğu Akdeniz'in sınırlarıyla çevrilidir ve Anadolu, Yunan kültürünün gelişmesine en önemli etken olurken, Avrupa bu alanın çok dışında kalmıştır.¹²⁴

Diğer uygarlıklarla kıyaslandığında Batı'da insan-coğrafya ilişkisinin özgün yönleri bulunmaktadır. Kendi coğrafyasının sunduğu olanaklar, elbette verili coğrafyayla sınırlı bir yaşam sürmek zorunda kaldığı koşullarda/sürece, feodal Batı'nın Roma İmparatorluğu benzeri üst düzeyde bir devlet örgütlenmesini ve geniş bir toplumsal birliği sürdürmesini engellemiştir. Avrupa feodalizminin eşsizliği bir

¹²² Baykan Sezer, "Tarihte Doğu-Batı Çatışması", *Tarihte Doğu-Batı Çatışması*, (yay. hzl. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan), Kızılelma Yay., İstanbul 2005, s. 75-76, 79.

¹²³ Yunan uygarlığının oluşumunda Fenikeliler, Sümerler, Arkadyalılar ve Doğulu birçok topluluğun etkisi olduğu bilinmekte, ancak Batı bu durumu görmezden gelmektedir. Bk. Akbulut, "Doğu-Batı Ayrımında Coğrafyada Mekân Kavramı ve Mekânın Denetimi", s. 932-933. İngiliz tarihçi Martin Bernal, *Siyah Athena, Klasik Uygarlığın Afrika-Asyasal Kökleri* adlı çalışmasında "Batı" uygarlığı denilen uygarlığın kendi değerlerinin ve nirengi/atıf notalarının temel unsurlarını Yunan'a değil de -Doğulu- Mısır'a borçlu olduğunu kabul etmekle birlikte şu tezi savunur: "Doğu'nun bütün bu katkıları eski Yunan'ın kendisi tarafından da bilinip kabul edilen katkılardır ve Yunan uygarlığı ancak çok ama çok sonradan, Batılı-Batı Avrupa'nın bir dünya gücü mertebesine yükseldiği dönemde, kendisi için hâlâ bir tehdit kaynağı olan Doğu karşısında kendi farklılığını vurgulama kaygısı içinde ve yeni yeni varlık kazanmaya başlayan Avrupa emperyalizmini meşrulaştırmak üzere doğrudan doğruya Batı tarafından "yeniden icad" edilmiş, Türkçesi sonradan uydurulmuş bir uygarlıktır." Bk. Pierre Beaudet, "Atina ve Mısır'da Antik Uygarlıklar ve 'Batı'nın İcad Edilmesi", *Medeniyetler Çatışması*, (der. Murat Yılmaz), Vadi Yay., 7. Baskı, İstanbul 2012, s. 312. Ayrıca Bk. Martin Bernal, *Kara Atena, Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal edildi? 1785-1985*, (çev. Özcan Buse), Kaynak Yay., İstanbul 2003, s. 92-119. Bununla birlikte Yunan uygarlığının oluşumunda Doğulu kaynakların tesiri ile ilgili şu kaynaklara bakılabilir: Zerrin Baydar, "Antikçağ Batı Düşüncesinde Doğu Bilgisi: Kaynaklar ve Temeller", *Tarihte Doğu-Batı Çatışması*, (yay. hzl. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan), Kızılelma Yay., İstanbul 2005, s. 181-194; Alev Alatlı (der.), *Batı'ya Yön Veren Metinler: Kökler/Orta Çağlar 1350*, İlke Eğitim ve Sağlık Vakfı Kapadokya Meslek Yüksek Okulu, Nevşehir 2010, s. 39-64. Ayrıca bk. John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, (çev. Esra Ermert), YKY, 3. Baskı, İstanbul 2011.

¹²⁴ Christopher Dawson, *Batının Oluşumu*, (çev. Dinç Tayanç), Dergâh Yay., İstanbul 1976, s. 25.

dereceye kadar içinde bulunduğu coğrafya koşullarıyla ilgilidir.¹²⁵ Avrupa’da toprağın eşdeğer verimlilikte oluşu ve başlangıçta insan nüfusuna yetebilmesi, tüm kıtaya yayılan, içinde insanın kaybolduğu bir ormanlık araziye sahip oluşu, Mısır, Çin, Hindistan gibi Doğu üretim (ATÜT) bölgelerinde görülen sulama ve sel baskınlarının önlenmesi için büyük kanallar yapılması zorunluluğunun olmayışı gibi koşullar sayesinde Batı, uygarlığa geçiş sırasında belli bir denge içinde tarım yaşamına geçebilmiştir. Doğu’da ise aynı dönemde elverişsiz koşullar egemendir. Bu elverişsiz koşulların üstesinden gelmek yolunda gösterdiği çabalar ve neticesinde kazandığı başarılar, Doğu’ya sıçramalar yapmasına izin verirken kurduğu denge içindeki tarım faaliyeti, Batı’da doğal gelişmesi dışında bir sıçramaya izin vermemiştir. Elverişli koşulların getirdiği kolaylık sonunda Batı’da tarıma geçiş Sezer’in deyişiyle “asalaklıktan üreticiliğe geçiş”, aynı zamanda yerleşik düzene geçiş anlamını taşımamıştır.¹²⁶ Doğu’daki bu sıçramalar, Braudel’in uygarlığın temeli saydığı “hareket”in kendisine karşılık gelir. Nitekim, Doğu karşılaştığı zorlamalar neticesinde kendine özgü bir hareket tarzı geliştirmiştir. İşte bunlar, feodal Avrupa’nın farklılığını temellendirmemiz için gerekli ilk verilerdir. ATÜT bölgelerinde toplumsal işgücünün üstün bir siyasal otorite tarafından harekete geçirilmesi zorunluluğu güçlü merkezî devletlerin kurulmasını beraberinde getirirken, Batı Avrupa’nın koşulları böylesi bir örgütlenmeye izin vermemiştir. İnsan-mekân ilişkisi de buna uygun biçimlenecektir. Başka bir deyişle feodal Ortaçağ, toplumsal “mekânın çoğulluğu” ve “toplumun merkezsizliği” ile karakterize olmaktadır. Bu nedenle Batı’nın yaşadığı koşullarda bütüncül bir devlet ve toplum yaşamı gelişmemiştir.¹²⁷

Uygarlık ve coğrafya arasındaki yakın ilişkiyi Doğu-Batı ayrımı bağlamında ele alan Sezer’e göre ise bu ayrım, Doğu ve Batı’nın birbirinden habersiz ve kopuk kendi ayrı tarihlerini yaşamaları sonucu değil, tarih içinde buluşmaları ve çatışmaları sonucunda doğmuştur. Doğu-Batı ayrımı, uygarlığa geçiş döneminde karşılaşılan meselelere Doğu ve Batı’nın ayrı ayrı çözüm yolları getirmiş olmasının bir sonucudur. Ayrı çözüm yolları getirmesi de bu meselelerle karşılaşan uygarlık öncesi barbar

¹²⁵ Ufuk Özcan, “Coğrafya/Mekân Üzerindeki Beşeri Etkinlik Açısından Batı Ortaçağı ve Feodalizm-Bizans İkiliği”, *Sosyoloji ve Coğrafya*, s. 337.

¹²⁶ Baykan Sezer, *Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1990, s. 91.

¹²⁷ Atüt merkezî bir devleti gerektirir. Örneğin Mısır’da Nil, Mezopotamya’da Fırat ve Dicle, Türkistan’da Amu Derya ve Sirî Derya, ülkede yaşayan toplulukları tek bir vadi etrafında toplayabilmiş ve en tepede sulama işlerini yürütebilecek merkezî bir Devletin kurulabilmesine izin vermiştir. Oysa Yunanistan’da siyasî birliği kuracak, ülkeyi boydan boya geçen ırmaklar yoktur. Toprak halkını doyuramayınca Yunanistan daha tarihinin ilk günlerinden denize dönük bir ülke olacaktır. Bk. Sezer, *Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı*, s. 115; Özcan, *a.g.m.*, s. 337.

toplumların değişik karakter taşımından çok içlerinde buldukları coğrafya şartlarının farklılığı ve uygarlığa geçiş dönemindeki tarihî ve siyasî olaylardan kaynaklanmaktadır.¹²⁸

Sezer, Doğu toplumlarının Batı'dan ayrılma nedenleri arasında en önemli unsuru coğrafyaya atfeder. Doğu'daki geniş bozkırlar, küçük insan birimleri arasındaki alışverişi mümkün kılacaktır. Hâlbuki Batı (Avrupa)'daki sıkı ormanlar, insanları birbirinden koparacaktır. Batı'da büyük işgallere karşı küçük birimler hâlinde saklanmak, korunmak ormanlar, engebeler yüzünden mümkündür. Doğu'da ise saldırıdan, işgalden sıyrılmak geniş düzlükler yüzünden imkânsızdır. Tek yol ise işgale karşı hep birlikte direnmektir. Sezer, bu yüzden "Asya Tipi Üretim Tarzı"nın temelini teşkil eden ve tarih başlangıcında görülen merkezî devletlerin Doğu'da ortaya çıktığını belirtir.¹²⁹

Asya kıtası da coğrafi şartlar ve üretim imkânları bakımından ikiye ayrılır. Bir yanda su boylarında bereketli ovalar ve diğer yanda bozkır ya da çöller vardır. Su boyu ovaları yerleşik tarım, çöl ve bozkırlar ise göçebe çoban toplumlarının gelişmesine elverişlidir.¹³⁰ Elbette su boyu ovaları ile yerleşik tarım, bozkır ile de çobanlık arasında bağ kurulurken tarihî ve tabiî şartlar ile sosyal olaylar ve karşısındaki aktif insanın rolü göz ardı edilmemelidir.

Asya'da iklim, yağış, toprağın fizik yapısı bakımından görülen ayırım beslenme imkânları açısından da kendisini gösterir. Bozkır ve çöller, insanların beslenmesi için elverişsiz olduğu kadar su boyu ovaları, üzerlerinde yerleşen halklara beslenme ve zenginleşme imkânları verecektir. Bozkırlar, hayvancılığa elverişli şartları hazırlamaktadır; bozkırlarda yapılan hayvancılık ise beraberinde göçebeliği getirmektedir. Bozkırın cılız beslenme imkânlarını sürüleriyle de tüketen çobanlar, yeni otlaklar bulmak umuduyla bozkırda devamlı yer değiştirmektedirler. Yine sürülerin

¹²⁸ Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1979, s. 18; Akbulut, *a.g.m.*, s. 931.

¹²⁹ *a.g.e.*, s. 20-21.

¹³⁰ *a.g.e.*, s. 3. Şehrin bir söylem bu söylemin de bir dil olduğunu düşünen Roland Barthes, "Göstergebilim ve Şehircilik" adlı yazısında tarihî ve coğrafi olarak bilinen bir gerçek olan yol ile su arasındaki ilişkiye farklı bir perspektiften yaklaşır. Ona göre anlamlandırmaya en fazla direnen ve yaşayanlara uyum güçlükleri sunan şehirler suyu, denize kıyısı, gölü, ırmağı bulunmayan şehirlere dir. Bu şehirler, yaşanma, okunabilme açısından güçlükler sunarlar. Bk. Roland Barthes, "Göstergebilim ve Şehircilik", *Göstergebilimsel Serüven*, (çev. Mehmet Rifat-Sema Rifat), Kaf Yay., İstanbul 1999, s. 275-76.

savunulması ihtiyacı, vahşî hayvanların saldırılarına karşı hazırlıklı olmak zorunluluğu, bozkırdaki çoban toplumlara savaşçı özelliklerini kazandırmaya yol açmıştır.¹³¹

Su boyu ovaları ise, Asya'da çiftçiliğe yatkın toprakları teşkil eder. Asya'nın bütün yerleşik uygarlıkları, Mezopotamya, Hind ve Çin uygarlıkları tarih boyunca bu ovalar üzerinde kurulmuştur. Bu uygarlıklar mekân içinde birbirlerinden yüksek yaylalarla kopuk olduğu, âdeta kapalı kutu şeklinde geliştikleri hâlde Sezer, çiftçiliğin gerekleri ve coğrafya şartlarının, toprak yapısının benzerliği sonucu Asya'nın bu üç uygarlık bölgesinde birbirlerine benzer bir toplum düzeni ve toplum kurumları geliştiğini belirtir.¹³² Böylece bozkırların yanında su boyu ovalarında tarım temeli üzerinde zenginlik yaratan, yerleşik ve çiftçi toplumlar görülmeye başlanır. Bu koşullar sonucunda ova-yayla ilişkisinin Asya coğrafyası içinde aldığı şekil, her iki uygarlık arasında bir bağ kurulmasına yol açar.

Hem Doğu-Batı hem de Doğu'nun kendi içindeki ayrımlanışından da görüldüğü gibi bir tarafın zenginlik yaratıcı öbür tarafın zenginlik peşinde koşucu toplumlar oluşu coğrafyanın imkân ve imkânsızlıklarına bağlıdır. Jared Diamond, insan topluluklarındaki coğrafi farklılıkları incelerken bu farklılıkların oluşmasında çevre koşullarının tesirine değinir ve her ikisi de Polinezya halkı olan Moriori ve Maori çatışmasını örnek olarak verir. Buna göre M.S. 1000 yılı dolaylarında Yeni Zelanda'ya yerleşen Polinezya çiftçilerinin torunları olan Maorilerin bir bölümü Yeni Zelanda'nın 500 deniz mili doğusundaki Chatham Adaları'na yerleşir ve Moriori olurlar. 1835 yılında Yeni Zelanda'nın Kuzey Adası'ndan gelen Maoriler, Chatham Adası'ndaki Moriori halkına saldırır ve hemen hepsini öldürür. Diamond, bu çatışmanın temelini çevre koşullarının insan toplulukları üzerindeki etkisine bağlar. Morioriler avcılıkla ve yiyecek toplamakla geçinen nüfusları az, yalıtılmış bir topluluktur. En basit teknoloji ve silahlarla donatılmışlardır, savaş deneyimleri yoktur, güçlü önderlerden ya da örgütlenmeden yoksundurlar. Maorilerse sürekli olarak kıyasıya savaşlar yapan, nüfus yoğunlukları fazla olan çiftçi bir toplumun üyeleridirler. Daha ileri teknolojileri ve silahları vardır, güçlü önderlerin yönetimi altında yaşamaktadırlar.¹³³

İnsanlık tarihi çoğunlukla, bir şeylere sahip olanlarla olmayanlar arasındaki eşitsiz çatışmalardan oluşur. Nitekim Moriori'nin "Balıkları, kabuklu deniz hayvanları, yılanbalığı, karaka meyvesi" oldukça bol olan ama savaştan anlamayan yalıtılmış bir

¹³¹ Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, s. 27.

¹³² *a.g.e.*, s. 28.

¹³³ Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, s. 54.

toplum olması iştah açması için yeterlidir. Dolayısıyla bu iki toplum karşı karşıya geldiğinde Maoriler Moriorileri öldürecektir. Diamond'un Polinezya adalarındaki Moriori ve Maori tarihine dair verdiği bu örnek, aynı ortak atadan gelip farklı yönlerde gelişen toplumların, ekonomik ve teknolojik faaliyetleri, siyasal örgütlenme ve savaş becerileri üzerindeki çevre koşullarının baskın rolüne ilişkin ilginç bir örnek olmanın yanında, toplumların biçimlenişinde coğrafyaya atfedilen önemi göstermesi bakımından da ayrıca dikkat çekicidir.

Samuel Koenig ise topluluklar üzerindeki çevre farklılıklarının tesirinden çok aynı çevreye farklı şekillerde uyum gösteren topluluklar yani Eskimolar, Chukcheeler (Çukçi) ve Koryaklar üzerinde durur. Koenig'e göre sürekli olarak karla kaplı olan bir bölgede yaşayan Eskimo için evini kar kullanarak inşa etmekten daha doğal bir şey yoktur. Eskimo kar evini çok kısa sürede inşa eder ve kar evi onu fırtına ve soğuktan korur. Fakat Bering Boğazı'nın karşı yakasında aynı iklim koşullarında yaşayan Chukcheeler ve Koryaklar kar evinin ne olduğunu bilmezler. Onlar hayvan postlarını kazıklara bağlayarak biçimsiz evler yaparlar. Buradan hareketle aynı çevre koşulları içinde uygulanan farklı davranışlar bütünü, farklı yaşam biçimlerinin, farklı uygarlık tiplerinin ortaya çıkmasına neden olur görüşü ortaya çıkar. Koenig, bu durumu doğal çevrenin insanın kuracağı uygarlık tipini sınırlandıracağı şeklinde yorumlar.¹³⁴

Kültürü, “insanın çevresine uyum göstermek ve yaşam biçimini daha iyi hâle getirmek için gösterdiği çabalar toplamı”¹³⁵ diye tanımlarsak, bu durumu, insan topluluklarının coğrafyaya bağlı oldukları kadar, şartlar çerçevesinde coğrafi ortamı değiştirerek kültür farklılıkları yaratmalarıyla da açıklamak mümkün olacaktır. İnsan toplulukları elbette ki coğrafyaya sosyal yapılarına uygun bir şekil vermektedirler. Bu bakımdan, coğrafi şartlarla sosyal çevre arasındaki ilişkide “mutlak doğa” yerine “tarihsel ve coğrafi açılardan görelî”¹³⁶ bir doğanın varlığından söz etmek, aynı çevreye farklı şekillerde uyum gösteren toplulukları anlamamız açısından bize yardımcı olmaktadır. Bu konuda Paul de la Blache da bir perspektif sunar. İnsan-doğa arasındaki ilişkiden söz ederken bölgesel faktörlerin bu ilişki üzerindeki özel etkilerine değinir ve geliştirdiği “Yaşam Biçimi” kavramı ile aynı coğrafi ortamda toplumların farklı biçimde yaşamlarını sürdürebildiklerini belirtir.¹³⁷

¹³⁴ Koenig, *Sosyoloji, Toplum Bilimine Giriş*, s. 42.

¹³⁵ Koenig, *a.g.e.*, s. 44-45.

¹³⁶ John Urry, *Mekânları Tüketmek*, (çev. Rahmi G. Ögdül), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, s. 256.

¹³⁷ Sezer, “Sosyoloji ve Coğrafya Ders Notları”, s. 61.

Uygurlikların zihin yapısı, dünya görüşü ve toplumsal pratikleri yaşadıkları coğrafya ile belirginleşir. “Meydan okumalar ve karşılıklar” bir toplumun dünya görüşünün belirleyici unsurları arasındadır. Uygurlik ve onun yarattığı sanat eserlerinde bu zorlamaların ve karşılıkların şekillendirici etkileri önemli bir rol oynar.¹³⁸ Uygurliklar coğrafyalarıyla belirlenmiş mekâna sıkı sıkıya bağlıdır. Hem maddî hem manevî değerlere işaret eden uygurlik, Charles Seignobos’a göre “yollar, limanlar ve rıhtımlar”; Marcel Mauss’a göre “insanlığın tüm kazanımları” ve tarihçi Eugène Cavaignac’a göre “bilim, sanat, düzen ve erdemlerin minimumu”dur.¹³⁹ İnsan maddî uygurlığı “kol ve ellerinin gücüyle inşa etmiştir”¹⁴⁰; manevî uygurlığı ise o maddî uygurlığa götüren zihniyet dünyası ile inşa eder. Bu çift yönlü inşa faaliyeti, insanlığın günümüze olan tarihinde gizlidir. Tarımın başlaması, yazının bulunuşu, dinlerin ortaya çıkışı, imparatorlukların kuruluşu gibi uygurlik tarihinin seyrini belirleyen pek çok önemli adım, coğrafi bir düzlemde gerçekleşmekle birlikte dinamizmini de “verili olanaklar demeti”nden alır. Bu olanaklar ve zorlamalar demetinin uygurliklar üzerinde dönüştürücü, şekillendirici bir tesiri vardır. Coğrafya, merkezi üzerinde gerçekleşen meydan okumaların ve karşılıkların yaşandığı bir güç merkezi hâlini alır. Braudel’in de belirttiği gibi “en güçlü olan, savaşı kazanan çoğu zaman zayıfın toprağını alır, oraya yerleşir ve örgütlenir. Ama uzun vadede işler tersine döner.”¹⁴¹ Neticede uygurlikların kalbinde, zihniyet alanında din kadar önemli bir hat da coğrafyadır demek yanlış olmaz.

¹³⁸ Kefeli, “Coğrafya Merkezli Okuma” s. 427.

¹³⁹ Braudel, *Uygurlikların Grameri*, s. 29.

¹⁴⁰ *a.g.e.*, s. 42.

¹⁴¹ Braudel, *Akdeniz Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras*, s. 104.

I.4. COĞRAFYA ve TOPLUM

Coğrafyanın inceleme nesnesi veya malzemesi olan yeryüzündeki mekânlar, “yerler” ile o yerlerde yaşayan insanlar/toplumlar arasındaki etkileşimin varlığı öteden beri bilinmektedir. Doğal çevrenin insan üzerinde belirleyici etkisi olduğu düşüncesi, en azından, “Yunanlıların büyüklüğünün esasen içinde yaşadıkları elverişli çevre sayesinde olduğuna inanan” Aristo’ya kadar gider.¹⁴² İnsan/toplum-coğrafya/mekân arasındaki etkileşimin yönü daima karşılıklı olmuştur. İnsan, fiziksel olguların bir fonksiyonu olan toprak, iklim ve bitki örtüsüne bağımlı olmakla birlikte bu coğrafi unsurlar da insanın tabiatla girdiği mücadele sonucunda kimi zaman insan eliyle şekillenmekte ve kimi zaman da tahrip olmaktadır. “Esasını oluşturan insan”¹⁴³ “üzerine desenler işleyebileceği ham bir kumaş”¹⁴⁴ veren coğrafya, sunduğu olanaklarla insanları, toplumları şekillendirir, insanlar/toplumlar da coğrafyayı veya coğrafi ortamı değiştirebilme ve bu “ham kumaş”ı işleyerek üstüne bütün bir “maddî uygarlığı” inşa etme gücüne sahiptir. İnsan, özelde içinde bulunduğu bölgenin iklim koşullarına ve toprak avantajlarına genelde ise bütün bir coğrafyaya derin bağlarla bağlıyken coğrafya ve mekân/uzam da insansız düşünülemez. Coğrafyada doğa-insan ilişkilerini önde tutan beşerî coğrafyanın kurucusu Carl Ritter’in “Yeryüzü insanları, insanlar da yeryüzünü etkiler”¹⁴⁵ görüşüne paralel olarak denilebilir ki insan coğrafyanın içinde olmakla birlikte coğrafya ve mekân da insanın içindedir.

Emel Kefeli’nin insanî olguların, ancak coğrafi düzene, mekân ve toplum düzeyine indirgenerek incelendiği takdirde doğal ve toplumsal ortam ve aralarındaki etkileşimin aydınlatıcı olacağı fikri, insan-doğa-toplum-çevre düzleminde “yeryüzü ve sakinlerinin karşılıklı ilişkileri”ne yaptığı göndermelerle konuyu daha da aydınlatıcı kılmaktadır.¹⁴⁶ Bir taraftan insanlar arasındaki ilişkilerin belirli bir mekân üzerinde gerçekleşiyor olması bir taraftan coğrafyanın “doğa”nın bilgisi ile beşerî bilgi arasında bir geçit oluşturması her zaman için beşerî olgular ile doğal veriler arasındaki etkileşimleri inceleme kaygısına neden olmuştur.

Coğrafya ve insan arasındaki etkileşimle ilgili görüşler azımsanmayacak kadar çoktur. Coğrafyacı Friedrich Ratzel, insanı “kendisini çevreleyen fiziksel güçlerin kısıcında ve ancak onun taleplerine doğru uyum sağladığında başarılı olabilen,

¹⁴² Koenig, *Sosyoloji, Toplum Bilimine Giriş*, s. 42.

¹⁴³ Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 173.

¹⁴⁴ Duverger, *Metodoloji Açısından Sosyal Bilimlere Giriş*, s. 49-50.

¹⁴⁵ Tümertekin, *Çağdaş Coğrafi Düşüncenin Oluşumu ve Paul de la Blache*, s. 18.

¹⁴⁶ Kefeli, “Coğrafya Merkezli Okuma”, s. 426.

çevrenin bir ürünü” olarak görme eğilimindedir. Semple’a göre de insan yeryüzünün bir ürünüdür. Bu, onun sadece dünyanın bir çocuğu, tozunun tozu olduğu anlamına gelmez; fakat dünya, ona analık etmiş, onu beslemiş, görevlerini öğretmiş, düşüncelerine yön vermiş, bedenini güçlendirerek zorluklarla karşı karşıya getirmiş ve arzularını keskinleştirmiş, karşısına denizlerde dolaşmak ya da sulama gibi sorunlar çıkartmış ve aynı zamanda bu sorunların çözümünü de gizlice kulağına fısıldamıştır.¹⁴⁷

Fransız ve Rus toplumsal hareketlerinden gücünü alan “anarşist coğrafya”nın en tanınan temsilcilerinden Jean Jacques Elisee Reclus ise gezegen bilgisinin, üstünde yaşayan insanların bilgisiyle tamamlanması, hatta doğrulanması gerektiğini düşünür. Toprak ne kadar tanınırsa insanları da daha fazla tanınmış demektir.¹⁴⁸ Yi-Fu Tuan da çok daha sonraları Reclus’a paralel olarak bu duruma şu sözlerle işaret eder: “Yeryüzü hakkında bilgi insan hakkındaki bilgiyi açığa çıkarır... Dünyayı bilmek kendini bilmektir.”¹⁴⁹

Marx mekânın insanı, insanın da mekânı kuşatan gerçekliğine gönderme yapar¹⁵⁰, Jean Brunhes, çalışmalarının odak noktasını insan ile çevresi arasındaki ilişkiler olarak belirler, Pierre George ise coğrafyayı ‘insanlık bilimi’ olarak tanımlar.¹⁵¹ Carl Ritter da coğrafyada doğa ve insan ilişkilerine öncelik vermiştir. “Coğrafi ortam” a ilk dikkat çeken Ritter’in

“Coğrafya insanla dolu yeryüzünün incelenmesidir; ama dünyanın çeşitli alanları, yeryüzünün kısımları olarak kendi başlarına incelenemezler, yeryüzündeki çeşitli alanlar birbirleriyle ve dünya ile ilişkili olaylar sonucunda oluşan belirli karakterlere göre incelenmelidir; coğrafi görünüm değil, bu görünümün insanla ilişkisi ele alınmalıdır.”¹⁵²

sözleri önemlidir. “Coğrafi” denilen ortamlarda tüm coğrafyanın temeli olması gereken bir şeyin kavranılmasını ister. Söz konusu şey ise sonsuz çeşitliliği ile yeryüzüdür.¹⁵³ Bu yüzey, zekâya sahip insan soyunun doğa güçleriyle yaptığı mücadeleyi sergilediği alan ve sahnedir.

¹⁴⁷ Tümertekin, *a.g.e.*, s. 19-20.

¹⁴⁸ *a.g.e.*, s. 25.

¹⁴⁹ *a.g.e.*, s. 36.

¹⁵⁰ Mutman, “Üretilen mekân, yok olan mekân”, s. 190.

¹⁵¹ Kefeli, “Coğrafya Merkezli Okuma”, s. 426.

¹⁵² Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 16.

¹⁵³ Ritter için çeşitlilik yaşamın eş anlamlısıdır: “Yeryüzü şekillerinin çeşitliliği bütün öteki çeşitliliklerin temelidir.” der. Bk. Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar*, s. 125.

İnsan/toplum düzleminden hareket ederek coğrafyayı, “toplumun mekânsal incelenmesi veya toplumun mekân aracılığıyla incelenmesi”¹⁵⁴ olarak tanımlayan Braudel’e göre mekân, tarihin tüm gerçeklerini, devletleri, toplumları, kültürleri ve ekonomileri gündeme getirmek özelliğine sahiptir.¹⁵⁵ Livingston’a göre ise coğrafya, “toplum ve doğayı tek bir açıklayıcı çerçeve içinde bir araya getiren cezbedici bir deneyim”dir.¹⁵⁶

Görüldüğü gibi mekân, toplum gerçeğini izah ederken de önemli bir pozisyondadır. Burada göz önünde bulundurulması gereken husus coğrafya-toplum ilişkisindeki *karşılıklıdır*.¹⁵⁷ Bu çerçevede toplumun mekânsal örgütlenmesinin incelenmesi çağdaş beşerî coğrafyadaki en önemli konuyu oluşturur.¹⁵⁸ Coğrafya koşulları ile toplumun “sosyal ve politik örgütü”¹⁵⁹ arasında önemli bağlantılar vardır. Toplum olayları zaman içinde olduğu kadar alan ve mekân içinde de gerçekleşen olaylardır. Mekân, içinde ilişkilere izin veren başlıca araç yollarıdır. Wallerstein, gerçekliğin toplumsal inşasının bireysel olmaktan çok toplumsal bir süreç olduğunu ve bu sürecin “yapısal ZamanUzay”da inşa edilip “döngüsel-ideolojik ZamanUzay”da değiştiğini belirtir.¹⁶⁰

Coğrafi bilgi, toplumlar tarafından yaratılmakla birlikte bireylerin kendileri de coğrafya bilgilerini yaratabilirler, fakat bu bilgiler içinde buldukları toplum tarafından kaydedilmezse, coğrafya formasyonu oluşmayacaktır. Nitekim coğrafya ideolojisi de “dünya hakkındaki bilgileri edinmek ve bunu toplum yararına uygulamak”¹⁶¹la yakından ilgilidir. Coğrafi bilginin yaratılması ve kullanılması hususu da içinde toplumsal bir yön taşımaktadır. Buna paralel olarak coğrafyanın inceleme

¹⁵⁴ Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar*, s. 177.

¹⁵⁵ Braudel, *Uygurlukların Grameri*, s. 35; *Maddi Uygurluk Ekonomi ve Kapitalizm: Dünyanın Zamanları*, s. 12.

¹⁵⁶ Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 36.

¹⁵⁷ Kızılcılık, “Sosyolojide Coğrafyacı Görüşler: İbni Haldun, Montesquieu ve Fernand Braudel Ekseninde Bir Değerlendirme”, s. 140.

¹⁵⁸ Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 62-63.

¹⁵⁹ Kızılcılık, “Sosyolojide Coğrafyacı Görüşler: İbni Haldun, Montesquieu ve Fernand Braudel Ekseninde Bir Değerlendirme”, s. 151.

¹⁶⁰ Wallerstein’e göre toplumsal bilginin ve toplumsal bilgiye yönelik tüm çabaların merkezinde yer alan kavramlar olarak gördüğü zaman ve uzay, varlığımızın en temel parametreleridir. Zaman ve uzayı gerçekliğin farklı boyutları olarak kabul eden Wallerstein, zamanın ve uzayın ayrıştırılmayacak şekilde birbirlerine kenetlendiğini ve ZamanUzay olarak adlandırabileceğimiz tek bir boyutu oluşturduğunu belirtir. Gerçeklik toplumsal olarak inşa edilir ve inşası da toplumsal bir süreçtir. Sosyal bilim ise ZamanUzayın geniş bir yorumunu içermektedir. ZamanUzay kavramlaştırması kolektif toplumsal gelecek üzerinde çok önemli bir etkide bulunabilir. Wallerstein, episodik Jeopolitik, döngüsel-ideolojik, yapısal, ebedî ve dönüşümsel olmak üzere beş farklı ZamanUzay türü kategorize etmiştir. Bunlardan döngüsel-ideolojik ZamanUzay yakın tarihi açıklarken kullandığı kategorilerdir. Yapısal ZamanUzay da örneğin Doğu Asya’nın dünya-ekonomisi içindeki ekonomik pozisyonunun kayda değer gelişimini modern dünya-sisteminin işleyişinin yapısal açıklamaları ışığı altında anlamaya çalışırken kullanılan kategorilerdir. Bk. Wallerstein, *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*, s. 11-14, 35, 54.

¹⁶¹ Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 2-3.

nesnesi olan “mekân”ın “kaçınılmaz olarak toplumsal, toplumun ise doğası gereği mekânsal”¹⁶² olmasına ilişkin coğrafya bilimi, günümüz toplumlarının anlaşılması ve dönüştürülmesi açısından temel bir öneme sahiptir.

Toplumların düzeni, coğrafi durum ve mekâna göre biçimlenir. Dağ, yoksul, sıkıntılı ve sorunlu toplum sistemlerine, ova ise zengin uyumlu ve oldukça az problematik yönleri olan toplum düzenlerine kaynaklık eder.¹⁶³ Ovadan servet ve zenginliğin çıkması bu nedenledir.

Coğrafyanın sosyal hayata etkileri konusuna açıklık getiren en yetkin kişilerin başında İbni Haldun gelir. XIV. yüzyıl sosyologu İbni Haldun, toplum, konu ve sorunlarına çok geniş bir pencereden bakmıştır. Toplum olaylarını tek bir faktöre bağlı olarak izah etmemiş, onları tahlil ederken ekonomik, kültürel, politik ve sosyal öğelerin yanısıra coğrafya ve özellikle iklim üzerinde yoğunlaşmıştır.¹⁶⁴ *Mukaddime* adlı eserinin bir kısmı toplum olayları-coğrafya bağlantısını açıklamaya dönüktür. O, çözümlenmelerinde coğrafi etkenlerin önemini belirtmiştir¹⁶⁵:

“Bundan dolayı hüner ve sanatlar, güzel yapılar ve giyimler, yiyecek maddeleri ve meyvelerle hayvanlar yer yuvarlığının ortasındaki bu üç iklimde (3. 4. ve 5. iklimlerde) yetişen bütün diğer şeylerden mutedillik ve üstünlük hususiyetlerini kendilerinde toplamışlar ve bu iklimde yaşayan kişiler tenleri, çehre, ahlâk ve dinleri gibi cihetlerden olan yüksek özellikleri ile başka iklimlerin ahalisinden ayrılmışlardır.”

İbni Haldun, “Hint Denizi’nin ise suya komşuluğu nedeniyle havası yumuşaktır, mizacı varlık için ılımlıdır, tüm bölgeleri mamurluğa elverişlidir ve bu yüzden çok gelişmiştir.”¹⁶⁶ sözleriyle suyla gelişmişlik ve uygarlık arasındaki ilişkiye işaret ederken toplumların gelişmelerinde suyun önemini vurgulamıştır.

Montesquieu de toplumu inşa eden ya da belirleyen unsurlar arasına -ekonomi, din, evlilik, aile, âdetler, gelenekler, yasalar ve yönetim biçimleri ile birlikte- coğrafi etkenleri de (iklim, toprağın durumu vb.) dâhil eder. Toplum, bir sistemdir. Bu sistemi

¹⁶² Teymur, “Disiplinler aralığında(ki) mekân”, s. 269-280.

¹⁶³ Braudel, *Akdeniz Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras*, s. 22-23. Baykan Sezer de coğrafya-toplum ilişkisinden söz ederken bir toplumu değerlendirme, anlama ve tanımada bize yardımcı olacak en büyük unsurun o toplumdaki mülkiyet şekli olduğunu söyler. Mülkiyet şeklini şartlandıran olaylar arasında ise tarihi olaylar, göçler ve komşu ülkelerle olan ilişkilerle birlikte coğrafi unsurlar olan toprağın fizikî yapısı ve iklim koşullarını da sayar. Bk. Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, s. 19.

¹⁶⁴ Sezgin Kızılcılık, “Sosyolojide Coğrafyacı Görüşler: İbni Haldun, Montesquieu ve Fernand Braudel Ekseninde Bir Değerlendirme”, s. 141.

¹⁶⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, (çev. Zakir Kadirî Ugan), Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay., İstanbul 1986, s. 193-194.

¹⁶⁶ İbni Haldun, *Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar*, (çev. Vecdi Akyüz), Dergâh Yay., İstanbul 2004, s. 237.

inşa eden öğeler arasında coğrafya, özellikle de iklim önemli bir yer tutar. Montesquieu, toplum analizinde daha çok coğrafya ve iklim temelinden hareket etmiştir.¹⁶⁷

Coğrafyanın etkileri hakkında yapılan çalışmalara belli bir sistem getiren Le Play'e göre, sosyal olguların analizinde coğrafi faktörler belirleyicidir. Toplumların temel özelliklerinin oluşmasında coğrafya etkilidir. Ör: Asya yüksek platolar ve verimli steplerden oluşmakta, ancak bu steplerde zaman zaman susuzluk yüzünden toprak mahvolmaktadır. Bu durum göçlere yol açmakta ve bunun sonucu olarak sert bir hiyerarşiye ve kuvvetli geleneklere dayanan geniş ataerkil aile yapısı ile karşılaşmaktadır. Norveç fiyordları ise bireyciliğe ve ayrılığa yol açmışlardır.¹⁶⁸ Lévi-Strauss ise ilkel bir kültürde, bütün bir köyün mekânsal diziliminin, o topluma ait mitolojileri ve değişik gruplar arasındaki toplumsal ilişkileri yansıttığını göstermiştir.¹⁶⁹

Coğrafya ve mekân bir “ayna” olarak düşünüldüğünde mekâna anlam kazandıran toplumsal etkileşimleri, sosyal hayatın mekânsallığı içinde anlam bulan “sermaye, iktidar ilişkileri, toplumsal hiyerarşiler, tüketim ölçekleri, gözetim/denetim stratejileri”ni ve mekân kategorilerine göre işleyen “gündelik hayat deneyimleri ve kültürel süreçler”i¹⁷⁰ bu “ayna”ya yansıyan tarafla görmek mümkündür. Bir anlamda “toplumsal değişimin aynası” mekânın kendisidir denebilir. Mekân kavramının gelişen ve değişen anlamları toplumsal bağlamda birtakım temsiliyetler ve aidiyetleri de içermektedir.

Toplumsal yapı ve pratikler ile zaman-mekân kavrayışları arasında bir dizi karmaşık ve çok yönlü ilişki söz konusudur. Toplumsal yapı ve ilişkilerimiz, zaman ve mekân kavrayışımızı etkilediği gibi, zaman ve mekân kavrayışlarımız da toplumsal eylemlerimizi anlamlandırma biçimimizi etkilemektedir. Zaman ve mekân kavrayışlarının bir anlamda *soluduğumuz hava*¹⁷¹ gibi olduğu söylenebilir. Önemli olan mekânı, basit neden-sonuç ilişkilerinin ötesinde bir yandan toplumsal bir ürün (sonuç), diğer yandan da toplumsal yaşamın bir belirleyicisi (neden) olarak gören bir bakış açısı kurabilmektir. Bu bakış açısı hem *toplumbilimsel düşünüyü* hem de *coğrafi düşünüyü*¹⁷²ü bir

¹⁶⁷ Bk. 224-228 dipnotlar.

¹⁶⁸ Duverger, *Metodoloji Açısından Sosyal Bilimlere Giriş*, s. 49.

¹⁶⁹ David Harvey, *Sosyal Adâlet ve Şehir*, Metis Yay., 3. Baskı, İstanbul 2009, s. 36.

¹⁷⁰ Aytaç, “Mekânın Sosyolojisi: Toplumsalın Yeniden Kuruluşu”, s. 876.

¹⁷¹ Karl Marx'ın 1856'da Londra'da yaptığı bir konuşmadan alıntı: “İçinde yaşadığımız atmosfer hepimiz üzerinde tonlarca basınç yapar. Bunu hissediyor musunuz? Bunu hissedin!” Bk. Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, (çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker), İletişim Yay., 15. Baskı, İstanbul 2012, s. 33.

¹⁷² Harvey, *Sosyal Adâlet ve Şehir*, s. 28.

araya getirir. Bu da insan ve toplumu, zaman ve mekân içinde kavramaya yönelik çabalara katkı sağlayacaktır.

Tüm toplumsal eylem, olgu ve ilişkilerin mekânsal bir biçimi vardır ve bunlar belirli bir mekân üzerinde gerçekleşir. Bu ilişkileri mekânsal kılan da bunların eşzamanlılığıdır.¹⁷³ Her mekânsal biçim ise coğrafya araştırmasının konusudur. Coğrafya düzleminde mekânın toplumsal, toplumun da mekânsal yapılandığını göz önünde bulundurduğumuzda bu çift yönlü ve eşzamanlı ilişkilerin kavramsallaştırması meselesinde birtakım görüşler ileri sürülmüştür.

1970’ler coğrafyanın pasif, tarafsız bir disiplin olmaktan çıkmasına tekabül eder. Bu tarihlerde “radikal coğrafya”ya¹⁷⁴ damgasını vuran Marksizmdir. Aytaç’a göre Marksist kuramcılar, mekânı daha derinde işleyen toplumsal yapılarla ilişki içinde ele alırken, aynı zamanda, toplum ile mekân arasındaki ilişkiyi de coğrafya gündemine taşımış oldular. Hümanist eleştiri ise mekânsal yapıların bilinçli insan eyleminin ürünü olduğunu düşünür, fakat coğrafyayı mekân bilimi olarak kurma girişimlerinin gerçekte mekânsal yapıların bilinçli insan eyleminin ürünü olduğu gerçeğini göremediği konusu üzerinde durur. Yapısalcı yaklaşım da mekânın toplumsal ilişkiler ve toplumun kuruluşu üzerindeki etkisini göz ardı ederek mekânı, toplumsal ilişki ve yapıların gerçekleştiği edilgen bir yüzey olarak görmüştür. Mekân, üretilen bir gerçeklik ve sadece bir sonuçtur. Mekândan bağımsız toplum, toplumsal ilişki ve süreçler vardır, bunlar belli şekilde mekânı kullanır ve belli bir coğrafya yaratırlar.¹⁷⁵ Işık’a göre yapısalcılıkta mekân, toplumsal ilişkilerin önemli bir unsuru olmasına rağmen yapısalcılık, “mekânın nasıl bir fark yarattığı” sorusunu cevapsız bırakmış ve 1980’lerin coğrafya araştırmalarına damgasını vuran slogan ortaya çıkmıştır: “Coğrafya önemlidir!” Bunun sonucunda araştırmalar, toplumsal ilişkilerde mekânın nasıl bir fark yarattığı teması üzerinde yoğunlaşmış ve farklı ilgi alanlarını kapsayacak şekilde çeşitlenmiştir.¹⁷⁶ Toplum ve mekânın ayrı ayrı değil de eşzamanlı kavramsallaştırılması gereğini vurgulayan yapısalcılık eleştirileri de bu sürece önemli katkılar sağlamıştır.

Mekân, sadece toplumsal olaylara ve süreçlere zemin oluşturmanın, olayları ve toplumu etkilemenin çok ötesindedir. Nitekim bir süre sonra toplumlar mekâna yön verecek, mekânı biçimlendirecektir. Bu biçimlendirmenin yönü bazen üretimden bazen

¹⁷³ Işık, “Değişen Toplum/Mekân Kavrayışları: Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânlaşması”, s. 32.

¹⁷⁴ 1970’lerden başlayarak coğrafyada radikal bir bakış oluşturma çabalarına yönelik yazı için bk. Işık, *a.g.m.*, s. 7-36.

¹⁷⁵ Aytaç, “Mekânın Sosyolojisi: Toplumsalın Yeniden Kuruluşu”, s. 879.

¹⁷⁶ Işık, *a.g.m.*, s. 19, 21-22.

de tüketimden geçer. Geleneksel birikim, çağın gereklilikleri, kültürel özellikler ve küresel tesirlere göre üretilebilen mekân, yine aynı değerler/ölçüler doğrultusunda tüketilecektir. Bu bakımdan mekân kavramının farklı alanlardaki (sanat, politika, kültür, fizik vb.) temsil değerleri ve temsil ettiği güç ilişkileri bağlamında çeşitli anlamlarla yüklenimli olduğu söylenebilir. Örneğin mekânı toplumsal bir inşa olarak gören ve onun yansız ve pasif bir geometri olmadığını öne süren Lefebvre göre, mekân üretilir ve yeniden üretilir, bu nedenle mücadele alanını temsil eder.¹⁷⁷ Lefebvre *The Production of Space* adlı eserinde mekânın toplumsal bir inşa olduğu gerçeğine vurguda bulunmuştur. Onun mekân anlayışı temelde, “akışkandır” ve mekân her tür toplumsal değişimin aynası olarak gözüktür. Mekânı anlayabilmek için ayna metaforunu kullanan Lefebvre, mekânı algılayan bireyin konumunun da büyük önem taşıdığını belirtir. Ona göre, mekân, özellikle, algılanmış (mekânsal pratik), tasarlanmış (mekânın temsilleri) ve yaşanmış (temsili mekânlar) olmak üzere üç farklı derinlik düzeyinde yaşanır.¹⁷⁸ Bununla birlikte mekânsal pratik, gövdesel ve pratik düzeyi gösteren bir kavramdır, özellikle duyu organları (görme, işitme, koku, tat) bağlamında “algılanan” bir mekâna karşılık gelir. Mekânın temsil edilişiyle Lefebvre, üretim ilişkilerinden kaynaklanan kodlar ve göstergeler ile bilimsel, kuramsal ve teknolojik bilgileri kasteder. Bu düzeyin “düşünülen” bir mekâna gönderme yaptığı söylenebilir. Temsili mekân ise kodlanmış, kodlanmamış karmaşık sembolik ifadelerin, kültürel inançların ve geleneklerin kurduğu “yaşanan” bir mekân için kullanılmaktadır.¹⁷⁹

Kent sosyolojisinde Chicago Okulu’nun temel argümanlarından biri olan “toplumsal dönüşüm kendisini mekânda yansıtır” fikri, mekânda meydana gelen dönüşümün doğal olarak toplumsal yapıyı da farklılaştıracağı görüşüyle paralellik gösterir. O hâlde “mekân farklılaştırır”. Mekân ve yer düşüncesine en önemli katkıyı “sosyal” ve “mekân” kavramlarını birlikte ele alarak yapan Massey, *Spatial Divisions of Labour* (Emeğin Mekânsal Dağılımı) adlı eserinde sosyal ilişkilerin mekânsal örgütlenmesi ve mekânın sosyal olarak yeniden üretim süreçlerini incelemeye çalışır. Mekânın sosyal ilişkiler ağı olarak anlaşılması gerektiği üzerinde durur ve “mekân farklılaştırır” varsayımından hareket eder. Bu farklılaştırma, o mekânda sosyal olarak kurulmuş, belirli bir ölçek ve bütünlüğe sahip toplumsal oluşum üzerinde gerçekleşir.

¹⁷⁷ Urry, *Mekânları Tüketmek*, s. 42-43.

¹⁷⁸ Aytaç, *a.g.m.*, s. 884, 887. Ayrıca bk. Henri Lefebvre, *The Production of Space*, translated by Donald Nicholson-Smith, Oxford: Blackwell, USA 1991, s. 36-53.

¹⁷⁹ Mutman, “Üretilen mekân, yok olan mekân”, s. 184; Lefebvre, *a.g.e.*, s. 40.

Ona göre mekân, kendi başına bir form değildir, fakat spesifik ve parçacıl sosyal süreçler ve sosyal ilişkilerin bütünleşik bir ifadesi durumundadır.¹⁸⁰

John Urry'e göre de mekân, tek başına fazla bir anlam taşımamaktadır. Mekânsal olan içine yerleşen maddî nesnelere ve toplumsal olandan kopuk değildir. Yalın “mekân” yoktur, sadece, farklı türden mekânlar, mekânsal ilişkiler veya mekânsallaşmalar vardır.¹⁸¹ Ona göre farklı alanlar, kasabalar, tarımsal bölgeler, yeni ticaret alanları, alışveriş merkezleri, ana ulaşım yolları vb. sadece belirli bir mekânsal yapının öğeleri ve insan etkinliğinin dışarıdan belirleyicileri değildirler. Daha çok bizzat bunlar toplumsaldır, toplumsal olarak üretilmiştir ve toplumsal olarak yeniden üretirler. Bu nedenle belirli bir toplum içinde hazır bulunan anlamlı toplumsal nesnelere ve bu tür nesnelere karşılıklı bağlı oldukları karakteristik biçimlerden ayrılamazlar.¹⁸²

Urry, toplumların kendi “fiziksel çevreleri” ile dört temel biçimde kesiştiklerini belirtir. Buna göre toprak *yönetimi*, toprağın ve kaynakların *sömürülmesi*, çevreye bilimsel araştırma nesnesi olarak yaklaşarak *bilimleştirme* ve fiziksel çevreyi üretimle birlikte bir “peyzaj” olarak kuran *görsel tüketim*.¹⁸³ Urry'nin dört maddeye indirgeyerek açıkladığı toplum-toprak kesişme biçimleri, aslında hem toplumların tarihinde hem de günümüze ilişkin mekâna atfedilen anlamlara, mekânsal pratiklere dönük bir ipucu sağlamaktadır. Bunlar, bir bakıma toplumsal pratiklerin mekânsal sonucunu verirken bir taraftan da mekâna dönük kavramsallaştırmaların, tarif ve tasniflerin temelinde toplumların mekânı algılama, tasarlama, yaşama, işleme ve inşa etme şekillerinin önemli rolüne işaret eder.

Urry, tüketim/yer ilişkisini çeşitli boyutlarla ele aldığı eserinde mekânın/yerin değişen çözümlemesiyle, özellikle “*yeniden yapılanma*” nosyonuyla ilgilenirken bu çabalarının merkezine “*tüketim*” kavramını koyar. Görsel açıdan tüketilen yerler, tüketim merkezleri olarak yeniden yapılandırılır. Bu yapılandırma sürecinde nedeysen mekândaki *her şey* tüketilir, yerler ve mekânlar birer tüketilen “nesne” olarak işlem görür.¹⁸⁴

Coğrafyayı dönüşüm ihtiyacı içinde toplumsal uygulama alanı olarak gören David Harvey de benzer mekânsal biçimlerin, toplumsal süreçleri içerdiğini ve

¹⁸⁰ *a.g.m.*, s. 885-886, 888.

¹⁸¹ Urry, *a.g.e.*, s. 96-97.

¹⁸² Urry, *a.g.e.*, s. 97.

¹⁸³ *a.g.e.*, s. 239.

¹⁸⁴ *a.g.e.*, s. 11.

toplumsal süreçlerin de esas olarak mekânsal olduğunu savunur. Harvey için mekân, varlık bilimsel (ontolojik) bir kategori değil, insanı biçimlendiren ve onun tarafından biçimlendirilen toplumsal bir boyuttur: “Mekânsal biçimler, içinde toplumsal süreçlerin olduğu cansız nesnelere olarak değil, toplumsal süreçleri, bu süreçlerin mekânsal olmasıyla aynı tarzda ‘içeren’ şeyler olarak görülmektedir.”¹⁸⁵

Şehir merkezli çalışmasında (*Sosyal Adalet ve Şehir*) kenti, “üretim, değişim ve tüketimi kolaylaştıracak inşa edilmiş bir ortam, *mekânın toplumsal olarak örgütlenmesinin* bir şekli” olarak gören Harvey’e göre, kenti anlamak için uygun tek kavramsal çerçeve, hem toplumsal hem de coğrafi muhayyileyi kapsayacak şekilde olmalıdır.¹⁸⁶ “Mekânsal bilinç” ya da “coğrafi muhayyile” ise bireyin kendi yaşam öyküsündeki mekân ve yerin rolünü anlamasını, etrafında gördüğü mekânlarla ilişkilendirmesini, bireyler ve çeşitli örgütlenmeler arasındaki işlemlerin onları ayıran mekân tarafından nasıl etkilendiğini anlamasını sağlar. Bireyin kendisiyle çevresi, bölgesi arasındaki mevcut ilişkiyi anlamasını, başka yerlerdeki olayların önemini tahmin etmesini, mekânı yaratıcı bir şekilde şekillendirip kullanmasını sağlar.¹⁸⁷ Harvey, mimarî ile toplumsal yapılar arasında ilişki kurarken Langer’in “bir kültürü oluşturan karakteristik ritmik işlevsel örüntüleri ifade eden, fiziksel olarak mevcut bir insanî ortam” şeklindeki mimarî tanımından hareket eder. Buna göre mimarîde ve dolayısıyla kentte mekânın şekillendirilmesi kültürümüzü, mevcut toplumsal düzeni, amaçlarımızı, ihtiyaçlarımızı ve korkularımızı simgeler. Binaların içlerinin, toplumsal düzenin ve onun içinde süregelen süreçlerin doğası hakkında birçok işaret verdiğini belirtir.¹⁸⁸

Kentin mekânsal biçimini, *insan davranışının temel bir belirleyicisi* olarak gören Harvey, daha geniş bir perspektifle kentselliği de bir *toplumsal biçim*, belli bir işbölümüne ve egemen üretim tarzıyla genelde tutarlı bir hiyerarşik faaliyet düzenine dayandırılmış bir *yaşam tarzı* olarak değerlendirir. Kent bir *depodur*, tıpkı coğrafya gibi *uygarlığın atölyesidir*.¹⁸⁹ Bu nedenle toplumsal davranışı kentin belli bir coğrafya veya belli bir mekânsal biçim edinme yoluyla ilişkilendirmemiz gerektiğini düşünür.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Harvey, *Sosyal Adalet ve Şehir*, s. 10-11.

¹⁸⁶ *a.g.e.*, s. 13, 32.

¹⁸⁷ *a.g.e.*, s. 28-29.

¹⁸⁸ *a.g.e.*, s. 35-36.

¹⁸⁹ *a.g.e.*, s. 180, 187.

¹⁹⁰ *a.g.e.*, s.13-33.

Mekân ve zamanın görsel tüketimi, endüstriyel üretim mantığından hareketle hem hız kazanmış hem de ondan soyutlanmıştır. Bu durum, kentin postmodern tüketim merkezi olarak yeniden yapılanmasına yol açmıştır; kent bir gösteriye, “görsel tüketimin bir düşsel peyzajı”na dönüşmüştür.¹⁹¹ Mekân bir taraftan zaman içinde tahrip olmakta, zaman bildik anlamını yitirerek “anlık” bir süreye hapsolmaktadır. Ulaşım ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, pek çok hayalî ve metaforik küçük dünyalar yaratarak âdeta mekânı boyunduruk altına alır.¹⁹² Harvey, yaşanan değişmelerin böylesine yoğunlaşmasını *zaman-mekân sıkışması* (space-time compression) olarak nitelendirmektedir.¹⁹³ İletişim teknolojilerinin mekânı sıkıştırması ile mekânlar artık kendilerinden çok uzaklarda bulunan etkilerle şekillenmeye başlamışlardır. Mekânı algılayıştaki bu değişim, uzak-yakın algılarını da büsbütün dönüştürmüştür.¹⁹⁴

Mekânın artık sadece yere bağlı olmaktan çıkıp, uzakta gerçekleşen çeşitli toplumsal etkilerle kuruluyor olması gibi bir dizi yeni gelişme, doğal ritimlerden ve coğrafyadan bağımsız, “soyut mekân” anlayışını, modern toplumun temel mekân anlayışı olarak yeniden kurmaktadır. Küreselleşmenin yaygınlaştırdığı bu soyut mekân anlayışını antropolog Marc Auge, “yok-mekân” (non-place, non-liux) olarak tanımlar. Auge, bununla alışveriş merkezleri, havaalanları, tatil köyleri, konulu parklar gibi yeni kamu mekânlarını anlatmak ister. Auge’nin yok-mekânlar olarak tanımladığı havaalanı, müze ve alışveriş merkezi gibi alanlar küreselleşme ile birlikte imaj değiştiren kentin tanımlayıcı ve simgeleyici kamu mekânları hâline dönüşmüştür. Onun mekânı tanımladığını iddia ettiği üç temel özelliği (ilişkisel, tarihsel ve kimlikli olma) taşımazlar. İlişkileri “simule edilmiş”, kimliği “yaratılmış”, tarihselliği sürekli bir “şimdi” algısı içinde “kaybolmuş”tur.¹⁹⁵

¹⁹¹ Urry, *Mekânları Tüketmek*, s. 37.

¹⁹² Harvey, “Postmodernizme Bir Bakış”, (çev. Oğuz Işık), *Birikim*, S. 49 (Mayıs 1993), s. 55-59.

¹⁹³ Zaman/mekân sıkışması (time/space compression) terimi ilk kez David Harvey tarafından kullanılmıştır. *Postmodernliğin Durumu* adlı kitabında Harvey şöyle der: “(...) mekân ve zamanın nesnel niteliklerinde öylesine devrimci değişimler olur ki, dünyayı görüş tarzımızı, bazen çok köklü biçimlerde, değiştirmek zorunda kalırız. (...) mekân telekomünikasyonunun yarattığı bir ‘küresel köy’e ve ekonomik ve ekolojik karşılıklı bağımlılıklardan örülmüş bir ‘uzay gemisi dünya’ya doğru küçüldükçe ve zaman ufkumuz sonunda içinde bulunduğumuz andan başka bir şey kalmamacasına kıaldıkça (şizofrenin dünyası), mekânsal ve zamansal dünyalarımızın sıkışması duygusunun hâkimiyetiyle başa çıkma zorunluluğuyla karşı karşıya kalırız.” Zaman/mekân sıkışması işte bu değişim sürecine işaret etmektedir. Ayrıntılı bilgi edinmek için bk. Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, (çev. Sungur Savran), Metis Yay., İstanbul 1997, s. 270, 291-342. Ayrıca bk. David Harvey, “Between Space and Time: Reflections on the Geographical Imagination”, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 80, No.3 (1990), s. 418-434. <http://links.jstor.org/sici?sici=0004-5608%28199009%2980%3A3%3C418%3ABSATRO%3E2.0.CO%3B2-Z> (25.06.2012).

¹⁹⁴ Aytaç, “Mekânın Sosyolojisi: Toplumsalın Yeniden Kuruluşu”, s. 889.

¹⁹⁵ *a.g.m.*, s. 907. Marc Augé, *Yer Olmayanlar: Üstmodernliğin Antropolojisine Giriş*, (çev. Turhan Ilgaz), Kesit Yay., İstanbul 1997, s. 83-129; Gaye Birol Özerk, B. Akgün Yüksekli, “Küresel Kent, Kentsel Markalaşma ve Yok-Mekân İlişkileri”, *idealkent*, S. 3 (2011), s. 82-93. Bununla birlikte yer’in tasarım ve keşfe açık bir “oluş/olay” olduğu görüşünden hareketle “yok-yer” ve “yersizleşme” kavramlarının olanaklı olmayacağı yolunda görüşler de vardır.

Frederic Jameson'a göre günümüz postmodern (geç) kapitalizmine denk düşen mekân ise, şizofrenik olarak da adlandırılabilir parçalanmış bir mekândır. Postmodern mekân, herhangi bir bütünlük algısından yoksun, birbirinden kopuk parçaların birer kolajı gibidir. Bireyin, bu parçalanmışlıkla baş edebilmesi, kendisini dünya içinde konumlandırabilmesi de, Jameson'un "*bilişsel haritalar*" dediği şeye sahip olmaktan geçer. Bilişsel haritalandırma, Jameson'un gerçekte, günümüz toplumunda sınıf mücadelesi yerine kullandığı bir metafordur. Kişi kendi öznelliğini konumlamaya çalışırken, mekânları, sermaye karşıtı direniş mekânlarına dönüştürmek ister. Bu da yeni bir "mekânsal düşünce" gereksinim duyurur.¹⁹⁶

Özetle kültürü, toplumsal düzeni, amaçları, ihtiyaçları ve korkuları simgeleyen mekânın "sosyal ilişkiler sonucunda üretilen bir nesne" ve "insan toplumlarının kurmuş oldukları yapıların ve ilişkilerin bir ürünü"¹⁹⁷ olduğu görüşünden hareketle mekânın toplumsal, toplumun da mekânsal olarak yapılandığını söyleyebiliriz. Toplumsal yapı ve ilişkilerimiz, mekânı (ve de zamanı) kavrayışımızı, bu kavrayışlarımız da toplumsal pratiklerimizi ve eylemlerimizi anlamlandırmamızı etkilemektedir.

Mekân-toplum ilişkisinin farklı boyutlarıyla çeşitli teorisyenlerce ele alınışını özetlemeye çalıştığımız bu bölümde, mekânsallaşmaya dönük farklılıklar, üretilen ve tüketilen bir "nesne" olarak mekânın dönüşümü, "mekâna damgasını vuran düşünceler, temsiller, değerler, simgeler"¹⁹⁸ mekânın anlam bakımından katmanlı yapısını ve bu katmanlı yapıyı toplumsal olanla izah etmenin mümkün olduğunu göstermiştir. Toplumla mekânın ilişkilendirilmeye çalışıldığı bu aşama, coğrafyanın "yeni coğrafya"¹⁹⁹ olarak adlandırıldığı aşamasına karşılık gelir. Yeni coğrafya, toplumla mekânı dengelemeye çalışır. Toplumsal süreçlerin sadece tarihsel olarak değil, mekânsal olarak da özgül olduğuna işaret eder. Bu durumda mekân, toplumsal gerçekliklerin kurucu boyutlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Mekânı zaman cinsinden tanımlamak yerini toplumsal ilişkilerin biraradallığının yansıdığı bir mekân anlayışa bırakmıştır.

"Yok-yer", "yersizleşme" ve "yersizyurtsuzluk" kavramlarına dair eleştirel bir sorgulama için bk. Özlem Berber, "Yok-Yer, Yersizleşme ve Yersizyurtsuzluk Kavramları Üzerine Bir Sorgulama", *idealkent*, S. 3 (2011), s. 142-157.

¹⁹⁶ Işık, "Değişen Toplum/Mekân Kavrayışları: Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânlaşması", s. 26.

¹⁹⁷ *a.g.m.*, s. 18.

¹⁹⁸ M. Gottdiener, "Mekân Kuramı Üzerine Tartışma: Kentsel Praksise Doğru", (çev. Ç. Keskinok), *Praksis*, S. 2 (Bahar 2001), s. 248-267.

¹⁹⁹ Pınarcıoğlu, "Yeni Coğrafya ve Yerellikler", s. 94.

I.5. İKLİM ve İNSAN

Mekânları hayranlık uyandıran mekânlar ile duygusal olarak etkileyen ve orada yaşamak isteği uyandıran mekânlar olmak üzere ikiye ayıran La Bruyere, mekânların, yerler'in insanlar üzerinde düşünce, istek, ihtiras, zevk ve duyguları doğrultusunda farklı izlenimler yaratabileceklerini vurgular.²⁰⁰ Bu bağlamda coğrafya ve mekân kavramları kişinin ve toplumların duyuş tarzı, yaşama biçimi, düşünce ve zihniyetlerini, sosyal dünyayı algılayış biçimlerini derinden etkileyen yönlendirici bir özellik kazanır. Bunların saptanabilmesi açısından konumuzu iklim ve insan üzerinde derinleştirmek yerinde olacaktır.

Bachelard, doğduğumuz evin fiziksel olarak içimize kaydedildiğinden bahsederken doğduğumuz evde birtakım düş değerlerinin oluştuğundan söz eder.²⁰¹ Biz doğduğumuz ve içinde düş değerleri oluşturduğumuz bu “ev”i daha genel anlamda “coğrafya” olarak okuduğumuzda fiziksel olarak içimize kaydedilen ve bir mekân birimi olan bu “ev”, bütün bir “coğrafya”ya tekabül eder. Coğrafya merkez alınarak yaşamsal, toplumsal, ırksal farklılıklardan bahsederken doğu-batı, kuzey-güney ve ayrı ayrı kuzeyi, güneyi, doğuyu ve batıyı temsil eden toplulukların farklılıklarından bahsetmek de mümkün olur. Bu bağlamda tüm temsiliyetleri, eylemleri ve ürünleriyle beraber kuzey, güney, doğu, batı farklıdır, çünkü içimize kaydedilen yerler'in düş değerleri farklıdır denebilir. Mehmet Kaplan'ın “insan, üstünde doğup büyüdüğü yer çevresinin ve içinde yaşadığı iklim şartlarının çocuğudur ve “Anavatan” insanoğlunun gerçekten anasıdır.”²⁰² sözleri daha bir anlam kazanırken derin çağrışımlarıyla bizi coğrafi şartlar ve iklim koşullarının “milletlerin fizyolojileri ve psikolojileri” üzerindeki tesiri konusunda düşünmeye sevk eder.

Kendisi bir “coğrafya fenomeni”²⁰³ olan insan, coğrafi bir çevrede yaşar, onun doğal süreçleri denetiminde faaliyet gösterir ve bununla mücadele eder. Bu çerçevede giyeceğinden yiyeceğine, barınacağı yerlerden davranış biçimlerine ve ulaşım araçlarına kadar bir takım özel tedbirler alması da mümkündür. Bu oluşum ve şekillenme içinde insanın yaşantı ve etkinlikleri üzerine rol oynayan en önemli coğrafi etki hava koşulları yani “iklim”dir. İklim, “toplumların karakteri, davranışı, sosyal organizasyonu, sosyal

²⁰⁰ Kefeli, *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*, s. 44.

²⁰¹ Gaston Bachelard, *Uzamanın Poetikası*, (çev. Alp Tümertekin), İthaki Yay., İstanbul 2008, s. 53.

²⁰² Mehmet Kaplan, “Milliyetçilik ve Coğrafya”, *Nesillerin Ruhü*, Dergâh Yay., 9. Baskı, İstanbul 2005, s. 48.

²⁰³ Doğanay, *Coğrafya ya Giriş*, s. 14.

süreçleri ve bir toplumun tarihsel alinyazısının belirlenmesinde etkin olan coğrafi mekânın önemli unsurlarından biri”²⁰⁴ olarak tanıtılmaktadır.

Coğrafi koşulların ve iklimin toplum üzerinde derin izleri mevcuttur. İklim, bireylerin kişiliğini biçimlendirirken bireyin yapısı, dünyası ve özgürlüğüyle yakından ilişkilidir.²⁰⁵ Bir kültüre mensup insanların inanışlarının bir başka kültürde yetişmiş insanlarınkinden farklı olmalarının nedeni sadece farklı bilişsel süreçlere sahip olmalarıyla açıklanamaz. Bu farklılıkların nedeni Nisbett’in dediği gibi “insanların dünyanın farklı yanlarına maruz kalmaları ve farklı şeyler öğrenmeleri”nde aranmalıdır.²⁰⁶ Bu bağlamda “dünyanın farklı yanlarına maruz kalmak” ifadesi yorumlanırken toplumların tarihi, sosyal ve siyasî hayatı olduğu kadar bütün bu yönelişler üzerinde önemli etkisi olan coğrafyanın da rolü dikkate alınmalıdır.²⁰⁷

Dağın ve denizin insana sunduğu koşullar oranında insanların dünya görüşü, duyuş tarzı, düşünme ve yaşama biçimlerinin farklılaşacağı muhakkaktır. Sıcak-soğuk, karanlık-aydınlık, dağ ve ova durumu gibi faktörlerin önemi yadsınamaz. Özgürlüğüne düşkün dağ insanı toplum kurallarına uymakta güçlük çeker. Sıcak bölge insanının sıcakkanlılığı ile soğuk bölge insanının soğuk yapısı hemen göze çarpan bir durumdur. Braudel, coğrafya-insan temelinden hareketle Latin ve Güney Amerika’yı karşılaştırır. Latin Amerika “muazzam bir mekândır. Hâlâ dağınık olan insanları, ölçüsüzce büyük bir elbisenin içinde hâlâ dönenip durmaktadırlar. Mekân aşırı boldur, bu bolluk insanları sarhoş etmektedir.” Güney Amerika ise “doğası, fakir, ağır işlerden kaçmayan, harika insanlar imal etmiştir.”²⁰⁸ Doğa-insan uyumunu örnekledirenlerden biri de Hind uzmanı Hermann Goetz’dir. Goetz’e göre iki Hind birbiriyle zıtlaşmaktadır: Bol yağmur alan, göllerin, bataklıkların, su bitki ve çiçeklerinin, ormanların ve cangılların Hind’i; koyu tenli insanların, nispeten kuru Hind’i. Birincisi, açık tenli ve çoğu zaman kavgacı olan insanların alanıdır, ikincisi ise İndüs vadisinin Ganj vadisinin ortalarından başlayıp, Dekan boyunca uzanmaktadır. “Hind, bu iki mekân, bu iki insanlık arasındaki diyalog ve mücadeledir.”²⁰⁹

²⁰⁴ Pitirim A. Sorokin, *Çağdaş Sosyoloji Teorileri*, C. I, (çev. Münir Raşit Öymen), İstanbul Matbaası, 2. Baskı, İstanbul 1975, s. 107.

²⁰⁵ Kızılcılık, “Sosyolojide Coğrafyacı Görüşler: İbni Haldun, Montesquieu ve Fernand Braudel Ekseninde Bir Değerlendirme”, s. 143.

²⁰⁶ Richard E. Nisbett, *Düşüncenin Coğrafyası*, Varlık Yay., İstanbul 2011, s. 12. Ayrıca bk. Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*.

²⁰⁷ Kefeli, “Coğrafya Merkezli Okuma”, s. 425.

²⁰⁸ Braudel, *Uygurlukların Grameri*, s. 432, 435.

²⁰⁹ Aktaran Braudel, *a.g.e.*, s. 34.

R. H. Whitbeck'e göre "insanın karşı karşıya olduğu tüm coğrafi etkiler arasında iklim en güçlüsüdür. Bu, hiçbir bireyin ya da ırkın kaçamayacağı bir etkidir. Karada ya da denizde, ovada ya da dağda, yabanklıkta ya da medeniyette, insan kendi devreleriyle iklimle karşı karşıya kalmak zorundadır. Bu devreler bazen kolay ve cömert ve bazen de son derece zordur... büyük ölçekte, iklim insanın nerde yaşayıp gelişebileceğini, hangi bitkileri yetiştirebileceğini, en uygun hangi barınağı inşa edebileceğini, hangi tür giysiler giyeceğini ve hangi hastalıklarla mücadele etmek zorunda olduklarını belirler. İklimin etkisi insanlığın toplumsal, siyasal ve dinsel yaşamına kadar girer. İklim ile medeniyet tipi ve derecesi arasında doğrudan bir bağıntı vardır."²¹⁰

Amerikalı coğrafyacı Ellsworth Huntington, *Uygarlık ve İklim* adlı eserinde iklimin birey etkinliğinde belirleyici bir faktör olduğunu, kalıtım üzerinde de tesiri olduğunu, hava sıcaklığındaki aşırı ve sık değişmelerin insanların verimliliğini düşüreceğini, uygarlıkların sadece ılıman iklim bölgelerinde geliştiğini ifade ederken Frederich Ratzel, *Devlet ve Ülkesi* adlı çalışmasında bir ülkenin fiziksel çevresi ile siyasal örgütlenmesi arasındaki karşılıklı ilişkiler üzerinde durur.²¹¹ Ali Fuat Başgil de ülke ve devlet birliği arasındaki münasebetin hukukî ve sosyolojik anlamı üzerine yaptığı *Devletin Ülke Unsuru* adlı çalışmasında coğrafya-devlet ilişkisini iklim ve insan arasındaki bağdan hareketle açıklamaya çalışır. Ona göre sert iklim insanları ile yumuşak ve mutadil iklim insanları, çöl veya yüksek rakımlı dağ halkı ile ova, sahil ve ada halkı yalnız fizik bakımından değil, ruh ve karakter bakımından da farklıdır. Bu fark doğal olarak insanlardan oluşan "cemiyet" veya "devlet varlıkları"nda da kendisini göstermektedir. "Bir devlet birliğinin kapladığı yer parçasının darlığından veya genişliğinden başka sahil, ada veya ova olması, sahillerinin girintili ve çıkıntılı, limanlı veya körfezli yahut düz bir parça hâlinde bulunması, devlet halkının da denizci, çiftçi, bağcı veya buğdaycı, dağlı veya ovalı, enerjik veya hantal olmasını intac eder." sözleriyle ülkenin fizik imkânlarının ve ikliminin birtakım siyasî ve iktisadî şartlar doğurduğunu ve toplumda birtakım ruhî tesirler yarattığını, bunların da devlet hayatı bakımından ortaya önemli neticeler çıkardığını belirtir.²¹²

²¹⁰ Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş Kavramlar Coğrafyacılar*, s. 205.

²¹¹ Koenig, *Sosyoloji, Toplum Bilimine Giriş*, s. 42. Bununla birlikte Frederic Ratzel, devlet üzerine bir halkın -Volk- karakteri ve kaderinin belirli bir mekânla -Raum- sıkı sıkıya bağlantılı olduğu görüşüne dayanan "Lebensraum" (yaşam alanı) adlı organik bir teori geliştirmiştir. Bk. Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 32. Devletlerin, devlet organizmasında harekete geçen güçlere göre kendi "lebensraum"larını genişletebilecekleri ya da daraltacakları fikrindedir. Bu bakımdan kavram siyasal açıdan nötr, tarafsız bir kavramken 1930'larda Naziler tarafından üstün bir ırk olarak Alman ulusunun hemen hemen sınırsız bir "lebensraum"a sahip olma hakkı bulunduğu şeklinde alınmış ve benimsenmiştir. Bk. Özgüç, E. Tümertekin, *a.g.e.*, s. 138.

²¹² Ali Fuat Başgil, *Devletin Ülke Unsuru*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1948, s. 3.

Evreni insan vücuduna benzeten ve yeryüzünü toplumlara özelliklerini kazandırması bakımından bölgelere ayıran Fransız düşünürü Jean Bodin, daha 1576'da kaleme aldığı *Devlet Üzerine Altı Kitap* adlı çalışmasında yaptığı Kuzey-Güney ayrımı ile iklimsel değişmelerin etkisiyle “sıcak”, “ılıman” ve “soğuk” bölgelerin kuzey yarımküredeki insanların görünüşleriyle birlikte davranışlarında da etkili olduğunu belirtir. Bodin, Kuzey halklarının savaştı, güçlü ve kaba olduklarını vurgulamakta zekâyı ise Güney'in zayıf halklarının ortak özelliği olarak görmektedir. Kuzey halkları el işlerine yatkındır. Bu nedenle madencilikle ilgili üretim Kuzey halklarınca gerçekleştirilecektir. Mekanik, top, matbaa vb. alanlardaki gelişmeler de Kuzey'in başarısıdır. Kuzey Avrupa'da endüstrinin gelişmiş olması bu bölgenin özelliklerinin bir sonucudur. Bu nedenle işlenmiş malların İngiltere, Hollanda, Almanya'dan İspanya ve İtalya'ya akışı söz konusu olacaktır. Güneyliler akıl işlerine daha yatkındır. Matematiğin ilkelerini bulan ve en önemlisi dinlerin önemini ve temelini ilk kavrayan Güneyli kişilerdir. Orta bölgede yaşayanlar ise Kuzey ya da Güney halklarının yeteneklerini taşımamaktadır. Ama buna karşılık başka yetenekler sergilemektedirler. Onlar daha çok ticaret, ekonomi ve öncelikle siyasette başarı göstereceklerdir. Kuzey üretecek, Güney bilgide ve bilimde ilerlemeyi sağlayacak, Orta bölge ise ilişkileri düzenleyecek, yönetecektir.²¹³

Bodin'den iki yüz yıl önce yedi ciltlik büyük tarih kitabı *Kütâbu'l-İber*'in birinci cildi mahiyetindeki *Mukaddime* adlı eserinde, sosyal olaylar üzerinde coğrafi tesire önem veren, milletlerin karakterlerini bu tesirle açıklamaya çalışan İbni Haldun'un coğrafi zeminden hareketle iklim-insan ilişkisi üzerinde durduğu görülür.

İbni Haldun çalışmasında, doğanın ve iklimlerin insanların hâlleri ve huyları üzerinde etkilerinin bulunduğunu ileri sürmüştür. Ona göre iklimler, bedenî ve cismanî öğelere değil, aynı zamanda istidatlara ve manevî hayata da etki eder. Mesela, hava insan ahlâkı üzerine tesirlidir.²¹⁴ Bu tesir, iktisadî kaygılar kadar düşünce ve hisler

²¹³ Sezer, “Sosyoloji ve Coğrafya Ders Notları”, s. 69-70.

²¹⁴ “Sudanlıların tabiatlarında umumiyetle hafiflik, kararsızlık, kaygısızlık, oyun ve eğlence düşkünlüğü görülür. Onlar her türlü musiki nağmeleriyle dans etmeye düşkünlüdürler; her bölge ve her yurttaki ahmaklıkla vasıflandırılır. Bu, sevinç ve neşe (hayvanî ruh) adı verilen, latif olan buharın yayılması ve çoğalmasının bir sonucudur. Kaygı ise bu buharın buruşması ve yoğunlaşmasından ileri gelir. Yine bu fende tespit olunduğuna göre, sıcaklık hava unsurunu, duman ve buhar gibi latif maddeleri her tarafa dağıtır. Sıcaklık gerek havada ve gerek bedende kaplı bir hâlde bulunsun, buharın cüzlerini tahlil ve aşağıdan yukarıya doğru harekete getirerek sayısını çoğaltır. (...) Sudanlılar sıcak iklimde yaşadıklarından, sıcaklık onların tabiat ve mizaçlarına işlemiştir. Tenleri ve azaları teşekkül ettiğinde, tenlerine ve iklimlerine nispetle bunların hayvanî ruhlarında sıcaklık husule gelmiş, bunların hayvanî ruhları dördüncü iklimde yaşayanların hayvanî ruhlarına göre çok sıcak olduğu için ten ve azalarına olan etkisi de o ölçüde çoktur. Bundan dolayı sıcak iklim ahalisi çabuk sevinir ve neşelenir, bu sevinç ve neşenin tesiri ile bunlarda hafiflik ve düşüncesizlik husule gelir. Deniz kıyısı ahalisininin tabiatları da az bir ölçüde oyun ve eğlenceyi sevmek hususunda Sudanlılar arasında gelir. Çünkü sahillerinde yaşadıkları denizin üzeri düz ve yaygın olduğundan güneşin, ışı ve

üzerinde de görülür. Kuzey-Güney ayırımından hareketle insanların beden, ahlâk ve din yönünden en düzgün olanlarının ılıman iklimlerde yaşadığını belirten İbni Haldun, peygamberlik kurumunun da buralarda bulunduğunu, insan türünün en mükemmel olanının da ılıman iklimlerde yaşadığını söyler. Kuzey-Güney arasındaki farkı giyim, kıyafet, yiyecek maddelerinden, kullandıkları âletlere, mimarî yapılarından, madenlerine, el becerilerinden sanat anlayışına, cilt tipine, geçinme tarzlarına ve alışverişte kullandıkları paraya kadar iklimle açıklama gayretindedir.²¹⁵

İnsanlığı toprağın mahsulü olarak gören İbni Haldun'a göre tabiat ve iklim şartları sadece insanların rengine, bedenine ve şekline tesir etmekte kalmayıp, beynine, dimağına, yapısına ve karakterinin oluşumuna da sebep olmaktadır.²¹⁶ “Bolluk, genişlik ve kıtlık bakımından yeryüzü ahvalinin türülülüğü, besin azlığı ve bolluğunun kişilerin vücut ve ahlâkların olan etkileri”ni incelediği bölümde mutedil iklimlerin hepsinin verimli olmadığını, toprağın verimsiz olması nedeniyle kıtlık yaşanan ülkelerde zekâ seviyesinin daha yüksek olduğunu belirtir. İbni Haldun medenî gelişmeyi sadece coğrafi şartlara bağlamamakta sosyal şartların da bu gelişme üzerindeki tesirini kabul eder.²¹⁷

Coğrafi-iklimsel şartlarla insanın fiziksel ve ruhsal özellikleri, hayat tarzları, umran tipleri, arasındaki ilişkilere temas eden İbni Haldun, iklim farklarının hayat tarzları üzerine olan etkisini incelemiş, coğrafi-iklimsel şartların insan bedeninin biçimini, derisinin rengini, mizacını ve karakterini belirlediğini ileri sürmüş, uygarlıklarla iklim koşulları ve fiziksel çevre arasında kurduğu ilişkiler ve onların insan karakterine olan tesirlerine dair görüşleriyle de coğrafyadaki çevreci determinist ekol üzerinde etkili olmuştur.²¹⁸

İran Mektupları'nda²¹⁹ Doğu'nun Batı uygarlığına bakış açısını çözümlenmeye çalışan Montesquieu de *Kanunların Ruhu Üzerine* adlı eserinde iklim ve toprağın

aydınlıkları yaşamakta oldukları yurtlarına vurduğunda, etkisi kuvvetli olur ve havasının sıcaklığı artar; bu sıcaklık tesiri ile ahalesinin hayvanî ruhlarını harekete getirir ve bu harekete getirmenin bir sonucu olarak sıcaklık tenlerine yayılır, havası soğuk olan dağlarda ve dağların tepelerinde yaşayanlara nispetle sevinç ve neşeleri fazla olur. İklimi ve havası sıcak olduğu için biz üçüncü iklimdeki adalar ahalesinde de bu hâli az çok görüyoruz. Mısır ahalesinde de bu hâli görüyoruz. Hafiflik, sevinç, neşe ve işin sonundan haberi olmamak hâli Mısırlılarda galiptir. (...) Magrip (Batı Afrika) Fas dağlarına yakın bulunduğu için havası soğuk olduğundan, ahalesini kaygılı ve gözlerini yere dikerek bakan ve dilsiz gibi bir hâlde görülür. Bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, (çev. Zakir Kadirî Ugan), s. 203-206.

²¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. *a.g.e.*, s. 193-202.

²¹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, (hzl. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 1982, s. 153.

²¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, (çev. Zakir Kadirî Ugan), s. 207-215.

²¹⁸ Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya, Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*, s. 48.

²¹⁹ Montesquieu, eserinde coğrafi temel ekseninde Doğu dünyasının yaşam tarzının, kültürel ikliminin, düşün ve bilgi birikiminin Batı dünyasındakinden farklılığına vurgu yapmıştır: “Her memleket de tıpkı orada yetişen bitkiler gibi, havası da o ülkenin zerrelereyle doludur. Hatta, bu zerrelere ihtiva eden hava bizim eğilimlerimizi, huylarımızı yapacak kadar etkili olur.”; “Fikrimce, İran'daki sıhhat ve güzelliği bu derece ihtişama götüren etken, oradaki kadınların yaşadıkları hayat tarzıyla izah edilebilir. Onlar, orada sanatlarını ne oyun partileriyle geçirebilirler, ne de

verimliliği ile siyasal rejimler arasında bir ilişki olup olmadığını uzun uzadıya incelemiştir.

Montesquieu, eserinde insanların kişilik yapılarını, karakter ve eylemlerini iklimle açıklama gayretinde olmuştur. İklim ile insanların huy, duygu ve davranışları arasında ilişki vardır. Farklı iklimlerde farklı insan ve insanî hâller ortaya çıkar. Montesquieu, şöyle der: “Şu hâlde soğuk iklimlerde yaşayanlar daha kuvvetli olurlar... Bu üstün kuvvetin çok sonuçları vardır: Örneğin kişi kendine daha çok güvenir, yani daha cesur olur; üstünlüğü hakkında daha iyi bir kanı edinir, yani öç alma isteği azalır; varlığına güvenir, yani mert olur; kolay kolay kuşkulalmaz; hileye, ikiyüzlülüğe başvurmaz. Çok değişik karakterler meydana çıkar.... Sıcak ülkelerde yaşayanlar ihtiyarlar gibi çekingendirler; soğuk ülkelerde yaşayanlar ise delikanlılar gibi gözü pek olurlar.”²²⁰

Coğrafya ve iklim, insanın duygu ve eylemlerinde, özellikle de aşk, zevk ve tutkular, ahlâk ve suç üzerinde de etkilidir. Kuzey ülkelerinde fiziksel aşk kendini şöyle böyle gösterir; mutedil iklimlerde önce kendisiymiş gibi görünen ama aslında kendisi olmayan aşk bin cilvesiyle hoşâ gider; sıcak iklimlerde ise aşkı aşk için severler, mutluluğun tek nedenidir o; hayatın ta kendisidir.²²¹

Güney ülkelerinde ince, hafif ama duygulu bir makine olan insan.. Kendini binbir heyecan ve aşka kaptırır. Kuzey ülkelerinde ise sıhhatli ve sağlam ama ağır bir makine olan insan savaş ve şarap gibi ruhunu harekete getirecek şeyler bulur.²²² İklimin toplumlar üzerinde etkileri belirgindir, özellikle de sosyal duyarlılığa yansımaları çok nettir. Soğuk ülkelerde insanların zevklerine pek öyle düşkün olmadıklarını; mutedil ülkelerde bu düşkünlüğün biraz daha arttığını, sıcak ülkelerde ise aşırı bir hâl aldığını belirten Montesquieu, iklimlerin, insanların ve toplumların duyularına yansımalarını şöyle belirtir.²²³

geç vakitlere kadar uykusuz kalabilirler. Asla şarap içmezler; asla sere serpe dolaşamazlar. (...) Sürdükleri hayat monoton ve sadedir. Bu hayat esasen hiç kimseyi tedirgin etmez. O saraylarda herkes bir tabiiyet ve bağıllık duygusu ile yaşar. Zevkleri, eğlenceleri bile vakur, sevinçleri ağır ve ölçülüdür; onu da ancak, ya bir hüküm ve kumanda alâmeti, yahutta tabiiyet ve bağıllık mükâfatı vesilesiyle hissetmek mümkündür. Hatta İranlı erkekler de Fransız erkeklerine göre daha az neş’elidir. İşte, bu yüzdendir ki, toprağımızın erkeklerinde Fransa’dakiler gibi, hür bir düşünce tarzına, halinden daima memnun olmak zevkine mâlik olamazlar. Halbuki burada, bu güzel meziyetleri toplumun her tabakasında, her köşesinde ve her zaman görüyorum.” Montesquieu, *İran Mektupları*, (çev. Muhiddin Göklü), Anka Yay., 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 126, 319.

²²⁰ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, C. I, (çev. Fehmi Baldaş), MEB Yay., Ankara 1963, s. 416.

²²¹ *a.g.e.*, s. 419-420.

²²² *a.g.e.*, s. 420.

²²³ *a.g.e.*, s. 418-419. Avrupa coğrafyasını yerinde görmek ve incelemek için Kıta Avrupa’sı (Avusturya, Venedik, Roma, Napoli, İsviçre, Ren üzerindeki ufak Alman eyâletleri) ve İngiltere’yi kapsayan uzun bir seyahate çıkmış olan Montesquieu’nün, Avrupa yolculuğundan sonra gezdiği ülkelere ilişkin tespitleri de hayli ilgi çekicidir: “Almanya

“İngiltere’de de İtalya’da da operaya gittim; her ikisinde de aynı oyunları aynı aktörler oynuyorlardı: ama biri son derece sakin, öteki son derece heyecanlı iki millet üzerinde insan kafasının alamayacağı kadar ayrı etkiler bırakıyorlardı bu oyunlar.”

Özetle Montesquieu, eserinde, coğrafi etkenler ve iklim ile kanunlar, dinî yapılar, âdetler, toplumsal pratikler, yönetim biçimleri, eğitim, toprak²²⁴, ahlâk²²⁵, duyular²²⁶, hürriyet-kölelik²²⁷, evlilik²²⁸, aile, ticaret gibi konular arasında ilişki kurmuş, kişilerin davranışlarında, kusur ve meziyetlerinde iklimin önemini vurgulamış, böylece XVIII. yüzyılda coğrafya ve iklimin, öneminin kavranması ve toplum çözümlenmelerinde dikkate alınması hususunda önemli bir rol oynamıştır.²²⁹

Antik çağdan beri iklimle insan arasında bağ kurma fikri mevcuttur. Hipokrat, bölgesel iklim farklılıklarının insanlar arasındaki önemli farklılıkların da açıklaması olduğunu söylerken, Aristo soğuk iklimlerde yaşayanların ılıman iklimlerde yaşayanlara göre daha enerjik olduklarını iddia etmiştir. İnsanla arasında bağlantı kurulan, iklim bölgeleri fikri, XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başlarında coğrafi yazılarda esen bir dalga hâlini almıştır. Coğrafyanın XIX. yüzyıl ortalarında antropolojiyle olan bağları bu tür kavramsal manevraları kolaylaştırmıştır. Buna paralel olarak iklimlerin ırksal oluşumlar üzerindeki etkileri üzerinde durulmuş, bir ülkenin kolonizasyonu ile iklimi arasında bağlar kurulmuştur. Avrupalıların tropikal ve subtropikal bölgelere girişiyle iklimin insan üzerindeki etkisi daha çok dikkat çekmeye başlamıştır. Avrupalılar için Orta Afrika’da yurt seçiminde göz önüne alınacak tüm unsurlar arasında en önemlisi *iklimdir*.²³⁰

Günümüzde ise iklim-insan ilişkisi gelişen teknoloji ve bulgularla beraber çeşitli disiplinlerin de katkısıyla daha farklı yorumlara açık hâle gelmiştir. Bu durumda sosyobiyojoloji, genetik, antropoloji gibi bilimlere dair yeni bulgular konuya dâhil edilerek insan-coğrafya arasındaki etkileşim çeşitli şekillerde yorumlanmaktadır. Bu

gezmek için iyidir; İtalya kısa bir zaman kalmak için; İngiltere düşünüş için ve Fransa da yaşamak için iyidir.” Bk. George R. Havens, *Fikirler Çağı*, (çev. Behzat K. Yeğen), MEB Sosyal İlimler Komisyonu Yay., İstanbul 1971, s. 114. Montesquieu, Avrupa seyahatine ilişkin ise “Fransa’da herkesle dost oldum, İngiltere’de kimseyle dost olmadım, İtalya’da herkese iltifat ettim, Almanya’da herkesle içtim” demiştir. Bk. Cemil Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul 1976, s. 453.

²²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Montesquieu, *a.g.e.*, s. 424, 489-490, 502, 504.

²²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. *a.g.e.*, s. 420.

²²⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. *a.g.e.*, s. 415-420.

²²⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. *a.g.e.*, s. 488-489, 491, 492, 497-498, 502, 504-505.

²²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. *a.g.e.*, s. 469-470.

²²⁹ Kızılcıkelik, “Sosyolojide Coğrafyacı Görüşler: İbni Haldun, Montesquieu ve Fernand Braudel Ekseninde Bir Değerlendirme”, s. 148.

²³⁰ Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş Kavramlar Coğrafyacılar*, s. 205-206.

ilginç yorumlardan biri de Jared Diamond'a aittir. Kıtaların eksen yönünün insan tarihi üzerindeki etkisini ve yiyecek üretiminin yayılma hızının eksenlere bağlı olarak nasıl bir fark gösterdiğini incelediği yazısında, "tarım bitkileri Bereketli Hilal'den niçin o kadar hızla yayıldı?" sorusuna yanıt arayan Jared Diamond, bu durumu doğu-batı eksenini ve iklim farklılıklarıyla açıklar. Buna göre aynı enlem üzerinde birbirinin doğusunda ve batısında yer alan noktalar tıpatıp aynı gün uzunluğunu ve mevsim değişimlerini paylaşırlar. Bu düzeyde olmasa da böyle yerlerde benzer hastalıklar, sıcaklık ve yağış sistemleri, benzer yetiştirme çevreleri ya da bitki örtüsü türleri görülür.²³¹

Sonuç olarak örneklerden de anlaşıldığı gibi enlemlerin ve mevsimlerin, büyüme koşulları ve yiyecek üretiminin büyüme kolaylığı üzerinde belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Enlem, tek başına bir etmen olmamakla birlikte ülkelerin şekilleriyle, ekolojileriyle ilgili engeller de yayılmayı önleyen önemli birer unsurdur. Eksenlerin yönü bakımından kıtalar arasında bulunan farklar yalnızca yiyecek üretiminin değil, başka teknolojilerin ve buluşların yayılmasını da etkiler. Aynı durum tekerlekle ve yazı sistemleri için de geçerlidir. Neticede kıtaların eksen yönü insan tarihi üzerinde etkilidir ve üretme, gelişme açısından kıtalar arası farka neden olur. Afrika ve Amerika kuzey-güney ekseninin hâkim olduğu ve bunun sonucunda yayılmanın yavaş ilerlediği en büyük iki kara kütesidir. Doğu-batı eksenindeki Avrasya tarımının daha hızlı yayılması Avrasya'da yazı, metal işleme teknolojisi ve imparatorlukların daha hızlı yayılmasında rol oynamıştır. Diamond'un ifadesiyle bu farklar yalnızca Amerika kıtalarının ve Afrika'nın eksenleriyle karşılaştırıldığında Avrasya'nın eksen doğrultusunun yansımalarıdır ve tarihsel yazgılar bu eksenler çevresinde dönmüştür.

²³¹ Örneğin Güney İtalya, Kuzey İran, Japonya aşağı yukarı aynı enlem üzerinde ama birbirlerinin 6000 km doğusunda ya da batısında yer alırlar, iklim bakımından yalnızca 1500 km güneylerine düşen bölgelere değil de birbirlerine daha çok benzerler. Bütün bu kıtalarda tropik yağmur ormanı olarak bilinen yetiştirme çevresi ekvatora göre onuncu derece enlemiyle sınırlıdır, oysa Akdeniz ikliminin sık çalılıkları (Kaliforniya'nın ve Avrupa'nın makilikleri gibi) otuzuncu ve kırkinci enlemler arasında bulurlar. Bitkiler filizlenmeleri, büyümeleri, hastalıklara dirençleri açısından iklimin özelliklerine tam olarak uyum sağlamıştır. Günlerin uzunluğu, sıcaklık, yağış miktarı gibi mevsimsel değişiklikler tohumlara filizlenme, fidelere büyüme, gelişkin bitkilere çiçek, tohum ve meyve verme işareti yerine geçer. Her bitki topluluğu hangi mevsim sistemi içinde evrimleştiyse o sistemin işaretlerine gerektiği gibi yanıt verecek biçimde, doğal seçim yoluyla, genetik olarak programlanmıştır. Bu nedenle Bereketli Hilal bitkilerinin çoğu Fransa ve Japonya'da çok iyi yetişirken ekvatorunda yetişmez. Çünkü ekvatorunda gün uzunluğu yıl boyu değişmez, hep aynıdır ama ılıman kuşakta kış dönümünden yaz dönümüne doğru gidildikçe uzar, yılın öteki yarısında yeniden kısalmır. Bitkiler ayrıca kendi buldukları enlemlerde mevcut hastalıklara da uyum sağlamışlardır. Bereketli Hilal evcillerinin doğu-batı doğrultusunda hızla yayılmış olmasının bir nedeni yayıldıkları bölgenin iklimine iyi uyum sağlamış olmalarıdır. Avrasya'nın doğu-batı eksenini, Bereketli Hilal tarım bitkilerinin İrlanda'dan İndus Vadisi'ne kadar ılımlı enlem kuşağında tarımı hızla başlatmasına ve Doğu Asya'da bağımsız olarak başlamış tarımı zenginleştirmesine olanak sağlamıştır. Diamond'un, Bereketli Hilal'in ilk tarım bitkilerinin Mısır'a, daha sonra güneye, Etiyopya'nın serin yaylarına kadar nasıl hızlı bir şekilde yayıldığının ve daha öteye geçemeyişinin nedenlerini iklim ve coğrafi şartlarla açıkladığı çalışması için bk. Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, s. 229-248.

II.BÖLÜM: EDEBİYAT ve COĞRAFYA İLİŞKİSİ

II.1. EDEBİYAT ve COĞRAFYA ETKİLEŞİMİ

Disiplinlerarası çalışmalarda edebiyat biliminin yakınlaşması icap eden sosyal bilimler arasında “toplumların kaderini çizen amillerden biri”¹ durumundaki coğrafya önemli bir pozisyonadadır. “İnsanlık bilimi” olarak nitelenen ve “insanın subjektif dünyasıyla doğanın objektif dünyası arasındaki karşılıklı etkilerle uğraşan, sanat ve bilim arasında bir köprü”² şeklinde değerlendirilen coğrafyanın, subjektif dünyanın yansıma alanı olan bireyin “iç dünyası” ve çevresiyle ilişkileri bakımından insanı anlatan edebiyatla ilişkisi kaçınılmazdır. Nitekim insanların duyuş tarzlarının estetik değerler çerçevesinde yansıdığı alan edebiyattır ve coğrafya edebiyatla yoğun bir ilişki içindedir.³

Mehmet Kaplan “Milletler tarihlerine mi, yoksa coğrafyalarına mı daha çok tabidirler” diye sorarken milletlerin kaderinde tarihin oynadığı rolü kabul eder ve coğrafyanın tesirinin de azımsanmayacak boyutta olduğunu, tarihi anlamak için coğrafyaya başvurmak gerektiğini belirtir.⁴ Nitekim edebiyat, içinde bulunduğu tarihî şartlarla yakından ilgili olmakla birlikte bireye ve topluma ait tarihe sahne olmuş coğrafi bir düzlemde meydana gelmiştir.

Coğrafya, insanların yeryüzündeki faaliyet sahasını ve yaşam tarzını düzenleyerek, yaşam mekânları hakkında bilgi edinmenin ve bu alanlardan en iyi şekilde yararlanmanın yollarını öğretmekte, buna bağlı olarak şekillenen farklı yaşam tarzlarının yeryüzündeki dağılışını ve etkilerini incelemektedir.⁵ Bu çerçevede mekân, insanın bütün faaliyetlerinin gerçekleştirildiği, tüm deneyimlerinin yaşandığı bir yer görünümünü kazanır. Bir mekân bilimi olan coğrafya da öteden beri odak noktası olarak, Tuan’ın deyimiyle “mekânın insan deneyimi ve anlamı ile zenginleşmiş şekli” olan yere önem vermiştir.⁶ Her birey için önce bir “doğal yer” vardır ve burası “onun kişisel

¹ Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yay., 15. Baskı, İstanbul 2009, s. 155.

² Nazmiye Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar*, s. 3-4.

³ Emel Kefeli, “Coğrafya Merkezli Okuma”, s. 428.

⁴ Mehmet Kaplan, *Nesillerin Ruhu*, Dergâh Yay., 9. Baskı, İstanbul 2005, s. 151.

⁵ Ali Özçağlar, “Edebiyat Coğrafya İlişkisi”, *II. Uluslararası Edebiyat ve Bilim–I Sempozyumu Bildirileri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, No. 407, Ankara 2011, s. 97.

⁶ Coğrafya, “uzam”, “mekân”, “doğa” ve “çevre” kavramlarıyla ilgilidir. Mekân ve uzam kavramları arasında bir ayırım yapıldığında mekânın durağan, uzamın ise devinimli olduğu söylenebilir. Michel de Certeau’nun deyişiyile “uzam yaşanmış mekândır”. Diğer bir deyişle uzam yaşantı ile anlamlanır, üretilir. Özellikle 1970’lerden itibaren coğrafyanın insan yaşamına şekil vermekten ve sahne olmaktan öte insan tarafından üretildiği ve anlamlandırıldığı görüşü, ilişkisel bir coğrafya bakışı hâkimdir. Ayça Vurmay, “Edebiyat, Coğrafya ve Uzam: Hardy’nin *Yuvaya Dönüş* Adlı Romanı”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 50, S. 2 (2010), s. 208.

referans sisteminde sıfır noktası” olarak alınır.⁷ İşte bu “sıfır noktası”ndan itibaren insan “yer”e karşı bir duyarlılık kazanır ve algılama biçimi geliştirir. Bu sayede insan, bireysel ve kimi zaman toplumsal bir “yer duygusu”nun oluşmasına katkı sağlar.

Edebiyat dünyasında ayrıcalıklı olan ve “yer duygusu”nun oluşmasına da katkı sağlayan yazarın sorduğu “nerede” sorusuna cevap veren lokasyon ya da coğrafi konumun coğrafyada özel bir yeri vardır. İncelenmekte olan “olay”ın olduğu kadar, bizzat herhangi bir mekânın analizinde de her şeyden önce “yer”in bilinmesi gerekir. “Yer” ya da yerlerin belirlenmesi mekânsal dokunun anlaşılmasında oldukça önemlidir. Edebiyat dünyasında da durum böyledir. David Harvey, “mekâna ilişkin sorular sadece coğrafyacılar bırakılamayacak kadar önemlidir.”⁸ derken yazarlar da kurgusal bir dünya yaratmaya çalıştıkları edebî metinlerde “nerede” sorusuna cevap ararlar. Bu süreçte bütün bir metin, bu sorunun cevabı, sorunun kendisi ya da bir arayış metni hâline gelebilir. Bu durumda mekânın sorunsallaştırıldığı bir metinle karşı karşıya kalırız. Kimi zaman da metnin bütün bir mekâna dönüştüğü bir anlamda mekânsallaştığı, mekânın da bir metin olarak sunulduğu yani metinselleştiği durumlar söz konusudur. Bu noktada başka coğrafyalar, kıtalar başka dünyalar için içine girer. Edebiyatın mekânın bilimi olan coğrafyadan yararlanmasının kaçınılmaz olduğu gibi coğrafyacılar da yeryüzündeki “insanlaşmış, kültürel coğrafi görünümüleri” derinlemesine tanımak için edebiyatın onu tanıma gücünden yararlanmışlardır.⁹ Bu açıdan coğrafya ve edebiyat arasındaki bu etkileşimin karşılıklı olduğu söylenebilir.

Coğrafyadan Edebiyata

Edebiyat eserlerindeki malzemeler, çeşitli mekânlar ya da görünüm, insanların onlara karşı tutumları ve çevresel algı hakkında zengin tasvirler sağlayarak bilimsel analize belgeler oluşturmuşlardır.¹⁰ Bu çerçevede “yer”in temel karakterini arayış içinde olan çok sayıda coğrafyacı *peyzaj/landscape* ressamı gibi bazı sanatçıların sezgilerinden ilham almakla birlikte edebiyat dünyasından roman türüyle ilgilenmişler ve “bölgesel” yazarların eserlerindeki kültürel coğrafi görünüme dair unsurları birer belge, tamamlayıcı ve özel bir kaynak olarak kullanmışlardır.

Batıda coğrafyacıların edebiyatta coğrafi görünüme olan dikkatleri 1910'lara

⁷ Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 50-51.

⁸ Işık, *Değişen Toplum/Mekân Kavrayışları: Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânsallaşması*, s. 8.

⁹ Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁰ Örneğin 1930'lar Amerika'sındaki kuraklık hakkında en büyük roman olan John Steinbeck'in *Gazap Üzümleri* çevre bozulmasıyla ilgili çalışmalara malzeme sağlamıştır. Bk. *a.g.e.*, s. 74.

dayanmaktadır. İngiliz coğrafyacı H. R. Mill, 1910'da "tarihî roman" gibi "coğrafi roman" geliştirmenin önemi üzerinde dururken, 1926'da yazdığı bir yazıda, coğrafi düşünce tarihinin, yazarlarındaki de dâhil, bilimsel olmayan fikirleri de göz önünde tutması gerektiğini vurgular.¹¹ 1920'lerde K. Wright'ın önderliğinde edebiyat coğrafya arasında ilk melezleştirme çalışmaları coğrafya eğilimli olarak başlar.¹² 1924'lerde ise coğrafyacılar edebiyatta coğrafi görünümlere biraz dikkat harcamaları istenmiş ve insanlığın devamı için çok önemli olan yeryüzünün bölgesel elemanlarını gözünde canlandırabilen yazarlardan söz edilmiştir. 1970'lere doğru coğrafi mekânda insanın son derece nesnelleşmiş, soğuk ve duyarsız bir şekilde ele alınmasından rahatsızlık duyan bazı coğrafyacılar, birtakım çağrılarda bulunurlar. "Hümanistik coğrafya" başlığı altında yazan Donald Meinig ve Yi-Fu Tuan gibi önemli gözlemciler, çevreyi değerlendirme ve çevresel algının bazı yanlarına romancıların getirdiği duyarlılığı överek, profesyonel coğrafyacıları, sanatçıların coğrafi görünümde ayırt ettikleri insan niteliklerine karşı daha duyarlı olmaya davet ederler. Bununla birlikte "Edebiyat metinlerinin coğrafyacılar, kişilerin geçmişte ve başka kültürlerde gerçeği nasıl algıladıklarına dair deliller sunacağı"nı belirtirler. Daha sonra Pocock, hümanistik coğrafya ile edebiyat arasındaki ilişkileri vurgulayan yazıları bir araya getirir ve "Yer ve Yazar" (Place and the novelist) başlıklı bir yazı kaleme alır.¹³

1980 ve 90'lı yıllarda Denis Cosgrove, Stephen Daniels, James S. Duncan ve David Ley gibi coğrafyacılar, "edebiyat-coğrafya ilişkisi" üzerinde çalışırlar.¹⁴ 1970'lere kadar coğrafyada tamamlayıcı bir kaynak görevi gören edebiyat, 1977'de coğrafyacıları "edebiyatta manzara"yı incelemeye bir anlamda "okumaya" davet eden, edebiyatın gücünden yararlanmak için coğrafyacılar çağrıda bulunan Şalter ve Lloyd'la ivme kazanır. Şalter ve Lloyd'un 1989'da yayımladıkları *Edebiyatta Coğrafi Görünüm-Landscape* adlı çalışması "coğrafi görünümü okuma", "yerleşme", "tarım", "yaşam alanı görünümleri", "kutsal yerlerin imzaları", "ulaşımın imzaları", "davranışsal imzalar", "kişisel mekânın biçimlenmesi: ev ve bahçe" ve "kişisel eylemin imzaları: eğlence" başlıklarından oluşur. Herendeen de 1986'daki *Landscape'den Edebiyata: Nehir ve Coğrafya Efsanesi* adlı çalışmasında, mekânı ve onun bir elemanını, "nehirleri" konu alır. Gandy ise coğrafi mekânın manzarasının estetik ve ideolojiyle

¹¹ a.g.e., s. 71.

¹² Bertrand Westphal, *Geocriticism Real and Fictional Spaces*, translated by Robert T. Tally, Palgrave Macmillan, United States 2011, s. 31.

¹³ Tümertekin, N. Özgüç, a.g.e., s. 71-72.

¹⁴ Westphal, a.g.e., s. 31.

bağlantısını kurar.

Çağdaş Amerikalı coğrafyacı Yi-Fu Tuan'ın çalışmaları coğrafyacıların insan konularına olan ilgilerine modern bir rehber sayılabilir. Tuan'ın coğrafi mekânı kullanma ve anlamada ahlâkî ve estetik değerlere harcadığı dikkat, coğrafyacıların sanat ve edebiyata nasıl dâhil olabilecekleri konusunda bir platform oluşturmuştur. Yi-Fu Tuan, insanların kendi duygu ve heyecan kriterlerine göre coğrafi mekânı nasıl değerlendirdiklerinin incelenme şeklini *topophilia* olarak adlandırmaktadır. *Topophilia* (“doğa” ya da “yer sevgisi”), sanat, edebiyat, estetik ve düşünce tarihiyle bağlantı kurarak, insanların belirli yerlerle ilgili duygu ve heyecanlarını araştırır. Bunun sonucunda doğan ilgide -coğrafi mekân ister şehirsal ve sıradan isterse kırsal ve tarihsel olsun- merkezî öneme sahip olan husus “kültür”dür.¹⁵

Kültürel maddî unsurlara da karşılık gelen ve 1920’lerde coğrafyada kullanılmaya başlanan *landscape*¹⁶ terimi ile “kültürel coğrafi görünüm” kastedilmektedir. Kültürel coğrafi görünüm ise, kültür gruplarının yeryüzüne yerleşirken yarattıkları yapay görünümdür. Kültürler kendi coğrafi görünümlerini dünyanın kendilerine sağladıkları hammaddelerle biçimlendirirler. Yerleşilen her alanın bir kültürel görünümü vardır ve bunlar kendilerini yaratan kültürü yansıtırlar. Yeryüzünde insanın bu damgası *landscape*-kültürel coğrafi görünüm ile ifade edilmektedir. “Kültürel coğrafi görünüm”ün (“landscape”in) ya da kültürel mekânın incelenmesi, coğrafyanın belli başlı geleneklerinden birisidir. Tümertekin, kesin bir tanıma kavuşturulamamakla birlikte “landscape” ekolünün beşerî coğrafyayı daima yeryüzündeki gözle görünür biçimler ve bunların bileşim ve ilişkilerini ifade eden kültürle birlikte aldığını belirtir. Kavram için “bir bakış şekli”, dış dünyayı bir görsel ünite, bir “manzara” hâlinde bütünleştirme ve uyumlu hâle getirme şekli tanımları da

¹⁵ Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 71-74.

¹⁶ *Landscape* sözcüğü eski İngilizce’de (*landscipe*) bir ağanın (lord) sahibi olduğu ya da belirli bir grup halkın yerleştiği sınırları belli bir alanı ifade etmede kullanılan, şekilsel anlamı ağır basan bir sözcüktür. Modern kullanımının kökleri ise (*landskip*, *landscape*) XVI ya da XVII. yüzyıllara gitmektedir. Hollandalı *landschap* ressamlarının bir manzarayı, özellikle de kırsal manzarayı ifade etmek üzere sözcüğü yeniden geliştirmeleriyle yayılmış; daha sonra da genelde ve özeldi bir manzarayı, görünümü ifade etmede kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte *Landscape*, görünüm, manzara, peyzaj gibi anlamlar taşımaya yanında, çevre, bölge, yer, habitat ve İngilizlerin Fransızlardan değiştirerek aldıkları “*local*” (Fr. “*locale*”) gibi kavramlarla da iç içedir. *Landscape*’in bölgesel kavramla bağlantısı özellikle Almanya’da güçlü olmuştur. Tümertekin, bu ülkede kullanılan *Landschaft* kavramının çok daha karmaşık ve “coğrafi görünüm”den daha geniş bir anlamı olduğunu belirtir. Schlüter ve Passarge gibi XX. yüzyılın başlarındaki Alman bilim adamları *Landschaft* incelemelerini hem geliştirmiş hem de süreklilik kazandırmışlardır ve bunu da, özellikle “coğrafi alan”, “bölge”, “perspektif içinde görülen bir vizyon alanı”, “bir toprak parçasının betonlaşmış maddî nesnelere, duyuşal olarak algılanan bütün özellikleri” ve “birbirine bağlantılı parçaların uyumluluğu” gibi farklı kavram ve elemanları da işin içine katarak yapmışlardır. Bk. *a.g.e.*, s. 91-94; ayrıca bk. Kenneth Mitchell, “Landscape and Literature”, *Geography and Literature (A meeting of the Disciplines)*, (ed. William E. Mallory, Paul Simpson-Housley), Syracuse University Press, New York 1987, s. 23.

kullanılır.

Sauer, kültürel coğrafi görünümün “fiziksel coğrafi görünüm üzerine insan faaliyetleri tarafından empoze edilmiş şekiller” olduğunu ileri sürmüş ve “The Morphology of Landscape” adlı makalesinde şu tanımları getirmiştir: “Kültürel coğrafi görünüm, nihai anlamındaki coğrafi alandır.... Üzerindeki şekillerin hepsi, coğrafi görünüme özelliğini kazandıran insanın çalışmalarıdır... Kültürel coğrafi görünüm, doğal coğrafi görünümün bir kültür grubu tarafından şekillendirilmesidir. Kültür bir ajan, doğal alan bir aracı, kültürel coğrafi görünüm de sonuçtur.”¹⁷

Jackson’ın tanımı Sauer’inkiyle tam bir paralellik içindedir: “Kolektif olarak varoluşumuza, bir altyapı ya da temel olarak hizmet etmek üzere, insan-yapısı ya da insanın-değiştirdiği mekânların bir kompozisyonu” şeklindedir. Böylece, kültürel coğrafi görünüm binalar, yollar ve tarlalardan oluşurken, aynı zamanda da, algılaması çoğu kez çok kolay fakat tanımlaması çok güç olan elle tutulamaz bir nitelik, bir atmosfer ya da tat, bir yer duygusu da taşımaktadır.¹⁸ Bir yönüyle manzara yer duygusuna eşlik etmekte, onu yönlendiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir taraftan da edebiyatta coğrafi görünümün/mekânın objektif tasvirlerini değerlendiren coğrafi çalışmaların, başka kaynakların unuttuğu ya da yeterli olarak yer vermediği, o yerle ilgili tarihî bilgi boşluklarını doldurdıkları da görülür.¹⁹ Bu nedenle romanlar, hem coğrafyada duygusal yönüyle eksik olduğu düşünülen insan unsurunu ön plana çıkardığı ve hem de dönemselsel birtakım coğrafi özellikleri yansıttıkları için coğrafyacılardan cazip hâle gelmiştir.

Romanlar, coğrafyada, en çok tasvir ettikleri coğrafi görünüm bakımından dikkati çekmişlerdir. Coğrafyacı Russel King, bir yazısında Basilicata’da sürgündeyken yazdığı ünlü kitabı *İsa Bu Köyden Geçmedi*’de Carlo Levi’nin Güney İtalya’yı, insan gerçeklerinden uzaklaşmayan coğrafi gözlemlerle nasıl anlattığını konu edinmiş ve Killingbeck ile birlikte İtalya’nın en geri kalmış bölgesi Mezzogiorno’yu ve göç olgusunu da yine Carlo Levi’ye göre incelemiştir.²⁰ Bu açıdan romanlar, insanın “coğrafi görünüm”lere estetik tepkileri ya da bunlarla ilgili algıları ve değerlendirmeleri üzerinde etkili olmaktadır.

¹⁷ Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁸ *a.g.e.*, s. 94.

¹⁹ H. C. Darby’nin “Thomas Hardy’nin Wessex’inin Bölgesel Coğrafyası” (Çılgın Kalabalıktan Uzakta romanındaki mekân) adlı yazısı, XIX. yüzyıl İngiltere’sinin romanın geçtiği kesiminde, yazarın boşluklarını da doldurmaktadır. Bk. *a.g.e.*, s. 73.

²⁰ *a.g.e.*, s. 72.

Fransız coğrafya literatüründe bu tür incelemeler yer almakla beraber, Denis Cosgrove, romantik akım İngiliz mimarı Ruskin’i ele alan, “John Ruskin ve Coğrafi İmajinasyon” adlı makalesinde, sanattan mimariye kadar çalışmalarından kesitler hâlinde sanatçının coğrafya duygusunu yorumlamış ve İngiliz coğrafyacıların coğrafi görünümle ilgili kavramları John Ruskin’den aldığını ileri sürmüştür. Hudson, aynı bağlamda Arnold Bennett’in coğrafi-ijimajinasyonunu incelemiştir. Charles Aiken, William Faulkner’in modern Amerikan edebiyatının en tanınmış romanının mekânını oluşturan Yoknapatawpha County’nin (Mississippi), yazarın doğum yeri olan yine aynı eyaletteki Lafayette County ile paralelliklerini araştırmıştır. Lloyd, “şehirsel romandaki coğrafi görünüm imajını bir coğrafi delil kaynağı” olarak değerlendirirken Ryden, Amerikan Ortabası’nı edebiyat-coğrafya ilişkisinde bölgesel kimlik açısından değerlendirmektedir. Bununla birlikte William Shakespeare de coğrafi incelemelere konu olmuştur. Douglas McManis, daha popüler bir edebiyata, dedektif hikâyelerine bakmış, Agatha Christie ve Dorothy Sayers’in hikâyelerini ele alarak, yazarların suç ve sorunun çözüm ortamı olarak coğrafyayı nasıl kullandıkları üzerinde durmuştur. Bütün dedektiflerin en ünlüsü olan Sherlock Holmes’un bazı olaylarındaki hava durumu ve iklimin rolü ise Randall Cerveny ve Sandra Brazel tarafından incelenmiştir.

Edebiyatta haritaların rolü de araştırılmıştır. Bu konuda Muehrcke tarafından romanlara bir giriş yapılmıştır: Antoine de Saint-Exupéry, Cervantes, Robert Louis Stevenson, Mark Twain ise eserleri bu bakımdan değerlendirilen yazarlara yalnızca birkaç örnektir.²¹ Edebiyatta haritaların rolünü çok daha sonraları dile getirecek olan isimlerden biri de Robert Tally’dır. Tally de edebiyatta haritaların gücünden söz eder ve haritaların, kurguda dünyaya bir anlayış ve şekil verme işlevini yerine getirdiğinden bahseder. Bu anlamda dünyanın anlamını kavrayabilmek amacıyla yerin haritasını çizen yazarların yöntemlerini tanımlamak için edebî haritacılığı (*geocriticism*) kullanır. Tally’e göre metin içindeki mekânsal simgelere dayanan bu eleştirel çalışma alanı, gerçek ve fiziksel coğrafya ile yazarın veya karakterin edebî metindeki kavramsal haritalandırmasının örtüşmesini de ortaya çıkaracaktır.²²

İnsan bilimleriyle ya da insanla ilgili konular, odak noktasını insanlığın -yani, felsefe, edebiyat, güzel sanatlar, konuşma sanatı vd.- incelenmesinin oluşturduğu bir

²¹ *a.g.e.*, s. 74.

²² Robert R. Tally, “Geocriticism and Classic American Literature”, s. 3-4. Bu makale, 8 Kasım 2008 tarihinde Merkez-Güney Modern Dil Merkezi’nin San Antonio, Texas’da yapılan yıllık toplantısında sunulmuştur. <https://digital.library.txstate.edu/bitstream/handle/10877/3923/fulltext.pdf> (25.06.2012).

dizi bilgi alanıdır. Coğrafya, tarihsel olarak, insanla ilgili bu konuların hep kenarlarında dolaşmıştır.²³ Bu nedenle günümüzde sanat, edebiyat, müzik gibi konular, beşerî coğrafyacıların temel araştırma alanları içinde yer alırlar. Ayrıca insanın doğal ortamla etkileşimi ele alındığında bir “coğrafi ortam”dan söz edilebilir. Edebiyat dâhil tüm sanat dalları, bilimler, diller, inançlar ve kültürler burada doğmuşlar ve gelişmişlerdir. Bu noktada Pocock’un da dediği gibi yaratıcı edebiyat alanı içinde yazarların eserleri, mekânın eleştirel kavramını araştıran coğrafya için özel bir öneme sahiptir.²⁴ Nitekim roman yazarı telaffuz edemediklerimizi telaffuz eder, diğer niteliklerinin yanında, mekân konusunda bir anlayış sunar. Bu yüzden yaratıcı edebiyat, coğrafyacıya insan-çevre ilişkilerinin ana temasını keşfedebileceği değerli bir depo sunmaktadır. Pocock bunun özellikle içerde-dışarda kavramları açısından deneyimin kavramsallaştırıldığı, karşılıklılığın yaşandığı veya diyalektik olarak kalan ve hareket eden arasındaki güncel hümanist yaklaşımlara geniş bir ilgi kaynağı olduğunu belirtir.²⁵ İnsan deneyiminin mekânda gerçekleşmesi önemli bir konudur. Nitekim edebiyatın gücünden yararlanmak için coğrafyacılar çağrıda bulunan Şalter ve Lloyd’un deyimiyle mekânlar (“yer”ler), insan davranışını açıklamaktan ve bu konuda tahminde bulunmaktan ziyade insan “tecrübesinin” doğasını açıklamakla ilgilenen romancılar ve şairler tarafından en iyi şekilde gösterilen durumlar ve değerlerle rahatlıkla ilişkilendirilebilir.²⁶

Edebiyattan Coğrafyaya

Modern coğrafya “dünyanın süregelen hikâyesini, yani Doğu Afrika’nın yüksek yaylalarında çok önceleri başlamış olan yolculuğun en son evresini” anlatır.²⁷ Bu yönüyle modern coğrafyanın başlı başına bir yolculuk ve serüven olan, içinde yoğun mekân betimlemeleri barındıran ve her yönüyle insanı anlatan edebiyatla yolları kesişir. İnsanların buldukları yer, çok sayıda uzamsal bütünlüğe aittir. Kişi sadece bir yerde, tek bir “bölge”de değildir. Lacoste, insanın aynı anda, herhangi bir kentin herhangi bir ilçesinde, örneğin “Marsilya’nın etki alanında, Rhaone havzasının yakınındaki tepelerde, Akdeniz iklim kuşağında, Bas-Rhone-Languedoc kanalı ile sulanan alanda” olabileceğini belirtir.²⁸ Dolayısıyla üst üste gibi görünen bu katmanlı yapı neticesinde

²³ Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 70.

²⁴ D.C. Pocock, “Place and the Novelist”, *Transactions of the Institute of British Geographers*, Blackwell Publishing, Vol. 6, No. 3 (1981), s. 337.

²⁵ *a.g.m.*, s. 345.

²⁶ William E. Mallory, Paul Simpson-Housley, “Preface”, *Geography and Literature (A meeting of the Disciplines)*, s. xi.

²⁷ Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 417.

²⁸ Yves Lacoste, *Coğrafya Savaşmak İçindir*, s. 129.

görünen odur ki bir yerde, tek bir hanede olunamaz. Bu uzamsal bütünlüğün pek çok veçhesiyle yansıdığı alan ise edebiyattır/romandır.

Herhangi bir bölgede gelişen edebiyatın doğadan çevresindeki kültürel, sosyal ve siyasî hareketlerden bağımsız olarak yapılandığı düşünülemez.²⁹ Nitekim gerçek dünyanın içinde konumlanan ve çevreyle olan ilişkileri taklide, göstermeye dayalı temsilin ötesine uzanan anlatılarda, bazı çarpıcı doğa olaylarının nasıl vücut bulduğu ya da bazı bölgelerde ne gibi olayların gerçekleştiğini anlatmak suretiyle bir anlamda “mekânın ruhu” inşa edilmektedir.³⁰ Efsaneler, destanlar mekânın ruhunun inşa edildiği türden anlatılardır. Bir coğrafyaya, belli bir bölgeye kutsallık atfederken birtakım dinî inanışlardan hareket edilir. Eski Türklerdeki yer-su iyeleri buna örnek teşkil ederler. Bunlar coğrafyanın, vatanın kutsal sayılmasını sağlayan unsurlardır. Efsanelere konu olan coğrafya; kaya, dağ, taş, göl, ova, bina vb. gibi mekânlar aracılığıyla insan arasında sahiplenici bir ilişki kurulur. Bir yandan coğrafya vatan olurken, öbür yandan “efsanelerin sihirli değneğinin değdiği her obje bir anlam kazanır, manevîleşir. Artık o kaya ve taş gelişigüzel, sıradan bir kaya değildir; bir hikâyesi vardır, gelin kayası yahut ağlayan kayadır”³¹. Anlatıda bahsi geçen mekânların ve yer adlarının metin açısından işlevselleştiği seyahatname türündeki edebî eserlerde ve destanlarda da çok sayıda yer adı geçer. *Manas Destanı* ve *Dede Korkut* kitabında geçen coğrafi yer adları oldukça fazladır. Aynı şekilde *Orhun-Yenisey Anıtları*, yer ve toplum adları yönünden birer sanat ve edebî eser oldukları kadar aynı zamanda önemli birer tarihî coğrafya eseridirler. *Divanü Lügâti't-Türk* bir tarih ve coğrafya eseri olma özelliği taşır. Bu anlamda seyahatnameleri de anmak gerekir. “Coğrafi uzamda sosyal ve kültürel planda yer değiştirmek” olarak tanımlanan ve toplumdaki değişimleri yönlendiren seyahatler, başka bir enlem ve boylamdaki, hayat, gelenek ve göreneklerin tanınmasını sağlarken karşılaştırma yöntemi ile sosyal ve kültürel etkileşime neden olurlar.³² Bu açıdan ülkeler, şehirler, köyler, denizler, ıssız tabiat köşeleri, yollar, farklı medeniyet ve yaşama şekillerinin seyyahın bakışıyla okuyucunun gözünde canlandırıldığı seyahatnameler³³, sundukları coğrafi veriler için de oldukça değerlidirler.

²⁹ Kefeli, “Coğrafya Merkezli Okuma”, s. 424.

³⁰ Bahar Dervişcemaloğlu, “Anlatıda Mekân”, *Yeni Türk Edebiyatı*, S. 5 (Nisan 2012), s. 75.

³¹ Kenan Erdoğan, “Şiir-Efsane-Menkıbe İlişkisi ve Niyazi-i Mısri'nin Menkıbelerine göre Bazı Şiirlerinin Hikâyesi”, *Celal Bayar Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1 (2003), s. 37-52.

³² Kefeli, “Kültürlerarası İlişkiler Açısından Seyahatler ve Seyahatnameler”, 08.05.2003 tarihinde Lefke Avrupa Üniversitesi'nde düzenlenen Karşılaştırmalı Edebiyat Sempozyumu'nda sunulan bildirdir.

³³ Baki Asiltürk, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, s.17.

XIX. yüzyıl edebiyatta somut verilere ulaşmak için bilimsel yöntemlerin kullanılmaya başlandığı bir dönemdir. Bilimdeki determinizm ilkesi sebep-sonuç ve tesirleri gösterme bakımından edebiyat alanında da uygulanmış, sosyolojik edebiyat incelemesi rağbet görmüştür.³⁴ Bir ülkenin iklimi, fiziksel, sosyal ve politik koşulları gibi birçok unsur, yazarların yetişmesinde ve edebiyatın tüm bu unsurları haiz bir coğrafi zemin üzerinde yükselmesinde etkilidir. Entelektüel oluşumunda yaşanan yerin “ortam” olma bakımından önem taşıdığını savunan Hyppolite Taine göre sanat olaylarıyla doğa olayları aynı niteliktedir. Taine, her sanatçının siyasal, toplumsal koşulların yanısıra, ülkenin ikliminden ve doğasından etkilendiğini belirtir.³⁵ Gerçekten de edebiyatı açıklamada “ortam” önemli bir rol oynar. Ortamı meydana getiren koşullar arasında iklim, toprak, coğrafi durum ve toplumsal koşullar yer alır ve insanlar yetiştikleri coğrafyanın söz konusu koşullarına bağlı olarak fizikî, ruhî birtakım özellikler kazanırken, insanı anlatan “edebiyat da yeşerdiği bölgenin coğrafi koordinatlarına bağlı olarak bazı özellikler taşır”³⁶. Nitekim her edebiyat örneğinde yazarların içinde doğup büyüdükleri coğrafyanın damgası vardır.³⁷

Madame de Stael, din, gelenek ve kanunların edebiyat; edebiyatın da din, gelenek ve kanunlar üzerindeki tesirlerini incelediği *Edebiyata Dair* adlı eserinde Kuzey ve Güneydeki edebiyatların farklılığında coğrafyanın önemli bir rolü olduğunu savunmaktadır. Yunan şairlerinin şiirlerine dair yorumlarda bulunurken onların terkiplere fazlaca başvurmamalarının nedenini iklimle açıklar. İklimin sıcaklığı ve muhayyilenin canlılığının şairlerin sözlerini ilham edici bir tarafı vardır.³⁸

İskoçyalı ozanların yerini alan İngiliz şairlerinden bahsederken, onların tablolarına, bizzat bu tabloların yaratmak zorunda oldukları düşünceleri ve fikirleri kattıklarını, fakat kuzeyin muhayyilesini deniz kenarında, rüzgâr gürültüsünde, yabanî eğrelti otları arasında hoşça giden muhayyileyi; nihayet kaderinden yorulan ruhu geleceğe doğru, başka bir âleme doğru götüren muhayyileyi olduğu gibi muhafaza ettiklerini belirtir. Ona göre kuzey adamlarının muhayyilesi sınırlarında oturdukları bu dünyanın ötesine çıkar; ufuklarını saran ve hayatla sonsuzluk arasında karanlık bir geçitmiş gibi görünen bulutlar arasına atılır.

³⁴ Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*, İletişim Yay., 3. Baskı, İstanbul 2000, s. 83.

³⁵ René Wellek, Austin Varren, *Edebiyat Teorisi*, (çev. Ömer Faruk Huyugüzel), Akademi Kitabevi, 3. Baskı, İzmir 2001, s. 85.

³⁶ Kefeli, “Coğrafya Merkezli Okuma”, s. 424.

³⁷ Kaplan, *Nesillerin Ruhu*, s. 152; Kefeli, *a.g.m.*, s. 430.

³⁸ Mme de Stael, *Edebiyata Dair*, (çev. Safiye-Vahdi Hatay), MEB Yay., Ankara 1989, s. 48, 206-224.

Kuzeyde hoş giden tasvirlerle, Güneyde hatırlamaktan zevk duyulan tasvirler arasındaki farkların esaslı sebeplerinden biri, elbette iklimdir. Güney şairleri durmadan serinliğin, sık ormanların berrak derelerin hayalini, hayatın her duygusuna katarlar. Hatta kalp hazlarını, güneşin yakıcı kızgınlığından kendilerini koruyacak olan tatlı gölgeyi ilave etmeden belirtmezler. Onların etrafını saran bu çok canlı tabiat, onlara düşünceden ziyade heyecan telkin eder: “Bana öyle geliyor ki ihtirasların Güneyde Kuzeydekinden daha kuvvetli olduğu sözü yanlıştır. Orada daha fazla değişik unsur vardır, fakat aynı düşüncede daha az derinlik görülür; ihtiras ve irade mucizelerini ise duyguların sabit oluşu yaratır.”

Madame de Stael’e göre Kuzey şii, hür bir milletin zihniyetine Güneyinkinden çok daha uygundur. Bununla beraber Güney edebiyatının tanınmış ilk yaratıcıları olan Atinalıları köleliğe alıştırmak kuzey insanından daha kolaydır: “Bağımsızlık Kuzey milletlerinin biricik ve en başta gelen saadetleriydi. Toprağın sert göğün kapalı oluşunun yarattığı bir ruh yüksekliği ve hayata karşı ilgisizlik, köleliği onlar nazarında tahammül edilemez bir hâl hâline getirecekti.”³⁹

Edebiyatla coğrafya arasında en basit şekliyle birtakım ilişkilerin varlığı göze çarpar. İlk olarak edebiyat, edebî metnin yaratıcısı, eser, eserin karakterleri ve okuru ile bir coğrafi zemin üzerinde kendini var kılar. Tüm bu unsurlar, aynı coğrafya içinde yer alabileceği gibi farklı coğrafyalar içinde de yer alabilirler. Bununla birlikte edebiyat, sosyal olguları ele alırken sosyal olguların içinde gelişme imkânı bulduğu coğrafi unsurları da göz önünde bulundurur. Buna bağlı olarak coğrafi bir dil geliştirir, coğrafi şartları anlatırken kullanılan söz dizimleri, yöre ağzı vb. bu unsurlar arasındadır. Böylece coğrafi açıdan kültürel ve dilsel göndermelere açık anlatılar ortaya çıkar. Dilsel, toplumsal ve mekânsal bir değerler kümesini paylaşan, bir yönüyle “mekânsal okuma” biçimi olan coğrafya merkezli okuma ya da *geo-literary* yaklaşım, metindeki mekânı *coğrafya* olarak ele alır. Bu çerçevede coğrafya merkezli okuma, “‘edebiyat coğrafyası’, ‘yazarın hayat coğrafyası’ gibi kavramları öne çıkararak metnin üretim sürecini farklı bir kanaldan irdeleyen okuma türü”⁴⁰ olarak tanımlanır. Bu okuma türü içerisinde Fauconnier’in çeşitli anlam kümelerinin zihinde bir araya gelmesi olarak tanımladığı “zihinsel mekânlar” ve “haritalama” kavramları ile Friedman’ın olay örgüsünün sadece “yatay eksen”inin değil yazar-okur ilişkisi, edebî tarihsel

³⁹ a.g.e., s. 208-210.

⁴⁰ Kefeli, a.g.m., s. 423.

değerlendirmeler ve metinlerarası göndermeler gibi çeşitli boyutları temsil eden “dikey eksen”inin de dikkate alınması olarak betimlediği “mekânsal okuma” kavramı önemli ve yönlendirici özellikleriyle dikkat çekerler.⁴¹

Bununla birlikte edebiyat-coğrafya ilişkisi üzerinde çalışan Marc Brosseau, bu ilişkiyi edebiyatın, bölgesel coğrafyayı tanımladığı, mekânsal deneyimleri kendi olanakları ile yeniden yazdığı ve gerçeğin veya etkin bir ideolojinin eleştirisi olduğu yönünde üç başlık altında açıklamaya çalışır.⁴²

Edebiyat elbette keşfedilmeyi bekleyen mekân tanımlarıyla doludur. Sayısal olarak ifade edemeyeceğimiz daha derin anlamlar arz ederler. Bu nedenle eserdeki örtük anlam katmanlarını ortaya çıkarmaya dönük mekânsal okumalar gerçekleştirilmelidir. Yazar hayalî uzamla gerçek yerlerin gösterimini birleştirerek eserlerinde işler. Bu çerçevede coğrafya merkezli okuma, edebî metinlerdeki mekânsal pratiklerin etkileşimini analiz etmek için bir yöntem sağlar. Coğrafya merkezli incelemelerde mekân, yazarın içinde doğup büyüdüğü yer (yaşanmış coğrafya), yaşadığı (bir) yer ve kişisel, kültürel, siyasî vb. nedenlerle seçtiği bir bölge (seçilen coğrafya) olarak belirlenebilir. Kefeli, bu tür incelemelerde araştırmacının hareket noktasının 1- Metnin dokusunda gerçek ya da kurgusal mekânlara ait tasvirler; 2- Metnin coğrafi içeriği (işlenen mekâna ait iklim, bitki örtüsü, vd. hususlara dikkat) “seçilmiş coğrafya” veya “yaşanmış coğrafya”nın değerlendirilmesi; 3- Yazarın hayat coğrafyası/coğrafi deneyimleri olduğunu ve tüm bunların metnin anlamlandırılmasına katkı sağladığını belirtir.⁴³

Coğrafya merkezli incelemelerde metnin dokusundaki gerçek ya da kurgusal mekâna ait tasvirler, yazarın çevresiyle ilgili gözlemlerini, sanat anlayışını göstermesinin yanısıra yazarın mekânı seçme nedeninin irdelenmesi açısından da araştırmacılar için önemlidir. Mekânların, yazarlar tarafından yapılan çağrışımlarla dolu tasvirleri, hem edebiyat araştırmacıları hem coğrafya için büyük yarar sağlamaktadır. Çünkü yazarlar mekânın objektif bir yönelimle elde edilemeyecek yaratıcı bir tasvirini ortaya çıkarmaktadırlar. Bu çağrışımlarla dolu tasvirler, sıklıkla okuyucunun mekânın özüne dair duyguyu çok güçlü bir şekilde hissetmesini mümkün kılar. Yazarlar, kendi eserleri aracılığıyla mekânın özünün sıradan coğrafya tasvirlerinin yapabildiğinden çok daha derin bir anlatımına varırlar. Kültürel coğrafyacı gibi davranan yazar, tarla

⁴¹ Dervişcemaloğlu, *a.g.m.*, s. 70.

⁴² Westphal, *Geocriticism Real and Fictional Spaces*, s. 31.

⁴³ Kefeli, *a.g.m.*, s. 430-431.

kareleri, yeryüzü ve yerleşim şekilleri ve iletişim ağları gibi özellikleri tasvir etme yoluyla “mekân üzerindeki insan etkisi”nin bilincinde olduğunu gösterir. Bununla birlikte edebiyat-coğrafya ilişkisi açısından düşünüldüğünde coğrafyacının gerçekçi tasvirleri ile yazarın hayal gücü arasında bir köprü kurulmasından söz edilir. Coğrafi tasvirin gerçekleştirmediği etkiyi edebiyat işlevsel ve estetik olarak gerçekleştirmektedir. Böylece tasvirler yoluyla sunulan dünya da iki disiplinin birleştiği bir “form” hâlini alacaktır.⁴⁴

Tasvir veya betimleme edebî metinlerde mekânın canlandırılmasını ve mekânla ilgili bilgilerin ortaya konulmasını sağlayan yöntemlerden birisidir, bir bakıma en temel “söylem stratejisi”⁴⁵dir. Romanda yapılan mekân tasvirleri, yazarın veya anlatıcının bakış açısına bağlıdır. Sanatçının yaşadığı veya seçtiği coğrafyanın doğası ayrıntılı betimlemeler, yoğun görsel imgeler, ilgili coğrafyanın özelliklerine bağlı olarak mitik anlatım gibi ortak özelliklerle eserlere yansımaktadır. Bu konuda Welles’in romantik ve naturalist tasvir yaklaşımına yer vermek yerinde olacaktır⁴⁶:

“Romantik tasvir hissî bir ruh durumu oluşturma ve sürdürme gayesini güder. Mekân vasıtasıyla yaratılan atmosfer ve icra edilen tesirin olay örgüsü ve kişilere hâkim olması beklenir. Gerçeklik havası uyandırmak için yapılan naturalist tasvir ise görünüşte belgelemeyi andırır.”

Bununla birlikte realistler, mekân tasviri vasıtasıyla eşyayı ve olayları olduğu gibi tasvir eder, insanları ve onların hayatlarından bazı kesitleri izler ve anlatır.⁴⁷ Kefeli, coğrafya merkezli metin incelemelerinde tasvirlerin özelliklerinin anlatım teknikleri bakımından ele alınabileceğini bununla birlikte bitki örtüsü, iklim, mitolojik öğeler, sağlık sorunları ve etnik yapı gibi coğrafyaya özgü unsurlar taşıyıp taşımadığı hususunun da göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtir.⁴⁸ Nitekim roman yapısındaki önemli unsurlardan biri fizikî ve sosyal çevredir ve romanın çevre ve sosyo-kültürel atmosferini tasvir eden kelimeler, romanın mesajıyla da doğrudan ilintili olabilir.⁴⁹ Bu nedenle yazarın coğrafi seçimlerini, mekânla ilgili izlenimlerini, düşüncelerini, ideolojik yaklaşımlarını yansıtan mekân tasvirleri dikkate alınması gereken özelliklerdir.

⁴⁴ Mallory, Paul Simpson-Housley, “Preface”, *Geography and Literature (A meeting of the Disciplines)*, s. xi-xii.

⁴⁵ Dervişcemaloğlu, “Anlatıda Mekân”, s. 80.

⁴⁶ Welles, A. Warren, *Edebiyat Teorisi*, s. 220-221.

⁴⁷ Kefeli, *Batı Edebiyatında Akımlar*, Dergâh Yay., İstanbul 2012, s. 90.

⁴⁸ Kefeli, “Coğrafya Merkezli Okuma”, s. 429-430.

⁴⁹ Philip Stevick, *Roman Teorisi*, (çev. Sevim Kantarcıoğlu), Gazi Üniv. Yay., Ankara 1988, s. 285.

Romandaki tasvirler, “çağrışım yaratma güçleri”nden⁵⁰ dolayı kimi zaman yazarın söylediklerinden çok daha fazlasını ifade ederler. Tasvirlerin çağrışım özelliklerinin yanısıra haber verme özelliği de bulunmaktadır. Bourneur ve Quellet "tasvir, yazardan okuyucuya, dolayısıyla hikâyenin içinde bir konuda bilgisi olan kişiden, bilgisi olmayan bir kişiye haber verme görevini üstlenir"⁵¹ derken tasvirin başka bir işlevine değinir. Bu "haber verme" işinde, objeyi tarif ve tasvir eden bakış açısı önemlidir. Anlatıcı bildiğini olduğu gibi aktarabileceği gibi, haber verdiği şahsın dikkatini tasvir yoluyla kendi söylemek istediklerine de çekebilir.⁵² Tasvirde bu nokta, yazarın algısını ve bakış açısını yansıması bakımından önemlidir.

Metnin/yazarın edebiyat coğrafyası ise bir metinde olayın hangi koordinatlarda geçtiğinin incelenmesidir. Bu inceleme yazarın gezip gördüğü yerler (köy, kasaba, şehir) ve buralarla ilgili izlenimlerini ortaya koyar; metinde olayların geçtiği bölgeleri tespit yoluyla bu mekânların seçilme nedenleri üzerinde düşünmeyi ve farklı anlamlara ulaşmayı sağlayacak çalışmalardır. Bu çerçevede anılar ve yolculuk izlenimlerini barındıran seyahat yazıları zengin bir veri tabanı sunarlar. Yazarın hayat coğrafyası ise bir anlamda coğrafya merkezli biyografi çalışmasıdır. Yazarın ailesinin kökenleri, doğup büyüdüğü ve hayatının değişik evrelerinde farklı nedenlerle bulunduğu coğrafya incelenir. Bu inceleme eserdeki motifleri, temaları aydınlatması bakımından önemlidir. Yaşanmış coğrafya metnin doğal fonunu oluşturmakla birlikte yazarın yaşadığı ya da seçtiği coğrafya eserin açıklayıcı yönüne işaret etmektedir.⁵³

Bu tür metin incelemelerinde coğrafya ve mekân algısına yönelik bakış açıları karşılaştırılırken sadece yazar değil, yazar, roman kişisi ve okur da dikkate alınmalıdır. Bu durumda araştırmacı eserlerdeki kişilerin mekân algılarını, kişilerle anlatıcının hatta kişilerle okurun mekân anlayışını da karşılaştırabilir.⁵⁴

Yazarların ürettiği eserlerindeki coğrafyanın tespiti ve farklı yazarlardaki yansımalarının karşılaştırılmasının disiplinlerarası yöntemlerle incelenip yorumlanması anlamına gelen “coğrafya merkezli okuma”da coğrafya, tarihî, siyasî, kültürel, ekonomik ve etnik özellikleri ile incelenir. Belirlenen coğrafyanın etnik, tarihî ve demografik özelliklerinin dikkate alınması ve coğrafya merkezli okumanın etnik

⁵⁰ a.g.e., s. 300.

⁵¹ R. Bourneur, R. Quellet, *Roman Dünyası ve İncelemesi*, (çev. Hüseyin Gümüş), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s. 110.

⁵² Tepebaşılı, *Roman İncelemesine Giriş*, s. 103.

⁵³ Kefeli, a.g.m., s. 431-432; Kefeli, *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*, s. 16.

⁵⁴ Fatih Tepebaşılı, *Roman İncelemesine Giriş*, Çizgi Kitabevi, Konya 2012, s. 80-81.

okumalarla da desteklenmesi yönündeki incelemeler eserlerdeki örtük anlam katmanlarını ortaya çıkarmaktadır. Bu incelemede metindeki gerçek ve kurgusal mekânlara ait tasvirler, metindeki kültürel ve fiziksel coğrafi görünüm yani metnin coğrafi içeriği ile yazarın hayat coğrafyası ve deneyimleri araştırmacıya farklı bakış açıları kazandırmaktadır.

Kefeli, edebiyat-coğrafya ilişkisi ve bu ilişkiyi merkezleyen metin incelemelerinde coğrafyanın “mekân bilimi” tanımı ve Braudel’in “toplumun, mekânsal incelenmesi veya mekân aracılığıyla incelenmesi” şeklindeki yaklaşımının yönlendirici olduğunu belirtir.⁵⁵ Nitekim coğrafya ya da manzaranın (*landscape*), Mitchell’in belirttiği gibi topluma şekil vermede belki de kültürde sadece bir anlık bir dalgalanma etkisine en fazla sebebiyet veren politik olayların gelişigüzel seyrinden çok daha büyük çok daha derin etkileri vardır.⁵⁶ Bu nedenle edebiyatın coğrafyanın hangi dalı ile daha yoğun ilişki içinde olduğu araştırıldığında, toplumsal coğrafya öne çıkmaktadır. Toplumsal coğrafya toplumların yaşadıkları sorunları mekânla ilişkili olarak inceleyip, coğrafi dağılışımları ortaya koyan sosyal coğrafya dalıdır. Nitekim coğrafyanın dallarını ilişkili oldukları disiplinlere göre niceliksel, niteliksel ve toplumbilimsel coğrafya olmak üzere üçe ayıran İngiliz coğrafyacı Charles Whyne-Hammond, edebiyatı, toplumsal coğrafyanın bahçesindeki bir ağacın dalları arasına diğer pek çok disiplinle beraber -dil, tarih, antropoloji, felsefe, botanik, ekonomi, politika, jeoloji, müzik ve sanatla birlikte- yerleştirmiştir.⁵⁷

Kurgusal dünya ile reel dünyayı birleştirerek edebiyata konu eden yazarlar, eserlerinde coğrafi ortamla ilgili doğal (yer şekilleri: dağlar, ovalar, platolar; iklim: hava olayları, hava durumu; sular: okyanus, deniz, göl, akarsular, kaynaklar; toprak örtüsü: işlenen ve işlenmeyen topraklar; bitki örtüsü: ormanlar, bozkırlar, çayırlar; hayvanlar: doğal ortamdaki hayvanlar ve evcil hayvanlar; doğal afetler: deprem, sel, heyelan, çığ gibi) ve beşerî (insan: bireysel ve toplum olarak; yerleşim alanları: şehirler, kasabalar, köyler; sosyokültürel unsurlar: eğitim, sağlık, siyaset, yönetim, etnik yapı, dil, inançlar, gelenekler, folklor, toplumsal hareketler; ekonomik etkinlikler: tarım, hayvancılık, ormancılık, madencilik, avcılık, sanayi, turizm gibi) olmak üzere pek çok unsurdan yararlanırlar. Bu anlamda coğrafya, Korat’ın da belirttiği gibi yazarın duygu, düşünce ve algılama eşiğini oluşturur. Yazar yetiştiği çevrenin izlerinden kaçamaz. Yazarın söz

⁵⁵ Kefeli, *a.g.m.*, s. 428.

⁵⁶ Kenneth Mitchell, “Landscape and Literature”, s. 23.

⁵⁷ Aktaran Özçağlar, “Edebiyat Coğrafya İlişkisi”, s. 99-100.

düzeninin coğrafyadan, yerel dilden, insan tiplerinden, yerel müzikten, yerel geçmişten tümüyle bağımsız olmadığı görülür. Bu açıdan coğrafyadan beslenen yazarlar, coğrafyaya da bir şeyler katarlar.⁵⁸ Nitekim Shakespeare'in Verona ve Venedik'e; Joyce'un Dublin'e; Dickens'in Londra'ya; Hardy'nin Güney İngiltere'ye edebiyat yoluyla yaptıkları katkılar, edebiyat-coğrafya ilişkisinin çarpıcı örnekleri arasındadır.

Bu bakımdan Thomas Hardy'nin 1877'de yazdığı ve Florans Hardy'nin 1994'te aktardığı, -insanın her ne kadar doğa karşısında güçsüz de olsa- insan elinin coğrafyaya anlam kattığı düşüncesini vurguladığı şu sözleri çarpıcıdır: "Bir yerde insan tarafından yetiştirilen ya da yapılan bir nesne ya da bırakılan bir iz, kayıtsız Doğanın kurduğundan on kat değerlidir. Burada bulutlar, buğular ve dağlar bir eşikteki bocalamanın ya da el izinin yanında önemsizdir."⁵⁹ Hardy'nin *Çılgın Kalabalıktan Uzak (Far from the Madding Crowd)* adlı romanına 1895-1902 tarihlerinde yazdığı "Önsöz"de "kısmen gerçek, kısmen de bir hayal"⁶⁰ sözleriyle yarı gerçek yarı kurmaca olarak tanımladığı coğrafya (Wessex bölgesi), önemli bir katkıdır.⁶¹

Çevresel açıdan kirlenmemiş peyzajları gören yazar, bahsettiğimiz doğal ve beşerî unsurlardan yararlanarak kalemiyle bir manzara çizer. Bu çizimde roman türü önemli bir zemin teşkil eder. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde, yazarlar kalemlerini belirli bölgeleri daha fazla betimlemeye başlamış, bu da İngiliz bölgesel roman türünde yükselişi sağlamıştır.⁶² Bölgenin fiziksel özelliklerinin yanına yaşam biçimleri ile ilgili bilgilerin de eklenmesi coğrafyacılara için önemli bir kaynak teşkil etmiştir.

Romanlar, bir coğrafyaya ya da bir kültüre ışık tutabilen ve insanla ilgili her türlü duygunun yer aldığı temel bir edebî formdur. İlk bakışta insanların dünyayı algılama çabasının sonucu gibi görünen yeryüzünün bilgisi, altındakilerin ve üzerindeki saptanabilmesiyle anlamlı hâle gelir. Roman türü de yazarların dünyayı ve insanları algılama çabalarının bir sunuşu olarak düşünüldüğünde yeryüzünün bilgisi ile yollarının kesişmesi kaçınılmazdır. Nitekim XVIII. yüzyılın başlarında romanın

⁵⁸ Korat, "Yazar ve Coğrafya". <http://www.edebiyathaber.net/yazar-ve-cografya/> (15.04.2013).

⁵⁹ Aktaran Vurmay, "Edebiyat, Coğrafya ve Uzam: Hardy'nin *Yuvaya Dönüş* Adlı Romanı", s. 212.

⁶⁰ Thomas Hardy, *Çılgın Kalabalıktan Uzakta*, (çev. Raif Olgun), MEB Yay., İstanbul 1946, s. I-IV.

⁶¹ Wessex, tarihte VI ve XI. yüzyıllar arasında Anglo Sakson Krallığı'nın bulunduğu Güney İngiltere'nin merkezinde bir coğrafi bölge olup Norman istilası sonucunda tarihten silinmiştir. Artık haritada mevcut olmayan bu bölge, Hardy'nin kalemiyle yeniden hayat bulmuştur. Başlangıçta tek bir coğrafya olması açısından romanlarında birlik sağlamak ve romana gerçeklik katmak amacıyla, ayrıca okurun ilgisini çekeceği düşüncesiyle yazarın kullandığı coğrafya, zamanla "Hardy'nin Wessex'i" olmuştur. Hawkins'ten aktaran Vurmay, *a.g.m.*, 211.

⁶² Pocock, "Place and the Novelist", s. 337. Edebiyatta bölgesel çalışmalar için ayrıca bk. Jim Wayne Miller, "Anytime the Grounds is Uneven: The Outlook for Regional Studies and What to Look Out For", *Geography and Literature*, s. 1-20.

başlıca yeniliği Forster'in terimleriyle “zaman içinde sürülen yaşam”ın eski betimlemesine “değerler içinde sürülen yaşam”ın da eklenmesidir.⁶³ Bu nedenle roman, belirli bir zamana özgü olmanın yanısıra aynı zamanda *belirli bir yerli*⁶⁴dir; yani mekâna da özgüdür.

Modern dünyayı anlatmanın en iyi ve “en yaygın aracı” olarak görülen⁶⁵ romanlar, geçmişin çeşitli dönemleri için yapılan coğrafi görünüm ya da manzara tasvirlerini içermekle birlikte manzaranın geçmişte nasıl algılandığını ve değerlendirildiğini okura anlatırken zaman içindeki değişimini kavramamızı da sağlarlar. Bazı eserlerin yazılış amacı doğrudan belli bir coğrafi mekânı tanıtmaya yöneliktir. Bu bağlamda Lanegran coğrafyada “kurgu” (fiction) kullanımıyla ilgili desteğini şu gözlemleriyle özetlemektedir⁶⁶:

“İyi bir bölgesel romancı, hikâyesini yazdığı alandaki halkın tanıtımına da iyi bir giriş yapar. Onların, o yere karşı tavırlarını ve birbirleriyle ilgili görüşlerini sunar.(...) Onların gelecekle ilgili umut ve korkularını, daha önceki evlerini terk etmenin getirdiği düş kırıklıklarını paylaşabiliyoruz.(...)”

Bununla birlikte Lawrence Durrell, “Büyük” kitapları yapan şeyin, kitapların karakterleri ve olayları kadar “yer”leri olduğunu söyler. Ona göre “Kitaplar doğanın içine iyi bir şekilde ve gerçekten demirlendiğinde”, genelde birer klâsik hâline gelirler. Bu türden eserlerin yer duygusuna “ayarlı” olduklarını ve bu eserlerin “ambiyans” (ortam, hava) ve “mod”larına (ruh hâli) tamamen zarar vermeden aktarılamayacağını belirtir. Durrell, D. H. Lawrence’ın mekânın ruhu ile ilgili görüşlerine de yer verir. Buna göre yıllar süren yabancı ülke seyahatleriyle D.H. Lawrence, “dünya yüzündeki farklı mekânlar, farklı önemli etkiler, farklı titreşimler, farklı kimyasal hava, farklı yıldızlar ile farklı polariteye (kutupsallığa) sahiptirler: Nasıl isterseniz öyle adlandırın. Fakat mekânın ruhu muazzam bir gerçekliktir” görüşünü savunmuştur. Durrell’in de asıl kastettiği bu muazzam gerçekliğin sindiği yer duygusuna “duyarlı” klâsik romanların, ruhuna zarar vermeden aktarılamayacağı görüşüdür.⁶⁷

Roman dünyası, kesin sınırlardan yapılmış bir dünya betimlemesinin yerine zihinsel olarak oluşturulan ve “gerçek”in -hatta gerçek olmayan biçimini de- birçok

⁶³ Pocock, *a.g.m.*, s. 337; E. M. Forster, *Roman Sanatı*, (çev. Ünal Aytür), Adam Yay., İstanbul 1985, s. 66.

⁶⁴ Pocock, *a.g.m.*, s. 337.

⁶⁵ Fatih Tepebaşı, *Edebiyat ve Roman*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s. 46.

⁶⁶ Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 73.

⁶⁷ Pocock, *a.g.m.*, s. 338.

biçimini yavaş yavaş kavramak için ayrılmış gereçler olan uzamsal bütünlüklerin bileşimi ile “yapılmış” bir dünya betimlemesini kullanır. Bir anlamda Barthes’ın da dediği gibi “Roman dünyayı sever çünkü onu kımıldatır ve kucaklar.”⁶⁸ Bu dünyanın anlatıldığı romanlarda “sadece doğanın açık kitabını okumak” söz konusu değildir, “çıplak gözle” görünmeyen gerçeklerin yavaş yavaş ortaya çıkması için kavramsal bir donanım da kullanmak gerekir.⁶⁹ Bu çerçevede yazarın mekân seçiminde etkili olan unsurlar (algı/bakış açısı/hafıza) ve coğrafyayı kullanım araçları (harita/zihin haritaları/seyahat) kavramsal bir giriş sunarlar.

⁶⁸ Roland Barthes, *Romanın Hazırlanışı I Yaşamdan Yapıtı*, (çev. Mehmet Rifat, Sema Rifat), Sel Yay., İstanbul 2006, s. 245.

⁶⁹ Lacoste, *Coğrafya Savaşmak İçindir*, s. 130.

II.2. YAZAR ve MEKÂN SEÇİMİ

Yazarlar, coğrafyaların, mekânların/uzamların, küçük ölçekte ise belli bölgelerin ve kentlerin faaliyetlerini, “kişilik”lerini, aynı zamanda dönüşümlerini etnik ya da toplumsal bileşimlerini, devinimlerini incelerler. Bu durumda romandaki mekân, roman karakterlerinin olduğu kadar bir anlamda yazarların da kendini gerçekleştirme alanı olarak görülebilir. Yazar, tıpkı roman gibi mekânı da edebî bir varlık alanı olarak görür ve mekâna edebî bir kimlik kazandırır.

Tarih, medeniyet, kültür, mimarî ile birlikte tabiat, iklim, topografya, bitki örtüsü, gibi öğeler de sanatçının hayal gücünü besleyen, metni şekillendiren unsurlardır. Bireyi ve toplumu ele alan, bireyin ve toplumun yapısı, kültürü, iklimi, tarihine odaklaşan yazar, bunları üzerinde yetiştiği coğrafyadan bağımsız izah etmez. Her edebî metin belli bir coğrafya üzerinde filizlenir. Bu nedenledir ki “bütün dünya edebiyatında hatta en küçüğünde bile içinde doğup büyüdüğü yerin damgası”⁷⁰ vardır. Bununla birlikte coğrafya ve mekân, edebî metinlerde bir karakterizasyon aracı olabilir. Çünkü belli coğrafyalar belli zihniyetleri doğurur ya da temsil ederler. Bu nedenle metnin doğduğu coğrafyanın metnin fikrî planı ve karakterleri üzerindeki etkileri önemlidir.⁷¹

Coğrafya, yer şekilleri (dağ, tepe, deniz), özgün öğeleri (meltem, poyraz, kekik), renkleri, otlakları, çalılırları ile yazarın dünyasını yönlendirir.⁷² Dünyayı sunuş biçimi olan coğrafya, bu açıdan yazara da bir dünya görüşü sunar. Yazarın bakış açısına göre coğrafyanın eserde yüklendiği anlamlar farklılık gösterebilir. Coğrafya bazen mücadele, hâkimiyet alanıdır bazen aşka, medeniyete ve tarihe sahne olur. Kimi zaman “savaşmak içindir”, siyasettir, ekonomi, sanayi ve ticaret ve turizm alanıdır, kimi zamansa kültürel mirasın bir parçasıdır. Edebiyat dünyasında ise mekân bilimi olan coğrafya, yazar imgeleminde dünyayı tanıma aracı, keşif alanıdır. Kendi deneyimini ve anlayışını zenginleştirmek isteyen yazar, bir anlamda coğrafya ile dünyaya açılır.

Dünyaya açılan yazar, başka toplumların coğrafyalarını, mekânlarını roman vasıtasıyla okura da okutmak isteyerek kendi buldukları mekânın, coğrafyanın bilincine varmalarını isteyebilir. Batının kendini tanımlaması biraz da böyledir ve bu konuda edebiyata işlevsel bir rol yüklemişlerdir.⁷³

⁷⁰ Halide Edib, *İngiliz Edebiyatı Tarihi*, C. I, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1940, s. 13.

⁷¹ Kefeli, *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*, s. 15.

⁷² a.g.e., s. 111.

⁷³ Batı, Edward Said'de de ifadesini bulduğu gibi Doğu coğrafyasına ve bu coğrafya üzerinde teşekkül etmiş sosyal, kültürel, siyasî ve ekonomik yapılara göre kendisini tanımlamış ve dünya içindeki yerini Doğu'ya göre

Yazarın bireyi/toplumunu anlattığı edebî metinlerde mekânlara ve coğrafyalara atfedilen anlamlar ve mekânın farklı boyutlanma olanakları elbette birtakım açılmalara neden olacaktır. Don Kişot'un önünde açılan bir dünyaya doğru yola çıkması gibi okur da bu dünyadan istediği zaman içeri girebilir, farklı mekân ve coğrafyalar da gezintiye çıkabilir. Nitekim Milan Kundera'nın bize hatırlattığı gibi romanlar, bireye bir dünya modeli sunarlar.⁷⁴ “Şahitleri kalmayan vakalar”ın⁷⁵ anlatıldığı bir dünyadır bu. Bu durumda roman, başlıbaşına bir coğrafyadır, yeryüzüdür; tarihin de içinde olduğu, zamanın bazen durduğu, bazen koştuğu, atladığı ya da döndüğü bir mekândır.

Bu durumda kimi zaman mekân, roman karakterleri için hayati önem taşıyabilir, onların kaderlerini tayin edici bir role bürünebilir. Coğrafya, roman karakterlerinin yaşamını doğrudan doğruya etkilediği gibi başlı başına bir karakter, bir roman kişisi gibi de gözükebilir. Mekânın karakter olarak okuduğu metinlerde insan-coğrafya etkileşimi metnin odağını oluşturur. Bu tarz eserlerde mekânın insan hayatını besleyen ve yönlendiren gücü vurgulanır. Bölgenin sert, kısıtlı, elverişsiz koşulları, arazi yapısı, karakterler ve yaşamları üzerinde etkili olmakla birlikte dağlık, ormanlık, fundalık yerler bir insan gibi betimlenerek insan ve coğrafya ilişkisi metnin merkezine taşınabilir. Buna göre yaşanan coğrafya bazen yalnızlık, hüznün duygularına bazen de mutluluk ve beraberlik duygularına refakat eder. İçinde buldukları ruh durumuna göre gelişen bu anlamlandırmada kimilerine göre yaşadıkları yer yuva kimilerine göre

konumlandırmıştır. Bunu yaparken edebiyata da bir rol biçmiştir. Parla, bu konuda XIX. yüzyılın Doğu'ya ilişkin edebî yapıtlarının XVIII. yüzyıl şarkiyatçılığının bir uzantısı olduğunu dile getirir. Buna göre Byron'dan Goethe'ye, Hugo ve Musset'den Flaubert ve Baudelaire'e dek XIX. yüzyılın belli başlı yazarlarında görülen, Goethe'nin “Hegire” (Hac), Nerval'in “Vers l'Orient” (Doğu'ya) adlı eserlerinde dile gelen Doğu merakının Doğu'yu inceleyen ve bir bilim dalı olarak kabul edilen şarkiyatçılıktan ayrı tutulmamasına göndermede bulunur. Bk. Jale Parla, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İletişim Yay., 5. Baskı, İstanbul 2012, s. 17. Said de *Kültür ve Emperyalizm* kitabının “İmparatorluk, Coğrafya ve Kültür” başlıklı bölümünde sömürgeleştirmede edebiyata biçilen rolden söz eder. Edebiyatın bizzat kendisinin Avrupa'nın denizası yayılmasına bir biçimde katıldığını Dickens'in *Dombey and Son* adlı eserinden bir alıntıyla vurgular: “Yeryüzü, Dombey'le oğlu ticaret yapsın diye, güneşle ay ise onları aydınlatsın diye yaratılmıştı. Irmaklar ve denizler onların gemileri yüzün diye oluşturulmuştu; gökkuşakları güzel havayı onlara vaat ediyor, rüzgârlar onların işlerinden yana ya da karşı esiyordu; yıldızlar ve gezegenler yörüngelerinde, merkezini onların oluşturduğu bir sisteme dokunulmasın diye dönüp duruyorlardı. Yaygın kısaltmalar da Dombey'in gözünde yeni anlamlar kazanıyor ve yalnızca kendilerini anlatıyordu: A.D.'nin Anno Domini (İsa'dan sonra demek) ile hiçbir ilgisi olmayıp Anno Dombi -Dombi ve Oğlundan Sonra- demek oluyordu.” Said, örneğin İngiliz kültüründe Spencer, Shakespeare, Defoe ve Austen'de metropol İngiltere'nin ya da Avrupa'nın toplumsal bakımdan istenir, güçlü mekânlarını saptayıp bu mekânları tasarım, dürtü ve gelişme açısından, arzu edilebilir ancak tâbi dünyalar olarak algılanan uzak ya da çeper dünyalarla (İrlanda, Venedik, Afrika, Jamaika) bağlantılandıran bir ilgi tutarlığı saptandıktan söz eder. Bu göndergelere, XVII. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonuna kadar yönetim, denetim, kâr, geliştirme ve amaca uygunluk konularında şaşılacak bir güçle artan tavırların eşlik ettiğini, XX. yüzyılda ise kurtarıcı bir statü kazanmış olan bu “dünya edebiyatı” anlayışının sömürge coğrafyası kuramcılarının vurguladıklarıyla örtüştüğünü belirtir. Bk. Edward W. Said, *Kültür ve Emperyalizm*, s. 51-52, 96, 103.

⁷⁴ Milan Kundera, *Roman Sanatı*, (çev. Aysel Bora), Can Yay., 3. Baskı, İstanbul 2009, s. 20, 26.

⁷⁵ “Zaman her şeyi unutturarak her malûmattan yeni cehaletler doğurur. Hemen herkesçe malûm olan bir şey, hemen herkesçe meçhul bir şey olur. Nice adamların gözleri önünde geçen vak'alar, şahitleri kalmayınca bir roman mevzuu olur.(...) Bilen söyler, bilmeyen söyler. Kimin sesi kuvvetliyse onunki duyulur. Şöhretler dağılarak isimler birbirine karışır.(...)” Abdülhak Şinasi Hisar, *Fahim Bey ve Biz*, Varlık Yay., İstanbul 1966, s. 230.

zindandır. Düş coğrafyaları ile yaşanan coğrafya arasındaki zıtlık, roman karakterlerinin kaderlerini belirler.

Pocock, Lawrence Durrell gibi modern yazarlar tarafından yapılan “sadece kendileri değil... doğdukları bölge de”, “manzaranın çocukları”, “manzarayla doyurulmuş olan insanlar” gibi tanımların mekân-insan ortak yaşamının sürekliliği içinde farklı durumlara vurgu yaptıklarını belirtir.⁷⁶ Farklılıklarla birlikte muhakkak görünen bir şey vardır ki o da mekânla insanın birleştiği, mekânın insan, insanın ise mekân üzerinden tanımlandığı durumların olduğudur. Yani bazı edebî metinlerde insanları mekân, mekânları da insanlar olarak okumak mümkündür. Tıpkı evlerinden uzaklaştırıldıkları için sıkıntı çeken Steinbeck’in kiracılarının, “bu toprak, bu kırmızı toprak biziz... ve traktör eve vurduğu zaman, bu bizizdir, ölene kadar” ifadelerinde yansıttıkları gibi.⁷⁷ Yahut Jean de Bourg’un dediği gibi “Halk denizdir. Soylular da rüzgârlardır (bu rüzgârlar, iyi düzeni bozan fırtınalardır).⁷⁸

Yazar için coğrafya yahut mekân, insan yaşamını ve kaderini belirleyen bir özne durumundadır. Şahıs kadrosunun⁷⁹, karakterlerin ruh hâllerinin açıklanmasında⁸⁰ önemli bir işlevi olan mekân, insanın arzularının ifadesi olabilir. Mekân olarak tabiat seçilmişse, burada arzular tabiata yansıyabilir. Kendi kendini tahlil eden Amiel “Manzara ruh hâlidir” der. İnsanla tabiat arasında daha çok romantikler tarafından yoğun bir şekilde hissedilmiş olan belirgin bir karşılıklı ilişki vardır. Fırtınalı, çalkantılı kahraman kendini fırtınalara atarken, neşeli mizaç güneş ışığından hoşlanır”.⁸¹

Bununla birlikte coğrafyayla uyum ya da uyumsuzluk da coğrafya-insan arasındaki etkileşim bağlamında romanda başlı başına işlenen bir konudur. Coğrafya, roman kişilerinin yaşamı üzerinde birincil düzeyde etkilidir. Coğrafyanın olumsuz özellikleri merkezle olan bağlantının da kopmasına neden olurken tüm olumsuzluklarını karakterlere de yansıtarak orada yabanî bir yaşantıya da zemin oluşturacaktır.

Neticede mekâna, coğrafyaya ait olanla karaktere ait olanın örtüştüğü edebî metinlerde roman kişilerinin yaşamı coğrafyalarda, belirli mekânlarda kurgulanır, bir

⁷⁶ Pocock, “Place and the Novelist”, s. 341.

⁷⁷ Pocock, *a.g.m.*, s. 341-342.

⁷⁸ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Romans Karnavalı*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, İstanbul 2002, s. 481.

⁷⁹ Mehmet Tekin, *Roman Sanatı*, s. 129-131.

⁸⁰ Philip Stevick, *Roman Teorisi*, (çev. Sevim Kantarcıoğlu), Gazi Üniv. Yay., Ankara 1988, s. 299-300.

⁸¹ Wellek, Austin Warren, *Edebiyat Teorisi*, s. 196.

anlamda mekânda yazılır. Karakterin öyküsü ile coğrafyanın öyküsü iç içe geçer ve “tipik insanı, evrensel insanı”⁸² anlatan roman metninde estetik bir kurmaca hâlini alır.

Mekânlara atfedilen anlamlara paralel olarak edebî metinlerde mekânın şahıslar açısından karakterlerin fiziksel özelliklerinin yansıtılmasında, tutum, alışkanlık ve davranışlarının gösterilmesinde ve zamanla ilintilendirilmesinde, olay ve olay örgüsünün geliştirilmesinde, sembolik olarak kullanılmasında, anlatıcı yaklaşımlarının yansıtılmasında, metinlerarasılık yaratılmasında, okurların imge dünyalarına seslenmesinde değişen bir takım işlevleri vardır. Hoffmann mekânın işlevlerini üç ana başlık hâlinde değerlendirir: Ruh hâline bağlı mekân: Burada mekânlar ve nesnelere anlatımsal (atmosferle ilgili ya da sembolik) bir işleve hizmet ederler. Eylem mekânı: Anlatıdaki eylem için bir bağlam ya da dekor işlevi görür (buradaki mekânlar, karakterler ve karakterlerin eylemleri için bir çerçeve sağlarlar.) Gözlemlenen mekân: Genelde durağandır ve panoramik bir kuşbakışı sağlar.⁸³

Yazarlar mekânların bu türden işlevsel yönlerini bir bağlam içerisinde konumlandırır. Dolayısıyla seçilen mekânın metindeki diğer unsurlarla olan ilişkileri bağlamında birtakım işlevlerle yüklenimli olması gerekir. Örneğin bazı mekânlar gelenekselleştirildiği için bu tür mekânların anlaşılması belirli tarihsel, toplumsal, kültürel bağlamları gerektirir. Bu tür mekânlara sembolik anlamlar yüklenilmesi bu araçlardan biridir. Bu durum mekânın sembolik işlevine göndermede bulunur. Gelenekselleştirmenin diğer bir şekli de mistik mekândır. Mekân burada arketipik karaktere sahiptir. İnsanların belirli deneyimlerini ifade eden kolektif bilinçaltına kök salmış çok eski imgelerle bezelidir.⁸⁴ Bu da mekânın mistik boyutuna, manevî işlevine tekabül eder. Mekânın mistik boyutuna bir örnek de Pocock’tan gelir. Pocock, insanların ailesel veya daha geniş kültürel-dinsel kökenler tarafından kutsal kabul edilen belirli yerlere olan bağlılıklarını “ödemek mecburiyeti” hissettiklerinden söz ederken çok eski zamanlardan beri hacıların bu dürtünün görünür sembolleri olduklarını belirtir. Tuan’ın terimleriyle bunun “geopietry” (jeotakva) olduğunu söyler.⁸⁵ Yazarlar da arketipik karaktere sahip bu “ayrıcalıklı yerler”i seçip, romanlarına taşıyabilirler.

⁸² *a.g.e.*, s. 18.

⁸³ Dervişcemaloğlu, “Anlatıda Mekân”, s. 79.

⁸⁴ Tepebaşılı, *Roman İncelemesine Giriş*, s. 98.

⁸⁵ Pocock, *a.g.m.*, s. 343.

Mekâna yüklenen anlamlar ve mekânın işlevsel boyutu, yazarların mekân seçimine katkı sağlarlar. Yazarlar eserlerindeki meseleleri, olayları, öyküleri, nesnelere mekâna yansıtmakta ve bunlarla mekân arasında bir ilişkiler bütünü oluşturmaktadır. Tüm imge ve sembollerini mekânsal bir içerikle kurmakta, kendi duygu, düşünce, anı ve özlemlerinin yanısıra roman kişilerininkini de mekânla özdeşleştirmektedir. Dolayısıyla yazarların mekân seçiminde tüm bunların temsil değerlerine uygun mekânların seçilmesi önemli bir husustur. Yazar, metinde nesnelere ve kişilerin ne tarz yerlerde sunulacağı, mekânın anlamlandırılması gibi konulara odaklanabilir. Kendi bulunduğu konuma göre iç-dış ilişkisinden hareketle mekân seçimini gerçekleştirebilir. Yazar, içeriye değil, daha çok dışarıya açılan mekânsal tasavvurlara sahip olabilir. Bu çerçevede çoğunlukla zıt anlamlılıklarla ve iyi/kötü, tanıdık/yabancı gibi değerlerle ilişkili olan uzak/yakın, merkez/kenar, yüksek/alçak gibi mekânsal karşıtlıklar, yazarların mekân seçimlerinde işlerine yarayabilir.⁸⁶ Yazar, mekânı sömürgeci ülkeler ve sömürülen bölgeler, şehir ve taşra, ev ve evin uzağındaki yerler, bilinen ve bilinmeyen mekânlar vb. arasındaki karşıtlıklar üzerine de kurabilir.⁸⁷ Buna bağlı olarak mekânın anlamları da farklılaşmakla birlikte düşünülen, algılanan ve yaşanan mekân kavramları mekânın seçimi hususunda yazara yardımcı olur.

Mekân seçimi konusunda içine doğulan “ev” yönlendirici bir unsurdur. Dünya, toprak, şehir veya konut olarak da okunabilen “ev”, bir güvenlik sembolüdür. Yazarlar doğdukları evi, “yaşanmışlık ilkesinden”⁸⁸ hareketle yaşadıkları coğrafyayı eserlerine mekân olarak taşıyabilecekleri gibi kendi yurtları dışındaki uzak mekânları da seçebilir, uzak yerlerin ruhunu eserlerine taşıyabilirler. Bu, bir anlamda yer değiştirmektir. Böylece roman, yer değişimi ile hem coğrafi hem de ruhsal olarak özgürlük arayan yazar ve roman kişisiyle yerin karşılıklı okunması anlamına gelmektedir. Graham Greene “Belki de hiç kimse yabancı bir ülke için derinliğine yazı yazamaz. O sadece kendi vatandaşları üzerindeki yabancı ülkenin etkisi hakkında yazabilir... Sadece yabancı toprağın arka planına ‘dokunabilir’”⁸⁹ derken, yazarların, yabancı ülkeler hakkında yazmaları meselesini sorunsallaştırır. Bununla birlikte bazı yazarların klâsik olarak adlandırılan çalışmalarında kendi yurtları olmayan, uzak ülkelerdeki mekânların ruhunu yakalayabildiklerine dair görüşler de ileri sürülür. Pocock da ev ve uzak mekân

⁸⁶ Dervişcemaloğlu, *a.g.m.*, s. 77-78.

⁸⁷ Marie-Laure Ryan, “Space and Narrative” başlıklı makalenin “The Thematization of Space” başlıklı kısmı, 3.3. <http://users.frii.com/mlryan/spaceentry.htm> (21.9.2013).

⁸⁸ Westphal, *Geocriticism Real and Fictional Spaces*, s. 158.

⁸⁹ Pocock, *a.g.m.*, s. 338.

arasındaki denge ve gerilimin, XX. yüzyılın başlarında İngiliz romanında zirveye ulaştığından söz ederken daralmayı sembolize ettiğini düşündüğü sadece bir tek yerle ilgili hikâyelerin sahibi Hardy'den sonraki yazarların başarısını, aklın iki durumunu temsil eden iki yer seçmelerinde bulur. Seçilen ve ruhu yansıtılabilen iki yere karşılık Poccock, Batı Afrika romanı ile ilgili araştırmasında, Nijeryalı bir yazarın Avrupalı romancıların, kendi ülkelerinde uzun süre kalmalarından sonra bile; doğanın, müziğin, sanatın, yerin ve zamanın yanlış anlaşılması ile ilgili olarak “hâlâ Afrika'yı bir Avrupalı hayali” ile tasvir ettiklerini söylediğini belirtmeden de edemez.⁹⁰

Görüldüğü gibi yabancı bir içerikte, bir romanı kurma zorluğu ile ilgili problemlerin sadece mekân değil, aynı zamanda zaman, toplum ve kültürle de ilgili olduğu unutulmamalıdır. Uzak yerlerin ruhunun ön plana çıkmasıyla çıkan etnik değerlendirmeler, yazarın betimlediği evrensel problemin de bir parçasını oluştururlar.

Bununla birlikte yazarlar, metinlerinin mekânlarını seçerken bazen nesnel verilerden bazen de bu nesnel verilerin onlarda uyandırdığı çağrışımlardan doğan anlamlardan yararlanırlar. Örneğin haritada birbirine bitişik olan iki yerden nesnel bir veri olarak söz edilebileceği gibi bu iki yer, yazarın alımlamasında çeşitli anlamlandırmalarla birbirinden ayrılabilir ve yazar, kendi tahayyülünde birbirinden ayırdığı bu iki yerlerden söz edebilir.

Yazarlar, eserlerinde kendi içinde belirli bir atmosfere sahip olan mekânını kurarken birtakım mekân çeşitlerinden de yararlanabilir. Robert Petsch bu konuda bir perspektif sunmaktadır. Yer ile mekân arasındaki ilişkilerin yapılanmasına göre belirli, mutlak ve doldurulmuş olmak üzere birtakım mekân çeşitlerinden söz eder: Belirli mekân, yer hakkında açıkça bilgilerin verilmesi durumuyken mutlak mekân, mekânın olay ve şahıslara bağlanmış olması, sağda solda verilen bilgilerin bütüne hizmet etmesi hâlidir. Doldurulmuş mekânsa mekânın olay ve şahıslarla uyumlu olması durumudur. Bu mekân olayı motive, şahısları ve sembolik anlamları karakterize eder. Edebî eserlerin kalitesini gösterense mekânın bu tipidir.⁹¹ Bu durumda bazı yerlere ait bilgiler sıralanırken bazen de mekânın diğer nesne ve şahıslarla olan ilişkisine göre bağlam içindeki yeri dikkate alınır.

Yazarların edebî metinlerde mekânı seçme ve yapılandırmasında Bakhtin'in zaman ve mekân birlikteliğini ifade etmek üzere önerdiği “kronotop” (chronotopos)

⁹⁰ Poccock, *a.g.m.*, s. 338.

⁹¹ Tepebaşılı, *Roman İncelemesine Giriş*, s. 109.

kavramı etkilidir.⁹² Bakhtin, zaman ve mekân arasında ayrılmaz bir bütünlük kurarken yazarın mekân seçimine katkı sağlayacak bir bakış sunar. Seçilen mekânın ya da manzaranın anlatsal açıdan zaman içinde de görünür olmalarını sağlamak önemlidir. “Bu yerin zamanı ne?” veya “Bu çevrenin zamanı ne?” soruları yer ve zamanın birbirini tamamlayıcı boyutuna gönderme yapmaktadır. Bakhtin’in bakış açısına farklı bir perspektiften katılan Urry, çevrenin, bu “zaman” ile tutarlı görüldükleri takdirde, görsel olarak yazar tarafından işlenmeye değer bulunabileceğinden söz eder.⁹³

Bununla birlikte bilimsel bulgular, değişen bakış açıları ve algılamalar da mekân seçimi üzerinde etkilidir. Edebî metinlerdeki coğrafi görünüm, özellikle de doğal görünüm, zaman içinde değişik şekillerde değerlendirilmiş olabilir. Doğanın rahatlatıcı, yüce ve İlâhi olduğu kavramı XVIII. yüzyılda ortaya çıkmış, insanın ruh hâlini etkileyen hava durumu ise XIX. yüzyıl yazarları tarafından işlenmiştir.⁹⁴ Buna bağlı olarak yüceliği ve ilâhiliği çağrıştıran doğa manzaraları ile ruh hâli üzerinde etkili olan iklimsel koşullara ait çevreler yazarların eserlerindeki coğrafi çevreyi oluşturur.

Çevrenin okunmasında gözle görünen maddî unsurların yanısıra zihinde gelişen, çevrenin duygusal boyutuna tekabül eden ve elle tutulur olmayan nitelikler, bir fotoğrafta ya da haritada yer almayacak şeyleri biçimlendirirler. Örneğin, bir Arap, Afrika ya da Güneydoğu Asya kasabasına girildiğinde, müziğin sesiyle ve pişen yemeklerin kokusuyla, satıcıların bağırtiları ve insanların birbirine çarpmaları ile karşılaşılır. Bunların tümü kişi için bu kültürlerle ilgili algıların temel parçaları olarak kalacaktır. Bu yüzden de kültür coğrafyacıları, kültürel coğrafi görünümde yollar, tarlalar ve insan faaliyetinin gözle görünür delilleri olan diğer tüm unsurları maddî kültür ve bir yerin sesi, kokusu gibi gözle görülmeyen ama ona karakterini veren özellikleri de maddî olmayan kültür unsurları olarak ayırmayı yararlı bulmaktadırlar.⁹⁵

Yere karakter veren veya o yerin karakterini tamamlayan unsurlara bir katkı da George Sand’dan gelir. Sand, *Mektuplar*’da şöyle der⁹⁶:

⁹² Bakhtin’in zaman anlamına gelen “chronos” ve mekân anlamına gelen “topos” kelimelerinden türettiği “kronotop” (zaman mekânları) terimi, zamanla mekân arasında çeşitli toplumsal deneyimler aracılığıyla farklı biçimlerde kurulan içsel bağların edebiyattaki özgül görünümünün adıdır. Anlatıya dayalı metinlerde, zaman ve mekânın bir arada bulunduğu, bir bütün oluşturduğu gerçeğine işaret eder. Bakhtin’e göre figürlere ve olaylara şekil veren zamansal-mekânsal dekor, anlatıyı ve metnin ideolojik merkezini oluşturur. Bk. Mikhail Bakhtin, *Karnavalın Romana*, (çev. Cem Soydemir), Ayrıntı Yay., İstanbul 2001, s. 27-32; Dervişcemaloğlu, *a.g.m.*, s. 70.

⁹³ Urry, *Mekânları Tüketmek*, s. 259.

⁹⁴ Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 73.

⁹⁵ *a.g.e.*, s. 95.

⁹⁶ Aktaran Himmet Uç, *Roman Eleştirisi Terimleri*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2006, s. 112.

“Ben bir yere karakter veren her şeyi severim, araba tekerleklerinin seslerini; Paris işçilerinin gürültüsünü, kırlardaki binlerce kuşun çığlıklarını, nehir üzerindeki araçların hareketlerini... Derin ve yoğun sessizliği.”

Yazarlar da coğrafyaya, o topluma has bu özellikleri eserlerinde işlerken bir kültür coğrafyacısı gibi davranmaktadırlar. Bu durum coğrafyanın romana yansıyan kültürel yönüne karşılık gelir.

Bu anlamda kültürün en iyi yansıdığı yerlerden biri de pazaryerleridir; bir yandan birbirlerine çok benzerken, ayrıntıya girildiğinde ise satılan ürünler, katılan satıcı ve alıcılar, bulunulan ortam bakımından derin kültürel ayrılıklar sergilerler. Geleneksel bir Afrika pazarının kokusu, manzarası, sesleri ne harita üzerinde gösterilebilir ne de bir başka nesnel yoldan başkalarıyla kıyaslanmaya çalışılabilir. Yazarlar pazaryeri, kapalıçarşı gibi mekânları tercih ederlerken de daha çok onların nesnel olmayan boyutuna gönderme yaparlar.

Korat ise yazarların doğayı ele alış biçimlerinde “genel” olarak üç eğilimden söz eder. Birincisi doğayı ve edebiyatı iç içe geçirerek anlatanlar (Jonathan Swift, Edgar Alan Poe, Hemingway, Max Frisch); ikincisi, doğayı bir fon olarak kullananlar (Dostoyevski, Balzac, Steinbeck, Paul Auster, Kafka ve James Joyce); üçüncüsü ise doğayı değil de Tanpınar gibi doğanın bir parçasını, mekânı edebiyata indirgeyenlerdir. Dostoyevski asıl olarak Petersburgludur, Balzac ise Parislidir. Steinbeck California’ya yakışır, Paul Auster New Yorkludur. Hemingway bir dünya vatandaşıdır; Kafka Prag’ı, Joyce Dublin’i akla getirir. Bu yazarlar, olayların nerede geçtiğini belirtse de, mekânın psikolojik atmosferini kendileri yaratırlar: Dostoyevski, Neva Irmağı’na övgüler düzmez, Pastemak veya Bulgakov Moskova’da Arbat Sokağı’ndan geçerler ama bu sokağın ruhlarındaki etkisini anlatmazlar. Joyce, Dublin’in mahallelerinde neredeyse ev ev dolaşarak hikâyeler kursa da, asıl amacı Dublin’in kentsel varlığı değil, insanların davranışlarıdır. Korat, belirli bir coğrafyayı öne çıkaran yazarlara ise İstanbul’un coğrafyası ve mimarisinden beslenen Tanpınar’ı örnek verir.

Korat, belli şehirleri veya coğrafi bölgeyi merkeze koyarak, oranın özellikleri içinde kahramanlarını hareket ettiren yazarların, o coğrafyanın yazarı olarak anılabileceklerini belirtir.⁹⁷ Gerçekten de Shakespeare’in Venedik’e, Joyce’un Dublin’e,

⁹⁷ Korat, “Yazar ve Coğrafya”.

Dickens'in Londra'ya, Hardy'nin Güney İngiltere'ye edebiyat yoluyla yaptıkları katkılar, edebiyat ve coğrafya ilişkisinin en çarpıcı örneklerinden sayılabilir.

Bununla birlikte mekânın şekillendirilmesinin kültürümüzü simgelediği kentler, kültürel coğrafi görünümün önemli unsurlarından birisidir. “Bir şehre bakmanın kaç türlü yolu varsa hepsini baştan sona deneyip kendilerine uygun olanı bulmaya”⁹⁸ çalışan yazarların, edebî eserlerine seçtikleri mekân ve coğrafi görünüm içinde kentlerin ayrı bir yeri vardır.

Barthes, şehrin bir söylem, bu söylemin ise bir dil olduğundan söz eder. Ona göre şehir sakinleriyle konuşur; biz, içinde bulunduğumuz kenti konuşuruz; bunu da orada yaşayarak, orada dolaşarak, ona bakarak yaparız.⁹⁹ Coğrafyacıda olması gereken özelliği vurgulayan J. P. Marsh ise “Bakmak bir işlevdir; ama, görmek bir sanat”¹⁰⁰ demektedir. Görmesini bilen yazarlar da tıpkı coğrafyacılar gibi şehrin okunabilirliğine büyük yer ayırırlar. Her şehrin belirli veya belirsiz, karışıklıklar, yanyanalıklar üzerine kurulu bir ritmi, bir dokusu vardır. Yazarlar da dil vasıtasıyla eserlerinde bu ritmin mekânını metinselleştirirler. “Metin yer mi yoksa yer bir metin mi” sorusundan hareket eden ve edebiyat-coğrafya ilişkisini eleştirel bir düzeyde ele alan *géocritique* de kent yazarlığına dikkat çeker. “Mekânı okumak metni okumaktır, metni okumak da mekânı okumaktır” denklemi ile Jean Roudaut'un “şehir bir romandır roman da kurgusal bir şehir” görüşü uzam ile dil-yazı-metin arasında kurulan ilişkiye dikkat çekerken bu bakış açısı edebiyat-coğrafya ilişkisi açısından da bir perspektif sunmaktadır.¹⁰¹

Bu süreçte yazar, eserlerinde ele aldığı kenti konumsal olarak jeomorfolojik bir birim olan yüksek bir tepeden gözlemleyip duyduğu hayranlığı dile getirebileceği gibi¹⁰² kentin içinden, kenti yaşayan biri olarak Lynch'in birimleriyle kentin yolları, duvarları, mahalleleri, kavşakları ve referans noktaları üzerinde de durabilir.¹⁰³ Langer'e göre kentin mekânsal biçimini değerlendirmek onun fiziksel boyutlarının yanında, yaratıcı anlamının da aranıdır.¹⁰⁴ Yazarlar da bu yaratıcı anlamın peşindedir. Yazarın mekâna dönük geliştirdiği bakış açıları, mekân seçimleri, yaratıcılığı üzerinde etkilidir.

⁹⁸ Hasan Ali Toptaş, *Uykuların Doğusu*, İletişim Yay., 3. Baskı, İstanbul 2011, s. 44.

⁹⁹ Roland Barthes, “Göstergebilim ve Şehircilik”, s. 268.

¹⁰⁰ Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁰¹ Westphal, *a.g.e.*, s. 158.

¹⁰² Victor Hugo'nun *Notre Dame de Paris* adlı eserinin “Kuşbakışı Paris” başlıklı bölümü bezer bir bakış sunmaktadır. Victor Hugo, *Notre Dame de Paris*, (çev. Nesrin Altınova), Sosyal Yay., İstanbul 1999, s. 119-141.

¹⁰³ Yazar-eser-kent bağlamında bir çalışma için bk. Emel Kefeli, “Yazarlar ve Kentler: Tanpınar ve *Beş Şehir* Örneği”,

¹⁰⁴ Harvey, *Sosyal Adalet ve Şehir*, s. 35.

Mekânın metinselleştirilmesi aşamasında “binanın varlığı, dört duvarı ile çatısında değil, içinde yaşanan mekândadır.”¹⁰⁵ diyen ve İsa’dan 500 yıl önce yaşadığına inanılan bir Çin ozanının sözleri oldukça anlamlıdır. Nitekim yazar, mekânı seçerken bu yaşanmışlıktan, mekânın katmanlı yapısından hareket eder. Bu katmanlı yapı hem inşa edilmiş fiziksel yapı hem de üst üste yaşanmışlıklara sahne olması bakımından önemlidir. Yazar da tıpkı bir arkeologun keşfi gibi “şehir içinde şehir içinde şehir” şeklinde zaman tabakaları keşfederken çok boyutlu bir coğrafya ve mekân algısı yaratır. Binlerce yıl birbirinin üzerine inşa edilmiş eski şehirler, bu algıyı yaratma hususunda idealdirler. Bu nedenle *birbiri ardına işgal*¹⁰⁶ edilmiş yerler, yazarın gözlemlerini üzerlerine çekebilir. Bu durumda yazar, yaşanmışlığı ve yaşamı metnin içine dâhil eder. Mekânın metinselleşmesi, yaşanmışlıklar üzerine kurulu metnin de mekânsallaşması anlamına gelir ki yer’in mekân oluşu, mekânın kent, ülke, coğrafya, dünya oluşu biraz da yazar iledir. Denilebilir ki mekânı mekân, coğrafyayı coğrafya yapan bir bakıma yazardır. Bu noktada Catharine Edwards’ın Roma kenti üzerine söylediği “Roma kenti, yalnızca tuğlayla ve mermerle değil, aynı zamanda onu yazanların sözcükleriyle de inşa edilmiştir.” sözleri daha anlamlı görünmektedir.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Gürhan Tümer, *İnsan-Mekân İlişkileri ve Kafka*, E. Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi Baskı İşliği, İzmir 1979, s. 3.

¹⁰⁶ “*birbiri ardına işgal-seçjuent occupence*” kavramı, 1929’da Derwent Whittlesey tarafından bir bölgenin kültürel coğrafi görünümünün evrimindeki birbirini izleyen aşamaları kategorize etmek için ortaya atılmıştır. Kavram, her birinin vurduğu kültürel damganın hâlâ devam ettiği, birbirini izleyen değişik nüfus grupları tarafından yerleşilmiş ve dönüşüme uğratılmış bir alanın incelenmesiyle ilgilidir. Burada, bir yer ve sahip olduğu kaynaklar, farklı teknolojiye ve farklı kültürel geleneklere sahip insanlar tarafından farklı farklı algılanmışlardır. Tümer’tekin, bu birbiriyle çelişen algılamaların kültürel coğrafi görünümünün içeriğine de yansıdığını, bu yüzden de günümüzdeki *kültürel coğrafi görünümün* bu tür katkıların bir bileşimi hâlinde ve iddiasının da birbirini izleyen her bir toplumun yaptığı katkıları yeniden inşa etmek olduğunu belirtir. Bk. Tümer’tekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 92.

¹⁰⁷ Aktaran Asım Öz, “Belleğin Karmaşık Yumağında Kent”, *Hece*, S. 147 (Mart 2009), s. 91.

II.3. EDEBİYAT COĞRAFYA İLİŞKİSİNİ YÖNLENDİREN FAKTÖRLER

Yazarın mekâna bakışını yönlendiren etmenler arasında kimliği, yaşadığı ya da seçtiği coğrafyanın yanısıra algısı, bakış açısı ve hafızasında yer edenler de mekân seçiminde yazarı besleyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Algı

Her insanın fizikî çevre hakkında zihinsel imajları vardır ve belirli bir kültür grubu içinde de algılanmış bu imajlar geniş ölçüde paylaşılır. Bu tür zihinsel imajları tasvir etmek üzere coğrafyacılar çevresel algı terimini kullanmaktadırlar. “Çevresel algı” ise kişilerin duydukları yoluyla çevreden uyarıcı olarak dünya hakkında bilgi edinme olgusu olarak tanımlanmaktadır. Belirli bir fizikî ortamda insanların farklı fırsatlar arasında seçim yapma şansına sahip olduklarını düşünüyorlarsa, çevresel algı üzerinde duranlar da insanların yapacakları tercihlerin çevrenin gerçek karakterinden çok algılanma şekline dayanacağı iddiasındadır. Herkes zihninde, daha önceden edindiği bilgilerden ve deneyimlerden, hayal gücünden oluşturduğu bir çevre imajı taşır. İçinde yaşanan, ziyaret edilen yerler, kitaplardan bilinen, sanat eserlerinde görülen, hayal gücüyle ve fanteziyle yaratılan yerlerin her biri zihindeki doğa ve insan imajlarına ayrı ayrı katkıda bulunurlar. Raleigh Gould’un sözleriyle “dünyayı pasaportsuz gezebilen gerçekler değil, hayallerdir”.

Algılama olayı ve bunun sonucunda beliren zihinsel model iki ana yorumdan etkilenir. Kişinin çevreye ilişkin kendi görüşü ve bu görüş üzerindeki kültürün etkisi. Herkesin kendi içgüdüleri ve duyguları tarafından yaratılan kendine özgü bir dünya görüşü ve kendi mekân imajı bulunduğu düşünülür. İnsanın tercihi, değerlendirmeleri, kararları ve davranışları bu imaja dayanır. Coğrafyacılar için kişisel mekândan çok daha önemli olan kültürün kişinin dünya görüşü üzerindeki etkisidir. Dolayısıyla çevrenin kültürler arasında değişik şekillerde algılanma yolları önemli bir inceleme alanı oluşturmaktadır. Kişisel deneyimlerin yarattığı özel ortamlar, özel dünyalar David Lowenthal’in deyiimiyle “özel coğrafyalar”da yatmaktadır.¹⁰⁸

Yazarların mekânı hangi yollardan algıladığı ve bu algının onun eserlerindeki mekânı yapılandırışını nasıl etkilediği önemli bir konudur. Eserlerini daha çok nesnel olarak varolan çevreye değil, kendi gördükleri, algıladıkları çevreye dayandıran

¹⁰⁸ Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 40-41, 88.

yazarlar, eserlerindeki nesnel çevreyi de algılama tarzları doğrultusunda şekillendirirler. Bu durumda yere dair verdikleri bilgiler, mekâna dönük algılama tarzını göstermesi bakımından ayrıca önem kazanır.

Romandaki uzamlar/mekânlar da yazarların “öznel” coğrafi algıları ile kurulur. Bu algıda yer bilgisi, harita okuma, coğrafyaya ait unsurlar yönlendiricidir. Barrel “teleskopik” ve “miyopik” olmak üzere iki tür algı biçiminden söz eder. Ona göre geniş “teleskopik” coğrafi algı ve zihinsel ufuk ile yerel “miyopik” coğrafi perspektif ve zihinsel ufuk arasında bir zıtlık vardır. Anlatıcı ile okurun geniş coğrafya algısı ise karakterlerin yerel algısından ayrılır ve bu farklılık karakterle okur arasında yabancılaşmaya neden olur.¹⁰⁹

Tümertekin, herkesin odadan başlayıp, eve, mahalleye, şehre, bölgeye ve ülkeye doğru uzanan bir dizi iç içe geçmiş “katmanlar” ya da halkalar hâlindeki yaşam mekânlarıyla çevrili olduğundan söz eder. Bu katmanlara ek olarak da yaşamında “ayrıcılıklı yerler” vardır, tüm diğerlerinden farklı olan, tıpkı “insanın doğduğu yer, ilk aşkını hatırladığı yer ya da gençliğinde ilk ziyaret ettiği yabancı ülke şehri” gibi.¹¹⁰ Yazarların da eserlerinde incelikte üzerinde durdukları ayrıcalıklı yerler vardır. Yerin ayrıcalığını sağlayan nedir? İlk ve son yer oluşu, güvenilir bir yer ya da yaşanılan bir yer oluşu, geçmişe tanıklık edişi bu ayrıcalığın sadece birkaç cephesini oluşturur.

Ev de bu ayrıcalıklı yerlerden biri olarak görülebilir. Pocock, doğum yerimizin “bizim dünyayı algılayışımızı belirleyen bir iz” olduğundan söz eder. Ona göre bir anlamda mekân ile mekânda köklerimiz salar ve oraya yerleşiriz. Sillitoe’e göre ise kutsal olsun veya olmasın “Hepimiz bir mekân anlayışı ile bu dünyaya geliriz, algılarımızın belirli bir parçası sonsuza kadar ışığı ilk gördüğümüz yere kök salmıştır.” Bu ilişki E. M. Forster’in yarım yüzyıldan sonra Hertfordshire’daki “Rooksnest” evini ziyaret ederken onayladığı ilişki ile aynıdır. “Bu ev benim çocukluğum ve emniyetimdir.” Forster’in algısında ev, çocukluk ve güvendir¹¹¹

Bakış Açısı

Yazarların belli bir coğrafyayı, bölgeyi veya mekânı algılayış biçimleri belli bir bakış açısının gelişmesine neden olur. Bu durumda yazarlar, çevreyi, geliştirdikleri bu bakış açısına göre tanımlamaya başlarlar. Ünlü filozof Kant, “Coğrafya için önemli olan

¹⁰⁹ Aktaran Vurmay, “Edebiyat, Coğrafya ve Uzam: Hardy’nin *Yuvaya Dönüş* Adlı Romanı”, s. 217.

¹¹⁰ Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 50.

¹¹¹ Pocock, “Place and the Novelist”, s. 339.

şey dünyaya bakış açısıdır”¹¹² derken bunun kazanılmasında önemli bir yeri olan coğrafi bilgiye; Şerif Aktaş ise "Mekânın panorama, peyzaj, dekor oluşu, yine hem bakış açısı hem de nakledilen vaka zincirinin mahiyeti ile ilgili bir problemdir.”¹¹³ sözleriyle mekânla bakış açısı arasındaki bağa dikkat çekerler. Gerçekten de çevrenin “okunma”sında, mâl edinilmesinde ve kullanılmasında yazarın bakışı önemlidir. Bakış, yazarı gündelik, sıradan deneyimlerden ayırarak kentsel peyzajın, kırsalın özelliklerine ya da gün batımı gibi tesadüfün oluşturduğu estetik doğa manzaralarına yöneltir. Belli bir coğrafyayı, bölgeyi yahut mekânı edebiyata taşımak isteyen yazar, onu estetize etmek durumundadır. Estetize edilerek edebî metinlere yansıyan yer ya da mekân bilgisi, yerin ve mekânın sıradanlığına “sıradışılık” katar. Bunu sağlayansa yazarın bakışıdır. Yazar tarafından seçilen yerler, hayal kurmayı gerektirir. Seçilen ve metne dâhil edilen bu yerler, her zaman karşılaşılanlardan farklı anlamlar içerebilirler.

Urry, bakışın göstergeler aracılığıyla oluşturulduğundan söz ederken “turist bakışı”nı örnek olarak verir. Örneğin turistler Paris’te öpüşen iki kişi gördüklerinde, baktıkları şey “değişmeyen, romantik Paris”tir; İngiltere’de küçük bir köy görüldüğünde, turistler “gerçek (mutlu) İngiltere”ye bakıyor olduklarını düşünürler. Urry’e göre “turist kendisinin göstergesi olarak her şeyle ilgilenir.... Dünyanın her yerinde, tanınmamış semiyotikçi ordularını oluşturan turistler, Fransızlığın, tipik İtalyan davranışının, Oryantal manzaranın, tipik Amerikan otobanının, geleneksel İngiliz publarının göstergelerinin peşinde iz sürer.”¹¹⁴ Başka coğrafyaları, “öteki mekânlar”ı ele alan yazarlar da bir anlamda “turist bakışı”na sahiptirler. Bir süre o coğrafyada konaklarlar. İkamet süreleri kısa dönemli ve geçicidir; “yuva”ya dönüş yönelimi hep vardır. Batılı yazarların oluşturdukları Doğu imgesi de neticede bu bakışın bir sonucudur.

İnsanlar kendi kişisel kriterlerine göre coğrafi görünümü değerlendirirler; şehirlilere çok güzel gelen kırsal alanlar, ıssız çöller, bir çiftçiye bomboş görünebilir. Yazarlar için de durum böyledir. Melvin Marcus’ün dediği gibi, “birbirine benzer coğrafi görünüm, örneğin Boris Pasternak’ın *Ve Durgun Akardı Don* romanındaki kurşununin egemen olduğu Ural-aşırı Rusya’sı ile Jack London’ın *Ateş Yakmak*’ındaki rengârenk muhteşem Yukon’unda nasıl da birbirinden farklı hâle gelmektedirler?”¹¹⁵

¹¹² Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 3.

¹¹³ Şerif Aktaş, *Roman İncelemesine Giriş*, Akçağ Yay., 2. Baskı, İstanbul 1991, s. 147.

¹¹⁴ Urry, *Mekânları Tüketmek*, s. 182.

¹¹⁵ Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 72-73.

Böylece edebî metinler, kişilerin “coğrafi görünüm”lere estetik tepkileri ya da bunlarla ilgili algıları ve değerlendirmeleri üzerinde etkili olmaktadır. Bir anlamda “aynı fotoğraf makinesiyle farklı görüntüleri yakalama”¹¹⁶ çabası olurken bir taraftan da Proust’ta olduğu gibi “aynı yerin değişik açıdan keşfedilmesidir”. Bu konuda Michel Raimond şöyle der¹¹⁷:

“(…) Manzara yer değiştirir ve her an değişik bir çehre kazanır. Bu başka bir manzaraya geçildiğinde değil, aynı yerin değişik açıdan keşfedilmesindedir.”

Edebî metinlerdeki yere ve mekâna yönelik bakış açıları çeşitlilik gösterebilir. Bazen yazarın veya anlatıcının bazen de karakterlerin ve hatta okurun bakış açısı söz konusu olur. Bakış açılarındaki bu çeşitlilik okurun metni farklı yollardan alımlamasına katkı sağlar. Anlatılması güç bazı mevzular, tezatlar, kişilerin ruh durumları, nesnelere ve karakterlerin romanda kazandığı farklı mekânsal ilişkiler, mekâna yönelik bakış açıları ile daha iyi yansıtılmaktadır. Buna göre bazı durumlarda mekânlara sembolik anlamlar yüklenebileceği gibi mekân ayrıca kişileştirilebilir. Yazarın mekânsal açıdan konumu, içsel/dışsal pozisyonu, olayları ve nesnelere görüşünü etkiler.

Hoffmann “görüş mekânı” içerisinde görme yetimizin algıyı yönlendirmesi açısından bir takım değişik görme biçimlerinden söz eder.¹¹⁸ Bunlar bakış alanını daraltan “küçük pencereler, anahtar deliği bakışı”; bakış alanının genişletilmesine katkı sağlayan “panoramatik veya kuş bakışı”; hava koşullarının ve gece gündüzün mekâna etkisini irdeleyen bakış; aynanın yansıtırken pencerenin ufka yönlendirdiği “ayna-pencere bakışı”; bakışı kişinin içinde bulunduğu durumun yönlendirdiği “özel bakış”; kapalı gözlerle hayal edilebilen mekânların kurgulanabildiği “imgesel bakış” alanları; olmayan bir şeye geçerlilik kazandıran iç bakışın bir örneği olan “vizyon (hayal) mekânı” ve özne açısından görülebilen her şeyin değerli olduğu “ütopik bakış”tır. Yazar, anlatıcı ve roman kişisi dikkatlerin daha çok bakılana odaklandığı bu görme biçimlerinden birini yahut birkaçını tercih edebilir. Mekâna yüklenen sembolik anlamların ortaya çıkarılması açısından bu görme biçimleri aynı zamanda okur için de birer ipucu niteliğindedir.

¹¹⁶ Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar*, s. 13.

¹¹⁷ Aktaran Galip Balıran, *Alain Robbe-Grillet ve Yeni Roman*, Çizgi Kitabevi, Konya 2002, s. 133.

¹¹⁸ Tepebaşılı, *Roman İncelemesine Giriş*, s. 93.

Bellek-Hafıza

Mekân bir bakıma, zamanın düşünce ve imgelem dünyalarının yansıdığı birer ayna gibidir. Her zamanın ve her toplumun farklı mekân temsilleri vardır. Bu nedenle mekâna dair çözümlenmeler, çoğunlukla yer, bellek, kimlik, temsil, aidiyet, vb. bağlamların tümünü kapsayacak geniş bir imgelem dünyasına gönderme yapar.¹¹⁹

Coğrafya da yazara nedenler, sonuçlar, yanılısamlar sunan bir imgeler toplamıdır. “(...) Doğada ayrı duranlar imgelem aracılığıyla bir bütünlüğe kavuşur. Sanatçılar bu ortak imgelem ve duyuş tarzı aracılığıyla bireysel dünyalarının yanısıra evreni de mikro düzeyde âdeta yeniden yaratmaktadırlar.”¹²⁰ Doğa ile insanın bütünleşmesini sağlayan unsur, yazarın imgelem gücüdür, yazar hayal gücü sayesinde seçilen ya da yaşanan coğrafyayı estetik bir süzgeçten geçirerek edebî metinlerde bir bütünlüğe kavuşturmuştur. Her yazarın kendine özgü bir imge dünyası vardır. Yazarların dünya görüşleri ve estetik anlayışlarındaki farklılığa göre bu imge dünyası değişiklik gösterebilmektedir. Serdar Rifat Kırkoğlu, zihinde yeniden yaratım sürecinin taşıyıcı ögesi olarak imgeyi görür ve ona göre genel anlamda tüm sanatlar “imgeleştirici bilinç”in ürünüdürler. Sartre’a göre de imge bir durum, katı ve donuk bir kalıntı değil, bir bilinçtir; daha doğrusu bilincin nesnesiyle kurduğu ilişki biçimidir.¹²¹

İmge ile bilinç kadar imge ile bellek arasında da bir ilgi vardır. Bellek, mekâna dönük imgelerin oluşmasına zengin bir veri sunar. Hatırlananların görsel imgeleme boyutuna odaklanılırken bunların mekândaki konumu önemlidir. Yaşanan olayları kodlama, depolama ve hatırlama süreçleriyle ilgili olan bellekteki imgeleme sürecinde, olayın geçtiği mekânın ne derece görsel olarak hatırlanıp öyküleştirilmesi yazarın metni üretim sürecine katkı sağlar. Bu çerçevede olay yerini hatırlama, olayın geçtiği çevreye ilişkin ayrıntılar, hafızanın yanılması sonucu beliren hayalî mekân ve gerçek mekân ayrımı öne çıkar.

A. Huyssen, bellek tanımında belleği oluşturanın geçmiş ile şimdi arasında ince bir yarıklık olduğunu söyler. Bu yarıklık, belleği güçlü bir şekilde canlı tutar, onu arşivden ya da başka herhangi bir depolama ve yeniden çağırma sisteminden ayırt eder.¹²² Gerçekten de mekânla dinamik bir şekilde ilişkiye sahip olan ve onu kaydeden,

¹¹⁹ Ömer Aytaç, “Mekân(in) Sosyolojisi: Toplumsalın Yeniden Kuruluşu”, s. 876, 881.

¹²⁰ Nazan Aksoy, “Coleridge’nin Şiir Kuramı”, *Şiir ve Şiir Kuramı Üstüne Söylemler*, (Nazan Aksoy, vd.), Düzlem Yay., İstanbul 1996, s. 48-49.

¹²¹ Serdar Rifat Kırkoğlu, “Anlatı Sanatının Olmazsa Olmazı: İmge”, *kitap-lık*, S. 74 (2004), s. 76.

¹²² Ayman, “Bellek Mekânı Olarak Sınır ve Ötekilik: Kars Şehri”, s. 151-152.

şekillendiren bellek, tarih ve geçmiş, bugün ve gelecek arasında bir süreçtir ve her zaman kendini var eden bir konuma sahiptir. Bachelard, “Uzam, peteklerinin binlerce gözünde, zamanı sıkıştırılmış olarak tutar. Uzam buna yarar.”¹²³ derken mekânın anılarımızı saklama, depolama işlevine gönderme yapar ve mekânın kişileri ve olayları anımsatmaya devam eden değişmezlik noktalarını sağlayarak, zamanı dondurduğunu belirtir. Edebî metinlerin yaratılması sürecinde anımsananla unutilan, yazarın seçtikleriyle kurguladıkları arasında belleğin rolü önemlidir. Nitekim bellekteki izler zaman ve mekân boyutundan geçirilerek metne dâhil edilir.

Game’in açıkladığı gibi “Mekân, anıyı olası kılacak biçimde zamanı dönüştürür”¹²⁴, bu nedenle ev gibi bir mekân, özellikle anı oluşumunda önemli bir rol oynar. Ev, içerisinde hayal kurmayı barındırır. Coğrafya da üzerinde yaşanılan bir yer, kara parçası olmanın ötesinde tıpkı mikro birim olan ev gibi “insanın düşünceleri, anıları ve düşleri için en büyük birleştirici güçlerden biri”¹²⁵dir. Hatırlama ve unutma belli bir coğrafyada ve mekânda gerçekleşir, belli bir mekâna/uzama bağlıdır. “Bir koku, bir bitki, bir manzara” hatırlamaya ivme kazandırır. Mekânı/uzamı fiziksel, zihinsel, psikolojik, hayalî, tarihî, ideal uzam olarak sınıflandırabiliriz. Fiziksel uzam diğerlerini içinde barındırır.¹²⁶

İnsanlar ve eylemler geçip gitse de mekânlar, bütün yaşanılmışı muhafaza eden ve hatırlatan yapıyla ortadadır. Derinliklerinde yatan ve biriktirdiklerinden oluşan bu anlam dünyalarını başka zamanlarda anlatmaya devam ederler. Bir bölgeye ilişkin hikâyeler, anlatımlar, tarihe geçmeyen bellekteki izleriyle mekânı, birer bellek mekânı hâline getirebilir.

Bununla birlikte mekân, fiziksel olarak yitirildiği anda zihinlerde yeniden kurulabilir. Simgeler zihinde yeniden canlanır; simgesel düşün o kadar sıradanlaşır ki o mekânla tekrar karşılaşıldığında onda olan özelliklerden değil de onun hayalinin anımsattıkları üstünden iz sürülür. Terk edilen ya da kaybedilen yer, düşsel bir algıda, yazarın hayalî hafızasında yeniden kurulabilir. Bu yazar için heyecanlı bir yolculuktur.

Zaman, yerin fiziksel özelliklerine değişim getirirken tekrar ziyaret edildiğinde sürprizlerle karşılaşmayı da sağlar. Örneğin Laurie Lee, 1971’de *A rose for winter:*

¹²³ Bachelard, *Uzamanın Poetikası*, s. 43.

¹²⁴ Urry, *a.g.e.*, s. 41.

¹²⁵ Bachelard, *a.g.e.*, s. 41.

¹²⁶ Kefeli, “Coğrafya Merkezli Okuma”, s. 429.

travels in Andalusia adıyla yayımlanan kitabında San Antonio'ya dönüş ziyaretinde, kendisi içinde yatan "hata"yı açıkça kabul eder¹²⁷:

"Kasabaya doğru gittim ve bu yolu kendime yeniden tanıtmaya çalıştım. Fakat tabii ki kesinlikle aynı değildi. *Hafızam*, yıllardan sonra, eski kasabayı yıkmıştı, yeniden inşa etmişti, sokakları farklı bir düzende yapmıştı ve bazı baskın işaretlerini tamamen silmişti. O zaman ben de yıkıldım, yeniden inşa oldum ve birçok izim tamamen silindi. Kasaba, hepsinden sonra, gerçek olarak kaldı ve ben değişen bir masal.." (*vurgu bana aittir*).

Bachelard, "(...) Düşler sayesinde, yaşamımızdaki çeşitli konutlar iç içe girer ve eski günlerin hazinelerini korur. Yeni evimizde aklımıza eski konutlara ilişkin anılar geldiğinde, Hareketsiz Çocukluk ülkesine, anımsanamayacak kadar eskide kalanlar gibi hareketsiz duran o ülkeye gideriz.(...) Dış dünyanın anıları eve özgü olanlarla asla aynı tınıya sahip olamayacak. Evle ilgili anıları aklımıza getirirken, bu anılara düşsel değerler katarız."¹²⁸ sözleriyle benzer bir duruma işaret eder. Yazarlar da "Belleğin uzak köşelerine sızıp oralarda yatan çocukluk hatıralarını"¹²⁹ eserlerine dâhil ederlerken okuru ve bir bakıma kendilerini de aydınlatırlar. Neticede mekân, geçmiş ve şimdikiyi birleştiren bir imge gibi yaşanır. Mekân, burada geçmiş yaşamı mekânlaştırır.¹³⁰ Kültürel simgeler deposu olarak işlev gören kentler, ülkeler, uzamlar da insanlara ait anıların ve geçmişin ambarıdır¹³¹ ve bu yönüyle yazarların imgelemine canlı tutarlar.

¹²⁷ Pocock, *a.g.m.*, s. 344.

¹²⁸ Bachelard, *a.g.e.*, s. 40.

¹²⁹ Hasan Ali Toptaş, *Uykuların Doğusu*, s. 52.

¹³⁰ Tepebaşı, *Roman İncelemesine Giriş*, s. 94.

¹³¹ Bachelard, *a.g.e.*, s. 41.

II.3. YAZARIN COĞRAFYAYI KULLANMA ARAÇLARI

Coğrafya bazılarında uzak yerlerle ilgili imajlar uyandırıp, hiç kimsenin gitmediği yerlere giden *cesur kâşifleri* hatırlatırken; diğer bazıları için de dünyanın en uzun nehirleri, en yüksek dağları, en büyük şehirleri anlamına gelir. Bu durumda düşsel coğrafya ile coğrafi bilgi örtüşür. Yazarlar da tıpkı *cesur kâşifler* gibi yeni mekânlar keşfedebilir, keşfettikleri bu yerleri hayallerinde yeniden canlandırabilirler. Bu noktada harita, zihin haritaları ve seyahat, roman kurgusunda yazarın elinden tutan coğrafi malzemeler olarak düşünülebilir.

Harita

Keşfedilen veya hayalde canlandırılan yerler, yazarın hiç görmediği önceden varolan ancak daha sonra haritadan silinmiş yerler olabileceği gibi hâlihazırda yaşayan yine de yazar tarafından henüz görülmemiş hayalde canlandırılan yerler olabilir. Yazarın bu canlandırma aşamasındaki en önemli araçlarından birisi haritadır. Harita, üzerinde yalnızca bilindik yerlerle değil, aynı zamanda keşfedilmeyi bekleyen alanlarıyla da yazarlar için cazip birer nesnedir. Haritalar, ansiklopedi bilgileri, rehber kitaplar vs. yanında yazarın hayallerinin canlandırılmasında ona eşlik ederler. Coğrafyanın yazılması kadar okunması da önemlidir ve harita üzerinde coğrafyayı okumak yazara coğrafyacı kimliği kazandırabilir. Yazarlar, bir kenti harita, kroki gibi araçlardan yararlanarak coğrafi bilimsellik üzerinden anlatabilir ve böylece okura yabancı olduğu bir mekânda yolunu bulmasına yardımcı olabilecek bir haritanın çerçevesini çizebilirler. Bu noktada yazarın “duygusal uzamı” ile “geometrik uzamı” birleşir ve metinde uzamsal anlamda metnin haritalandırılması gündeme gelir.

Yer adlarını bilmek coğrafyanın kendisi olmamakla birlikte coğrafyanın araçlarından sadece birisidir ve harita üzerinden yer adlarıyla romanını ilerleten yazar da bir yerden sonra tıpkı coğrafyacı gibi “konuşan bir atlas”¹³² a dönüşebilir. Tally, zamanın içindeki durumumuzu anlamlandırmak için kurgusal bir “tik-tak” “kroki” yaratıldığı gibi mekânsal ve coğrafi durumumuzu krokileştirmek (buradaki “kroki” kelimesi aynı zamanda plan, şema veya harita anlamına da gelmektedir), bir kimsenin diğer bir kişinin dünyasını anlamasına olanak sağlamak ve dünyada-evde-olmak için de

¹³² Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 1.

geçici olarak anlamlandırma sistemi yaratan edebî haritacılığın bu anlamda anlatının işlevine de temas ettiğini belirtir.¹³³

Malcolm Bradbury *The Atlas of Literature* (Edebiyat Atlası) adlı kitabında edebiyat ve coğrafya arasındaki ilişki için “edebiyatın kendisi bir atlas, evrenin, hayalî bir haritasıdır” der¹³⁴:

“Şiirimiz, romanımız tiyatromuzun ta kendisi dünyanın bir haritasını çizmektedir: geniş bir yelpazede, bazı kısımları aydınlık, bazıları karanlık hep uzam ve zamanda değişen. Yazdıklarımızın büyük bir bölümü bir yerdeki köklerinin öyküsüdür: Bir manzara, bölge, köy, kent, ulus ya da kıta. Daha çoğu seyahatler odesasıdır: Macera, keşif, arayış, hac yeni dünyalara yolculuklar. Dahası, mekânların kendisi onlar hakkında yazılanlarla değişir ve anlamlarını ve mitsel özelliklerini kısmen edebiyattan alırlar.”

Harita, hem bilimsel bir araç hem kültürel bir simge olarak modernlik deneyimi içinde farklı roller üstlenmiştir. Dünyayı isimlendiren, insanları sınıflayan, mekânların sınırlarını belirleyen ve sosyo-politik-ekonomik alanları bölgelendiren bir araç¹³⁵ durumundaki harita, *coğrafi betimleme* biçimidir. Yazarlar haritanın bu gücünden alabildiğine yararlanır. Harita aracılığıyla iktidarın toplum üzerinde kurduğu egemenliğe benzer bir otoriteyi yazar harita yoluyla ve estetik bir gayeyle okurları üstünde kurar. Uzaktaki kişileri ya da yerleri hayal etmeye çalışan romancılar, okuru da hayal etmeleri için yönlendirirler. Bunu yaparken estetize edilmiş coğrafya bilgisi ve coğrafi düşün/tahayyül/imgelem işin içine girerken öğretici/faydacı bir gayeye hizmet edecek şekilde salt coğrafi bilgi de gündeme gelebilir. Elbette haritanın okunması, yorumlanması başka bir çaba gerektireceği gibi harita okuma becerisi de yazardan yazara farklılık gösterir. Yazarın eğitimi, kültür seviyesi, içinde bulunduğu dönem, dönemin ekonomik, sosyal, siyasî, tarihî ve edebî altyapısı ve geleneği bu beceriyi tetikleyici bir mahiyet kazanır. Aynı zamanda içinde yaşadığı coğrafyanın farkındalığı ve bu coğrafyanın dünya içindeki yerinin anlaşılması saydığımız harita okuma bağlamında tetikleyici nedenler arasındadır ve tüm bunlar haritadaki nesnelere bakmak için yazarın kullanacağı birer “mercek”tir.

¹³³ Tally, “Geocriticism and Classic American Literature”, s. 7.

¹³⁴ Aktaran, Vurmay, “Edebiyat, Coğrafya ve Uzam: Hardy’nin *Yuvaya Dönüş* Adlı Romanı”, s. 208.

¹³⁵ John Pickles, *Uzamların Tarihi Haritacılık Mantığı Haritalandırma ve Coğrafi Olarak Kodlanmış Dünya*, (çev. Kerem Işık), YKY, İstanbul 2011, s. 52-53.

Harita okuma aynı zamanda dolaylı olarak coğrafyanın da okunması anlamına gelmektedir. Nitekim bazı yazarlar eserlerinde belli bölgeleri harita pratikleri üzerinden okuyup yorumlayabilir ve okurun gözünde somutlaştırabilirler.

Ryan mekânla ilgili bilgilerin “harita stratejisi” ve “gezinti stratejisi” olarak adlandırılan iki temel strateji çerçevesinde düzenlendiğinden ve kurgusal anlatılarda daha çok gezinti stratejisinin, bazı postmodern metinlerde ise harita stratejisinin kullanıldığından bahseder. Buna göre harita stratejisinde, mekân, her yerde bulunabilen ve olayları tepeden gören Tanrısal bakış açısıyla, yüksek bir noktada konumlanmış bir gözlemcinin bakışı arasında değişen bir perspektiften bir manzara şeklinde canlandırılır. Bu, bir anlamda panoramik bakışa tekabül eder ve mekân, soldan sağa, kuzeyden güneye, ileriden geriye gibi kesitlere ayrılarak metin, bu kesitleri sistematik bir şekilde kapsar.¹³⁶ Buna göre mekân ve çevre, olay örgüsünün mantığında birincil önem taşıyorsa, mekânın temsilinde bir araç olarak dilin sınırlı oluşu, anlatı dünyasının grafik haritasıyla telafi edilebilir. Grafik haritaların seyahat öykülerinde ön plana çıkan bir diğer işlevi okuyucuların bilişsel bir harita oluşturmak için sarf ettikleri çabayı asgariye indirmesi ve anlatı dünyasının içine dalmayı sağlayan zihinde görselleştirmeyi kolaylaştırmasıdır.¹³⁷

Haritalar, yazarların dünyaya ulaşma yollarından birisidir. Dünya ile metin arasında kurulan ilişkide haritalar, yazarların dünyayı sunuş biçimine katkı sağlarken onlar da haritalarla okurun dünyayı algılayışını şekillendirirler. Bunu yaparken bir bakıma kendi dünyalarını da şekillendirmiş olurlar. Bu bağlamda, yazarın metnini haritalandırırken bulunduğu konum önemlidir. Nitekim yazarın metnini haritalandırması bilgiyi bir sunum şeklinden farklı bir sunum şekliyle yeniden aktarması anlamına gelmektedir. Buna göre metnini hangi dünyada haritalandırdığı, dünyaya hangi konumdan baktığı, hangi inanç sistemleri ve kurallarla hangi amaç için harita çizdiği, bulunduğu konumun içini hangi imgelerle, hangi konu ya da kişilerle doldurduğu konusu önemlidir. Konumunu yönler kuzey-güney, doğu-batı doğrultusunda belirleyebileceği gibi bu eksenlerin içini din (İslamiyet Hıristiyanlık gibi), medeniyet (Doğu-Batı medeniyeti gibi), yönetim (efendi-köle ya da sömüren-sömürülen gibi), ekonomi (zengin-fakir gibi) olmak üzere doldurabilir. Bunun yanısıra iç-dış ilişkisine göre (içerden-dışarıdan ya da ben/biz-öteki) ve dikey bağlamda (alçak-yüksek) olmak

¹³⁶ Dervişcemaloğlu, *a.g.m.*, s. 81. Ayrıca bk. Ryan, “Space and Narrative” adlı makalenin “The Textualization of Space” başlıklı kısmı, 3.2.

¹³⁷ Ryan, *a.g.m.*, 3.2.

üzere çeşitli açılardan da belirleyebilir. Coğrafi hayal gücü haritacılık imgesiyle birleşir ve bu bir anlamda “parmak”la “göz”ün birleşimine karşılık gelen “görme ve düşünme yöntemi”¹³⁸nin hikâyesidir. Bu hikâyede yazarlar, işaret ettikleriyle bilinmeyeni/görülmeveni bilinir ve görünür kılarlar.

Harita üzerindeki gölgeler, işaretler, çizgiler neyi ifade eder? Yahut İsviçreli coğrafyacı Gunnar Olsson’un dediği gibi “Coğrafya çizgi çizmek ve çizilen bu çizginin yorumlanması değilse nedir ki?” Bu çizgiler, gölgeler özetle haritadaki her bir yer veya nokta ya bireysel deneyimlere işaret etmekte ya da o noktanın kendi tarihsel geçmişine işaret etmektedir. Bir parmakla bir gözün hikâyesi olarak görülen haritada parmak işaret etmek için kullanılmaktadır. Dikkatimizi çekmek istediği yöne işaret eder. Bir şeyi tanımlayabilmek için dünyanın akışını işaret eder: Dikkatimizi çekmek için bir alandaki bir noktanın, bir mekânın ya da bir nesnenin sınırlarını çizmektedir.¹³⁹ Yazarların da yaptığı bir anlamda budur. Yazar dünyayı nasıl işaretler ya da nasıl tanımlar? Metnini nasıl haritalandırır? Bu durum yazardan yazara farklılık gösterir. Metnini haritalandırırken işaret ettiği önemli yerlere sembolik anlamlar yükleyebilir, bir takım mekân temsilleri yaratabilir ve bunlardan temsili mekânlara varabilir.

Bu açıdan haritalar yazarlara gerçeklik hakkında farklı bir bakış açısı sunarlar. Onlar haritalar aracılığıyla dünyayı yeni bir ışık altında görmeye başlar. Bu çerçevede “parmak” ve “göz” önemlidir. Yazarların gördüğü ve göstermek istediği, bazen gözüyle -daha müphem- bazen de parmağıyla -daha açık- işaret ettiği şey okurun da görmesini istediği şeydir. Görülmesi istenilen gerçeklik, dünyaya ait nesnel gerçeklikler olabileceği gibi yazarın imgelemine, duygu ve düşünce dünyasını gösteren öznel gerçeklikler de olabilir. Yazarın haritalar aracılığıyla ortaya koyduğu imgelerden birtakım psikolojik, ideolojik ve simgesel anlamlar çıkarılabilir. Nitekim harita, yazarlar için sadece haritada bulunan doğru bilgiler demek değildir. Pickles’in dediği gibi “harita yorumuna açık bir eylemdir”.¹⁴⁰ Bu çerçevede yapılmasının arkasında farklı nedenler ve okunmasıyla ilişkili değerler olan haritayı yazarlar amacına yönelik kültürel bir nesne olarak kullanabilirler. Bu nedenle edebî metinlerde ortaya çıkan çizilmiş imajların anlaşılması için yazarın niyeti, içinde bulunduğu zaman dilimi ve kültürü de göz ardı edilmemelidir. Bu çerçevede John Berger’in “eğer görmek kültürel bir deneyimse

¹³⁸ Pickles, *a.g.e.*, s. 31.

¹³⁹ *a.g.e.*, s. 27-28.

¹⁴⁰ *a.g.e.*, s. 84.

“görme biçimleri”nde önemli farklılıklar vardır” sözü daha anlamlı görünmektedir.¹⁴¹ Metindeki harita, dünyayı bize yazarın gördüğü ve bizim de görmemizi istediği şekilde gösterir. Ancak bu da yeterli değildir. Okurun metni yorumlaması, metnin anlamını algılamaya çalışması da önemlidir. Neticede okuyucunun dünyasıyla yazarın dünyasındaki ufukların birleşmesiyle harita, farklı anlamlar ima edebilir.

Yazarlar devlet araştırmacıları tarafından çizilen haritalardan yararlanabilecekleri gibi başka haritalar, kâşiflerin notları, çizimleri, fotoğrafları, gezginlerin raporları, istatistik gibi verilerden de yararlanabilirler. Böylelikle yazar, metnin haritalandırılma sürecinde hem yazar olarak kendi izleyeceği yolu hem de kahramanının yol haritasını belirlemiş olur. Artık harita, yazarın baktığı bir nesne olmaktan çıkarak kendi imge dünyası ve bilişsel haritaları ile yaptığı bir şey hâline dönüşür. Bununla birlikte edebî metinler de yazarın, dünyanın simgesel veya mecazî bir tasvirini ürettiği ve kişiyi içine koyduğu bir haritasal uygulama alanı hâline gelir.¹⁴²

Yazar, okura kurmaca bir coğrafyanın haritasını sunabileceği gibi romanını bir harita gibi de düzenleyebilir. Bölüm başlıklarıyla bile okuru yolculuğa çıkaran yazar, bu yolculukta ona bir harita sunabilir. Böylece harita okura bambaşka dünyaların kapılarını açar. Bu bağlamda harita gerçekliğin temsili olmaktan çok soyut simgelerin oluşturduğu sistemler tarafından meydana getirilen bir gerçeklik “uzantısı” durumundadır. Harita, bu simge ve ikonları öğrenmeye, kabul etmeye -“inanıp desteklemeye”- gönüllü olduğu sürece tanınabilecek bir dünyayı, belirli anlam ve bilgilerin sunulduğu kodlanmış bir dünyayı işaret eder.¹⁴³

Zihin Haritaları

Edebî metinlerde yazarların coğrafyayı ve mekânsal olanı deneyimleme, işleme sürecine katkı sağlayan unsurlardan biri de “zihin haritaları”dır. Bu nedenle Kefeli’nin de işaret ettiği gibi kişilerin edindikleri bilgiler ve deneyimlerle oluşan zihin haritaları edebî eserlerde değerlendirilmesi gereken hususlardan biridir.¹⁴⁴

“Zihin haritaları” ya da “bilme öğrenme haritaları” olarak adlandırılan bu haritalar, Dawns ve Stea tarafından “insanların kendi mekânsal çevreleri hakkında bilgiler edinme, bu bilgileri depolama, çağrışım yapma ve değiştirmeyi mümkün kılan

¹⁴¹ John Berger, *Görme Biçimleri*, (çev. Yurdanur Salman), Metis Yay., İstanbul 2014, s.

¹⁴² Robert T. Tally, “Literary Cartography: Space, Representation, and Narrative”, s. 2. Bu makale Austin, TX Anlatı Çalışmaları için Uluslararası Topluluk Konferansında 1 Mayıs 2008 tarihinde sunulmuştur. <https://digital.library.txstate.edu/bitstream/handle/10877/3932/fulltext.pdf?sequence=1> (25.06.2012).

¹⁴³ Pickles, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁴⁴ Kefeli, “Coğrafya Merkezli Okuma”, s. 429.

bilme öğrenme süreçlerini içine alan bir yapı” olarak tanımlanmıştır. Örneğin İstanbul’daki Mavi Cami hatırlanmak istendiğinde, zihnin doğal eğilimiyle yapılacak şey, bu binayı görülen başka ünlü İstanbul camileriyle ilişkili olarak bir yere oturmak ve daha sonra mavi rehberdeki (Blue Guide) tüm İstanbul’u gösteren haritadan neler hatırladığını gözünde canlandırmak yönündedir. Bu açıdan zihin haritaları aslında kafamızdaki resimlerdir. “dışarıdaki dünya”yı “kafamızdaki resimlerden” ayırt eden Walter Lippmann’a göre “dışarıdaki dünya”, gerçek şeylerin bulunduğu yerdir; ama “kafamızdaki resimler”, birtakım etkenlerle biçimlenmiş olarak ön kavramalara, yanlış kavramalara ya da eksik kavramalara dayanmaktadır.¹⁴⁵

Jameson da “bilişsel haritalar”dan söz eder. Ancak o, bilişsel haritaları, bireyin günümüzün bütünlük algısından yoksun, birbirinden kopuk parçalanmış, *şizofrenik* mekânlarında bulunan kişilerin bu kopuk mekânları zihinlerinde birbirine bağlayabilme, bu parçalanmışlıkla baş edebilme ve kendisini dünya içinde konumlandırabilmeleri için öngörür.¹⁴⁶

Zihin haritaları mekâna sinmiştir ve daima mekânsal ve zamansal olanla bizi karşı karşıya getirir. Zaman/mekân iç içeliği ve birbirlerini etkilemelerine ilişkin olarak Lefebvre de “zihinsel mekân” kavramından söz etmektedir. Ona göre zihinsel mekân, kişinin yaşam deneyimi, çevresini algılaması ve kavraması olmak üzere üç unsurdan oluşmakta; farklı bilgiler, geçmişe ait anılar, unutuşlar, yanlış anlamalar, iddialar ve türlü inanışları içinde barındırmaktadır.¹⁴⁷

Haritalar toplumun ürünüdür ve onları üreten toplumun dünyaya bakışını, düşünce tarzını ve amacını yansıtan kültürel anlatımlarının birer işaretidirler. Tümertekin, ilkel insanın kullandığı haritadan söz ederken tam da bu kültürel duruma işaret eder¹⁴⁸:

“Eğer ilkel insanın kendi arazisi hafızasında mükemmel bir zihin haritası hâlinde yer etmiş olsaydı, bir haritaya da ihtiyaç kalmayacaktı çünkü harita, ancak bir alan hakkındaki bilgisi yeterli olmayan kimseye bir iletişim sistemi oluşturmada yardımcı olabilir. Ama insanın geceleri bile tereddütsüz kullanacağı zihnindeki böyle bir harita,

¹⁴⁵ Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 42-43.

¹⁴⁶ Aytaç, “Moderniteden Postmoderniteye Değişen Mekân Anlayışları”, s. 892; Fredric Jameson, “Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantiği”, *Postmodernizm*, (hzl. Necmi Zekâ, çev. Güleğüş Naliş vd.), Kıyı Yay., 2. Baskı, İstanbul 1994, s. 111-115.

¹⁴⁷ Aytaç, *a.g.m.*, s. 898.

¹⁴⁸ Tümertekin, Eskiçağ’da coğrafyadan söz ederken okuryazarlık öncesi insanların yol bulmayla ilgili becerilerinin geliştirilmesine dayanan bilgilerin ihtiyaç duyulduğunda şekle (taş, kayalara oyulmuş şematik şekiller) dönüştüğünü belirtir. Bk. Özgüç, E. Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar*, s. 26.

okuma-yazma çağından önce iletişim yolları olarak mekân ilişkilerini ‘daireler, yaylar ve çizgilerden oluşan’ sembolleri kullanarak gösteren bir haritaydı.”

Zihin haritaları kişinin deneyimleriyle ya da edindiği bilgilerle şekillenirler, dolayısıyla kişiden kişiye farklılık gösterirler. Ryan, herkesin aynı yerde yaşayabildiği halde genel mekânların aksine kişiler arasında farklı zihin haritaları inşa edilebileceğinden söz eder.¹⁴⁹ Bir kimsenin yaşadığı yer de onun mekân algısını etkiler. Kişilerin dünya görüşleri ve zihinsel imajlarının yaratılmasında yaşadıkları yerin, kendilerine tanıdık olanın etkisi büyüktür.

Zihin haritaları hikâye ve mekân arasındaki bir bağlantı olarak görülmektedir. Göstergeler ve zihin haritaları çeşitli münasebetlerle gerçek mekânla bağ kurarlar. Ryan’a göre gerçek mekânlarla zihin haritaları arasındaki bağlantı sadece imajlar yoluyla kurulabilmektedir.¹⁵⁰

Yazarların da mekân seçiminde zihinlerinde oluşturdukları haritalar oldukça önemlidir. Mekân konusunda bir tercih yaparken kendi hafızasındaki dünya imajı yoluyla, yani kişisel deneyimleriyle elde ettiği coğrafi görünüme ait imajlar yoluyla karar vermek durumunda kalır. Buna göre yakın ve tanıdık yerler seçilebileceği gibi uzak ve değişik yerler de tercih edilebilir. Tercihindeki mekân imajı, yazarın zihin haritası olarak kabul edilebilir. Bu yönüyle zihin haritaları yazarların mekânsal karar verme olgusunun önemli bir parçasını oluşturmaktadırlar.

Okuyucular da anlatı metnini okurken, bir taraftan da mekânla ilgili bilgileri zihinlerinde tıpkı bir “harita” gibi bilişsel bir model şeklinde toplarlar. Bu zihinsel modeller, okuyucuların, karakterlerin hareketlerini mekân içinde kavrayıp gözlerinde canlandırmalarını sağlar. Zihindeki haritalar, hem okuma süreci boyunca dinamik bir biçimde yapılandırılır hem de okuyucular, anlatı dünyasında yollarını bulmak için sürekli bu haritalara başvururlar. Öyküde vurgulanan ya da gösterilen çeşitli işaretler, onları birbirlerine göre konumlandırın bağlantıların farkına varılmasıyla birlikte tutarlı bir dünyaya dönüşür.¹⁵¹

¹⁴⁹ Ryan, yerlerle ilişkilendirilmiş olan duyguların pozitif ya da negatif olabileceğinden söz eder. Yani bizim kişisel haritalarımızın üzerinde hem mutlu hatıraları çağrıştıran yerler hem de geniş bir hoşnutsuzluk uyandıran karşı yerler (anti-places) vardır. Her iki türün de özel duyguların canlanmadığı bizim sadece yolumuz üzerindeki yerleri katettiğimiz “yok-yer”e (non-place) karşı koyduğunu belirtir. Bk. Marie-Laure Ryan, “Space, Place and Story”, s. 108. <http://users.frii.com/mlryan/spaceplace.pdf> (18.09.2013).

¹⁵⁰ *a.g.e.*, s. 113.

¹⁵¹ Dervişcemaloğlu, “Anlatıda Mekân”, s. 81.

Bununla birlikte zihinsel bir harita, mekânsal ilişkileri canlandırma konusunda grafik bir harita kadar istikrarlı olmak zorunda değildir. Stratejik önem arz eden yerler iyi konumlanmalıdır ancak bunun dışındakiler, okuyucuların zihninde serbestçe dolaşabilir.¹⁵²

Seyahat

Coğrafya bir bakıma insanın kendi yapısında bulunan, kendininkinden başka ülkeler, “yer”ler hakkındaki eski ve giderilemez merakının ürünüdür.¹⁵³ Başka coğrafyalara duyulan merak, yazarı yola çıkmaya, seyahate davet edebilir. Bu seyahat bazen yazarın gerçek izlenimlerine (*reel*) eşlik eder, bazen de hayalî tasavvurlardan (*kurgusal*) oluşur. Her metnin kendine özgü bir dünya içeren ve bütünlük arz eden bir gösterge oluşu, metnin yazar tarafından dil aracılığıyla kurgulanıyor, üretiliyor oluşu her şeyin yazıya hizmet etmesi anlamını taşımaktadır. Burada da seyahat bir anlamda yazarın nesnesi hâline gelir.

Hayalî tasavvurlardan oluşan seyahatte yazar, farklı coğrafyalar, ülkeler, şehirler, mekânlarla ilgili okumalar yapabilir. Kitaplardan, ansiklopedilerden, kimi zaman haritalardan okuduklarıyla düş kurar, yolculuklara çıkar.¹⁵⁴ Roman bazen bu düşlerin toplamından oluşur. Yazarlar eserlerinde bu okumalardan doğan tecessüsle kahramanlarını seyahat ettirirler. Roman kahramanı da tıpkı yazar gibi mekâna dair okumalar yapabilir. Yazar için yazmak ve seyahat bu noktada kesişir. Okur ise yazar ve kahramanın gözünden okunan mekânı tekrar okur, okumalardan çıkarılan anlam çoğalır, yığılır, katmanlaşır. Bu durumda okurun düşleri metne dâhil olur. Bu düş, bazen öğrenmenin ya da tanımanın, bazen eğlenmenin bazen de keşfetmenin hazzıdır.

Bachelard’ın “Yol etkin ve çeşitliklerle dolu yaşamın simgesi ve imgesidir.”¹⁵⁵ sözlerindeki hayat ve yol arasında kurulan ilişkiye benzer bir ilişki Ryan’ın “hayat bir hikâyedir”, “hayat bir yolculuktur”¹⁵⁶ sözleriyle kurulur. Ryan, hayat-yolculuk-hikâye düzleminde yolculuk ile hikâyeyi birleştirir. Bachelard’ın kurduğu ilişki Ryan’da metinsel bir boyuta taşınmakta, anlatı bir yolculuk olarak algılanmaktadır. Buna bağlı

¹⁵² *a.g.m.*, s. 82.

¹⁵³ Özgüç, E. Tümertekin, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁵⁴ Bu konuda edebiyat eserlerinde tasvir edilen kişileri, sahneleri, ayrıntıları okurların zihinlerinde nasıl canlandırdığı, kitaplarla nasıl hayal kurabildiğine dair ilginç bir çalışma için bk. Elaine Scarry, *Kitapla Hayal Etmek*, (çev. Bülent O. Doğan), Metis Yay., İstanbul 2006.

¹⁵⁵ Bachelard, *Uzamanın Poetikası*, s. 47.

¹⁵⁶ Ryan, “Space and Narrative”, 3.1.

olarak yazarların veya karakterlerin yol ve yolculuk izlenimleri de coğrafya merkezli okumalarda dikkat çeken hususlardan biri hâlini alır.

Michel de Certeau edebiyatın ve anlatının uzamsal yanını ve coğrafya ile edebiyatın iç içe oluşunu dile getirirken yol-öykü ilişkisine göndermede bulunur: “Her öykü bir seyahat öyküsüdür. Uzamsal bir uygulamadır.”¹⁵⁷ Ona göre uzam öyküselken, anlatı da uzamsaldır. Coğrafya ve edebiyatın ortak bir özelliği olan metinsellik ve öyküsellik seyahat eyleminde kesişir. Bu durum, “geo” ve “graphia”nın “yeryüzü” ve “yazma” şeklindeki birleşimiyle benzerlik gösterirken dünyanın öyküsünü yazma, dünya içindeki insanın öyküsünü edebiyatta kurgulama gibi yeni açılımlar da kazandırır. Öyküsellik, edebiyat ve coğrafya için ortak bir yöndür.

Ryan’ın harita stratejisinin yanında gezinti stratejisinden de söz ettiğini belirtmiştik. Gezinti stratejisi, harita stratejisinin aksine mekânı hareketli bir bakış açısından dinamik olarak canlandırır. Gezinti stratejisinde bir gezginin somut tecrübeleri sunulur. Ryan, kurgusal anlatılarda daha çok gezinti stratejisinin, bazı postmodern metinlerde ise harita stratejisinin kullanıldığını belirtir.¹⁵⁸

Pocock ise seyahati duygusal bağlanmanın derecesi ne olursa olsun, yerin tam anlamıyla incelenmesine, tahlil edilmesine karşılaştırmalı bir temel olarak görür. Buna göre mekâna olan hassasiyetlerine göre sınıflandırılan yazarlar eserlerinde, mekânı tekrar yaratmadan önce kendi doğdukları yerden bir ayrılık geçirmişlerdir. Örneğin George Eliot, kendi romanlarındaki ortamı yeniden yaratmadan önce, West Midlands’tan sonsuza kadar ayrılır. Joyce, Trieste, Zürih ve Paris’te sürgündeyken gençlik şehri tekrar yaratmak üzerine yoğunlaşır.¹⁵⁹ Bir başka deyişle “hareketsiz çocukluk ülkesi”ne yeniden seyahat edilir.

Görüldüğü gibi seyahat kendi memleketine, uzaktan bakmayı gerektirdiği için karşılaştırmalı bir değerlendirme sağlamaktadır. Yolculuk sırasında karşılaşılan mekânlar kişinin kendi evi, kenti ve ülkesiyle bağlantılı olarak değerlendirilmektedir. Bu Doğuyu “gözlerinin düzeltme gücü ötesinde bozulmuş” bulan Nick Carraway için de geçerlidir.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Michel de Certeau, “Uzam Uygulamaları”, *Gündelik Hayatın Keşfi-I*, (çev. Lale Arslan Özcan), Dost Yay., Ankara 2008, s. 215.

¹⁵⁸ Ryan, “Space and Narrative”, 3.2.

¹⁵⁹ Pocock, “Place and the Novelist”, s. 341.

¹⁶⁰ *a.g.m.*, s. 341.

Seyahatte edinilen, yolda kazanılan yaşanmış tecrübeler de önemlidir. Mekânla ilgili yaşanmış tecrübeler de tema oluşturmada zengin bir kaynak işlevi görür. Bu anlamda yolculuk, keşif anlatıları mekânı açık ve özgürleştirici bir biçimde sunmaktadırlar.¹⁶¹

¹⁶¹ Dervişcemaloğlu, *a.g.m.*, s. 83.

II.5. TÜRK EDEBİYATINDA EDEBİYAT COĞRAFYA İLİŞKİSİNE DAİR BAZI TESPİTLER

Türk edebiyatında da edebiyat-coğrafya ilişkisinden bahsedenler ve coğrafyanın (bölge, ülke, şehir, taşra vb.) gerek fizikî gerek beşerî unsurlarını eserlerinde işleyenler hiç de az değildir. Ziya Paşa *Harabat Mukaddimesi*'nde¹⁶² iklimin, kavimlerin mizacı üzerindeki etkisinden söz eder:

Fikr etmeli kim Cenâb-ı bî-çûn
Etdikte beşerle arzı meskûn

Her iklime hevâs vermiş
Her kavme mizâc-ı has vermiş

Mümkün midir etme bir Frenk'i
Afrika'da hem-mizâc-ı Zengi!

Kabil mi ede Rasin Lamartin
Nef'î gibi bir kaside tezyîn!

Mümkün mi Senâ'î vü Ferezdak
Molyer gibi bir tiyatro yazmak!

İklimde hükmü yok mu farkın
Vaz'iyeti bir mi Garb u Şark'ın?

Buna göre bir Fransız, Afrika'daki bir zenci ile aynı mizaca sahip değildir. Rasin ve Lamartin'in başka bir coğrafyanın şairi olan Nef'î gibi kaside yazması beklenemezken aynı şekilde Senâ'î ve Ferezdak da Molyer gibi tiyatro yazamaz. Buna göre duyuş tarzları, duygu ve düşünce dünyaları farklı bir zihniyet dünyasının içinde şekillenen edebiyatçıların ortaya koydukları ürünler de aynı oranda farklılık gösterecektir. Bu nedenle Ziya Paşa, farklı iklimlere sahip Doğu ve Batı'nın bir olmayacağını dile getirir. Burada Doğu ve Batı arasındaki fark açısından vurgulanan "iklim" bahsi önemli olmakla birlikte bu farklılığa coğrafi bir zemin üzerinde teşekkül eden tarih, maddî ve maddî olmayan kültürel özellikler, medeniyet, sanat vb. eklemek de mümkündür.

¹⁶² Ziya Paşa, *Mukaddime-i Harabat*, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniyye 1211, s. 49-50.

Hayat coğrafyası bir hayli geniş olan Abdülhak Hâmid'in eserleri de (şiiirleri, mektupları ve hatıratı) onun iklim-insan, toplum-coğrafya arasında kurduğu bağa dikkat çeker. Yer değiştirmiş olmak Hâmid'e mukayese imkânı sağlamış “gurbet”te oluş ise “vatan”a duyulan özlemi beraberinde getirmiştir. 1882 tarihli bir mektubunda Çamlıca'ya duyduğu özlemi şöyle dile getirir¹⁶³:

“(…) Ben eminim ki biz Çamlıca safasını ne yeni dünyada sürebiliriz, ne eski âlemde; ne Amerika ormanlarında buluruz, ne İtalya müzelerinde. Çünkü o mübarek yer vatanımızdır. (...) Çamlıca yalnız vatanımız değil, efkâr-ı şairânemizin de mâderidir.”

Bombay'da da aynı duygu şaire eşlik eder ve 1884'te Namık Kemal'e yazdığı bir mektupta şöyle der¹⁶⁴:

“Memleket mamur, muntazam, Avrupa gibi. Avrupa fakat Avrupa'ya pek uzak Golos'ta yalnız vatanıma yakındım. Burada insaniyetten uzak değilsem de vatanım... âh vatanım!.. Şimdi bilmem nasıl oluyor ki kendimi uzakta ve o nisbette vatanıma iştiyakta buluyorum?...”

Kimi zaman da “yabancılık” duygusu Brüksel ve Londra'da “ev”inden uzak olan Hâmid'in peşini bırakmazken coğrafyayla olan uyumsuzluğu yer-insan uyumsuzluğu açısından ilginç veriler sunmaktadır. Bu durum 1910 tarihli mektubunda ve hatıralarında şu şekilde geçmektedir¹⁶⁵:

“(…) Londra'da müsteşarken Londra'yı sevdiğim için hiçbir tarafa gitmiyordum. Brüksel'in hava ve mâsıvası ile imtizaç edemediğim gibi maaşıyla da idare edemiyordum.”

“Gündüz sokakta ben izdiham içinde gaib bir ecnebi, gece odamda ben, boşluk içinde bir hiçlik! (...)”

Hâmid'in iklim ve insan arasında kurduğu ilişki daha çok “mevsimsiz memleket” dediği Londra gözlemlerinde kendisini gösterir. Güneşin doğmayışı, Londra'nın kasvetli, kapalı, dumanlı havası şairi de karamsarlığa, kasvetli olmaya itecek

¹⁶³ İnci Enginün (hızl), *Abdülhak Hâmid'in Mektupları I*, Dergâh Yay., İstanbul 1995, s. 203.

¹⁶⁴ *a.g.e.*, s. 300.

¹⁶⁵ İnci Enginün (hızl), *Abdülhak Hâmid'in Mektupları II*, Dergâh Yay., İstanbul 1995, s. 667; İnci Enginün (hızl), *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, Dergâh Yay., İstanbul 1994, s. 178.

şekilde olumsuz yönde etkiler. 1886 ve 1892 tarihli mektuplarında değişmeyen şey, Londra'nın havası ve bu havanın şair üzerinde bıraktığı tesirdir¹⁶⁶:

“(…) Londra'nın dumanlı havaları başladı. Ben kendimde mâlihulya denilen hastalıktan bazı alâmetler görüyorum. Bilmem ki Londra'nın havası iktizası mıdır, yoksa kendi zihnimdeki havanın belâsı mıdır? (…)”

“(…) Londra'nın mağmum havaları hüznümü ve hasret ve gurbetimi artırıyor (…)”

Londra'nın havası, iklimi âdeta şaire yazı yazdırmayacak dereceleri bulur. Havadaki değişkenlik şairi de ne istediğini bilemez bir hâle sokar. Sırasıyla 1886 ve 1888 tarihli mektuplarında bu durum açıkça görülür¹⁶⁷:

“Londra'nın baharı geldiği için buharı gitmeye başladı. Güneş burada her gün doğuyorsa da doğduğuna pişman oluyor gibi bir şey.(…)”

“(…) Londra'ya güneş pek yakışmıyor. Ben buranın sünbülî havalarını daha ziyade seviyorum. (…)”

“Hava böyle devam ettikçe elime kalem almaklığım hemen de muhal derecesinde müteassirdir. Bugün dört gündür ki güneş yüzü görmedik. Yağmursa bir an eksik olduğu yoktur. Demincek güya güneş çıktı. Hudâ bilir ki kibrit alevinden ziyade sürmedi, bir dakika içinde yok oldu gitti. Böyle havada mektup alınır, ama yazılmaz, öyle değil mi?”

Bununla birlikte Hâmid, kendi duygu ve düşüncelerini tabiata da aksettirir. Tabiatı içinde bulunduğu ruh durumuna göre değerlendiren şair, Londra'da bahar mevsimi yaşanmaktayken o, Sami Paşazâde Sezayi'ye yazdığı 1893 tarihli mektubunda ölüme göndermede bulunur¹⁶⁸:

“(…) Bu derece sıkılmanın sonu ne olsa gerek. Evet, şimdi Londra'nın mevsimi. Herkes şen, her yer şen. Bütün gönüllerin açıldığı bir mevsimde benim ancak yaralarım açılıyor. (…) Evet şimdi Londra'nın mevsimi, lâkin benim mevsimim geçti, ilelebed geçti. Bu geçişin gayesi korkarım mahşer değil, makber olacaktır.”

Hatıralarında ise iklimin kendisi üzerindeki tesirinin yanısıra İngiliz insanına has İngilizlik hâlinden söz eder. bu hâl, Hâmid'in tiyatroya gitmesini gerektirmeyecek,

¹⁶⁶ a.g.e., s. 412; *Abdülhak Hâmid'in Mektupları II*, s. 515.

¹⁶⁷ *Abdülhak Hâmid'in Mektupları I*, s. 387, 454; *Abdülhak Hâmid'in Mektupları II*, s. 581.

¹⁶⁸ *Abdülhak Hâmid'in Mektupları II*, s. 522.

tiyatroda görebileceği her türlü insan numunesini caddelerde seyredebileceği ve bu coğrafyaya özgü bir hâldir¹⁶⁹:

“Londra’da dâimî’ t-tevakkuf bir şey varsa İngilizliktir. Londra düşünen ve düşündüren bir memlekettir. Orada güneş, ay, yıldızlar, ağaçlar, evler, her taraf, her şey düşünür, her şey İngiliz ve her İngiliz bir İngiltere’dir. Orada oteller değişir, sokaklar evler tevessü ve terakki ederek değişir, yalnız bu sîma değişmez! Maziye ve hâl ve istikbale ait, tarihi ve efsanevî bir sîma-yı ebediyet-nümâdır.”

“Londra’da tiyatroya gitmez değildim, gider fakat âdet yerini bulsun diye giderdim; çünkü bence en mühim ve en büyük sahne-i temâşâ, temâşâgâh-ı hayret-bahşâ hususuyla geceleri Londra’nın kendisi idi. O esrarengiz memlektin seyyie ve o hayal-hâne-i hakikatin sahnesinde binlerce facia ve mudhikeler, nazar-ı ibret ü ibtisara bir anda ve birlikte maruz oluyordu. Ben neden kemâl-i itinâ ile giyinip de mahdûd ve mürettep bir oyun, muhayyel bir vâkıa veya muharref bir rüya görmek için zavallı kuvve-i fikriyemi yaldızlı bir mecliste saatlerce tevkîf edeyim? Tiyatroda göreceğim envânı ise beşeriyetin derdini ve rüzgârın germ ü serdini bilenler kendi başlarında görmüşlerdir.”

İklimin, coğrafyanın insan üzerindeki etkisinden söz eden Hâmid, bu konuda İngiliz kadınlarına da ayrıcalıklı bir yer ayırır. Londra kadınlarının güzellikte oldukça üstün olduklarını, gözlerinde sabahın bir yansımasının olduğunu, yüce bakışlarının göğü hatırlattığını, parıltı saçan saçlarına sanki nur indiğini, yürüyüşlerinden terbiye ve marifet, kıyafetlerinden letafet ve zarafet aktığını belirtir. Britanya adasının kızları ise endam ve güzellik bakımından dikkat çeker.¹⁷⁰

Halide Edib de *İngiliz Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde coğrafyanın milletler ve edebiyatlar üzerindeki tesirine değinir ve en küçük edebiyatta bile içinde doğup büyüdükleri yerin tesiri olduğundan söz eder¹⁷¹:

“Dağ, ova, yayla, deniz kenarı, çöl vesaire gibi başka başka tabiat içinde yetişen insanların kendilerine mahsus hususiyetleri oluyor ve bunlar edebiyatlarında daima sayılacak tesirler bırakıyor. Kuruluk yahut rutubet, sıcak yahut soğuk, güneşli yahut sisli iklimlerde büyüyenlerin ruhları başka tesirlere maruz oluyor. Kendilerini birbirlerinden farklı olarak edebiyatlarında ifade ediyorlar. Gerçi edebiyatlarında bu harici unsurlar kadar bazı dâhili unsurlar, başka medeniyet ve hars temasıyla, yeni ve dünya cereyanlarıyla gelen fikri ve edebî tesirler de hâkim oluyor. Fakat bunların

¹⁶⁹ Abdülhak Hâmid’in *Hatıraları*, s. 184, 219.

¹⁷⁰ Abdülhak Hâmid’in *Mektupları I*, s. 204-205.

¹⁷¹ Halide Edib, *İngiliz Edebiyatı Tarihi*, C. I, s. 13.

hiçbiri, bir milleti kendi iklim ve tabiatının verdiği tesirlerden tamamen kurtaramıyor. Yani ruh yahut dimağ tamamen vücuttan ayrılamıyor. Vücuda şekil veren, tesir yapan herhangi harici unsur ruh üzerinde de tesir yapıyor. Bundan dolayı bütün dünya edebiyatlarında hatta en küçüğünde bile içinde doğup büyüdüğü yerin damgası vardır.”

Edebiyat-coğrafya ilişkisi açısından bakıldığında Mehmet Akif de Sebilürreşat'taki “Edebiyat” başlıklı yazısında edebiyatın bir vatanı olduğuna, dolayısıyla her milletin edebiyatının kendi şartlarından doğduğuna inanmaktadır.¹⁷²

Coğrafyanın sosyal hayatı ve tarihi yönlendiren gücüne dikkat çeken Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre coğrafya kaderdir. “Savaş ve Barış Hakkında Düşünceler” adlı yazısında “Coğrafya bir kaderdir. Bu demektir ki bunun gereklerini kabul etmek, ona ayak uydurmak şartıyla onunla iyi kötü uzlaşılabilir. Fakat bu şartları büsbütün unutanlar için perişanlık mukarrerdir.”¹⁷³ sözleri önemlidir. *Beş Şehir* adlı eserinde, şehirlerin insan psikolojisi üzerinde çeşitli tesirleri olduğuna ve çeşitli intibalar uyandırdığına işaret ederek sözlerine başlar¹⁷⁴: “Her şehrin toprağının hususiyetlerinden gelen bir yüzü vardır ki garip bir şekilde orada geçen zamana hükmeder ve çok defa nesillerin hayatında psikolojik bir âmil vazifesini görür. İstanbul, üç deniz parçasına serpilmiş manzarasıyla, yedi tepesini bir nur mahfazası hâline getirmiş mimarî şaheserleriyle daima sanatkâr ve hülyalıdır. Dört bir köşesinden ledünnî rüzgârlar esen Bursa'da bir nevi ruhanîlik vardır. Ankara ise destanî ve muhariptir.”

Tanpınar, Erzurum türküleri münasebetiyle, “Bu türkülerle şarkıların hepsinin Erzurum'un kendi malı olduğu iddia edilemez. Bazıları Erzurum'da doğmuşlardır. Bir kısmında Azerbaycan ile Kafkasya ile sıkı münasebetin doğurduğu tuhaf bir çeşni, bütün melez şeylerdeki o marazî hislilik vardır. Birtakım hoyratlar, mayalar bütün Bingöl havalisinin malıdır; Bingöl çobanlarının koyun olatırken çaldıkları kaval nağmelerinden izler taşırlar. Bunlardan bazıları, bu çobanların ıssız dağların birinden öbürüne ünleyişlerine benzeyen seslerle başlar.(...)”¹⁷⁵ derken çeşitli coğrafi bölgelerin musikisinde kendi karakterlerinin aksettiğini anlatır.

Edebiyat-coğrafya ilişkisini merkezleyen yazarlar açısından genel olarak Türk edebiyatına bakıldığında vatan coğrafyasından söz eden Namık Kemal, kölelik

¹⁷² Kazım Yetiş, “Millî Edebiyat Anlayışı”, *İlmi Araştırmalar*, S. 8 (1999), s. 272.

¹⁷³ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, Dergâh Yay., 5. Baskı, İstanbul 2006, s. 78.

¹⁷⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, Ülkü Yay., Ankara 1946, s. 3. Bu ifadeler eserin sadece 1946'da yayımlanan baskısında yer almaktadır. Daha sonraki baskılarda yazar, birtakım küçük değişikliklere gitmiştir.

¹⁷⁵ Tanpınar, *Beş Şehir*, Dergâh Yay., 26. Baskı, İstanbul 2009, s. 54.

eleştirisiyle yüzümüzü Kafkasya'ya çeviren Sami Paşazade Sezayi, natüralist bir teknikle kaleme alınan *Karabibik*'te köy yaşamı ve insanı hakkında yazan Nabizade Nazım da zikredilmelidir. Coğrafyayı eserlerine taşıyarak edebiyatın içine dâhil edenler arasında Ahmet Midhat Efendi, Cenap Şahabettin, Refik Halit Karay, Halikarnas Balıkcısı, Çukurova'yı eski Çukurova olmaktan çıkaran Yaşar Kemal, Yahya Kemal Beyatlı, kenti tarihî ve kültürel bir dokuyla ele alan, İstanbul'la aşkı birleştiren Ahmet Hamdi Tanpınar, Nazım Hikmet, yeryüzünü Türk ordularının geçtiği uçsuz bucaksız coğrafyanın geçitleri, köprüleri, yolları olarak gören Ârif Nihat Asya, Sezai Karakoç, bende coğrafya seçimi çok değişik ve geniştir diyen Sevinç Çokum, gibi isimleri saymak ve bu isimlerin eserlerini coğrafya merkezli bir inceleme ile değerlendirmek mümkündür. Ahmet Midhat Efendi elbette bizim çalışmamız açısından bu isimler arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Disiplinlerarası çalışmalarda mühim bir yer tutan edebiyat-coğrafya ilişkisine ve bu ilişkiyi merkezleyen metin incelemelerine XVIII ve XIX. yüzyıllarda Batı'da sıklıkla rastlanılmaktadır. Türk edebiyatında edebiyat-coğrafya ilişkisini dile getiren isimlerden biri Mehmet Kaplan'dır. Mehmet Kaplan, *Nesillerin Ruhü* (1967) adlı eserinde "Edebiyat Coğrafyası" başlıklı yazısı ile bir perspektif sunar. Milletlerin tarihleri kadar coğrafyalarının da önemli olduğunu belirtir ve coğrafyanın insan fizyolojisi ve psikolojisi üzerindeki tesirinden söz eder. Bu konuda Montesquieu, Halide Edib ve *Géographie Littéraire* kitabının yazarı André Ferre'in görüşlerine yer verir. Aynı eserde yer alan "Milliyetçilik ve Coğrafya" başlıklı yazısında ise coğrafyanın millet hayatındaki mühim rolünden, dağ halkı ile ova halkı arasındaki farktan, coğrafyanın imkân ve imkânsızlıklarının gelecek üzerindeki etkisinden bahseder. Mehmet Kaplan, bu konuda sadece bir perspektif sunmakla kalmamış 1950'lerde Abdülhak Hâmid'in eserleri üzerinde coğrafya merkezli bir inceleme yaptırmıştır. Çalışmada Hâmid'in biyografisi üzerinde kısaca durulmuş, İstanbul, İran, Paris, Hindistan ve Londra şehirleri etrafında şairin hususî mektupları ve hatıratı, şiir ve piyesleri incelenmiştir.¹⁷⁶

Türk edebiyatında bu konuda kapsamlı bir diğer çalışma Emel Kefeli'ye aittir. Kefeli, *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz* kitabında yazarların estetik anlayışını, duyuş tarzı ve hayal gücünü yönlendiren, sürgün ve korsan mekânı olan "Akdeniz" coğrafyasını ve "Akdenizlilik" olgusunu irdelemiş, seçtiği yazarların edebiyat

¹⁷⁶ Can Kaya, *Abdülhak Hâmid Üzerinde Edebiyat Coğrafyası Bakımından Bir Araştırma*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1952.

coğrafyalarında “Doğu Akdeniz”in nasıl bir görünüm arz ettiğini -tarihî, sosyal, kültürel, etnik vs.- incelemiştir. Bununla birlikte edebiyat-coğrafya ilişkisini eleştirel düzeyde ele alan bir alandan, *géocritique*'ten de söz eder. Bu konuda Bertrand Westphal'in görüşlerine yer verirken Türk edebiyatında bu bakış açısıyla incelenebilecek yazarlar ve konular üzerinde durur.¹⁷⁷ Kefeli, gerek *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz* kitabında gerekse makalelerinde okuma türlerinden birisi olan coğrafya merkezli okuma konusunda önerdiği inceleme metotları ve verdiği örneklerle hem araştırmacılar hem okurlar için yönlendirici olmaya devam etmenin yanısıra yaptırmakta olduğu tezlerle de edebiyat sahasında yeni bir inceleme alanı oluşmasına ve eserlerin farklı bakış açılarıyla incelenmesine katkı sağlar.¹⁷⁸

¹⁷⁷ Emel Kefeli, “Edebiyatta Disiplinlerarası Yaklaşımlar: Géocritique”. Bu çalışma, Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün 1-2 Kasım 2012 tarihinde Günay Kut onuruna düzenlediği *Metin Tespitinden Metinsel Eleştiriye* başlıklı uluslararası sempozyumda sunulmuş bildiri metnidir.

¹⁷⁸ Kefeli, *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*, 3F Yay., İstanbul 2006. Kefeli'nin bu alandaki diğer çalışmaları için bk. “Coğrafya Merkezli Okuma”, *Turkish Studies*, Volume 4/1-I (Winter 2009), s. 423-433; “Kıbrıs Türk Şiirine Géolittéraire Bir Yaklaşım”, *Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildirileri*, C. I, DAÜ Yay., Gazimagosa 2006, s. 257-278; “Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Edebiyat Coğrafyası: Acâib-i Âlem”, *Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Midhat Üzerine Eleştirel Yazılar*, (hzl. Nüket Esen, Erol Köroğlu), Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 2006, s. 217-230. Bu çalışmaların dışında bu konuda yapılan birkaç çalışma için ayrıca bk. Sezai Coşkun, “Sezai Karakoç'un Şiirleri Üzerinde Edebiyat-Medeniyet-Coğrafya İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme”, *Turkish Studies*, Volume 5/1 (Winter 2010), s. 843-885; Ersin Özarslan, “Ârif Nihat Asya'nın Şiirlerinde Dış Dünya: Tarihî Coğrafya ve Şehir Tezahürleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 28 (2005), s. 145-175; Neşe Bilgiç, *Ahmet Midhat Efendi'nin Letâif-i Rivâyât Adlı Eserinin “Edebiyat Coğrafya Merkezli” İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

III.BÖLÜM: AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN ROMANLARINDA KARADENİZ ve ÇEVRESİ: COĞRAFYA MERKEZLİ OKUMA

III.1. AHMET MİDHAT EFENDİ ve COĞRAFYA BİLİMİ

Ahmet Midhat Efendi’nin coğrafya ile ilgili görüşlerine geçmeden önce XIX. yüzyılda Osmanlı’da Coğrafya biliminin genel durumu hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

İnsanlığın yaşı kadar eski olan coğrafya, en erken devirlerinden beri Osmanlılarda var olan ve üzerinde kafa yorularak eserler verilen bir bilimdir. Ancak genel değerlendirme, Osmanlı döneminde coğrafya bilimine gerekli önem ve ilginin gösterilmediği yönündedir. Bu çerçevede Gümüşçü, istisnaları hariç tutarak, Osmanlı coğrafya eserlerinin Dünya coğrafya literatürüne, özellikle metodik açıdan çok büyük katkı yapmadıklarını belirtir.¹⁷⁹ Oysa XIV. yüzyılda Coğrafyada özellikle Yunanlıları geçen Müslümanların yüksek bir başarı elde etmelerine ve Coğrafya kitaplarının “Dünya dili Türkçe” ile yazılmalarına rağmen bu bilim dalı, XVIII. yüzyılda geçirdiği durgunluktan sonra orijinal eser verememiş ve XIX. yüzyılda da kendisini bu durumdan kurtaramamıştır.¹⁸⁰ Nitekim Osmanlı coğrafyacılığına bakıldığında her şeyden önce Coğrafyanın ilimlerin tasnifi ile ilgili eserlerde yer almayıp tasnif dışı kaldığı¹⁸¹, medreselerde Coğrafya derslerinin olmadığı ve telif coğrafya eserlerinin sayısının diğer bilimlere göre az olduğu görülür.¹⁸² Bunun yanısıra Osmanlılarda bilimsel amaçlardan ziyade pratik faydaları için coğrafya eserleri telif edilmiştir. Bu faydalardan ilki, Osmanlıların yapacakları fetihleri kolaylaştırmak ve fetihten sonra o toprakları iyi idare etmek için coğrafya eserlerinin hazırlanması amacı gütmeleridir.¹⁸³

Osmanlı coğrafyacıları XVII. yüzyıla kadar büyük İslam coğrafyacılarının, XVII. yüzyıldan sonra da Batılı coğrafyacıların eserlerini tercüme etmek ve onları genişletmek vasıtasıyla yeni eserler vücuda getirmişlerse de C. Turkey ve N. Sakaoğlu, Osmanlıların Coğrafya kültürlerinin XIX. yüzyıldan önceki devirlerde, Ortaçağ’a ait

¹⁷⁹ Osman Gümüşçü, “Osmanlılarda Coğrafya Bilimi”, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, (ed. Yavuz Unat), Nobel Yay., Ankara 2010, s. 596, 601.

¹⁸⁰ S. Maqbul Ahmad, Mahmut Ak, “Coğrafya”, *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 61-62.

¹⁸¹ Cevat İzgi, “Osmanlı Medreselerinde Coğrafya Eğitimi”, *Osmanlı Medreselerinde İlim -Tabii İlimler-*, C. 2, İz Yay., İstanbul 1997, s. 239.

¹⁸² Coğrafyaya 1910 yılına kadar medrese ders programlarında resmî olarak yer verilmediği gibi kütüphane kataloglarında da coğrafya eserleri genellikle tarih ve lügat kitapları arasında kayda geçirilmiştir. Coğrafya derslerinin medreselerde okutulabilmesi için 1910’da Şeyhülislam’dan fetva alınmış, buna göre coğrafya, bu medreselerde ancak 1915 yılından itibaren okutulmaya başlanmıştır. Bk. Mahmut Ak, “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 2, S. 4 (2004), s. 178; Gümüşçü, *a.g.m.*, s. 606; İzgi, *a.g.y.*, s. 231-249.

¹⁸³ Gümüşçü, *a.g.m.*, s. 601.

kitabî bilgilerle sınırlı kaldığı, bunlara pek ender olarak yeni bilgiler ekledikleri; Osmanlıların ilk devirlerine ait eserlerde ise coğrafi bilgilerin az ve sistemsiz olduğu hususunu dile getirmektedirler.¹⁸⁴

Coğrafyada Avrupa'nın Osmanlı'ya etkisi XVII. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle Kâtip Çelebi ile başlamış ve Batılı kaynaklardan faydalanma veya onları çevirme faaliyetleri ile XVII. yüzyıl ortalarından itibaren giderek hızlanıp yaygınlaşmıştır. Bu döneme Evliya Çelebi de *Seyahatnâme*'si ile damga vurmuştur.¹⁸⁵ XVIII. yüzyıl coğrafyası için ise ilk akla gelen kişi İbrahim Müteferrika'dır. Sahip olduğu mekân bilgisiyle "el-Coğrafi" lakabını taşıyan ve bazı Coğrafya eserleri de telif etmiş olan İbrahim Müteferrika, Osmanlı coğrafyacıları arasındaki yerini; kendi yazılarından çok bu sahadaki önemli eserleri matbaasında basması, bunlara kıymetli haritalarla metin zeyilleri eklemesi ve ayrıca müstakil haritalar yayımlaması sebebiyle almıştır.¹⁸⁶

Araştırma eserlerinin azalıp çevirilerin arttığı XVIII. ve XIX. yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerinde Batının etkisi hemen fark edilmektedir. Hem eski İslâm Coğrafya eserlerinin çevrilmesi hem de Batılı eserlerin çevrilmesi ile "İslam geleneği ve Batı geleneği" şeklindeki ikilik iyice belirginleşir ve Osmanlı coğrafyacılığı da bu şekilde iki döneme ayrılır.¹⁸⁷ Bu dönemde telif edilen eserler arasında Batıdan faydalanılarak yapılmış bazı genel Coğrafya eserleri yanında en fazla ilgi çeken eserlerin -batılı coğrafyacılar ve seyyahların Dünya'nın keşfedilişini anlattıkları- seyahatname ve gezi notlarının çevirilerinden meydana geldiği görülmektedir.¹⁸⁸

Askerî, siyasî ve iktisadî dengelerdeki bozulma dolayısıyla Osmanlılar, Avrupa bilimi ihtiyaçlarına göre ve işlevsel bir şekilde eser aktarmaya başlamışlardır.¹⁸⁹ Bu nedenle telif çalışmalarının hemen tamamen durduğu XIX. yüzyıl Osmanlı coğrafyacılığı

¹⁸⁴ a.g.m., s. 601-602.

¹⁸⁵ a.g.m., s. 626.

¹⁸⁶ Ak, a.g.m., s. 175.

¹⁸⁷ İhsanoğlu, zamanla bilimde, İslam geleneğinden Batı geleneğine doğru bir geçiş yaşandığını belirtmekle birlikte Osmanlı bilimini, birincisi İslam bilim geleneği (klâsik dönem), ikincisi ise Batı bilim geleneği (modernleşme dönemi) olmak üzere iki başlık altında incelemeyi uygun görmektedir. Bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim Kaynaklar Işığında Bir Keşif*, Nesil Yay., İstanbul 2003, s. 24.

¹⁸⁸ Gümüşçü, a.g.m., s. 633. Seyahatnameler de coğrafya eserlerinin bir kolunu teşkil etmektedir. Nitekim Taeschner, Osmanlı coğrafya eserlerini konu bakımından üç kısma ayırır. İlmî coğrafyaya ait eserlerle ameli/pratik ihtiyaçlara yarayan eserlerin yanına seyahatnameleri de ilave eder. Bk. Gümüşçü, s. 609. Bununla birlikte Osmanlı döneminde coğrafya alanında, her yüzyılın kendisine özgü şartları ve zenginliği olduğunu belirten Mahmut Ak da bu genişlik ve özgünlük içerisindeki önemli bir özel alanın da seyahat notları ve bunların bir araya getirildiği eserler olduğunu belirtir. Mahmut Ak, *Osmanlı Gezginleri*, 3F Yay., İstanbul 2006, s. 13.

¹⁸⁹ İhsanoğlu, a.g.e., s. 41.

da daha çok Batılı kaynakların tercümelerinin yapıldığı bir dönem olmuştur.¹⁹⁰ XIX. yüzyılda, özellikle Tanzimat döneminde, bütün yayınlara Batı kaynaklarının hâkim olması çerçevesinde coğrafî eserler de çok defa Fransızcadan tercüme edilmek suretiyle hazırlanmış Muhtasar-ı Coğrafya, Usûl-i Coğrafya, Mebâdî-i Coğrafya, Coğrafya Risalesi gibi adlar taşıyan genel nitelikte basit birer okul kitabına dönüşmüştür.¹⁹¹

Çevirilerin yanısıra yurt dışına coğrafya tahsili için öğrenciler de gönderilmiştir. Yine bu dönemde harita çalışmaları da yapılmaya başlanmıştır. XIX. yüzyılın başında “Harita ve coğrafya fennî tedrisat nizamına dair Sultan’a takdim kılınan takrir” kabul edilip yeni ders programıyla beraber yürütülen pratik çalışmalar bu sahaya bir yenilik getirmiş olur.¹⁹²

Bunlarla birlikte XIX. yüzyıl Osmanlı coğrafyacılığının tarihe yardımcı bir bilgi dalı olma durumunu aşamadığı, yer adları ve konularıyla ilgilendiği, jeoloji, meteoroloji gibi komşu ve yardımcı bilimlere dayalı açıklamalı coğrafya biçimine gelemediği yolundaki yorumlar da XIX. yüzyıl Osmanlı coğrafyacılığı hakkında bir fikir vermektedir.¹⁹³

Ahmet Midhat Efendi böyle bir ortamda gerek müstakil eserlerinde gerekse romanlarında coğrafyayı teorik ve pratik bir uygulama alanı hâline getirmiştir.

Coğrafya İle İlgili Müstakil Eserleri

Ahmet Midhat Efendi’nin coğrafya ile ilgili görüşlerini *Fünûn-ı Coğrafîyye*¹⁹⁴ (1296) ile *Hâce-i Evvel*’deki (1287/1871) “Coğrafya” maddesinde bir arada bulmak mümkündür. *Dünya* adlı eserindeki “Coğrafya İstılahatı” adlı küçük bölümde de coğrafya ilmine ait bilgiler ve tanımlamalara rastlamak mümkündür. Bununla birlikte *Kâinat* adlı geniş çalışmasında çeşitli ülkelerin ve bölgelerin (Rusya, İsveç, Norveç, Belçika, Fransa gibi) coğrafyalarına dair bilgiler vermiş, âdeta bir coğrafyacı gibi günün okuruna bu bölgeleri tanıtmıştır.

¹⁹⁰ Ak, “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, s. 176.

¹⁹¹ a.g.m., s. 177. İhsanoğlu, XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarına ait çoğunluğu ders kitabı mahiyetindeki bu coğrafya eserlerinin sayılarının 1628 olarak tespit edildiğini belirtir. Bk. Ekmeleddin İhsanoğlu-R. Şeşen vd., *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, C. I, İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2000, s. III-V.

¹⁹² Gümüşçü, a.g.m., s. 640.

¹⁹³ Emre Dölen, “Coğrafya ve Haritacılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 192.

¹⁹⁴ Ahmet Midhat Efendi, *Methal ve Tarih Fünûn-ı Coğrafîyye*, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul 1296, 164 s. Çalışmada eserin bu baskısından yararlanılmıştır. İlgili bölümlerin sayfa numaraları metin içinde italik olarak verilmiştir.

Fünûn-ı Coğrafîyye

Ahmet Midhat Efendi'ye göre “resmü'l-arz” olarak tercüme edilebilen “coğrafya” ilmi, umûmî dairesi oldukça geniş ana ilimlerden biri tanesidir ve coğrafya ilminden kollara ayrılan pek çok alan da başlı başına müstakil birer ilim mertebesindedir. (s. 6-7)

Coğrafyanın dairesinin içine aldığı diğer bilim dallarından bahseden Ahmet Midhat Efendi, coğrafyanın gök bilimleriyle, tabî ve siyasî ilimlerle, tarihle ve daha pek çok disiplinle ilişkili olduğundan, ancak astronomi (ilm-i hey'et) kadar da “sonsuz” bir genişlikte olmadığından söz eder. Coğrafyanın dairesi “küre-i arz” yani yeryüzüdür ve yeryüzünün her tarafı coğrafyanın ilgi alanına girmektedir. Bu nedenle yer ile ilgilenen coğrafyanın diğer ilimlere de münasebeti vardır ve Ahmet Midhat Efendi de *Fünûn-ı Coğrafîyye* adlı eserini bu münasebetleri göstermek üzere kaleme almıştır. (s. 9-10)

Buna göre Ahmet Midhat Efendi, dünyanın, gökcisimlerinden bir yıldız olması dolayısıyla “küre-i arz” ile uğraşan coğrafyanın da en önce gök bilimleriyle ilişkili olduğunu düşünmektedir. Dünya, doğal olarak oluşmuş bir cisimdir, bu nedenle yeryüzü ile uğraşan coğrafyanın ikinci derecede tabî ilimlere ilgisi vardır. Yeryüzü insanoğlunun yaşadığı, medeniyet ve beşerî siyasetin mekânıdır. Bu nedenle coğrafya, siyasî ilimlerle de ilişkilidir. Coğrafyanın diğer disiplinlerle ilişkisini bu yönde belirleyen Ahmet Midhat Efendi, coğrafyanın bölümlerini “coğrafya-yı felekî”, “coğrafya-yı tabî” ve “coğrafya-yı siyasî” olmak üzere üç kısma ayırır. (s. 11-12)

Coğrafya-yı felekî, astronomiden çok kozmografiyle ilişkilendirilmektedir. Kozmografinin asıl ihtisası, merkezi güneş olmak üzere güneşin etrafındaki gökcisimlerinden (gezegenler, uydular) oluşan bir “âlem-i şemsî”dir. Dünya da ayla beraber bu gezegenlerden birisini oluşturmaktadır. Gece ve gündüzün oluşması ve uzayıp kısılması, yazların ve kışların birbirini takip etmesi, ayın safhaları (dolunay, hilal) gibi dünyaya yansıyan değişiklikler kozmografiyle ilgilidir. Ahmet Midhat Efendi'ye göre “Rusya'nın şimal taraflarında kışın geceler üç aylık ve yazın gündüzler keزالik üç aylık kadar uzun olur” şeklindeki bir ifade kozmografiyle ilgili bir bilgi olmanın yanısıra coğrafyanın bir tarafını da tamamlamaktadır. Bu nedenle gökyüzünün yeryüzündeki hâllerini hikâye eden kısmına “coğrafya-yı felekî” denildiğini ve bunun müstakil bir bilim olarak kabul edildiğini belirtir. (s. 12-14)

Ahmet Midhat Efendi'ye göre bütün coğrafya-yı felekîyi yazmak mümkündür. Ona göre dünya üzerinde bir noktanın adını İstanbul veya Petersburg olarak belirleyip o şekilde kullanmak yerine “arz” ve “tûl” derecesine göre belirlemek yani “Rusya'nın şimal taraflarında...” ifadesinden ziyade “yetmiş derece arz-ı şimâlîde” ifadesini kullanmak daha doğrudur. Bu durumda gece ve gündüzün üç ay sürdüğü yolundaki coğrafî bir bilgi sadece Rusya'nın şimal taraflarına değil, yetmiş derece arz-ı şimâlîye tesadüf eden yerler (Amerika, Sibiryaya gibi) için de geçerli olacaktır.

Felekî coğrafyayı kozmografiyle ilişkilendiren Ahmet Midhat Efendi, “coğrafya-yı felekî”nin kozmografiyadan sadece üzerinde bulunduğumuz “küre-i arz”la bir münasebeti olduğunu kozmografiyanın diğer kısımlarıyla ilgisi olmadığını da belirtir. (s. 15-17)

Ahmet Midhat Efendi'ye göre coğrafyanın tabîî bilimlerle olan münasebeti daha geniş ve giriftir. Bu nedenle bu alan da kendi içinde “topografya”, “etnografya”, “coğrafya-yı nesimî”, “coğrafya-yı mevâlid” olmak üzere birtakım şubelere ayrılmıştır. Bunlardan ilki Türkçeye “tahtî-i umûmî-i arâzi” olarak tercüme edilen “topografya-yı umûmî”dir. “Topografya”, karaların ve denizlerin yeryüzü üzerindeki durumunu ve ormanlar, çöller, dağlar gibi yeryüzü şekillerini harita üzerinde gösteren bir alandır. Topografya, haritada “İstanbul”un nerede olduğunu gösterse bile Osmanlı Devleti'nin sınırını çizmez. Bu siyasî coğrafyanın alanıdır. Tabîî coğrafya ise çoğunlukla siyasî coğrafyanın konusu olan insanın ürettiği mekânlarla (kasabalar, şehirler gibi) değil, sadece yeryüzünün doğal şekilleriyle ilgilenmektedir.

Coğrafya-yı tabîînin bir başka dalı ise “etnografya”dır. Ahmet Midhat Efendi, “fenn-i ahvâl-i milel” olan etnografiyi siyasî coğrafyaya dâhil etmeyerek müstakil bir bilim olarak görür. O, milletlerin ahlâk, âdet, mezhep ve esaslarının etnografya kısmına dâhil edildiğini belirtmekle birlikte bazı coğrafyacıların bunları siyasî coğrafyaya dâhil ettiklerini dile getirir. Âdetlerin sadece millî olmadığından, mülkî kuralların da ahlâk ve milletlerin âdetleri üzerinde büyük bir tesiri olduğundan söz eder.

Tabîî coğrafyanın “atmosferografya” yani “coğrafya-yı nesimî” olarak adlandırılan bir şubesi daha bulunmaktadır. Bu alan yeryüzünün sıcak ve uzak bölgelerindeki iklim unsurları üzerinde durmakta, yağmur, kar, fırtına gibi meteoroloji olaylarının yeryüzüne ne şekilde dağıldığını ve her iklimde bu olayların nasıl görüldüğünü incelemektedir. Meteoroloji ise hava-yı nesimî içindeki değişimleri ve

hadiseleri baştan sona inceleyen bir bilim dalıdır. Bu bilgilerin ışığında Ahmet Midhat Efendi, hangi bilgilerin meteorolojiye hangilerininse coğrafya-yı nesimîye ait olduğunu belirtir.

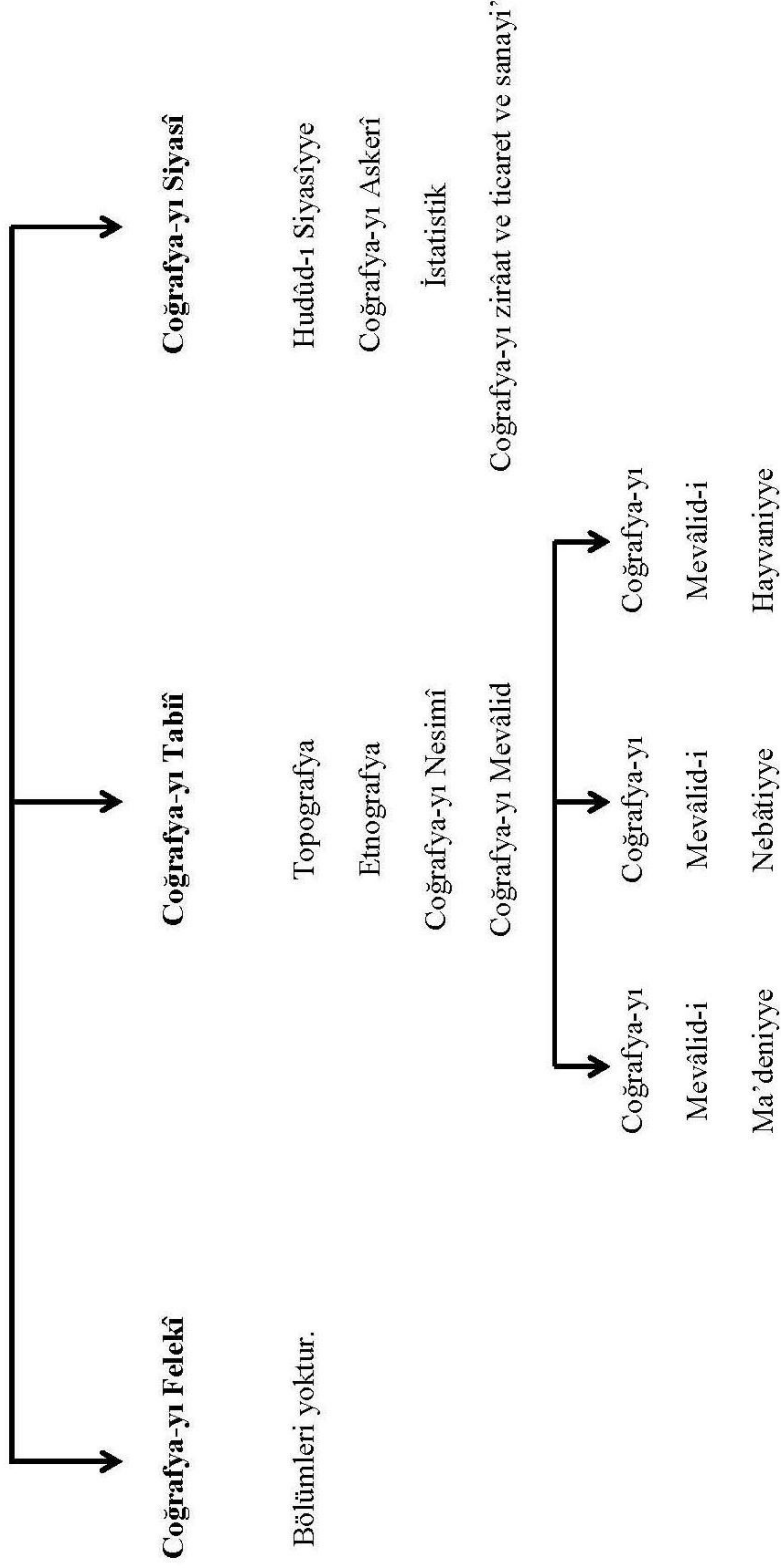
Tabiî coğrafyanın dördüncü kısmı “Coğrafya-yı Mevâlid” olmakla birlikte kendi içinde üç kısma ayrılır. Bunlar: Coğrafya-yı Mevâlid-i Ma’deniyye, Coğrafya-yı Mevâlid-i Nebatiyye ve Coğrafya-yı Mevâlid-i Hayvaniyyedir. Maden bilimi ile maden coğrafyası arasındaki ayrılıktan söz eden Ahmet Midhat Efendi, coğrafya-yı mevâlid-i tarih-i tabiî ile karıştırmamak gerektiği üzerinde durur. “Maden şu kadar nev’e münkasımdır” sözü fenn-i ma’deniyyata aitken “Falan mahalde falan ve falan ma’denler vardır” sözünün ise Coğrafya-yı Mevâlid-i Ma’deniyye ile ilgili olduğunu belirtir. Tıpkı maden coğrafyası gibi bitki ve hayvan coğrafyası için de durum böyledir. Bitki ve hayvanları asıl amaç edinip onlarla ilgili bilgi vermek işin fen kısmına dâhil olurken belli bir bölgede yetişen hayvan ve bitkilerin türleri hakkında bilgi vermekse işin coğrafya kısmına girmektedir. (s. 18-27)

Coğrafyanın üçüncü bölümü olan siyasî coğrafya da kendi içinde “Hudûd-ı Siyâsiyye”, “Coğrafya-yı Askerî”, “İstatistik” ve “Coğrafya-yı Ziraat ve Ticaret ve Sanayi” olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır. “Hudûd-ı Siyasiyye” dünya üzerindeki kıtaların kaç ülkeye bölündüğü, bu ülkelerin her birinin hangi kanunlarla idare edildiği ve ülkelerdeki halkların eğitim dereceleri hakkında bilgi vermektedir. Ahmet Midhat Efendi’ye göre coğrafya ilminden beklenen maksadın en büyüğü de budur. “Coğrafya-yı askerî” ise yeryüzünde askerî bölge olmaya elverişli yerleri incelemekte ve bu bölgelerden askerî alanda sağlanacak faydalara işaret etmektedir. Ahmet Midhat Efendi, topografyayı, coğrafya-yı askerînin faydalanacağı bir alan olarak görmekle birlikte ikisinin birbirine karıştırılması uygun bulmaz. Askerî coğrafya da siyasî coğrafyanın diğer şubeleri gibi zamana ve duruma göre değişebilir. Devletlerin ve milletlerin askerî dönemlerini gösteren kısımlar da askerî coğrafya konusuna dâhildir.

Siyasî coğrafyanın üçüncü kısmı olan “İstatistik” dünyanın coğrafyalara ayrılmış kıtalarındaki nüfus ve ticaret oranı gibi miktarla ilgili konularla ilgilenmektedir. Sanayi, ticaret ve ziraat coğrafyası ise bir bölgedeki sanat, ziraat ve ticaret alanlarıyla ilgilenmektedir. (s. 28-32)

Buna göre Ahmet Midhat Efendi’nin coğrafya ile ilgili tasnifi aşağıdaki gibidir:

FÜNÛN-I COĞRAFIYYE

Şekil 2.1

Ahmet Midhat Efendi, eski ve yeni olmak üzere coğrafyanın ikiye ayrıldığından söz eder. Yeni coğrafya dünyanın mevcut durumu, eski coğrafya ise dünyanın geçmişi ile ilgilenmektedir. “Coğrafya-yı kadîm”i Mısır ve Yunan gibi en eski milletlerle başlatan Ahmet Midhat Efendi, dünya haritasının değişmesine neden olan bazı olayları da (Roma’nın yükselişi ve çöküşü, küçük hükümetlerin kurulması ve İslam istilâ devri gibi) bu konunun içine dâhil eder ve eski coğrafyanın diğer adının “coğrafya-yı tarihî” olduğunu belirtir. Bu noktada coğrafya-yı tarih ile tarih-i coğrafyanın da birbirine karıştırılmaması gerektiğini ifade eder. “Coğrafya-yı tarih” ya da “coğrafya-yı kadîm” coğrafyanın eski bilgisidir. Yani tarihî coğrafya “malûmât-ı kadîme-i coğrafyeye”dir. Ahmet Midhat Efendi, Mate Brun gibi bazı yazarların coğrafya tarihini genişletmek için tarihî coğrafyayı da bu alana dâhil ettiklerini belirtir. Böylece Strabo zamanında Avrupa’nın kısımları içinde hangi milletleri barındırdığı ve bu milletlerin durumu hakkındaki konular gereksiz yere coğrafya tarihine dâhil edilmiştir. Oysa bunlar “tarihe müteallik ve mütenasib coğrafya-yı kadîm” demek olan coğrafya-yı tarihîye aittir. (s. 37-40, 157)

Coğrafya ilminin tarihle olan ilişkisine değinen Ahmet Midhat Efendi’ye göre tarih ilminin umumiliği ve özellikleri kadar coğrafya ilmine ve özelliklerine de önem verilmelidir. Coğrafya için aranacak ilk husus coğrafyayı eski ve yeni olmak üzere iki kısma ayırmaktır. “Kısm-ı kadîm”i için aranılan ilk özellik de coğrafya ilminin ilk aşamasından son aşamasına kadar geçirdiği safhalar ve değişimdir. “Kısm-ı cedid”i ise coğrafyanın oluşturduğu fenlerin genelini yeryüzünün bütününe uygulamak üzere kaleme alınacak bir coğrafyadır. Bu konuda Avrupa’da tanınmış yazarların eserleri bulunmaktadır. Ahmet Midhat Efendi, bu eserler içinde siyasî coğrafya bahsine riyazî ve tabîî coğrafyadan daha fazla önem verildiğini belirtir. Bu açıdan bu eserlere “coğrafya-yı umûmî” demektense “coğrafya-yı umûmî-i siyasî” denmesinin daha uygun olduğunu düşünür. (s. 41-43)

Coğrafyanın diğer bilimler içindeki yerinden söz ederken “âl-ül-âl” diyerek coğrafya disiplini üstün bir konuma yerleştiren Ahmet Midhat Efendi, coğrafyada “tahayyül” fikri üzerinde durur. Bu çerçevede yirmi beş otuz derece arz-ı şimalide bulunan ve kendi coğrafi bölgesinin dışında başka bir bölgeyi tanımayan bir kavmin “tahayyül” yoluyla birtakım zarlarda bulunabileceğinden söz eder ve bu konuda Laponları örnek verir. Buna göre Laponya halkı güneşin doğudan doğup batıdan battığı

yolundaki coğrafi bilgiye inanmak yerine güneşin ufukta dünyanın etrafını dolaştığına inanmışlardır.

Coğrafi bilgide gözlem ve keşfe önem veren Ahmet Midhat Efendi, coğrafya ile ilgili yapılan keşiflerin astronomi ve tarih-i tabîî üzerindeki önemi üzerinde de durur. Amerika ve Okyanus'a yapılan keşif gezileri maden, bitki ve hayvan türleri konusunda Avrupa'nın tarih-i tabîîsine katkı sağlamıştır. Ahmet Midhat Efendi'ye göre tarih-i tabîî coğrafya sayesinde tarih-i tabîî olmuştur.

Coğrafyacıların, yeryüzünde bulunan milletleri ve bu milletlerin medenî usulleri ve siyasî kanunlarını keşfettikten sonra siyasetçilerin elde ettikleri bilginin çerçevesini genişleterek siyasî ilimleri son noktaya getirdiklerinden söz eder. Günün şartlarında kanunların Avrupa ve Amerika kanunlarına göre yapıldığını ve coğrafi düzlemde Amerika ve Avrupa'nın bilinmemesi durumunda da bu kanunların hazırlanamayacağını belirten Ahmet Midhat Efendi'ye göre ekonomik-politik ilminde de coğrafyanın hizmeti büyüktür. Ona göre coğrafya, dünyada ziraat, ticaret ve sanayinin durumu ile birlikte halkın bunları ne şekilde yerine getirdiği ve bunlardan hangi amaçla faydalandığı, ticaretin ne demek olduğu üzerinde durmakta ve bunların biraz daha genişletilmesinden de ekonomi-politik kanunlarını ortaya çıkarmaktadır. (s. 46-53)

Ahmet Midhat Efendi, dünyadaki maddî ve manevî her şeyde öncelikli olarak coğrafyanın tesiri olduğunu düşünmekle birlikte coğrafyanın diğer ilimlerle kıyaslanmayacak derecede tarihe olan hizmetinden söz eder. Ona göre coğrafya “tarihin imdadına koşmazsa” tarih gerektiği gibi anlaşılacaktır.

Ahmet Midhat Efendi tarih-i umuminin kaynağının coğrafya olduğunu söyler. Ona göre coğrafya, tarihi kendi disiplini altında tutmaktadır. Tarih-i umumiye anlayabilmek coğrafya biliminin de hesaba katılmasıyla mümkündür. Coğrafyaya tarihi tamamlayan bir disiplin gözüyle bakan Ahmet Midhat Efendi'ye göre tarih ne kadar ayrıntı verirse versin onu tamamlayacak olan coğrafyadır. Tarih, geçmişte bir Finike milleti olduğundan, halkın yerleşim alanlarından, seyahat ve deniz ticaretinden, kurduğu şehirlerden, devletlerden söz edebilir. Bu tür konuların çok fazla ayrıntıyla açıklanması, anlaşılabilirliği kolaylaştırmak yerine güçleştirmektedir. Bununla birlikte coğrafya-yı kadîm ise insana, belli bir çağda yaşayan milletlerin durumları, kendilerine ait olan “reng-i mahsus” özellikleri, ülkeleri, şehirleri, memleketleri, sömürgeleri ve muhacirlerini gösteren bir “harita” sunmakta ve bahsi geçen konularda genel bir çerçeve

çizmektedir. Bu “harita”yı okuyan harita okuru da haritadaki ülkeleri gezmiş kadar olmakta ve haritadaki milletlerin hâlâ yaşıyor oldukları vehmine kapılmaktadır. Harita böyle bir izlenim vermektedir: “Öyle bir sûret-i umûmiye ve mücmele ve serî’ada ki gûyâ Finike milleti hâlâ mevcut imiş de siz dahi onun kâffe-i memâlikini gezmiş gibi.” Tarihin coğrafyayla olan ilişkisini diğer disiplinlerden ayıran Ahmet Midhat Efendi, sadece eski tarihî dönemler için değil “tevârih-i cedîde” için de coğrafyanın hayli önemli hizmetleri olduğunu belirtir. (s. 52, 54-58)

Sözü Osmanlı’daki coğrafya ilmine getiren yazar, “Biz ve Coğrafya” başlıklı makalesinde “biz” dediği Osmanlı ilminde coğrafyanın varlığından söz edilemeyeceğini belirtir. Coğrafyanın mekteplerdeki son durumundan haber veren yazar, Rüştiye ve diğer mekteplerde onar yirmişer sayfa okutulan risaleleri coğrafya kitabı olarak görmez: “*Ulûm ve fûnûndan ekserisi bizde âdetâ henüz hiç yok menzilesinde olduğu gibi fûnûn-ı coğrafîyyeyi dâhi işbu vücûdu henüz mefkud olan ilimlerden birisidir diye add etmeye hiçbir mâni yoktur.*” Ona göre “Fransa, Avrupa memâlik-i vustasının birincisi olup merkez-i idaresi Paris şehridir ve Marsilya ve Lyon bilâd-ı meşhuresindendir” şeklindeki tanımlamalar bir bölgenin coğrafyası hakkında tam olarak bilgi verme konusunda yeterli değildir.

XIV. yüzyılda Osmanlı’da coğrafya adına atılan adımlardan da söz eden Ahmet Midhat Efendi, birtakım büyük coğrafya tarzında yazılan eserlerin varlığından bahseder, ancak bunlar bile Avrupa’nın küçük coğrafya kitapları seviyesinden öteye gidememektedir. Bazı komutanların gayretleriyle Osmanlı coğrafyasının ilerlemesi yolunda birkaç adım atılmışsa da bunlar da yeterli olmamıştır. Osmanlı’nın coğrafya ile arasındaki münasebeti “fıkdan”dan yani yokluktan ibaret gören ve hiçbir medenî milletin coğrafya ilminden uzak kalamayacağını düşünen Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı Devleti’nin de bu ilimden uzak kalmaması gerektiğini anımsatır.

“Bilâkis eşedd-i ihtiyac ile muhtaç olduğumuz ulûmdan birisi dahi coğrafya” diyerek coğrafyanın şiddetle ve aciliyetle geliştirilmesi gereken bir ilim olduğunun altını çizirken, toplum-aydın-asker-bürokrat ayrımı yapmaksızın “herkes”i de gücü yettiği kadar bu çabaya dâhil eder. (s. 2-4)

Osmanlı’da coğrafya ilminin yerini sorgulayan Ahmet Midhat Efendi, “Coğrafya ve Bugünkü İhtiyaç” başlıklı yazısında ise XIX. yüzyılda coğrafya bilimine duyulan ihtiyaçtan söz etmektedir. Bu ihtiyaç sadece fennî bir ihtiyaç olmayıp aynı

zamanda siyasî bir ihtiyaçtır da. Bu bağlamda siyasî bir fikir olan “İttihad-ı İslâm”dan söz eden Ahmet Midhat Efendi, İslâmiyet ve Hıristiyanlık arasındaki ilişkiyi değerlendirir. Hıristiyan dünyasından olan Rusya Devleti tek başına Osmanlı Devleti’nden büyüktür ve Hıristiyan dünyasının ortaklaşa aldığı bir karar değişmez bir hüküm değerindedir. İki yüz elli milyon nüfuslu Avrupa ile on beş milyon Müslüman’a hükmeden Osmanlı Devleti’ni karşılaştıran Ahmet Midhat, “Fas’tan Çin’e kadar iki yüz elli milyon Müslümanın münkasım olduğu hükûmeti bir dâire-i umûmiye-i düveliye dâhiline alalım” fikrine karşılık “Fakat ne çare ki biz daha Fas’ın ne olduğunu bilmiyoruz” şeklinde cevap verir.

Müslümanların yaşadığı coğrafyaların bile farkına varılmadığından ve bunun siyasî bir konuyu da içinde barındırdığından söz eden Ahmet Midhat Efendi, “Afrika’nın garp tarafında bir memlekettir payitahtları Marakeş ve Fas ve en meşhur iskelesi Tanca’dır” şeklindeki coğrafi bir bilgi ile Fas’ın bu birlik dairesine dâhil edilemeyeceğinden söz eder.

Osmanlı’daki coğrafyayı “Hâlbuki bizde coğrafyanın fikdanı İttihâd-ı İslâm gibi azîm bir mesele-i siyâsiyeyi şu kadar za’îf ü âciz bir hâle ifrâg eylediği misillü âlemin Avrupa ve Amerika gibi memâlik-i ma’mûresinin ahvâlinden istifâdeyi de men’ eyliyor.” şeklindeki sözlerle eleştiren Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı coğrafyasından Avrupa coğrafyasına gidenlerin Avrupa bilim ve sanayisine dair ilerlemeleri ülkeye getirmediğinden şikâyet eder.

Coğrafyanın siyasî boyutuna askerî açıdan da göndermede bulunan Ahmet Midhat Efendi, düşman orduları karşısında güçsüz kalınmasına rağmen yeni askerî düzenlemelere gidilmediğinden de yakınır. Ahmet Midhat Efendi, bu noktada medenî memleketlerin medenî ilerlemelerini öğretecek olan bilim olarak “coğrafya”yı görmektedir. Coğrafyayı medeni ilerleme açısından kurtarıcı disiplin olarak gören yazar, coğrafyaya duyulan ihtiyacın disiplinin ne derece önemli olduğunu da ortaya çıkardığından bahseder. (s. 59-62)

Harita

Haritanın bir bölgeyi tanıtmadaki önemine vurgu yapan Ahmet Midhat Efendi, “avuç içi kadar” bir haritanın “onu anlayan gözlere” çok şey söyleyeceğini belirtir. Ona göre bir bölgenin kara sınırları, sahilleri, körfezleri, koyları, limanları, ormanları, ovaları, gölleri, nehirleri, dereleri, dağları, köyleri, kasaba ve şehirleri uzun uzadıya

ancak ciltler dolusu sayfalarla anlatılabilmektedir. Harita olmadan Avrupa-yı Osmânî'nin kaç kilometre veya kaç mil olduğuyula ilgili bilgi vermek de oldukça güçtür. Oysa haritadaki “mikyâs” yani “ölçü” birimi sayesinde yeryüzündeki bütün noktaların birbirine olan uzaklığını saat, kilometre yahut mil cinsinden hesaplamak oldukça kolaydır. Enlem ve boylam dereceleri de birkaç çizgiyle haritalarda kolayca görülebilmektedir.

Ahmet Midhat Efendi'ye göre harita, belli bir yerin gökyüzünden genel görünüşü anlamına gelmektedir: “Yani bir mahallin haritası demek o mahalle gökyüzünden bakıldığı zaman umumiyet üzere görünüşü demektir.” İnsanların hiç görmediği bir yeri gözlerinde canlandırmak için sayfalarca yazı yazmak, tasvirler yapmak gerekir. Oysa bir harita bunu tek başına yapabilir. Coğrafyanın pratik yönünden söz eden Ahmet Midhat Efendi'ye göre coğrafya da dünyayı, insanın gözünün önünde açılır bir harita olarak sunmaktadır. Böyle bir ilimse şüphesiz, yüksek ve kıymetli bir ilimdir.

Maarif Nezareti'nin bastırıldığı dünya haritasından söz eden Ahmet Midhat Efendi, çeşitli ölçeklerdeki haritalardan bahseder. Buna göre bir ülkenin, o ülke içindeki bir adanın haritası yapılabilir. Haritası yapılan bölge küçüldükçe dağ, dere, liman, burun, yol gibi unsurların daha ayrıntılı görüleceğinden söz eder.

Bununla birlikte Rodos Adası'nı örnek veren yazar, Rodos Adası'ndan seçilen bir noktanın veya şehrin de haritasının yapılabileceğinden bu durumda şehrin sokakları ve binalarının net olarak görülebileceğinden bahseder. Ahmet Midhat Efendi'ye göre harita sayesinde dünyanın herhangi bir noktasını gitmiş görmüş kadar oluruz:

“Mezkûr harita üzerinde şehrin sokakları ve bazı ebniye-i cismiye ve müteeyyinesi dahi öyle bir surette görülür ki bakıp da güzelce bellediğiniz zaman hiç de ‘Rodos’a gitmedim’ diyemezsiniz.”

Benzer şekilde Rodos'taki şövalyeler kışlasının da haritası yani planı yapılabilir. Böyle bir haritada görülebilecek noktalar iyice belirginleşir ve binanın odaları, merdivenleri lavabolarına varıncaya kadar görülebilir. Bu noktada Ahmet Midhat Efendi, dünyanın herhangi bir noktasını gidip görmek derecesinde insanın gözleri önüne getiren coğrafya ilmini “mübarek” bir ilim olarak değerlendirir. (s. 63-72)

Coğrafyanın Kaynakları

Seyahat

Coğrafyanın kaynağı bahsine sözü getiren yazar, bu ilmin ilk kaynağının öncelikle “hülya” olduğunu ve eski milletlerin dünyanın hâline dair oldukça fazla garip hayaller kurduklarını belirtir. Bunlara inanan halk, daha sonra gerçekler ortaya çıksa bile dünyaya dair eski inanışlarını devam ettirmişlerdir.

Bu konuda eski inanışlardan söz eden yazar, Homer’in, kahramanı Olis’i seyahat ettirdiği bir adadaki bütün rüzgârları hapseden bir çuvaldan bahsettiğini belirtir. Hatta İskenderiye Kütüphanesi’nden Aratostin’in “Ya Homer’in hayale hizmet eylediğine kâil olunuz yahud gidip Akdeniz’de o adayı bularak orada böyle bir çuval bulunup bulunmadığını bana da gösteriniz” şeklindeki sözlerle Homer’in bütün rüzgârları içinde barındıran çuval hayalini yalanlaması üzerine eleştirildiğinden bahseder. Böylece coğrafyanın ilk kaynaklarının buna benzer “fen” süsü verilmiş hayaller olduğunu belirtir. Bununla birlikte dünyanın merkezi konusunda da çeşitli inanışlar bulunmaktadır. Ahmet Midhat Efendi bu konuda eski milletler nezdinde Hintlilerin, Yunanlıların ve daha sonraları kuzey Avrupa halklarının dünyanın merkezini kendi memleketleri varsaydıklarından söz eder. Yunanlılar için Olimp Dağı dünyanın merkezidir. (s. 73-78)

Bununla birlikte Ahmet Midhat Efendi’ye göre coğrafyanın gerçek kaynağı ise seyahattir. Eski milletler yeryüzünde ne kadar seyahat gerçekleştirmişlerse coğrafya dairelerini de aynı oranda genişletebilmişlerdir. Yazara göre karada ve denizde en çok seyahat eden milletler coğrafyaya da en fazla hizmette bulunanlardır. Amerika’nın keşfinden sonra gerçekleşen büyük keşifler, coğrafyayı XIX. yüzyıldaki derecesine kadar getirmiştir. Ahmet Midhat Efendi, coğrafyacıların coğrafyanın hâlihazırdaki durumunu da yeterli bulmayarak bu disiplini tamamlamak için sadece seyahat yolunu tercih ettiklerinden, dünyanın her tarafına seyyahlar göndererek en ufak ayrıntısına varıncaya kadar dünyanın durumu hakkında incelemelerde bulundurduklarından ve coğrafi gelişmelere hizmet etmek için Avrupa’nın her tarafında cemiyetler kurduklarından bahseder. Bu durumda seyahat zevk için yapılan bir eylem olmanın ötesinde ilme hizmet etmekte ve her seyahat bir coğrafi keşif anlamı taşımaktadır: “*Seyahat etmek belki de ilmî tecessüsün başlangıcı olan müşâhede zevkinin bir tezahürüdür.* Bununla birlikte her seyahat de coğrafyaya fayda sağlamamaktadır. Buna

göre coğrafyacılardan Mate Bron'un yazdığına göre bazı seyahatlerin hizmetten çok zararları bulunmaktadır. Bu durumda ya seyyahın gittiği yerdeki insanların kendisine yalan söylemesi ya da seyyahın kendisinin yalan söylemesi coğrafi bilginin lekelenmesi sonucunu doğurabilir. Bu noktada Ahmet Midhat Efendi, dünyanın durumu hakkında verilen bilgilerin doğruluğunu araştırmak için yapılan seyahatleri coğrafyanın asıl ve tek kaynağı olarak gördüğünü belirtir. Son asırlar dediği XVIII ve XIX. yüzyıllarda yapılan seyahatleri de bu kategoriye dâhil eder. Bu anlamda kutuplar ve orta Afrika gibi henüz durumu meçhul olan yerlere giden seyyahlar coğrafyaya oldukça büyük hizmette bulunmuşlardır. (s. 79-81)

Coğrafyanın asıl kaynağının seyahat olduğunu belirten yazar, seyahatin de oldukça zor bir iş olduğunu belirtmekte ve bu zorluklara değinir. Dünyada balta girmedik ormanlar, yollar, köprüler, bilinmeyen dağlar, geçitler, mecraları bilinmeyen göller, nehirler bulunmaktadır. Dağlık bölgelerde yol, geçit bulmak bir hayli zordur. Geçmişte eski milletlerin haberleşmesine, iletişim kurmalarına engel olan da yolların olmamasıdır. Zamanla birbirinden ayrılan ve farklı bölgelere yerleşen insanların daha sonra bir araya gelmelerini engelleyen, aralarındaki bağı koparan ulaşımdaki zorluklardır. Bu durum, insanoğlunun birbirini unutmasına ve uzak memleketler hakkında birtakım vehim ve hayaller oluşturmalarına sebep olurken coğrafi ilerlemelerin de önüne geçmiştir.

Ahmet Midhat Efendi, Argonatların, Yunan Denizi, Gelibolu Boğazı, Marmara ve Boğaz'ı geçip Karadeniz'e ulaşmak için gerçekleştirdikleri deniz seyahatine Amerika'nın keşfinden daha büyük bir önem atfedildiğini belirtir. Deniz seyahatinin daha ucuz ve kolay olduğu söylene de ona göre zorluk ve önemi bakımından düşünüldüğünde böyle olmadığı anlaşılır.

Seyyahın vardığı memlekette halkın diline vakıf olmaması, bölgenin âdet ve dinî hükümlerine yabancı kalması ve yörenin mahallî durumu gidilen coğrafyada araştırma yapmak için birtakım güçlükler sebep olmaktadır. Ahmet Midhat Efendi, XIX. yüzyılda Asya ve Orta Afrika'ya yapılan seyahatlerde çöl, sıcaklık, susuzluk, açlık gibi engellere yabancılık duygusunun da eklenmesiyle daha büyük bir güçlükle karşılaşılacağından söz eder. Bu türlü güçlükler "ilm-i celil" olan coğrafyanın ne büyük himmetlerle meydana geldiğini göstermesi bakımından ayrıca önemlidir. Yazar, bu konuda yapılan meşhur seyahatname tercümelerinden bahseder. (s. 86-90)

Göç-Savaş-Ticaret

Coğrafyanın kaynakları arasında seyahatle birlikte göçler, savaşlar ve ticaret de gösterilmektedir. Bu anlamda Ahmet Midhat Efendi, eski milletlerin göçlerini, özellikle Büyük İskender'in Hindistan'a açtığı savaş gibi büyük savaşları da sayar. Savaşlarda galip taraf mağlup olan halkın sosyal durumunu ve galip geldiği coğrafyanın özelliklerini öğrenip kanunları ona göre düzenleyeceği için büyük savaşların coğrafyaya hizmetinin de büyük olduğundan söz eder.

Ahmet Midhat Efendi'ye göre göç ve savaş da bir anlamda seyahat demektir. Hatta bir ülkeyi fethetmek üzere gerçekleştirilen askerî hareketleri “seyahat-i askerî” olarak yorumlar. Ticaretin de coğrafya içinde ayrı bir yeri vardır, ancak kaynaklık noktasından bakıldığında ticaretin coğrafyaya değil, coğrafyanın ticarete kaynak teşkil ettiğinden söz eder. Buna göre ticaretin gerçekleşebilmesi için öncelikle tüccarların ilgilendikleri bölge, o bölgede bulunan ticaret malları ve bölge halkının hangi mallara rağbet ettiği konusunda fikir sahibi olmaları gerekmektedir. Ahmet Midhat Efendi bunların öğrenilmesi durumunda ticaretin gelişeceğini düşünür. (s. 90-94)

Bununla birlikte tarihî coğrafya ile coğrafya tarihinin birbirine karıştırılması gibi tarih-i seyahatle tarih-i coğrafya da karıştırılmaktadır. Bu konuya açıklık getirmek isteyen Ahmet Midhat Efendi'ye göre seyahat tarihi, seyahatin kendisinden ibaret değildir. Bir seyyahın nereden çıkıp nereleri ne şekilde dolaştığı ve ne gibi maceraları olduğu hakkında seyyahın “seyahatnamesi” bilgi vermektedir. Seyahat tarihi (tarih-i seyahat) ise binlerce seyyah içinde en önemlilerinin seyahatini gerçekleştirmek hususunda maksadına ne şekilde hizmet ettiğini incelemektedir.

Mate Bron ve Bablin'in coğrafya tarihine kattıkları seyahat tarihi fıkralarından ve bu yolda yazılmış eserlerden anlaşıldığına göre seyahat tarihi, örneğin Ümit Burnu keşfini anlatırken Portekizlerin bu keşiflere verdikleri önemden, Ümit Burnu'nun dolaşılıp Hindistan yolu açılıncaya kadar kaç seyyahın kademeli olarak nerelere kadar ve ne şekilde gittiklerinden, Ümit Burnu'na kimin ne şekilde ulaştığından, nasıl isim verildiği ve neden Ümit Burnu dendiğinden, Ümit Burnu'nun ne şekilde geçildiğinden, Hindistan'a ve yeni Felemenk kıtalarına doğru hangi seyyahların nasıl yollar açtıklarından bahsetmektedir. Bunlar ise seyahatnameye hiç benzemez. Seyahat tarihi konusu coğrafya tarihine yakın olduğu için coğrafyanın tarihini yazanlar seyahat tarihini de ilave ederek eserlerini genişletmişlerdir. Ahmet Midhat Efendi eserinde, seyahat

tarihi hakkında ayrı bir başlık açtığını, tarihî coğrafyayı ve seyahat tarihini coğrafyanın tarihine katmadığını belirtir. (s. 159-161)

Coğrafyanın Tarihi/Gelişimi

Coğrafyanın tarihine geniş bir yer ayıran Ahmet Midhat Efendi, eski Mısırlıların coğrafyaya olan büyük hizmetlerinden, Yunanlıların Tevrat'ında bulunan coğrafi bilgilerden ve coğrafi bilgiye katkı sağlamakla birlikte coğrafyayı bir bilim dalı hâline getiremeyen Fenikelilerin deniz seyahatlerinden söz eder. Bu çerçevede bazı coğrafyacılardan ve onların coğrafyaya kattıkları usullerden bahseden Ahmet Midhat, Homer, Herodot, Aratostin, Batlamyus ve Strabon'un coğrafyayla ilgili görüşlerine yer vermekte ve bunu yanısıra Arapların ve Avrupalıların coğrafyaya olan katkılarını özetlemektedir. (s. 95-96)

Homer'in coğrafya usulünde keşfettiği yerlerin (Yunanistan, Anadolu sahilleri, Marmara, Avrupa ve Asya kıyıları, Girit ve Kıbrıs adaları, Venedik Körfezi ve Mısır tarafları gibi) anlatımını gayet güzel ve doğru bulan Ahmet Midhat Efendi, doğrudan gidilmeyip kulaktan dolma dolaylı yollarla edinilen bilgilerinse yanlışlığından söz eder. Buna paralel olarak coğrafyasını tanıdığı yerlerin halkı ile ilgili bilgiler doğruyken tanımadığı yerlere dair verilen bilgilerin ise hayal ve vehimden ibaret olduğunu söyler. (s. 100-104)

Herodot'un coğrafi usulünden bahsederken ilk haritayı çizen kişinin Aneksimander olarak tahmin edildiğini belirtir. Hekate ise bu haritayı tamamlamaya çalışmıştır. Ahmet Midhat Efendi, Herodot'un coğrafyaya yeni bir şekil verdiğini, Anadolu ve Mısır'ı bizzat gidip gördüğünü ve yaptığı seyahatlerle tarih ilmini de meydana getirdiğini belirtir. Bahr-i Muhit'i nehir olmaktan çıkarıp, büyük bir deniz olarak dünyanın çevresine yerleştirmiştir. Sebte Boğazı'nın dışındaki kısma "Atlas" adını ve Hint Denizi'ni teşkil eden tarafa Aritere adını vermiştir. Karadeniz'in içindeki Azak ve Hazar denizlerini resmetmiştir. Asya'yı Afrika'dan ayırmak için Nil Nehri'nden daha uygun olduğu düşünülen Bahr-i Ahmer'i keşfetmiştir. Yaptığı tarife göre Yunanistan dünyanın merkezinde görünmektedir.

Herodot'un da yanlış resmettiği yerlerin isimlerini veren Ahmet Midhat Efendi, Bahr-i Ahmer'e kadar bilgi sahibi olan Herodot'un, Fırat ve Dicle nehirleriyle Basra Körfezi'ne kadar inemediğini belirtir. Herodot'un da coğrafi durumu hakkında doğru bilgiye sahip olduğu yerlerin halkıyla ilgili verdiği malumatlar aynı oranda doğruyken

coğrafi durumu hakkında yeterince bilgi vermediği yerlerin halkı ile ilgili bilgiler de yeterli değildir. Doğal olarak Heredot, böyle durumlarda hayale başvurmuştur. “(...) ahvâl-i coğrafiyyesini lâyıkiyla tahkîk edemediği memleketlerin ahvâl-i ahâlisini de hem hayâlden ibaret olmak üzere kayd ü tahrir eylemiştir.”

Aristo da Heredot’un coğrafya usulü üzerinde çalışmış ve düzeltmelerde bulunmuştur. Özellikle dünyayı Avrupa, Asya ve Afrika olmak üzere üç kıtaya ayırmıştır. Aristo’dan sonra Silakos ve Henon gibi eski coğrafyacılar da Heredot’un usulünü tamamlamak için çalışmışlardır. Özellikle Gol memleketine doğru seyahat eden Pateas ve Basra Körfezi’ne kadar olan memleketleri tanıyan Nerakın’ın bu konudaki hizmetleri oldukça önemlidir. (s. 105-109)

Ahmet Midhat Efendi, coğrafyaya bir “ilim” unvanı kazandıran şahsiyetin M.Ö. 276 yılında doğmuş ve aynı zamanda astronomi ile de ilgilenmiş olan Aratostin olduğunu belirtir. Aratostin coğrafyada ilk defa olarak harita üzerinde arz u tûl dairelerinin çizgilerini çizmiş ve bu çizgilerin geçtiği bölgeleri saptamıştır. Bunu coğrafya için büyük ilerleme olarak gören Ahmet Midhat Efendi, Aratostin’in arz u tûlu gösteren bir de harita hazırladığından söz eder. Bu haritada coğrafyanın bilinen sınırlarına bir hayli genişlik kazandırmış, bu yerlerdeki (Sicilya Adası, Bahr-i Ahmer, Basra Körfezi, Atlas Denizi, Britanya, İrlanda ve İzlanda Adası, İsveç, Norveç, Hindistan gibi) milletler hakkında da gerekli bilgiyi kendinden öncekilerden daha geniş bir surette vermiştir. Daha önce bilinmeyen Bulgaristan, İtalya, İspanya, Gol, Afrika sahilleri ve Anadolu onun sayesinde tanınmıştır. Hiprak, Posid ve Veyus gibi kendinden sonra gelenler de onun çalışmalarını devam ettirmişlerdir. (s. 110-115)

Batlamyus ise “küre-i musattaha”yı Aganodamun adlı ressamın resimleri gibi resmetmiştir. Burada ilk defa ekvator çizgisi görünmekte olup arz u tûl daireleri de Aratostin haritasındakinden daha düzgün olarak resmedilmiştir. Karadeniz, Akdeniz, Azak ve Hazar denizleri, Bahr-i Ahmer, Umman ve Basra Körfezi de daha doğru bir şekilde resmedilmiş, Britanya ve İrlanda adaları biraz daha doğuya yakınlaşmıştır. Baltık Denizi henüz keşfedilmediği için Hindistan ve Çin taraflarında birtakım büyük yanlışlar görülmektedir. Batlamyus haritası üzerinde meçhul kalan yerler ise İsveç, Norveç, Rusya, Sibirya, Orta Asya, Çin, Hint ve Orta Afrika’dır. Bunun yanısıra Ahmet Midhat Efendi’ye göre Batlamyus’un önemi sadece milletleri ve memleketlerin durumunu incelemekle kalmayıp yaptığı felekî incelemelerle de uygulamacı bir matematikçi gibi davranmasından ileri gelmektedir. (s. 116-119)

Strabon ise coğrafya disiplinine adını vermiş bir coğrafyacıdır. Haritasında arazi çizimlerinde Aratostin'den faydalanmıştır. Yapılan haritalarda aynı yol izlenmiştir. Strabon'dan sonra onun da çalışmalarını devam ettiren coğrafyacılar yetişmiştir. Pelin, Vapzit, Rumula gibi isimler bunlardan birkaçıdır. Ahmet Midhat Efendi, Romalıları diğer alanlarda olduğu gibi coğrafya ilmine de gereken değeri vermemekle suçlar. Bu açıdan coğrafyanın ilerleyişi kendisini tekrar İslâm'ın etkisiyle ve Arapların ilerleme devirlerine tekabül eden bir süreçte gösterecektir. (s. 120-124)

Ahmet Midhat Efendi, coğrafya ilmini mevcut durumun üç katı ilerisine taşıyan millet olarak tanımladığı Arapları, medenî ilerlemelere ve insanî faziletlere hizmeti olan üç milletten (eski Yunan ve Roma ile birlikte) biri sayar. *Kur'an*'daki "De ki arzda seyr ü seyahat ediniz evvelînin âkıbeti nasıl olduğunu görünüz" manalı ayetin de onları teşvik ettiğinden söz eden Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı'nın ilim ve fen konusunda Araplara yetişemediğini, ilim ve fenne dair her şeyi ve hatta Arapların coğrafya ilmine olan hizmetlerine dair bilgiyi bile Avrupa'dan aldığını belirtir. Avrupalılar ise Arapların coğrafyaya dair yazdıkları kitapları kendi kütüphanelerinde toplamış ve kendi dillerine çevirmişlerdir. Osmanlı da Avrupa'dan temin ettiği bu eserlerle Arapların coğrafyaya dair hizmetleriyle tanışmıştır.

Avrupa üzerinden edinilen bilgiye göre Emevi ve Abbasi halifelerinin dünyanın uzak bölgelerine gönderdikleri seraskerlerine verdikleri emre göre askerlerin bir görevi de gittikleri yerlerin coğrafi durumunu etraflıca incelemektir. Amaçları sadece mağlup memleketlerin durumunu öğrenmek değildir. Araplar, felekî coğrafyanın öneminin farkındadırlar. Tecrübe yollu yaptıkları birtakım matematik ve geometrik hesaplar sayesinde küre şeklinde olması gereken dünyanın büyüklüğü konusundaki ilk doğru fikre sahip olmuşlardır. Rakka'dan Tedmür'e kadar çöl üzerinden bir arz derecesi genişleterek yapılan bu tecrübî hesap, tesadüfî olmamakla beraber bir defayla da sınırlı kalmamıştır. Küfe ve başka yerlerde de denenmiş ve çöller enine boyuna hesaplanarak bir uygulama alanı hâline gelmiştir. Bu pratiklerden elde edilen sonuçlara göre dünyanın küre gibi olduğu konusundaki fikirler kuvvet bulmuştur. Dünyanın yuvarlak olduğuyula ilgili fikirlerin Kristof Colomb'dan çok daha önce Araplar tarafından geliştirildiğini belirten Ahmet Midhat Efendi, Arap gemicilerinin Hint ve Çin seyahatini de göze aldıklarından bahseder.¹⁹⁵

¹⁹⁵ Dünyanın yuvarlaklığı fikri Osmanlı coğrafyacıları tarafından XVII. yüzyılda kabul edilmiştir. Bk. Cengiz Orhonlu, "Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 14, S. 19

Arapların yaptıkları keşiflerle Umman Denizi, Hint, Orta Asya ve Çin taraflarının meçhul kalan durumu hakkında gösterdikleri çaba dikkate değerdir. Vâhid ve Ebu-Said'in adları, bu konuda gösterdikleri hizmet dolayısıyla hâlâ Avrupa'nın coğrafya tarihlerinde yer almaktadır.

Abbasi halifelerinden Vâsık Billah zamanında Arap coğrafyacılarından "Selâm", Hazar Denizi çevresini yeniden keşfederek oraya ait coğrafi bilgiyi doğrulamış ve genişletmiştir. İbn Fadlân ise hem Hazar, Kafkas ve Volga taraflarının coğrafyasını keşfetmek hem de Volga nehri kenarında yaşayan Bulgarlara kelimetullahı haber vermek için hilafet tarafından görevlendirilmiştir. Yâkut'un *Kamus-ı Coğrafiyye*'si ise Avrupa'da birkaç dile çevrilmiştir. Rus milleti hakkında ilk coğrafya ve tarih bilgilerini de yine bu eserde bulmak mümkündür. Arap coğrafyacılar tarafından Arapça yazılan pek çok coğrafya eseri bulunmasına rağmen baskı sanatı bulunmadığı için bu eserlerin mevcut nüshaları da yok olmuştur. Bu durumun Avrupalıları hayli üzdüğünü belirten Ahmet Midhat Efendi, Avrupa'da coğrafyacılar arasında Mes'ûdî, İbn Havkel, İdrîsî, Şehâbuddin, Zekeriyâ, Hamdullah, Ebü'l-Fidâ, İbn Battûta oldukça meşhurdur. Onların eserlerinin Arapça nüshaları ve çevirilerine Avrupa'da rağbet gösterilmekle birlikte eserler kütüphanelerde korunmaktadır.

Bununla birlikte Arapların, Kuzey, Güney ve Doğu Afrika; Güney, Doğu ve Orta Asya; Umman Denizi ve Okyanus Denizi Adaları gibi yerlerle ilgili yaptıkları coğrafi incelemelerin oldukça büyüktür, ancak Avrupa hakkında fazla bilgi sahibi olmamaları onları, pek çok Avrupa ülkesi hakkında gerçekdışı bilgiler vermeye itmiştir. Buna rağmen İngiltere, Paris, Şilizoyi dükaliği, Kiyef (Küfe) gibi bazı bölgelere ilişkin verdikleri malumatın da gerçeğe oldukça yakın olduğu görülür. Bu yerler hakkında doğru bilgiler verilirken bu bölgelerin hemen yanındaki yerler hakkında yanlış bilgi verilmesi Avrupalıları düşündürmüştür. Avrupalılara göre bu durum doğru yazılan yerlerin Araplar tarafından bizzat ziyaret edildiğine yanlış olanların ise dolaylı yollarla edinildiğine işaret etmektedir.

Ahmet Midhat Efendi, bir bölgeye keşif için giden Arapların oldukça dikkatli davrandıklarını, bir şehir planı çıkarmaya yarayacak bilgiyi topladıklarını belirtir. Hatta Salibiyyûn zamanlarında Rodos şehrine dair verdikleri bilgiler arasında kale

(1964), s. 133. Dünyanın yuvarlak olduğunu kabul eden Ahmet Midhat Efendi, bununla ilgili "Amerika kıtasının keşfinden sonra batıya üç gemi gönderildiği ve üç yıl müddet içinde (bu gemilerin) doğuda kalktıkları noktaya geri geldikleri"ne dair anlatılan meşhur tecrübe yerine bu yuvarlaklığa misal olarak Arap coğrafyacılarının araştırmalarını örnek gösterir. Dünyanın kürevî oluşuyla ilgili fikirlerin Kristof Colomb'dan çok daha önce Araplar tarafından ortaya atıldığı bilgisini paylaşarak coğrafya ilmine katkılarında dolayı Araplara hakkını teslim eder.

duvarlarının kalınlığına ve kapılarının yüksekliğine ve sokakların genişliğine dair verdikleri bilgilerin de doğru olduğunu belirtir. (s. 124-134)

Avrupa'nın da coğrafya ilmine olan katkılarından söz eden Ahmet Midhat Efendi, Avrupa'nın Doğu yani Anadolu, Şam, Mısır hakkındaki bilgileri haclı seferleri sırasında edindiğini belirtir. Bu seferler sayesinde Arapların ilmiyle tanışmışlar ve bu ilimden istifade ederek bir süre sonra da onların bütün coğrafi servetlerine sahip olmuşlardır. Özellikle Planokar Pini ve Marko Polo gibi Avrupalı seyyahların seyahatleri, Arap coğrafyacılarının verdikleri bilgileri yerinde uygulama bakımından işe yaramıştır.

Avrupa'daki yeni keşiflerden söz eden Ahmet Midhat, Marko Polo'nun Batı Asya hakkında Avrupa'da neşrettiği seyahatnamenin, Avrupalı halkın oldukça ilgisini çektiğini belirtir. Bu asırlar ise Müslümanların İspanya ve Portegal gibi ülkelerden ihraç edildikleri bir dönemdir. İspanyol ve Portekizliler Fas ve Afrika sahillerine akınlar düzenledikleri bu dönemde oralardan da birtakım mallar getirmek moda olmuştur. Bu arada Almegrerin denilen cesur Arap gemicilerin, Batı taraflarına doğru Atlas Denizi üzerine ilerledikleri yolundaki bilgi Portekizlilerin kıskançlığına neden olur. Yine Arapların ilerlemeleri neticesinde karşılaştıkları birtakım büyük adalar ve buralarda derelerin altın olarak aktığı rivayeti de onların bu kıskançlığını körükleyen nedenler arasındadır. Portekizlilerin bu saldırgan tavırları kuvvetlenerek artmakla birlikte pusulanın icat edilmesi de onları gayretlendirmiş ve Asya kıtası hakkındaki gittikçe artan merakları yeni keşiflere neden olmuştur. Bir taraftan Arap, Türk, Tatar ve Acem hükümetlerine çeşitli hediyeler götürmekle görevli memurlar ve bir taraftan da özel seyyahların seyahatleri sayesinde Asya'nın tüm zenginliği Avrupa'nın gözleri önüne serilir. Bunun üzerine Avrupa'nın diğer seyyahları da gayretlenir ve Asya'nın ticarî mallarına çılgınca bir rağbet göstermeye başlarlar. Bu durum tüccarları teşvik etmiş ve onların da Asya şehirlerine gitmelerine neden oluşturmuştur.

Bu tür gelişmelerin yanısıra Portekizlilerin Asur ve Mader Adlarına, Gine sahillerine doğru gerçekleştirdikleri başarılı keşifler Ümit Burnu'na ulaşma yolunda beklentilerini artırır. Ahmet Midhat Efendi, doğudan ve batıdan bu suretle görülmeye başlanan keşiflerin, doğu ve batı denilen şeyin yeryüzü üzerinde aynı şeyden ibaret olduğu ve gerekirse doğu ile batıyı birleştirmenin mümkün olabileceği yollu görüşlere neden olduğunu belirtir. Çünkü batıya doğru gidildikçe ön tarafta bulunan yerler batı sayılsa da buralar geçildikçe doğu hükmünü alarak bu hâlde doğu sanılan Hint ve Asya

memleketlerinin batıda aranıp bulunabileceği ihtimalleri Kristof Colomb gibi geniş fikirli insanları düşündürmeye başlamıştır. Bahsi geçen bu gelişmeler de büyük coğrafi keşifleri hazırlamıştır.

Ahmet Midhat Efendi, coğrafi keşifler konusunda Portekiz, İspanyol, Venedik ve Cenevizlilerin başı çektiğini onların peşi sıra İngiliz, Flemenk ve Fransızların geldiğini ve hatta bunların ilk grubu geçtiklerini belirtir. Ruslar da bu büyük hizmete katılmışlardır. Sibiryaya keşifleri, Amerika'nın kuzey tarafları ve Bahr-i Muhît-i Ekber'in pek çok tarafı Rus seyyahlar tarafından keşfedilerek haritaya aktarılmıştır. Bu keşiflerde Ahmet Midhat'ın önem attığı isimler Visko de Gama, Kristof Colomb ve Amerigo'dur. Bunlar coğrafyanın sınırlarını genişletmiş, peşlerinden pek çok kâşifi davet etmişlerdir.

Bu büyük keşiflerin ortaya çıkardığı bilgi Avrupa'ya götürüldükçe tabii ve matematikî ilimlerde ilim ve ihtisas erbabı için yeniden bir birikim oluşturmuş ve âlimlerin birçoğu yeni keşfolunan bölgelere giderek ilmî araştırmalarına o bölgelerde devam etmişlerdir. Böylece coğrafyanın eski şekli tamamen değişmiş ve sekiz on ilmi kapsayan büyük bir ilim olmak üzere coğrafya ilmi yeniden teşekkül etmiştir.

Bahsi geçen keşiflerin ortaya çıkardığı hakikatler eski Yunan zamanından kalma hayal ve vehimden ibaret bilgileri yok ederken astronomi ve kozmografya ilminde de ilerlemelere sebep olmuştur. Dünyanın yuvarlak oluşu, güneş etrafında dönmesi, senelik ve günlük hareketi gibi konular açıklık kazanmıştır. (s. 135-147)

Coğrafya Dernekleri

Coğrafya ilminin gelişmesi adına Avrupa'da kurulan derneklerden söz eden Ahmet Midhat Efendi, Avrupa'da devlet tarafından desteklenen bu cemiyetlerin, şahıslar tarafından da desteklendiğini belirtir. Derneklerdeki birtakım zengin müteşebbisler bu uğurda servetlerini harcamaktan çekinmemektedirler. Ahmet Midhat, bu şahısların öncelikle eski coğrafyayı incelemekle işe başladıklarından söz eder. Eski milletlerden kalma ne kadar coğrafi eser ve harita varsa onları toplayarak tercüme edip incelemektedirler. Bu nedenle Arapların coğrafi bilgisi hakkında Avrupa'nın malumatı Osmanlı'dan fazladır.

Bunun dışında herhangi bir millet hakkında yazılan seyahatname türü eserleri de toplayarak inceleyen bu cemiyetlerin merkezlerinden söz eden Ahmet Midhat, bu merkezlerin Paris, Londra başta olmak üzere dünyanın her tarafında şubeleri olduğunu

belirtir. Bu şubeler, coğrafyaya dair elde ettikleri her türlü eser ve haberi derneğin merkezine ulaştırmaktadırlar. Aylık yahut on beş günde bir merkez tarafından neşredilen ve coğrafyadaki gelişmeleri dünyaya duyurmak gibi işlevleri olan mecmualar bulunmaktadır. Bunun yanısıra dernekler, yeni kitaplar neşrederek coğrafya ilmini yaymaya da çalışmaktadırlar.

Bunların dışında coğrafya derneklerinin bir görevi de keşfedilmesi gereken şehirlere seyyahlar göndermektir. Bu seyyahlar, Osmanlı'daki “keşkûl-bedest-i mezellet” olan seyyahlara benzememektedirler. Ahmet Midhat Efendi, son zamanlarda gönderilen seyyahların hususî bir komisyon hâlinde olduklarından söz eder. Buna göre XIX. yüzyıl sonunda durumu meçhul olan yerler kuzey ve güney kutuplarıyla Afrika ve Asya'nın orta kesimleridir. Bununla birlikte bu bölgelere birkaç seneden beri gemi ve kervanlarla keşif heyeti gönderilmektedir.

Ahmet Midhat Efendi, coğrafya dernekleri tarafından yapılan haritaların oldukça muntazam olduğunu, bu haritalar vasıtasıyla yeryüzünün insanın gözünde somutlaştığını belirtir. Meşhur şehirlerin sokakları, iskele ve limanları, giriş ve çıkışları tüm ayrıntısıyla haritaya yansımaktadır. Planların yanısıra şehirlerin genel görünüşü, meşhur binaların resimleri de yapılarak bunlar musavver kitaplarda neşredilmektedir. Ahmet Midhat, bu kitaplardan alınan bilgilerle tasvirlerin göz önünde canlandığından söz etmekte ve coğrafya ilminin bu derecesinin Osmanlı'ya sirayet etmesini ummaktadır.

Pek çok ilmin de validesi olan “ilm-i şâmil” konumundaki coğrafyayla ilgili bu eserinin, coğrafyaya giriş niteliği taşıdığını, ayrıntı ile okurunu yormak istemediğini söyleyen yazar, coğrafya fenni için düzenlediği planın sadece bir eserden ibaret olmadığını belirtir. Dünyanın her tarafını okurun ayağına getiren seyahatnameler, gidip gezip göremeyenleri, seyyahların her birine refakat edercesine gitmiş, görmüş ve gezmiş kadar faydalandıran eserlerdir. Bu anlamda Orta Asya'ya dair kendi yayımladığı seyahatnameyi de okuyucularına sunar. Öncelikli amacının ise tarihe yardımcı olmak olduğunu dile getirerek coğrafya-yı felekî, tabî ve siyasîden ziyade tarihî coğrafyayı okuyucularına sunmayı amaç edindiğini belirtir. (s. 148-153)

Sonuç olarak çalışmasında coğrafyanın tanımı, kapsamı, bölümleri, kaynağı, önemi, gelişim tarihi, ilişkide olduğu diğer disiplinler, coğrafi keşifler ve coğrafya dernekleri, coğrafyaya duyulan ihtiyaç, harita ve pusulanın önemi, coğrafya ilminin

XIX. yüzyıl Osmanlı'sındaki durumu hakkında bilgi veren ve fikirlerini paylaşan Ahmet Midhat Efendi âdeta bir coğrafyacı gibi davranmıştır.

Dünyadaki bilimsel gelişmelerden okurunu haberdar etmek isteyen Ahmet Midhat Efendi, coğrafya ilminin XIX. yüzyılda kazandığı ilmî kimlikten söz ederken dünya ve dünya içindeki unsurlardan bahseden bütün ilimlerin toplamına “coğrafya” denildiğini belirtir. İlimlerin başına coğrafyayı koyan yazar, kasaba, şehir gibi sonradan üretilen mekânları siyasî coğrafyanın konusuna dâhil eder. Bu ilginç bir veridir. Çünkü insan eliyle yapılan binaların siyasî bir amaca hizmet ettiği bilgisini içinde barındırır. Coğrafya ilminden beklenen maksadın en büyüğünü ise “hudûd-ı siyâsiyye”nin gerçekleştirdiğini düşünür. Nitekim bu alan, dünya üzerindeki kıtaların kaç ülkeye bölündüğünü, ülkelerin kanunlarını ve ülkelerdeki halkların eğitim dereceleri hakkında bilgi vermektedir. Yazara göre de coğrafyanın en önemli amacı budur.

Coğrafyanın, asıl kaynağı olan seyahatten ne şekilde yararlandığı ve seyahatin coğrafya ilminin ilerlemesine ne yolda katkı sağladığı üzerinde durur, göç, savaş ve ticaretin de coğrafyaya kaynaklık ettiğini belirtir. Coğrafyanın kozmografya, astronomi, matematik, geometri, hukuk, ekonomi-politik, siyaset ve özellikle tarih gibi bilim dallarıyla olan münasebetlerine değinir. Coğrafyanın Avrupa'daki kurumsallaşma sürecinden bahsederken bu konuda şahsî teşebbüsün rolüne vurgu yapar ve şahısları coğrafya ile bireysel olarak ilgilenmeye teşvik eder.

Birtakım bilgi karışıklılıklarını gidermek isteyen yazar, topografyanın askerî coğrafyanın yararlanacağı bir alan olduğunu belirtmekle birlikte ikisini birbirine karıştırmamak gerektiğini düşünür. Yine bu çerçevede tarihî coğrafya ile coğrafya tarihinin ve coğrafya tarihi ile de seyahat tarihinin birbirine karıştırılmaması gerektiği uyarısında da bulunur. Yazarın bu konudaki dikkati oldukça önemlidir. Zira günümüzde TDK sözlüğünde bile tarihî coğrafya “coğrafyanın tarihî yönünü ve gelişmesini ele alan ve inceleyen coğrafya kolu”¹⁹⁶ şeklinde coğrafya tarihi ile karıştırılmaktayken Ahmet Midhat Efendi XIX. yüzyılda coğrafya biliminin önemini fark etmiş, pratik yönüne vurgu yapmış ve bu disiplini ayrı bir bilim dalı olarak kabul ederek sosyal bilimlerin bugün ulaştığı merhaleye XIX. yüzyılda ulaşmıştır.

¹⁹⁶ *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., 10. Baskı, Ankara 2005, s. 1908.

Hâce-i Evvel: “Coğrafya” maddesi

Ahmet Midhat Efendi, 1287’de yayımlanan *Hâce-i Evvel*¹⁹⁷ adlı eserinin “Coğrafya” maddesinde dünyadaki karalar, denizler, dağlar, körfezler, nehirler, dereler ve devletler hakkında bilgi vermektedir. Coğrafya ilmi her şeyden önce yeryüzünü kara/toprak ve deniz/su olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Karalardan bahsederken Avrupa, Asya, Afrika, Amerika, Avustralya kıtaları, bu kıtaların coğrafi konumu, hangi coğrafi bölge ile komşuluk içerisinde olduğu, yüzölçümü, topografyası, iklim yapısı, nüfusa yönelik istatistik bilgileri, nüfusun etnik ya da dinsel dağılımı, kıtalarda bulunan devletler ve bu devletlerin başkentleri, yönetim merkezleri, gelişmişlik düzeyi, meşhur şehirleri, çevresindeki adalar üzerinde durur. Bahr-i Atlas, Bahr-i Ekber, Bahr-i Hindî, Bahr-i Müncemid-i Şimâlî ve Bahr-i Müncemid-i Cenubî olmak üzere beş büyük okyanus ile bunlardan ayrılan kollardan meydana gelen denizler ve bu denizlere dökülen nehirlerden söz eder. (s. 145-147)

Ahmet Midhat Efendi’nin hakkında bilgi verdiği kıtalar arasında en uzun bahsi, Avrupa kıtasına ayırdığı görülür. 1869’da belirtildiğine göre nüfusu üç yüz milyon¹⁹⁸ olan Avrupa kıtası, doğuda Asya, kuzeyde Kuzey Buz Denizi, batısında Atlas Denizi, güneyinde ise Akdeniz ve Karadeniz bulunmaktadır.

Beş kıtanın içinde 10.150.000 km olmak üzere en küçük yüzölçümüne sahip olmasına rağmen medenî gelişme bakımından diğer kıtaları geride bırakır. Kuzey taraflarında soğuk, orta ve güney kısımlarında ise mutedil iklim özellikleri görülür.

Avrupa, kendi içinde güney, orta ve kuzey Avrupa olmak üzere üç kısma ayrılır. Güney Avrupa’da Osmanlı Devleti (İstanbul), Yunan Devleti (Atina), İtalya (Roma), İspanya (Madrid) ve Portegal (Lizbon) olmak üzere beş tane devlet bulunur. Osmanlı Devleti’nin ise hükmü altında olan beş hükümeti vardır. Bunlar Mısır, Tunus, Memleketeyn (kendi içinde başkenti Bükreş olan Eflak ve Yaş olan Boğdan olmak üzere ikiye ayrılır), Sırp (Belgrad) ve Karadağ (Güziçetene)’dir. Ahmet Midhat Efendi, bu hükümetlerin hangi coğrafyada yer aldıklarını ve beylerinin hangi şehirde ikamet ettiklerini belirtir.

¹⁹⁷ Ahmet Midhat Efendi, “Coğrafya”, *Hâce-i Evvel*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1287, s. 144-202. Çalışmada eserin bu baskısından yararlanılmıştır. İlgili bölümlerin sayfa numaraları metin içinde italik olarak verilmiştir.

¹⁹⁸ Esami-i Hükümet ve Nüfus: Osmanlı (yalnız Avrupa kıtasında): 15.000.000; Yunan: 1.500.000; İtalya: 25.000.000; İspanya: 16.000.000; Portekiz: 4.000.000; Fransa: 36.000.000; Belçika: 5.000.000; Felemenk: 3.000.000; Prusya: 19.000.000; Almanya: 40.000.000; Avusturya: 34.500.000; İsviçre: 2.500.000; İngiltere: 30.000.000; Danimarka: 1.800.000; İsveç Norveç: 5.600.000; Rusya: 69.000.000. *a.g.e.*, s. 155-156.

Bu hükümetler Osmanlı Devleti'nin de onayladığı yerel hükümetleri tarafından yönetilirler. Osmanlı Devleti'nin idaresini doğrudan kendi elinde tuttuğu Avrupa kıtasındaki şehirleri ise Edirne, Rusçuk, Bosna Sarayı, Selanik ve Yanya vb.dir.

Yunan Devleti'nin kralı Atina'da, İtalya kralı ise Roma'da ikamet ederler. İtalya Devleti, Ser-dünya adı ile daha önce varolan birtakım küçük hükümetlerin birleşmesinden oluşmuştur. Torin, Venedik, Napoli, Palarmo ve Florans büyük ve meşhur şehirleri arasındadır. İspanya kralı Madrid şehrinde, Portegal kralı ise Lizbon şehrinde ikamet ederler. Parslon, Sevil Kadikas adlı şehirler İspanya'nın daha önce defalarca başkent olmuş tanınmış şehirleri arasındayken Portulmayanı da Portegal'in en meşhur iskelesidir.

Orta Avrupa şehirleri ise Fransa (Paris), Belçika (Brüksel), Hollanda (Hay), Prusya (Berlin), Almanya, Avusturya ve Macar, İsviçre (Cenova) olmak üzere sekiz hükümetten oluşmaktadır. Kuzey Avrupa ülkeleri ise İngiltere (Londra), Danimarka (Kopenhag), İsveç Norveç (Stockholm) ve Rusya (Petersburg)'dır. Ahmet Midhat, Orta ve Kuzey Avrupa şehirlerinin de sırasıyla merkezleri, önemli ve meşhur şehirleri ve kaç hükümetten oluştukları ve yöneticilerinin nerede ikamet ettikleri bilgisini verir.

Nüfusun etnik ve dinî dağılımı üzerinde duran Ahmet Midhat Efendi, bu devletler içinde sadece Osmanlı Devleti ile Rusya Devleti'nde Müslümanların olduğunu belirtir. Avrupa'nın diğer taraflarında ise çoğunluğu Hıristiyanlar oluşur. Az bir miktar da Yahudi vardır. Osmanlı Devleti ve Rusya tebaası Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi olmak üzere üç milletten oluşmaktadır. Ahmet Midhat Efendi, Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasındaki Hıristiyan tebaasını beş kısma ayırır. Bunlar Bulgar, Rum, Ermeni, Ulah ve Moldovan'dır. Bulgarlar çoğunlukla Edirne ve Tuna vilayetlerinde ikamet ederler. Sırbıye ve Karadağ emirliklerinin halkı da Bulgar'dır. Rumlar, çoğunlukla Selanik ve Yanya vilayetlerinde bulunurlar ve genellikle Bulgarların olduğu yerlerde Rumlar da vardır ya da tam tersi bir durum söz konusudur. Ermeniler, daha çok büyük şehir ve kasabalarda ikamet ederler. Ulahlar, Memleketeyn'in Eflâk tarafında, Moldovanlar ise Boğdan tarafında ikamet ederler. Yahudi nüfusuna hemen her şehirde rastlanılır. Bu unsurlar içinde sadece Memleketeyn, Sırbıye ve Karadağ'da Müslüman nüfus yoktur onun dışındaki yerlerde Müslümanlar mevcuttur. Bu halkların tamamı Osmanlı Devleti'ne tâbidir.

Rusya’da iki tür Müslüman halk vardır. İlki Kırım, Kazan, Ejderhan’da ikamet eden Tatarlardır. Diğerleri ise Kafkasya Müslümanlarıdır. Bunlar, Çerkez, Abaza, Çeçen gibi kısımlara ayrılırlar. Rusya’nın en güzel yerleri ise Kafkasya kıtasındadır.

Avrupa kıtasının topografyası hakkında bilgi veren Ahmet Midhat Efendi, irili ufaklı birçok dağın bu kıtayı süslediğinden söz eder. Bu dağların içinde en büyük ve en tanınmışları Ural, Kafkasî, Kırbaç, Balkan, Alba, Pirne, Kara Orman, Düver ve Kalon dağlarıdır. Sırasıyla bu dağların konumlarını belirten Ahmet Midhat, aynı zamanda konumların ülkeler arasında sınır teşkil eden yönüne vurgu yapar.

Avrupa kıtasının birtakım adaları da bulunmaktadır. Bunlar Cezâyir-i Bahr-i Sefîd, Yunan Adaları, Girit adası, Malta adası, Sicilya adası, Serdünya adası, Korsika adası, Mayorka adası, Minorka adalarıdır. Bu adaların tamamı Akdeniz’dedir. Bunlardan Osmanlı Devleti’ne tâbi olan Cezâyir-i Bahr-i Sefîd, Midilli, Rodos, Kıbrıs gibi adaları içine almaktadır. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd’in batısında yer alan Yunan Adaları ise Yunan Devleti’ne tâbidir. Girit adası Osmanlı Devleti’ne, Malta, İngiltere Devleti’ne, Sicilya ve Serdünya İtalya Devleti’ne, Korsika Fransa Cumhuriyetine, Mayorka ve Minorka’da İspanya Devleti’ne tâbidir. İngiltere, iki büyük adadan ibarettir. Bunlar Atlas denizinin en büyük adalarından sayılırlar. Bunların kuzeyindeki İzlanda adası olukça tanınmıştır. Avrupa’nın meşhur adalarından biri de Baltık taraflarında bulunan ve Danimarka Devleti’ne tâbi olan Seland adasıdır. Kıtanın kuzeyinde bulunan ve Rusya’ya ait olan Nuvel Zamel adası ise bu adadan daha büyük olmakla birlikte don olduğu için havası oldukça soğuktur ve nüfusu da çok azdır. Kıtanın kuzeyinde yer alan Lufodan ve Teromsin adaları ise Norveç kıtasına eklenmiştir. (s. 147-161)

Avrupa kıtasının kara/toprak bahsini, ülkeler devletler, dağlar ve adalar ve buralarda yaşayan etnik nüfus bakımından tamamlayan Ahmet Midhat Efendi, aynı çizgide Asya kıtasına geçer. Asya kıtasının ilk dikkat çeken özelliği hem yüzölçümü hem de nüfus bakımından dünyanın diğer kıtalarından üstün olmasıdır. Yüzölçümü 42.160.000 km olan kıtanın nüfusu yedi yüz elli milyondur.¹⁹⁹ Doğuda Bahr-i Muhit-i Ekber, kuzeyde Bahr-i Müncemid-i Şimâlî, batıda Avrupa kıtası, Akdeniz ve Bahr-i Ahmer, güneyde ise Bahr-i Muhit-i Hindî ile sınırlanmıştır. Asya kıtası oluşum bakımından diğerlerine göre çok daha önce meydana gelmiştir. Bu nedenle medeniyet

¹⁹⁹ Esami-i hükûmat ve Mikdar-ı nüfus: Anadolu:15.000.000; Arabistan: 12.000.000; Hindistan: 180.000.000; Sibirya: 6.000.000; Çin: 450.000.000; Yaponya: 36.000.000; İran: 10.000.000; Hint Çin: 40.000.000; Türkistan: 8.000.000; Afganistan: 6.000.000; Belucistan: 4.000.000. a.g.e., s. 166-167.

önce bu kıtada teşekkül etmiş ve buradan etrafa yayılmıştır. Kıtanın kuzey tarafları soğuk, orta tarafları mutedil, güney tarafları ise oldukça sıcaktır.

Asya kıtası birçok devlet ve hükümete bölünmüştür. Bunlar içinde en tanınmışları Anadolu, Arabistan, Hindistan, Sibirya, Çin Devleti, Yaponya Devleti, İran Devleti, Hint Çin kıtası, Türkistan, Afganistan kıtası ve Belucistan kıtasıdır. Bunlardan dördü, hükümdarı Avrupa kıtasında bulunan ülkelerdir. Bu ülkelerden ilki ise Osmanlı Devleti'ne tâbi olan Anadolu'dur. Anadolu'nun en tanınmış şehirleri Bursa, Konya, İzmir, Kars, Bağdat, Celb ve Şam'dır. Arabistan da Osmanlı Devleti'ne tâbidir. En meşhur şehirleri Mekke, Medine, Neced'dir. İdare merkezi Mihance olan Hindistan'ın bir kısmı yerli hükümdarlara, bir kısmı ise İngiliz Devleti'ne tâbidir. Kalkota ve Bombay en tanınmış şehirleri arasındadır. Sibirya ise Rusya'ya tâbidir.

Asya hükümetlerinin diğer yedisinin hükümdarı Asya kıtasında ikamet eder. Sırasıyla bu hükümetlerin kime tâbi olduklarını, yöneticilerinin nerede ikamet ettiklerini, kendi içlerindeki müstakil hükümetler hakkında bilgi veren Ahmet Midhat, Ahmet Midhat Efendi, Rusya'nın arazisinin geniş olmasına rağmen, nüfus, zenginlik ve gelişmişlik bakımından Çin'in Rusya'ya, hatta bütün Avrupa'ya denk olduğunu düşünür.

Asya kıtasının nüfus coğrafyasından ve rakam vermenin güçlüğünden söz eden Ahmet Midhat Efendi, Asya halkının birçoğunun çadırda yaşayan göçebeler olduğunu belirtir. Coğrafyacıların, Asya'nın nüfusuna dair verdikleri yedi yüz elli milyonluk nüfusu da aldatici bulur, çünkü Asya kıtasının yüzölçümü oldukça büyüktür. Nüfusun büyük bir kısmı ateşperest ve putperest gibi Mecusî ve dinsizlerden büyük bir kısmı da çeşitli mezheplere bağlı Müslümanlardan oluşmaktadır. Küçük bir kısım da Yahudi vardır. Mecusî ve putperestler çoğunlukla Çin, Yaponya, Hindistan ve bir dereceye kadar da Sibirya'da yaşarlar. Çin ve Hindistan'la beraber Anadolu, Arabistan, İran, Belucistan, Afganistan ve Türkistan'a yayılmış Hıristiyanlar ve Yahudiler de bulunur.

Asya'nın topografik özelliklerine bakıldığında en büyük dağın kıtanın ortasını çevrelemiş dağ silsilesi olduğu görülür. Bu dağlar kuzeyde Altay ve Tanganu, güneyde Kantise dağlarıdır. Dağların çeşitli kolları etrafa yayıldığından doğu ve batı taraflarına doğru uzanmış olan silsilelerine ayrı birer isim verilmiştir. Asya kıtasının da birçok adası bulunmaktadır. Bunlar Segalyen adası, Nifon büyük adası, Beryezu adası, Sikok

adası, Kiyosiyo adası, Formos adası, Haynan adası, Silan adası, Serendib adası şeklinde sıralanabilirler. (s. 161-170)

Afrika kıtasına geçen Ahmet Midhat Efendi, kıtayı büyüklük bakımından Asya ve Avrupa kıtaları ile mukayese eder. Buna göre Afrika kıtası, Avrupa'dan büyük, Asya'dan ise küçüktür. Yüzölçümü 30.000.000 km olan kıta, doğudan Süveyş kanalı, Bahr-i Ahmer ve Hint Denizi, kuzeyden Akdeniz, batıdan Atlas denizi ve Bahr-i Muhit-i Ekber ile sınırlanmıştır. Ahmet Midhat Efendi, Afrika kıtasının nüfusunun tam olarak tespit edilemediğini, ancak coğrafyacıların bazı bölgeleriyle ilgili tahmin yürüttüklerini belirtir.²⁰⁰ Kıta güneye doğru sivrilmiş olup bu büyük kısımları güney tarafı olarak kabul edilmektedir. Kıtanın büyük kısmı çöldür ve bu nedenle insan yaşamaz. Nüfus, gelişmişlik ve medeniyet bakımından Avrupa ve Asya kıtalarından aşağı seviyededir. Çöl olan orta tarafları yırtıcı hayvanlarla doludur. Kıyılarında bulunan şehirlerden başka kıtanın iç kesimleri henüz keşfedilmemiştir. Ahmet Midhat Efendi, bu nedenle nüfusu konusunun net olmadığını dile getirir.

Afrika kıtası Mısır, Nobya, Habeş, Berberiyeye, Tunus, Cezayir, Fas, Sahra-yı Kebir, Senegambi, Gine-i Şimâlî, Gine-i Cenûbî, Kab, Kafereri, Mozambik, Zengbar, Somal, Sudan ve Güney Sudan olmak üzere on sekiz hükümetten oluşur. Ahmet Midhat, bu ülkelerin hangi devlete tâbi oldukları, yöneticilerinin nasıl tayin olunduğu, yöneticilerinin nerede ikamet ettikleri, tanınmış şehirleri ve ülkelerde hangi halkların yaşadığı bilgisini paylaşır. Nobya, Mısır, Trablus, Tunus, Cezayir, Fas ve Kab'daki halkın büyük kısmının Müslüman olduğunu, Avrupalı göçmenlerin olduğu bölgelerde ise Hıristiyan ve bilinmeyen birtakım dinlere mensup kimselerin olduğunu belirtir.

Afrika kıtasının topografyası hakkında da bilgi veren Ahmet Midhat Efendi, Afrika'nın çoğu bölgesinin çöl olduğundan, dağ silsilelerinin diğer kıtalara oranla az olduğundan söz eder. Altay Dağları tanınmış dağ silsileleri arasındadır ve kıtanın kuzey tarafındaki Fas ve Cezayir içindedir. Bir başka silsile Mısır'ın kuzey taraflarından başlayıp Habeşistan içine doğru uzanan Cebelü'l-Kamer adlı silsiledir. Bir başkası ise kıtayı doğudan batıya doğru katettiği düşünülen dağ silsilesidir. Bu silsilenin pek çok tarafı henüz keşfedilmemiştir. Güney Gine'nin çöl sınırında bulunan ve Kakongo adıyla ünlü dağ silsilesi ve Lopata Dağları da zikredilir. Afrika kıtasına bağlı birtakım

²⁰⁰ Esami-i Memalik ve Mikdar-ı Nüfus: Mısır: 3.000.000; Nobya: 2.000.000; Trablus: 1.500.000; Tunus: 2.500.000; Cezayir: 4.000.000; Fas: 8.000.000; Sena Gambi: 12.000.000. *a.g.e.*, s. 176.

adalar da bulunmaktadır. Bunlar: Asur, Mader ve Yeşil Burun adaları, Kanarya Adaları, Fernandopo ve Sent Alen Adaları ve Madagaskar Adasıdır. (s. 170-179)

Afrika'dan sonra Amerika kıtası hakkında bilgi veren Ahmet Midhat Efendi, Amerika'nın üç yüz yıl önce Kristof Colomb tarafından keşfedildiğini ve yüzölçümünün tahminen 42.000.000 km olduğunu belirtir. Kıtanın kuzeyinde Kuzey Buz Denizi, batısında Bahr-i Muhit-i Ekber, doğusunda ise Atlas Denizi bulunmaktadır. Keşfedileli henüz üç yüz sene olduğu için nüfus bakımından Avrupa'nın gerisindedir.²⁰¹ Pek çok bölgesinde halk, vahşî yerlilerden oluşmaktadır. Avrupalıların ikamet ettikleri yerler diğer bölgelere göre daha gelişmiştir. On yedi hükümetten oluşan kıta, kuzey ve güney olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Bu on yedi hükümet de bu kısımlar arasında paylaşılmıştır. Kuzey Amerika'da Gröndland, Britanya, Amerika, Meksika, Orta Amerika olma üzere beş hükümet bulunur. Gröndland'a Danimarka ve İsveç'ten göç edenler olmuşsa da çoğu bölgesi boş ve çöldür. Britanya kıtası ise İngiliz göçmenlerle dolu olup İngiltere Devleti'ne tâbidir. Britanya'nın kuzey tarafları gayet soğuktur, don bölgeleri bulunmaktadır. Güney tarafları ise Kanada gibi gayet güzeldir yerlerden meydana gelmiştir. Kebak ve Montreal, Britanya'nın önemli ve tanınmış şehirleri arasındadır. Amerika cumhuriyeti ise her biri müstakil olmak üzere otuz altı hükümetin bir araya gelmesi ile oluşmuştur. Bunlar, altısı kuzeyde, beşi orta bölgelerde, altısı güneyde, on dördü batıda, beş tanesi de bazı bölgelerde olan küçük cumhuriyetler hâlidir ve tamamının merkezi Washington'dur. New York ise bu cumhuriyetler topluluğunun en önemli ve büyük şehirleri arasındadır. Kuzey Amerika'nın dördüncü ülkesi olan Meksika'nın merkezi ise Meksiko şehridir. Orta Amerika ise beş hükümetin bir araya gelmesiyle oluşmuştur, Guatemala bunların en büyüğüdür.

Güney Amerika ise Columbia, Venezüella, Küyan, Brezilya, Urugay, Arjantin, Paragay, Ekvator, Peru, Bolivya, Şili, Patagoni olmak üzere on iki hükümetten oluşur. Colombia birkaç cumhuriyetten ibarettir ve tamamının merkezi Pogata şehridir. Bir hayli İspanyalı göçmenin bulunduğu Venezüella cumhuriyetinin merkezi Karkaş şehridir. Küyan kıtasında İngiliz, Fransız ve Portekiz göçmenleri vardır ve idarelerinin merkezleri Paramariyo ve Kayan şehirleridir. Brezilya'nın ise hükümet merkezi Rio de Janerio'dur. Bu kıtaya gelen muhacirlerin çoğu İspanyol olmakla birlikte seyyah Bağdadî Abdürrahman Efendi'nin belirttiğine göre burada pek çok Müslüman da

²⁰¹ Esami-i Hükûmat ve Miktar-ı Nüfus: Gröndland: 26.000; Cumhuriyet-i Müctemia-i Amerika: 34.000.000; Meksika: 8.000.000; Venezüella: 900.000; Küyan: 350.000; Brezilya: 5.000.000; Urugay: 1.600.000; Paragay: 500.000; Peru: 500.000; Bolivya: 1.100.000; Şili: 1.400.000. *a.g.e.*, s. 185-186.

bulunmaktadır. Uruguay cumhuriyetinin merkezi Monte ve Yereav şehridir. Arjantin'in merkezi Bouna Sayres, Paraguay'ın merkezi Asumpyon, Ekvator cumhuriyetinin merkezi Kino, Peru'nun merkezi Lima, Bolivya'nın merkezi Şukisaka, Şili cumhuriyetinin merkezi ise Santiago'dur. Bu bölgeler Avrupa ve İspanya'dan çok fazla göç aldığı için medeniyet bakımından ileri seviyededir. Sadece vahşiler elinde olan Patagoni hükümetinin durumu hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Nüfusunun bir kısmı Katolik, birçoğu da vahşî ve bedevî, geri kalanı ise Protestan mezhebine bağlıdır. Eğer, Abdurrahman Efendi'nin rivayeti doğru ise güney kısımlarında Müslümanların da bulunduğu söz edilebilir.

Topografik olarak kıtanın dağ silsilesi oldukça uzundur ve Amerika kıtasını kuzeyden güneye ayıran silsileler vardır. Bunlara Meksika dağlarının yanısıra farklı adlar da verilmektedir. Kuzey Amerika'nın batı sahillerinde kuzeyden güneye kadar sıralanan Kaliforniya dağ silsilesi de dikkat çekicidir. Kıtaya bağlı pek çok ada bulunmaktadır. Bunlar Yeni Dünya, Berelum, Sen Jan, Bahama, Sensalvador, Küba, Haiti, Jamayik, Antil, Narinita, Mendanlanet, Konti, Jorji, Terdifo, Stilo adalarıdır. Bu adalar kuzey ve güney olmak üzere iki kısımda toplanmıştır. Bazı adalarda insan yaşamaz. (s. 179-189)

Adaların birbirlerine göre konumlarını ve kıtanın hangi yönünde kaldıklarını belirten Ahmet Midhat Efendi, Avustralya kıtasına geçer. Avustralya kıtası da sonradan keşfedilmiştir. Kıta, Yeni Flemenk ve Yeni Gine isminde iki ada ile diğer bazı küçük adalardan oluşur ve bu adalar da her taraftan Bahr-i Muhit-i Ekber'le çevrelenmiştir. Avrupa'dan bir hayli göç alan kıtanın büyük kısmında hâlâ vahşî yerliler yaşamaktadırlar. Bu yerliler ve yerlilerin elindeki bölgelerin durumu meçhuldür. Kıtaya daha çok İngiliz, Felemenk, Portekiz ve Fransızlar gelmişlerdir. İngilizler, Burneo adası civarındaki Laboan adasına, Novelgal arazisi, Tasmani ve Novel İzland kıtalarına yerleşmiş ve bu bölgeler içinde Sidney, Melbörn, Olayid, Peret, Viktorya, Hubaret adlı meşhur şehirler meydana getirmişlerdir. Felemenkler Yava, Sumatra, Seleb, Burneo, Temyor ve Molk adalarına yerleşmişlerdir. Bunlar da Patavya, Padan, Makasar, Sambasi adlı büyük ve tanınmış şehirler meydana getirmişlerdir. Portekizlilerle İspanyolların bir kısmı Temyor, Flipin, Mari adlı şehirlerde ikamet ederler. Fransızlar, Markiz, Novel Kale adalarını idarelerine alıp buralarda yaşarlar. (s. 189-191)

Dünya üzerindeki beş kıta hakkında malumat veren Ahmet Midhat Efendi, yeryüzünü kaplayan ve “karanın aksine yani sath-ı küreyi istiyab eden tanzim-i su” denilen denizler hakkında da bilgi verir ve nehirleri bu bahis içinde değerlendirir. Denizler, Bahr-i Atlas, Bahr-i Ekber, Bahr-i Hindî, Bahr-i Müncemid-i Şimâlî, Bahr-i Müncemid-i Cenubî olmak üzere beş büyük kısma ayrılır. Bu okyanuslar oldukça büyük oldukları için coğrafya literatüründe bunlara “muhît” denmektedir. Okyanuslardan ayrılan deniz ve körfezlerin varlığından söz eden Ahmet Midhat, okyanusların konumlarını ve çevrelerindeki deniz ve sahillerin isimlerini de verir. Atlas Okyanusu’ndan ayrılan denizler iki kısımdan oluşur. İlk grup doğu tarafındadır ve içine İngiltere ve Fransa kıtaları arasında kalan Manş denizi, İngiltere, Flemenk, Belçika ve Danimarka arasında kalan Kuzey Denizi, İngiltere’deki İrlanda ve Avrupa, Asya ve Afrika kıtaları arasında bulunan Akdeniz girer. Kuzey Denizi ve Akdeniz’den de birtakım denizler teşekkül etmiştir. Kuzey Denizi’nden ayrılan Baltık denizinden de Rusya ile İsveç arasında bulunan Botni ve Rusya içinde bulunan Finland olmak üzere iki körfez teşekkül etmiştir. Akdeniz’den ise Osmanlı Devleti’nin Rum ili ve Anadolu kıtaları arasında bulunan Marmara Denizi ayrılmıştır. Marmara Denizi’nden de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bulunan Karadeniz ortaya çıkmıştır. Karadeniz’den ise Karadeniz’in kuzeyinde bulunan ve Rusya sınırları içinde olan Azak Denizi ortaya çıkmıştır. Atlas Okyanusu’nun batısında bulunan denizler ise Meksika, Antil ve Hodson’dur. Bu denizlere de pek çok dere dökülmekte olup en meşhurları İngiltere’den ve Almanya’dan gelip Manş Denizine dökülen Teymis ve Sen, Karadeniz’e dökülen Tuna ve Dinyepr nehirleri, Rusya’dan gelerek Azak denizine dökülen Don nehri, Afrika’dan gelerek Akdeniz’e dökülen Nil nehirleridir.

Dünyanın en büyük denizi olarak bahsettiği Büyük Okyanus’un konumunu veren Ahmet Midhat Efendi, bu okyanustan ayrılan denizlerin üç kısma ayrıldığından söz eder. Bunlardan ilk grubun içindeki Kaliforni Denizi bir hayli büyüktür. Kuzey taraftaki ikinci grubun içine Çin, Bahr-i Asgar, Yaponya, Uhutsk, Behrenk denizleri girmektedir. Güneybatıda bulunan denizler ise üçüncü grubu oluşturur. Bunlar Melük, Seleb, Mindano denizleridir.

Hint Okyanusu’nun coğrafi konumunu veren Ahmet Midhat, bu okyanustan oluşan dört denizin kuzey taraflarında bulunduğunu belirtir. Bunlar Bengale, Umman, Basra ve Bahr-i Ahmer veya Şab denizleridir. Bunlara ise Ganj İrvadi, Tan Levayen, Hindu, Dicle ve Fırat nehirleri dökülmektedir.

Kuzey Buz Denizi'nden ayrılan denizlerse iki kısma ayrılır. Bunlardan bir kısmı Avrupa ve Asya kıtalarında bir kısmı da Amerika'dadır. İlk grupta Bahr-i Ebyaz-ı Şimâlî ve Bahr-i Kara yer alır. Amerika kıtasında ise Bafin Denizi bulunur. Bu denizlere de Dövina, Übi, Kenis olmak üzere birtakım nehirler dökülür. Güney Buz Denizi ise içindeki birkaç adadan başka henüz keşfedilmemiştir. (s. 191-202)

Böylece Ahmet Midhat Efendi, karalar ve denizler olmak üzere coğrafya maddesini tamamlar. *Fünûn-ı Coğrafîye*'nin aksine burada kıtaları, karaları, denizleri, adaları, nehirleri, şehirleri tanıtmaya yönelik bir çaba hissedilir. *Fünûn-ı Coğrafîye*'de olduğu gibi coğrafya disiplininin sorunlarına, diğer bilimlerle olan ilişkisine, askerî, toplumsal, ekonomik faydalarına ve coğrafyanın araçlarına değinilmez. Daha çok yer isimleri üzerinden gidilerek uzak diyarları tanıtmaya, aşına kılma, farklı kıtalarda hangi kavimlerin yaşadığını gösterme ve buralara karşı bir merak uyandırma amaçlanmıştır. Bu hâliyle ortaokul talebeleri için hazırlandığı izlenimi uyandırır.

Dünya / Asya “Coğrafya İstilahatı”

Ahmet Midhat Efendi, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yayımlandıktan sonra 1306/1889'da kitap hâline getirilen *Dünya* adlı eserin birinci cildinde yer alan “Coğrafya İstilahatı”²⁰² başlıklı yazısında, adından da anlaşılacağı üzere birtakım kavramları açıklamaya çalışır. Farklı bir perspektifle sunduğu bu çalışmada daha sade bir dille hitap ettiği kitle üzerinde coğrafyaya dair bir terminoloji oluşturmaya çalıştığı görülen yazar, bu çerçevede karalar ve denizler diye ikiye ayırdığı dünyanın tanımı, büyüklüğü, yuvarlak oluşu, dağ (yokuş, iniş, zirve, etek, sıra dağlar), dere, boğaz, bayır, ova, vadi, çöl, deniz (iç deniz, dış deniz), kanal, körfez, burun, ada (şibh-i cezire, cezair-i müctemia), berzah, ırmak, nehir, menba', munsabb, delta, akıntı, anaför, girdap ve harita gibi coğrafya ilmine ait terim ve kavramları tanımlar.

Dünyanın “karpuz kadar” yusuvarlak olduğunu belirten, camilerin kubbelerinden ve yuvarlak dağlardan “bile” büyük olduğundan söz eden yazar, “*Bir kere düşününüz dünya diyoruz dünya!*” (s. 2) sözleriyle küçük okuyucularını içlerinde buldukları ve fark etmelerini istediği dünyanın içine çeker.

“*Hiç bir yüksek yere çıkıp da etrafa baktığınız var mıdır? Gözünüz ne kadar uzakları görür? İşte bundan dünyanın ne kadar büyük olduğunu anlamalısınız*” diyen

²⁰² Ahmet Midhat Efendi, “Coğrafya İstilahatı”, *Asya/Dünya*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1306, 15 s. Çalışmada eserin bu baskısından yararlanılmıştır. İlgili bölümlerin sayfa numaraları metin içinde italik olarak verilmiştir.

Ahmet Midhat, bir anlamda herkesi kendi içindeki coğrafyayı keşfetmeye davet eder. Nitekim coğrafyanın ne zaman başladığı sorusu çoğu kez ilkel insanların çizginin öte tarafına duyduğu merakla başlamıştır, şeklinde cevaplanır. Bir kimsenin bir ağaca veya yüksekçe bir yere çıkıp bulunduğu yerin ilerisine, ufkunun alabildiğince ötesine duyduğu merak ve gördükleridir coğrafya. Ahmet Midhat da algıları henüz yeni açılmaya ve şekillenmeye başlayan çocukları etrafa bakmaya, uzakları görmeye, merak etmeye ve merak ettiği dünyayı keşfetmeye davet eder. Bakıldığı, görüldüğü ve bilindiği “kadar”dan ibaret olan dünyada, siz ne kadar bakar ve görürseniz sizin dünyanızın genişliği de o kadardır demeye getiren yazar, bu nedenle “Gözünüz ne kadar uzakları görür? İşte bundan dünyanın ne kadar büyük olduğunu anlamalısınız” ifadelerini kullanır. (s. 2-3)

Bununla birlikte gözün görmediklerini de çağrıştırarak dünyanın büyüklüğünü bir kez daha imler. Bu nedenle “aylarca müddet” gidilecek ve görülmeyenler görülecek olsa dünya, “gittikçe genişliyor” gibi görülecektir. Ahmet Midhat, çocukların algısında yer etmesini sağlamak adına da dünyanın “koskocaman bir yuvarlak” olduğunu tekrar anımsatır.

Coğrafi terim ve kavramların tanımlarını yaparken son derece sade bir dil kullanan Ahmet Midhat’ın, tanım cümlelerinin kısalığı ve açıklığı da dikkat çeker. Verdiği bilgilere bakılacak olursa “küre” de denilen dünyanın suyla kaplı bölgelerine Arapçası “bahr” olan “deniz”, toprak olan bölgelerine ise “kara” denmektedir. Kara denilen yerler eğer dümdüzse “ova”, kabarık ve tümsekse “dağ” adını alır. Ovadan dağın tepesine doğru çıkan kısma “yokuş”, dağın tepesinden aşağıya doğru inen kısma da “iniş” adı verilmektedir. Dağın tepe noktası ise “zirve” veya “küngüre” olarak adlandırılır. Dağların ovaya en yakın kenarlarına “etek” denmektedir. Bir ovadan dağa doğru bakıldığı zaman eteğinin biraz yukarısı ile zirve arasında kalan kısma “yamaç” adı verilir. Dağların inişleri ve yokuşları gayet “çok” ve “dik” olmalıdır. Eğer inişleri ve yokuşları az ve düz olursa bunlara “dağ” değil, “bayır” denilir. Köylerin içindeki iniş ve yokuşlar ise “bayır”dan ziyade sadece “yokuş” adını alır. Dağlar, şehirlerden, kasabalardan ve köylerden uzak yerde bulunurlar. Dağların üzerlerinde birçok yabanî ağaçlar, ormanlar veyahut kayalıklar ve çalılıklar bulunur. Bununla birlikte ayı, kurt, tilki, çakal gibi vahşî ve yırtıcı hayvanlarda vardır. (s. 4-6)

“*Karaların ya düz ova veyahut dağ veya yer olacağını anladık ya!*” sözleriyle okuyucusunda topografik bir bilinç uyandırmaya çalışan Ahmet Midhat, iki dağın

arasında kalan büyük çukur ve yarıklara “dere” dendiğini ve “dere”nin aynı zamanda akarsulara da isim olduğunu belirtir. İki dağ arasındaki bu dereler, darlaşırsa bunlar “boğaz”, genişlerse “vadi” adını alırlar. Bu durumda vadi iki tarafında dağların bulunduğu bir ovadır. Bir ova, enine ve boyuna “haftalarca gidilebilecek kadar geniş” ve köyden, tarladan mahrum tenha olursa “çöl” adını alır. Her ova da çöl sayılmamalıdır. Çöller çoğunlukla kumsal veyahut ot bile bitmeyecek derecelerde çorak yerler olduğundan insanların çöllerde köy, tarla, bağ, bahçe meydana getirerek yaşamaları da mümkün değildir. Dağlar eğer birbirlerine eklenerek “birçok günlük uzaklara kadar uzanır giderse” “sıra dağlar” adını almaktadır. Dağ Arapçada “cebel” olarak adlandırıldığı için sıra dağlara da “zincirleme dağlar” anlamında “cebel-i müteselsile” denmektedir. (s. 6-9)

Karalardan sonra denizlere geçen Ahmet Midhat, “aylarca gidilse ucu bulunamayacak kadar geniş” olan denizlere “dış deniz” dendiğini ve bunların Arapçada “bahr-i muhîr” olarak adlandırıldığını belirtir. Bu ifadelerin Osmanlıcada da kullanıldığı için öğrenilmesini zorunlu tutan yazar, karaların içindeki küçük denizlerin ise “iç deniz” olarak adlandırıldığından söz eder. Karaların parçaları birbirine yakın olup ve aralarında bir deniz bulunursa buraya “boğaz”, eğer boğazlar gayet dar olursa buraya da “kanal” denir. Karaların içine doğru girip yayılan denizler “körfez” adını alırken küçük körfezler de “koy” adını alır. Karaların denizin içine doğru ilerleyip gitmesiyle oluşan şekil ise “burun” olarak adlandırılır. Bazı durumlarda denizlerin ortasında etrafı denizle çevrili karalar bulunur, bunlar ise “ada” ve “cezire” adını alır. Birçok adanın bir arada bulunması “cezair-i müctemia” olarak adlandırılırken bir tarafından karaya bağlı adalar ise “şibh-i cezire” adını alırlar. Bu yarımadaların tamamının karaya yapışması durumu da “berzah” olarak adlandırılır. (s. 9-12)

Karaların ortasında bulunan ve herhangi bir yere akmayan sulara “göl”, daha büyük olanlara ise “küçük denizcik” anlamına gelen “bahire” denilir. Ahmet Midhat, karalar üzerinde akan suların “ırmak” denilen ufak dereler ve “çay” ve “nehir” denilen büyük ırmaklar olmak üzere iki türlü olduğunu belirtir. Bazı nehir ve çayların içinden gemiler geçer. Birkaç ırmak birleşerek bir çay da meydana getirebilir. Küçük derelerin içinde suları kaynayan yerlere Arapçası “menba” olan “kaynak” denir. Irmaklar ve çaylar çoğunlukla denize dökülürler. Bunların denize karıştıkları yerlere “munsabb” olarak adlandırılır. Bir nehrin denize döküldüğü yerde nehir iki kola ayrılırsa bu iki kolun arasında kalan toprak parçasına “delta” ismi verilir. Denizlerin içinde âdeta

nehirler gibi akan bazı yerlerde “akıntı” adını alır. Akıntının yanında mutlaka suların akıntının aktığı tarafın aksi tarafına doğru akmasına denilen “anafor”lar bulunur. Denizde ve büyük nehirlerde suların akmayıp “fırl fırl” döndüğü bazı yerler ise “girdap” olarak adlandırılır. (s. 12-15)

Karaların ve denizlerin resimlerinin yapılabileceğinden söz eden Ahmet Midhat, bunlara da “harita” dendiğini dile getirerek coğrafi bir muhayyile oluşturmak isterken ilk elden vermesi gereken terim ve kavramları tanıtır. Daha üst konuların tartışıldığı, alternatif çözümler üretildiği, Avrupa ile mukayeselerin yapıldığı *Fünûn-ı Coğrafiyye* ve bir yer-yön bilgisinin verilmeye çalışıldığı, istatistik bilgilerin aktarıldığı kıta/kara/deniz, sınır, ada, dağ, nehir vb. kavramlara karşılık gelen yer isimlerinin anıldığı *Hâce-i Evvel*'deki “Coğrafya” maddesinin aksine “Coğrafya İstılahatı” adlı yazıda bir terminoloji oluşturmaya çalıştığı dikkat çeker. Basit tanımlarla dünya nedir, biçimi nasıldır, deniz, dağ, ada, ova nedir vb. sorular cevaplandırılırken yazar, hitap ettiği kitlenin gözünde canlandırabilecek imgeler ve formel yapılar kullanır. Çocukların masallardan, hikâyelerden duymaya aşina oldukları mesafe birimleri günler, aylar, haftalar başka bir bağlamda kullanılır. Bu durumda “birçok günlük uzaklara kadar” uzanıp giden dağlar, “haftalarca gidilebilecek kadar geniş” çöller, “aylarca gidilse ucu bulunamayacak kadar geniş” olan denizler söz konusu edilir.

Buradan hareketle yazarın, daha küçük kesimlere hitap ettiğinde onların içinde bulunduğu dünyayı ve etrafında gördüklerini, deniz, dağ, tepe, ova, dere, nehir, akarsu vb. tanımına ve tanımlamasına, daha ileriki yaş grubunu yer bilgisi, kendi bulunduğu coğrafyanın konumu, iklim özellikleri, komşuları, dağları denizleri, akarsuları ve adaları tanımaya ve daha ileri yaş grubunu ise bir disiplin etrafında coğrafyanın meselelerini, sorunlarını tartışma, bu disiplinin diğer disiplinlerle özellikle siyasî, iktisadî ve askerî alanla olan bağlantılarını görme, coğrafya ve harita bilgisini ülke çıkarları doğrultusunda okuyup değerlendirmeye sevk etmiştir.

III.2. AHMET MİDHAT EFENDİ’NİN ROMANLARINDA EDEBİYAT COĞRAFYA İLİŞKİSİNİ YÖNLENDİREN FAKTÖRLER

Neredeyse tüm eserleri coğrafya merkezli okuma bakımından elverişli olan yazarın eserlerinde, coğrafyaya verdiği önem ve eserlerindeki coğrafi sınırların genişliği dikkat çeker. Yazarın hayat coğrafyası ve eserin geçtiği coğrafya dikkate alındığında eserlerinde Hindistan’dan Amerika’ya uzanan geniş bir coğrafi sınırla karşılaşılır. Pergel gibi bir ayağı daima İmparatorluğun kalbinde kalmak kaydıyla diğer ayağıyla kuzey, güney, doğu, batı yönünde gezer ve bu serüvende okurunun elini hiç bırakmaz. Kendisi de *Rikalda Yahut Amerika’da Vahşet Âlemi* romanının girişinde romancılık hayatı boyunca okurunun zihnini hem başkent İstanbul hem ülkenin diğer pek çok yerinde dolaştırdığını ve onu tanımadığı pek çok âlemin içine soktuğunu dile getirir. Sonraki yıllarda bununla yetinmeyerek ülke sınırlarının dışına çıkan yazar, bu fikir seyahatlerini zamanla sınırlandırmayıp okuruna zaman yolculukları da yaptırdığını belirtir.²⁰³ Bu anlamda yazar için çıkış noktası olan İstanbul’u mikro mekân olarak değerlendirirsek, doğa ve medeniyet, yol, sınır gibi kavramları içeren makro mekânlara geçtiğinden söz edilebilir.

Edebiyat coğrafya ilişkisi bağlamında yazarın kaynaklarından birisi seyahattir. Seyahate özel bir önem atfeden Ahmet Midhat için seyahat, insanın kendini ve dünyayı tanıması anlamına gelmektedir²⁰⁴: “İnsan seyahatle öğrendiği şeyleri başka hiçbir mektepte öğrenemez.(...) Kemâlât-ı insaniyyenin en büyük mektebi seyahattir. Seyahatle edilen tettebbu’ hiçbir şeye benzemez.”

Ahmet Midhat’ın eserlerinde seyahat kadar “hayalen seyahat” kavramı da son derece önemlidir. Hiç görmediği yerleri çeşitli seyahat ve coğrafya kitapları okuyarak, seyahat rehberlerini inceleyerek tanımaya çalışmış, öğrendiklerini roman ve hikâyelerinde okuyucularıyla paylaşmıştır. O, bu tarz kitapların yardımıyla bir bölgeye seyahat etmeksizin de o bölgede geçen bir romanın kurgulanabileceğini düşünür.²⁰⁵ Kendisini “seyahat-i zihniye delili bir hizmetkâr-ı sadık”²⁰⁶ olarak gören Ahmet Midhat,

²⁰³ Ahmet Midhat Efendi, *Haydut Montari/Diplomalı Kız/Gürcü Kızı Yahut İntikam/Rikalda Yahut Amerika’da Vahşet Âlemi*, (hzl. Erol Ülgen, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş), TDK Yay., Ankara 2003, s. 5-6.

²⁰⁴ Ahmet Midhat Efendi, *Ahmet Metin ve Şirzat*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1309, s. 60. Ahmet Midhat Efendi, *Ahmet Metin ve Şirzat*, (hzl. Fazıl Gökçek, Özlem Nemutlu), TDK Yay., Ankara 2013, s. 68.

²⁰⁵ Ahmet Midhat, “Ravi’ye Mukabele”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3552, s. 3-4.

²⁰⁶ Ahmet Midhat Efendi, *Rikalda Yahut Amerika’da Vahşet Âlemi*, s. 6. Ayrıca Ahmet Mithat’ın farklı seyahat türleri ile yazdığı romanları üzerine bir inceleme için bk. Olcay Akyıldız, “Muhayyelât-ı Ahmet Mithat: Söylemsel Bir Strateji Olarak “Seyahat-i Zihniye””, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 47, S. 47 (2012), s. 9-34.

böylece okuyucunun hem eğleneceğini, hem “fikirlere, hayallerine bir yol açılacağını”²⁰⁷ hem de bilgi sahibi olabileceğini düşünür.

Yazarın pek çok romanında seyahat-yol-yolculuk teması geniş bir yer tutmakla birlikte²⁰⁸ *Paris’te Bir Türk, Acâyib-i Âlem, Ahmet Metin ve Şirzat*, onun belli başlı seyahat romanlarından. *Paris’te Bir Türk* ve *Acâyib-i Âlem* “ikinci el gözlem”²⁰⁹ yoluyla yazmıştır. Yani Nasuh’un bir yıl boyunca başından geçenleri hikâyeleştirirken eserini, “o mahâllin hususât-ı ahvâlini coğrafyalardan, haritalardan, plânlardan, seyahat rehberlerinden, seyahatnamelerden tetebbu”²¹⁰ ile Paris’i görmeden yazmıştır. *Acâyib-i Âlem* edebiyatımızda ilk seyahat romanı olma özelliği taşır. Ahmet Midhat’ın, bu romanı yazarken seyahat ile bilim merakını birleştiren Jules Verne tarzındaki eserlerden etkilendiği söylenebilir. Nitekim XIX. yüzyıl gibi seyahat romanları yazmanın moda olduğu bir dönemde etkilenmek de kaçınılmazdır.

Ahmet Metin ve Şirzat romanı Şarkiyatçılar Kongresi’nden sonra yazılmıştır. Yazar, bu yolculuğundan sonra Batılıların Osmanlıyla ilgili önyargılarına bizzat şahit olur. Bu nedenle yazdığı bu seyahat romanında, sözcüsü konumundaki Ahmet Metin üzerinden Türklerin ve Müslümanların ne kadar üstün bir medeniyete sahip olduklarını anlatmak ister.

Avrupa’da Bir Cevalân adlı eseri de seyahatname biçimindedir. İlk kitaplarında “seyahat-i fikriye”lere yer veren yazar, bu bin sayfalık seyahatnamesinde bir “seyahat-i hakikiye”yi anlattığını belirtir: “Romanlarımda şimdiye kadar karilerim efendilerim hazeratına icra ettirmiş olduğum seyahat-i fikriye kendimin de fikren vukuu bulan seyahatlerimin semere-i hâsilası olduğu için iki ciheti de hayal üzerine mübteni birer seyahat demek idiler. İş bu cevelânnâmeye gelince, onun bana ait olan ciheti hayalî olmayıp hakikî olması için bir cihetini, hem de cihet-i esasiyesini hayalden kurtarmış olacağından bu hâl kariînin seyahat-i fikriyelerini de hayal-i mahz olmaktan kurtarıp şibh-i hakikî denilebilecek bir mertebeye isâl eyler.”²¹¹

²⁰⁷ Ahmet Midhat Efendi, *Bir Acibe-i Saydiye*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, Dersaadet 1311, s. 7-8.

²⁰⁸ Bu konuda *Hasan Mellah yahut Hüseyin Fellah, Fenni Bir Roman Yahut Amerika Doktorları*, “Yeni Dünya” diye nitelenen Amerika’da geçen *Rikalda yahut Amerika’da Vahşet Âlemi*, İstanköy ve Sakız adalarına dair izlenimlerini anlattığı *Felsefe-i Zenan*, İskenderun, Diyarbakır, Dicle Nehri ve Bağdat’a yapmış olduğu yolculuğun izlenimlerini anlattığı *Süleyman Muslî* zikredilebilir. Konu ile ilgili bk. İkbâl Kural, *Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Seyahat*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008.

²⁰⁹ Kefeli, yazarın seyahatname türündeki eserlerden yararlanarak romanını kurmasını “ikinci el gözlem” ifadesiyle tanımlar. Bk. Kefeli, “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Edebiyat Coğrafyası: Acâib-i Âlem”, s. 222.

²¹⁰ Ahmet Midhat Efendi, *Avrupa’da Bir Cevalân*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1307, s. 71A.

²¹¹ a.g.e., s. 2-3; Carter V. Findley, *Ahmed Midhat Efendi Avrupa’da*, (çev. Ayşe Anadol), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 12.

Odasından, evinden, İstanbul'dan İmparatorluk coğrafyasından çıkararak “kâinat içinde darı tanesi” diye nitelediği ve konumlandığı dünyanın farklı âlemlerine açılan yazarın, romanlarında, coğrafi muhayyilesini yönlendiren bir takım etkenler vardır. İmparatorluğun kozmopolit yapısı yazarın coğrafya/mekân algısını yönlendiren etmenlerden biridir. Slavlar Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Araplar yazarın coğrafyasını genişletmektedir. Bu çerçevede gerek Osmanlı içinde gerek Osmanlı sınırları dışında bu etnik grupların yaşadığı mekânlar, İmparatorluğun XIX. yüzyılda özellikle siyasî ve kültürel açıdan ilişkili olduğu mekânlar, Balkan coğrafyası, Akdeniz coğrafyası, Kafkasya, Afrika, Amerika, Hindistan yazarın romanlarına dâhil olmaktadır. Bu aşamada bazen “hudud-ı Osmaniye”nin uzak bölgelerine giderken bazen de “hudud-ı Osmaniye”den dışarı çıkan yazar, kuzey-güney, doğu-batı eksenlerinde yatay ve dikey olarak fikirlerini yerleştirme imkânı da bulur.

Yazarın coğrafi muhayyilesinde gözlem, hayal ve bilgi de önemli bir yer tutar. Nitekim romanlarında bilgi ve hayal gücüyle canlandırarak kaleme aldığı Avrupa'yı, seyahatnamesinde bilgisi ve gözlemlerine dayanarak anlatmıştır.²¹² Bazen de coğrafyadaki atmosfer, iktidar mücadelelerini yansıtmak amacıyla kullanılmıştır. Bu anlamda Akdeniz tam da bu mücadelenin yaşandığı mekân olarak yazarın romanlarına yansır.²¹³

Yazarın hayat coğrafyası da hem coğrafi muhayyilesinin şekillenmesinde hem de romanlarında seçtiği mekânlar üzerinde etkili olmaktadır. Bir süre bulunduğu Balkanlar, annesi dolayısıyla hem biyolojik hem gönülden bağlı olduğu Kafkasya bu anlamda zikredilmelidir. Kafkas coğrafyasına duyduğu merakla ile başlayan ilgi, daha sonra yerini, imparatorluğun ve dünyanın farklı yerlerini öğrenme, tanıma isteğine bırakır.²¹⁴ Yazarın metinlerindeki coğrafya ve mekân/uzam algısını, “coğrafi

²¹² Sema Uğurcan, “Yola Çıkmadan-Yol Esnasında- Döndükten sonra -Ahmet Midhat Efendi'nin Romancılığında Bilgi, Hayal ve Tecrübenin Rolü-”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C. 30, S. 3 (2006), s. 313-327.

²¹³ Kefeli, *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*, s. 122-126.

²¹⁴ Ahmet Midhat küçük yaşta ısrarcı bir şekilde başlayan coğrafya ve mekân ilgisine Niş Rüşdiyesi'ne dair hatıralarında şöyle yer verir: “Rüşdiye mektebinde kozmografya mukaddimesiyle coğrafya taallümü için gördüğümüz küre-i musattahada Avrupa ve Asya ve Afrika ve Avustralya nısf-ı küre-i şarkide ve Amerika nısf-ı küre-i garbide gösterilmişti. Tuna vapurlarının birisinde bu tertibin aksine yani Avrupa ve Asya ve Afrika ve Avustralya nısf-ı garbiyede ve Amerika nısf-ı küre-i şarkide olarak tanzim edilmiş Fransızca bir küre-i musattahayı yanlış olmak üzere telâkki eyledim. Huzzârdan birkaçı beni istihzaya başladılar. Vâkiâ dâvâm batıldı. Bunu şimdi anlamaktayım. Gerçi o zaman dahi arzın hareket-i yevmiyesi bahsini bilirdim. Lâkin hareket-i mezkûre icabınca arzın taksî mâtında, şark ve garp cihetlerinin muayyen ve sabit olmadıkları ve sırf bir emr-i itibârî buldukları hususundaki hikmeti sonra muhâkeme eyledim. Benim için o zaman elde bulunan senet mektepte görmüş olduğum küre-i musattahanın ber-akis olmasıydı. Bu ise kâfiydi. Hatta verdiğim imtihanlarda nısf-ı küre-i şarki ve garbide bulunan kıtaları ol veçhile saydım. Aferin aldım. Bu kadan kuvvet elde olduğu ve ol kadar cesaret ve inat bende bulunduğu hâlde davada mağlûbane teslimiyet benim için mümkün mü olur? (...)” Bk. Ahmet Midhat Efendi, *Menfa (Sürgün Hatıraları)*, (yay. Hzl. Handan İnci), Arma Yay., İstanbul 2002, s.

seçim”lerinde rol oynayan unsurları incelediğimiz romanları üzerinden vermek yerinde olacaktır. Bu konudaki ağırlık noktasını ise *Acâyib-i Âlem* romanı oluşturmaktadır.

III.2.1. *Acâyib-i Âlem* Romanı

*Acâyib-i Âlem*²¹⁵, 1299/1882 tarihinde yayımlanmış olup yazar, hikâye zamanını 1867 olarak belirtir. “Bundan on iki sene evvel mâh-ı martta yani, nevrûz-i sultânî esnasında idi ki akşam saat on sularında köprüde kalkan şirket-i hayriyye vapurunun kaptan mevkiinde iki efendi arasında gayet şetaretili bir muhavere güzeran etmekteydi” sözleriyle başlayan roman, yazarın hayal ettiği bir mekân olan Rusya coğrafyasında geçen bir seyahat romanıdır. Birbiriyle iyi dost, Suphi ve Hicabi Bey’ler 1867’nin 26 Şubat’ında İstanbul Bahçekapısı’ndan vapurla kuzey memleketlerine gitmek üzere yola çıkarlar. İlk durakları olan Odesa’dan Moskova, Petersburg ve kuzey kutbuna doğru yol alırlar ve romanda bu süreçteki maceraları anlatılır. Romanın kahramanları Suphi ve Hicabi’yi ellerinde haritalarıyla seyahat ettiren yazarın beyanına göre bu yolculuğun iki temel hedefi; Avrupa’ya yakınlığı itibarıyla kuzey ülkelerindeki medeniyetin gelişmesini görmek ve bu coğrafyadaki tabiat şartlarını tanımaktır.

Yazar, romanda XIX. yüzyıl bilim dünyasına ışık tutan bir terminoloji geliştirir. Bu çerçevede coğrafi kavramlar, coğrafyacılar, coğrafyanın ilişkili olduğu diğer disiplinler (matematik, fen, geometri, astroloji gibi), bilim adamları, seyyahlar, seyahatname yazarları, doğa, manzara, peyzaj, panorama, seyahat, ulaşım vasıtaları, harita, pusula dikkat çeken unsurlardır. Bir taraftan da pozitivistimin argümanlarına göndermeler vardır: gözlem, deney, tecrübe. Ahmet Midhat’ın coğrafyayı edebiyata sadece “manzara” ya da sunduğu panorama bakımından değil, her cephesiyle (tarihî, politik, ekonomik, sosyal, kültürel vb.) taşımaya çalışması bu romanı, İngiliz coğrafyacı R. H. Mill’in 1910’larda bahsettiği “coğrafi roman”a yaklaştırır denebilir. Coğrafi bir zemin üzerinde pek çok konuyu tartışma fırsatı bulan yazar, romanın bir işlevinin de kurgusal boyutta okura yeni ve bilinmedik yerler keşfettirmek; bilinmeyeni bilindir, görünmeyeni görünür kılmak olduğunu göstermiş, bunu Avrupalı çağdaşlarına paralel olarak 1882 yılında *Acâyib-i Âlem*’de gerçekleştirmiştir.

²¹⁵ Ahmet Midhat Efendi, *Henüz 17 Yaşında/Acâyib-i Âlem/Dürdane Hanım*, (hzl. Nuri Sağlam, Kâzım Yetiş, Fatih Andı), TDK Yay., Ankara 2000. Çalışmada eserin bu baskından yararlanılmıştır. İlgili bölümlerin sayfa numaraları metin içinde italik olarak verilmiştir.

III.2.1.1. Mekân Seçimi

Yazarın romandaki mekân seçimi ve Suphi aracılığıyla bu seçime getirdiği açıklamalar önemlidir. Suphi, insanlığın XIX. yüzyılda ulaştığı “terakki” seviyesinin henüz Osmanlı toplumunda görülmediğinden söz eder. Başlangıçta vahşî memleketleri görmek isteyen Suphi, Afrika ve Amerika seyahatnamelerinde medeniyetten yoksun vahşî kabilelerin varlığından söz edildiğinden, Osmanlı toplumunun ise insanoğlunun geçirdiği gelişmelerden henüz haberdar olmadığından bahseder. Osmanlı coğrafyasını medenî ve medenî olmayan memleketler arasında konumlandırırken önceliği değişir ve hem medenî ilerlemeleri yerinde görmek hem de tabiatın acayıplıklarını gözlemlemek için kuzey taraflarını tercih eder. İhtiyaçlara cevap veren karakterler yaratan yazar, Suphi’yi vahşî memleketler yerine Osmanlı Devleti’nin yoksun olduğunu düşündüğü medenî ilerlemelerin gerçekleştiği bir yere, Rusya’ya yollar. Ayrıca kuzey kutbunda yer alan Rusya, coğrafi konumu dolayısıyla Avrupa’nın medenî ve gelişmiş memleketlerine de komşudur. (s.34-35)

Seyahatin Rusya ve civarını oluşturması önemlidir. Bilindiği gibi XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa, kültür ve medeniyet bakımından çeşitli ülkeler tarafından örnek alınmaya başlanmış ve Avrupa’nın gelişmesinde rol oynayan önemli gelişmeler başka ülke ve milletlere ilham kaynağı olmuştur. Bunlardan birisi de Avrupa’ya yakın olmanın avantajını yaşayan Rusya’dır. Rusya, Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyılda Batı ile girdiği yoğun ilişkilerin getirdiği bunalımla yaklaşık yüz elli yıl önce karşılaşmış ve benzer sorunları yaşamış olmasıyla dikkat çeker. XVI. yüzyıla kadar her bakımdan Avrupa ülkelerinden farklı ve geride olan Rusya, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa devletleriyle hareket etmeye başlar, XVIII. yüzyılda Büyük Petro’nun tahta geçmesiyle yüzünü tamamen Avrupa’ya döner ve bu asırdan itibaren düşünüş, yaşayış, çalışma, siyaset, ekonomi bakımından bir Avrupa devleti olma yolunda önemli adımlar atar.²¹⁶ XIX. yüzyılda devlet adamları ve aydınlar, Büyük Petro’nun ıslahatlarını tamamlamak için “karaya oturmuş gemi”yi harekete geçirirler. Edebiyat da dâhil olmak üzere millî hayatın, hayatın her alanına yansımaları gerektiği öngörülür. ıslahatları, 1861’de köleliğin kaldırılmasının ardından toplum, sanayi, ticaret, ekonomi, ilim, kültür ve eğitim alanlarındaki gelişmeler takip eder. Avrupa usulleri ve müesseseleri örnek alınır. Zihniyet bakımından olmasa da müesseselere benzerlik itibarıyla Rusya’nın

²¹⁶ Petro’nun Rusya’da yaptığı modernleşme hareketleri için Bk. Mehmet Halil Leylak, *I. Petro Döneminde Rusya’da Yapılan Yenilikler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990. Ayrıca bk. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 1987, s. 264-273.

Avrupa ile arasındaki fark kapatılmaya çalışılır.²¹⁷ Bu yönüyle Rusya, XIX. yüzyılda Avrupa'ya nazaran geri olmakla birlikte kaydettiği gelişme bakımından gelecek vadeden bir ülke konumundadır.²¹⁸ Tüm bu gelişmelere paralel olarak Rusların, Kafkasya ve Balkanlarda izledikleri siyaset de Rusların ve Rusya'nın Tanzimat'ın başlangıcından itibaren Türk romanında işlenen konulardan biri olmasına neden olmuştur.²¹⁹

Bir medeniyet dairesinden çıkıp yeni bir medeniyet dairesine girme süreçlerinde yaşadıkları sıkıntılar bakımından birbirine benzeyen Osmanlı ile Rusya²²⁰ karşısında Ahmet Midhat Efendi, Rusya'nın geçirdiği dönüşümü ve Avrupa medeniyetini kendine mâl ediş tarzını görmek ve romanında okuyucuya göstermek ister. Orhan Okay da yeni bir medeniyet ile karşılaşma sürecinde milletlerin yaşadıkları değişimi gözlemlemek isteyen yazarın, değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu ile benzer meselelerle karşılaşan Rusya'yı seçmesini doğru bir seçim olarak değerlendirir.²²¹

“Doğu milletleri arasında Ruslar da Batı medeniyeti karşısında aynı sıkıntıya düşmüşlerdir. Köylü ve esnaf kısmı hâlâ Asyaî ahlâk ve âdetlerini muhafaza etmektedirler. Yüksek zümre ise hem millî şahsiyetini kaybetmiş hem de Batı medeniyetinin süflî taraflarını taklit etmiştir. Rus kavminin son asırdaki bu terakkisinin hikâyesini Madam Gülnar'dan dinleyen Ahmet Midhat Efendi'nin o devirdeki Osmanlı cemiyetinin aynı krizi geçirmekte olduğunu düşünmemiş olması imkânsızdır.”

²¹⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 7, TTK Yay., 7. Baskı, Ankara 2011, s. 54-55.

²¹⁸ Avusturyalılardan intikam almak üzere Osmanlı'ya gelip Müslüman olarak Ahmet adını alan ve Humbaracı ocağını modernleştirerek Humbaracı Ahmet Paşa adıyla anılan Claude Alexandre Comte de Bonnaval (1675- 1747), ileri görüşlüğü ile tıpkı İbrahim Müteferrika gibi Rusya'nın yakın gelecekte Avrupa'nın önemli askerî ve siyasi güçlerinden biri olacağını, bu gelişmelerden en çok etkilenecek devletinse Osmanlı olduğunu belirtmiş, bu nedenle Osmanlı'nın Rusya gibi Batı'dan çağdaş teknolojiyi alması gerektiğine işaret etmiştir. Bk. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY, 2. Baskı, İstanbul 2002, s. 64-65.

²¹⁹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İnci Enginün, “Edebiyatımızda Rus Tipleri”, *Araştırmalar ve Belgeler*, Dergâh Yay., İstanbul 2000, s. 313-321; “Türk Romanında Ruslar” adlı tezde ise ilk roman örneklerinden 2000'li yıllara gelinceye kadar Türk romanındaki Rus tipleri ve Rusya incelenmiştir. Bk. Fatih Özdemir, *Türk Romanında Ruslar*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.

²²⁰ Kemal Karpat, Rusya'nın benimsediği modernleşme anlayışının Osmanlı'dan farklı olduğunu belirtir. Buna göre Rusya'nın benimsediği modernleşme anlayışının temelinde, modernleşmenin bir toplumsal sınıfa dönüşen bürokrasinin üstünlüğünü korumak için kullanabileceği bir araçtan çok kapsamlı bir millî büyüme ve gelişme isteminin hedeflerinden biri olmasıdır. Rusya'nın modernleşme denemesinde hâkim elitler arasında bir fikir birliği bulunmaktayken, Osmanlı örneğinde ise bu süreç bürokrasi dışındaki rekabet içinde olan tüm elit grupların tasfiye edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bunun yanısıra Karpat, Rusların yabancı kurum ve uygulamaları pratik açıdan kendi kurum ve gelenekleriyle uyumlu hâle getirerek aldıklarını belirtir. Osmanlılarsa bunu göz ardı etmişler ve kendi yerli kurumlarını da yıkmışlardır. Karpat'a göre Rusların modernleşmedeki seçici tutumlarına karşılık, Osmanlı Devleti gerçekleşmesi imkânsız toptan bir değişimi öngörmüştür. Bk. Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, (çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İmge Kitabevi, İstanbul 2002, s. 82-83.

²²¹ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Dergâh Yay., 4. Baskı, İstanbul 2008, s. 36.

III.2.1.2. Seyahat Fikri: Gözlem ve Uygulamalar

“aklı tam” olmayan, bir gün “vapur yapmaya” bir gün “balon ile havaya çıkmaya” çalışan, hatta insanlar için “iki kanat” yapılmadığından şikâyet eden Suphi, tam bir “tabiat aşığı”, bir o kadar da seyahat meraklısıdır. Ona göre tabiatı “taharri ve temaşa” ancak seyahatle mümkündür. (s. 19)

Seyahat araştırmanın, ibretle “bakma”nın, gözlem yapmanın ve seyretmenin bir yoludur. Ahmet Midhat Efendi’nin amacı da kendi baktığı yerden okurun da bakmasını sağlamak, algısını açmak, ufkunu genişletmek, bilinmeyen yerlere işaret edip, coğrafi bilginin dünya ölçeğindeki önemine dikkat çekmektir. Romanda coğrafya ile ilgili unsurlar ve seyahat fikri iç içe geçmiştir. (s. 3)

XIX. yüzyıl özellikle Avrupa’da keşif ve teknik icatlarının çok sevildiği bir dönemdir. Giderek artan sanayileşme, önde gelen Avrupa ülkelerinde yeni resimsel temsil ortamı ihtiyacı doğurmuştur. Robert Barker, “bir bakışta doğa” adını verdiği 360 derecelik büyük ölçekli bir çizim biçimini keşfetmiş ve 1792’de keşfi “panorama” ismini almıştır.²²² Harita ve panoramanın yarattığı toplumsal heyecan fotogrametri, sıcak hava balonları, tren ve vapur seyahati ve yüksek binalar gibi yeni teknolojileri desteklemek ve aynı zamanda resmedilen mekân ya da kentlerin halkın gözündeki algısını artırmak için kullanılmıştır.²²³

Acâyib-i Âlem’de de XIX. yüzyılın teknoloji boyutunu içeren veriler dikkat çeker. Ulaşım vasıtaları, vapur, tren, araba bunlardan bir kaçıdır. Romanda vapur seyahati, kara ve denizle beraber başka diyarları çağrıştırırken, balon ve “iki kanat”la uçmak fikri “tam bir görüş” sağlayan, panoramik bir bakışa gönderme yapmaktadır.

Böylece XIX. yüzyılın görsel temsillerine büyük ilgi duyan Ahmet Midhat da henüz romanın başında okuru nasıl bir yolculuğa çıkaracağına dair ipuçları verirken romanının çerçevesini de çizmiş olur. Aynı zamanda bir seyahat metni olan eseri, “Esası

²²² “Panorama” sözcüğü Yunanca’da “tam görüş” anlamına gelen “pan-horama”dan türetilmiş yeni bir sözcüktür ve ilk olarak 1792’de Londra gazetesi *Times*’ta Barker’in Edinburg panoramasını duyurmak için yazılan bir ilanda kullanılmıştır. Bk. Pickles, *Uzamların Tarihi Haritacılık Mantığı Haritalandırma ve Coğrafi Olarak Kodlanmış Dünya*, s. 205.

²²³ XIX. yüzyıl, dünyanın farklı yerlerinden coğrafi imgelerin panoramalarının popüler hâle geldiği bir dönemdir. Berlin’in 1880’lerdeki Kaiser panoraması popüler görünüm, kuşbakışı görüntü ve kitle taşımacılığındaki Panama Kanalı’ndan Paris, Berlin, Trans-Siberya demiryolundan And Dağları’na geçiş ve balon yolculukları gibi yeni olasılıkları birleştiren yeni coğrafi görünümlerin tipik bir örneğini sergilemiştir. Bk. *a.g.e.*, s. 208.

fünûn üzerine mübteni bir hikâyedir” (s. 2) sözleriyle takdimi de bu çerçevede anlamlı görünür.²²⁴

Yazarın romanda işaret ettiği seyahat türü hayalen seyahattir. Hicabi'nin Afrika seyahatnamesini okuyacak bir kişinin Afrika'ya gitmiş kadar olacağı fikri ile elinde atlaslarla, haritalarla gecelerce yattığı yerden seyahat eden Suphi'nin durumu da hayalen seyahat fikriyle örtüşmektedir. Romanın kurgusunda öncelikle yazar tarafından işaret edilen hayalen seyahat fikri, daha sonra kurgunun bir gereği olarak roman kahramanlarına sirayet etmiştir. Nitekim yazar, romanını hiç gitmediği ancak kitaplardan, haritalardan tanıdığı, “seçilen coğrafya” Rusya üzerine yazarken Suphi ve Hicabi'yi de hiç görmedikleri, özellikle Suphi'nin kitaplardan haritalardan tanıdığı Rusya coğrafyasına gönderir. Gerek yazarın gerek Suphi'nin “flight of imagination”²²⁵ olarak tanımlanan imgeleminin seyri Rusya'yı gösterir. Bu yolla yazar, belli bir mekânı metinselleştirirken, kurgusal olarak roman kahramanlarının gözlemleriyle de metnin mekânsallaşma sürecine tanıklık etmemizi sağlar.

Suphi'ye göre tabiat, “Cenâbhakkın kanûn-ı hilkati”dir (s. 4) ve yaratılışın amacı “tetkikat-ı tabiiyye ile Cenâb-ı Hâlik-ı mutlak ve sâni-i a'zam hazretlerinin kudret ve maharetine hayran olmaktır.” (s. 19) Bir anlamda tabiata bakarak Allah'ın varlığına delil arayan ve âlemin acayıpliklerini görmek için seyahati önemseyen Suphi'nin, *Kur'an-ı Kerim*'den seyahate dayanak getirmesi önemlidir. Burada yazarın, bilimsel birtakım bilgileri açıklarken bilgilerin ispatından önce dinî kaidelerle çelişmediğini ispatlama kaygısı görülür.²²⁶ Bu yolla seyahate *Kur'an*'a aykırı olmayan, dinî kaidelerle çelişmeyen bir fen sureti kazandırmış olur.²²⁷ Suphi aracılığıyla okuru böylesine yüce, manevî duygularla tabiata yönlendiren yazar, daha sonra medeniyet, din, eğitim, ticaret, şehirleşme gibi konularla metnini kurarken okurun bakışını da bu konulara çeker. Bu manevî duygular romanın ilerleyen bölümlerinde yerini günün, çağın gerçeklerine bırakır. Uzamsal birtakım uygulamalarla seyahat ilerledikçe, başka başka yerler

²²⁴ İnci Enginün Ahmet Midhat Efendi'nin eserlerini tasnif etmiş ve romanı “Macera romanları” içinde bir alt başlık olan “Seyahat ve fen romanları” kısmına dâhil etmiştir. Bk. Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyete (1839-1923)*, Dergâh Yay., İstanbul 2006, s. 218-219.

²²⁵ Mallory, Paul Simpson-Housley, “Preface”, *Geography and Literature (A meeting of the Disciplines)*, s. xii.

²²⁶ Bahadır, bu durumu Osmanlı'da bilimsel düşüncenin dinsel düşünceden bağımsızlığını henüz kazanmamış olmasına bağlar. Bilimsel nitelikte bir fikrin kabul görebilmesi, yaygınlaşabilmesi ve hatta yayımlanabilmesi için o fikrin dine hizmet ettiğinin ve dinî hükümlere uygun olduğunun gösterilmesi gerektiğini belirtir. Bk. Osman Bahadır, *Osmanlılardan Cumhuriyete Bilim*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2012, s. 39.

²²⁷ Burada yazarın, “(...) Fikrim Kur'an'a uymayan fenleri ‘yalandır’ diye atmaya hazır, hatta Kâinat adlı kitabın önsözünü bu duygu ile yazdım. Ancak, şimdiye kadar hangi ilmi tatbik ettimse Kur'an'ı ona aykırı bulmadım (...)” sözlerini anımsamak yerinde olacaktır. Yazarın bu ifadeleri ile seyahate *Kur'an*'dan getirdiği ayet beraber okunduğunda yazarın seyahati de aykırı olmayan bir fen olarak gösterdiği görülür. Alıntı için bk. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., 8. Baskı, İstanbul 2005, s. 118.

görüldükçe uzamların içi de bahsi geçen kavramlarla dolar. Bu çerçevede metin, daha siyasî-politik, sosyal-kültürel bir düzleme taşınır, böylece daha maddesel bir görünüm arz eder. Yatay çizgiyi kesen (mekânsal) dikey bağlamlar, kavramlar (tarihî/zamansal) göze çarpar.

Suphi, “kâinat içinde darı tanesi kadar kalmayan şu dünyanın üzerinde” (s. 19) kendi küçüklüğünün farkındadır. Kendini konumlandırmaya çalışırken aslında kendi toplumunu da konumlandırmaya çalışır. Bunu yaparken mukayeseci tavrı dikkat çeker. Ona göre her şey zıttıyla vardır ve insan kendi bulunduğu yerle ilgili yorum yapabilmek için başka yerleri de görmelidir. (s. 36)

Bu nedenle tabiatın yalnızca bulunduğu odadan ibaret olmadığını düşünen Suphi'nin, kütüphanesindeki birkaç kez okumayla ezberlenebilecek “hikâye kitabı”na benzeyen tüm kitaplarını ve “nümnehane”sindeki bütün eşyalarını (resimleri, kuruttuğu bitki ve haşarata, teknik âletleri) satıp parasıyla kuzey memleketlerine doğru seyahate çıkmak istemesi anlamlı görünür. Çünkü seyahat onun “âlem-i tedkîkat”ta daha fazla aşama kaydetmesini sağlayacaktır. Böylece pratik uğruna teoriyi satan Suphi'nin, şahsî çabasıyla yaptığı kütüphanesi ve koleksiyonları gene şahsî tecrübe edinme girişimi uğruna feda olur.

Doğduğundan beri doğum yeri İstanbul'dan dışarı çıkmayan Suphi, âdeta evinde bir misafir gibi yaşamıştır. Gerçek evininse seyahat olduğunu düşünür. (s. 51) Bu ilginç bir bakış açısidir. Yazar tarafından çizilen bu portrede Suphi, doğduğu şehre bir türlü uyum sağlayamamış ve kendisini hep gurbette hissetmiştir. Seyahat ise onun evidir. İnsanın mekânla uyum sağlayabilmesi için içinde bulunduğu topluma, coğrafyaya belli bir mesafeden bakması gerekir. İçine doğduğu coğrafyanın farkındalığını anlayabilmesi için seyahat ideal bir yol olarak gösterilir. Başka coğrafyalarla, toplumlarla mukayeseyi mümkün kılacak olgunun seyahat olduğunu bilen yazar, okura böylesine geniş bir dünyanın kapılarını açar.

Romanda yazarın, seyahat ve seyyahlık tanımı konusunda net bir tavrının olmadığı görülür. Yazar şehir içindeki küçük turları, gezintileri de seyahat olarak tanımlar: “Suphi ve Hicabi Beyler (...) sonra şehri seyahate çıkmak istediler” (s. 64) Bununla birlikte kimi zaman derviş meşrepli bir seyyahtan söz edilirken kimi zaman da onun yerini modern bir seyyah, hatta günümüzdeki anlamıyla modern bir özne olan turist alır. Avrupalı turistler “Avrupalı seyyah” (s. 64) olarak tanımlanırken

seyyahlardan da kimi zaman “yolcu” olarak söz edilir: “Bir de yolculara bir mukaddes tasvir gösterdiler ki (...)” (s. 218) Turizm kavramlarının ve turist bakış açısının tam oturmadığı ve yazarın da seyahati bireysel olarak henüz deneyimlemediği bu dönemde bu tür bir karmaşa normaldir ve her anlamda geçiş dönemine tekabül eder. Seyahat, modern hayatta bir vatandaşlık hakkı olarak görülmüş, yazar da gelenekselden Batılılaşma tesirindeki bir yaşam şekline geçilirken kendi öznesini dönüştürmüştür. Bu anlamda seyahat, harita bir dönüşüm projesinin unsurları olmaları bakımından da ayrıca önemlidirler. Nitekim romanın başlarında insanların kendisine acıdığı, “Ah tabiat ah! Sana nasıl vüsul müyesser olacak!” (s. 5) diye ağlayan ve Okay’ın ifadesiyle tam bir “tabiat mistiği” olan Suphi’nin bu görüntüsü, sınır aşıldıktan sonra aşama aşama yerini gözlemci, mukayeseci, olgun bir Osmanlı-Türk imajına bırakır. Suphi’nin dönüşümüne tekabül eden bu süreçle aslında toplumun da dönüşümü hedeflenmektedir. Romanda belirtilmese de alay edilen, delirdiği düşünülen Suphi’nin seyahat dönüşünde kendisine imrenilen, yerinde olunmak istenen bir adam olacağı kuvvetle muhtemeldir. Belli bir zaman ve mekânda yaşadığı bireysel tecrübe ve bu tecrübe sonunda oluşan yeni değerler sayesinde Harry Levin’in belirttiği gibi “olgunlaşma potansiyeline sahip bir saflıktan hayatın gerçeklerini kabullenen bir olgunluğa erişen”²²⁸ kişi görünümü arz eder.

Suphi’ye göre seyahat, bir şehirden bir başka şehre, oradaki lokantalara, tiyatrolara, ziyafetlere gitmek demek değildir. Resimli gazeteler zaten bu işlevi yerine getirmektedirler. Ona göre seyahat bizzat görerek, dokunarak hatta “adım”layarak gerçekleştirilmelidir. Bu nedenle denizlerde bile denizin dibinden yürüyerek seyahat etmeyi arzular. Denizin acayıplıklarının dibinde olduğunu düşünür. Seyahati görecek acayıplıklar silsilesi olarak algılayan yazar veya çoğu yerde yazar adına konuşan Suphi, bu acayıplıkların içini coğrafi, siyasî, kültürel açıdan birtakım mana, fikir ve değerlerle doldurur. Bu acayıplıklar bir bakıma farklı bir medeniyetle karşılaşmaktan doğan hayret, şaşkınlık, gıpta, takdir ve tenkittir. Miss Haft için de seyahat, “kibâr âleminde ziyafetlerle zevk u safalar” sürmek demek değildir: “Ben seyyahım! Seyyah olanlar daima ve her hâlde mazur olurlar.” (s. 132)

Bir Meslek Olarak Seyyahlık

Romanda bir meslek olarak seyyahlık fikri üzerinde duran yazar, seyyahlık mesleğini seçmiş seyyahların, gittikleri coğrafyada nasıl bir izlenim uyandırdıkları,

²²⁸ Sevim Kantarcıoğlu, *Türk ve Dünya Romanlarında Modernizm*, Paradigma Yay., İstanbul 2007, s. 14.

farklı etnik gruba mensup seyyahların bakış açıları, seyyahlık mesleğinde farklı coğrafyalara uyum sağlama meselesi, farklı insanları tanıma, seyyahlık mesleğinde gerekli olan hususlar, ihtiyaçlar gibi meseleler üzerinde durmuştur.

Seyyahların kendilerini nasıl gösterdikleri ve karşı taraftan nasıl algılandıkları seyyahlık mesleğinde önemli konulardan birisidir. Seyyahların tecrübelerine göre bir insan seyyahlığını başka bir memleketin içine girdiği zaman anlar. Çünkü kendisi oradakiler için yeni olduğu gibi her şey de kendisine yeni görünmektedir. Bu durumda seyyah, “Mutlaka bana bakıyor! Benim yabancı ve seyyah olduğumu mutlaka anlamıştır” zannında bulunur. (s. 61) Burada seyyahın nasıl görüldüğü önemli bir mesele olarak karşımıza çıkar. Seyyah, başta külâh, sırtında bir aba nasıl görüldüğü önemsiz biri değildir. Ahmet Midhat’ın Odesa’ya henüz gelen seyyahların nasıl görüldükleriyle ilgilenmesi onlara yüklediği belli temsiliyetlerle ilgilidir. Başkaları tarafından da gözlemlenilen, onlar tarafından “yabancı ve seyyah” olarak algılanacaklarını düşünen Suphi ve Hicabi’de böylece sürekli kendini düzeltme ve temkinli olma durumu hâsıl olacaktır. Bu nedenle Suphi’nin Elizabethgrad yolculuğu sırasında Hicabi’ye (prenses hakkında) “Sen dikkat etmezsün ama o bizim her hâlimize dikkat ediyor.” şeklindeki sözleri dikkat çekicidir. İncelendiklerinin farkında olan Suphi, bu dikkatle davranır ve Hicabi’nin de Türk ve Müslüman olarak taşıdıkları temsili değerlere uygun davranmasını ister. Bu nedenle bu temsili değerler içinde dinen yasaklanmış olan içki içilmemelidir. (s. 93)

Ahmet Midhat’a göre seyyahlar geldikleri coğrafyanın, memleketin birer “numune”sidir. Yazar, geldiği bölge insanının bir modelini seyyahta görmek, seyyahın gezip dolaştığı yerler hakkında bilgi almak ve kendi ismini seyyahın seyahatnamesine kaydettirmek isteyen Avrupalıların seyahate ve seyyahlara daha çok önem verdiklerini belirtir. (s. 77-78) Bu nedenle seyyahlar, dolaştıkları yerler hakkında ayrıntılı malumat verebilmek için seyahatlerinde ziyaret ettikleri yerlerde gördüklerini seyahat defterlerine kaydeder, açıklamalarda bulunur, hatta resimler bile çizerler.

Osmanlı ve İngiliz seyyahların birbirinden farklı bakış açıları da romanda seyyahlık mesleği bağlamında üzerinde durulan unsurlardan birisidir. Nitekim Miss Haft için garip olan bir durum, Suphi ve Hicabi için garip olmayabilir. İngiliz ve Osmanlı seyyahların algıları kendi ülkelerinde görmedikleri unsurlara, durumlara ve davranışlara yöneliktir. Bu nedenle iki farklı toplum düzeninden seyyahlığı kendine iş edinen seyyahların, seyahat sırasında algıladıkları ya da önceledikleri şeyler birbirinden

farklılık gösterir. Örneğin, Orél'deki Rus evinde bulunan kutsal resimler, Miss Haft'ın şaşkınlığına sebep olurken, İstanbul'daki Rum Ortodokslardan bu duruma aşına olan Suphi ve Hicabi'nin dikkatini çekmez. (s. 121) Bu da yaşanan coğrafya farklılığının bakış açısına yansıdığını ve algıda seçiciliğe sebep olduğunu gösteren küçük bir örnek teşkil etmektedir.

Romanda seyyahların gittikleri yerlere uyum sağlamaları, kendi değerlerinden vazgeçmeksizin o coğrafyanın âdâbı, gelenekleri neyi gerektiriyorsa o şekilde davranmaları da önemli bir husustur. Osmanlı seyyahları da bu şekilde davranırlar. Bu davranış biçimi onları komik duruma düşürmekten ziyade takdir edilmelerine neden olur. Suphi ve Hicabi, Balta kasabasına başlarında Tatar kalpaklarıyla gelirler. (s. 75) Sosyalleşmenin gerçekleştiği mekânlarda selamlama, tanışma ve iltifat şekilleri bakımından protokol usulüne uygun davranışlar sergilerler. Onların bu tavırları Osmanlı seyyahlarının edep ve terbiyeleri hususundaki önyargıları da giderici niteliktedir. (s. 78) Prensesin daveti üzerine gidilen belediye başkanlığı dairesindeki ziyafette Suphi'nin Fransızca, Hicabi'nin Almanca konuşması Osmanlıların yabancı dillerine merakı konusunda Rus asilzadelerine bir fikir vermektedir. (s. 79) Böylece seyyahlar hem kendilerini hem de gittikleri bölgelerdeki insanların Osmanlılar hakkındaki görüşlerini dönüştürür, değiştirirler.

Seyyahlık mesleğinin özü toplumları, milletleri yerinde, kendi kanunları, âdetleri, gündelik pratikleri içinde görmektir. Seyyahlar için bir milleti tanımak onu kendi coğrafyasında görmekle mümkündür. Bu nedenle insanlar dünyayı dolaşıp insan türünü kendi mekânları içinde görmelidirler. İstanbul, dünyanın her tarafından ziyaretçi almaktadır. Bu durumda Osmanlılar da dünyanın her tarafını ziyaret etmelidirler. Kitaplar insanın fikrini aydınlatmak yerine daha çok karıştırmaktadır. Bu nedenle Moskofluğu anlayabilmek için Rusya'da bulunmak gerekir. (s. 137) Miss Haft da okuduğu kitapların aksine Müslümanları ve Osmanlıları tanıdıktan sonra onların lehinde düşünceler geliştirir. Suphi ve Hicabi her ne kadar Miss Haft için din ve kavim bakımından yabancı olsalar da (s. 120) bu onların dostça anlaşmalarına engel değildir. Miss Haft, yabancı olmayı reddeder. İnsanoğlunun birbirinin kardeşi, kızkardeşi olduğunu söyler.²²⁹ Bu anlamda romanda seyyahlık, kıtalararası iletişimin

²²⁹ Bu düşünce Şinasi'nin *Müntehabât-ı Eş'âr*'ın "Mesâri" bölümünde yer alan "Milletim nev'-i beşerdir; vatanım rûy-ı zemin" beyitini anımsatır. Daha sonra bu konuda Şinasi'nin etkisinde olduğu anlaşılan Fikret'in, "Haluk'un Amentüsü"ndeki "Toprak vatanım nev-i beşer insanım/İnsan insan olur ancak bunu iz'anla inandım" mısraları da bu çizgidedir.

sağlanmasında aracı bir unsur görevi görmekte, hatta yer yer mesafe unsurunu ortadan kaldıran bir meslek olarak gösterilmektedir. Bu durumda ise dünyanın bütün kıtaları tek bir kara parçası olarak görülmekte bu kara parçasının içinde yaşayanlarsa yekvücut olarak Miss Haft'ın dediği gibi birbirinin kardeşi olmaktadır.

Seyahat pek çok insanla tanışmaya da katkı sağlayan bir eylemdir. Osmanlı seyyahlar, Miss Haft, Prenses, arabacı, yaver, öğretmen, müze görevlisi, prensesin yönlendirmesiyle ziyaretlerine gelen varlıklı insanlar, kuzeyin yerli halkları, oradaki Avrupalı insanlar gibi pek çok mesleğe ve gruba ait insanla tanışma imkânı bulurlar. Bu tanışmalar, Osmanlı seyyahlarına kendilerini ifade etme imkânı tanıyacaktır. Bu nedenle Suphi, ilk defa bir Türk ile karşılaşan Prenses Türk'ün tanıtılması gerektiğini düşünür. Bu çift yönlü bir alışveriştir. Böylece hem kendisi Ruslar hakkında bilgi edinecek hem de Türklerin nasıl insanlar oldukları yolunda izlenimler uyandıracaktır. (s. 88-89) Yazar, okuyucunun, romanı bu gözle de okumasını ister. Hem bir Türk ve Müslüman fert olarak temsil ettiği değerler ve bunların algılanışı yönünde düşünmesi hem de romandaki yabancılara ve farklı coğrafyalara nasıl bakması gerektiği konusunda okurunu yönlendirir. Bununla birlikte seyahat vasıtasıyla farklı insanlarla, coğrafyalarla ve kültürlerle tanışmak fikri yazarın mukayese zeminini de güçlendirmektedir. Nitekim seyahat esnasında tanışmaya, buluşmaya ve sohbete dönük sosyalleşmenin gerçekleştiği mekânlar, bir anlamda mukayesenin de gerçekleştiği mekânlardır. Yazar, coğrafi ve tarihsel düzlemde eğitim, ticaret, tarım, dinî ve gündelik pratikler, kültürel unsurlar, yaşam şekli, davranış biçimi gibi konularda yaptığı mukayeselerin farkındalık kazanması yönünde okurunu da teşvik eder.

Miss Haft'ın Suphi ve Hicabi ile seyahate katılması onları çok dilli çok kültürlü bir grup hâline getirir. Hicabi, Almanca olarak İngilizce birkaç söz söyler, Miss Haft Almancayı az anlamakla birlikte Fransızcası çok iyi olmamasına rağmen ona Fransızca cevap verir. (s. 94) Akşamları ise seyahat öncesinde ve esnasında seyahate dair edindikleri bilgileri birbirleriyle paylaşırlar. Bu yolla, tarihî, siyasî, tabii bazı olayları tartışma zemini de oluştururlar. Bu durum, seyyahların aralarında geliştirdikleri iletişim boyutlarını da göstermesi bakımından önemlidir. Yolculuk esnasında Miss Haft'ın diğer seyyahlardan bir farkı yoktur. İngiliz seyyahın her hâli oldukça doğaldır ve bu durum Suphi ve Hicabi için oldukça yenidir. Romanda, yeni insan tanımının, onlara alışmanın, uyum sağlamanın bir yolu da seyyahlık olarak gösterilir. (s. 100)

Bununla birlikte seyahat fikri kişisel gelişim yolu olarak da sunulur. Nitekim Suphi ve Miss Haft, evliliğe karşı olmamakla birlikte seyahat hususunda evliliğin kendilerine engel teşkil edeceğini düşündükleri için evlenmeyi tercih etmemişlerdir. Ancak seyahat vasıtasıyla kendilerini geliştirip bir anlamda değiştirdikten sonra evlilik Suphi ve Miss Haft için söz konusu olur. (s. 109)

Seyyahlık mesleğinde cinsiyet meselesi üzerinde durulan hususlardan bir diğeridir. Seyyahlık mesleğinde kadınların da görülmesi romanda normalleştirilmiştir. Miss Haft'la cinsiyet ayrımı ortadan kalkar. Miss Haft, yerine göre erkek seyyahlardan farksızken, Suphi ve Hicabi de erkek oluşlarıyla ön planda değildirler. Romanda Suphi, Hicabi ve Miss Haft seyyah olarak vardılar. Sadece seyyahlık mesleği konusunda sık sık İngilizlerin ileri bir millet oldukları vurgulanır. Burada Miss Haft'ın cinsiyetinden çok İngilizlik vasfı üstün gelir. Suphi'ye göre İngiliz kadını yolculuğu göze aldığı zaman bir erkeğe ihtiyaç duymadan yola çıkar ve iki erkekten daha cesur bir şekilde seyahat edebilir. (s. 99) Seyyah Miss Haft, seyahat esnasında gayet samimi ve ahlâklıdır. Osmanlı seyyahları da ahlâksız bakışlarla tebessümlerle kadın seyyahı rahatsız etmezler, “âdeta kendileri dahi bir kadın imişler gibi kemâl-i âdâb ve safvet” ile Miss Haft'a seyahat boyunca yardımcı olurlar. (s. 98)

Seyyahlık mesleğinden bahseden yazar, bu mesleğin gerekliliklerinden de söz eder. Bunun için yapılacak ilk iş gidilecek yerlerde konuşulan dillere vâkıf olmaktır. Rusya'da Rusça yanında Fransızca ve Almanca da konuşulmaktadır. Suphi Fransızca Hicabi de Almanca bilirler ve halktan insanlarla konuşacak kadar da Rusça öğrenirler. (s. 70) Bununla birlikte Odesa'da halkın telaffuzuna dikkat ederek dillerini geliştirirler. İletişimi sağlayacak dilin yanısıra gezilecek yerlere dair ön bilgi de şarttır. Bunun için öncelikle gidilecek bölgeye dair daha önce yazılmış seyahatnamelere bakılmalıdır. Bu konuda Hicabi de Suphi gibi düşünür. Hicabi'ye göre bütün “âlem-i tabiat” ciltler hâlinde kitaplarda toplanmış ve çeşitli resimlerle tasvir edilmiştir. Bu nedenle seyahate çıkmadan da bu çalışmalar okunarak bilgi edinilebilir. Dr. Schweinfurt'un Afrika seyahatnamesi bunlardan biridir. Bu seyahatnameyi okuyan birisi Afrika'ya gitmiş kadar olacaktır. (s. 14) Yani hayalen de olsa seyahat edecektir. Belli bir donanımla yola çıkan Suphi de bu nedenle Odesa'da zorluk çekmez. Bununla birlikte gidilecek, gezilecek yerlere dair bir plan yapmak, bir yol haritası çıkarmak gerekir ki Suphi bu konuda da oldukça bilinçlidir. Gideceği yerler hakkında önceden bilgi edinir ve oralara dair âdeta bir “zihin haritası” oluşturur. Suphi bir yönüyle modern bir seyyahtır.

Bununla birlikte Miss Haft'ın da modern bir seyyah olduğundan söz edilebilir. İngilizlerin seyahatnamelerinde bir seyyahın ihtiyacı olan her türlü bilgi vardır. Miss Haft, gidilecek yerlere dair daha önce yazılan İngiliz seyahatnamelerini okumuş ve edindiği bilgileri müncemid-i şimâlî seyahati sırasında pratik olarak uygulamıştır. Buna göre gidecekleri yerin tabiat koşullarını göz önünde bulunduran Haft'ın tavsiyeleriyle fanilalar, kürkler, kalın çoraplar, eldivenler, post kalpaklar, boyun sargıları, vücutlarını kapatacak sağlam kıyafetler, şiddetli rüzgârdan gözlerini koruyacak gözlükler alınır. Miss Haft, keten elbise konusunda da tedariklidir. Çünkü o bölgede buzlar Mayıs sonunda çözülür. Bu nedenle birkaç aydan ibaret olan yazı da çok şiddetli geçer. Yaz mevsiminde eğer poyraz rüzgârı da kesilirse âdeta Hindistan sıcakları yaşanır. (s. 239)

Seyahatin gerçekleşmesi için de elbette paraya ihtiyaç vardır ve hesap adamı Suphi'nin "mahbube-i tabiat"a kavuşmak için sattıklarından elde ettiği "bin altı yüz lira" onun için "bin altı yüz gün" demektir. (s. 29) Seyyahlık mesleğinde para önemlidir ve Suphi'ye göre insan, seyahatte ne kadar parası varsa o kadarını harcamalıdır. Avrupa'nın zengin seyyahlarıyla boy ölçüşmeyip orta hâlli bir seyyahlıkta karar kılan seyyahlar, gittikleri yerlerde kalacak yer konusunda mümkün olduğunca orta seviyedeki otelleri seçerler. Hatta bazı kasabalarda yarı otel, yarı meyhane tarzı yerlerde kalırlar. Suphi'ye göre paranın yetmediği durumlarda bir Rus köylüsünün evinde misafir olunabileceği gibi bir Tatar medresesinde de iki kaşık çorba bulunulabilir. (s. 52) Parasız seyahat etme yolları da vardır. Suphi, bu konuda, dilenerek tüm dünyayı gezen Orta Asya seyyahlarını örnek verir. (s. 29)

Orta Asya seyahatinden dönenler tecrübelerini hikâye etmek üzere konferans verirler, -Hicabi'ye göre İslam memleketlerinde dolaştıkları için para toplayabilmektedirler- biletlerden sağlanan gelir de seyyahlara verilir. Fakir seyyahlar için ücretsiz tren ve vapurlar vardır. (s. 29-30) İlmî ve fennî cemiyetler de seyyahlara parasal yardım sağlamaktadırlar. Seyyahlar kumpanyalara başvurabilir, manastır türü yerlere kendilerini misafir olarak kabul ettirebilirler. Avrupa medeniyetinden uzak, vahşîlerin bulunduğu yerlerde bile seyyahlar hakkında misafirperverlik söz konusudur. (s. 30) Romanda, insanın bu yollarla yani parasız bir şekilde de yolculuğa çıkabileceği ancak bu durumun seyahat sırasında zihni olumsuz olarak meşgul edeceği fikri vardır.

Suphi'nin bu fikirlerinin bir bakıma "modern mistik"i yahut modern dervişi anımsattığı söylenebilir. Dervişliğin içini merak, bakma, görme, dokunma ve seyahatle dolduran Suphi'nin kamarada, Hicabi'ye "tabut" kadar gelen bir yatakta rahatsız

olmaması, gerektiğinde bir medresede iki kaşık çorbaya gerektiğinde bir Rus köylüsünün evindeki misafirlige razı olması ve seyahatin zorluklarını bir lütuf olarak kabul etmesi onun derviş meşrepli oluşunu göstermektedir.

Bununla birlikte seyyahlık mesleğinde kullanılacak vasıtalar da önemlidir. Yapılan tercihler veya tercih değişiklikleri bir anda seyahatin seyrini değiştirebilir. *Acâyib-i Âlem*'de seyahat vasıtaları olarak gemi, vapur, tren, araba ve balon sıklıkla geçer. Bu vasıtalar pek çok yere ulaşmayı mümkün kılmıştır. Her ne kadar güney tarafları buna uygun olmasa da gemi ve tren sayesinde kuzey bölgelere gitmek iki seyyah için de mümkün olur. Bir vagon içinde oturmayı “seyyahlık” mesleğine uygun görmeyen Suphi için tren, araba veya at üstünde gerçekleştirilen seyahat, seyahat değildir. Ona göre asıl seyahat, yaya, “piyade” olarak yapılmalıdır. Bu yolla evinde yıllardır koleksiyonunu yaptığı ot, kök ve böceklerle doğal bir laboratuvar ortamında yakın temasa geçecek, onları yakından inceleme fırsatı bulacaktır. Göz ile bakmak/görmek, seyahat ile de adımlamak/durmak arasında bir ilişki olduğu muhakkaktır. Suphi'nin “durup bakmaz, eğilip dokunmazsam o seyahatten ne anlarım?” (s. 36) sözleri bu çerçevede anlamlıdır. Bakmak durmayı gerektireceği gibi, dokunmak da hareketi gerektirir ki iki seyyahın tüm seyahat ve seyyahlık macerası durmak, görmek ve hareket üzerine kurulmuştur.

Seyahat ve Seyyahlık Mesleği İle İlgili Toplumsal Önyargılar

Romanda aynı zamanda seyahat konusundaki toplumsal ön yargıları gösteren Ahmet Midhat, gerçekten de o dönem için yeni bir şeyden söz eder. Coğrafya, “uzam”, “mekân”, “doğa” ve “çevre” kavramlarıyla ilgilidir. Yazar da Suphi aracılığıyla coğrafya ve doğa düzleminde bu kavramları günün okuyucusuna farklı bir gözle tanıtmak ister. Tabiata hayranlık Tanzimat ve özellikle Servet-i Fünûn dönemi metinlerinde romantik bir açıdan ele alınmaktadır.²³⁰ Burada ise yazar daha farklı bir tavır geliştirir. Tabiata duyulan aşk, cismanî ve romantik hâlden objektif bir boyuta taşınır ki bunda pozitivist düşüncenin de etkisi görülür. Nitekim âşık olunan “tabiat

²³⁰ Tanzimat'tan sonra Türk edebiyatında, Batı edebiyatlarının tesiriyle, eski Türk edebiyatından farklı bir tabiat görüşü başlamıştır. Abdülhak Hâmid Tarhan ile Recaiâde Ekrem Türk edebiyatına romantiklerin tabiat görüşünü getirmişlerdir. Bilhassa Hâmid, ilk defa Türk edebiyatında geniş ve derin bir tabiat görüşü oluşturmuştur. Hâmid, *Sahra* adlı şiir kitabında Jean J. Rousseau'nun tabiat görüşünü benimser, şehir-kır tezadı üzerinde durur. Hindistan'da gördüğü gerçek tabiatı aldığı intibaları tasvire çalışırken kâinatla Tanrı arasındaki münasebeti fark ederek mistik ve panteist bir tabiat görüşüne yükselir. Servet-i Fünûn döneminde ise tabiat, hassas duyguların mekânıdır. Karakterlerin duygulanımlarının yansıdığı bir alandır. *Süha ve Pervin* şiiri bu anlamda önemlidir. Onların tabiat anlayışında Parnasların ve resim terbiyesinin tesiri dikkat çeker. Hâmid'in tabiatını daha canlı ve renkli hâle getirmişlerdir. Servet-i Fünûncular için tabiat içinde mesut olunan bir yerdir. Onların tabiata bakış tarzı, tabiatı “canlı, renkli ve kokulu bir şekilde idrak”tır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yay., 4. Baskı, İstanbul 1995, s. 51-57.

hanım”, (s. 4) değildir. Buradaki hayranlık merakla perçinlenen ve keşfedilmeyi bekleyen başka diyarlara, coğrafyalara, iklimlere duyulan hayranlık ve ilgidir.

“Biraz da seyyah olarak ömür” sürmek isteyen Hicabi’nin ailesinin fikirleri o dönem Osmanlı toplumunun seyyahattan ne anladığını gösterir niteliktedir: “A! Üstüme iyilik sağlık! Elde keşkül hû bereket Allah diye dilenmek size mi kalmış?” (s. 40)

Bu açıdan seyyahlıkla dervişliğin hatta deliliğin bir görüldüğü bu ifadelere nazaran yazarın fennî seyahat olgusuyla seyahate bilimsel bir kimlik kazandırmaya çalışması da daha anlaşılır görülmektedir.

Hiçbir konuda şahsî fikirleri olmayan Osmanlı kadınları, doğal olarak seyahatten de anlamazlar. Avrupa kadınları kocalarıyla beraber seyahate çıkarken Osmanlı kadınları “Boğaziçi’ne misafirliğe gidecek olsalar hanenin yarı eşyasını bohçalara doldurup beraberlerinde götürürler.” (s. 40-41) Burada özel olarak kadınlar üzerinden genel olarak ise Osmanlı toplumunda seyahat kültürünün olmadığı meselesi tartışmaya açılır ve kadınların bu konudaki mekânsal pratikleri eleştirilir.

Toplumun seyahat konusundaki kalıplaşmış bakışını kırmak isteyen yazarın, seyahate *Kur’an-ı Kerim*’den dayanak getirmesi önemlidir. Suphi ve Hicabi, “Onlara de ki: arzda seyretsinler! Evvelînin akibeti ne olduğunu görsünler!” (s. 32) şeklindeki ayetten²³¹ hareketle Allah’ın *Kur’an-ı Kerim*’de seyahati tavsiye buyurduğunu söylerler. Dolayısıyla seyahat, korkulacak, eleştirilecek, küçük görülecek bir meslek olmaktan çıkar, Allah’ın emirlerinden biri hâline gelir. Bu yolla yazar, seyyah kimliğine farklı bir boyut kazandırmakla birlikte toplumun seyahat ve seyyahlığa olan bakışını şekillendirmeyi de amaçlar.

III.2.1.3. Coğrafya İle İlgili Unsurlar

Romanda coğrafya ile ilgili bir hayli terim ve kavram dikkat çeker. Bunları yeryüzü-gökyüzü (sath-ı küre, küre-i arz, hava, sevâbite, küre-i kamer, güneş vb.), sıcaklık-soğukluk (memâlik-i müncemide, memâlik-i harre vb.), uzaklık-yakınlık (bu’du mücerred, kat’-ı mesafe vb.), yeryüzü şekilleri (sath-ı bahr, karalar, denizler, kıt’a-i âlem vb.), yönler (şimal, cenup, şark, garp vb.), coğrafi olaylar (cezr ü med, matla-ı şems, bora, fırtına, dalga vb.), mevsimler (kış, mevsim-i sayf, mevsim-i bahar vb.),

²³¹ “Kul sîru fil erdı sümmenzuru keyfe kane akibetül mükezzibin”. De ki: “Yeryüzünde gezin dolaşın da (Peygamberleri) yalanlayanların sonu nasıl olmuş bir görün.” Bk. *En’am* Suresi 6/11.

coğrafi araçlar (harita, pusula, dürbün vb.) ve disiplinler (hendese, matematik, kozmografya vb.) şeklinde tasnif etmek mümkündür.

Coğrafyayla ilgili bu unsurlar coğrafi bilgiyi romana dâhil etmek ve kuzey-güney, doğu-batı arasında bir mukayese yapmak amaçlı verilir. Suphi'ye göre kâinatın acayıplıkları ekvatorndan ziyade kutuplardadır, çünkü kutuplarda gündüz yirmi üç buçuk saatken gece yarım saattir. Oralarda güneş doğduktan hemen sonra tekrar batar. Osmanlı'da ise en uzun gece on beş saattir ve yazın gündüzler, kışın ise geceler on altı on yedi saat uzar. Kuzeyde gece ya da gündüz aylarca sürer, güneş hiç doğmaz ya da batmaz. Bu nedenle kutuplardaki bu değişim önemlidir. (s. 35)

Tabii coğrafya insanlara birtakım imkânlar sunmaktadır. Örneğin rüzgârın istenilen yönde esmesi neticesinde yelkenlerin de yardımıyla Odesa'ya altmış saat yerine kırk saatte varılacak olması, hem mesafenin kısılması hem de iki yüz kantar kömürün artacak olması demektir. Hesap, matematik ve coğrafi bilginin bir arada verildiği bu örnekte görüldüğü gibi bu durum coğrafyanın sağladığı bazı doğa koşullarının insanların lehine bir rol oynamasıyla ilgilidir. (s. 53)

Coğrafi bilginin yanısıra romanda ilginç bir doğa sevgisiyle de karşılaşılır. “mahbube-i tabiata” (s.29) âşık Suphi, “dilber-i tabiatı” istediği gibi sarmalamak niyetindedir. Bu ifadeler tabiatı kadın üzerinden okutan yazarın, seyahat vasıtasıyla tabiatta gözlem yapma, tabiatı deneyimleme ve tecrübe kazanma arzusuna tekabül eder.

Tabiatın kadın üzerinden okunması ilginçtir. Bu yaklaşım hem geleneksel anlamda Divan edebiyatındaki gül, gülistan, laleazar, bostan gibi tabiat unsurlarıyla sevgili arasında kurulan benzetmeleri anımsatmakta hem de coğrafyanın en temel ögesi toprak üzerinde düşünülürse “kadın, anne” olarak güçlü bir çağrışım alanı oluşturmaktadır. Buradaki benzetmeyi geleneksel çizgiden ayıran husus, arzulanan tabiatın somut olarak çizilmiş bir coğrafyaya karşılık gelmesidir. Romandaki tabiat genellemesi coğrafya, bölge, kent, kasaba düzleminde açılmalar ve daralmalar şeklinde bir dönüşüm geçirirken işin içine giren çevre, sınır, komşuluk gibi kavramlar belli amaçları ve temsilîyetleri içerirler. Dolayısıyla arzulanan, bir an önce kavuşulmak istenen tabiat olgusu, sıradan bir doğa sevgisinin ötesinde katmanlı olarak birtakım amaçları ve göstergeleri de imler. Hicabi'nin, her ilmin “bir maşuk-ı hakîkîye vüsul ve hiç olmaz ise takarrüp için bir yol” olduğunu düşünmesi ve coğrafya ilminin bir “yol” olarak tanımlanması, coğrafyanın pratik düzlemde seyahat vasıtasıyla da

öğrenilebileceği fikrini ve yazarın, bir coğrafya-yöntem meselesini roman düzleminde tartıştığını gösterir.

Bununla birlikte Ahmet Midhat romanda, matematik, hendese gibi coğrafyayı ilgilendiren çeşitli disiplinlerden söz ederken de benzer ifadeler kullanmaktadır. Suphi'ye göre “hendese” geometri, matematik, “elâ gözlü kozmoğrafya”, “belâlı hey’et” bir bütündür. Disiplinler arasındaki geçişlilikten söz eden ve disiplinlerin bir bütüne hizmet ettiğini düşünen yazarın sözcüsü Suphi'nin, bilimleri kadın üzerinden nitelemesi, Divan edebiyatındaki “ela göz”ün, “belâ”nın bilimlere sirayet edişi ilginçtir. “ela gözlü” “maşuka”nın yanına kozmografya, âşıkları perişan eden belâlı sevgilinin yanına ise hey’et ilmi gelmiştir. (s. 18)

Romanda “dört duvarına dörder tabaka raf yerleştirilmiş” olan Suphi'nin odası sağladığı bilimsel unsurlar açısından dikkat çeker. Yazar odayı tasvir ederken âdeta göz önünde canlandırmaya yönelik ölçüler verir. Rafların yüksekliği, genişliği, birbirlerine olan mesafeleri rakamsal olarak ifade edilir. Odada Arapça ve Fransızca kitaplardan oluşan kütüphanenin yanısıra bitki, böcek numuneleri, özellikle İstanbul civarındaki böcek, kuş ve bitki türleri dikkat çeker. Hatta kurutulmuş bitkilerin doğal renklerine boyandığı da görülür. (s. 7-8)

Raflardan birisinde Doğa bilimlerine mahsus ve bilimsel gelişme için önemli olan âletler vardır. Bunlardan en önemlileri “hurde-bîn” yani mikroskopla rasat dürbünüdür.²³² Son teknolojiye üretilen elektrik makinesi, hava boşaltma tuluması “muhalliyetü’l-hevâ” da bunlar arasındadır. Suphi bunlara “bir oda döşemesi” satarak sahip olmuştur ki onun bu tutumu da şahsî teşebbüse bir örnektir. Yazara göre bu âletler, “tedkîkat-ı rûzmerre” yani günlük tetkikler için oldukça gerekli olan âletlerdir ve bunlardan başka Suphi’de gözleme ve başka hikmetlere dayalı âletler de bulunmaktadır. (s. 8)

Ahmet Midhat’ın günlük tetkikler ifadesi önemlidir. Yazar, gözleme ve deney dayalı mikroskop, dürbün, makine gibi terimleri XIX. yüzyıl Osmanlı toplumuyla tanıştırmak, toplumun günlük pratikleri içine dâhil etmek ister. Bununla birlikte

²³² Doğa bilimlerinin eğitiminde Tarih-i Tabîî Müzeleri ve Nebatat Bahçeleri'nin yanısıra *hurdebîn* olarak adlandırılan mikroskop da bilimsel gelişme için önemlidir. Eski Mısır'dan beri görülen eşyayı basit merceklerle büyütme işlemi, 1600'lerde mikroskobun gelişimi ile çıplak gözle görülmeyen cisimlerin incelenebilmesine yönelerek büyük bir aşama devrine girmiştir. Leuwenhock'un (1630-1723) kromatik mercekleri mikroskoba yeni boyutlar getirmiş, nihayet akromatik mercek sistemi ile (1824) ışık mikroskobu doğa bilimcilerinin vazgeçilmez hâline gelmiştir. Osmanlı'ya ise ilk mikroskoplar 1840-1842 yıllarında gelir. Bk. Aykut Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, Etkileşim Yay., İstanbul 2007, s. 299. Ahmet Midhat Efendi'nin de Doğa bilimlerine ait unsurları romanına taşıması eseri bir fen romanı hüviyetine büründürmüştür.

“Mekânından mütemekkini tanımak için hane içine ilk atfetmiş olduğumuz şu nazar kâfidir” sözleri de mekân-insan ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim insanın yaşadığı ev, onun bir uzantısıdır ve ev betimlemeleri bir anlamda sahiplerinin de betimlemeleri anlamını taşımaktadır. Bu nedenle âdeta yapay bir “tabiat âlemi” (s. 9) içinde yaşayan Suphi’nin evi, aynı zamanda onun kişiliğinin de bir aynasıdır.

Suphi, balon seyahatinden söz ederken yeryüzünden yükseldikçe atmosferde bazı değişikliklerin meydana geldiğini belirtir. Buna göre yeryüzünde fırtınalar kopmaktayken gökyüzü sakin olabileceği gibi tam tersi bir durum da söz konusu olabilir. İşte bu değişiklikleri balon seyahati ile tecrübe etmek mümkündür. Yeryüzünde bora, fırtına varken gökyüzünde havanın sakin olmasını “bir acayıplik” olarak gören Suphi’ye göre yeryüzünün “kürevî” oluşunu insan kendi gözüyle (“re’yu’l-ayn”) görmelidir. Denizde insanın önünde hiçbir engel yoktur, ancak karada yerin eğri yüzeyinden ötürü görebileceği mesafe sınırlıdır. Ancak balonla yükselmeye başladığı zaman “dâire-i ufk” genişlemeye başlar ve sonunda bir yükseklik derecesine ulaşır ve bu durum kişiye yeryüzünün dışına çıkmış ve oradan aşağıyı izliyormuş (“müşahede”) zannını verir. Yeryüzünün daha iyi görülebilmesi için de bir dürbün gerekmektedir. Nitekim balonla yapılan seyahat tüm bu acayıplikleri görmeye imkân sağlar.

Romanda karakterlerin de coğrafi terimlerle anlatılması dikkat çeker. Suphi, Miss Haft’la aynı arabada yolculuk etmeye başladığında -Poltava’dan Harkov’a doğru olan yolculuklarında- Haft’ı daha yakından inceleme imkânı bulur ve onu şöyle tasvir eder: “(...) o lâtif yüzüne bir kadifelik letafetini de vermek için çıkmış olan ince ve sarı tüylere mevsim-i bahârın nazlı güneşi isabet eyledikçe her tüyün ucunda inhilâl eyleyen ziyâ-yı şemsten mütehasıl kavs-ı kuzah renklerini nazar-ı dikkatle seyretmeye başladıkça hissiyât-ı mâilanesi bir kat daha artardı.” (s. 108) Benzer şekilde bazı tavırlar da coğrafi ifadelerle verilir. Suphi’nin dalgınlığı bir “okyânus-ı bî-nihâyenin ka’rına” birkaç kere dalıp çıkmaya benzetilir. (s. 15) Dolayısıyla romana dâhil edilen coğrafya karakterlerin betimlenmesinde de işlevsel bir rol üstlenir.

Bununla birlikte coğrafya bilimini pek çok yönüyle romana dâhil etmek isteyen Ahmet Midhat’ın sadece coğrafi kavramlara değil, coğrafyacılar, bilim adamlarına, seyyahlara ve seyahatname yazarlarına da romanında yer vermesi önemli bir husustur. *Afrika Seyahatnamesi* yazarı Dr. Schweifurth ve *Ferda-yı Mevt* yazarı Louis Figuiet bunlardan birkaçıdır. Hicabi, XIX. yüzyıl Fransız bilim adamlarından Louis

Figuier'nin²³³ “Ferda-yı Mevt” adlı kitabına sözü getirir. Buna göre Figuiet, dünya ile diğer gezegenler arasındaki bağı haberleşme derecesine vardırımış ve hiçbir inanç sahibinin reddedemediği ahirete şekil vermiştir. Figuiet’e göre insanlar, bitkiler ve hayvanlar farklı gezegenlerde de yaşamaktadır. Yani Figuiet eserinde, dünyadan başka gezegenlerde de yaşamın olduğunu, dnyadakilerinse buradan kuvvet aldığını açıklamaya çalışmış ve öldükten sonra ruhların bu gezegenlere gidip gitmeyeceğini sorgulamıştır. Hicabi, böyle bir kitabın İşlm felsefesine uygun olmadığını düşünmekle birlikte başka hakikatlere yol açabileceğini belirtir. (s. 56-57)

Dünyayı sadece medenî memleketler zaviyesinden görmeyen Suphi için “acâyib-i âlem”in asıl fennî bir bakış açısıyla “temaşa” edilmesi gerekmektedir. Hatta günün şartlarında seyahat türleri arasında “seyahat-i fennyeye” ayrı bir önem verildiğini ve sadece fen araştırmaları için gemilerin dünyanın çeşitli yerlerine gittiklerini belirtir. Bu durumda tabiatın ekvatorndan daha çok kutuplarda bulunduğunu, bu kutuplardan da bize en yakın olanının kuzey kutbu olduğunu söyler.

Ahmed Midhat’ın sadece medeniyet değil, bilim ve teknik anlamında gözleme ve araştırmaya dayalı seyahati önermesi dikkat çekicidir. Tabiata fen noktasından bakarken botanikçi gibi davranır. Coğrafya ilmini gözleme dâhil eder. Burada coğrafya derneklerinin gemilerle yaptıkları seyahat söz konusu edilir. Bu gemilerde fen ilmiyle uğraşanlar, botanikçiler, doktorlar bulunmaktadır. Bu seyahatlerin “bakmak” ve “görmek”ten öte ilmî bir tarafı, bir amaca hizmet eden, fayda sağlayan bir tarafı da vardır. Yazar bunun çok iyi farkındadır ve romanın sonlarına doğru kahramanlarını seyahatleri sırasında bu gemilerden biriyle karşılaştırır. Böylece yazarın, romanın başlarında -henüz Suphi ve Hicabi’yi *alana* ıkarmamışken- seyahatin düşünsel ve teorik planını kurduğu söylenebilir.

²³³ Louis Figuiet (1819-1894), Fransız bilim adamı ve yazardır. 1841’de tıp, 1844-1853’te kimya ve 1850’de fizik doktorası kazanmıştır. L’Ecole de pharmacie of Montpellier’de kimya profesörü olduktan sonra Montpellier’den ayrılmış ve L’Ecole de Pharmacie of Paris’e profesör olarak atanmıştır. Araştırmalarında Claude Bernard’ı karşısında bulan bilim adamı, bu çatışmanın sonucunda kendini popüler bilime adamak için araştırmalarını terk etmiştir. Bunun neticesinde 1857’den 1894’e kadar bilimsel keşiflerin derlemesi yoluyla oluşan envanter niteliğindeki *L’Anne scientifique et industrielle* (or *Expos annuel des travaux*) adlı yillığı yayımlamış, ölümünden sonra da bu çalışmaya devam edilmiştir. Figuiet’nin *The Vegetable World* (1867), *The Insect World* (1868), *Reptiles and Birds* (1869) adlı çalışmalarının yanısıra 1871’de yazdığı *Le Lendemain de la mort ou la Vie future selon la science* ve 1881’de *Les Arostats* adlı çalışmaları vardır. Ayrıca 1862’den beri toprak, deniz ve dünyanın açıklamaları (1863), bitkilerin tarihçesi (1864), hayvanların hayatı (1866), haberin bilimi fethi (1883-1885) gibi konularda çalışmalarda bulunmuştur. Bk. http://en.wikipedia.org/wiki/Louis_Figuiet ve http://fr.wikipedia.org/wiki/Louis_Figuiet (11.03.2014). Kaynaklarına vakıf olamadığımız Ahmet Midhat Efendi’nin, onun bitkilere, böceklere ve balonlara dair olan çalışmalarından yararlanmış olabileceği gibi -en azından Fransızca gazeteler aracılığıyla da haberdar olması muhtemeldir- romanda Suphi’nin “Ferda-yı Mevt” olarak aktardığı eserin de bahsi geçen ve ölümünden sonraki hayatı anlatan *Le Lendemain de la mort ou la Vie future selon la science* (1871) adlı eser olması muhtemeldir.

Harita

Harita, hem dünyayı görme hem dünyayı değiştirme biçimidir ve bu nedenle yazarlar romanlarına kurmaca ya da gerçek bir coğrafyanın haritasını ekleyebilecekleri gibi romanlarını bir harita gibi de düzenleyebilirler. Ahmet Midhat romanına kurmaca coğrafyanın bir haritasını değil, hâlihazırda varolan ancak tasarladığı hatta seçtiği bir coğrafyanın haritasını eklemiştir. Bu çerçevede *Acâyib-i Âlem*'in bir harita gibi sunulduğundan söz etmek mümkündür. Romandaki bölüm başlıkları da bu işleve hizmet etmekte kahramanın gideceği güzergâhlara, yazarın haritadan seçtiği noktalara işaret etmektedirler. Böylece okurunu da yolculuğa davet eden yazar, bu yolculukta ona bir harita sunmaktadır.

Haritaların neye hizmet ettiği konusunda Wood bize bir perspektif sunar. Onun için harita kullanımının amacı mesaj vermek değil, başka bir kişi ya da topluluğun dünya görüşünü değiştirmektir: “İçinde buldukları toplumsal dünyayla iletişimlerinin sonucu olarak, harita gibi kültürel araçlar ortaya çıkar.”²³⁴ Bu ilginç bir veridir. Kültürel bir dönüşümün amaçlandığı XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunda, Ahmet Midhat'ın haritaya önem vermesi ve bunu romanında bir iletişim biçimi olarak sunması önemlidir. Harita yoluyla iletişime geçtiği toplumlara mesaj verirken haritadan seçilen “model nokta”larla da kendi toplumunu dönüştürmek ister. Haritaların belirli toplumsal düzenlerin ihtiyaçları üzerine oluşturuldukları hesaba katılırsa yazarın haritayı romanında Osmanlı toplumunun ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurarak işlevsel bir amaçla kullandığı söylenebilir. Haritaya kimin baktığı sorusunun da önemli olduğu bu durumda haritadaki nesnelere ayırmak için Ahmet Midhat Efendi'nin kullandığı mercekle Osmanlılık ideolojisi, Müslümanlık, hoşgörü, fayda, eğitim, kültür, Osmanlı Devleti'nin maddî ve manevî değerleri ile XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunun tüm ihtiyaçlarıdır.

Ahmet Midhat, kahramanlarını hiç görmediği Rusya'ya seyahate çıkarırken mekânı seçme işini sözcüsü konumundaki Suphi'ye bırakır. Suphi haritadaki gidilecek noktalar üzerine uzun uzun düşünür, zihninde bir harita oluşturur ve Rusya'ya gittiğinde hiç zorluk çekmez.²³⁵ Küçük rehber kitaplar ve haritalar, bu yolculukta Suphi ve arkadaşına eşlik eder.²³⁶

²³⁴ Pickles, *Uzamların Tarihi Haritacılık Mantığı Haritalandırma ve Coğrafi Olarak Kodlanmış Dünya*, s. 114.

²³⁵ Hicabi'nin “şehrin acemisi olduğumuz hâlde isteyeceğimiz yerler neresi olacağını nereden anlayacağız?” sorusuna karşılık Suphi'nin “Elimde harita olduğu hâlde yatağa girdiğim zamanlar uykuya varıncaya kadar ne mütalâa ile vakit

Harita, maceraperest Suphi için kendisini keşfe davet eden gizemli bir dünyadır. Yeni ve farklı dünyalara açılmanın bir yoludur. Bu nedenle önünde koca bir “harita”, elinde pergel, bir taraftan “memâlik-i hârre” çölleri, bir taraftan “buhâr-ı müncevide” buzlarını ölçmek için gece gündüz uğraşır. (s. 5) Bu anlamda Lefebvre’in “Belirli bir uzamla etraflıca ilgilenebilmek, tüm içeriğini ve anlamlarını kodlamak ve deşifre edebilmek için açıklayıcı yahut coğrafi anlamda kaç adet harita gereklidir?”²³⁷ sorusuna Suphi’nin vereceği cevabın birden fazla olacağı muhakkaktır.

Haritalar aracılığıyla dünyayı yeni bir ışık altında görmeye başlayan Suphi, parmaklarını “pergel” gibi açıp işaret ederken aynı zamanda dünyayı resmeden bir haritacı gibi davranır. “Bu daireyi gözünüzün önüne koyduğunuz zaman” ifadesi okuru, dünyayı göz önünde canlandırmaya yönlendirir. Bu eğilim, kişinin dünya içinde kendini konumlandırabilmesi için her bireyin bu duyarlılığa sahip olması gerekir fikrine gönderme yapar. Buna göre kişiye en yakın olan taraf “cenup”, tam önünde bulunan taraf “şimal”, sağ tarafı “şark” ve sol tarafı da garp”tır. (s. 16)

“İmdi dâire-i mezkûreyi şarktan garba, şimalden cenuba ikişer nısıf kutra taksim etmek üzere iki hat çekiniz. Bu hâlde dört rub daire husule gelir. Bu hatlardan şimalden cenuba gelen hattın bir ucu kutb-ı şimâli diğeri dahi kutb-ı cenûbî addolunsun. Şarktan garba giden hattın dahi bir ucu şark ve diğeri ucu garp noktaları sayılsın.” (s.16)

Parmağıyla sıradan okura dünya haritası çizdiren Ahmet Midhat, okurunu, bu haritayı gözünün önünde canlandırmaya hatta kendiyle beraber çizmeye davet eder. Ekvator çizgisini, yatay ve dikey eksenleri çizen okur, dünyayı dört kısma ayırmış, hatta “şark”tan “garb”a, “garp”tan “şark”a veya “şimal”den “cenub”a, “cenup”tan “şimal”e doğru yola bile çıkmıştır. Bunlar birbirinin tersi güzergâhlar gibi görünmekle birlikte hepsinin hedefi bir merkeze çıkmaktadır. (s. 16) Farklılıkta, çoklukta birliğe, teklığe gönderme yapan yazarın sözcüsü Suphi, bu anlamda tam bir “mistik” gibi düşünür.

Bununla birlikte yazar, hendesede karşılaşılan “hatt-ı müstakîm”den (s. 18) yani düz bir çizgiden söz eder. Peki bu çizgi sadece hendese kitabındaki çizgiden mi

geçiriyordum? Görmediğim seyahatname mi kaldı? Müracaat etmediğim delâletname mi kaldı?” sözleri yazarın romanını nasıl yazdığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. (s. 65) Nitekim yazar romanına başlamadan önce yol haritasını belirlemiştir. Suphi de seyahat sırasında gezeceği yerleri seyahate çıkmadan önce gezmiş, görmüş kadar bilmektedir.

²³⁶ Sokakta kullanılmak üzere tasarlanan ilk cep haritası Londra’da 1854 yılında basılan Collins Illustrated Atlas’tır. Bu atlas kente yeni bir görünürlük ve bununla birlikte de hem halk hem de devlette yeni davranış biçimleri oluşmasına neden olmuştur. Bk. Pickles, *a.g.e.*, s. 199-200.

²³⁷ *a.g.e.*, s. 56.

ibarettir? Suphi'ye göre bu çizgiyi “bir metre”, “bin metre”, “birkaç bin kilometre” (s. 18) uzatmak mümkündür. Ahmet Midhat hem dünya yüzölçümünde bu fikri doğrular, nitekim çizgi gerçekte geometri kitabındaki gibi birkaç parmaktan ibaret değildir, hem de bir yazar olarak hayalinde bu çizginin sınırlarını genişletebileceğini hatta okurun da buna katılabileceğini ifade eder. Kendisi de romanında bu yolu izler. İmparatorluk sınırlarını aşarak, okurunu hem kara, hem deniz mesafesinden kilometrelerce uzağa götürür.

Bununla birlikte haritalandırma yahut kartografi sadece bir ülkenin teknik ve bilimsel olarak haritasının çizilmesi midir sorusu da sorulabilir. Ahmet Midhat, roman metnini haritalandırırken sadece yatay ve dikey çizgilerden yararlanmaz, haritanın çizgi çizmenin çok ötesinde olduğunun bilincinde olan yazar, haritadaki noktaların içini tarih, medeniyet, bilimsel gelişme, teknoloji, eğitim, siyaset, sanat gibi konularla doldurmuştur. Uzamsal boyutta Osmanlı “sınır”larının dışına çıkan, beraberinde kahramanlarını ve hatta okurlarını da çıkaran yazar, kavramsal ve tematik boyutta ise çizgi'nin, sınırın beri tarafında kalmış, Osmanlı'nın nabzını tutmuştur. Böylece Rusya haritasına çift yönlü bir içerik, bir anlam kazandırmıştır.

Bu nedenle “Aksaray'da bir oda içinde dünyaya gel. İstanbul'dan harice çıkmaksızın büyü! Bu yaşa geldiğin hâlde henüz İzmit'e bile gidip görmemiş ol! Füsûl-i Erbaa yirmi otuz defa yekdiğerini takip edip eylesin de seni hep İstanbul ufku içinde görsün. Ey insanoğlu! Bir coğrafya haritasına hiç nazar-ı ibretle bakmıyor musun? Dünya yalnız senin bulunduğun noktadan mı ibaret? Daha bu kadar karalar, denizler var. Her karada İstanbul'a mahsus olan acayıpten başka nice bin acayıp var. Ve denizde kezalik!” (s. 30-31) sözleriyle “ey insanoğlu” diye seslendiği okurunu, etrafını, “kıt'a-i âlem”in diğer noktalarını görmeye, merak etmeye, araştırmaya davet eder. *Hâce-i Evvel*'in “Coğrafya” maddesinde çocukları yüksek bir yere çıkıp etrafını incelemeye davet eden yazar, burada ise okurunu haritaya bakmaya yönlendirir. Böylece harita da görme biçimlerinden biri olarak sunulur. Audre Lorde'un “Haritasını çıkardığınız yere zaten gitmişsinizdir. Ama gitmekte olduğunuz yerin henüz haritası yoktur.”²³⁸ ve Jeanette Winterson'un “Bir harita bana hiç görmediğim ama sıkça hayalini kurduğum bir yeri nasıl bulacağımı söyleyebilir.”²³⁹ sözleriyle daha önce hiç gitmediği Rusya'ya kahramanlarını gönderen, kendi de bir yazar olarak seyahat eden Ahmet Midhat'ın

²³⁸ Iain Chambers, *Göç, Kültür, Kimlik*, s. 57.

²³⁹ Chambers, *a.g.e.*, s. 29. Ayrıca bk. A. Çehov, *Vişnenin Cinsiyeti*, (çev. Pınar Kür), İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 81.

haritalandırma faaliyeti beraber okunduğunda bu sunum daha anlamlı görünmektedir. Bununla birlikte XIX. yüzyıl Osmanlı'sında coğrafya derslerinde harita göstermenin şeriata uygun olup olmadığının tartışıldığı yıllarda yazarın haritayı edebiyata taşıması ve haritanın türlü işlevleriyle okuru tanıştırmayı ayrıca önemlidir.²⁴⁰

Pusulula

Yeni Çağ'a yol açan gelişmeler arasında pusulanın²⁴¹ sayılması önemlidir. Basım tekniği, gemi yapımı, gözlem ve astronomi aygıtlarının geliştirilmesi gibi gelişmelerin yanında yeni bir boyut getiren pusula sayesinde Batı, coğrafi keşiflerle birlikte kendilerine yabancı ve bir o kadar da yeni ve geniş olanaklar sağlayan bir mekânla tanışmıştır.²⁴² Batının ufkunun genişlemesini sağlayan pusula, Montesquieu'nün dediği gibi âdeta “evren açan bir anahtar” olmuştur: “Bu sayede, bir yandan bazı kıyıları bilinen Asya ile Afrika'nın, öte yandan da hiçbir yanı bilinmeyen Amerika'nın her yanının iyice tanınmasını sağladı.”²⁴³

Ahmet Midhat da romanında bir başlangıcı temsil eden ve yön belirten pusuladan söz eder. Suphi ve Hicabi Odesa'ya gitmek üzere bindikleri Londra vapurunda pusulaya dikkat çekerler. Suphi'ye göre dümenci pusulanın ne anlama geldiğinin pek de farkında değildir. Hatta Amerika'yı keşfi sırasında ekvator çizgisine geldiği zaman pusula iki kutuptan hangisini göstereceğini şaşırduğunda Kristof Colomb bile bu “acîbe-i fizikîyeden” ürkmüştür. (s. 55)

Hicabi'ye göre ise dünyanın gökyüzündeki diğer yıldızlarla olan münasebetini açık ve somut bir şekilde gösteren şey pusula üzerindeki “kuvve-i miknatisiyye”dir. Tıpkı ay ve güneşin tesiriyle gerçekleşen med cezir (“cezir ü med”) olayı gibi miknatis iğnesi de kuzey ve güney kutupları tarafından çekilmektedir. (s. 55-56)

Romanda her ne kadar uzak ve güvenli seyahatleri mümkün kulan pusulanın önemi ve Avrupa'da keşifler çağı olarak bilinen kültürel yeniden uyanışa yaptığı katkı

²⁴⁰ Osmanlı'da yayımlanan bilim dergilerinden *Basiret*'in 1872 yılına ait 515. sayısında yer alan bir ifade, Osmanlı'da haritacılığın geri kalmışlığını çarpıcı bir şekilde sergilemesi bakımından ilginçtir: “... *Bu millet-i muazzama-yı Osmaniyeye düşer miydi ki, Karadağ meselesinde Alman, Cebel-i Lübnan olayında Fransız ve Girit konusunda İngilizlerin haritaları kullanılsın. Bundan altı yıl önce kolera hakkında görüşmek için Galata Sarayı'nda toplanan karma komisyonda Türkçe Kızıldeniz haritası bulunamadığından, bütün temsilciler bizi ayıplamadılar mı?...*”. Bk. Tez, *Astronomi ve Coğrafyanın Kültürel Tarihi*, s. 295-297.

²⁴¹ Pusula, çok eskiden beri miknatis iğnesinin yön gösterme özelliğini tanıyan Çinlilerin bir buluşu olup, Arap tüccarlar aracılığıyla on üçüncü yüzyılda Batı'ya ulaşmıştır. Manyetik pusula ise Çinliler tarafından ilk kez XI. yüzyılda denizcilikte kullanılmıştır. Batı'da ise pusula, Çin'den geçmiş ya da bağımsız olarak Akdeniz'de icat edilmiştir. Bk. *a.g.e.*, s. 261.

²⁴² Baykan Sezer, “Sosyoloji ve Coğrafya Ders Notları”, s. 78.

²⁴³ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, C. II, (çev. Fehmi Baldaş), MEB, Ankara 1965, s. 81.

üzerinde uzun uzadıya durulmasa da bizzat kendileri uzak bir yolculukta olan Suphi ve Hicabi aracılığıyla uygulamalı olarak pusulanın işlevsel boyutuna gönderme yapılır.

Coğrafya Dernekleri

Romanda uzak yerleri keşfetmek adına XIX. yüzyılda kurumsallaşmaya başlayan coğrafya bilimine dikkat çekmek isteyen yazar, bilim dernekleri arasındaki bir kısmı da şahsî çabayla kurulan coğrafya derneklerinden²⁴⁴ söz eder. Bunlar, Avrupa'nın belli başlı merkezlerinde kurulmuşlardır. Amaçları yer aldıkları ülkelerin genişleme ve yeni yerleri ticaret amaçlı olarak etki alanları içine alma, yani sömürgeleştirmedir. Yeni yerleri daha iyi tanımaları, kaynakları belirlemeleri gerektiği için bu iş de mekân bilimciler olan coğrafyacılar düşmüştür. Böylece Ahmet Midhat, Batılılar tarafından bu işin nasıl yapıldığını gösterirken neden yapıldığını, bunun çağın koşullarında ne gibi bir önem taşıdığını da anlatmak ister.

Romanın teorik arka planını oluşturan ilk iki bölümde bahsi geçen bu seyahat gemilerinde, uzmanlık alanlarına göre farklı türden bilim adamları bulunmaktadır: Fenciler, botanikçiler, doktorlar gibi. Romanın son bölümünde bir anlamda uygulama kısmında ise seyyahlar, bu gemilerden birine tesadüf edeceklerdir. Yazar, bu gemiler ve işlevlerinden *Fünûn-ı Coğrafiyye*'de de söz etmektedir.

Seyyahların geri dönüş yolunda bindikleri Uranüs adlı İngiliz Beylik gemisi, İngiltere Devleti tarafından tahsis edilmiştir, ancak devlet adına çalışmamaktadır. Çoğunluğu Amerikalı bilim adamları oluşturmak üzere içinde, soğuk ve vahşî kuzey

²⁴⁴ Dünyada güçlü bir temele sahip ilk coğrafya derneği Paris'te 1821 de kurulmuş; fakat bu dönemde yıldızı parlayan Berlin olmuştur. 1828'de Berlin coğrafya derneği kurulur. 1863-1865 arasında şehir Alman keşif gezilerinin merkezi olarak parlamış; 1870-1900 arasında etkisi ülke sınırları dışına da uzanmış ve dernek Berlin şehrinin "kültürel ve bilimsel odak noktası" olmuştur. 1830'larda kurulan Paris, Berlin, Londra coğrafya derneklerinin 1833'te Meksika, 1836'da Frankfurt, 1838'de Brezilya, 1845'te Rusya, 1851'de ABD olmak üzere 1869'a kadar dünya çapında sayıları 20 olmuş ve 1889'a doğru da 62 tane daha kurulmuştur. XX. yüzyıla girmeden sayıları 107'yi bulan bu dernekler, bilim dalının toplumsal şekillenmesini temsil etmekle birlikte aynı zamanda dünyanın yeni diye kabul edilen yerlerinin araştırılması ve haritalandırılmasında kapitalist güçlerin amaç ve yatırımlarına coğrafyayı sıkı sıkıya bağlamışlardır. Bk. Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 22-24.

Coğrafyacılar bilimsel bir toplantı amacıyla ise ilk kez 1871 yılında Anvers'deki birinci kongrede bir araya gelmişlerdir. Akademik toplantı gelenekleri bu kadar eskilere giden dünya coğrafya âlemi, bu ilk toplantıdan sonra, örgütlenme ve diğer bilim dallarında olduğu gibi uluslararası birlik kurma ihtiyacını duymuşlardır. Bu çerçevede "evrensel coğrafya birliği" (union géographique universelle) oluşturulması yolundaki ilk fikir 1881'de Venedik'te doğmuştur. Coğrafyayı sevdirmek ve yaygınlaştırmak amacıyla 13 Ocak 1888'de Washington, D.C.'de avukat Gardiner Grene Hubbard ve doğa sever 33 kişi, "National Greene Society"yi (Ulusal Coğrafya Derneği) kurmuş, 1898'de derneğin başına telefonun mucidi olan Hubbard'ın damadı Alexander Graham Bell geçmiştir. Bk. Tez, *a.g.e.*, 305.

"Dünya coğrafya dernekleri birliği" kurulması yolunda ilk adım ise 1913 Roma Kongresi'nde atılır. Uluslararası Coğrafya Birliği'nin kuruluşundan önce, çeşitli yıllarda tam otuz kez uluslararası kongre toplanmışsa da, bunlar bireysel girişimlerle gerçekleştirilen kongreler olmuştur: Örneğin, İkinci Kongre 1875'de Paris'te yapılmış; bunu 1881'de Venedik; 1889'da Fransız Devrimi'nin 100. yılı ve Paris Sergisi vesilesiyle yine Paris'te; 1891'de Bern; 1895'te Londra; 1889'da Berlin'de yapılan kongreler izlemiştir. Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 24.

memleketlerini görmek için yola çıkmış İngiliz ve Fransız bilim adamları da bulunmaktadır. Geminin masraflarını kendileri karşılayıp kuzey kıtasını keşfe çıkan ve kışı burada geçirmek durumunda kalan âlimlerin amacı, Novaya Zemlya adasının kuzeyindeki bir kanalın varlığıyla ilgili aldıkları keşif haberini doğrulamak, ardından Londra'ya dönmektir. Kanalın kuzey ucuna gelen gemi, kanalı geçmiş adaya ulaşmış, ancak aradığı kanalı bulamayınca geri dönmek üzere yola çıkmıştır. (s. 292)

Gemideki ilim heyetinin amacı sadece bir kanal keşfetmek değildir elbette. Gemideki bilim adamları arasında doktor, doğa tarihi ve meteoroloji ile uğraşanlar ve bitki bilimciler de vardır ve her biri Novaya Zemlya adasında kendi uzmanlık alanı üzerine araştırma yapmayı amaçlamışlardır. Kuzey taraflarında en çok hangi hastalıkların görüldüğünü, yerli halkın bu hastalıklara ne tür çareler bulduğunu incelemek amaçları arasındadır. Bununla birlikte kuzey bölgesindeki kuzey kızılıığı gibi tabiat olaylarını şık salonlardaki tablolarından izlemek yerine yerinde görüp resmetmek isteyen ressamlar da bu gemidedir:

“(...) bazı en mükellef salonlarda ya memalik-i müncemidenin veyahut havâli-i hârrenin en müthiş manzaralarını havi binlerce franklık kıymetinde muallak olan levhalar irae olunup işte bu levhaları tersime ve onları o kadar pahalı olarak mubayaaya insanları nasıl bir safa ümidi sevk eylemiş ise bu şeyleri mevâki-i asliyyesinde tabii olarak görmek külfetini de aynıyla o merakın ihtiyar ettirdiğini derhatır eylemek lâzım gelir.”
(s. 294-295)

Doğa tarihi ile uğraşanlar, kuzey taraflarında bulunan hayvan ve bitki türlerini incelemek ve görmek için bu seyahate katılmışlardır. Meteoroloji ile ilgilenen ilim adamları, astronomi ve rüzgârla ilgili değişmelerin kuzey taraflarındaki durumunu görmek için yola çıkmıştır. Heyet içinde kuzey taraflarında insanın tahammül edemediği soğuğa, kuzey halkının nasıl dayandığını, yaşam şeklini, ahlâk ve âdetlerini, kendilerine ait kanunlarını görmek için seyahate çıkan seyyahlar da bulunmaktadır.

Gemide seyyahlar arasında karşılıklı bilgi alışverişi başlar. Osmanlılı seyyahlar İstanbul'dan Kuzey Buz Denizi'ne kadar gördüklerini Uranus vapurundakilerle paylaşırlar. Petersburg'dan Kuzey Buz Denizi'ne kadar karşılaştıkları göller, kanallar, göllerin genişlikleri, gölde yaşayan canlı varlıklar, bunların nasıl avlanıldığı, Samoyedlerin eski itikatlarına kadar seyahat defterlerine kaydettikleri her şeyden bahsederler. Uranüs vapurundakiler de kendi tecrübeleri, karşılaştıkları bitki ve hayvan

türleri hakkında bilgi verirler. Buna göre Suphi, botanikçilerden Laponya taraflarında kar altında yetişen mantar ve enginar gibi bitki türlerinin olduğunu öğrenir, doğa tarihine ilgisi olan Almanyalı doktordan ise Avrupa'nın kuzeye en yakın bölgesi olan Laponya'nın kuzey ucunda incelediği bazı böceklerle kuş türleri hakkındaki bilgi alır. Bu hekim, bölgede incelediği böcek ve kuş türlerinden birer numune almış ve bazılarını iğnelere takarak bir levhada toplamıştır. Doktor, İstanbul, taraflarındaki kırlangıçlara benzeyen bölge kuşları hakkında birtakım bilimsel açıklamalarda bulunur. Bunların türü, cinsi, geçmişi, akrabaları ve nesli konusunda bilgiler verir. Böcekler tabiat tarihine dair kitaplarda görülenlerden farklıdır. Küçükleri adi sinek, büyükleri kunduz böceklerine yakın büyüklüktedirler. Bunlar Temmuz başlarından Ağustos sonuna kadar buzların çözülmesiyle otaya çıkarlar. Geyikler ve insanlara zarara veren bu böcek türünün sesleri de rahatsızlık vericidir. On dört on beş saatte doğar, büyür, çiftleşir ve ölürlür. Suphi, bu hayvanların sadece kuzeyde değil güneyde de olduğundan söz eder. Ancak doktordan alınan bilgiye göre sıcak memleketlerdeki daha küçüktür. (s. 297)

İngiltere Devleti'nin sadece ulaşım vasıtası olarak destek sağladığı bu seyahatin giderleri şahsî teşebbüslerle karşılanmaktadır. Yazarın *Fünûn-ı Coğrafîyye*'de bahsettiği tarzda bir keşif gemisi olan bu gemide, seyyahların temizlik, yiyecek ihtiyaçlarını karşılama konusunda da birtakım kolaylıklar sağlanmıştır. Buna göre seyyahların yiyecek ve içeceklerini hazırlamak, kıyafetlerini yıkamak, kamaralarını temizlemek gibi hizmetler ücret karşılığında bir firmaya verilmiştir. Osmanlı seyyahlardan da yol ücreti alınmayacaktır. Sadece yeme içme ücretleri kendilerine aittir.

Ahmet Midhat Efendi, *Fünûn-ı Coğrafîyye*'de Avrupa'da devlet tarafından desteklenen bu cemiyetlerin, aynı zamanda şahıslar tarafından da desteklendiğini, derneklerdeki birtakım zengin müteşebbislerin bu uğurda servetlerini harcamaktan çekinmediklerini dile getirir. Bu cemiyetlerin merkezlerinden biri de Londra'dır. Nitekim Uranüs gemisi de İngiltere desteklidir ve vazifesini tamamladıktan sonra Londra'ya dönecektir. Bu cemiyetler, gittikleri bölgelere dair her türlü bulguyu cemiyet merkezine veya şubelerine iletmekle görevlidirler. Bu tür cemiyetlerin, keşfedilmesi gereken yerlere yolladıkları seyyahlardan söz eden yazar, bunların bir komisyon hâlinde de olabileceğini belirtir. Uranüs gemisi seyyahları da "keşkûl-bedest-i mezellet" seyyahlardan olmayıp içinde bitki uzmanı, doktor, halk bilimci, ressam gibi kimselerin bulunduğu ortak bir komisyon görünümü arz ederler. Bölge halkının yaşamı, âdetleri, geçim kaynakları hakkında bilgi almak, bölgedeki bitki, hayvan ve hastalık türleri

alanında incelemeler yapmak, bölgede görülen iklim koşulları ve doğa olayları ile ilgili araştırmalar yapmak amaçlarıdır. Ayrıca yeni ulaşım yolları keşfetmek, mevcut coğrafi bilgiye yenilerini eklemek de amaçları arasındadır. Ahmet Midhat Efendi'nin *Fünûn-ı Coğrafiyye*'de belirttiği XIX. yüzyıldaki meçhul yerlerden birisi de kuzey kutup bölgesidir. Yazar buna paralel olarak bu coğrafi bilgiyi kurguya taşır ve kurgusal da olsa bu meçhul yerleri tanıtmaya gayesi güder. Bir taraftan da Batı'da bu işlerin sistematik olarak nasıl yürüdüğünü anlatmaya çalışır. (s. 294)

III.2.1.4. Yer Adları ve Yol Haritası

Yer Adları

Yer adlarını bilmek coğrafyanın kendisi olmamakla birlikte coğrafyanın araçlarından birisidir ve Ahmet Midhat, harita üzerinden sıklıkla kullandığı yer adlarıyla romanını ilerletirken tıpkı bir coğrafyacı gibi “konuşan bir atlas”²⁴⁵ konumundadır. Romandaki yer isimlerine geçmeden önce yazarın eserine ve bölümlerine verdiği mekân içerikli başlıklar üzerinde durmakta yarar vardır.

Dil ile adlandırım arasında benzerlik kuran Tepebaşı, dilsel bir sanat eseri olan edebî eserlerin adlarını, yaratılan kurmaca dünyaya uzanan yolun giriş kapısı saymaktadır.²⁴⁶ Kurmacanın ilk ve ön bilgisi mahiyetindeki *Acâyib-i Âlem* de içerdiği anlama paralel olarak bir tarafı “günlük yaşamın diğer tarafı kurmacanın gerekliliği”ni yansıtmaktadır. Ahmet Midhat'ın eserine seçtiği mekânda olduğu gibi eserini adlandırırken de tesadüfî değil bilinçli bir adlandırmaya gittiğinden söz edilebilir. “Acâyib-i Âlem” başlığı, Osmanlı coğrafyacılığının ilk kitabı sayılabilecek eserine Ali b. Abdurrahman'ın *Acâibü'l-Mahlûkât*'ına²⁴⁷ ve benzer tarzdaki esere gönderme yaptığı gibi XIX. yüzyılda yeniden çevrilmeye başlanan coğrafya kitaplarının ismini de anımsatması bakımından ilginçtir. Metinlerarası bir göndermeyle başlanmış olan romana dair ilk izlenim, romanın bir coğrafya kitabı olacağı yönündedir. Yazarın romanına seçtiği başlık merak ve heyecanını canlı tutmak üzere okuru, romanı okumaya davet eder. Ayrıca yazar, adlandırmada dünyanın bilinmeyen, belirsiz farklı/acayip

²⁴⁵ Tümertekin, N. Özgüç, *a.g.e.*, s. 1.

²⁴⁶ Tepebaşı, *Edebiyat ve Roman*, s. 47-48.

²⁴⁷ Eser, Edirne'nin fethini (1361) takiben yazılmıştır. Önceki müelliflerin eserleri ve yazarın müşahedelerine dayanılarak kaleme alınan kozmografik ve ansiklopedik mahiyetteki eserde, iki kısım hâlinde kâinatın yaratılışı, gökler, yıldızlar, anâsır-ı erbaa ve iklimler ile deniz, nehir ve dağlarla ilgili konular yanında, şehirler, kaleler ve buradaki insanlar ele alınmaktadır. Bk. Ak, “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, s. 164. Bununla birlikte Ali b. Abdurrahman'ın eserinin Kazvî'nin aynı adlı eserinin ilaveli tercümesi olduğunu belirten Kut, eskiden coğrafya ve seyahatle ilgili kitaplara genellikle “Acâibü'l-büldân”, “Acâibü'l-Hind”, “Acâibü'l-mahlûkât” gibi isimlerin verildiğini ve buradaki “acâib” kelimesinin “harikalar, görülmemiş ve duyulmamış garip şeyler” anlamına geldiğini dile getirir. Bk. Günay Kut, “Acâibü'l-Mahlûkât”, *DİA*, 1, İstanbul 1988, s. 315-317.

bölgelerine yaptığı göndermeyle romanını uzamsal bir boyuta da taşımış olur. Ana başlıkta içerik olarak mekândan hareket eden yazar, metnin iç başlıklarında da daha somut olarak gerçek/reel mekânlardan hareket etmiştir. Moskova, Petersburg gibi şehir isimlerinden seçilen başlıklar, XIX. yüzyılda modernleşme sürecinde Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı benzer sıkıntıları vaktiyle yaşamış ve yaşamakta olan Rusya'nın gelişme ve şehirleşme hızına vurgu yapmaktadır. Bu açıdan adlandırmaların temsili birtakım göndermeleri kapsadığından da söz etmek mümkündür.

Romanın ilk iki bölümü yapılacak olan seyahatin planını, romanın ise teorik arka planını oluşturmaktadır. Bu açıdan da ilginç olan romanın bu bölümleri birinci kısım “Bir Âşık-ı Acîb”, ikinci kısım “Cinnet-i Aşkın Sirayeti” olarak adlandırılmıştır. Bu başlıklar, bir aşk romanı fikri uyandırır da buradaki âşık olunan varlık daha önce de belirtildiği gibi Suphi'nin tabiata duyduğu aşktır ve ikinci bölümde bu ilgi ve merakın arkasına da sirayet etmesi anlatılır. Bu açıdan gerek üst başlık gerekse alt başlıklar eseri okuma anı ve sonrası için işlevsel olarak seçilmişlerdir.

Bununla birlikte romanda bahsi geçen yer adları da metin açısından işlevseldirler. Çeşitli bağlamlarda kullanılan dağ-tepe, ada-deniz, kıta-kara, kasaba-şehir vb. yerler romanda sıklıkla geçmektedir. Tüm bu yer isimleri yazarın metni haritalandırmasına katkı sağlayacak bir işlevde kullanılmışlardır ve bir anlamda metnin “erken anlatımı”²⁴⁸na işaret ederler.

Yol Haritası

Kuzey seyahatine Şubat ayında karar verilir. İstanbul-Petersburg seyahati için çizme, yağmurluk ve iç çamaşırı gibi malzemeler İstanbul'dan alınır. Sonrası için gerekli olan malzemeler ise Petersburg'dan alınacaktır. Dersaadet'ten Odesa'ya gitmek için Bahçekapısı'ndan vapura binilir. (s. 45)

Birinci Güzergâh: Vapur on bir saat yirmi dakikada 26 Şubat 1867'de hareket eder. İstanbul-Odesa arası yolculukta şiddetli lodostan dolayı vapurun altmış saatte Odesa'ya ulaştığı tahmin edilmektedir. Seyyahlar Odesa'ya gelirler ve Balta'ya yola çıkmadan Mart ayı başlar.

İkinci Güzergâh: Odesa-Balta arasındır. Balta'ya gitmek üzere Pazartesi günü yola çıkılır. 27 Şubatta yola çıktıkları ve iki buçuk gün yolculuk yapıp Odesa'da beş gün kaldıkları hesaba katılırsa 6 Martta yola çıkmış olmaları tahmin edilmektedir.

²⁴⁸ Zeynel Kiran-A. (Eziler) Kiran, *Yazınsal Okuma Süreçleri*, Seçkin Yay., 3. Baskı, Ankara 2007, s. 349.

Odesa-Balta arası tahminen 130 mildir. Trenle gidilir. Sabah çıkılır akşam varılır. Dinyestr nehri üzerindeki Tiraspol kasabasına uğranmaz. Balta'da 1 gece kalınır. (s. 75)

Üçüncü Güzergâh: Balta'dan Elizabethgrad kasabasına gitmek üzere trene binilir. Önce Nikolayev'e uğranır. Kuşluk yemeği yendikten sonra oradan akşam ayrılır. Tahminen 7 Martta geldikleri kasabadan yine aynı tarihte ayrılmış olurlar.

Dördüncü Güzergâh: Nikolayev'den Elizabethgrad arası 70 km'dir. Trenle üç saatte yani yaklaşık 25 km hızla gidilir. (s. 93) Akşam varılır. İki gece kalınır. 7 Martta geldikleri düşünülürse 9 Martta yola çıktıkları tahmin edilmektedir.

Beşinci Güzergâh: İkinci sabah, Elizabethgrad civarındaki Tumulları görmek için Açıtkı, Petrikovka ve Aleksandra karyelerinden geçerek araba ile Kremençug kasabasına doğru yol alırlar. Bu karyelerin birbirine olan mesafesi bir günlük yoldur. Açıtkı'da bir gece kalınır.

Altıncı Güzergâh: Sabah Petrikovka karyesine yola çıkılır. Hava müsaittir ve yürüyerek giderler. (s. 99)

Yedinci Güzergâh: Üçüncü günü Aleksandra karyesine misafir olurlar.

Sekizinci Güzergâh: Dördüncü gün Kremençug kasabasına misafir olurlar. (s. 100) Kremençug kasabasında birkaç gün kalınıp dinlenilir. (s. 102)

Dokuzuncu Güzergâh: Kremençug'dan Poltava'ya doğru araba ile yola çıkılır. Poltava'ya gelmeden önce birkaç köye uğranır. Bunlardan ilki yolculuğun ilk dört saatinde kuşluk yemeği için mola verdikleri Homelnik karyesidir. Tahminen 12 Martta Kremençug'a vardıkları ve birkaç gün kaldıkları düşünülürse 14 Martta Homelnik'e gelmiş olmaları gerekmektedir.

Onuncu Güzergâh: İkinci dört saatte ise Piçandi karyesine ulaşırlar. Geceyi burada geçirirler. (s. 102)

On Birinci Güzergâh: Tahminen 15 Martta (Ertesi gün) yola çıktıktan iki saat sonra Bonyakovka köyüyle karşılaşılır, ancak burada durulmaz. Dört buçuk saat sonra Reşetlovka karyesinde konaklanır ve kuşluk yemeği yenir. Reşetlovka'da bir gece kalınır.

On İkinci Güzergâh: Tahminen 16 Martta (Ertesi gün) Kurlikon karyesine geçilir. Bir gün kalındıktan sonra Poltava'ya ulaşılır. (s. 103) Toplam Kremençug'dan

Poltava'ya olan mesafe otuz beş saatlik bir zamanda geçilir. (s. 102) Poltava'da bir gece kalınır.

On Üçüncü Güzergâh: Poltava'dan Harkov şehrine kırk saatte (beş günde) geçilir. İhtiyaca göre çeşitli köylerde durulur. Harkov'da Avrupa Oteli'nde kalınır. (s. 113) 18 Martta Poltava'dan hareket ettikleri ve beş günde Harkov'a geldikleri düşünülürse 23 Martta Harkov'a varmış olmaları gerekmektedir. Burada kaç gün kaldıkları belirtilmez. En az bir gün bile kalmış olsalar 24 Martta tekrar yola çıkmaları gerekmektedir.

On Dördüncü Güzergâh: Harkov şehrinden sonra başlıca mevkileri Orél kasabasıdır. Mesafe doksan saattir. Beş yahut sekiz saatte bir hangi köy denk gelirse mola verilir. Toplam on iki kere konaklanır. Seyyahlar buraya vardıklarında ellinci dereceye yaklaşmış olacaklardır. (s. 117) Harkov'dan hareket ettikten on bir gün sonra akşamüzeri Kanevber karyesine gelinir. Bu da tahminen 3 Nisana tekabül eder.

On Beşinci Güzergâh: Ertesi akşam Kanevber'den Ural kasabasına geçilir. (s. 118)

On Altıncı Güzergâh: Ural kasabasından Orél kasabasına gelinir. Burada iki üç gün kaldıktan sonra yola çıkılır. (s. 126) Tahminen 8 Nisanda yola çıkmış olmaları gerekmektedir.

On Yedinci Güzergâh: Serpuhov'dan Moskova'ya kadar 95 km'lik bir mesafede tren işlemektedir. Orél kasabasından Serpuhov'a gitmek üzere hareket eden seyyahlar, konaklamak için Tula şehrini seçerler. Serpuhov'a inmek için altı veya sekiz saatte bir konaklamak üzere on iki konak yeri tertip edilir. (s. 126) Düzenlenen konaklama yerlerinin dokuzu Orél'den Tula'ya kadar olan kısımdır. Dokuzuncu gün Tula'ya gelirler. Tahminen 16 Nisanda Tula'dadırlar. Akşama kadar şehir gezilir ve ertesi sabah (tahminen 17 Nisan) Serpuhov için yola çıkılır. (s. 127)

On Sekizinci Güzergâh: Tula'dan Serpuhov'a üç günde ulaşırlar. 17 Nisanda yola çıktıkları düşünülürse 20 Nisanda Serpuhov'da olmaları beklenir. (s. 127) Üç günün sonunda geldikleri yerde bir gece konakladıkları düşünülürse ertesi gün 21 Nisanda yola çıkmaları beklenmektedir.

On Dokuzuncu Güzergâh: Serpuhov'dan trenle saatte 35 mil süratiyle Moskova'ya doğru yola çıkarlar. Üç buçuk saatte Moskova'ya ulaşırlar. (s. 132) Moskova'da bir haftadan fazla kalacaklarını söylerler. (s. 128) Mayısın ortasını bulabilir

çünkü prenses yirmi günde Moskova'ya gelir. Seyyahlar da gecikmeli gelirler. 1 Mayıs'ta Moskova'dadırlar. Kendilerine hizmette bulunmaya gelen mihmandar onların Moskova'ya geldikleri ilk günün mayısın başı olduğunu söyleyerek 4 Mayıs için seyyahlardan söz alır.

Yirminci Güzergâh: Moskova'dan trenle yirmi dört buçuk saatte Petersburg'a varılır. (s. 161)

Yirmi Birinci Güzergâh: Petersburg'dan başlamak üzere Lodeioie-Pole, Olonets, Petrozavodsk ve Onega kasabaları üzerinden geçilerek Olonets kasabası hariç diğer yerlere uğranılacaktır. Kiralanan sandalla Neva iskelesinden Ladoga gölüne oradan da Svir nehrine ve Onega gölüne doğru yol alınacaktır. Bu şekilde Petrozavodsk'a kadar güzel bir yolculuk planlanır. Neva iskelesinden 4 Haziranda saatte 6 mil giden bir sandalla yola çıkarlar. Kuzeybatı rüzgârından yararlanmak isterler. 15 saat sonra Lodeioie-Pole kasabasına varılır.

Yirmi İkinci Güzergâh: Lodeioie-Pole'den rüzgâr kuvvetlenerek yönünü batıya çevirdiği için rüzgârın kuvvetinden yararlanmak üzere hemen ayrılır. Lodeioie-Pole'den Onega gölüne kadar olan kısmı Ladoga gölüne kadar olan mecrasına oranla iki mislinden uzundur. Svir nehrinden 24 saatte çıkılır.

Yirmi Üçüncü Güzergâh: Svir nehinden Onega gölüne çıkılır. Bu göl Svir nehri kanalıyla Ladoga'ya oradan da Baltık denizine çıkmaktadır. Svir nehrinden çıkışlarının yirmi dokuzuncu saatinde Povyatinç kasabasına gelinir. Burada çok kalınmaz. Lodos rüzgârından faydalanmak için yola devam edilir. Kuzeybatı tarafına doğru hareket edilerek Seg kanalına gelinir.

Yirmi Dördüncü Güzergâh: Yirmi saat sonra Seg gölüne varılır.

Yirmi Beşinci Güzergâh: Seg gölünün doğu sahilinde beş saat kadar yol alındıktan sonra Seg gölünü Vig gölüne bağlayan başka bir kanala ulaşılır. Burada biraz mola verilir. Petersburg'da alınan çadır buraya kurularak iki gün kalınır.

Yirmi Altıncı Güzergâh: Akıntının yardımıyla kanaldan çıkıldıktan sekiz saat sonra Vig gölüne ulaşılır.

Yirmi Yedinci Güzergâh: Vig gölünden devam edilerek otuz beş saat sonra Soroka kasabasına varılır.

Yirmi Sekizinci Güzergâh: Soroka'dan Arhangelsk iskelesine inilip daha kuzeye gitmek üzere ticaret gemisine binilir. Batı rüzgârıyla Dvina nehrinin döküldüğü yere kadar süratli bir şekilde gelinir. Solovyetski adalarından hızlıca geçerek yolculuğun ikinci günü Arhangelski'ye varılır.

Yirmi Dokuzuncu Güzergâh: Ertesi gün İngiliz gemisine ulaşmak için Arhangelsk'ten bir kayık kiralanarak gün doğusu rüzgârıyla Dvina körfezine doğru yola çıkılır. Altı gün sonra Nij burnunu geçilip Morjoveç adasına varılır.

Otuzuncu Güzergâh: Gemicilerle anlaşılır, Morjoveç adasından Kalguyev adasına gidilir.

Otuz Birinci Güzergâh: Kalguyev adasından Novaya-Zemlya adasına yüz kırk saatte varılır.

Otuz İkinci Güzergâh: Novaya Zemlya adasından Island adası Kuzey Denizi yoluyla Manş'a oradan da Londra'ya geçilir. Londra'da bir ay kalınır.

Otuz Üçüncü Güzergâh: Londra'dan Fransa, Almanya, Avusturya, Tuna, Varna yoluyla İstanbul'a dönülür. Rusçuk'tan gelen trene binilerek Varna'ya oradan da İstanbul'a gelinir.

Tablo 2.1. Acâyib-i Âlem Yol Haritası

Nereden-Nereye	Hareket tarihi/saati	Kullanılan vasıta	Yolculuk süresi	Gidilen yerde kalma süresi
İstanbul-Odesa	27 Şubat 1867 (tahminen pazartesi)	Gemi (Londra'dan gelen)	60 saat olarak tahmin edilmektedir	5 gün
Odesa-Balta	Pazartesi (Mart'ın ilk pazartesi tahminen 6 Mart)	Tren	130 mil (yaklaşık) sabah çıkılır akşama varılır.	1 gece

Balta-Nikolayev	Tahminen 7 Mart	Tren	---	Kuşluk yemeği yeme süresi kadar
Nikolayev- Elizabethgrad	Tahminen 7 Mart	Tren	3 saattir (70 km lik yol yaklaşık 25 km hızla)	2 gece
Elizabethgrad- Açutka	Tahminen 9 Mart	Araba	1 günlük mesafe	1 gece
Açutka- Petrikovka	Tahminen 10 Mart	Yürüyerek	1 günlük mesafe	1 gece
Petrikovka- Aleksandra	Tahminen 11 Mart	Araba	1 günlük mesafe	1 gece
Aleksandra- Kremençug	Tahminen 12 Mart	Araba	---	Birkaç gün
Kremençug- Homelnik	Tahminen 14 Mart	Araba	Yolculuğun ilk 4 saati	Kuşluk yemeği yeme süresi kadar
Homelnik- Piçandi	Tahminen 14 Mart	Araba	Yolculuğun ikinci 4 saati	1 gece
Piçandi- Bonyakovka	Tahminen 15 Mart	Araba	2 saat	Mola verilmez
Bonyakovka- Reşetlovka	Tahminen 15 Mart	Araba	2 buçuk saat	1 gece
Reşetlovka - Kurlikon	Tahminen 16 Mart	Araba	---	1 gün
Kurlikon- Poltava	Tahminen 17 Mart	Araba		1 gece

Poltava- Harkov	Tahminen 18 Mart	Tahminen araba	40 saat (5 günde)	Avrupa Oteli'nde kalınır.
Harkov- Kanevber	Tahminen 24 Mart	Tahminen araba	11 gün	Tahminen 1 gece
Kanevber-Ural	Tahminen 4 Nisan	Tahminen araba	---	Tahminen bir gece
Ural-Orél	Tahminen 5 Nisan	Tahminen araba	---	2-3 gün
Orél-Tula	Tahminen 8 Nisan	Tahminen araba	9 gün	1 gece
Tula-Serpuhov	Tahminen 17 Nisan	Tahminen araba	3 gün	Tahminen 1 gece
Serpuhov- Moskova	1 Mayıs (Mayısın ibtidası)	Tren	3 buçuk saatte (saatte 35 mil hızla)	Tahminen 2 hafta
Moskova- Petersburg	Tahminen 15 Mayıs	Tren	24 buçuk saat	Tahminen
Petersburg Neva iskelesi- Lodeioie-Pole	4 Haziran	Sandal	15 saatte (saatte 6/7, 7.5 mil hızla)	Kumanya düzme süresi kadar
Lodeioie-Pole- Svir nehri	Tahminen 5 Haziran	Sandal	24 saat	---
Svir nehri- Povyatinç	Tahminen 6 Haziran	Sandal	29 saat	Biraz durulur
Povyatinç-Seg gölü	Tahminen 8 Haziran	Sandal	20 saat	
Seg gölü-Vig bağlanan kanal	Tahminen 9 Haziran	Sandal	5 saat	2 gün (Çadırda)

civarı				
Kanal-Vig gölü	Tahminen 11 Haziran	Sandal	8 saat	---
Vig gölü-Soroka	Tahminen 11 Haziran	Sandal	35 saat	3 gün
Soroka-Arhangelsk	Tahminen 15 Haziran	Sandal	2 gün	1 gece
Arhangelsk-Morjoveç	Tahminen 18 Haziran	Kayık	6 gün	
Morjoveç-Kalguyev adası	Tahminen 23 Haziran	Kayık		Burada kalırlar (Tahminen 15 gün)
Kalguyev adası-Novaya Zemlya	Tahminen 7 Temmuz	Uranüs gemisi	140 saat (yaklaşık 6 gün)	
Novaya Zemlya-Londra	Tahminen 13 Temmuz	Uranüs gemisi		1 ay
Londra-İstanbul	Tahminen 13 Ağustos	Gemi-tren		

III.2.2. Kafkas ve Gürcü Kızı Yahut İntikam Romanları

Kafkas romanı 1878 yılında *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanı ise 1888'de yayımlanmıştır.²⁴⁹ Her iki romanda yazarın Kafkasya coğrafyasına bağlılığının izlerini taşımaktadır. *Kafkas* romanı, Osmanlı-Rus savaşı esnasında yayımlandığı için romanda da bu savaşın siyasî olayları, bölgede Abazaların ayaklanması konusu ve çoğunlukla XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonraki gelişmeler işlenmiştir. Kafkasya'nın Kuzey Kafkasya bölgesinde geçen roman, 93 harbinde Çerkezlerin hücumları noktasındaki bir

²⁴⁹ Ahmet Midhat Efendi, *Çengi/Kafkas/Süleyman Musli*, (hzl. Erol Ülgen, M. Fatih Andı), TDK Yay., Ankara 2000; Ahmet Midhat Efendi, *Haydut Montari/Diplomalı Kız/Gürcü Kızı Yahut İntikam/Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi*, (hzl. Erol Ülgen, M. Fatih Andı, Kazım Yetiş), TDK Yay., Ankara 2003. Çalışmada eserlerin bu baskılarından yararlanılmıştır. İlgili bölümlerin sayfa numaraları metin içinde italik olarak verilmiştir

sohbet anında yarım kalmıştır.²⁵⁰ Eser, yazarın Kafkaslar'daki Rus zulmüne kayıtsız kalmadığını, Osmanlı politikasını açıkça beğenmediğini gösteren ifadeler içerir. (s. 160)

Gürcü Kızı Yahut İntikam romanı ise *Kafkas*'tan yaklaşık on yıl sonra yayımlanmasına rağmen XIX. yüzyıl başları siyasî olaylarını konu alır. Kafkasya'nın güney bölgesinde daha çok Gürcistan taraflarında geçmekte olan roman, iç içe hikâye tekniği ile yazılmış bir seyahat romanıdır. Ahmet Midhat Efendi, İstanbul'a gelen yabancılarla tanışmaktan, görüşmekten zevk alır. Beyoğlu'nda bazı kahvehaneler, otel kiraathaneleri böylelerinin mekânı olduğundan sık sık oraları ziyaret eder. Bu roman da böyle bir ziyaretin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.²⁵¹ Gilliom Sanc isimli bir Alman seyyahı, Beyoğlu'nda bir otelde ikamet etmektedir. Otelin kiraathanesinde bir dost çevresi içinde seyyahla tanışan Ahmet Midhat Efendi, ondan Kafkasya'da geçen macerasını dinler ve böylece *Gürcü Kızı yahut İntikam* romanı ortaya çıkar. (s. 6) Buna göre seyyah 1864 senesinde Anapa'dan Bakü'ye kadar Abaza, Çeçen, Dağıstan ve Gürcistan memleketlerine seyahat etmiş (s. 9), bu seyahati sırasında da Kafkasya kıtasının tabii güzelliklerine, âdetlerine, geleneklerine, etnik unsurlarına dair bilgiler edinmekle birlikte 1804 yılı siyasî-sosyal-kültürel olaylarının anlatıldığı hikâyeler de dinlemiştir. Ahmet Midhat Efendi, kurgusal olarak seyyahın, bizzat tecrübe ettiği Kafkasya macerasını, okuduğu tarih kitaplarıyla ve o coğrafyaya dair hissettiği derin duygularla da birleştirerek roman hâline getirmiştir.

III.2.2.1. Mekân Seçimi

Kafkasya öncelikle Ahmet Midhat için anne vatanı olması dolayısıyla kendisini farklı duygularla bağlı hissettiği “özel” bir coğrafyadır. Bu nedenle yazarın biyografisinde önemli bir yere sahiptir. Yazarın annesi Rusya'nın Kafkasya politikası sonucu 1829'da oradan göç etmek zorunda kalmış bir Çerkez'dir. Bu nedenle Kafkasya'nın yazar için ayrıcalıklı bir yeri olduğundan söz etmek mümkündür.

Ahmet Midhat'ın haritadan anlamaya başladığı zamanlarda dikkatini çeken ilk yer, “mübarek” Kafkasya kıtasıdır. Yazarın, coğrafi muhayyilesinin şekillenmesinde Kafkasya'nın Adige bölgesine dair coğrafi bilgileri ilk elden öğrendiği annesinin rolü büyüktür. Algıları, dikkati küçüklüğünden itibaren Kafkasya coğrafyasına yönelik açılmıştır denebilir. Bu nedenle yazar için Kafkasya, öncelikle anne, vatan, kan bağı ve

²⁵⁰ Roman, Ahmet Midhat'ın Kafkasya'nın istiklâli için çalıştığı jurnali üzerine saray tarafından yasaklandığı için bitmemiş bir romandır. Bk. Nüket Esen, “Ahmet Midhat: Hayat, Külliyyat”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C. 27, S. 2 (2003), s. 128.

²⁵¹ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, s. 25.

kutsal mekân demektir. Anneye atfedilen kutsiyeti yazar, özellikle *Kafkas* romanında, bu coğrafyaya atfeder. Romanlarda Kafkas coğrafyası ile ilgili yapılan tasvirlerde duygu tonunun yükseldiği görülür. Bu açıdan yazarın edebiyat coğrafyasında biyografisinin tesiri önemli rol oynar.

Bununla birlikte Kafkasya'nın XIX. yüzyıldaki siyasî durumu, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyaseti, Rusya'nın Kafkasya ve Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri, İran'ın Kafkasya'ya müdahalesi ve bölgenin kendi iç dinamikleri de yazarı Kafkas coğrafyasına yönlendirmiştir. Bu nedenle Ahmet Midhat da Osmanlı Devleti ve Rusya için kalkan görevi gören hudut bölgesine, Kafkasya'ya dikkatleri çekmek ister.

Kafkas romanını Kafkasya'daki hürriyet fikrinin ne şekilde uyandığını göstermek için yazdığını belirten yazar, *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanını da Kafkasya'daki eski ahlâk ve âdetlerini kaybetmeyen Gürcüleri anlatmak için yazdığını ifade eder. Bir bakıma da dünyanın ilgi odağı hâline gelmiş bu coğrafyayı romanına taşımak ister. Böylece tıpkı annesinin kendisine hediye bıraktığı Kafkasya hatırası gibi o da bu eserlerle bir hatıra bırakmış olur.

III.2.2.2. Seyahat Fikri: Gözlem ve Uygulamalar

Yazarın seyahat ve seyyahlık mesleği ile ilgili fikirlerine *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında rastlamaktayız. Ahmet Midhat Efendi, 1864 senesi Şubatında Hamburg, Viyana yolu ile Kafkasya taraflarına yola çıkan seyyah Sanc üzerinden seyahat ve seyyahlık mesleğine dair fikirlerini okuyucu ile paylaşır. Öncelikle romanda bir görevlendirme neticesinde seyahate çıkmak sıradan seyyahlığa alternatif olarak sunulur. *Acâyib-i Âlem*'de Osmanlı seyyahların daha önce hayal ettikleri bir coğrafya olan Rusya'ya seyahate çıkmaları hayalen seyahat türüne örnek teşkil etmektedir. *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında ise yazar, Kafkasya kıtasında daha önce gerçekleştirdiği fikrî seyahatlerden söz eder.²⁵² Seyyah Sanc'ın seyahati de bir görevlendirme suretiyle ve ticaret fikriyle yola çıkıldığı için fikrî seyahat türüne örnek teşkil etmektedir.

Acâyib-i Âlem'de olduğu gibi *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında da seyahat edilecek yere dair önceden bilgi sahibi olmak seyyahın seyahat öncesi yapması gerekenler arasındadır. Gidilen yerin âdetleri ve ahlâkına dair özelliklerin bilinmemesi durumunda seyyahın ev sahiplerini kendisine güldüreceği, ev sahipleri tarafından ayıplanacağı fikri vardır. Bu nedenle Ahmet Midhat, önceden gidilecek olan

²⁵² Bununla Kafkasya'ya dair yazdığı *Kafkas* romanı ile "Firkat" hikâyesini kastetmektedir. Bk. Ahmet Midhat Efendi, "Firkat", *Letâif-i Rivayat*, (hzl. Fazıl Gökçek, Sabahattin Çağın), Çağrı Yay., İstanbul 2001, s. 117-164.

coğrafyanın halkı, kültürü, âdetleri, alışkanlıkları hakkında bilgi edinilmesini veya seyyah Sanc'ın yaptığı gibi kendisini bu konuda yönlendiren, bilgilendiren bir tercümanın seçilmesini önerir. (s. 94)

Sanc'ın, seyahat sırasında Kafkasya coğrafyasının etnik koşulları sebebiyle sık sık tercüman değiştirdiği görülür. Kendisi de seyahat esnasında tercüman ya da rehber değiştirmenin faydalı olacağı görüşündedir. Böylece farklı kimselerin vereceği bilgiler seyyahın, o coğrafyaya ait bilgilerinin tamamlanmasına yardımcı olmaktadır. Bu nedenle romanda Ermeni, Alman, Azeri tercümanlar yer alır. (s. 96)

Bununla birlikte seyyahlık mesleğinin türlü zorlukları bulunmaktadır. Bunlardan biri de seyyahların gittikleri bölgede kalacakları evde kendi ihtiyaçlarını kendilerinin tedarik etmesi meselesidir. Bu da kimi zaman hayvan sırtında türlü zahmetlerle seyahat eden seyyahı hayli yormaktadır. Kafkasya coğrafyasında ise diğer yerlerden farklı olarak Kafkas halkı, son derece misafirperver oluşlarıyla seyyahın bu anlamda işini kolaylaştırır. Misafir ağırlamak için birbiriyle yarışan köylüler, seyyahların ihtiyaçlarını da tedarik ederler. (s. 130)

Seyyahlık mesleğinde iletişim yollarından birinin karşılıklı bilgi alışverişi olması nedeniyle seyyah Sanc, yanındaki tüccarlarla bilgi paylaşımında bulunarak iletişime geçer. Kafkasyalı tüccarlar, dışardan biri olarak seyyah Sanc'ın Kafkas coğrafyasına dair sorduğu ticarî içerikli soruların önemini farkındadırlar. Onlar seyyahın sorularını cevapladıkları gibi Sanc da rehberin ve tercümanın sorularını yanıtlar. (s. 131) Böylece aralarındaki iletişimi de kuvvetlendirmiş olurlar.

Romanda seyyahlıkta iletişime geçme yollarından biri de hediyeleşmek olarak gösterilmektedir. Seyyahın hediye vermesi aynı zamanda zor bir meslek olan seyyahlık sürecinde kendisine yardımcı olan ev sahiplerine minnet ifadesi taşır. Romanda seyyahla Prens Danyal birbirlerine hatıra olmak üzere hediye verirler. Seyyah Sanc, kendi memleketinin bir üretimi olan Krupp kârı gayet güzel bir revolveri Prens Danyal'a takdim eder. seyyah, bu coğrafyada hediyelerin de ev sahibini incitmeden gayet nazik bir şekilde verilmesi gerektiğini bilmektedir. Bu coğrafyaya dair edindiği malumat gereği o da bu usulü gayet nazik bir surette yerine getirir. Bunun üzerine prens silahın seyahat esnasında kendisine lazım olabileceği düşüncesiyle almak istemez. Sanc, yine nezaket usulünün bir gereği olarak her ne kadar Tiflis'te bu türden bir silah yok gibi olsa da Prens Danyal'ın hediye kabul etmesi için Tiflis'te revolver olduğunu ve

kendisi için yeniden satın alabileceğini söyler. Ancak buna rağmen Prens Danyal silahın sadece bir parçasını almakla yetinir. (s. 92)

Seyahat bir bakıma yeni ülkeler görme, yeni insanlar keşfetmenin bir yolu olarak sunulur. Bununla birlikte farklı coğrafyalardan, farklı alışkanlıkların, âdetlerin, yaşam şeklinin olduğu yerlerden gelen seyyahlar, kendi memleketlerinde görmedikleri, özlemine duydukları yeni duyguları da keşfederler. Nitekim Peşav nahiyesinden ayrılırken oldukça duygulanan ve seyahate çıkacağı zaman kendi ailesinden ayrıldığı esnada bile hüzünlenmeyen seyyah Sanc, kendisi de bu hâline şaşırır. Çünkü Avrupalılar bu türlü derin duyguları kaybetmişlerdir. Oysa bu “asil ve saf cemaat” nezdinde iki gecelik misafirlik bile onlardan ayrılırken hüzünlenmeye yeter. (s. 93) Bu iki gün insanlık için asıl ve tabii olan bu tür duygulara seyyahı sevkeder. Bu anlamda seyahat etkinliği, insanlığın tabii duygularına, saf ve doğal olana ulaşma yollarından biri olarak da sunulur.

Seyyah Sanc, gerçekleştirdiği seyahatler sırasında, Avrupa medeniyetinin ulaştığı son merhalesinde akrabalar arasındaki kalpten muhabbet duygularını yok ettiği yollu gerçeklere de vâkıf olur. Çünkü seyahat, onun Avrupa medeniyetinin dışına çıkmasına ve mukayese yapmasına imkân tanır. Medeniyetlerini değiştirmeyen kavimler nezdinde iki hemşehri arasındaki samimi muhabbetin Avrupa’da iki kardeş arasında bile görülemediğinden söz eder. Avrupa’da özel günlerde tebrikler, kötü günlerde yaslar, matemler hep merasimden ibarettir. Sanc, gerçekte mutluluk verici bir olaya sevinenlerle vefat eden kardeşi için gözyaşı dökenlerin köylüler arasında olduğunu görmüştür. Şehirlerde ise bu hissin çoktan kaybolduğunu düşünür. Medeniyetlerin zevki ve kederi bedevîler derecesine varamamaktadır. (s. 93)

Seyahat vasıtasıyla pek çok medeniyeti ve kültürü yakından tanıma ve yerinde görme imkânı bulan Sanc, böylece kendi medeniyetinin eksiklerini de daha objektif bir şekilde görmektedir. Mukayese yapma fikri, objektif bir bakış açısını da beraberinde getirir. Bu anlamda seyahatin bireylere bakış açısı kazandırdığından söz edilebilir. Bununla birlikte gidilen bölgenin sunduğu imkânlar da dikkate alınmakla beraber her seyyah kendi ihtiyaçları doğrultusunda çevreyi gözlemlemektedir. *Acâyib-i Âlem* romanında Osmanlı seyyahlar, daha çok imparatorluk coğrafyasının ihtiyaç duyduğu, gelişmesine katkı sağlayacağı düşünüldüğü görsel ve fikirselle temsilere dikkat çekerken *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında Avrupalı seyyah Sanc, kendi milletlerinin yoksun olduğunu düşündüğü, birtakım kültürel unsurlara ve insanî vasıflara dikkat çeker. Bu

çerçevede Ahmet Midhat, içerden birinin dışarıya bakışıyla, dışardan birinin içeriye bakışı arasındaki farkı da göstermiş olur.

Bununla birlikte sunilikten uzak, doğal olana seyahat, insanın doğasındaki birtakım duyguları da harekete geçirir. Doğal manzara içindeki doğal insanlara yakın olmak seyyah Sanc'ı da onlardan biri kılmıştır. Bu açıdan gidilen yere uyum sağlama konusu da seyyahlık mesleğindeki önemli hususlardan biri olarak yansıtılır. Ahmet Midhat, bu konudaki fikirlerini uzun uzadıya anlatmak yerine birtakım pratikler hâlinde verir. Yazarın genel kanısı gidilen coğrafyanın ahlâk ve âdetlerini öğrenip bunlara uyum sağlama yönündedir. Ancak *Acâyib-i Âlem*'de Rusya'ya giden seyyahlar kendi temsil ettikleri değerlerin farkındadırlar. Bu nedenle içkiye ve kadınlara yaklaşmazlar. Kafkasya ise âdetleri merak uyandıran temiz ve asil insanların mekânıdır. Bu nedenle seyyah Sanc'ın Kafkas insanların âdetlerine uymasında bir sakınca bulunmamaktadır. Aksine bu durum, bölge halkı ile olan uyuma işaret ettiği gibi seyyah için de zenginlik sayılmaktadır. Bu nedenle rakı içme âdeti bulunmayan seyyah, misafir sofrasında bölgenin kurallarına uymak ve ikramı geri çevirmemek için içer. (s. 28) Yine kendisi adına hazırlanan sofrada yemeğini Kafkaslılar gibi eliyle yemesi de bu türden bir benzeşme çabasıdır.

Seyyahlığın günlük rutinleri arasında *Acâyib-i Âlem* seyyahlarında olduğu gibi not tutma alışkanlığı yer almaktadır. Seyyah Sanc, gittiği bölgenin etrafında gözlem yapmak üzere her akşam dışarı çıkar. Bu gezintilerinde bölge hakkında, araziden çıkan ürünler ve bölgenin ticarî faaliyetleri hakkında bilgiler toplayıp rapor tutar.

Bununla birlikte seyyahlığın bir bakıma hikâye anlatmak olduğu, seyyahın seyahat sırasında görüp işittiği şeylerin hikâyesiyle övündüğü, bunları anlatmaktan bir lezzet duyduğu fikri de romanda işlenen konulardandır. Bu hikâyeler dinleyenlerin beğenilerini kazandıkça seyyahın iftiharını çoğaltmaktadır. Bu çerçevede seyyahlıkta Asya ve Avrupa arasında bir geçiş noktası olan İstanbul'un öneminden bahseden yazar, İstanbul'u Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının merkezine yerleştirir. Memleketlerinden ayrılan seyyahlar, önce İstanbul'da konaklamakta, gerçekleştirecekleri veya gerçekleştirdikleri seyahatlerin genel haritasını İstanbul'da özetlemektedirler. Almanyalı Gilliom Sanc da bu seyyahlardan birisidir. (s. 5) Seyyah Sanc, Kafkasya'ya dair anlattığı hikâyenin Ahmet Midhat'ın da beğenisini kazanmasından duyduğu memnuniyeti dile getirirken bu hikâyenin Ahmet Midhat tarafından kaleme alındığı zaman okurların da aynı keyfi almasını umar. (s. 213)

III.2.2.3. Coğrafya İle İlgili Unsurlar

Romanlarda daha çok Kafkas coğrafyasının topografik özelliklerini ve tabii güzelliklerini gösteren ifadeler yer verilmiştir. Bu çerçevede dağ-ova, tepe-vadi ikilemleri alçak-yüksek, dar-geniş düzlemine oturtulmuş, böylece dağlı-ovalı ayrımı ortaya çıkmıştır. Bunun yanısıra Kafkas coğrafyasına dair yeryüzü şekilleri, coğrafi olaylar, bitki türleri, mevsimler ve coğrafi araçlarla ilgili unsurlardan da söz edilebilir. Kafkas coğrafyasına ait yeryüzü şekilleri dağlar, kayalar, nehirler, ovalar, vadiler, çayırlar, ormanlar, denizler, sahiller, geçitler, boğazlar; mevsimler bahar, yaz, kış; coğrafi olaylar, rüzgârlar, fırtınalar, boralar; coğrafi araçlarsa harita ve seyahat olarak dikkat çeker.

Coğrafya ile ilgili bu unsurlar, Kafkasya'nın coğrafi özelliklerini belirtmek için romanlara dâhil edilmişlerdir. Kafkasya'ya ait tabii güzellikler bir acayıplik olarak sunulmazlar. Kâinatın acayıpliklerinden ziyade doğa harikası bir manzara olmak üzere hayranlık uyandıran yönü üzerinde durulur. Matematik veriler üzerinde fazla durulmamış, bazı bölgelerin derece cinsinden konumları verilmiştir.

Bununla birlikte tabii coğrafyanın imkânlarından söz eden yazarın, Kafkasya'ya dair verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Kafkasya'da rüzgârın neredene eseceği belli olmamaktadır. Hava sürekli değişkenlik gösterir. Rüzgâr bazen uygun yönden eser, bazen sağanak yağmur başlar bazen de hafif meltemler hâlinde seyredir. Eğer deniz yolculuğu yapılıyorsa tabiatın sunduğu olanaklar çerçevesinde gemi lüzumuna göre voltalar yapar bazen de doğruca istikametinde ilerler. Bu durumda deniz yolculukları aylarca sürebilir ve türlü zaiyatlarla son bulabilir. (s. 159)

Ahmet Midhat, *Acâyib-i Âlem*'de olduğu gibi Kafkasya'ya dair yazdığı romanlarında da bir doğa sevgisinden bahseder, ancak bu sıradan bir doğa ilgisinden çok öte anne vatanı Kafkasya'ya duyulan ve kutsiyet atfedilen bir sevgidir. Bu açıdan romana coğrafyanın unsurlarından biri olan “toprak”, “vatan” kavramları girer. Özellikle *Kafkas* romanı yazarın hem biyolojik hem gönülden bağlı olduğu bir mekân olan Kafkas vatanını ele alır. Kafkasya'da vatanı bağlılığın, vatan için kutsal olanın ne olduğunu gösterir. Bu açıdan mekânın kimlik oluşumundaki rolü de hissettirilir. Kafkas coğrafyasında Kafkaslı olmak vatanına sahip çıkmakla, doğduğu toprakları, doğduğu toprak kadar kutsal olan evini korumakla mümkündür. Bu anlamda Kafkasyalı demek “toprak”, “ev”, “yurt” imgeleminde bütün bir Kafkasya demektir.

Bununla birlikte *Acâyib-i Âlem*'de olduğu gibi tabiatın kadın olarak okunmasından ziyade bütün bir Kafkasya “anne” metaforu üzerinden okunmaktadır. Yazarın coğrafi muhayyilesinin gelişmesinde coğrafyaya dair ilk bilgilerini aldığı annesi önemlidir. Coğrafya ile ilgili edinilen ilk bilgilerse Kafkas coğrafyasına aittir. Bu nedenle *Kafkas* romanında anne-Kafkasya-coğrafya bir düzlemde bir araya gelmiştir. Dünyanın en güzel endamı ve çehresini de Kafkasya’da bulması bu anlamda tesadüfi değildir. Hem reel manada Kafkas kızlarının güzelliğinin malum oluşu hem de yazarın annesinin bir Çerkez kızı oluşu en güzel çehreyi yazara Kafkasya’da buldurur. Nitekim bu çehre, bu endam, bu tatlı yüz “anne”dir.

Kafkasya’ya dair önemli coğrafi unsurlardan biri de Kafkasya’nın doğal madenleridir. Kafkasya’nın, Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki jeopolitik konumuna gönderme yapan yazar, bu coğrafyanın petrol, altın, sıcak su gibi doğal zenginlikleri dolayısıyla gözde bir mekân olduğundan söz eder. *Fünûn-ı Coğrafiyye*’de Coğrafya-yı Mevâlid başlığı altında incelediği madenlerin, *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında Kafkasya merkezli doğum coğrafyası verilir. Bu açıdan bu coğrafyanın, ticarî amaçlar için de gözde bir mekân olduğu vurgusu yapılır.

Ahmet Midhat Efendi, *Fünûn-ı Coğrafiyye*’de coğrafyanın ticarete kaynaklık ettiğinden bahseder. Bu anlamda *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında coğrafyanın kaynağı olarak gördüğü seyahat bağlamında ticarî amaçla gerçekleştirilen seyahatleri faydalı seyahatler olarak değerlendirir.

Romanda Almanya’nın Hamburg şehrinden olan seyyah Sanc, “commis voyageur” sıfatıyla neredeyse bütün dünyayı gezmiştir. “Commis” ticaret uşağı, “voyageur” ise seyyah demektir. Ticaret hizmetiyle dünyayı dolaşıp seyahat edenler de bu isimle anılmaktadırlar. Ahmet Midhat, Avrupa’daki büyük fabrikaların ve büyük ticaret şirketlerinin âlim, girişken ve cesur kimselerin yolculuk masraflarını karşılayarak dünyanın farklı kıtalarına ulaşmalarını sağladıklarından söz eder. Bu tür şirketler seyyahlardan ticaretin mevcut durumunu genişletmelerini ve yeni ticaret yolları açmalarını istemektedirler. Bu durumda seyyahlar, gittikleri her bölgenin halkını, bölgeden ne tür malların çıktığını ve bölgede ne tür malzemelere ihtiyaç duyulduğunu inceleme fırsatı bulurlar. Aynı zamanda orman, maden gibi tabii servetlerin nasıl idare edildiğini, bunlardan ne şekilde faydalandığını da görürler. Bu konuda elde ettikleri malumatı bağlı buldukları kumpanyalarla paylaşırlar. Böylece bu kumpanyalar, elde

edilen bilgiler neticesinde bahsedilen memleketlerle kuracağı ticarî ilişkilerin yönünü tayin ederler. (s. 8)

Üyelerinin yarısı Fransız, yarısı Cermenyalı olan bir kumpanyanın hizmetinde bulunan seyyah Sanc, Hamburg, İran ve Hindistan üzerinden yapılan ticaretten bir hayli para kazanmıştır. Bu kumpanyanın merkezi Hamburg'dur. Ancak, Hindistan ve İran ticaretini gerçekleştirmek için bu iki ticaret yolu üzerindeki deniz ve kara yollarında pek çok ticaret merkezleri bulunmaktadır. Ticaret şirketinin deniz yolu üzerindeki merkez ve vakıfları, İspanya'da Cadiz, Doğu Afrika'da Saint Louis, Güney Afrika'da Ümit Burnu, Madagaskar Adası'nda Bombato, Hindistan'da Bombay ve Basra Körfezi'nde Buşirbenadir'dir. Kara yolu üzerindeki merkez ve vakıflar ise Lehistan'ın Varşova ve Rusya'nın Odesa, Karadeniz, Anapa, Kafkas'ın Tiflis, İran'ın Tebriz şehirleriyle Hazar Denizi'nin Bakü ve Ejderhan şehirlerinde bulunmaktadır. (s. 13)

Bu şirketin seyyar müfettişi olan Sanc, on sene kara ve deniz merkezlerini gezmiş, birkaç kez de Amerika, Çin ve Japonya'ya kadar seyahatlerde bulunmuştur. Aslında ticarete meraklı olmayan seyyahın asıl hevesi insanları incelemektir. Ancak bu merak, oldukça masraflı olan uzun süren seyahatleri gerekli kılmaktadır. Bu nedenle Sanc, ticaret müfettişliği yoluyla seyahat etmeyi tercih eder. (s. 14)

Seyahat-ticaret ilişkisinde bir ülkedeki doğal maden kaynaklarının da araştırılmasını isteyen bu şirketler, çalışanlarını bu yönde bir hizmete de teşvik ederler. Seyyah Sanc'ın asıl amacı da Kafkasya'daki petrol madenlerine ulaşmak ve eski âlimlerin bir zamanlar Kafkas dağlarından çıkarıldığını söyledikleri altın madenleri ile ilgili bilgi toplamaktır. Bu eski âlimler arasında Heredot ve Strabon gibi coğrafyacılar da bulunmaktadır.

Ahmet Midhat'ın Heredot ve Strabon gibi coğrafyacıların coğrafi çalışmalarına vurgu yapması önemlidir. Yazar, bu yolla hem coğrafyanın geçmiş tarihinde, ünlü coğrafyacıların çalışmalarına ve araştırmalarının yayılım alanına gönderme yapmakta hem de XIX. yüzyılda hâlâ eski coğrafi bilgilere itibar ederek bu bilgileri modern koşullar içinde analiz eden Avrupalıları örnek göstermektedir. Bu açıdan bir metot fikrine de işaret eden Ahmet Midhat, sözcüsü seyyah Sanc aracılığıyla, 1864 senesinde Amerikalıların Kafkasya taraflarındaki petrol sayesinde milyonlarca liralara kazandıklarından bahseder. Bu durumu gören Avrupalı tüccarlar, bu yolda Amerika ile rekabete girişmişler, onlar da Hazar Denizi sahilinde bulunan ve Rusların çok az

faýdalanabildikleri neft yađı kaynaklarını iřletme hevesine dūřmūřlerdir. Bu nedenle birkaç bŸyŸk kumpanya, Rusya Devleti ile bir mukavele sŸzleřmesi imzalamak için Hazar Denizi sahilllerinde arařtırma yapmaya bařlamıř ve bazı kumpanyalar da bŸlgeye maden mŸhendisleri gŸndermiřlerdir. Sanc'ın bađlı bulunduđu řirket her teřebbŸsten Ÿnce Kafkasya'ya dair bir rapor istemektedir. Bu gŸrevi gerçekleřtiren mŸfettiř ise seyyah Sanc'tır.

Acāyib-i Ālem'deki devlet ve şahışlar tarafından desteklenen ve seyahati teşvik eden coğrafya derneklerinin yerini *GŸrcŸ Kızı Yahut İntikam* romanında ticarŸ şirketler alır. Ahmet Midhat, daha Ÿnce de belirttiğimiz gibi *FŸnŸn-ı Coğrafiyye*'de de coğrafyanın ticarete kaynak teşkil ettiğini belirtir. Buna gŸre ticaretin gerçekleşebilmesi için Ÿncelikle tŸccarların ilgilendikleri bŸlge, o bŸlgede bulunan ticaret malları ve bŸlge halkının hangi mallara rağbet ettiği konusunda fikir sahibi olmaları gerekmektedir. Bu konuda da gŸrevli seyyahlar aracı rolŸ Ÿstlenirler. Ahmet Midhat Efendi, bunların Ÿđrenilmesi durumunda ticaretin gelişeceğini dŸřŸnŸr. Gerçekleşen seyahat de faydalı bir seyahat olacaktır. Bu çerçevede bu romanı, *FŸnŸn-ı Coğrafiyye*'de coğrafya-seyahat-ticaret ilişkisi bağlamında savunulan fikirlerin somutlaştığı bir eser olarak gŸrmek mŸmkŸndŸr.

III.2.2.4. Yer Adları ve Yol Haritası

Yer Adları

Kafkas ve *GŸrcŸ Kızı Yahut İntikam* romanlarının isimleri, konu ve konunun işlendiği mekānlarla ŸrtŸřmektedir. Her iki romanda da Kafkas coğrafyasının yeryŸzŸ Źekillerini içeren yer isimleri ağırlıktadır. Bu çerçevede dađ, tepe, ova, vadi, orman, geçit, nehir, deniz ile kŸy, nahiye, kasaba, şehir, bŸlge isimlerine rastlamak mŸmkŸndŸr: Kafkas Dağları, Kazbek dağı; Kazbek Tepesi; Yura Vadisi, Peřav Vadisi; Zogar Ormanı; Daryal Geçidi, Cemati Boğazı, Derbent Ağzı; Bahr-i Siyah, Bahr-i Hazar, Azak Denizi; Aragoy Nehri, Argani Nehri, Kura Nehri, Terek Nehri, EngŸri Nehri, elesor Nehri, YŸri Nehri, Alazan Nehri; BŸđri Karyesi, Aleksandr Karyesi, Elisabethal Karyesi; Peřav Nahiyesi, Tevřini Nahiyesi; Kutais Kasabası, Mozdok Kasabası, şamahı Kasabası, Salyan Kasabası; Anapa, Sohumkale, Tiflis, BakŸ, Derbent; Abaza memleketi, GŸrcistan, Dađistan gibi.

Yer adları *Acāyib-i Ālem*'de çok daha fazla olmasına rağmen ya Rusya'nın Moskova ve Petersburg civarında toplanmıştır ya da Rusya dışındaki Asya, Avrupa,

Amerika, Osmanlı, Çin, Hindistan taraflarına yayılmıştır. Kafkasya'ya ait yer isimleri ise kuzey-güney Kafkasya düzleminde daha dar ancak daha çok kendi kıtası içinde kalacak şekilde bir yayılım alanı gösterir.

Yol Haritası

Kafkasya'ya dair yol haritası bir seyahat romanı olan *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanı dikkate alınarak çıkarıldığında görevli olduğu keşif seyahati için Hamburg'da düzenlenen plan gereğince Anapa şehri, seyyahın yolculuğunun başlangıcını teşkil eder. Buna göre seyyah Sanc, Anapa'dan kalkıp Yalıboyu'nca Abaza memleketini geçtikten sonra Kutais kasabasına varacak ve daha sonra Argani ve Terek nehirleri kaynağı ve mecrasından yani Mozdok kasabası üzerinden Daryal adlı meşhur geçidi geçip Tiflis'e inecektir. Sanc, buradan da Kür nehri ile Hazar Deniz'ine kadar varıp Bakü limanına ulaşmayı kararlaştırmıştır. (s. 15)

Tiflis'ten Bakü'ye gitmek için birbirinden farklı yollar olduğu için seyyah Sanc, ulaşım konusunda birbirinden farklı alternatifler üzerinde durur. Bunlardan ilki Tiflis üzerinden gidilen Derbent yoludur. Bu durumda mesafe altmış saattir. Bu yolla Derbent iskelesine vardıktan sonra oradan bir kayığa binilerek kürekle on beş on altı saatte Bakü'ye varılabilir. Bazı yolcular bu yolu tercih etmekle birlikte seyyah Sanc, hayvanları ile seyahat ettiğinden ve dönüşte de hayvanlarını kullanmak istediğinden hayvanlarını Derbent'te bırakmak istemez.

Derbent yolunu tercih etmeyenler için de iki seçenek vardır. Bunlardan ilki Kura nehri mecrasını takip ederek Yüri ve Alazan nehirlerinin Kura nehriyle birleştiği yere kadar karadan gitmek ve oradan hayvanları kayığa koyup akıntıyla aşağı inerek yol esnasında sol taraftan gelen Aras nehrine katılarak bu nehirle Salyan kasabasına kadar vardıktan sonra karadan Bakü'ye geçmektir. Bu da iki günlük mesafe eder. Gürcistan üzerinden de Tiflis'e geçilebilir. Seyyah Sanc, hem Gürcistan'ı görmek hem de Şirvan şehrini öğrenmek arzusunda bulunduğu için bu son yolu tercih eder. Tiflis'ten doğuya doğru giderek Yüri nehrinin menbana yakın bir yerden hayvan yardımıyla geçtikten sonra Alazan nehrini de geçip bu nehrin sol sahiliyle Alazan vadisinden Şirvan'a doğru inmeyi tercih eder. Bu en uzun yoldur. Bu yolla Tiflis'ten Bakü yüz yirmi saate yakın bir mesafe teşkil eder. (s. 129)

Birinci Güzergâh: Seyyah Gilliom Sanc, 1864 senesi şubatında Hamburg'dan Viyana'ya gelir. Tuna nehri henüz don olduğu için burada on beş gün kadar Viyana'da bekler.

İkinci Güzergâh: Tuna nehrinin buzları çözülür çözülmez seyyah, ilk gönderilen vapura binip Golos'a gelir. Burada vapur değiştirilir.

Üçüncü Güzergâh: Golos'tan Rus vapuruna binen seyyah, Beserabya iskelesine varır.

Dördüncü Güzergâh: Beserabya iskelesinden kayığa binerek Odesa'ya gelir.

Beşinci Güzergâh: Odesa'dan Sivastopol yoluyla Azak limanına giden Rus vapuruna biner.

Altıncı Güzergâh: Azak limanından Anapa'ya ulaşır. (s. 14-15)

Yedinci Güzergâh: Anapa'dan hareketle Yalıboyu'nca Abaza memleketini geçtikten sonra Kutais kasabasına ulaşır. (s. 15)

Sekizinci Güzergâh: Kutais kasabasından Argani ve Terek nehirleri kaynağı ile Mozdok kasabasına varır. (s. 15)

Dokuzuncu Güzergâh: Mozdok kasabası üzerinden Daryal adlı meşhur geçidi geçip Tiflis'e inmeyi buradan da Kür nehri ile Hazar denizine kadar varıp Bakü limanına ulaşmayı planlar. (s. 15)

Onuncu Güzergâh: Tiflis'e inmeden Daryal geçidinden sonra Peşav nahiyesine uğrar. (s. 23)

On Birinci Güzergâh: Seyahat yavaş gerçekleştiği için Peşav vadisi yedi sekiz saatte geçilir. Peşav nahiyesinden bir Gürcü kasabasına misafir olunur. Orada bir gece kalınır. (s. 94)

On İkinci Güzergâh: Gürcü kasabasından sonra ertesi akşam Tiflis'e varılır. Tiflis'te iki gün kalınır. (s. 94, 97)

On Üçüncü Güzergâh: Tiflis'in civar köylerini dolaşmaya çıkan seyyah ve beraberindekiler Aleksandr Sadorof köyünde bir gece kalırlar.

On Dört-On Beş-On Altıncı Güzergâhlar: Ertesi gün Nay Tiflis ve Kataria Tifild köylerine uğrayıp akşam Elisabethal köyüne yaklaşırlar. (s. 98)

On Yedinci Güzergâh: Tiflis'e dönmek için farklı bir yol deneyen seyyahlar geceyi bir Alman köyünde geçirirler. (s. 125)

On Sekizinci Güzergâh: Ertesi gün Tiflis'e dönülür. (s. 125)

On Dokuzuncu Güzergâh: Tiflis'ten çıktıkları günün akşamı altı saat sonra Yüri nehri sahilinde misafir olurlar. Gece yolun ilerisi için Moskof haritası üzerinden plan yapılır. Buna göre yedi sekiz saatte bir konaklamak üzere Şamahi'ye kadar on konak planlanır. Bu da tahminen on gün demektir. (s. 130)

Yirminci Güzergâh: Tahminen on gün süren yolculuktan sonra Şamahi'ye varılır. Şamahi'de üç gün kalınır ve Bakü'ye gitmek üzere yola çıkılır. (s. 133)

Yirmi Birinci Güzergâh: On iki gün sonra Nerimî ateşgedesine ulaşılır.

Yirmi İkinci Güzergâh: Buradan da Bakü'ye varılır.

Yirmi İki-Yirmi Üç-Yirmi Dört-Yirmi Beşinci Güzergâhlar: Bakü'den dönüş yolunda Tiflis'e giden seyyah, önce Elisabethal karyesine daha sonra Peşav nahiyesine uğrayarak Almanya'ya gitmek üzere yola koyulur.

Tablo 2.2. Gürcü Kızı Yahut İntikam Yol Haritası

Nereden-Nereye	Hareket tarihi/saati	Kullanılan vasıta	Yolculuk süresi	Gidilen yerde kalma süresi
Hamburg-Viyana	Şubat 1864	---	---	15 gün
Viyana-Golos	---	Vapur	---	---
Golos-Besarabya iskelesi	---	Rus vapuru	---	---
Besarabya iskelesi-Odesa	---	Kayık	---	---

Odesa-Azak limanı	---	Rus vapuru	---	---
Azak limanı-Anapa	---	---	---	---
Anapa-Kutais kasabası	---	---	---	---
Kutais kasabası-Mozdok kasabası	---	---	---	---
Mozdok kasabası-Peşav nahiyesi	-----	---	7-8 saat	---
Peşav nahiyesi-Gürcü kasabası	---	---	---	1 gece
Gürcü kasabası-Tiflis	---	---	---	2 gün
Tiflis-Aleksandr Sadorof köyü	---	---	---	1 gece
Sadorof köyü-Nay Tiflis köyü	---	---	---	Uğranılır
Nay Tiflis köyü-Kataria köyü	---	---	---	Uğranılır
Kataria köyü-Elisabethal köyü	---	---	---	---
Elisabethal köyü-Alman köyü	---	---	---	1 gece
Alma köyü-Tiflis	---	---	---	---

Tiflis-Yüri nehri sahili	---	---	6 saat	1 gece
Yüri nehri sahili-Şamahi	---	---	Tahminen 10 gün	3 gün
Şamahi-Nerimî ateşgedesi	---	---	12 gün	---
Nerimî ateşgedesi-Bakü	---	---	---	---
Bakü-Tiflis	---	---	---	---
Tiflis-Elisabethal köyü	---	---	---	---
Elisabethal köyü-Peşav nahiyesi	---	---	---	---
Peşav nahiyesi-Almanya	---	---	---	---

III.2.3. Arnavutlar Solyotlar ve Gönüllü Romanları

Arnavutlar Solyotlar 1888, *Gönüllü* romanı ise 1897’de yayımlanmıştır.²⁵³ Her iki roman da XIX. yüzyıl Balkan coğrafyasının etnik, kültürel, siyasî ortamını yansıtır niteliktedir. *Arnavutlar Solyotlar* romanı 1888’de yayımlanmasına rağmen romandaki olaylar 1770-1803 tarihleri arasını kapsamakta olup belli bir bölge düzleminde gerçekleşmektedir. *Gönüllü* romanının olayları ise 1878-1897 arasını kapsamakta ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşını ele almakta, olayların gerçekleştiği alan ise daha geniş bir coğrafi düzlemi kapsamaktadır. Osmanlı-Yunan savaşının gerçekleştiği yıllarda yayımlanması dolayısıyla ayrıca önemli olan *Gönüllü* romanı, savaşın gelişimini hazırlayan etmenleri göstermenin yanısıra ayrılıkçı fikirlerin ortaya çıkışının anlatıldığı *Arnavutlar Solyotlar* romanının vaka zinciri ile de bağlantılıdır.

²⁵³ Ahmet Midhat Efendi, *Arnavutlar Solyotlar/Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrâr/Fenn Bir Roman Yahut Amerika Doktorları*, (hzl. Nuri Sağlam, M. Fatih Andı), TDK Yay., Ankara 2002; Ahmet Midhat Efendi, *Cinli Han/Taaffüf/Gönüllü*, (hzl. Necat Birinci, Ali Şükrü Çoruk, Erol Ülgen), TDK Yay., Ankara 2000. Çalışmada eserlerin bu baskılarından yararlanılmıştır. İlgili bölümlerin sayfa numaraları metin içinde italik olarak verilmiştir.

Arnavutlar Solyotlar romanında tarihî bilgilerden yararlandığını, özellikle Mora vakasına dair verdiği tarihî bilgileri en ince ayrıntılarına kadar dile getirdiğini belirten yazar, romanı sırf tarihî bilgidен kurtarmak için kurguya bir aşk konusu dâhil ettiğini söyler. Bu konunun dışındaki tarihî olayları ise Yunan yazarları Terikopi ve Alexander Soço'dan almış ve kendi romanının çerçevesine oturtmuştur. Bir anlamda tarihî bir hikâye yazdığını belirten Ahmet Midhat, *Arnavutlar Solyotlar*'da tarihi olduğu aktarmaktansa kurguyu da göz ardı etmeksizin tarihî olayları tasvir etmeyi tercih etmiştir. (s. 191-192) Nitekim yazarın *Arnavutlar Solyotlar* adlı eseri, konusunu etnik bakımdan sonradan Rumlaşan Solyot halkıyla Müslüman Arnavutlar arasında yaşanan olaylardan alır.

“Alelâde bir roman yazacağız ki mahal-i vukuu Serfiçe ve Yenişehir arası olacağı gibi bir kısmının zaman-ı vukuu dahi muharebenin zaman-ı vukuuna müsâdif olacaktır.” sözleriyle başlayan *Gönüllü* romanında ise yazar, millî bir roman yazmak iddiası ile hareket ettiğini belirtir.

III.2.3.1. Mekân Seçimi

Balkan Yarımadası özellikle yazarın yaşadığı bir coğrafya olması bakımından önemli ve bu bakımdan “hayal edilen coğrafya” olan Rusya ve yazarın genetik bağlarla köken bakımından bağlı olduğu “anne vatani” Kafkasya'dan farklıdır. Balkan coğrafyası, yazarın gördükleri ve duyduklarıyla okuduklarını birleştirdiği bir mekândır.

Bu coğrafyanın XIX. yüzyıldaki siyasî, sosyal, kültürel anlamda yaşadığı çalkantıları, Fransız İhtilâli neticesinde ortaya çıkan ayrılıkçı fikirleri ve bu fikirlerin Balkan halkları üzerindeki etkisini göz ardı edemeyen yazar, Osmanlı Devleti için son derece önemli olan bu yarımadaı merkeze aldığı eserlerinde, XIX. yüzyılı hazırlayan XVIII. yüzyılın siyasî gelişmelerine, bu gelişmeler içinde coğrafyanın, coğrafi konumun önemine yer vermiştir. Gerek fizikî gerek beşerî coğrafyaya ait unsurlar işlenirken Balkan Yarımadası'nın özellikle Yunanistan'ın güney ve orta kesimlerinin seçilmesi reel tarihî vakalarla beraber değerlendirildiğinde coğrafya ve tarihin kesiştiği bir alana tekabül etmektedir.

Bölgedeki etnik ayrışmaların başlama sürecine de tanıklık etmemizi sağlayan yazar, zafer ve yenilginin ötesine geçerek savaşın dramatik yönüne; dağılan yuvalara, kaybolan eşyalara, kaçışan insanlara yüzümüzü çevirir. Osmanlı Devleti cephesinden XIX. yüzyılın mühim tarihî, siyasî gelişmelerine kendisinin de on beş yıla yakın kaldığı

Balkan coğrafyası üzerinden tanıklık etmemizi sağlar. Her iki romanda da ele alınan konular, özellikle XIX. yüzyıl başları ile XIX. yüzyıl sonlarının olaylarına, genel olarak bakıldığında ise 1770-1897 arasını kapsayacak şekilde yaklaşık 120 yıllık bir Balkan coğrafyasına ışık tutmaktadır.

Yazarın romanlarında işlediği konuları yerleştiği zaman dilimleri de Balkan coğrafyasının önemine yakışır şekilde son derece anlamlıdır. *Arnavutlar Solyotlar* romanının XIX. yüzyılın başı ile sınırlanması XVIII. yüzyıl savaşları ve neticelerinin Balkan cephesinden nelere mâl olduğunu göstermesi, *Gönüllü* romanının XIX. yüzyıl sonu ile sınırlanması ise XX. yüzyıla ne şartlarda girildiğini yani Balkan cephesindeki son durumu göstermesi bakımından ayrıca manidardır.

III.2.3.2. Seyahat Fikri: Gözlem ve Uygulamalar

Yazarın seyahat ve seyyahlık mesleği ile ilgili fikirlerine *Gönüllü* romanında rastlanılmaktadır. Yazar, bu konudaki fikirlerini romandaki Ömer Neşo karakteri üzerinden verir. Buna göre Ömer Neşo'nun seyahatten anladığı şey âdeta cihanı adımlamaktır. İstanbul'a gelen ve kışı salepçilikle geçiren Ömer Neşo'ya göre gerçekleştirdiği bu eylem bir seyahat değildir. Nitekim o, "Bir taraftan Niş'e diğer taraftan İşkodra'ya kadar cihanı gezdim" dediği zaman bu memleketleri karış karış gezmiş, bilmediği bir dağ, bir dere, bir köy, bir çiftlik bırakmamıştır. (s. 20) Gerçek seyahat de karış karış gezilerek ve yol üzerindeki dağ, dere, köy, kasaba ve tüm şehirleri tanıyarak yapılmalıdır.

Ahmet Midhat da Sirkeci'den trene binerek üçüncü günü Paris'e giden bir adamın İstanbul'dan Paris'e kadar yol üzerindeki memleketleri gezmiş, görmüş sayılamayacağını düşünür. Jean Jacques Rousseau'nun tren olmadığı zamanlarda posta arabalarıyla gerçekleştirilen seyahatleri bile seyahatten saymadığından söz eder. Her akşam, bir köyde, bir handa yalnız bir gece geçirmekle o gezilen yerlerin görülmüş olmayacağını iddia ettiğini belirtir. Ahmet Midhat da Rousseau'ya katılır. Rousseau'nun yalnız hayvan üzerinde gerçekleşen seyahate izin verdiğini, asıl seyahat için ise "piyade edilen seyahattir" dediğini belirtir.²⁵⁴ Kendisi de bu fikirde olan Ahmet Midhat Efendi,

²⁵⁴ Jean Jacques Rousseau, 18 Ekim 1808 tarihinde Bağdat'tan 23 Aralık 1808 de vardığı Haleb'e bir seyahat gerçekleştirmiştir. Bu seyahatte de oldukça uzun yürüyüşler gerçekleştirdiğine dair notlar vardır. "Rumeylat mevkiinden hareket ederek, altı buçuk saat güzel bir havada yürüdük." s. 43; "O günkü konak yerimizin Nemrud tepesi olarak adlandırılan yer olacağı söylendiğinden; üç buçuk saat kadar batıya doğru hızlı bir yürüyüşten sonra (...)" s. 32; "Çadırımdan elli-altmış adım ötede başlayarak kuzeydoğuya doğru nehrin kıyısında devam eden seddi yürüdüm." s. 26-27; "Öğleden sonra saat üçte, havanın güzelliğinden istifade ederek bulunduğumuz yere yakın olan küçük gölün kıyısında gezmeye çıktım." s. 25; "Çölün temiz havasından istifade ederek, bu taraflarda oldukça güzel

Ömer Neşo'yu "çarıklarına bindirerek" gezdirmiştir. Bu, Jean Jacques Rousseau'nun kabul edeceği ve onaylayacağı türden bir seyahattir. Bu nedenle Ömer Neşo, Serfiçe'den Kalkandelen'e gidecek birisine duracağı her menzilde birer ikişer ahabap ismi vermekte ve selam göndermektedir. Arnavutlukta "gezginciliği" bu şekilde meslek hâline getirmiş olan çok kimsenin olduğundan da söz eden Ömer Neşo, bu kimselerin de sohbetlerine doyumlamadığını belirtir. (s. 20)

Seyahat tercihini yaya olarak gerçekleştirilen seyahatten yana kullanan yazar, böylece gerek *Gönüllü* gerek *Acâyib-i Âlem* romanlarında türlü vasıtalarla bu görüşünü yinelemiş olur.

III.2.3.3. Coğrafya İle İlgili Unsurlar

Romanlarda daha çok Balkan coğrafyasının topografik özellikleri ve zaman zaman tabiî güzellikleri üzerinde durulmaktadır. Bölgeye hâkim olan sarp dağlar, ovalar, nehirler, zincirleme kayalıklar, engebeler, eğimler, tabiî geçitler, akarsular, vadiler dikkat çekerler. Bunun yanı sıra bölgenin iklimsel özellikleri, bazı bölgelerde hangi hayvanların bulunduğu, tarıma elverişli olmayan araziler gibi konuları kapsayan iklim, hayvan ve ziraat coğrafyasına ait bilgilere de rastlanılır.

Beşerî coğrafya unsurlarına da yer veren Ahmet Midhat, bu konuda nüfussal istatistikî veriler, yerleşme birimleri, siyasî, etnik ve kültürel unsurlar gibi özellikler üzerinde de durur.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin coğrafya konusunda ne kadar geride kaldığını da gerçek bir tarihî vakadan hareketle *Arnavutlar Solyotlar* romanında eleştirir. Buna göre 1770'te Rusya donanması Baltık Denizi'nden çıkar, Sebte Boğazı'ndan geçerek Akdeniz'e iner ve Mora'yı ayaklandırmaya başlar. Rus donanmasının Akdeniz'e inmesi İstanbullular arasında şaşkınlığa neden olur. Bu durum karşısında bir Fransız sefiri, elindeki Avrupa haritasından İstanbullulara Rusların hangi

olan şehrin civarında gezerek eğleniyordum." s. 18; "Çadırımdan çıkarak Ukayl'lar arasında dolaşmak için yürüdüm." s. 45; "Önce batıya, sonra kuzeye yöneldik; inişli-yokuşlu ve taşlık yerlerde dar yollardan gidip üç saat yürüyerek Fırat yakınında bulunan Sâidiyye diye bir yere konduk." s. 73; "Bir saatten fazla süre, Sâhiliyye denilen dağ silsilesi solumuzda olduğu hâlde Fırat kıyısını takip ederek yürüdük." s. 75; "Yedi buçuk saat, soğuk fakat çok güzel bir havada yürüdük. Önce batıya sonra kuzeybatıya doğru yön değiştirdik. Geçtiğimiz yerler oldukça düz ve sağında ve solunda ufak tepeler vardı." s. 79; "Evvelâ kuzeybatıya, sonra tam kuzeye yönelerek sekiz buçuk saat yürüdük. Geçtiğimiz yerler düz ve kuru otlarla kaplı idi." s. 82; "Fırat'ın hemen paralelinde bir istikamette yedi buçuk saat yürüdük. Geçtiğimiz yerler evvelâ düz ve kumlu, sonra alçak, taşlı ve fundalık idi." s. 85; "Önce kuzeybatıya, sonra kuzeye, daha sonra büsbütün batıya dönmek suretiyle yön değiştirerek sekiz saat yürüdük." s. 85. Bazen piyade bazen hayvan üstünde gerçekleştirilen bu yolculuklar, seyyahların pek çok yere, kavme ve âdetlere şahit olmasını sağlamıştır. Alıntılar için bk. Jean Baron Rousseau, *Bağdad'dan Haleb'e Arabistan Seyahati*, (çev. Ali Suad, hzl. Resul Bozyel), Maviyağaç Yay., İstanbul 2006.

denizlerden ne şekilde geçtiğini ve Mora'ya nasıl geldiğini anlatmaya çalışsa da İstanbulluların bunu anlaması hayli güç olur. (s. 12)

Yazarın coğrafya ve harita bilgisinin askerî alanda bir ülkenin menfaatine olacağına işaret ettiği bu durum, gerçekten de yaşanmış ve Rusya'nın Akdeniz'e indirdiği bu donanma, Çeşme'de Osmanlı donanmasını yok etmiştir.²⁵⁵

III.2.3.4. Yer Adları ve Yol Haritası

Yer Adları

Arnavutlar Solyotlar ve *Gönüllü* romanlarının adı romanlarda işlenen konularla örtüşmektedir. Başlık olarak etnik unsurlara gönderme yapan *Arnavutlar ve Solyotlar* romanı, konu bakımından da XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyıl başı bölgede başlayan etnik ayrışmalara gönderme yapmaktadır. *Gönüllü* romanı ise adını, vatan savunması adına savaşa katılan “gönüllü” bir askerden alır.

Her iki romanda da reel mekânlar kullanılmıştır. Bu nedenle yer isimleri de XIX. yüzyıl Osmanlı coğrafyasının Balkan uzantısında varlığını koruyan mekân isimlerdir. Romanlarda Balkan coğrafyasının yeryüzü şekillerini ve siyasî ve askerî olayların yaşandığı mekânları içeren yer adları ağırlıktadır. Bu çerçevede dağ, ova, orman, geçit, nehir, ada, deniz, nahiyeye, köy, kasaba, şehir, bölge isimlerine rastlamak mümkündür: Olimp dağları, Soli dağları, Zalongos Dağları; Yenişehir Ovası; Ramaniçe Ormanı; Parga Geçidi, Preveze Boğazı, Soli Geçidi, Korfu Kanalı; Zagora Nehri, Köstem Nehri, Tuna Nehri; Korfu Adası, Girit Adası, Naksus Adası; Cezâyir-i Bahr-i Sefid, Yunan Denizi, Marmara Denizi; Soli Nahiyesi; Kiyafe Karyesi, Rinas Karyesi, Oretos Karyesi; Tepedelen Kasabası, Kalaba Kasabası, Serfiçe Kasabası; Delvino, Epir, Tırnova, Yenişehir, Teselya, Yanya, Rumeli, Yunanistan gibi.

Romanlarda, Rusya ve Kafkasya'nın aksine yeryüzü şekillerine ait özel isimler az olmakla birlikte kasaba, köy, şehir bölge isimlerinin çoğunlukta olduğu görülür. XIX. yüzyılda Osmanlı ile Yunanistan arasında mücadele alanı ve sebebi olan bu bölgeler ise

²⁵⁵ İbrahim Hakkı Akyol, bu durum için XVIII. yüzyıldaki coğrafya bilgisinin son derece eksik olduğunu, vekiller ve vezirlere varıncaya kadar amiral Spiritov kumandasında bulunan Rus donanmasının Baltık Denizi'nden Boğazları geçerek ve Batı Avrupa'dan dolaşarak Sebte Boğazı'ndan Akdeniz'e girip Osmanlı donanmasını sıkıştıracağını hiç kimsenin havsalasına sığdıramadığını belirtir. Bu konuda Vasıf Efendi tarihine yer verir: "... o vaktin rical ve kibarı bu keyfiyeti mugalataya hamil ve adem-i tasdik ile Petreburg'tan Akdeniz'e Moskolanın donanma ihracını bir veçhile mütalealarına tatbik edemeyip umur-i müstahileden ad ve muaraza edenlerin delâilini mekkâre-i mahz ile ret eylediler nagâh düşmen-i Rusiyab İnebahtı açıklarında nümayan ve sevahilinde bulunan ehl-i İslâme dehşet resan olmalarıyle..."; "...Moskolanın Bahri Sefide donanma ihracını müstahil addedenler gark-i bahr-i şerm ve muarazat-i sabıklarında teçeşşüm ettikleri şiddet leyin ve nerm olup...". Bk. İ. Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 564.

bugün Yunanistan sınırları dâhilindedir. Yer isimleri üzerinden bile bir okuma yapıldığında XIX. yüzyılda el değiştiren mekânlara ve sürece göndermeler dikkat çeker.

Bununla birlikte Balkan Yarımadası, Avrupa ve Anadolu'yu bağlayan bir geçit olması dolayısıyla bu coğrafyanın merkeze alındığı romanlarda yarımadanın içinde kalan yer isimlerinin dışında Batı Avrupa'dan Hindistan'a uzanan yer isimlerine de rastlamak mümkündür. Bunlar çoğunlukta Amerika, Almanya, Avustralya, Berlin, Fransa, Hollanda, İngiltere, Norveç, İtalya, Venedik, Afrika, Hindistan, İran, Suriye'dir.

Yol Haritası

Balkan coğrafyasına ait romanlar seyahat romanları olmadıkları için sınırları önceden çizilmiş, planı yapılmış bir yol haritası bulunmamaktadır. Ancak *Gönüllü* romanında Recep Köso'nun macerasında dikkat çeken yer değişiklikleri şöyle sıralanabilir: Yenişehir – Serfiçe – Kalabaka Kasabası – Tırhala – Serfiçe – Alasonya – Golos – Yenişehir – Tırnova – Milona – Yenişehir.

III.3 AHMET MİTHAT EFENDİ’NİN ROMANLARINDA KARADENİZ ve ÇEVRESİ

III.3.1. Rusya: Hayal Edilen Coğrafya

1882’de yayımlanan *Acâyib-i Âlem* romanı, yazarın algıladığı ve hayal ettiği bir mekân olan Rusya coğrafyasına, kahramanları Suphi ve Hicabi’yi ellerinde haritalarıyla seyahat ettirme hikâyesidir. Yazarın beyanına göre bu yolculuğun iki temel hedefi; Avrupa’ya yakınlığı itibarıyla kuzey ülkelerindeki medeniyetin gelişmesini görmek ve bu coğrafyadaki tabiat şartlarını tanımaktır. Bu iki temel hedefin yanısıra Doğu ile Batı’nın karşılaştırılması üzerine kurulu olan eserdeki coğrafya seçimi, dönemin tarihî olayları dikkate alındığında farklı bir boyut kazanır. XIX. yüzyıl tüm dünyada siyasî, askerî ve tarihî olayların yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. Osmanlı Devleti, dünyadaki konumu ve bünyesinde barındırdığı etnik unsurlar dolayısıyla tüm dikkatleri üzerinde toplar.

Siyasî açıdan bakıldığında XVIII. yüzyılın ikinci yarısında başlayan dağılma, sonraki etkilerini göstermeye devam eder. 1853-54 Kırım savaşı ve 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı XIX. yüzyılın önemli siyasî olayları arasındadır. Balkanlar’da 1875’te başlayan bir buhran yatışmak üzereyken Rusya’nın teşebbüsüyle gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşı bu buhranı alevlendirir. Bu süreçte Balkanlarda, Akdenizde ve Doğuda elden çıkan topraklar; Rumlara Ermenilere, Bulgarlara tanınan imtiyazlar; isyanlar; Rusya’nın Kafkasya ve Balkanlarda izlediği politika ve bunun neticesinde bu bölgelerdeki ilerleyişi, işgalleri gibi pek çok olay yaşanır.

Tüm bunlarla beraber, II. Abdülhamit, Rusya ile Türkiye’nin dünyada iki dost gibi yaşamasını mümkün kılacak bazı faktörlerin mevcut olduğuna inanmıştır. Bu faktörleri açıklamakla beraber, Rus İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasında mevcut umumî ve hususî birtakım benzerlikler gibi Rus halkı ile Osmanlı halkı arasında da bir karakter benzerliğinin varlığına işaret etmiştir.²⁵⁶ Dostluk için elverişli bir zeminin olmasına rağmen, II. Abdülhamit, iki devletin birbirlerini irsî düşman saymalarını Rusya’nın yakın doğudaki ihtirasları ile alakalı görmekte, bu ihtirasların

²⁵⁶ Ortaylı iki ülke arasındaki benzerliği “XVIII. yüzyıldan itibaren, Rusya tarihi Türkiye’siz, Türkiye tarihi Rusya’sız düşünülemez” ifadeleriyle dile getirir. Bk. İlber Ortaylı, “18. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, *Makaleler I*, Turhan Yay., Ankara 2000, s. 378.

Çar I. Aleksandr tarafından program hâline getirilip, ondan sonra gelen Rus Çarlarınınca da inat ve ısrarla takip edilmiş olduğunu belirtmektedir.²⁵⁷

XIX. yüzyıl ortalarında yaşanan tüm bu olaylar, bu dönemdeki Osmanlı Rus ilişkilerinin hassasiyetini göstermektedir. Rusya ve Avrupa'nın arzuları ve imparatorluk üstündeki tehdidin giderek artması yazarı, kuzeydeki Rus coğrafyasına yönlendirir. Böylece yazarın bakışını yönelttiği Rusya coğrafyası, savunacağı veya eleştireceği bazı fikirlere hem tarihî hem coğrafi açıdan zemin oluşturur.

III.3.1.1. Fizikî Coğrafyaya Has Unsurlar

Ahmet Midhat Efendi, seyahat sırasında gidilen bölgelerin coğrafi konumları, enlem ve boylamları, güneş ışınlarının düşme açıları, sıcaklığın dağılışı, gece ile gündüz arasındaki zaman farkı, güneşin doğma ve batma saatleri, yerleşme ve tarım faaliyetlerinin sınırı, bitki çeşitliliği, toprak çeşidi ve tarım ürünlerinden bahsetmektedir. Bir anlamda *Acâyib-i Âlem*'i coğrafi bilgi üzerine kuran yazar, bazı bilgilerin içini de savunduğu birtakım fikirlerle doldurur. Böylece metindeki coğrafya, yazarın fikirlerini uyguladığı bir alan hâline gelir. Belli coğrafi mekânlara belli görüşleri yerleştiren yazar, bir taraftan da roman aracılığıyla okurda, coğrafya bilimine karşı bir duyarlılık kazandırmak ister. Bu hassasiyetin bir yönü de tabiata özgü doğal unsurlara yer vermekten geçmektedir.

III.3.1.1.1. Coğrafi Konum

Coğrafi konum, herhangi bir yerin dünya üzerinde bulunduğu alandır. Kıtalar, ülkeler buldukları coğrafi konum itibarıyla bir takım avantaj ya dezavantajlara sahiptirler. Bu durumda avantajlı olan taraf coğrafyanın kendisine sunduğu imkânları sonuna kadar kullanmakta dezavantajlı taraf ise insan gücüyle tabiat şartlarına karşı koymaya çalışmaktadır. Ahmet Midhat, romandaki şehir ya da bölgelerin coğrafi konumlarını verirken matematiksel bilgiden ziyade bahsettiği bölgeyi, küçük ölçekte etrafında bulunan diğer tabii unsurlar içindeki yerini tespit etmek suretiyle tanımlamaya

²⁵⁷ “Rusya'nın yakın doğuda siyasi programı” diye vasıflandırdığı bu programda, II. Abdülhamit, şu amaçları görmektedir: Balkan devletlerine Rus sevgisi aşlamak; Sırbistan, Bosna-Hersek, Karadağ, Hırvatya ve Dalmaçya'da Slav halkı arasında birliği hedef tutan harpçi bir zihniyet yaratmak ve böylece bir Yugoslav Krallığı meydana getirmek; bundan sonra Balkan devletleri Rusya'nın müttefiki olarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na, doğu yolunu kapayacaklar ve Türkiye aleyhindeki hareketleriyle de Pan İslavcılığı Boğazlara kadar ulaştıracaklardır. Bu hususta da Bulgarlar öncü vazifesini göreceklerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, C. 8, TTK Yay., Ankara 1962. Bu program aynı zamanda Doğu sorunu olarak da bilinmektedir. Çar Aleksandr 1815 Viyana Kongresi'nde, Türklere karşı takip ettikleri politikanın adını “Şark Meselesi” olarak koymuştur. Bk. Nuri Köstüklü, “Yakınçağın Başından Günümüze Ortadoğu Ülkelerinin Anadolu'ya Yönelik Politikaları”, *Türk Kültürü*, C. 29, S. 336 (Nisan 1991), s. 221.

çalışır. Bunu yaparken coğrafi konumun sağladığı imkân ve imkânsızlıklardan yahut sağladığı işlevsel yönden söz etmez. Yerlerin dağlık, alçak, yüksek, tepelik bölgeler oluşu gibi birtakım jeomorfolojik özelliklerinden yararlanır. Bu çerçevede metinde coğrafi konumları verilen bölgeler fazla olmamakla birlikte bazı yerler üzerinde ayrıntıyla durulmuş ve İstanbul’la mukayeseler yapılmıştır.

Odesa, yamaçta, yüksek bir set üzerine kurulmuştur. Bu açıdan İstanbul’un Büyük Dere’sinden çok Beyoğlu’na benzemektedir. Sahil bakımından ise Galata sahiliyle de ilgisi yoktur. (s. 73) Balta kasabası ise Podolya sancağının merkezi olarak Kadinya isminde küçük bir nehir üzerine inşa edilmiştir. (s. 75) Nikolayev şehri, Buğ ve İngul nehirleri üzerine kurulmuş, sağlam bir şehirdir. (s. 92) Elizabethgrad, küçük bir kasaba olmakla beraber o da Nikolayev gibi zemini sağlamlaştırılmış bir mevkide kurulmuştur, özellikle süvari mevki olduğu için, burada Rusya’nın birkaç alay süvarisi bulunmaktadır. (s. 95) Kremençug kasabası, Dinyepr üzerinde kurulmuştur. (s. 102) Tula şehri ise Upa nehri üzerindedir. (s. 127) Bu şehirler ya da kasabalar daha çok suya yakın bir mevkide kurulmuş olmalarıyla dikkat çekerler. Medeniyetlerin oluşumunda önemli bir rol oynayan ve bahsi geçen “su” ise Karadeniz çevresindeki nehirler olup döküldükleri yer de yine Karadeniz’dir. Kotlin Adası’nın da konumu belirlenmeye çalışılır. Kotlin Adası, Neva Nehri’nin döküldüğü yerin karşısında olup Petersburg’un kilidi konumundadır. Bu açıdan Gelibolu karşısındaki Bozcaada’ya benzer ancak işlevsel açıdan daha önemli bir üst durumundadır. Romanda sadece konumu belirlenmeye çalışılan Kotlin Adası’nın, şehrin jeostratejik ve jeopolitik yapısına olan tesiri üzerinde durulur. (s. 237)

Rusya Devleti, “küre-i arz”ın yedi kısmından birine sahip geniş bir devlettir. Başkenti Moskova’dır. (s. 131) Petersburg’un ise uzunluğu dokuz ve ekvatora olan uzaklığı sekiz veya dokuz kilometre olarak hesaplanmıştır. Eğer üç kilometrenin bir saat olduğu kabul edilirse şehrin uzunluğunun saat cinsinden üç saate yakın bir mesafeye ulaştığı görülür. Düz bir zemin üzerinde bulunan Petersburg şehrinin, bağlı olduğu başlıca caddeler ve nehirler bahsedilen mesafeyi ve genişliği göstermeleri bakımından önemlidirler. (s. 164)

Petersburg’da kış mevsiminde (mevsim-i şitâ) en uzun gece (şeb-i yelda) on dokuz saatken yaz mevsiminde de en uzun gün on dokuz saattir. (s. 165) Petersburg, kışları eğer dumanlı ve kapalı olursa gündüzleri gece gibi karanlık olmakta yazları ise havanın açık olması durumuna göre devamlı gündüz yaşanmaktadır. Yazın ay (küre-i

kamer) on sekiz buçuk saat batmaz. Güneş doğmadan önce ve güneş battıktan sonra üç saat kadar alaca bir karanlık yaşanır. Güneş battıktan sonra yaşanan alaca karanlık süresinde ise doğu tarafında şafağın ilk ışıklarının sönmeye başladığı görülür. Bu durumda gece gündüz birbirine karışır. (s. 165-166) 59. derecede bulunan Petersburg'da bir gün yirmi dört saati geçer. Daha yukarılardaki kuzey bölgeleri ise gece karanlığından mahrum kalmaktadır. (s. 242)

Kuzeyde bulunan Soroka Kasabası 65. derece-i arz-ı şimâlidir ve alaturka saatle gecenin ikisinde bile güneşin henüz batmadığı görülür. (s. 253) Güneş, saat on ikide ufka en yakın konumdadır. Yirmi dört saat boyunca ufkun etrafını dolaşırken akşamüstü batı tarafından ufka en yakın yerde olduğu görülür, gece ise on iki saat boyunca doğuya doğru yükselir ve ufkun yarıçapını dolaşarak yüksek bir mevkiye yerleşir, sonra yine alçalmaya başlar, akşam saat on ikide tekrar mağrip hizasına gelerek ufka yaklaşır. (s. 254)

Ahmet Midhat, kuzey bölgesine dair fizikî bilgiler vermenin yanında yer yer kutuplar arası karşılaştırmalar yaparak güney kutbu ile ilgili de bilgilerini okurla paylaşır. Böylece hem okurun dikkati uyanık kalmakta hem de tabiatın "acayıplikleri"nin bölgeler, kıtalar ve kutuplar arası farklılıklar içerdiği anlatılmaktadır. Buna göre 65. derece-i arz-i şimâlide durum böyleyken güney kutbunda ise aksi bir durum söz konusudur. Martın dokuzunda kuzey kutbunda (aktâr-ı şimâliyye) altı ay boyunca güneş, güney kutbunda (aktâr-ı cenûbiyye) ise altı ay boyunca ay (kurs-ı kamer) görülemez. (s. 254)

Kutup noktalarında ise fark yoktur. Miss Haft'ın okuduğu seyahatnamelerde ilgisini çeken şey gece veya gündüzün birkaç dakikadan ibaret olmasıdır. En kısa gecelerde akşam olup güneş battıktan birkaç dakika sonra hava tekrar aydınlanmaya başlar. Günlerin kısa olduğu zamanlarda ise ay (kurs-ı kamer) doğudan görünür görünmez batmaya böylece sabah olmadan akşam olmaya başlar. (s. 255)

Bu tür koordinat sistemi ve gece-gündüz dönüşümü gibi fizikî unsurların yanında bir yön belirleme çabası da romanda dikkat çeken unsurlardandır. Yön tayini, her devirde insanlık için önemli olmuştur ve eskiden beri yön tayininde en başta gelen unsur da elbette güneştir. İnsanlar güneşin doğduğu tarafa dönerek diğer yönleri buna göre belirlemişlerdir. Yön tayininde güneşi esas alan ve bir ritüeli tekrar eden Suphi'ye göre şark ve garp, güneşin bize doğuyor ve batıyor gibi görüldüğü iki karşılıklı

noktadır. Bunlar dünyanın güneş etrafındaki senelik hareketi gereğince birbirlerine yaklaşıp yaklaşıp bir noktadan ibaret kaldığı zaman kuzey, güney, doğu ve batı olmak üzere dört aslî nokta üç noktadan ibaret kalır. Hicabi ise noktaların ikiye indiğinden söz eder. Kendileri kuzey noktasında bulduklarına göre güney alt taraflarında kalmaktadır. Bu durumda iki yön vardır. Suphi düşündükçe noktaların bire ineceğini söyler. Gökyüzünde yön belirten yalnız bir nokta vardır o da doğuyu ve batıyı gösteren güneşin doğduğu yerdir: “Gökyüzünde irae-i semt eden yalnız bir nokta bulunup o da şark garbı iş’âr eyleyen matladan ibarettir.” (s. 255)

Soroka, kutup noktasından yirmi beş derece uzakken (s. 256) Morjoveç Adası Kuzey Buz Denizi’nin kuzey taraflarında ve Mezen Körfezi’nin karşısında küçük bir adadan meydana gelmektedir. (s. 259)

Seyyahların yaklaşık iki hafta kaldıkları ve 69. arz-ı şimâlîde bulunan Kalguyev Adası ise Kuzey Buz Denizi’nin dışındaki Çoçskaya Körfezi’nin karşısında bulunmaktadır. (s. 259) Ada, Rusya’nın kuzey sahillerine en yakın olan adasıdır. Kanin Adası’na 90 mil mesafededir. Uzunluğu ve genişliği 65 km kadardır. Adanın ortası dağlık, kenarları ise ovalıktır. Dağlardan dört nehir çıkmakta olup bunlar sahile doğru akmaktadırlar. Bunlardan ikisi oldukça büyük nehirlerdir ve bu nedenle içlerinde seyahat etmek mümkündür. Bu nehirler ada üzerinde göller ve bataklıklar meydana getirmişlerdir. Adanın arazisi üzerinde verimsiz ağaçlar ve ufak çalılıklar vardır. (s. 272)

Romanda, doğaya ait bir diğer unsur, kuzey kutbuna yakın bölgelerde ve uzun gecelerde görülen fecr-i şimâlî ışığıdır. Miss Haft, fecr-i şimâlîyi İngiltere’de birkaç defa görmüştür, yani bu konuda bir deneyime sahiptir. Miss Haft’ın kuzey kızılığını İngiltere’de görmesi normaldir, çünkü İngiltere, Rusya ile aynı enlem kuşağı üzerinde yer almaktadır ve benzer özellikleri göstermektedirler. Suphi de bir kez İstanbul’da kuzey taraflarında bir kızılık görmüşse de bu İngiltere ve Rusya’dakine benzemez, Samoyedlerle Laponların anlattıkları kızılık ise seyyahların gördüklerinden çok daha farklıdır. Seyyahlar, bu doğa olayına dair edindikleri bilgiyi seyahat defterlerine kaydetmenin yanısıra kendileri de bizzat bu olaya şahit olurlar. Kuzey kızılığının ilk ortaya çıkışı bir sabah doğu tarafından hafif bir ağarmayla başlar. İstanbul’da güneş doğacağı zaman ortaya çıkan ışık yerine kırmızı bir mehtap yanmaya başlamış, ışığın rengi gitgide kızılaşmıştır. Işık ufukta yükselirken âdeta kırmızı bir güneş görünümü kazanır, ancak bu kırmızı güneş bir türlü doğmaz. Işığın aralarındaki kırmızı ve parlak

ışıklar birer sütun hâlini alarak birkaç saat sonra parlaklık yerini karanlığa bırakır. (s. 279)

Romanda belirli bölgelerin coğrafi konumlarının yanında seyyahların kendi konumlarını bildirmeleri de önemli bir unsur olarak dikkat çeker. Seyyahlar Uranüs vapurunda Paris meridyeninden 24 derece doğu tarafında buldukları zaman İsveç kıtası hizasından Londra'ya doğru yol almış olurlar. Bu şekilde yola devam edildiğinde ise Kuzey Amerika'ya kadar gidilebileceği fikrinden söz edilir. Ancak onlar Atlas Denizi'ne gitmeye karar verirler. (s. 299)

Bununla birlikte en ilkel yöntemlerden olan gök cisimlerinin konumuna göre yerlerini tespit ederler. Doğu, batı, kuzey ve güneyin güneşe göre belirlenip tek bir noktaya indirgenmesi gibi bu durumda da “yıldızlı gökyüzü” onların haritası olur. İlk görülen kuzey yıldızından gemilerinin 75. kuzey derecesinde olduğunu ve bu durumda Paris meridyeninin beş derece batısında bulduklarını anlarlar. (s. 299-300)

Ahmet Midhat Efendi, romanda tabii coğrafyaya özgü unsurlarla ilgili olarak kendi buldukları coğrafi konum, şehirlerin ve bölgelerin konumları, ayın ve güneşin ufuktaki konumu, birtakım doğa olayları, hava durumu, ayın şekli, gece-gündüz olayı, saat farkları gibi konular üzerinde durmuş, coğrafi bilgiyi romana taşımıştır. Coğrafi bilginin metinselleşme sürecine denk gelen bu durumda metnin de mekânsal bir boyut kazandığı dikkati çeker. Romanda verilen matematiksel bilgiler yazarın *Fünûn'ı Coğrafiyye*'de savunduğu fikirleriyle de örtüşmektedir. Ona göre dünya üzerinde bir noktanın adını İstanbul veya Petersburg olarak belirleyip o şekilde kullanmak yerine “arz” ve “tûl” derecesine göre belirlemek daha doğrudur. Bu durumda “Rusya'nın şimâl taraflarında...” ifadesinden ziyade “yetmiş derece arz-ı şimâlîde” ifadesinin kullanılması gerektiğini belirtir. Buna göre gece ve gündüzün üç ay sürdüğü yolundaki coğrafi bir bilgi, yetmiş derece arz-ı şimâlîye tesadüf eden Amerika ve Sibirya gibi bölgeler için de geçerli olacaktır. *Acâyib-i Âlem*'de her iki tarife de yer veren gerektiğinde kuzey bölgeleri diyen gerektiğinde derecelerden söz eden yazar, şehirlerin, kasabaların üzerinde kuruldukları setler ve nehirlerden, Petersburg, Soroka ve Kalguyev Adası'nın kaçınıcı derecede bulunduğundan, Londra'ya giderken Paris meridyenine göre kendilerinin kaçınıcı derecede olduklarından söz ederek çeşitli bölgelerin dünya üzerindeki konumlarını vermeye çalışır. Böylece buralarda görülen özelliklerin aynı derecelerde ve enlem kuşağında görülmesi de muhtemel olmaktadır. Burada konumları verilmeye çalışılan yerlerin -Kotlin Adası hariç- konumsal açıdan *jeopolitik* ve

jeostratejik yönü üzerinde durulmaz. Daha çok kültür ve medeniyet bağlamında Rusya'nın Avrupa ve Asya coğrafyasına yakın oluşu, Osmanlı'nın ise komşusu olması vurgusu hâkimdir. Bu kısımlarda coğrafyanın kendisine sunduğu imkânlardan ötürü önem arzeden yer ise Osmanlı ülkesi olarak dikkat çekmektedir.

III.3.1.1.2. İklim ve Bitki Örtüsü

İnsanın yaşantı ve etkinlikleri üzerinde rol oynayan en önemli coğrafi etkenlerden biri “iklim”dir. İklim, toplumların karakteri ve davranışı, sosyal, siyasî ve dinsel yapısı, medeniyet tipi ve derecesi üzerinde etkili olmakla birlikte, iklimin yansımaları ve eksenlerin yönü bakımından kıtalar arasında bulunan farklar da tarımsal faaliyetleri, ekonomi tipini, barınma, ısınma ve yiyecek tarzını ve bu pratiklerin diğer kıtalara, toplumlara yayılışını etkilemesi bakımından ayrıca önemlidir. Diamond ve Nisbett'in de bahsettiği gibi dünyanın farklı yanlarına maruz kalan insanların tarihî yazgıları üzerinde iklimin ve eksenlerin önemli bir tesiri vardır. Toplumlar, tarihsel alinyazıları üzerinde etkili olan iklim ve bitki örtüsüne bağımlı olmakla birlikte tabiatla girdiği mücadele sonucunda çevresine ve doğaya şekil verebilmektedir. Böyle bir mücadele sonucunda coğrafi unsurlar kimi zaman insan eliyle şekillenmekte kimi zaman da tahrip olmaktadır.

Ahmet Midhat da *Acâyib-i Âlem*'de tabiatın insana sunduğu koşullardan, tabiatın zorlamalarına göre gelişen yaşamsal pratiklerden, mevsimlerden, seyahate uygun olan mevsim koşullarından, bitki türlerinden, ani hava değişimlerinden, iklimin insan fizyolojisi üzerindeki tesirinden söz etmekte ve yer yer kuzey-güney eksenindeki yarımküre farklarına değinmektedir. Bu bağlamda yazar, daha çok iklimik bölgelerle ilgili ifadeler yer verir. Çöller, yağışlı bölgeler, soğuk bölgeler, sıcak bölgeler ve ılıman bölgeleri çağrıştıran ifadeler dikkat çeker. Bu bölgeler Rusya çölleri, memâlik-i hârre, memâlik-i müncevide, memâlik-i mutedile ve mamure şeklinde tanımlanır.

Romanda kuzey bölgelerinin iklim koşulları okurun da dikkatini uyanık tutmak üzere bir “acayip”lik silsilesi olarak sunulmuştur. Tabiatın sert koşulları kuzeyde insanların yaşamasına imkân vermemektedir. Soğuk iklim dolayısıyla taşların, ağaçların bile yok olması beklenirken Allah'ın insanlara verdiği akıl sayesinde tabiatla mücadele eden insan buralarda yaşamayı başarmaktadır. Sıcak memleketlerde elbiseye ve barınacak yere ihtiyacı olmayan insan, doğal besinlerle karnını doyurabilirken, buzdan memleketlerde ise her şeye ihtiyacı olan insanların yaşam koşulları dikkat çekicidir.

Kuzey-güney kutuplarında durum böyleyken Hicabi'ye göre "vatanımız cennet gibi lâtif"tir. (s. 35-36) Gerçekten de 36°-42° Kuzey paralelleri ile 26°-45° Doğu meridyenleri arasında yer alan, güneş ışınlarının hiçbir zaman dik açıyla gelmediği İmparatorluğun Anadolu coğrafyası, orta kuşakta yer almakta, mevsimler belirgin olarak görülmektedir. Bu durum iklim ve bitki örtüsü çeşitliliğinin sağladığı avantaj bakımından verimli topraklara da işaret etmektedir.

İklimin sağladığı avantajlar daha çok Odesa'daki Bahçıvan Mektebi'nde söz konusu edilir. Mektepte ürünlerin görülebilmesi için mevsim henüz uygun değildir. Ancak bahçede kış mevsiminde soba ile meyve ve sebze yetiştirmek için seralar bulunur. Seralarda bahar mevsiminde tarlalara fidelenmek için sıcak yastıklarda yetiştirilen bitkiler vardır. (s. 67)

Her ne kadar bölge halkını kendi bildiği ürünlerden başkasını yetiştirmeye teşvik etmek güç olsa da mektep öğretmenlerinin söylediğine göre Odesa'da mevcut olmayan pek çok ürün bu bahçede Odesa'nın havasına alıştırmakta, patlıcanın moru, siyahı, beyazı, yuvarlağı, yarı uzun ve uzun olmak üzere sekiz on çeşidi, lahananın güdüğü, kırmızısı, beyazı, siyahı olmak üzere elli çeşidi yetiştirilmektedir. (s. 67)

Sebzelerin evcilleştirilmesine karşılık gelen bu dikkatler ilginçtir. Toprağın, coğrafyanın toplumlara sağladığı avantajlara ek olarak ilerleyen teknoloji ve insan çabasına da vurgu yapılırken bir taraftan da ürünlerin genetiğiyle oynayarak onları daha faydalı ve çeşitli hâle getirmek mümkündür. Yani insanoğlu tabiatla girdiği mücadele sonucunda coğrafyanın sağladığı olumsuz koşulları yenerek imkânsız imkânlı hâle getirebilir. Burada ılıman iklimle soğuk iklim arasındaki fark da vurgulanmakta bunun toplumsal pratiklere nasıl yansıdığı konusu ürün yetiştiriciliği bağlamında işlenmektedir.

İklimin elverişliliği konusunda bir mukayese daha yapan mektep öğretmenine göre Mısır ve Akdeniz'de Ocak-Şubat aylarında taze bakla ve patlıcan yetişmekteyken Odesa toprakları bu mevsimde don olduğu için bu ürünleri burada yetiştirmek mümkün değildir. Kendi bahçıvanlarının tembelliğinden şikâyet eden öğretmen, iklimin sağladığı avantajları kullanarak turfanda meyve ve sebze yetiştiren Osmanlı bahçıvanlarının hakkıyla çalışmaları durumunda senede çok az ürün karşılığında Odesa'dan birkaç bin

ruble kazanabileceklerini düşünür.²⁵⁸ Bu açıdan Osmanlı bahçıvanlarının tembel oldukları vurgusu yapılır. (s. 68)

Ahmet Midhat, Odesa'dan birine bunu söyleterek eleştirinin etkisini artırırken Suphi aracılığıyla da pazarcılık işlerindeki aracılar üzerinden sistemi eleştirir. Buna göre Osmanlı bahçıvanları tembel değildir. Ürün fiyatları çok düşük olduğu için bahçıvanlar zarar görmekte ve nakil ücretlerini bile çıkaramamaktadırlar. (s. 68)

İklimin bitki çeşitleri ve toprak verimi üzerindeki etkisi İstanbul-Odesa mukayesesi ile verilir. Mart ayında Odesa'da insanın burnunu sızlatan bir soğuk varken İstanbul'a âdeta bahar gelir. Odesa'nın iklim koşulları dolayısıyla Suphi'nin görmek istediği bitki türleri de doğal olarak bu ayda burada henüz yeşermemiştir. (s. 72) Odesa'da durum böyleyken daha kuzeylere doğru yol alındıkça iklimin sertliği ve toprağın verimsizliğine olan vurgu artar. Seyyahların Balta'dan Elizabethgrad'a doğru yolculukları sırasında, vagonun dışarı bakan prensesin, bölgenin coğrafyası ile ilgili kırlarda henüz bir kıpırdanma olmadığı, bölgede yaz mevsiminde de bir letafet bulunmadığı ve bir çöl iklimi yaşandığı yolundaki sözleri dikkat çeker. (s. 87)

Petersburg'da bahar mevsimi hemen hemen yok gibidir. Sıcaklarda insanlar sayfiyelerine çekilirler. En fakir insanın bile bir sayfiyesi vardır. (s. 171) Bu örnek, coğrafi koşulların özellikle de iklimin insanların gündelik pratiklerine olan etkisini ve toplumsal olarak ortak bir alışkanlıklar bütünü kazanmalarını ve bunu kültürün bir parçası hâline getirmelerini göstermesi açısından önemlidir. Doğasına Ladoga gölü, Büyük Neva, Küçük Neva, Nevaka nehirleri, Finlandiya Körfezi ve Kronştadt Koyu hâkim (s. 174) olan ve yazları bu denli sıcak ve sükûnetle geçen Petersburg'un en neşeli zamanı ise kış mevsimidir.

İklimin insan fizyolojisi üzerindeki tesirine dikkat çeken yazar, Petersburg'daki yaz sarayı bahçesinde baharın her türlü renklerinin görülebileceğini belirtmekle beraber, kendilerini yaz kış binaların içinde sıcaktan ve soğuktan koruyan kadınların beyaz tenli oluşlarına ve bu beyazlığın hiçbir memleketin kadınlarıyla kıyaslanamayacağına vurgu yapar. (s. 221)

Romanda iklimin yaşam şekli, kılık kıyafet üzerindeki tesiri de vurgulanır. Memâlik-i müncevideye gidilirken bölgenin iklim koşullarına uygun kıyafetler seçilir.

²⁵⁸ Ahmet Midhat Efendi bu fikrini 1890'da yayımladığı *Müşahedat* romanında gerçekleştirir. Romanda ticaret ehli Hacı Seyit Mehmet Numan'ın ticaret yaptığı yerlerden birisi Rusya'dır ve buraya gönderilen sebze, meyve, çiçek, pirinç gibi maddeler Odesa ve Varna limanlarından Rusya'ya içlerine ulaştırılmaktadır.

Bunun için Miss Haft'ın tavsiyeleriyle fanilalar, kürkler, kalın çoraplar, eldivenler, post kalpaklar, boyun sargıları, vücudu kapatacak sağlam kıyafetler, gözleri şiddetli rüzgârdan koruyacak gözlükler alınır. Bölgede buzlar Mayıs sonunda çözülmektedir. Bu nedenle birkaç aydan ibaret olan yazı da çok şiddetli geçer. Yaz mevsiminde eğer poyraz rüzgârı da kesilirse bölgede âdeta Hindistan sıcakları yaşanır. Bu nedenle birkaç parça da keten kıyafet alınır. (s. 239)

Bununla birlikte kuzey bölgelerinde ihtiyaç duyacakları çadırı alırken malzeme seçimini de bu bölgenin iklim özelliklerine göre yapmışlardır. Çadır, kuvvetli yelken bezinden yapılmıştır. Bu muşambanın üzeri Rus derisi, altı ise bir tür Rus abası ile kaplanmıştır. Böylece gerektiğinde hava almalarını sağlayacak, gerektiğinde ise yağmur sularından ve her türlü soğuktan koruyacaktır. (s. 240-241)

Memalik-i münce midede ani hava değişiklikleri seyyahların dikkatini çeker. Bir gömlekle ter içinde kalan bir kimse birden koyun derilerine sarılmak mecburiyeti hisseder. Bu nedenle elbiselerini ve yataklarını da sıcaklık ve soğukluk için ikişer takım olarak hazırlarlar. (s. 240-241) Kuzeye seyahat sırasında da on üç saat kadar bir sürede yaz ve kış olmak üzere devamlı olarak hava değişimi yaşanmıştır. Böylece ani hava değişimleri konusunda Miss Haft'ın okuduğu kitaplardan edindiği bilgiler de tecrübe edilmiş, kıyafet ve kullanılacak eşyalarla malzemeler buna göre seçilmiştir. (s. 261)

Bir anda yazdan kışa, kıştan yaza geçmek gibi ani hava değişimlerinin yaşanması ürünlerin yetişmesi üzerinde de etkili olmaktadır. Kuzey yolculuğundaki gemici, havanın birden açıp sığının bastırması üzerine ekinlerin boy vermelerinin gözle görülür bir seviyeye ulaştığından söz eder. Buna göre yarım saatte dikilen bir buğday veya arpa fidanı, yarım parmak büyüebilmektedir. Suphi'ye göre ise yaz mevsimin iki ay yaşandığı bu yerde bu durum acayip karşılanmamalıdır. Neticede insanlar bu iki ay içinde ekim işini tamamlayıp, mahsul olduktan sonra da ambarlara koymaktadırlar. Suphi, kendi bahçesindeki gözlemlerine dayanarak İstanbul'da da kuvvetli ve gübreli bir yerde salatalığın göze görülecek bir şekilde büyüdüğünden söz eder. (s. 261)

Kuzeyde bitkilerin büyümesinin bir nedeni de havanın pek kararmamasıdır. İstanbul'da gün ışığı ortalama altı saattir. Onun da bir kısmı gecenin serinliğiyle geçer. "bizim taraflarda" diyerek kastettiği İstanbul'un bulunduğu enlem ve boylamda, bitki yetiştirmek için yirmi dört saatin altı saati, kuzey kutup bölgelerinde ise tamamı işe

yaramaktadır. Bu nedenle “bizim taraflarda” yüz saatte yetişen bitkiler burada yirmi saatte yetişmektedirler. (s. 262)

Gemicini verdiği bilgiye göre kuzey bölgelerinde lale, sümbül gibi soğandan yetişen çiçekler dikildikten beş altı saat sonra gözle görülür bir şekilde büyür. Yirmi dört saatte ise büyüme oranı dört parmağı geçmekte olup çiçek açmak üzereyken gonca hâlini alıp, renklenir. Güneş ışığının etkisi ağaçlar üzerinde kendisini daha fazla göstermektedir. (s. 262) Mevsimine göre tomurcuklanmış bir ağacın altında uyuyan bir çoban, üç dört saat sonra ağacı baharla süslenmiş bir vaziyette bulur. (s. 263)

Bununla birlikte Suphi, güneşin tesiriyle sıcak memleketlerin bazı bölgelerinde senede bir bazı bölgelerinde ise üç defa olmak üzere mahsul yetiştirdiğinden söz eder. Miss Haft’ın okuduğu seyahat kitaplarında yazılana göre bitkilerin büyümesi sadece güneşle ilgili değildir. Hindistan taraflarında da aşırı sıcaklar vardır ancak o bölgede bitkiler kuzeydekine yakın bir hızla büyümezler. Kuzey taraflarında kışların şiddetli geçmesi ve karın uzun süre toprakta kalması bitkilerin yetişmesinde etkili olmaktadır. Dolayısıyla kutup iklimi de kendi içinde çeşitlilik gösterir. (s. 262-263)

Yazar, Suphi aracılığıyla kuzey yolculuğu sırasında görülen sıcaktan soğuğa soğuktan sığağa geçişlilik, kar, yağmur gibi olayların bir derece “bizim” İstanbul’un Mart ayını anımsattığından söz eder. İstanbul’da Mart ayında sulu sepken kar yağması ve birden güneşin açması gibi günde beş altı kez görülen değişiklikler seyrek olarak görülmektedir. Kuzey taraflarındaki bu değişikliklerin görülme süresi ise Temmuz-Ocak ve Ocak-Temmuz olmak üzere altı yedi aylık bir zaman dilimidir. (s. 264)

Bununla birlikte bitkilerin cinsinin de büyümeleri üzerinde etkili olduğundan söz edilir. Soğuk memleketlerde sıcak memleketlere ait olan bazı bitki tohumlarının, Hindistan sığağı gibi en sıcak zamanlarda bile filizlenmediğinden bahsedilir. Bu da kuzeyde görülen sığağın ekvatorun altında görülen sıcakla aynı olmamasından kaynaklanmaktadır. (s. 264)

III.3.1.1.3. Topografya

Romanda topografyaya ait unsurlar çok fazla olmamakla birlikte genellikle kasabaların kurulduğu bölgelerdeki yükselti dikkat çeker. Dağ, tepe gibi unsurlardan ziyade nehir, göl, ada, bataklık, körfez, deniz dikkati çeken unsurlar olarak yer alırlar. Bu anlamda Odesa’daki yamaçlıktan, Balta, Nikolayev, Kremençug, Tula kasabalarının nehir üzerindeki yükseltilerinden söz etmek mümkündür.

Petersburg bir bataklık üzerine kurulmuştur, bu nedenle şehirde düz bir görüntü vardır. Suphi'nin de naklettiğine göre Petersburg, “kutb-ı şimâlîye” yakın olmakla beraber topografya bakımından düz bir sahrada bulunmaktadır ve deniz seviyesinden “sath-ı derya” olan yüksekliği sadece on altı metredir. Yine Petersburg’a hâkim olan nehirler, körfezler dikkat çeker.

Romanda daha çok Dvina Nehri, Kadinya Nehri, Buğ Ve İngul Nehirleri Dinyepr Nehri, Dinyestr Nehri, Upa Nehri, Finlandiya Körfezi, Karadeniz, Onega Gölü, Ladoga Gölü, Mezen Körfezi, Nij Burnu, Vig Gölü, Baltık Denizi, Kuzey Buz Denizi, Çoçskaya Körfezi, Svir Nehri, Rusya Çölleri, Solovyetski Adaları, Kotlin Adası, Morjoveç, Kanin, Kalguyev Ve Novaya Zemlya Adaları zikredilir.

Kalguyev Adası'nın ortası dağlık, kenarları ise ovalıktır. Dağlardan dört nehir çıkmakta olup bunlar sahile doğru akmaktadırlar. Bunlardan ikisi oldukça büyük nehirlerdir ve bu nedenle içlerinde seyahat etmek mümkündür. Bununla birlikte bu nehirler ada üzerinde göller ve bataklıklar meydana getirmişlerdir. (s. 272)

III.3.1.2. Beşerî Unsurlar

Beşerî coğrafya, insan/toplum ve doğal çevre arasındaki karşılıklı etkileşimi ve ilişkileri inceler. Bu çerçevede nüfus gibi demografik özellikler, kırsal ve şehrsel yerleşmeler, siyasal coğrafya, tarihî ve etnik coğrafyayı beşerî coğrafyaya dâhil etmek mümkündür. Beşerî coğrafya insanın coğrafi yeryüzünde yapmakta olduğu ekonomik, sosyal, kültürel, politik faaliyetler ve bunların sonucu olan insan eserlerinin, doğal çevre faktörleri ve insanın tekniği-ilmi ve becerisi ile olan bağlantısını araştırmaktadır.²⁵⁹

III.3.1.2.1 Nüfus

Yeryüzünde bölgesel farklı görünüşlerin ortaya çıkmasına neden olan elemanların başında insan toplulukları gelmektedir. Bu çerçevede P. Vidal de la Blache'ın “insan bütün coğrafyanın esasını oluşturur” ifadesi, coğrafyanın esasını da bir cümleyle özetlemektedir.²⁶⁰ Nüfus ve çevre arasındaki ilişkileri inceleyen, nüfusun yeryüzündeki dağılışı düzenini belirleyen nüfus coğrafyası, beşerî coğrafyanın inceleme alanlarından birisidir. Ahmet Midhat eserinde, sınırlı da olsa nüfussal istatistikî verileri kullanmıştır. Güzergâhında bulunan bazı köy, kasaba ve şehirlerin nüfusları hakkında

²⁵⁹ Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, s. 129.

²⁶⁰ Tümertekin, N. Özgüç, *Beşerî Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 173.

bilgiler vermiş, Suphi aracılığıyla nüfus için önemli bir sorun teşkil eden göç konusunda fikirlerini dile getirmiştir.

Moskova'ya gidilirken uğranılmayan ve dikkate değer bir yeri olmadığı düşünülen Tiraspo kasabası altı bin nüfusludur. (s. 75) Trenle geçilen Balta kasabasının nüfusu on beş bindir. (s. 75) Elizabethgrad'ın nüfusu on beş bindir. Kremençug kasabası nüfusu yirmi beş bindir. Rusya'nın en önemli şehirlerinden birisi olan Harkov şehrinin elli beş bin kadar yerli nüfusu vardır. Ancak ticaret merkezi olan bu şehirde senede beş defa panayır kurulduğu ve bu panayırları ziyarete tüccarlar geldiği için yüz bin nüfuslu bir kent görünümündedir. (s. 112-113) Harkov'dan sonra uğranılan Orél kasabasının nüfusu otuz beş bindir. (s. 120) Serpuhov'a gitmek üzere mola verilen yerlerden biri olan Tula şehrinin nüfusu altmış bindir. (s. 127) Petersburg'un ise altı yüz bine yakın nüfusu bulunmaktadır. (s. 176)

Göçlerin nüfusa olan olumsuz etkisi eleştirel bir bakış açısıyla Suphi aracılığıyla aktarılır. Suphi, her sene yüz binlerce Avrupalının dünyanın uzak kıtalarına göç ettiğinden söz eder, ancak buna rağmen Avrupa'da sanayi ve sağlık alanlarında kaydedilen ilerlemele nüfus artışına neden olmuştur. Avrupa neredeyse kendi kıtasına sığamayacak duruma gelmiştir ve bu durumu gazeteler de doğrulamaktadır. Suphi aracılığıyla gazeteleri işaret eden yazar, böylece okuru gazete okurken diğer ülkelerin meseleleri ile ilgilenmeye, çevre sorunları karşısında duyarlı olmaya, dünyanın geleceği konusunda düşünmeye sevk etmiş olur: "Muharriri diyor ki: Avrupa nüfusu yavaş yavaş bütün dünyayı doldurursa oturacak, yaşayacak yerimiz kalmaz." (s. 58)

Romanda ayrıca üç yüz senedir Avrupa nüfusunun uzak kıtalara göç ettiği bilgisi verilmekte ve böyle devam edilmesi durumunda karşılaşılabilecek tehlikelerden söz edilmektedir. (s. 58) Roman 1882'de yayımlanmış olmakla birlikte yazar, hikâyenin tarihini romanda 1867 olarak verdiğine göre üç yüz sene öncesi 1567'ye yani coğrafi keşiflerin gerçekleştiği bir sürece karşılık gelmektedir. Gerçekten de bakıldığında Avrupalılar, Kuzey ve Güney Amerika, Afrika, Avusturya ve Yeni Zelenda'ya büyük göçler gerçekleştirmişlerdir.²⁶¹ Yazarın "üç yüz" yıl olarak bahsettiği bu serüvende Avrupa, keşfettiği uzak kıtalara, ülkelere aynı zamanda yerleşerek oraları bir bakıma fethetmiştir. Keşfin ve fethin kol kola yürüdüğü bu durum sadece mekânsal açıdan değil siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan da tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Nitekim coğrafi keşiflerden itibaren sömürülen Hintlilerin, emeği çalınan Afrikalıların XIX.

²⁶¹ a.g.e., s. 246-253.

yüzyıldaki durumu bu tehlikeli boyutların somut göstergesidir. Yeni Dünyaların keşfi, sömürge imparatorluklarının kurulması, teknolojik ilerlemeler vb. milyonlarca insanın kendi yurtlarını terk etmesine neden olmuştur. Ahmet Midhat Efendi de Avrupalıların gerçekleştirdiği demografik devinimi sağlayan ve türlü problemleri beraberinde getiren göç olgusunu romana taşıyarak okurun dikkatini yavaş yavaş farklı meselelere çekmeye çalışırken karşılaşılabilecek tehlikeleri açıkça söylemese de boyutlarını hissettirmesi bakımından önemli bir noktaya işaret eder.

III.3.1.2.2. Yerleşme Birimleri

Yerleşme dar anlamı ile oturulan, barınılan meskeni ifade ederken geniş anlamı ile de toplumun yaşadığı, barındığı, ekonomik faaliyetlerde bulunduğu bir yerleşme bölgesini ifade etmektedir.²⁶² Tümertekin ise yerleşmeyi fonksiyonel tür olarak, konut mekânının örgütlenmesi ve dağılışı olarak tanımlamaktadır.²⁶³ Yerleşme sürecinin doğal çevre faktörleri ve insanla olan ilişkilerini araştıran yerleşme coğrafyası kırsal ve şehirselleşme olarak ikiye ayrılmaktadır.

III.3.1.2.2.1. Kırsal Yerleşme

Acâyib-i Âlem'de kırsal yerleşim bölgelerinden olan yayla, mezra, oba, dam gibi geçici yerleşme şekillerinden çok köy/kasaba gibi yerleşme şekillerinden söz edilir. Seyahat esnasında bu köy ve kasabaların bazılarında sadece yemek yeme ve eksiklerin tamamlanması gibi ihtiyaçlardan ötürü mola verilir, bazılarında ise gecelenir. Ahmet Midhat, daha çok güzergâhları üzerindeki köy ve kasaba isimleriyle metnin mekânsal sınırını genişletirken kimi zaman sınırlı da olsa buralardaki konutlar ve bu konutların yapı malzemelerinden söz eder.

Romanda ismi geçen köy ve kasabalar şunlardır: Nikolayev, Elizabethgrad, Açıtkı, Petrikovka, Aleksandra, Kremençug, Poltava, Homelnik, Piçandi, Bonyakovka, Reşetlovka, Kurlikon, Balta, Kanevber, Orée, Serpuhov, Soroka, Tiraspol, Ural'dır.

Nikolayev kasabasında evlerin çoğu tek katlıdır ve hemen her ev, geniş bahçelerle çevrilidir. (s. 92) Elizabethgrad civarında Açıtkı yolu üzerindeki mezarlar, bölge yerlileri için yerleşim yeri olmuştur. Bina yapacak kereste olmadığından insanlar eski mezarları temizleyip içlerine yerleşmişlerdir. Bununla birlikte etraftaki yeni kasabalarda taştan ve tuğladan yapılmış olan yeni binalar da vardır. Ahmet Midhat,

²⁶² Doğanay, a.g.e., s. 129.

²⁶³ Tümertekin, N. Özgüç, a.g.e., s. 295.

kerestenin yokluğunu bahane ederek mezarları yerleşim yeri hâline getirmeyi uygun bulmaz. (s. 97)

Rusların yaptıkları kasabalar yeni tarz mimarîye uygun olmakla birlikte köylerde durum oldukça sıkıntılıdır. Açutka karyesinde de durum böyledir. Seyyahlar misafir oldukları bu köyde yatacak yer bulmakta zorlanırlar. (s. 98)

Kalguyev Adası'nın üzerinde belli başlı şehir ve kasaba yoktur. Bu nedenle yerliler ağaç kabuklarının üzerini geyik derisiyle kaplayarak çeşitli yerlerde oluşturdukları çadırlarla küçük köyler vücuda getirmişlerdir. Bu açıdan bölgenin mesken tipi çadırlardan oluşmaktadır. Çadırlar, bu bölgenin iklim koşulları göz önünde bulundurularak imâl edilmişlerdir. Kuvvetli yelken bezinin üzeri Rus derisi, altı ise Rus abası ile kaplanmıştır. Bu açıdan farklı özellikleri olmakla birlikte Osmanlı piyade çadırını andırır. Halkın bir kısmı kış mevsimini bu çadırlarda geçirirlerken bir kısmı da toprak altına zemin kazarak kışı buralarda geçirirler. Bölgeye gelen avcılar, balıkçılar ve seyyahlar da tıpkı yerli halk gibi çadırlarını kurarak küçük bir köy havası verdikleri bölgede ahalinin içine karışırlar. Tek fark, ahalinin pis olmasına karşın seyyahların çadırlarının içindeki yatakların her birinin ayrı çarşafı, örtüsü, etraflarında cibinliği olmasıdır. Bunların içine mutfak takımı ve yatak odaları için gerekli malzemeler de eklenebilir. (s. 240-241, 272) Coğrafyanın imkânları kültürel anlamda yerleşim şeklini, yerleşim için kullanılan malzemeyi de belirlemektedir. Kültürel birleşmeyi ve farklılıkları önemseyen yazar, seyyahların da kendi çadırlarını yerli ahalinin arasına kurmalarını sağlar.

Bununla birlikte kuzey bölgelerinde ihtiyaç duyacakları çadırı alırken malzeme seçimini de bu bölgenin iklim özelliklerine göre yapmışlardır. Çadır, kuvvetli yelken bezinden yapılmış bir muşambanın üzerinde Rus derisi ve altında bir tür Rus abası ile kaplanmıştır. Biraz farklı olmakla birlikte Osmanlı piyade çadırına benzer. Gerektiğinde hava almalarını sağlayacak, gerektiğinde ise yağmur sularından ve her türlü soğuktan koruyacaktır. İçlerine yataklar yaptırılır. Her yatağın çarşafı, örtüsü ayrıdır, etrafına da cibinlik düşünülür. Mutfak takımı, yatak odaları için gerekli malzemeler tedarik edilir. (s. 240-241)

III.3.1.2.2.2. Şehir Yerleşmeleri

Kent yerleşme bölgeleri olarak belediye yönetim bölgesi dâhilindeki şehirleşmiş bölgelerden söz edilir. Romanda Odesa, Moskova ve Petersburg şehirleşmiş yapılarıyla

dikkat çekerler. Şehirlerde konut yerleşim bölgeleri ve sanayi fonksiyon bölgeleri üzerinde işlevsel olarak durulmaz. Odesa'daki birkaç fabrikadan sanayi bölgesi olmasından öte ismen haberdar edilmek amacıyla bahsedilir. Moskova ve Petersburg'da ise yerleşme birimi olarak daha çok saraylar dikkat çeker, saraylar da siyasî yöneticiler, askerler ve Rus asilzadeler gibi belli bir kesimin girebildikleri yerlerdir. Ulaşım bölgeleri romanın genelinde kendisini hissettirmektedir. Tren raylarının geçtiği ya da geçmediği bölgeler, gemiyle yahut sandalla ulaşımın sağlandığı bölgeler yer yer zikredilmektedir. Bununla birlikte Moskova, Petersburg içindeki caddeler, kavşaklar, referans noktaları da kent içi ulaşımı kolaylaştırır bir nitelik arz ederler. Ticaret fonksiyon bölgeleri de böyledir. Şehirdeki park ve yeşil alanlar daha çok sarayların etrafında oluşturulan alanlardır. Yönetim bölgeleri de geçmişte Moskova, anlatı zamanında ise Petersburg şehri ve saray çevresi olarak yansıtılır. Şehirlerdeki mimarî tarzın ve binaların yapı gereçlerinden ayrıca kültür coğrafyası bölümünde bahsedilecektir.

III.3.1.2.3. Siyasî Coğrafya

Mekân bilgisi bir toprak parçası üzerinde yaşayan kişilerin daha kolayca yönetilebilmesi için siyasî iktidara yardımcı olmak, savaş alanı konusunda gerekli bilgileri sağlamak gibi bir takım siyasî işlevlerle yüklüdür. Bu açıdan siyasî coğrafya devletler arasındaki ilişkiler, bu ilişkilerin gelişmesi ve tarihte maruz kaldığı tehlikeler açısından değerlendirilmekte, ülkelerin büyüklüğü ve kaynakları arasında ilgi kurulmakta, coğrafi konular ve karşılaşılan siyasî olaylar beraber ele alınmaktadır.

Ahmet Midhat Efendi de romanda daha çok mağlup olunan ya da üstünlük sağlanan topraklara, özel anlamlar atfedilen bölgelere, bu anlamda siyasî, dinî, askerî çağrışımları ve temsiliyetleri kuvvetli olan bir anlamda üretilen mekânlara vurgu yapar. Bu vurgunun yapıldığı yerlerde yazar, seyyahlar aracılığıyla siyasî konulara da temas eder.

Moskova'ya doğru yol alınırken uğranılan yerlerden biri de Poltava kasabasıdır. Yazara göre bir seyyahın Poltava kasabasında görmesi gereken en önemli yer, 1709'da yapılan ve İsveç Kralı XII. Şarl'ın Rusya savaşında mağlup düştüğü bölgedir.²⁶⁴

²⁶⁴ Lehistan kralı XII. Karl (Demirbaş Şarl), 1700 tarihinde kırk bin kişilik Rus ordusunu mağlup etmiştir. Amacı Moskova'yı alıp Petro'yu tahttan indirmek olan XII. Karl, 1708'de Poltava şehrini kuşatır, ancak Rus ordusuna yenilir. Bu zaferin önemi ise Ruslara Avrupa yolunu açmış ve Doğu Avrupa'da yeniden hegemonya kurmasını mümkün kılmış olmasıdır. Ayrıca yeni kurulmuş olan St. Petersburg şehrinin her türlü tehlikelerden korunmuş olması

Kasabadan bir saat on beş dakika kadar uzaklıktaki bu bölgeyi ziyarete giden seyyahlardan Miss Haft, XII. Şarl'ın yenildikten sonra Osmanlı Devleti'ne sığındığından söz eder. Bunun üzerine Suphi, Demirbaş diye tanınan XII. Şarl'ın, Bender'de hizmetine verilen yeniçerilerle kavga ettiği ve Osmanlı Devleti'ni Rusya ile savaştırmak için çeşitli entrikalara başvurduğu yolundaki tarihî bilgilere başvurur.

Yazarın dikkatini çeken ve görmeye değer bulduğu bu bölge, Ruslar'ın Poltava'daki üstünlüğünün anısına yaptıkları toprak tepeyle seyyahların da ilgi alanına girer. Tepenin üzerinde üstünde haç olan demir bir sütun dikilidir. Miss Haft'a göre barış ve kardeşlik işareti olan haç burada zafer alâmeti olarak kabul edilmiştir. Bunun üzerine haçın sahibinin -Hz. İsa'yı kastederek- kılıçtan nefret ettiğini belirtir. Suphi'ye göre ise -Haçlı seferlerini kastederek- haç aynı zamanda Hıristiyanlık yolunda savaşanların da işaretidir. (s.105-106)

Algının coğrafya üzerinde farklılık gösterdiği dikkat çeker. İngiliz ve Osmanlı seyyahı, mekânı politik olarak din-siyaset ilişkisi üzerinden okuduklarında kendi tarih yazımlarına paralel olarak farklı sonuçlara ulaşırlar. Suphi, Avrupa kitaplarında İslâm dininin “kılıç”, Hıristiyanlığın ise “kelâm” kuvvetiyle kabul edildiğine dair bilgilerin yer aldığını belirtir. Teutonik şövalyeleri, Şarlman askerleri ve Hıristiyan din askerlerinin de döktükleri kanların ortada olduğunu söyleyen Suphi, yazarların kalemlerini gerçeği çarpıtmak suretiyle kullandıklarından söz eder. Bu nedenle kitap okumaktansa kâinat kitabını okumak için seyahati tercih eden Miss Haft, Müslümanlar hakkında yabancı neşriyatta yazılanları sadece kitaplardan öğrenmemiş, İstanbul'da kaldığı süreçte bizzat yaşayarak, gözlemleyerek tecrübe etmiştir. Onun “ehl-i İslâm hakkında yalnız kitapların bana verdikleri fikre tâbi olsa idim sizin gibi iki Müslümana canını teslim ve refakat şöyle dursun size selâm dahi vermemeliydim öyle değil mi?” (s. 106) sözleri Batı'da gerek dinî gerek siyasî bakımdan Osmanlı Devleti ile ilgili neşriyatın boyutlarını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Miss Haft, Osmanlı ülkesindeki gözlemlerine dayanarak Osmanlı İmparatorluğu içinde çoğunluğu oluşturan Türkleri hâkim bir millet olarak görmediği gibi gayr-i Müslimlerin de mazlum olduklarına dair bir işarete rastlanmadığını belirtir. Suphi ve Hicabi ile olan tanışıklığı da Osmanlı-Türk imajı hakkında ona bir fikir vermektedir. İki Osmanlı seyyahından kadınlardan göreceğinden çok daha iffetli bir muamele

anlamını da taşır. Bu nedenle Poltava zaferi, Rus tarihinin en önemli olaylarından birini teşkil eder. Bk. Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, s. 256-259.

görmüştür. Yine bu çerçevede Haft'ın "Bu hâlde bin kitap okusam Müslümanlığa ve Türklüğe buğzum artmaktan başka bir neticesi olamayacak iken işte bir seyahat ile hakikat-i hâli benim nazarımda taayyün eyledi" sözleri de eklenebilir. (s. 106-107)

Romanda sonradan "üretilen" tepeye, bu zafer işaretini diken zihniyetle, kitaplarını insanları düşmanlığa sevk edecek yanlış bilgilerle dolduran zihniyet aynıdır fikri vurgulanır. Coğrafyanın, belli bir toprak parçasının politikleşmesine verilen tepkiyi yazar, Miss Haft ağzından dile getirmektedir. Miss Haft'a göre eğer kitaplar kinle doldurulmasa barış temsili haç da bir zafer işareti olarak burada olmayacaktır. Buna bağlı olarak İsveç balıkçılarıyla Rus balıkçıları birbirlerini boğazlamayacak, XII. Şarl gibi genç bir prens yaralanıp Osmanlı sınırına kaçmayacaktır.

Coğrafya-savaş ilişkisine gönderme yapan yazar, yine düşüncelerini Miss Haft üzerinden verir. Miss Haft'a göre asıl marifet, binlerce askerın toprak taşıyarak "alâmet-i zafer" anlamına gelen bir tepe meydana getirmeleri değil, iletişime engel olan dağlardan tren geçirmeleridir. Oysa yapılan trenler bile kamu için olmaktan ziyade askerî ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla yapılmıştır. Barut, taş kırmak için güzel bir şeydir, ancak şehirleri yıkmak işinde kullanılmaktadır. Şehirleri, ülkeleri yıkıp yok etmek için ise önce insanları birbirine düşman etmek gerekir ki Haft, bu nedenle yazarların eserlerini kinle, nefretle doldurduklarından söz eder. (s. 107)

Buna benzer bir eleştiri de seyyahların, Petersburg'dan ayrıldıkları sırada bataklık bir ova içinde gördükleri çeşme hisarının kulelerinde kendisini gösterir. Haft, elindeki seyyah rehberi yardımıyla harita üzerinden bu hisarı bulur. Rehberde hisara çeşme adı verildiği görülür. Buna göre İmparatoriçe Katerina zamanında Rusya donanmasının, Sakız ile Çeşme arasındaki Osmanlı donanmasına üstün gelmesi üzerine Rus donanmasının komutanı Orlov'a takdim etmek için bu hisarın özel olarak inşa edilmiş olduğundan söz eder. (s. 235)

Nitekim üç seyyah arasındaki bu dostluk her türlü siyasal, politik mevzulardan üstündür. Yazar, farklı dil, din ve davranış biçimine sahip olmalarına rağmen üçü arasında evrensel bir dilin oluşmasını sağlamış, kin, nefret ve düşmanlıktan sıyrıldığında böylesine bir dostluğun kurulacağını, bunda da seyahatin vasıta olduğunu anımsatır. Çünkü seyahat dünya görüşünü zenginleştiren, farklı insanlar tanıyarak farklılıkları hoş görmeye davet eden bir olgudur. Ötekini tanıyıp, anlamlandırırken kendini tanımanın bir yoludur ve romanda üç seyyahın gözlemleri ve algıları iç-dış,

ben-öteki eski-yeni, politik olan-politik olmayan arasındaki karşıtlıklar üzerine kuruludur.

III.3.1.2.4. Etnik Coğrafya

İrk terimi fiziksel veya görünür farklılıklarla ilişkilendirilmekte ya da açık veya örtülü bir şekilde kendilerine özgü görünüşleri ile göze çarpan nüfusların yapıları ve biyolojileri açısından farklı oldukları görüşünü taşımaktadır. “etnik” veya “etnik grup” terimleri ise özellikle kültürel farklılık bağlamlarında kullanılırlar; kültürel farklılık, her şeyden önce, gerçek veya yaygın bir biçimde algılanan ortak bir soy, ayırıcı dil özellikleri ve ulusal ya da bölgesel köken ile bağlantılıdır. Fiziksel/biyolojik (ırk) ve kültürel/soy (etnik) özelliklerine yapılan bu gönderme okuyucuya da yol göstermesi bakımından önemlidir.²⁶⁵

Etnisite ile ilgili yapılan tanımların birçoğunda benzer ifadelere rastlanmaktadır. Burada kendilerini kültürel açıdan farklı tanımlayan ve başkalarının da bu şekilde tanınan gruplar arasındaki ilişkileri ifade eden etnisite, toplumsal ilişkinin bir unsuru olarak görülmektedir.²⁶⁶

Etnisite, Eriksen’in vurguladığı gibi *ilişkiler* içinde ortaya çıkan sosyal sınıflandırmalarla alakalıdır. Basit anlamıyla sadece grup diye bir şey yoktur, fakat içinde insanların kendilerini ötekilerden ayırdığı sosyal ilişkiler vardır. Etnik kavramının ağırlık merkezi denilen boyutlar, soy, kültür ve dildir. Etnisitenin hayatiyet kazanması için *gerçek veya algılanan soy, kültür ve dil farklılıklarının sosyal davranışlarda harekete geçirilmesi gerekmektedir.*²⁶⁷

Etnisite, sosyal ve kültürel unsurlarla doğrudan ilgilidir ve sosyal ve kültürel olanın yayılım alanı coğrafyayı da ilgilendirmektedir. Acem, Rus, İngiliz hatta Avrupalı dendiğinde çağrışım alanının sadece belli bir kavim için değil, İran, Rus, İngiliz ve Avrupa topraklarını içine alacak şekilde genişlemesi söz konusudur. Ülkenin adı kastedildiğinde, yaşanan coğrafya söz konusu olduğunda kullanılan isimler ve isimlere yapılan vurgular önem arz etmektedir.

Ahmet Midhat Efendi de seyyahların güzergâhında bulunan köy, kasaba, şehir ve eyaletlerin coğrafi, tarihî ve siyasal betimlemesinin yanında, bu yerlerde yaşayan halkların etnik, sosyal, dilsel ve dinsel özellikleri ile ilgili de bilgiler verir. Somut

²⁶⁵ Steve Fenton, *Etnisite İrkçilik, Sınıf ve Kültür*, (çev. Nihat Şad), Phoenix Yay., Ankara 2001, s. 5.

²⁶⁶ Thomas Hylland Eriksen, *Etnisite ve Milliyetçilik*, (çev. Ekin Uşaklı), Avesta Yay., İstanbul 2004, s. 27.

²⁶⁷ Fenton, *a.g.e.*, s. 9.

kültürel unsurlar bir yana değer verilen hayat şekilleri ve tarzları, âdetler ve evlilikler, doğum ve ölüm, yeme içme ve giyecek tercihleri gibi konular, törenler ve geleneklerle ilgili olan kültür öğeleri üzerinde durur ve bölgesel yahut coğrafi olarak farklı kültürel yansımaları göstermeye çalışır. Kültürel farklılığın yerel yansımaları üzerinde duran yazar, kültürel öğelerin yanısıra fiziksel ve biyolojik özelliklerden de bahseder ve coğrafi düzlemde kuzey-güney farkına değinir. Ahmet Midhat, fiziksel özelliklerden söz ederken herhangi bir ırk sınıflandırmasına gitmez. Bakışı bu yönde değildir. Sadece gerçek yahut iddia ettiği ortak etnik atıflarla sosyal sistemde ötekilerden ve kendinden ayırdığı “tanımlanabilir gruplardan” söz etmektedir. Bu anlamda karakteristik görünüş farklılıklarını konuya dâhil eder. Fiziksel farklılıklar, renk farkları, biyolojik özellikler, mahallî unsurlar coğrafyanın yerli halklar üzerindeki etkisi olarak verilir.

Romanda daha çok üç coğrafyanın etnik unsurları verilmeye çalışılmıştır. Bunlar Osmanlı coğrafyasına dâhil olan Türk ve Müslüman kimliği/Osmanlılık, İngiltere coğrafyasına dâhil olan İngiliz/İngilizlik, Rus coğrafyasına dâhil olan Rus/Rusluk ve Rusya'nın kuzey coğrafyasına dâhil olan kuzeyin yerli halklarıdır. Romanda daha çok Osmanlı Müslüman-Türk kimliği ve özellikleri üzerinde durulur. Bunun yanısıra birkaç defayı geçmeyecek şekilde Acem, Alman/Almanlar/Almanyalı, Amerikan, Asya/Asyalılık, Buharalı, Çinliler, Danimarkalı, Farsiler, Fransız/Fransızlar, İtalyan/İtalyanlar/İtalyalı, Kafkas, Prusyalı, Rum/Rumlar, Şarklılar, Tatar/Tatarlar/Tatarlık, Yahudi/Yahudiler, Yunan/Yunanlılar gibi etnik ve coğrafi aidiyet bildiren ifadeler yer almaktadır. Bu nedenle bu bölümde bir genellemeye gidilerek romanda etnik özellikleri verilen Osmanlı, İngiliz ve Rus coğrafyası değerlendirilecektir. Ancak buna geçmeden önce bir perspektif oluşturması adına diğer unsurlardan kısaca bahsetmekte fayda vardır.

Acem, daha çok resimleri ve Rusya sanatındaki tesiriyle öne çıkar. Alman, dil, sanat, bilim ve teknikteki ilerlemeleriyle sunulur. Avrupa'da terakkiye en önce başlayan millet olmanın yanında fen alanında oldukça ilerlemişlerdir. Silah sanayisinde usta olmanın yanısıra pek çok âlim de yetiştirmiştir. Alman coğrafyası insan profili açısından Suphi'nin gözünden değerlendirilir. Suphi'ye göre Almanlar soğuk insandırlar. Almanya'da “reng-i aslî” değişmemiştir, yani Almanlar mahallî özelliklerini korumuşlardır. Almanya'nın ileri gelenlerinden pek çok kimse eski zamanlardaki gibi çorap giymek yerine ayaklarına tülbent sarmayı tercih ederler.

Amerika, trenleri, vahşileri, kuzeye giden avcılarını ve keşif gemisindeki çoğunluğu oluşturan sayısı ile verilir. Asya, kendine mahsus şivesiyle, Rusların Asya medeniyetine yakınlığıyla, Asya'ya ait olan topuzlarla ve Rusların üzerinden atamadığı Asyalılık hâli olarak metinde yer alır. Buharalı olmak seyyahlık bağlamında sırtında ceylan derisi, başında külah şehir şehir dolaşmaktır. Çinliler el yazıları, sanat eserleri, süslemeleriyle daha çok romana dâhil olur. Danimarkalı ve Prusyalı erkekler Avrupa coğrafyası erkeklerini temsilen yer alırlar ve özel hayata müdahale eden kaba ve önyargılı erkekler oluşlarıyla eleştirilirler. Fransız ve Fransız coğrafyası dili, tarihi, sanatı ve kadınları ile işlenir. Bununla birlikte Fransızların tahrip edici tarafları da vurgulanır. Bu çerçevede Rusya donanmasını yakmaya gelen Fransız imajı sıkça dile getirilir. Suphi'ye göre Fransız kadınları “müstehtezî” ve “müzeyyif”tir. Yazar, daha çok Rus kadını ile Fransız kadını mukayese eder. İkisi de basitlik ve aşüftelik konusunda neredeyse denktir. Suphi, Fransız milletini zevzek ve yılışık olmaları dolayısıyla eleştirir. Bununla birlikte bilim ve teknikte ilerlemesine rağmen yerli özelliklerini “reng-i aslî”yi kaybetmemeleri dolayısıyla da övülürler. Mimarî tarzları ve giyim kuşamları değişmemiştir. Hâl ve tavır bakımından âdeti eski Fransızdırlar. İtalyalı imajı ise daha çok kendi coğrafyasındaki görünümüleriyle değil, sanat ve mimarî açısından Rusya'daki görünümüyle işlenmiştir. Moskova'daki binalarda İtalyan mimarın damgası, salonlarda İtalyan ressamın eserleri vardır. İtalyanlar da mahallî özelliklerinden ödün vermeyen milletlerdendir. Şarklılar gizemli oluşlarıyla, Tatarlar²⁶⁸ da uyanık fikirli olmamakla ve mahallî özelliklerinden ödün vererek Rus eğitimi almakla dahası Tatarlıktan çıkarak âdeti Ruslaşmakla, Tatarca'yı edebî bir dil hâline getirememekle, okuma-yazma konusunda geri kalmakla eleştirilirler. Tatarlar, fikrî ve ilmî konularla çağın yeniliklerini takip etmede geri kalmışlardır.²⁶⁹ Yahudiler ve Mecusiler ise Rusya'da aşağılanmayı hak eden grubu oluşturmaktadır. İbadetlerini gizli yapmak zorunda kalan Mecusiler, batıl dinlerinden dolayı Hıristiyan, Protestan ve

²⁶⁸ Ahmet Midhat Efendi, Türk dünyasına ve özellikle de Tatarlara ayrı bir ilgi göstermiştir. Tatar aydını Fatih Kerimi ve İsmail Gaspıralı ile olan münasebetleri de bunu göstermektedir. Türk dünyasından aydınların Ahmet Midhat'la kurduğu ilişkiler onun Türk dünyasına bakışında etkili olmuştur. Bununla birlikte Orta Asya'dan gelenlerin yazarı ziyaret etmeleri âdeti bir gelenek hâlini almıştır. Bu ilginin daha fazlası da Tatarlardan Ahmet Midhat Efendi'ye yöneltilmiştir. Eserlerinden birçoğu Tatarca'ya aktarılarak yayımlanmıştır. Bk. Fazıl Gökçek, “Ahmet Midhat Efendi ve Türk Dünyası”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S.1 (2008), s. 41-54; Fatih Kerimî, “Ahmet Midhat Efendi ve Şimal Türkleri”, *Türk Yurdu*, S. 30 (1913), s. 97-98.

²⁶⁹ *Acâyib-i Âlem*'de eleştirilen bu durum, Ahmet Midhat Efendi'nin Avrupa seyahati sırasında bir Rus şarkiyatçının ağzından bir kez daha dile getirilir. Ahmet Midhat Efendi, 1889 Stockholm 13. Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresi'nde tanıdığı Olga dö Lebedeva'dan Rusların ve Rusya'daki Türk ve İslâm kavimlerinin medeniyetin son gelişmeleri karşısındaki durumlarını sorar. Madam Lebedeva ise Tatarların 500 sene önceki akıldâ hâlâ devam etmekte olduklarından, Rusya'nın Asya'nın iç kısımlarına yaymaya çalıştığı medeniyeti kabul etme işini zorlaştırdıklarından ve böylece daha kötü bir duruma düştüklerinden söz eder. Bk. Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, s. 35-36.

Katolikler tarafından alay edilmektedir. Özellikle İsa yortusu zamanı Yahudilerin hayatı tehlike altındadır. Pek çok Yahudi'ye dayak atılırken, pek çoğunun hayatı tehlike altındadır.²⁷⁰ Mecuslar ise Hindistan ve Çin'de din değiştirmeye zorlanmaktadırlar. Rusya'da Hıristiyan taassubu fazla olduğu için Yahudilerin havarileri bile hür değildir. Yahudilerin, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılıların oluşturduğu ırksal hiyerarşideki yerine göndermede bulunan yazar, Osmanlı'da din taassubu olmadığına sözü getirirken Osmanlı Devleti'nin diğer dinlere olan hoşgörüsünü Miss Haft ağzından aktarır.

Romanda Rusluk-Osmanlılık-İngilizlik arasında bir mukayeseye söz konusuyla bahsi geçen ve etnik unsurlarıyla ön plana çıkan diğer coğrafi bölgeler ve halklar da bu mukayesenin yönünü çeşitlendirmekte ve kuvvetlendirmektedir. Bununla birlikte Avrupalı/Avrupalılar/Avrupalılık da tıpkı Osmanlı da olduğu gibi daha geniş bir coğrafyanın etnik unsurlarına gönderme yapar. Avrupa coğrafyası Almanya, İtalya, İngiltere ve Fransa'yı hatta Rusya'yı da içine alan bir bölge olarak verilir. Avrupa, kiliseleri, şehirleri, ziyneti, fuhuş boyutu, tarihi, terbiyesi, modası, sanat eserleri, halkı olmak üzere romanda bir mukayese unsuru olarak yer alır. Hem Rusya'ya hem Osmanlı Devleti'ne sınır oluşturması mukayesenin çerçevesini genişletir. Mukayese coğrafi düzlemde kimi zaman olumlu Avrupalı imajı yaratırken kimi zaman da bu imaj olumsuz olarak resmedilir. Miss Haft'a göre Avrupalılar edepsizdirler, kişinin duygu ve düşüncelerinden çok dış görünüşüne önem verirler.²⁷¹ Osmanlı seyyahları ise sofrada adabında terbiyeli iki Avrupalı gibi davrandıklarından dolayı övgüyü hak ederler. Rus Prenses, bir Avrupalı ile iki ayda kurulamayacak dostluğu bir anda Osmanlı seyyahlarla kurar. Avrupalı erkek-Osmanlı erkeği mukayesesi çerçevesinde yazar,

²⁷⁰ Üstün ırk ideolojisi ve ırksal bir hiyerarşinin zirvesi olarak beyaz "Aryan" bir halk hayali, Batı dünyasında XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk yarısı boyunca büyük çapta destek gören ırksal hiyerarşi konularının vazgeçilmez parçası olmuştur. Hitler, bu teorilerden faydalanmışlar ve Yahudileri aşağı ve "daha yüce varlıklar" adına tehdit unsuru olarak gören öğretiyi için özel bir yer yaratmışlardır. Ayrıca kültürel ve manevi açıdan bölünmez bir topluluk olarak bir ulus fikri de en güçlü ifadesini Alman faşizminde bulmuştur. Fenton, "halk" veya "ulus" fikrinin "halktan olmayanların" yok edilmesi gerekliliğinde ifadesini bulan mistik bir milliyetçilikten esinlendiğini belirtir. Faşizmin bilimsel boyutu ise nesil ıslahı çalışmalarının ırkın "arıtılması" uygulanması ile somutluk kazanmıştır. Almanya'da söz konusu unsurların üçünün tek bir soykırım projesinde bir araya geldiğini belirten Fenton, bu projeyi Avrupa'daki Yahudilerin ve diğer azınlıkların köklerinin kazınması olarak açıklar. Bu unsurlardan her birine diğer Avrupa ve Batı toplumlarında da rastlanılacaktır: Ayrımcılığın hedefi olarak Yahudileri belirleyen anti-Semitizm ideolojisi, tüm Doğu Avrupa'da, Rusya'da, Fransa ve Britanya'da yaygındır. Bu çerçevede milliyetçi ideolojilerde az ya da çok fanatik varsayılan ve beyaz Avrupalıları ırksal bir hiyerarşinin tepesine koyan ırk bilimi tüm Batı toplumlarında görülmüştür. Bk. Fenton, *a.g.e.*, s. 124.

²⁷¹ Ahmet Midhat, Avrupalıların, insanların dış görünüşlerine göre davranış geliştirdiklerine bizzat katıldığı Şarkiyatçılar Kongresi'nde tanık olur. Avrupalı halk da âlimler de şarklıları ikiye ayırmışlardır. Buna göre Afrika'dan gelen ve garip kıyafetlerle dolaşan üyelerle konuşurken "başka nev'den mahluklar"la konuşuyor gibidirler. Ahmet Midhat Efendi ve arkadaşlarıyla konuşurlarken ise sanki kendi çevrelerinden insanlarla berabermiş gibi rahat davranırlar. Kendi kıyafetlerine benzer giyinenlere daha samimi yaklaşırlar. Bk. Baki Asiltürk, "Ahmet Midhat Efendi Müsteşirler Kongresinde", *Türk Dili*, S. 521 (1995), s. 575.

Avrupa erkekleri hakkında bir genellemeye gider. Burada mukayese yapan algının etnik, kültürel alt yapısı önemlidir. İngiliz Miss Haft, terbiyeli bir Avrupa erkeğinin yaldızı altında edepsiz ve terbiyesiz bir barbar olduğunu belirtir. Rus Kontes ise Osmanlı erkeklerinin genç bir kıza nazaran daha mahcup olduklarını ve Avrupalı erkekler gibi serbest, “ser-baz” olmadıklarını dile getirir. Bununla birlikte Avrupalılar akıllı hırsızdırlar, efendilerinin mallarından çalmazlar, dış görünüşe ve seyahate önem verirler.

Müslüman ve Türk Osmanlılar

Ahmet Midhat Efendi, romanda Müslüman-Türk unsurunu kapsayan Osmanlı kimliğini daha çok bir İngiliz kadın seyyah gözünden yansıtır. Osmanlı ve Osmanlılık vurgusunun yapıldığı yerlerde yazarın sesi duyulsa da Müslüman-Türk erkeğinin nasıl biri olduğu kadın seyyah tarafından dillendirilir. Yazarın, Müslüman-Türk unsurundan ziyade Osmanlı/Osmanlılar vurgusuyla bir genellemeye gitmeyi amaçladığı sezilir. Bu genelleme neredeyse tüm Osmanlı coğrafyasındaki erkekleri kapsayacak ve Osmanlı coğrafyasındaki erkeklerin tümü böyledir gibi bir sonuca götürecektir niteliktedir.

Miss Haft, Osmanlılar hakkındaki izlenimlerini bir buçuk ay kaldığı İstanbul’da edinmiştir. Hiçbir Osmanlı ailesini ziyaret etmeyen Haft, bazı Hıristiyan aileler arasında birkaç terbiyeli Türk görmüşse de bu kişileri Avrupa terbiyesi aldıklarından Osmanlı saymaz. (s. 191)

Miss Haft’ın Osmanlı hakkındaki düşünceleri, Avrupa’nın önyargılarını giderme ve yabancı neşriyattaki yanlışları düzeltme amacı taşır. Halasına yazdığı mektupta Osmanlı halkı için beslediği duygu ve düşüncelerini dile getirirken bir İngiliz olan halasının Osmanlı Devleti aleyhindeki düşüncelerini değiştirmek ve önyargılarını kırmak ister. Buna göre Miss Haft’ın bakışı çift yönlüdür denebilir. Osmanlılarla ilgili kendi düşüncelerini ifade ederken bir taraftan da hem Avrupalıların hem de İngiltere’nin genel bakışını temsil eden halasının Osmanlı hakkındaki düşüncelerini yansıtır. Bu anlamda Osmanlıların ne oldukları ve ne olmadıkları yönü üzerinde duran Miss Haft, bunu yaparken bazı durumlarda Avrupa ve İngiltere ile mukayese yolunu tutar.

Miss Haft’a göre Osmanlılar “âli cenap” bir millet, hâkim bir ümmettir. Avrupa’dan İstanbul’a gelirken barbar memleketine geliyor zannında bulunan Avrupalılar, Osmanlıya ait bu ve benzeri bilgiyi Avrupa kitaplarından edinmişlerdir. Bu kitaplarda Osmanlılar kötü huylu, sert mizaçlı, Hıristiyanların düşmanı, ıslahı mümkün

olmayan, vücutları yeryüzünden kaldırılması gereken kimseler olarak anlatılmaktadır. Oysa Osmanlı halkı kendi hemşerisi bulunan yerli Hıristiyanlarla kol koladır. Boğaları yere serecek kadar güçlü olan bir Türk insanı, beli kalınlığındaki odunları demirden yapılmış ağır baltalarla parçalarken ürkütücü gelebilir. Ancak aynı kişi kestiği odunların yongalarını toplayan genç besleme kıza seslenirken ise gayet yumuşak ve mülayimdir. Genç kızın istediği hizmeti yerine getirmek için kendi işini erteleyecek kadar lütfkârdır. Miss Haft'a göre Avrupa'dan gelenlerin önyargılarının ve kitaplardan edindikleri yanlış bilgilerin giderilmesi ancak Osmanlı'ya ait "âli cenap, güçlü, mülayim, şefkatli, vicdanlı" olma özelliklerini yerinde görmeleriyle mümkündür. Nitekim Osmanlıları müzelerde gördükleri tasvirlerden anlamaya çalışmakla bizzat kendi memleketinde görmek arasında fark olduğunu düşünür. (s. 190-191)

Miss Haft'a göre Türk -*Türk vurgusu dikkat çeker*- dalkavuk, ikiyüzlü, zevzek olmayacak şekilde serttir, iffetli ve ağırbaşlıdır, utanmasını bilir. Türkün sözü serttir, yüzü gülmez, fuşş-engizane tebessümleri yoktur. Avrupalılar ise sadece kılık kıyafete yani dış görünüşe bakarlar. Onlar için kişilik önemli değildir, bir insanın kıyafetinin güzel olması yeterlidir. Güzel giyimli olanlara da Osmanlıca "lostralı" anlamında "poli" derler. (s. 192)

Miss Haft, Osmanlı'nın hâkim bir ümmet olduğu vurgusunun yanısıra Osmanlı'daki Türklerin hâkim bir millet, Türk dışındaki unsurların ise mazlum bir millet olmadıklarından söz etmektedir. Burada yazarın, Miss Haft aracılığıyla Osmanlı'daki daha eşitlikçi bir sosyal hayatın varlığına yaptığı gönderme dikkat çeker. Okuduğu kitaplarla yetinse Müslümanlığa ve Türklüğe karşı kin besleyeceğinden söz edilen Haft'ın, gerçeği görmesindeki vasitanın da seyahat olduğu hatırlatılır. (s. 106-107)

Osmanlı ve Türk olmakla ilgili çeşitli genellemelerden sonra durumu somutlaştırmak isteyen yazar, İngiliz seyyahın görüşlerini verirken mukayeseye de zemin oluşturur. Odesa'da Osmanlılık ile Rusluk ve Osmanlılık ile Avrupalılık arasındaki farkları görme imkânı bulan Miss Haft, Odesa'da görülen ve her yönüyle Avrupa'dakine benzeyen üniformalardan söz eder. İstanbul'da buna benzer Avrupa üniformaları bulunmamaktadır. Bir Türk askerinin şalvarından dört Avrupa askerine pantolon çıkmakla birlikte bu "barbar" üniformanın içindeki vücutlar Odesa ve Avrupa askerleriyle kıyaslanamazlar. (s. 191)

Odesa'daki gümrük memuru ile İstanbul'daki gümrük memuru, tavır ve davranışlarında birbirinden farklıdır. Odesa'daki “gümrük kaçağı kontrolü memuru” görünümlü gümrük memuru, aşırı ve manalı tebessümleriyle kadın seyyaha rahatsızlık verirken, İstanbul'daki sert çehreli gümrük memuru ise seyyah olduğunu anladığı Miss Haft'ın çantasını kontrol ettirip rahatsız etmek istemez. (s. 192)

Mukayesenin yönünü Batıya çeviren Haft, bu kez Avrupa'daki cellatlarla durumu somutlaştırır. Avrupa'da cellatlar mahkûmdan vazifesini yapmak için âdeta alay edercesine gülerek izin isterler. Bir kimsenin hayatını kurtaran bir Türk ise yaptığı bu hizmetten dolayı övünüp tebessümler ederek olgunluğundan ödün vermez. Kendisine minnet edeni “uğurlar olsun!” diyerek gönderir. (s. 192)

Miss Haft'ın İstanbul'da geçirdiği bir buçuk ay Osmanlı halkını yerinde tanımasına yardımcı olmakla birlikte yolculuğu sırasında tanıştığı âdeta Osmanlılığın pek çok anlamda temsili olan iki Osmanlı seyyah da onun bakışının şekillenmesinde etkili olmuştur. Miss Haft fikirlerinin bu kadar somutlaşmasını Odesa'da tanıştığı bu seyyahlara borçludur.

Etnisitede dil belirleyici bir sosyal farklılık ögesi ve bir halkın simgesi olarak kullanılmakla birlikte Batı dünyasında sosyal ve felsefi düşüncenin merkezinde duran din ve bilim de Batılıların Ötekiler hakkındaki görüşlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Osmanlı seyyahları bu anlamda Batılı Miss Haft'ın gözünde yabancı dile ilgili oluşlarıyla dikkat çekerek Osmanlı'da yabancı dil öğrenimi konusundaki ilerlemeye de örnek teşkil ederler. Halasına yazdığı mektupta Haft, Suphi Bey'in Fransızca, Hicabi Bey'in ise Almanca'yı iyi derecede öğrenmiş olduklarından söz eder. Ayrıca seyahate çıktıkları coğrafyanın diline de kendilerini ifade edecek kadar aşina olmuşlardır. Avrupa'nın ilim ve fen sahasında da ilerleyen seyyahlar, kimliklerinden ödün vererek Avrupalı olma yolunda ilerleyen karakterler değildirlen. (s. 192) Bununla birlikte gittikleri bazı yerlerde örneğin Balta'da şivelerinden dolayı Osmanlı oldukları anlaşılır. Burada elbette Osmanlı Devleti sınırlarından fazla uzaklaşılmasının da etkili olduğu düşünülmelidir.

Yazar, Haft üzerinden Avrupalı olmadan Osmanlı kalmak fikri üzerinde durur. Haft'ın Hıristiyan aileler arasında gördüğü terbiyeli Türkleri, Avrupa terbiyesi aldıkları için Osmanlı kabul etmemesine benzer bir durum da aksi yönde Avrupa ilim ve fenninde ilerleyip Avrupalı olmayan Osmanlı seyyahları örneğiyle verilir. Bu durum

aynı zamanda Odesa'daki Avrupai tarzda eğitim aldıktan sonra Ruslaşan Tatar gençlerini anımsatmaktadır. Yazar, kültürel alışverişe, evlilik yoluyla kültürel birleşmeye, özdeşleşmeye, uyum sağlamaya, çok kültürlülüğe önem vermekle birlikte asimile taraftarı olmadığını ve olunmaması gerektiğini de gösterir. Bu anlamda yerel özelliklerin, belli bir coğrafyaya has unsurların, o yere özgü davranış, duyuş ve düşünüş biçimlerinin önemini vurgularken çoklukta bütünü arayan yazar, Batılı seyyahın, onun da temsil ettiği Batılı bakışın gözünden bunları yansıtarak Osmanlı coğrafyasına özgü olan yerli unsurları saptamaya çalışır.

Türklerin hakir görülmesini istemeyen Miss Haft, onların Hristiyan bir kızla evlenip dinî inancına karışmadıklarını, bunu da kendi dinlerinin bir hükmü gibi gösterdiklerini belirtir. Burada İngiltere ile mukayese yaparken “Biz” dediği İngilizlerin ise bu konuda daha mutaassıp olduğundan söz eder. Bu nedenle Türklere nefretle bakılmaması gerektiğini düşünür. (s. 320)

Miss Haft'ın halası da Osmanlıları kendi algısı içinde tanımlamaktadır. Miss Haft'ın, halasının mektubuna yazdığı cevaptan anlaşıldığına göre hala, Müslümanları Türkleri sevmemektedir. (s. 229) Miss Haft'ın “‘Türk’ demekten muradınız nedir? Bu lafızdan ne anlarsınız?” sorusu üzerine Türk deyince yeryüzündeki “bahâyim-i müfteriseden” hiç farkı olmadan yaşayan mahlûku anladığını dile geririr:

“Bu lafızdan ne mana mı anlayacağım? Dünya yüzünde bahâyim-i müfteriseden hiç de farkları olmayarak yaşamakta bulunan birtakım mahlûkattan birisi olmak manasını anlayacağım! (s. 318)

Ona göre şark memleketleri ve şarklılar esrarengizdirler. Onların bildikleri şeyler Avrupa ilim ve fenlerine asla benzemez. Halaya göre akıl ve bilim dışı işlerle uğraşan şarklılar gibi “bu Türk” dediği Suphi de sihir yaparak Haft'ın aklını başından almıştır. (s. 319)

Halasının bu yorumları karşısında müdafaaya geçen Haft, “bahâyim-i müfterise” gibi yaşayan bir Türk'te böyle bir zannın olması durumunda kendisinin de ondan nefret edeceğini söyler. Haft'a göre bu “Türk” -Suphi- şimdiye kadar kendisine evlilik teklif eden Avrupalı erkeklerin hepsinden daha terbiyeli, daha edepli ve daha âlimdir. Burada yazar, mukayesenin yönünü İngiltere'ye çevirir. Miss Haft'a göre Suphi gibi bir adama İngiltere'de bile rastlamak çok güçtür. Nitekim Haft, halasına edepli ve terbiyeli

oldukları farzedilen sekiz on kadar İngiliz erkeğinin evlenme teklifini reddettiğini hatırlatır ve son derece iffetli olan Suphi'ye ise evlilik teklifini kendisinin yaptığını söyler. (s. 319)

Bununla birlikte romanda, Ruslar nezdinde Osmanlıların nasıl görüldüğü üzerinde de durulmuştur. Burada Rusları temsilen Prenses ve Kontes Katina'nın bakışı dikkat çeker. Prensesin bakış açısından verildiğine göre Osmanlı erkekleri nazik, adâb-ı muaşeret kurallarına uygun davranan kimselerdir. Tercümana gerek bırakmayacak ve "bravo"yu hak edecek derecede Fransızca ve Almanca konuşurlar. Bu durum prensesin şaşkınlığına sebep olur. Çünkü o, Türklerin bu derecede bilgili olduklarını düşünmemektedir. Mukayesenin yönü bu kez Rusya'dır. Böylece Rus coğrafyasının prensesi, Avrupa dillerine olan ilgilinin sadece Ruslara ait olmadığını anlamış olur:

Bravo! Bravo! Osmanlılarda Avrupa elsinisi ne kadar teammüm etmiş. Hâlbuki Avrupa lisanlarına rağbet Yalnız Ruslara mahsustur diye bize verdikleri şerefi meğer haksız olarak veriyorlarmış!" sözünü pek ciddi olarak söylemekle beraber yanında ve etrafında bulunanların dahi yüzlerine bir tavr-ı istifham ve isticvap ile baktı. (s.79)

Osmanlılarla ilgili düşüncelerini dile getiren bir diğer kişi de Petersburg'da tanışılan Kontes Katina'dır. Osmanlı coğrafyasında kadın hükümdar olmadığını öğrenen Katina'ya göre Osmanlı'da kadınlar "tavuk gibi" kümese kapatılmaktadırlar. Dolayısıyla böyle bir zihniyete sahip milletin eğlence hayatının mükemmel olması beklenemez. Osmanlı'dan Petersburg'a gelen askerî ve idarî memurlarla Avrupalı erkekleri mukayese ettiğinde bu sonuca varan Kontes'e göre Osmanlı erkekleri genç kızlardan daha fazla utangaç olup, Avrupalılar kadar serbest değildirler. Buradan bir muhakemeye giden Kontes, erkekleri bu kadar kapalı olan bir toplumun kadınlarının durumunu merak eder. (s. 203)

Bu konuya edep ve ahlâk nazarından açıklık getirmek isteyen Suphi'ye karşılık, Kontes için bu "garip" tavır edeb-şinaslıktır. İşte bu noktada Kontes'e karşı Osmanlı erkeğinin terbiyesi konusunda Miss Haft'ın görüşleri anımsanır. Miss Haft, yolculuk sırasında kimi zaman Osmanlı seyyahlarıyla dar bir arabanın içinde diz dize oturmuş kimi zaman da aynı odayı paylaşmak durumunda kalmıştır. Böyle durumlarda bile nedeysel iki kadından farksız olan Osmanlı seyyahları, Miss Haft'a asla rahatsızlık vermemişlerdir. (s. 194) Halasına yazdığı mektupta evli olan Hicabi'nin kalbinin aile muhabbetiyle dolu olduğundan bekâr Suphi'nin ise kendisine karşı ne manalı bir

bakışının ne de sevda hissiyle kendisini rahatsız edecek bir tavrının bulunmadığından söz eder. Aralarındaki bakışmalar âdeta iki kız kardeş arasındaki bakışmalar gibidir. (s. 229) Miss Haft Osmanlı erkek seyyahların terbiye ve ahlâklarına vurgu yaparken onların yerinde bir Avrupalı erkek olması durumunda bin türlü edepsizlikle karşılaşabileceğinden söz eder. (s. 194)

Kalguyev Adası'ndaki "Avrupa terbiyesinden nakıs" Danimarkalı ve Prusyalı avcılar, bir İngilizin iki Türk'e nasıl refakat ettiklerine şaşırırlar. Bunun üzerine Miss Haft, bu iki Osmanlı erkeğinin değil serbest bir İngiliz kızının yanındaki "namuslu ve terbiyeli" iki Türk'e, açık bir kadının yanındaki iki "hovarda" adama bile şaşmayacak kadar terbiyeli olduklarını söyler. (s. 283) Böylece Osmanlı erkeklerinin terbiyesi hem İngiliz kadın seyyah, hem Rus Kontes, hem de Danimarkalı ve Prusyalı hemcinslerinin önünde kanıtlanmış olur.

Burada dikkat çeken bir husus da başkasının tercihlerine müdahale etme noktasında daha muhafazakâr olduğu düşünülen ve romanda "kıskanç" vurgusuyla tanımlanan Osmanlı erkeklerinin, Avrupalı hemcinslerinden daha hoşgörülü oldukları yönünde tanıtılmalarıdır. Romanda, insanların tercihlerine ve yaşamlarına saygılı ve hoşgörülü Türk erkekleri -iki Osmanlı erkeği- ile bir İngiliz kadını yan yana yakıştıramayan ve asıl taassup sahibi kendileri olan Danimarkalı ve Prusyalı erkekler karşıt olarak sunulmuştur.

Roman boyunca dikkati çeken benzer karşıtlıklar daha çok Osmanlı seyyahları tarafından değil Miss Haft, prenses, Kontes, papaz gibi diğer milletlerden olan kişiler tarafından yansıtılmaktadır. Bununla birlikte Suphi'nin de Osmanlıların nasıl insanlar olduklarına dair yönlendirmeleri vardır. Burada Ahmet Midhat'ın bir genellemeye gittiği görülür. Kimi zaman Osmanlılar derken İstanbul içi insan manzaralarından bahsettiği anlaşılmalı birlikte çoğunlukta "bizim memleket", "bizim seyyahlar", "Osmanlı seyyahları" ifadelerinden daha geniş bir coğrafya içindeki Osmanlı "Müslüman-Türk" varlığına işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı erkeklerini kendi davranışlarıyla temsil eden Suphi, Osmanlı kadınlarından söz ederken onların makyaj yapmıyor oluşları ve ömürlerini kocalarına adamalarından memnuniyet duyar. Osmanlı kadınları süse önem vermeyişleri ve sadelikten yana oluşlarıyla övülürler.

Bununla birlikte Osmanlı seyyahlar, Odesa, Moskova, Petersburg gibi gittikleri yerlerde itibar görür, iltifat alırlar. Balta'da katıldıkları davette Osmanlı "havaları" çalınır, Osmanlı milletinin temiz kalpli, iyi ve terbiyeli bir millet olduklarından söz edilir. Yine romanın ilerleyen bölümlerinde cömertlik de Osmanlılara atfedilen özelliklerdendir. Rus sandalcının kendilerinden fazla para almaları üzerine Osmanlı'da insanların, birkaç kuruşluk bir şey aldıklarında onlara bir kısmının da bedava verildiğinden söz eder. (s. 260)

Rus/Ruslar/Rusluk

Romanda Rus coğrafyasına ait halkların olumlu ve olumsuz özellikleri bir arada verilir. Rus/Ruslar/Ruslukla ilgili olumlu yönler daha çok Suphi tarafından vurgulanırken, olumsuz yönler ise Miss Haft'ın bakış açısından yansıtılır. Bir Avrupalı'nın bir başka Avrupalı'yı eleştirel bir gözle değerlendirmesi konusunda bilinçli bir yol izleyen Ahmet Midhat, Miss Haft aracılığıyla okuru Rusya coğrafyası ve bu coğrafya insanı ile tanıştırır. Miss Haft, Rusya'yı değerlendirirken zaman zaman Osmanlı Devleti ve tolu mu ile de mukayese yapar.

Romanda, Ruslardan Moskof ve Slav olarak da bahsedilmektedir. Moskof ismi Moskova'dan gelmiş ya da kendi milliyetlerinin adını şehre vermişlerdir. Moskova, Ruslar için kutsal bir şehirdir ve mekân-insan bağlamı burada mekân-kimlik olarak karşımıza çıkmakta Kremlin Slavlıkla eş değer gösterilmektedir. Moskof yani Rus olabilmek için "mır" tabir edilen yağlarla vaftiz olmak gerekir. Aksi halde Hıristiyan ve Ruslukları kabul edilmeyip çingene sayılmaktadırlar. Bu da Rus olmanın ilk şartı olarak sunulur.

Eğitimde, sanayide, şehirleşmede, tarihî ve kültürel mirasa sahip çıkma konusunda ileri seviyede olan Rusya, eğlence hayatı, sefahat âlemi, hafifmeşrep kadınları ve zengin asilzade beyleri, israf, esaret, baskı ve istibdat, mimarî tarzı, izlediği fetih politikası, fikr-i cihangiranesi gibi konularda eleştirilir. Olumlu özelliklerinden bahsedilecek olursa Suphi'ye göre Ruslar, oldukça misafirperver ve mültefit bir kavimdir. Avrupa terbiyesi aldıktan sonra nezaketleri bir kat daha artmıştır. Ona göre Ruslar çelebi insandırlar; Fransızlar gibi yılışık ve zevzek, İngilizler gibi tünd ve abüs değildirlen. İngilizlerin aksine tıpkı İstanbul'da olduğu gibi tanımadıkları insanlarla sohbet edebilen, konuşkan ve samimiyetli kimselerdir. Bir buçuk asır önce vahşî canavarlardan farkı olmayan cahil insanlardan XIX. yüzyılın medenî insanına

dönüşmüşlerdir. Suphi'ye göre Avrupa terbiyesi almış Ruslar, Avrupa'nın en terbiyeli milletleri derecesindedir.

Bununla birlikte eğitim ve kütüphane koleksiyonu konusunda da ileri seviyededirler. Medenî gelişmeleri benimsemeye başladıklarından itibaren tabiatlarındaki kabalığı yenmek için sanata yönelmişler, resim, oyma ve müzik gibi güzel sanat dallarıyla uğraşmışlar, yerli sanatkârlarını yetiştirdikten sonra Avrupa'da meşhur sanatçıların eserlerini kendi memleketlerine getirtmişlerdir.

Rus coğrafyasında yaşayan Rus ve Ruslara ait olumsuz özelliklerse zaman zaman Suphi de dâhil olmak üzere çoğunlukta Miss Haft tarafından dile getirilir. Eleştirilerin başında Rusların eğlenceye olan düşkünlükleri gelir. Rus eğlence hayatının vazgeçilmezi içki, müzik ve kumardır ve Rus kibarına göre eğlencenin her türlü makbuldür. Bu anlamda Rusya âdeta içki ve kumarın coğrafyası olarak sunulur. Rusların bu sefih yaşamı Suphi tarafından da eleştirilir. Ruslar nezdinde eğlencenin son derece önemli olduğunu, onların zevk ve sefadan başka bir şeye tahammüllerinin olmadığını belirtir. Bu fuhuş ve sefahat âlemi millî tarihlerine karışmıştır.²⁷² Eğlence hayatı içindeki israf da eleştirilir. Rus kibarı sınırsız bir servete sahiptir. Dünyadaki hiçbir millet Ruslarla kumar oyunu konusunda yarışamaz. Bir oyunda seksen doksan bin lira kaybedilebileceği gibi bir aşüfte adına yüz bin rublelik ziyafetler de verilebilir. Bu açıdan israf hat safhadadır. Miss Haft, ülkenin tüm servetinin asilzadeler tarafından bu sefahat âlemlerinde harcanmasını doğru bulmaz. Ona göre medenî ve beşerî hürriyetine sahip olan bir millet, kendi irade ve seçimiyle yaşadığı sürece Rusya kadar büyüyebilir. (s. 115) Haft'ın milletin kişi irade ve hürriyetine olan düşkünlüğü ile coğrafya arasında kurduğu bağ önemlidir. Burada İngiltere'ye yapılan gönderme de dikkat çeker.

Rus kadınları hafif meşrep oluşlarıyla dikkat çekerler. Suphi'ye göre muaşakaya meyilli, teklifsiz ve laubalidirler. Erkekleri ise “yılışık”tır. Suphi, Kış Sarayı'nda katıldıkları davette Rus kadın ve erkekleri ile vakit geçirme ve onları tanıma fırsatı bulur. Rus kadınlarını kitaplardan okuduğu Fransız kadınları gibi “müstehzi ve müzeyyif” bulmamakla birlikte tavırlarının da buna uygun olduğunu görür. Kuzey taraflarının havası ne kadar soğuksa kadınlarının kanı o kadar sıcaktır. Başka

²⁷² Doğu milletleri arasında Rusların da Batı medeniyeti karşısında aynı sıkıntıya düştüklerinden söz eden Okay, Ahmet Midhat Efendi'nin Rusların bu durumunu Şarkiyatçılar Kongresi'nde tanıştığı Madam Lebedeva'dan öğrendiğini belirtir. Lebedeva'nın da söylediği gibi gerçekten de bazı büyük Rus aileleri servetlerini bu eğlence hayatı için ziyan etmektedirler. Bk. Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, s. 36.

memleketlerde bir kadınla aylar sonra kurulacak olan samimiyet Petersburg Kış Sarayı'nda birkaç saatte kurulmuştur. Etnisiteyi belirleyen unsurların değişkenliği söz konusudur. Kontes Katina gibi soğuk memleketin sıcakkanlı kadını ile Suphi gibi mutedil iklimin soğukkanlı erkeği yanyanadır. Rus erkekleri ise İngiliz ve Almanlar kadar soğuk olmasalar da Fransızlar kadar da zevzek değildirlir. Miss Haft ise Rusların "sarmaşık" ve "çam sakızı" gibi olmalarından duyduğu rahatsızlığı dile getirir. Ona göre Moskof erkeği geveze ve sırnaşıktır. Rus kibar âlemdeki kadınlar ise yirmi yaşından küçük memur veya üniformalı erkeklere düşkündürler.

Ruslardaki esaret de coğrafi düzlemde Osmanlı'daki ile karşılaştırılarak eleştirilir. Buna göre Rusya'daki esaret, Avrupalı yazarlar tarafından eleştirildiği için lafzî olarak kaldırılmıştır. Seyyahlar, Moskova'da bizzat bir esire tesadüf ederler. Esirin anlattığına göre Rusya'daki esaret Çar tarafından kaldırılmış olmakla birlikte en ağır şekliyle pratikte devam etmektedir. Seyyahların gözlemlerinden çıkan sonuç ise esirler Çar'a âdeta tapmakta, adını duyar duymaz istavroz çıkarmaktadırlar. Amelelikten başlatılarak her işte çalıştırılmak üzere satın alınan esirler, birer metadır. Şanslı olanlar kazançlarından pay alabilirler. Kamçı ile dövülen, aşağılanan, tacize uğrayan esirler, efendilerinin istedikleri kişilerle de evlendirilebilirler. Osmanlı coğrafyasındaki esaretin böyle olmadığını anlatan Suphi, cariyelerin valide sultanlığa kadar yükselebildiklerinden söz eder. Rusya'daki kölelik uygulamaları ile daha önce bahsi geçen Rusların farklı dinden olan insanlara (Yahudilere, Mecusilere) karşı tutumu, Rus coğrafyasındaki baskıya işaret eder. Romanda Rusya'nın sadece Samoyedlere din konusunda baskı yapmadığı vurgusu vardır. Onlar da gerek coğrafi konum gerekse siyasî ve askerî açıdan Rusya için bir tehdit oluşturmazlar. Bu nedenle Rusya, kendisine tehdit oluşturabilecek unsurları yok etmeye, asimile etmeye odaklanmış bir millet olarak sunulur. Nitekim romanın sonlarında Suphi'nin "Rusya zulüm ve istibdadın hüküm sürdüğü ülke" (s. 223) ifadesi boşuna değildir. Rus prenses, seyyahlar üzerinde onların hürriyetlerine mani olan bir baskı unsuruyken Rusya Devleti de Yahudiler, Mecusiler, Tatarlar, köleler vb. üzerinde bir baskı unsuru durumundadır.

Rusların kendi zevklerine göre oluşturdukları mimarî ve sanat tarzları da "acayip" bulunarak eleştirilir. Miss Haft'a göre Ruslar, her şeyde kendilerine özgü bir tarz merakı geliştirmişlerdir. Kendi zevkleri doğrultusunda meydana getirdikleri eserleri acayip ve garip şeyler olarak değerlendiren Miss Haft, bu durumu, Rusların arada kalmış olmalarıyla açıklar. Ona göre Ruslar, Avrupalı olmaya çalışan ama olamayan

Asyalılardır. Asyalılık hâlini üzerlerinden atamamışlardır. Onlarda Asya'ya mahsus bir şive vardır. Bu nedenle, kendilerini Parisli gibi göstermeye çalışan Ruslar, İran ve Arap mimarî usulünü İtalyan ve Yunan tarzına göre daha çok taklit etmişlerdir. Bu durumda Rusya'ya gelen Avrupalılar kendilerini bir Avrupa memleketinden ziyade Asya'da zannetmektedirler. Miss Haft, Rusların kendi Rusluklarını koruyup, sadece terakkiyat konusunda Avrupa'yı örnek almalarının onlara daha çok karakter katacağı görüşündedir. Suphi ise Rusya'nın Avrupalı olmak konusunda pek çok eksiği olduğunu düşünmekle birlikte Avrupa'nın da Rusya'daki birlik fikrinden yoksun olduğunu belirtir. Avrupalılar eğer bu birlik fikrini dikkate almış olsalar mevcut durumda Rusya'ya boyun eğmek zorunda kalmayacaklardır.

Bununla birlikte Ruslar'ın dünyanın en büyük milleti olmak arzusunda oluşları Miss Haft tarafından hatırlatılır. Haft'a göre Ruslar, kendilerini dünyanın en büyük milleti kabul ederler. Dünyadaki en büyük şeylerin (kilise, çan, kütüphane, müze vb.) kendilerinde olmasını isterler. Bu çerçevede Haft, o dönemin siyasî durumuna da gönderme yaparak Rusların, dünyanın en güzel yeri olarak tanımladığı İstanbul'u ve "bizim" diyerek hatırlattığı İngiliz sömürgesindeki Hindistan'ı istediklerini belirtir. Ona göre Ruslar, Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıdır:

"Dostum! Rusların bu yoldaki meraklarının hepsi acayıptir. Dünyada yalnız en büyük çan kendilerinde bulunmak merakında olsalar ne ise ne? Fakat dünyada en büyük şeylerin hepsi kendilerinde bulunmak merakındadırlar. Bu merak cihangirlik hususunda dahi vardır. Mesela dünyanın en güzel mevkii bulunan sizin İstanbul'un dahi kendilerinde olmasını isterler." (s. 147)

Ruslar, Haft için "tehlike" çağrışımlarıyla yansıtılırlar. Haft'ın, Rusya'ya ve Ruslara bakışı Osmanlı seyyahlarına göre daha siyasî ve politiktir. Haft'a göre bütün milletler kendilerini vahşî bir milletten dünyanın en büyük milleti konumuna yükselten Rusların idaresinden kurtarmak için tedbir almalıdırlar. Onların büyüklük fikirleri kiliselerinde de kendini gösterir. Fethettikleri şehirlerin anahtarları hâlâ kiliselerinde muhafaza edilmektedir.

Rusların temizliğe önem vermeyişleri, rüşvete yatkın olan bir millet olmaları da üzerinde durulan hususlardandır. Rus postacılar "murdar"dır. Reşetlovka köyündeki molada arabacıları sofraya davet eden seyyahlar, onların pisliğinden rahatsız olurlar. Balta kasabasında da Rus zabitlerin çizmelerinden çıkan kötü kokunun yanında bir de

Rus köylülerine mahsus koku seyyahları hayli rahatsız eder. Rüşvet konusunda ise Rus memurlara birkaç ruble vererek her şeyi yaptırmak mümkündür. Yine zabıtlar için de aynı durum söz konusudur. Seyyahlar Uranüs gemisine, başında İngiliz zabıt olduğu için binememişlerdir. Eğer zabıt Rusyalı olsaydı birkaç altın, seyyahların gemiye binmesi için yeterli olacaktır vurgusu yapılır. Rusya'nın, rüşvetin coğrafyası şeklinde sunulması ilginçtir. İngiltere'de geçerli olmayan rüşvet, Rusya'da hayli revaçtadır.

Kuzeyin Yerli Halkları: Samoyedler/Laponlar

Samoyedlerin kendilerini tanımlayış biçimleri öncelikle isimleri üzerinden gerçekleşir. Romanda, Rusların ya da diğerlerinin kuzeyin yerli halkını²⁷³ ne olarak gördükleri ve aslında yerlilerin ne olmadıkları yönünde bir anlatım söz konusudur. Samoyed ismi, Samoyed papazının anlattıklarına göre, eski zamanlarda güney ahalisini mağlup etmeleri üzerine intikam amaçlı kuzey yerlilerine verilmiş bir addır. Rusça'da kendi kendini yiyen anlamına gelmektedir. Bu nedenle diğerlerinin gözünde “yamyam” sayılırlar. Kendilerine hakaret edilmesi için Samoyed denilmesi yeterlidir. Oysa Samoyed papaz, asıl isimlerinin kendi kendini yiyen değil, çiğ et yiyen anlamına gelen “Siriyezi” olduğunu söyler. Dil bakımından bölgede Rusça konuşan Samoyedler olduğu gibi yerli dili konuşan insanların varlığı dikkat çeker. Din konusunda ise Hıristiyanlığın kaidelerini bilmemekle birlikte kendilerini Hıristiyan olarak kabul ederler.. Rusya, din konusunda Samoyedler'e baskı yapmamıştır. Onlar da Rus hükümetinin tekliflerinden şikâyet etmeksizin vergilerini vererek kültürel varlıklarını korumayı amaçlamışlardır. Bununla birlikte Samoyed papaz, kavim olarak birbirlerini çok sevdiklerinden ve kendileri gibi birbirini seven kavimlere Hıristiyanlıkta pek az rastlanıldığında söz eder.

Ahmet Midhat Efendi'nin, Samoyedlerle ilgili özel isim kullanmadığı görülür. Hizmetçi için Rus kadını, avcı başı için Samoyed, papaz içinse “kidişnisk”ten başka genel olarak Samoyed/Samoyedler, Laponlar ve yerli ahali ifadelerini kullanır.

Samoyedler daha çok ırksal ve biyolojik özellikleri ile romana yansır. Fiziksel özellikleri bakımından kısa boylu, yassı yüzlü, kısa bacaklı, küçük gözlü, uzun burunlu, alçak sayılacak kadar batık yanaklı, büyük ağızlı, ince dudaklı, at kılı gibi kalın, parlak ve uzun saçlı, iri ve yüksek kulaklıdırlar. Bu özellikler hemen hepsinde görülmektedir. Bununla birlikte erkek Samoyedlerde sakal ve bıyık yoktur. Delikanlılar, genç

²⁷³ “Yerli halk” terimi antropolojide çizilmiş bir sınır içerisinde yaşayan, eski zamanlardan beri oldukları varsayılan, egemen olmayan bir grubu tanımlamak için kullanılmaktadır. Bk. Eriksen, *Etnisite ve Milliyetçilik*, s. 189. Ahmet Midhat, metinde “yerli halk” terimi yerine aynı bağlamda “yerli ahali”, “yerliler” demeyi tercih etmiştir. Bk. *Acâyib-i Âlem*, s. 272, 284.

kadınlardan, yaşlı erkekler de ihtiyar kadınlardan farksızdırlar. Burada kadınla erkek ilk bakışta o kadar farksızdır ki “sen kadın mısın erkek misin?” sorusu sorma gereği duyulur. (s. 273)

Seyyahların, Samoyedler hakkında edindikleri bilgiler daha çok onların gözlemlerine, seyahatnamelerden, orada bulunan Ruslardan ve Avrupalılardan edindikleri bilgilere dayanmakla birlikte cinsiyeti konusunda kararsız kaldıkları Rus hizmetçi de bu konuda seyyahlara yardımcı olur. Samoyed kadınlarının biyolojik özellikleri konusunda bilgi veren Rus hizmetçi, kuzey memleketlerinde kızların on yaşındayken kadın olduklarından söz eder. On bir yaşında çocuk sahibi olabilen kuzey bölgesi kadını, ılıman kuşakta yer alan İstanbul’un on dokuz, yirmi yaşındaki kadınına denktir. Yirmi yedi, yirmi sekiz yaşlarındaki kadınlar ise İstanbul’daki otuz sekiz, kırk yaşına varan kadınlar gibidirler. Otuzu geçenlerse her türlü kadınlık özelliklerinden uzaktırlar. Suphi, bu biyolojik özelliği kuzey-güney ekseninde ele alır ve güneyde de tıpkı kuzeyde olduğu gibi kadınların erken olgunlaşım erken yaşlandıklarından söz eder. (s. 274-275)

Kuzey halkı temizlik anlayışından yoksun oluşlarıyla da dikkat çeker. Kuzey bölgesi vahşî bir yer değildir, ancak halkı oldukça pis ve murdardır. Onlar, bu “pisliğin” içinde doğup, büyümüşler ve bu duruma alışmışlardır. Bu pislik ve kötü kokular içinde helâk olanları da az değildir. (s. 241)

Bununla birlikte bölgedeki Samoyedler, Avrupalılar için birer hizmetçi konumundadırlar.

Kalguyev Adası’nda Samoyedlerle birlikte Laponlar da bulunmaktadır. Onlar hakkında fazla bilgi verilmemekle beraber Samoyedlerdeki kıskançlık duygusu ve Samoyed kadınlarının iffetli oluşları vurgulanırken Laponlarda eşlerini kıskanmak ve kadınlarda iffete riayetin önemli olmadığı vurgulanır. Laponlar da Hıristiyanlığın dinî kaidelerine uygun davranışlarda bulunmazlar.

İngiliz/İngilizler/İngilizlik

Romanda İngilizlerin daha çok insanî özellikleri ve ilgi alanları üzerinde durulmuş fizikî betimleme yapılmamıştır. Bir genellemeye gidilecek olursa İngiliz coğrafyasının insanı soğuktur, az konuşur, Rusların aksine tünd ve abüstür. Genel olarak sadedirler, kendilerine mahsus bir “tavr-ı katî”leri vardır. İngilizler içinde şen, zarif ve latif birini bulmak zordur.

İngiliz kadınları serbesttir, ancak Miss Haft'ın temsil ettiği gibi Rus ve Fransız kadınlarına benzemeyen bir rahatlıkları vardır. Suphi'ye göre Petersburg'un soğuk çehresinin karşısında İngiltere'nin pembe çehresi durur. Miss Haft'a göre de İngiliz erkekleri ne kadar eğitilmiş olursa olsunlar Osmanlı erkekleri kadar iffetli ve edepli olamazlar. İngiltere'de nadiren rastlanılacak olan her yönüyle mükemmel bir erkek bile Suphi'nin gerisindedir.

İngilizler romanda seyahate ve seyyahlığa önem veren bir millet oluşlarıyla dikkat çekerler. Hatta yazar, bu konuda "İngilizlik damarlarındaki gemicilik kanı"ndan söz eder. Bir İngiliz kadını yolculuğu göze aldığı zaman bir erkeğe ihtiyaç duymaksızın yola çıkar. Burada İngilizlerin millet olarak deniz, seyahat, gemicilik konusunda ilgili olmalarının yanısıra İngiliz kadının cesaretine de gönderme yapılır. Kuzey bölgelerine seyahat konusunda İngilizler her millete üstündürler. Onların seyahatnameleri sadece gidilen memleketlerin ve halkın "şairane" durumu hakkında bilgi vermekten öte yolculuk, yolculuk sırasında karşılaşılabilecek zorluklar, seyahat esnasında gerekli olan malzemeler gibi konuları da içerir. Kalguyev Adası'na gelen İngiliz avcılar, Kronştadt limanına gelen İngiliz gemiciler, İngiltere'den tahsis olunan Uranüs vapuru, İstanbul Bahçekapısı'ndan binilen Londra vapuru buna işaret ederler.

İngilizler milliyetçidirler. Miss Haft, İngiliz olduğu için Moskova'da İngiliz Oteli'nde kalmayı tercih eder. Hatta Osmanlı seyyahlarının da kendisiyle aynı otelde kalacaklarından söz eder. Bu anlamda himaye eden İngiliz/İngiltere imajı vardır.²⁷⁴ *Acâyib-i Âlem*'de yazar, İngiliz ve İngiltere'ye yakın durmakla birlikte Rus aleyhtarlığında da bulunmaz. Hatta Miss Haft'tan Ruslara gelen ağır eleştirileri yumuşatma, esnetme çabası görülür. Bu tutum, onun Osmanlı ile komşu olan Rusya'yı göz ardı etmediğini göstermektedir. Rus prensesi ise seyyahları yolculukları sırasında

²⁷⁴ Romanda İngiliz ve İngiltere'ye daha yakın olduğunu hissettiren Ahmet Midhat Efendi'nin mevcut siyasî durumu da göz önünde bulundurduğu söylenebilir. Ancak değişen siyasî durumlar neticesinde o da bakışının yönünü İngiltere'den Rusya'ya kaydırmıştır. Nitekim, XIX. yüzyılın gelişen siyasî ve askerî olayları neticesinde İngiliz yöneticiler, Osmanlı Devleti'nin artık yeterince güçlü olmadığını, Hint yolunun güvenliğini kendi başına sağlayamayacağını anlamışlar ve sonrasında Rusya'nın Boğazlar ve İstanbul, Fransa'nın da Ortadoğu'ya yerleşmelerini önlemek amacıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikasını izlemeye başlamışlardır. Bu çerçevede İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nu dağılmaktan korumak için çeşitli yollar denemiştir. Ancak daha sonra İngiltere, politikasını değiştirir. Bunda 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı etkili olmuştur. Savaşın ve Berlin Kongresi'nin en önemli sonucu, İngiltere'nin o zaman kadar izlediği Osmanlı politikasını değiştirmesidir. Artık 1880'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikası bir yana bırakılarak güvenliği sağlamak amacıyla Osmanlı topraklarını kendi yönetimi altına almak ve Osmanlı toprakları üzerinde, kendisine bağlı uysal devletler kurmak ilkelerini öne sürecektir. Bu nedenle İngiltere artık güven telkin etmez. Bu yeni politikanın ilk uygulamaları da 1882'de Mısır'ın işgali ile kendisini gösterir. Bu anlamda İngiltere artık güvenilmeyen bir ülkedir. II. Abdülhamit de İngiltere'ye güvenmez. Ayrıntılı bilgi için bk. Halûk Ülman, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dış Politika ve Doğu Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 273-284.

himaye etmek, rahat ettirmek ister, fakat onun ısrarcı tavırları seyyahları rahatsız etmenin, sıkıp bunaltmanın yanısıra seyyahların özgürlüklerine müdahale gibi de düşünülebilir. Bu anlamda İngiliz kadın seyyah nezdinde İngiltere/İngilizler ile -onlar da Osmanlı toplumuna ön yargı ile bakmaktadırlar ve bu anlamda İngilizlerin de eksik yönleri olmasına rağmen- ortak hareket etmek mümkünken -Rus prensesle dost olunabilmesine rağmen- Rusya/Ruslarla bu pek mümkün görünmemektedir.²⁷⁵

Mahallî hususiyetlerini koruma noktasında İngilizler de İtalyan, Fransız ve Almanlardan farksızdırlar. Rusların aksine bilimsel gelişmelerin yanında kendilerine özgü olanı koruyabilmişlerdir. Miss Haft'ın Kış Sarayı'ndaki davette ekmeği bıçakla kesmeyip eliyle bölmesi açık arayan Ruslar için kusur teşkil eder. Rusların rahatsız olması için bu hareket yeterlidir. Miss Haft ise bu ayıplanmayı önemsenmeyecek derecede İngilizliğine güvenir.

Romanda genel olarak İngilizlerin temizlik anlayışlarına ve rüşvet konusundaki hassasiyetlerine de gönderme yapılır. İstanbul'dan binilen Londra vapurunda orta dereceli bir sofraya bulunmakla beraber bahriyelik hâline bir de İngilizlik hâlinin eklendiğinden söz edilir. İngilizlik hâli ise ne çok pis ne çok düzenli, orta hâlde temiz olan bir duruma işaret eder. Yine İngilizlerin rüşvet almayan bir millet oluşları Ruslarla mukayeseli olarak verilir. Buna göre seyyahların Uranüs vapuruna binememelerinin sebebi İngiliz zabitanın rüşvet almıyor oluşudur.

²⁷⁵ Nitekim daha sonra İngiltere'nin Osmanlı üzerindeki değişen politikaları neticesinde yazar da taraf değiştirir. İngiltere'ye güvenmeyen II. Abdülhamid'e paralel olarak "II. Abdülhamit'e yakınlığını bildiğimiz muharririn (...)" de güvenmediği ve alternatif çözüm noktasında padişaha yaklaştığı görülmektedir. Bu noktada Ahmet Midhat Efendi yönünü Rusya'ya çevirir. Rusya'dan gelebilecek tehlikeleri gösterirken bir taraftan da yeni bir dost arayışı içine girdiği söylenebilir. Nitekim *Yeni Vakit (Novoy Verima)* gazetesinin 10 Mart 1897 tarihli ve 7555 numaralı sayısında, İstanbul muhabirinin Ahmet Midhat Efendi ile gerçekleştirdiği bir söyleşi yayımlanmıştır. Boğazlar konusunda Rusya ve İngiltere arasında kalan Osmanlı'nın durumuna ve *Acâyib-i Âlem* romanına ışık tutması bakımından yazarın siyasî bakımdan Rusya'ya yakınlaşma çabasını gösteren ifadelerine yer veriyoruz: "Rusya ve Türkiye'nin üçüncü ülkelerin aracılığı olmaksızın bir araya gelip anlaşması lazım. (...) Bu sırada bizim hâlimiz çok kötüleşti. Başka bir devletin yardımı olmaksızın Avrupa devletinin hırs ve doymazlıklarına karşı bağımsızlığımızı korumaya gücümüz kalmadı. İngiltere ve Rusya arasındaki duruşumuz sandal ile dümenci arasındaki ilişki gibidir. Birine çok az meyletsek diğerinin üstümüze gelişinden zarar görüyoruz. Karşı koyacak gücümüz olmadığını ve Boğazlar'dan başka alınabilecek bir şeyimiz kalmadığını bildiklerinden, bizim ile de Rusya ile de boğazlaşmaya hazırlar. Bir vakit Türkiye'yi paylaşmaya niyetlenirler. Bizim Rusya'ya dayanmaya ve onun yardımına ihtiyacımız var. Ancak Boğazlar'ı açmak ya da Rusya'ya vermek Türkiye'nin elinde olan bir şey değil. Biz bugün Boğazlar'ı Rusya için açsak ertesi gün, İngiliz filosu gelip işgal edecektir. Bu yüzden tamamını açmak ya da tamamını ele geçirmek yerine komşuluk ilişkileri uyarınca bazı savaş gemilerine geçiş izni vermenin yanısıra Sultan'ın dostluğuyla kanaat etmek en doğrusudur. (...) Rusya ile yakınlaşmak gerektiğini on iki senden beri yazıp söylüyorum; hatta Sultan'a da anlattım. Bizim için iki seçenek var: Ya İngiltere ya da Rusya. İngiltere'ye dayansak o bizi tamamen yutar. Boğazları alıp İstanbul'u işgal eder. Ama Rusya mantıklı bir devlet olduğundan Boğazlar'ı alsa da İstanbul'a girmez. Anadolu'yu almak yeryüzünde halifeliği ortadan kaldırmak demek olduğundan Rusya buna teşebbüs etmez. Çünkü buna yeryüzündeki Müslümanlar razı olmazlar. Rusya'da da milyonlarca Müslüman var." Alıntı için bk. Mehmet Kaygana, "Rusya Matbuatı ve Ahmet Midhat Efendi", *Şerif Aktaş'a Armağan*, Kurgan Edebiyat Yay., Ankara 2012, s. 253-254.

Görüldüğü gibi etnik coğrafyada ağırlık noktası Osmanlı coğrafyasındaki Müslüman-Türk kimliğidir. Burada yazarın kendi kültürünü merkeze koyan ve diğer kültür coğrafyalarını o nokta ve standartlara göre değerlendiren tavrı dikkat çeker. Bu bağlamda kölelik, din, adalet, ahlâk, medeniyet, terakki gibi meselelerde fikirlerini uygulama alanı olarak Rus/Rusluk/Rus coğrafyası, İngiliz/İngilizlik/İngiliz coğrafyası ve yerli halkın coğrafyasını kullanır. Bu anlamda olumsuz eleştiriler yoğun değildir, bazı yerlerde etnik unsurları sadece göstermekle yetinir. Bir anlamda tanıtma, haber verme amacı güden yazar, kimi zaman etnik coğrafyaları birbiri içinde değerlendirir. Böyle durumlarda mukayesenin yönü genişler. Meseleler doğu-batı, kuzey-güney eksenleri doğrultusunda uzanır. En son noktada kendi kültürünü üstün tutan bir bakış sezilir. Bu da yazarı, “etnosantrizm” yani “kültür merkezilik”, dünyadaki diğer kültürleri, kendininkini temel alarak değerlendirmek, eleştirmek anlayışına yaklaştırır. Ancak Ahmet Midhat Efendi’de etnosantrizmin yol açtığı yabancı korkusu/düşmanlığı (zenofobi) ya da ayrımcılık ve ırkçılık görülmez.²⁷⁶

Etnik kategoriler içinde erkek ve kadın görünümleri dikkat çeker. Steve Fenton, “etnisitenin sınırları cinsiyete bağlıdır ve etnik kimliğin belirlenmesinde cinsiyet atıflarına dayanılır, etnik kültürün büyük kısmı cinsellik, evlilik ve aileyle ilgili kurallar etrafında düzenlenmektedir”²⁷⁷ demektedir. Burada da Ruslar daha çok bu yönleriyle tanımlanırlar. Buna göre Petersburg’un solgun ve baygın çehreleri ile İngiltere’nin pembe çehresi karşı karşıya gelir. (s. 221-222)

Coğrafyayı etnik cinsiyet üzerinden tanımlaması ilginçtir. Romanda cinsiyet ve etnisite arasında kurulan ilişki dikkat çeker. İngiliz kadın seyyah İngiltere’yi, Rus Kontes, Rus Prenses ve Rus kadınları (ismi sıkça geçen İmparatoriçe Katerina) Rusya’yı, Osmanlı erkek seyyahlar ise Osmanlı coğrafyasını temsil etmektedirler. Osmanlı toprakları, erillik üzerinden, İngiliz ve Rus coğrafyası ise dişillik üzerinden tanımlanmaktadır.²⁷⁸ Osmanlı İmparatorluğu’nda kadın imparatoriçenin olmadığı

²⁷⁶ Hâlbuki aynı dönemlerde kendilerini etniklikten arındırıp, Arap, Hint, İtalyan, Kızılderili ve Amerika yerlilerini etnik ilan eden Amerikalılarda bu tür bir ayrımcılık ve ırkçılık en vahim hâliyle kölelik olarak başlamış, yaklaşık dört yüz yıl sonra ikinci ve üçüncü sınıf vatandaşlığa dönüşmüştür. Daha sonra ise çeşitli kurum ve politikalarla tarihsel mesafe kapatılmaya çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bk. Semra Somersan, *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, s. 24-25.

²⁷⁷ Fenton, *Etnisite Irkçılık, Sınıf ve Kültür*, s. 79.

²⁷⁸ Ahmet Midhat Efendi’nin Rusya ve İngiltere düzlemindeki “dişi”leştirme olgusu, alteritist düşüncenin bir neticesidir denebilir. XVIII. yüzyıldan itibaren bütün bir Avrupa sömürgeleştirme süreci boyunca “öteki” toplumlar, ülkeler ve kültürler bir kadın erotizmi imajı ile görülmüş ve düşünülmüştür. Bk. Ania Loomba, *Kolonyalizm Postkolonyalizm*, (çev. Mehmet Küçük), Ayrıntı Yay., İstanbul 2000, s. 176-198. Andı, buna karşılık Doğulu aydınının Batı algılayışı içinde de bu imgenin önemli bir yer tuttuğundan söz eder. Batılı şehirlerde kadınların güzelliklerine özellikle dikkat edilmesi, kadın-erkek ilişkilerindeki serbestlik vurgusu, zihinlerde daha “dişi” bir toplum canlanması bunlar arasındadır. Buna ek olarak Andı, Ahmet Midhat Efendi’nin Stockholm’deki kongrede yaptığı konuşmada

vurgusu da bu açıdan anlamlıdır. Suphi ve Hicabi'nin temsil ettiği Osmanlılar, kadın seyyah; Miss Haft'ın temsil ettiği İngilizlerse erkek seyyahlar gözünden aktarılır. Bu nedenle Miss Haft'ın değerlendirmelerinde Osmanlı seyyahlar onun için bir kız kardeş, iffetli birer kadinken Osmanlı seyyahların gözünde de Miss Haft âdeta erkek gibidir. Rus kadınları hafif-meşreptir, daha çok cinsel yönleri ve kadınsılıkları vurgulanır. Kuzey bölgesi Samoyed kadınının ise çocuk büyütme ve ev işi yapmak gibi pasif rolüne vurgu yapılır. İngiliz kadını Rus kadınının aksine ahlâklı, iffetli, eğitilmiş ve bilgilidir. Hemen elde edilebilir bir kadın değildir. Erkek gibi cesur olma konusunda Osmanlı seyyahlarıyla boy ölçüşecek durumda olmakla birlikte Osmanlı seyyahları da bilgi, eğitim, öğrenmeye ve seyahate olan merakları gibi konularda İngiltere'yi temsil eden kadın seyyahla boy ölçüşecek durumdadırlar. Ancak tüm bunların ötesinde yazarın, Osmanlı seyyahları nezdinde Osmanlı Devleti ve halkına atfettiği temeldeki üstünlük mesajları sezilir.

Kültürel malzemesini sosyal ilişkiler ağında yakalayan Ahmet Midhat Efendi, bakışını farklılıkları göstermek için kullanır. Farklı topluluklar arasındaki hareketli-sabit ve bir diğerine göre değişen sınırlar ve kimliklerden söz eder. Kültürel ve çevresel belirleyiciler, fiziksel ve biyolojik unsurlar üzerinde durur. Kültürel farklılıklar, rutin davranış kalıpları öncelikle değerlendirilirler. Kişisel tavırlarda, evlilik tercihlerinde, yiyecek içecek alışkanlıkları ve âdetlerinde görülen farklılıklardan hareketle mikro düzeyde etnisitenin varlığından söz edilebilir. Nitekim Kalguyev Adası'ndaki yerliler, Osmanlı seyyahlarına son derece "yeni" görünecek olan, "sûret-i maişetleri" "acayip adamlar"dandır.

Evrensel unsurlar, hoşgörü, sosyal ilgi ve doğayı koruma gibi evrensel değerler benimsenmiştir. Osmanlı seyyahlar, başkalarının fikirlerine saygılı olma, hoşgörü, bilgelik, olgunluk, farklı fikirlere ve dine sahip kişileri dinleme; herkes için eşitlik, sosyal adalet, barış içinde yaşama, ahenk ve çevreyi koruma, doğaya uyum sağlama, çevreye duyarlı olma gibi değerlerle yüküdür. Bu anlamda Osmanlı seyyahlar, her ne kadar farklı bir coğrafyada "öteki" olarak algılandılar da kendilerine "öteki" olan Rus

oryantalist bakış açısının Doğu'yu "dişi"lik ve "şehevî"lik gibi yanlış bir perspektiften gördüğü, bu görüşün nerelerde aksadığı üzerinde durduğunu belirtir. Bk. M. Fatih Andı, "Bir Medeniyet Algılaması Olarak Ahmed Midhat Efendi'nin Paris'i", *İlmî Araştırmalar*, S. 20 (2005), s. 16. Ayrıca bk. Findley, *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da*, s. 18-19.

coğrafyası ve insanına karşı daha ılımlı bir tavır geliştirirler. Bu bakımdan oryantalizmin yönü değişir ve oksidentalizm şeklinde kuzeye kayar.²⁷⁹

Ahmet Midhat, etnik kavmi ve etnik farklılıkları belirtmek için Türkçe -lı/-li eklerini kullanarak, insan-coğrafya arasındaki aidiyet duygusuna da göndermede bulunur (Almanyalı, Avrupalı, Buharalı, Çinli, Danimarkalı, İsveçli, İtalyalı, Laponyalı, Mısırlı, Napolili, Osmanlı, Parisli, Prusyalı, Rusyalı, Viyanalı gibi). Bu türden bir kullanım kişinin ait olduğu coğrafyanın sınırlarını tanımlama açısından önemlidir. İngiliz, Rus, Samoyed coğrafyası ve insanı hakkında bir fikir verir. Bununla birlikte hem coğrafi hem diğer özelliklerle ilgili genellemelerde daha çok çoğul ekinden yararlanır (Araplar, Ermeniler, Fransızlar, Slavlar, İngilizler, İtalyanlar, Kazaklar, Litvanyalılar, Osmanlılar, Ruslar, Tatarlar, Türkler gibi).

Romanda, etnik toplulukların işlevleri, görünüşleri, nasıl algılandıkları, davranışları, dine ve siyasî konulara bakışları ve fiziksel, biyolojik ve kültürel özellikleri verilirken daha önce edinilen bilgilerin yanısıra gözleme dayalı gündelik pratikler de işin içine dâhil edilir. Avrupa'nın "Öteki"ye bakışı, İngiliz'in Doğulu'yu, Doğulu'nun Rus'u, Müslüman'ın Hıristiyan'ı, Hıristiyan'ın Yahudileri nasıl gördüğünü ve etnik kategoriler içindeki kadın ve erkek görünüşleri ile ilgili örnekleri görmek mümkündür. Bu anlamda Türk ve Müslüman seyyahlar, egzotikliğe aç Avrupalı için (İngiliz, Rus, Fransız, Danimarkalı, Prusyalı vb.) oldukça değerlidirler.

Romanda halkları tanımlamak için kullanılan kelimeler egemenlik/tâbilik, üstünlük/aşağılık statüleri, ayrıcalık/lekeleme, ilerleme/gerileme çağrışımları taşır. Genel olarak bakıldığında Miss Haft'a göre Osmanlı, âli cenap millet, yerli Hıristiyanlarla kol kola, güçlü hâkim bir ümmettir. Yumuşak, mülayim, şefkat ve vicdan sahibidir. Lütufkâr, iffetli, ağırbaşlı, terbiyeli, cömert ve ahlâklıdır. Sözü serttir, kıskançtır. İlim, fen ve yabancı dile meraklıdır. Dalkavuk, ikiyüzlü, zevzek değildir. Fuhuş-engizane tebensümleri yoktur. Kendilerinden, millî duruşlarından ödün vererek Avrupalı olmamışlardır *yahut olmamalıdır*lar. Din taassubu yoktur. Avrupalılara göre ise

²⁷⁹ Andi, Ahmet Midhat'ın Paris gözlemlerini dile getirdiği yazısında, yazarın diğer eserlerindeki yaklaşımları ile beraber, ideolojikleşen ve radikal redler yahut kabuller içeren bir keskin Oksidentalizm yerine, daha ılımlı bir Oksidentalizm yaklaşımının varlığından söz eder. Bk. *a.g.m.*, s. 15. Bu durum *Acâyib-i Âlem* romanı için de geçerlidir. Suphi ve Hicabi, Rusya'da özünde yıkıcılık ve saldırganlık taşımayan ılımlı bir oksidentalizm söylem yakalamışlardır. Yazarın, bu yaklaşımı Doğu-Batı arasında oluşturmaya çalıştığı "sentez" fikri ile de örtüşür niteliktedir: "Ahmed Midhat ne mutlak bir Batı hayranı, ne de mutaassıp bir Doğu müdafidir. Her iki medeniyetin iyi ve kötü taraflarını tenkit süzgecinden geçirerek yeni bir sentez getirmektedir. Bu iyi ve kötünün, tabiatıyla kendisine ait bir ölçü olduğunu belirtmeliyiz. Bugüne göre başka türlü değerlendireceğimiz kıymet hükümlerinin bulunacağı da muhakkaktır. Ancak değişmeyecek olan şey, nispet ne olursa olsun iki medeniyetin ölçülü bir sentezidir." Bk. Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, s. 471.

Osmanlılar barbar, “behâyim-i müfteriseden farksız mahlûk” turlar. Kötü huylu, sert mizaçlı, sihre meraklı, Hıristiyan düşmanı ve ıslahları mümkün olmayan esrarengiz şarklılardır. Rus Kontes’e göre Osmanlılar taassup sahibidirler, kadınlar üzerinde baskı uygular, onları tavuk gibi kümese kapatırlar. Zevk ve sefadan yoksun olup erkekleri edeb-şinastır. Suphi’ye göre ise Ruslar, misafirperver, mültefit, çelebi insandırlar. Miss Haft’a göre ise Ruslar, özlerini kaybetmiş, arada kalmış, Avrupalı olamamış, Asyalılıktan kurtulamamış büyüklük peşinde koşan tehlikeli bir millettir. Müsrif, fuşşa düşkün, rüşvete meyilli, yılışık, sırnaşık, tuhaf bir sanat ayışına sahiptirler.

Görüldüğü gibi milletlerin tanımlamaları yapılırken seçilen ve bir anlamda birtakım kalıplaştırmalara da işaret eden bu kelimelerin, kültürel ve siyasî çağrışımlarının oldukça kuvvetli olduğu görülür. Tanımlamalar, coğrafya ve o coğrafya üzerinde yaşayanların karakterini ve onlara yönelik algıyı gözler önüne serer. Elbette bunda yazarın içinde bulunduğu kültürel ortam, etnik yapısı ve siyasî görüşleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Tüm bu tanımlamaların odak noktasında Osmanlı coğrafyası vardır. Farklı algılar üzerinden verilen bu türden adlandırmalar, bir geçiş ve bunalım dönemi yaşayan imparatorluğun XIX. yüzyılına işaret eder. Nitekim bu dönemde gözler devamlı “hasta adam”ı yeniden tanımlamak üzere Osmanlı coğrafyasına çevrilmiştir.

Eriksen’e göre etnik sınırlar, her zaman bir bölgeye ait sınırlar değil, aynı zamanda sosyal sınırlardır.²⁸⁰ Bu anlamda Ahmet Midhat, sosyal dünyaya ait bir harita çıkarır. Bu harita ve kalıplaştırmalar kendi dâhil olduğu coğrafyanın sosyal görünümünü diğer coğrafyalarla kıyaslayarak tanımlamasına yardım eder. Bu tanımlama ise bir yönüyle Osmanlı ülkesinin “kimlik kartı” gibidir. Bu açıdan bakıldığında “kimlik kartı”nın çıkarılması için Suphi ve Hicabi, Osmanlı’yı uluslararası arenada temsile çıkmış gibidirler.

Bireysel eylem düzeyinde etnisite bir özdeşleştirme sinyalidir.²⁸¹ Ahmet Midhat’ın da bireysel eylem düzeyinde İngilizleri, Rusları, Osmanlıyı ve diğer etnik unsurları bir özdeşleştirmeye tâbi tuttuğundan söz edilebilir. Topluluklararası etkileşim/deneyim sonucunda bir özdeşleşme gerçekleşir. Rusların, İstanbullular gibi tanımadığı insanlarla sohbet etmeleri, Odesa’daki Yahudi, Rum ve Ermenilerin “aynı” Osmanlıdakine benzemeleri bu çabanın sonucudur. Yazar, karakterleri de birbirine yaklaştırır. Rus kadını neredeyse Fransız kadını gibiyken, İngiliz kadını da Osmanlı

²⁸⁰ Eriksen, *Etnisite ve Milliyetçilik*, s. 66.

²⁸¹ Fenton, *a.g.e.*, s. 15.

kadını yahut erkekleri kadar iffetlidir. Londra'ya başlarında fesle giden iki Türk'ün Moskova'ya başlarında Tatar kalpağıyla gelmeleri de benzer bir duruma işaret eder. Dönüş yolunda fesle özdeşleşen Osmanlılı seyyahlar, yolculuğun başlarında dolaştıkları coğrafyanın özelliklerini benimsemiş görünürler. Yine Osmanlılı seyyahların, Miss Haft'ın İngiliz halasını âdeta İngiltere imparatoriçesini selamlar gibi selamlamaları da aynı bağlamda değerlendirilebilir. Rus olmakla Asyalı olmak da özdeştir. Seyyahların kuzey bölgesine gittikleri zaman Samoyed kabilesinin içine girmeleri, onların gündelik pratiklerine hiç yadırganmadan dâhil olmaları da uyum sağlama yönünde bir özdeşleşmeye karşılık gelir. Özdeşleşme yoluyla farklı kültürler arasında kurulacak yakınlığın ölçülerinden biri de seyyahların birbirleriyle öğünlerini paylaşmaları, aralarına zaman zaman arabacıları dâhil etmeleri, birlikte çalışmaları, gezmeleri ve en nihayetinde evlilik yoluyla kurulan akrabalık ilişkisidir. Nitekim romanda İngiliz ve Osmanlı seyyahların evlilikleri kültürel birleşmenin bir yolu olarak verilmekte ve bu durum, yek dil, yek cisim bir senteze tekabül etmektedir.²⁸²

III.3.1.2.5. Kültür Coğrafyası

Coğrafyanın kültür olayları üzerinde önemli etkileri vardır. Nitekim kültür, doğduğu ve geliştiği özgün fiziksel çevreye göre şekil almakta ve insanın çevresine uyum göstermek ve yaşam biçimini daha iyi hâle getirmek için gösterdiği çabalar toplamı şeklinde tanımlanmaktadır.²⁸³ Her kültürün içinde geliştiği fiziksel çevre koşulları farklılık gösterir. Bu nedenle T.S. Eliot'un dediği gibi "bölge kültürleri"nden söz etmek mümkün olur.²⁸⁴ Bu çerçevede kültürün coğrafya uzantılı oluşumunda bölgenin topoğrafyası, buna bağlı olarak gelişen ziraatı, sulama faaliyetleri, inançlar bütünü, ekonomisi, iklimi, giyim tarzı, davranışları, siyasî faaliyetleri ve alışkanlıklarının etkili olduğu söylenebilir. Bu anlamda kültür ve coğrafya arasındaki etkileşime vurgu yapan Mehmet Kaplan'ın coğrafyanın kültür hadiseleri üzerindeki etkisine değinirken, kültür araştırmalarında coğrafyaya ayrı bir yer ayırmak gerektiği yolundaki fikrini tekrar anımsatmak yerinde olacaktır.²⁸⁵

İnsan toplulukları coğrafyaya bağlı oldukları kadar, şartlar çerçevesinde coğrafi ortamı değiştirerek kültür farklılıkları yaratmaya çalışırlar. Bu çabanın sonucu olarak farklı coğrafyalarda farklı kültürel coğrafi görünüm ortaya çıkar.

²⁸² Evliliğin, yani birleşmenin İngilizle gerçekleşmesi de henüz yönünü tamamen Rusya'ya dönmemiş yazar için ilginç bir veridir.

²⁸³ Koenig, *Sosyoloji, Toplum Bilimine Giriş*, s. 44-45.

²⁸⁴ Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler*, s. 49.

²⁸⁵ Kaplan, "Edebiyat Coğrafyası", *Nesillerin Ruhu*, s. 153.

III.3.1.2.5.1. Kültürel Coğrafi Görünüm

Coğrafi görünüm kültürün aynasıdır. Kültürel coğrafi görünüm, yeryüzünün insan tarafından değiştirilmesiyle ilgili farklı davranışları yansıtırken, buna ek olarak, kültürlerin kökeni, yayılması ve gelişmesi hakkındaki değerli kanıtları da kendisinde saklar. Gözle görünür bu kanıtlar, bugünkü kültür hakkında olduğu kadar, o mekânın şimdiki sakinlerinin unuttuğu uzak geçmişi hakkında da gözlemciyi bilgilendirir. Kültürel coğrafi görünüm de zamana ve mekâna göre sürekli bir değişim içindedir.²⁸⁶

Kültürel coğrafi görünüm, kültür gruplarının yeryüzüne yerleşirken yarattıkları yapay görünümdür. Kültürler kendi coğrafi görünümlemlerini dünyanın kendilerine sağladıkları hammaddelerle biçimlendirirler. Yerleşilen her alanın bir kültürel görünümü vardır ve bunlar kendilerini yaratan kültürü yansıtır. Yeryüzünde insanın bu damgası *landscape*-kültürel coğrafi görünüm ile ifade edilir.²⁸⁷

Önemli olan coğrafi görünümü deşifre edebilmektir. Coğrafyacıda olması gereken özelliği vurgulayan J. P. Marsh, “Bakmak bir işlemdir; ama, görmek bir sanat”²⁸⁸ der. Edebiyat ve coğrafya ilişkisini merkezlediğimizde görmesini bilen yazarların eserlerinde büyük coğrafyaların, belirli bölgelerin ve özellikle şehirlerin okunabilirliğine büyük yer ayırdıkları görülür. Kentte mekânın şekillendirilmesi de büyük ölçüde kültürümüzü simgelemektedir ve kültürel coğrafi görünümdeki en önemli unsurlardan birisi şehirselleştirme görünümüdür.

III.3.1.2.5.1.1. Somut Kültürel Unsurlar

Kente görünürlük kazandıran peyzaj ve tarih, bir kentin ruhunu, dokusunu ve geçmişini anlamamızı sağlarken, mimarî başarılar da bir kültürün kimlik ve yeterliliğinin en önemli gösterenleridir. Bununla birlikte kültürel hatta yerine göre siyasal ifade biçimi olan giyim-kuşam, yeme-içme unsurları, müzik âletleri gibi kültürel olabilen maddeler de somut kültürel unsurlar arasında değerlendirilebilirler.

III.3.1.2.5.1.1.1. Şehir Görünümleri: Peyzaj ve Tarih

Peyzaj

Kent peyzajına dair ilk veriler Odesa’da karşımıza çıkar. Şehrin manzarası ve tam bir görüş sağlayan panoraması üzerinde durulur. Bir şehri insanın kendi gözüyle

²⁸⁶ Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 95.

²⁸⁷ *a.g.e.*, s. 91-92.

²⁸⁸ *a.g.e.*, s. 78.

görmesi, daha önce çeşitli yollarla edinilen bilgilerin hiçbirisiyle kıyaslanamamakla birlikte özellikle şehri denizden seyretmek de hoş bir his uyandırmaktadır. (s. 60)

Geminin güvertesinden karşılarındaki “panorama”yı henüz izlemeye başlayan iki seyyahın, Odesa ile ilgili ilk izlenimleri şehir karşısında duydukları şaşkınlıktır. Nitekim Odesa, doğal ve büyük bir set üzerinde kurulmuştur ve şehre girebilmek için bu seti aşmak gerekir. Odesa’nın sahilden görünüm olarak seyyahlara şaşkınlık veren ilk “acibesî”, bu seti aşmak için yapılmış olan ve iki yüz basamaktan oluşan taş merdivendir. Merdivenin üzerinde Odesa şehrinin kurucusu Duc de Richelieu’ya ait tunçtan bir heykel bulunur. Seyyahların şaşkınlığına hak veren yazara göre İstanbul’da doğmuş, büyümüş ve oradan dışarı çıkmamış olanlar için dünyada emsalsiz bir “panorama”ya sahip İstanbul, artık alışıldık bir yer olmuştur. Bu durumu kadın cinsiyeti üzerinden açıklayan yazar, çok güzel bir sevgiliye sahip insanın, zamanla onun bu güzelliğine duyduğu kayıtsızlıktan söz ederken, kendi sevgilisine göre nispeten güzel sayılabilecek bir kadınla karşılaştığında onu daha cazip bulacağından söz eder. Bu durumda “belde-i Kostantiniyye” gibi bir “mahbube” olan Odesa’nın, İstanbul’la mukayese edilmesi ve seyyahlarda şaşkınlık uyandırması gayet normaldir. (s. 61)

Odesa, İstanbul’un onda biri kadar küçük bir şehirdir. Ancak XIX. yüzyılın modern şehirlerinden olması itibarıyla oldukça güzel ve zengin bir görünüme sahiptir. Modernleşmenin şehir peyzajına ve silüetine getirdiği değişime gönderme yapan yazar, İstanbul’da bu türden bir görünüm elde etmek için bütün yüksek binaların bir araya getirilmesi gerektiğini belirtir. (s. 61-62)

Odesa’da dört yüz beş yüz gemiyi içine alabilecek kadar geniş bir liman, sahilde yedi veya sekiz adet kışla, üç veya dört hastane ile birkaç “ebniye-i mîriyye” bulunmaktadır. Bunların geometrik bir şekilde dizilmiş olmaları dikkati çeken ilk husustur. Binaların şehre düzenli bir şekilde yerleştirilmeleri fikri, şehir planlamasının konusudur ve yine XIX. yüzyılın modern şehirlerine gönderme yapılır. Nitekim Odesa da bunlardan birisidir.

Yazarın şehre bakışında mukayeseci yaklaşımı dikkat çeker. Liman, şehre eğimli bir zemin üzerinde kurulmuştur. Bu da Dersaadet limanından bakıldığında Beyoğlu’nun kârgir ve yüksek binaları üst üste nasıl bir görünüm sunuyorsa benzer bir görünümü Odesa’ya kazandırmıştır. Aynı zamanda bu mimarî tarz, Odesa’nın daha büyük görünmesine de katkı sağlamıştır. (s. 62)

Seyyahların izleniminde Odesa, yolları oldukça geniş ve biçimli, binaları yüksek ve güzel “manzara”lı, mamur bir şehirdir. (s. 73) En meşhur caddesi, büyük bir set üzerine yapılmış olan ve “Bulvar” denilen caddedir. Cadde üzerine Londra, Petersburg ve Avrupa otelleri inşa edilmiştir. Bununla birlikte “Perivedosni Bazar” denilen muhitte Karadeniz sahili, İstanbul ve Akdeniz’den gelen tüccarlar için yapılmış ve daha çok Moldova, Rum ve Yahudilerin kaldıkları misafirhaneler bulunmaktadır ve bunlar İstanbul ve Galata civarındakiler gibi ucuzdurlar.

Odesa’yı tarihî bilgiyle birleştiren yazar, Kırım muharebesinde Rusya donanmasını yakmak üzere gelen İngiliz ve Fransız donanmasının, şehri harap etmemeye çalıştıklarını belirtir ve duruma Suphi’nin “böyle kız gibi şehre top atmak, hem de lüzumsuz yere top atmak yazıktır” sözleriyle dikkat çeker.²⁸⁹ Ona göre medenî dünyada sadece bir millete ait olmayan bütün insanoğlunun korumakla sorumlu olduğu yerler vardır. Onları yok etmek ise bir cinayettir. İstanbul topa tutulduğunda da Ayasofya’nın korunması böyle bir fikrin tezahürüdür. (s. 62-63) Böylece yazar, Suphi aracılığıyla tüm insanlığın korumakla mesul olduğu kültürel mirastan, medeniyetin ortak malı olarak gördüğü değerlerden söz eder. O, bu tavrıyla, mekânı yok etmeye dayalı bir siyaset izlemekten ziyade, korumaya ve devretmeye dayalı bir siyasete çağrıda bulunur.

Odesa şehrinden sonra yazar, gidilen kasabaların genel manzarasını çizer. Buna göre Nikolayev, Balta kasabasının üç katı büyüklüğünde olup Odesa gibi düzenli bir şehir görünümündedir. Sokakları oldukça geniştir ve her sokak ağaçlarla süslenmiştir. Geniş bahçeli tek katlı evler, şehir içinde bir düzen teşkil ederler. (s. 92) Kremençug Kasabası, ticaret yerlerinin çokluğu bakımından dikkat çeken, eğlenceli bir kasabadır. (s. 102) Rusya’nın en önemli şehirlerinden olan Harkov şehri, ticaret merkezidir ve şehre yılda beş defa büyük panayırlar kurulduğundan yüz bin nüfuslu kalabalık şehirlerden daha şenlikli bir görünüm arz eder. Harkov’un sokakları, bahçeleri ve binaları gayet düzenlidir. Şehrin çevresi bir gezinti yeri olarak oldukça iç açıcı ferahlıktadır. Şehrin en güzel oteli Avrupa otelidir. (s. 112-113) Yol güzergâhında Harkov’dan sonra geline Orél Kasabası hakkında bilgi veren yazar, kasabanın vaktiyle

²⁸⁹ Suphi, bu bilgiyi yabancı dillerde yazılan tarih kitaplarından edinmiştir. Romanda bu durum eleştirilir ve yazar, Kırım Savaşı’na katıldığımız hâlde bu savaşla ilgili mükemmel bir tarihin yazılmamasından duyduğu esefi dile getirir. Emel Kefeli, yazarın bu görüşü ile döneminin de tarih anlayışını eleştirdiğini, yalnız askerî ve diplomatik olaylarla sınırlı bir tarihin yeterli olmadığını, araştırma alanının genişletilip halkın yaşamı, kurumlar, töreler ve uygarlık olguları gibi konulara da yer veren yeni bir tarih anlayışının gerekli olduğunu okura hissettirdiğinden söz eder. Bu görüşün, Tanzimat dönemi aydınlarını etkileyen Voltaire’in tarih anlayışından kaynaklanmış olmasını da muhtemel görür. Bk. Kefeli, “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Edebiyat Coğrafyası: Acâib-i Âlem”, s. 227.

büyük ve mamur bir kasaba olduğunu, 1848 senesinde geçirdiği büyük yangın sonucu tamamının yandığını belirtir. Ancak daha sonra yeniden imar çalışmaları yapılmıştır. Yeniden yapılan evler ve sokaklar, şehri süslemektedirler. Bahçeleri âdeta mesire yeri gibidir. Özellikle belediye bahçesi, Oka nehri üzerine doğru uzanan ve kalplere ferahlık veren manzarasıyla dikkat çeker. (s. 120)

Küçük şehir ve kasabalardan sonra karşılaşılan Moskova, ilk olarak gökyüzüne uzanmış yüzlerce kilise kubbeleri ve çan kuleleriyle dikkat çeker. (s. 132) Şehir merkezine fazla uzaklıkta bulunmayan Serçe Tepesi, Moskova'nın genel görünümü açısından önemli bir mevkiidir. Bakıldığında insanı, Moskova'nın bütünleştiği yaldızlı kubbeleriyle başbaşa bırakır. Napolyon Bonaparte'ın ordusunu da kendisine hayran bırakan bu kubbeler, Moskova'ya geldiğinin işaretini veren bir manzara arz eder.

Moskova ve Petersburg'u, Avrupa başkentleriyle mukayese eden Miss Haft, Roma, Floransa, Paris, Londra, Madrid gibi başkentleri "eski kibar", Moskova ve Petersburg'un ise bunlara nispeten "yeni kibar" olduğunu söyler. Romanda bahsi geçen Avrupa başkentleri her anlamda sağlam bir temel üzerine inşa edilmiştir. Bununla birlikte romanda, Ruslar, Asyalılık hâlini henüz üzerlerinden atıp Avrupalı olmadıkları için şehrin ruhuna da bu Asyalılık hâli sinmiştir vurgusu vardır. (s. 162)

Petersburg'a ait ilk izlenimler şehrin doğası, güzelliği ve meşhur binalarının uyandırdığı merak yönündedir. Petersburg, modern bir şehir olmanın yanında Avrupa'nın da en güzel şehirlerinden birisidir. En meşhur binalarını yüz kırk yedi Ortodoks kilisesi, yirmi kadar Hıristiyanlığın diğer mezheplerine ait kiliseler, on saray, on altı hastane, yirmi yedisi kârgir olmak üzere yüz otuz yedi köprü ve on altı binden fazla halka ait evler oluşturur. (s. 176) Petersburg'da en fazla seyre değer yer ise şehrin ortasındaki Bahriye Nezareti meydanıdır. (s. 178) Kaldıkları otelden dört saatlik bir mesafe kat ettikten sonra gelinen meydana dikkat çeken en önemli unsur, İkinci Katerina tarafından Fransız heykeltıraş Falconet'e yaptırılan Büyük Petro heykelidir. Petro öldüğünde yüzünün kalıbı çıkartılarak yapılan granit heykelin uzunluğu on beş metredir. Petro'nun bindiği atsa tunçla demire dökülmüş ve içine beş bin kilogram demir artırılıp akıtılmıştır. Petro'nun üzerindeki kıyafetler tanınmış bir devlet adamı olduğunu gösterir niteliktedir. Heykelin başında zafer işareti anlamına gelen defne dalından bir taç vardır. Atı, dört nala hareket hâlinde gibidir. Petro, sol eliyle dizginleri tutmakta, sağ eliyle ise ileriye işaret etmektedir. Tehdit yahut himayeyi andıran bu tavrında askerine kumanda ediyor izlenimi verir. Petro'nun atı da üstünlüğe işaret

edercesine ayakları altındaki yılanı ezmektedir. Bu izlenimden de hareketle Suphi için Petro, parçalanmış ve dağınık hâldeki milletini bir araya getirmek için çağın yeniliklerini benimsemiş ve topluma bu yönde şekil vermiş bir yenilikçi görünümündedir.

Şehrin bağlı olduğu on üç mahalleden Bahriye Nezareti'ne mensup olanı ortada bulunur. Yine Bahriye Nezareti meydanındaki üç büyük cadde (Nevskiy, Voznesenskiy ve Gorohovaya caddeleri) çeşitli yönlere doğru uzanırlar. Bu caddeler Avrupa'nın hiçbir başkentinde rastlanılmayacak genişliğe sahiptir. Nevskiy Caddesi ayrıca şehrin en büyük ve en güzel caddesidir. Cadde karşısında duyulan ilk izlenim büyüklük yönündedir. Bu cadde, istasyondan çıkan yolcuları akıllara şaşkınlık verecek bir azametle karşılar. Doğu istasyonundan bu caddeye doğru bakan bir seyyah dört kilometre uzağı görebilmektedir. Avrupa'nın diğer ülkelerinden gelen yabancıların tamamı meşhur Nevskiy Caddesi'nde toplanırlar. Burası âdeta Petersburg'un Beyoğlu'su gibidir. Geniş ve süslü mağazaları ile zarif binaları, bu caddeyi Paris'in Champs-élysées'lerine ve Rivoli'lerine de kıyaslanamayacak kadar süslü ve canlı bir hâle getirmektedir. (s. 163-164)

Şehir Tarihi

Şehir tarihi hakkında bilgi verilen ilk yer, doğal ve büyük bir set üzerinde kurulmuş olan Odesa'dır. Yazar, Suphi aracılığıyla tarih bilgisinden yoksun olduğu düşünülen okur için izahat verirken aynı zamanda seyahate meraklı olanlara da yol gösterir. Ziyaretine gidilecek yer hakkında önceden bilgi edinilmesi gerektiği vurgulanır. Bu da neyle karşılaşacağı belli olmayan derviş meşrepli seyyah yerine modern özne olan turist tavrıyla örtüşmekte ve Tanzimat dönemi seyyahlık ve seyahat algısında yeni bir bakışa işaret etmektedir. Yazar böyle bir profille okuyucuyu buluşturur.

Odesa, tarihî düzlemde hem ticarî hem siyasî olarak taşıdığı önem bakımından romana yansır. Rusya'nın, Karadeniz'de ticaret yapabilmek için kurduğu bir liman kenttir. Şehrin tarihine dair verilen bilgiye göre Dinyepr ve Dinyestr nehirlerinin döküldüğü yerde bulunan Odesa, Rusya imparatoriçesi Katerina zamanına kadar "Hoca Bey" adında küçük bir Tatar köyünden ibarettir ve nehirlerde balıkçılık yapan Kazaklar da bu çevrede kendileri için kulübeler inşa etmişlerdir. Rusya'nın Karadeniz sahillerinde ticaret yapabilmesi için en uygun gördüğü liman Hoca Bey mevkiindedir. Bu nedenle

Rusya, bir zamanlar küçük bir köy olan bu mekâna bir şehir inşa eder. Ticarî gayeyle kurulan bu şehrin gelişmesine en büyük katkı sağlayan kişi ise Duc de Richelieu'dur. Duc de Richelieu, Napolyon Fransa'sından kaçmış, Rusya'ya sığınmış oradan da Odesa'ya tayin edilmiş bir Fransız kibarıdır. Odesa'daki meşhur binalar ve Odesa limanı onun tarafından yapılmıştır. (s. 64)

Romanda, Odesa ile birlikte Rusya'nın büyük şehirlerinden olan Tula, Moskova ve Petersburg'un da şehir tarihine dair bazı notlar düşülmüştür. Büyük bir şehir olan Tula şehri, 1712 senesinde Büyük Petro tarafından kurulmuştur. Rusya'nın en güzel şehirlerinden olmakla birlikte 1834'te çıkan büyük bir yangın sonucu tamamen yanmış, daha sonra ise eskisinden de iyi olmak üzere yeniden inşa edilmiştir. (s. 127)

Kutsal şehir sayılan Moskova ise Rusların eski payitahtlarıdır. Moskoflara adını veren bu şehir, milliyet ve aidiyetle örtüştürülen kutsal bir toprak görünümündedir. Rusya ve kuzey yolculuğuna çıkan seyyahlardan Suphi, Rusya ile Bursa'yı imparatorluk tarihindeki yerleri açısından birbirine denk görür. "Rusya'ya gelip de Moskova'yı görmemek memâlik-i Osmâniyeye gelip de Bursa'yı görmemeye benzer." (s. 72)

Moskova'nın şehir tarihine dair verilen bilgiler daha çok şehrin, türlü tehlikelere karşı varlığını koruyabilmiş ve her seferinde yeniden kurulmuş olma özelliğine göndermeler içerir. Moskova hakkında seyyahlar arasında geçen konuşmalardan edinilen bilgilere göre M.S. XII. yüzyıldan önce, Moskova denilen bir nehir kenarındaki küçük bir köyden ibaret olan şehir, Dolgorukiy hanedanından Birinci İgor tarafından Rusya'nın başkenti olmak üzere inşa edilmiştir. O zamana kadar Slav prenslerinin başkentleri Kiev ve Viladimir'ken daha sonra Moskova'ya taşınmıştır. Rusya'ya Hıristiyanlık Kiev şehriden geçmiştir ve akabinde Moskova, Ruslar için mukaddes bir şehir hâlini almıştır. Tarihte Tatarlar ve Timurleng tarafından birçok kez ele geçirilen şehir, aralıklarla gerçekleşen yangınlara da sahne olmuştur. 1536'da ve 1676'da çıkan ve büyük tahribata yol açan yangınlar sonucu yüzlerce insan yanarak telef olmuş ancak şehir tekrar inşa edilmiştir. 1812'de şehir üzerine yürüyen ve şehri harap eden Napolyon sayesinde yine aynı kaderi yaşayan Moskova, Ruslar tarafından yeniden onarılmıştır. (s. 135)

Şehir tarihi açısından Moskova'ya oranla Petersburg hakkında daha fazla bilgi verilir. Bir zamanlar Rusya'nın başkenti olarak beş altı yüz bin nüfusu barındıracağı hayal bile edilemeyen ve 1730 senesinde bir bataklık görünümünde olan bu şehir,

Büyük Petro sayesinde mevcut unvanına kavuşmuştur. Şehrin kurulmasında birtakım siyasî amaçlar göze çarpar. Henüz Petersburg kurulmamışken Bahr-i Baltık üzerinde hâkim olan kuvvet İsviçre'dir. Deniz üzerindeki hâkimiyeti sağlamak isteyen Rusya, İsviçre karşısında üstün duruma gelir. Üstünlüğü devam ettirmek ve Baltık Denizi'ne çıkabilmek için sağlam limanlara ihtiyaç duyan Petro, bu ihtiyacı gidermek amacıyla Petersburg'u kurar. Büyük Petro, şehrin kurulması aşamasında sadece Ruslardan değil, Finland, Kafkas, Tatar, Kazak ve Kalmuk kavimlerinden getirdiği işçilerden de yararlanmıştı. Sayıları bir milyona ulaşan ameleler, ilk olarak hisarın temelini atmış, daha sonra ahşap bir kilise meydana getirmiş ve ardından da Petersburg kumandanına ait olan daireyi inşa etmişlerdir. (s. 174-175) Askerî savunmayı temsil eden kale, dini temsil eden kilise ve yönetimi ve dolayısıyla siyaseti temsil eden kumandan dairesi şehrin ilk binaları olarak göze çarpar. Bunları takiben Neva Nehri'nin döküldüğü yerde bulunan Ristisari adlı bölgede, âdetâ Petersburg'un kilidi mahiyetindeki Kronştadt adında bir kale daha inşa edilir. Görüldüğü gibi Petersburg'un şehir tarihinde asker-din-siyaset ilişkisinden kaynaklı bir hava sezilir yahut sezdirilmek istenir. Yazarın Petersburg şehir tarihine yönelik yaptığı okumalarda da dikkatini çeken hususun bu hava olduğu görülür. Bu nedenle seyyahlar da seyahatleri sırasında bu unsurları doğrudan çağrıştıran yerleri ziyaret ederler.

Petersburg'un şehirleşme sürecine değinen yazar, Büyük Petro'nun bu bataklık bölgeye halkın yerleşmesini sağlamak amacıyla uyguladığı politikasından söz eder. Buna göre ilk aşamada büyük ormanlardan kereste toplayıp şehre yerleşmeleri durumunda esirlere ücretsiz arazi vermeyi vaat etmiştir. Bu uygulama sonucunda Petersburg'a sadece köylüler yerleşmiş ve yaptıkları binalarla şehre bir köy havası kazandırmışlardır. Bunun üzerine Büyük Petro, Rusya'nın Petersburg dışındaki diğer bölgelerine kârgir bina inşa edilmesini yasaklayarak tüccarlar ve sanatkârlar da dâhil olmak üzere Rus asilzâdelerini Petersburg'da ev yapmaya mecbur eder. Kârgir binada oturmak isteyenler de bu tarz binaları sadece Petersburg'da inşa edebileceklerdir. Bunların yanısıra imparatorluk başkentini Petersburg'a taşır. Kış Sarayı, imparatorluk kütüphanesi, borsa, akademi, darülfünun ve güzel sanatlar dairesi gibi şehrin kalbi durumundaki binaları inşa ettirir. Bataklıkları doldurtur, yeni kanallar açtırır ve rıhtımlar yaptırır. Böylece Petersburg, nehir üzerindeki adaları ve sayıları otuz yediyi bulan çeşitli köprüleri, geniş caddeleri, sağlam rıhtımları ve yüksek binalarıyla ne

Venedik ne Paris ve ne de Londra'yla kıyaslanamayacak güzellikte yeni ve modern bir başkent hâlini alır. (s. 174-175)

III.3.1.2.5.1.1.2. Mimarî Biçimler

Romanda genellikle mimarî hususlara dair Rus mimarî yapılarının birtakım fiziksel özellikleri, görünüşleri, tarihsel değeri yanında farklı dönemlerde benimsenen birtakım tarzlar üzerinde de durulmuştur. Rus mimarîsi kendine has bir tarz oluştursa da çoğu zaman Acem, Arap, İtalyan vb. tarzları içinde barındırmıştır. Özellikle XV. yüzyılda artan bu etki, Kremlin'deki binalarda ve Moskova'nın diğer yapılarında şark mimarîsinin ve döşemesinin izleri şeklinde kendisini göstermektedir.²⁹⁰

İdarî Binalar ve Kamu Mekânları

Ahmet Midhat Efendi romanda Avrupa'da modernleşme ile beraber ortaya çıkan yeni idarî ve kamu bina ve mekânlarından söz eder. Bu mekânların büyük çoğunluğu seyyahlar tarafından ziyaret edilmekle birlikte bir kısmı da sadece isimen zikredilir. Buna göre idarî binalar, Moskova ve Petersburg'daki büyük imparatorluk sarayları sayılmazsa birkaç belediye ve senato dairesinden ibaret kalmaktadır. Halka dönük, halkın kullanımına ve ziyaretine yönelik yerler ise çoğunluktadır. Buna göre Odesa'da 363 mağazayı içinde barındıran Buğday Pazarı ve Bira Fabrikası seyyahların gözlemde buldukları yerler arasındadır. İncelenen ve oldukça muntazam bir rasathane olduğu düşünülen Nikolayev'deki Nikolayev rasathanesi, dolaşılan ve hediyelik eşyalar (sigara kutuları ve semaver) satın alınan Tula'daki kuyumcu çarşısı ve Serpuhov'daki telgrafhane merkezi de bunlara eklenebilir. Balta'daki idarî bina, bir belediye dairesidir ve Osmanlı seyyahları bu dairede özenle hazırlanmış bir ziyafete katılırlar.

Moskova, Kremlin'de de bazı resmî daireler bulunmaktadır. Senato Binası bunların başında gelir. Mimarî yapısı çeşitlilik arz eden Senato Binası'nın her bir bölümü, farklı dönemlerde ve farklı mimarî tarzlara göre yapılmıştır. Böylece pek çok binanın bir araya gelmesinden oluşan bir görüntü arz eder. Tarih müzesi görünümündeki senato dairesinin içi de irili ufaklı pek çok odadan meydana gelmekte olup her salonda farklı tarihî ve kültürel unsurlara yer verilmiştir. Moskova'daki hükümet dairelerini ve sanat tarihi açısından değerli eşyaların bulunduğu imparator hazinesini içinde barındıran bu bina, seyyahlar tarafından özel izin sayesinde ziyaret edilir. (s. 146)

²⁹⁰ Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, s. 135.

Kremlin’de Çar İvan Velikiy adına yapılan kule de yüksekliği ile dikkat çeker. Boyu yetmiş metreyi bulan ve bu hâliyle Moskova’nın en yüksek kulesi sayılan kulenin tepesi saf altın olarak inşa edilmiştir.

Kremlin’de dikkati çeken bir başka mekân da Çin mahallesidir. Müthiş İvan’ın annesinin yaptırdığı bu mahalleye Ruslar, “Kitay Gorod” demektedirler. Bu bölgede Saint Basile, Lyunamesto, Büyük Çarşı ve Romanof Sarayı gibi binalar bulunmaktadır.

Moskova’da seyyahların dikkatlerini çeken bir diğer kurum, gayrimeşru çocukların eğitim alıp barınabilecekleri binadır. Seyyahlar buranın insanlık ve medeniyet açısından önemli olduğunu düşünürler. Romanda binanın mimarî biçiminden çok işlevi üzerinde durulur. Buraya her sene binlerce gayrimeşru çocuk getirilmektedir. Buradaki sistem hakkında bilgi veren yazarın belirttiğine göre buraya gelen çocuklar, bir ay bakım gördükten sonra sağlıklı olanları köylerdeki sütannelere verilmektedirler. Hasta olanlarsa tedavi altına alınırlar. Bu hâldeki çocukların yüzde yirmi beşi hayatta kalmakta yüzde yetmiş beşi ise yaşamlarını yitirmektedirler. Bakım evinde yetişen erkek çocuklardan yüz ellisi Moskova Sanayi Mektebine, iki yüz ellisi cerrahlık öğrenmeleri için Gureba Hastanesi’ne gönderilmekte olup, büyük çoğunluğu ise çiftçi olarak yetiştirilmektedir. (s. 156)

Bu noktada yazar tarafından Avrupa medeniyetine ahlâkî açıdan bir tenkit gelir. Buna göre Avrupa’daki yeni medeniyet, yani modernleşme ile birlikte ortaya çıkan yeni durum, fuşşa olanak sağlamakta ve bu nedenle pek çok kadın evlenmeden çocuk sahibi olmaktadır.²⁹¹ Doğurdukları çocuklara bakamadıklarından dolayı Avrupa’nın her tarafında gayrimeşru çocuklar için barınma yerleri yapılmıştır. (s. 156-157)

Kültürün en iyi yansıdığı yerlerden biri de pazaryerleridir. Bu nedenle yazar, kamusal mekânlardan olan çarşılardan da söz eder. Tarz açısından Bağdat, İstanbul ve Doğu memleketlerindeki çarşılara benzerliğiyle dikkat çeken ve ilgi uyandıran bu çarşı, Moskova çarşısıdır. Yine kamu mekânlarından biri de Tsarskoie-Selo’dur. Eski bir yerleşim birimi olan Tsarskoie-Selo’nun bahçeleri her gün halka açıktır. İnsanların bu tür yerlere ulaşabilmeleri için Petersburg’dan her gün tren seferleri düzenlenir, Pazar günleri ise katarlar çıkarılır. (s. 235)

²⁹¹ Ahmet Midhat Efendi, şehirleşmenin getirdiği olumsuz yönleri başka romanlarında da vurgular. Batı medeniyeti sağladığı imkânlarla olumsuzluklara da meydan açmakta ve kişileri ahlâksız ve merhametsiz insanlar hâline getirmektedir. Bu da bir anlamda Batı’nın çöküşü demektir. Bu nedenle yazar, romanlarında şehirleşmenin olumsuzluklarına karşı tabiat hayatını tavsiye eder. Bk. Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, s. 60-62.

Bunların yanısıra Fransız, İtalyan, Rus dillerinde operalar veren ve Moskova'da bulunan tiyatrolarla girişte ücret alınmayan halka açık sayfiyeler de romanda söz konusu edilir.

Askerî Binalar (limanlar-kaleler-surlar)

Romanda askerî binalar fazla değildir. Rus ordusunu, savaşı, asker ve siyaseti çağrıştıran yerler vardır. Bunlardan ilki Tula'daki silah fabrikasıdır. Seyyahlar tarafından gezilmeyen ancak ismen bahsi geçen bu fabrika, Rusya'nın silah sanayindeki gelişimini göstermesi bakımından önemli olmakla birlikte üretime dayalı yerli ekonomisi olduğuna da işaret eder. Batı Avrupa'dan silah satın almak için para harcamak istemeyen Rusya, silah fabrikaları kurmak durumunda kalmıştır. Bu tür girişimler beraberinde maden üzerine çalışmayı gerekli kılar. Nitekim bu alanda da gelişme gösteren Rusya, Ahmet Midhat'ın *Fünûn-ı Coğrafîyye*'de bahsettiği coğrafyanın bir alanı olan maden sahasından da yararlanmış olur.²⁹² Böylece yazar, günün okurunu sınırın öte tarafındaki gelişmelere dair bilgilendirirken seyahatin de amacına uygun olarak farklı coğrafyalardan haber getirmekte ve aynı zamanda coğrafyanın ilgili olduğu alanlara da gönderme yapmaktadır.

Petersburg'da seyyahların özel izinle gezebildikleri Saint Petros ve Saint Pavlov kiliseleri içindeki kale de askerî açıdan vaktinde önemli bir nokta olduğunu hissettirir. Üç bin asker tarafından korunan kale, içinde yüz parça top barındırır. Halka açık olmayan bu kale, mevcut koşullarda şehrin korunması için uygun bir konumda değildir, ancak zamanında askerî amaçla kullanıldığı açıktır. Bunların dışında Petersburg ve Odesa sahilleri ve limanları da başlı başına birer askerî ve siyasî üst görünümündedirler. Petersburg ve Odesa gibi şehirler, ticarî olduğu kadar Baltık Denizi ve Karadeniz'de harekât üstünlüğü sağlamak amacıyla kurulmuş olup ve geçiş noktaları olmaları itibarıyla de ayrıca önem arz eden askerî mekândırlar.

Bununla birlikte Koronştadt'ta bulunan tersane de savunma amaçlı inşa edilen mekânlardan bir diğeridir. Yazara göre Kronştadt'ı görenler Petro'nun yeni başkentini bataklık üzerine kurmasını anlayabilirler. Çünkü Neva Nehri'nin döküldüğü yerin

²⁹² Silah fabrikaları kurmak zorunda kalan Rusya'da maden araştırmak ve işletmek zarureti doğar. 1626'da İngiliz mühendisi Boolmerr'e Rusya'da maden aramak izni verilir. Ural sahasına ve Peçora boyuna maden araştırmak için ekipler gönderilir. 1634'te bakır işletmesini bilen ustaların getirilmesi için girişimler başlatılır. 1632'de Hollandalı tüccar Andrey Vinius, Tula'da demir işletmek ve silah yapmak için büyük bir fabrika açar. Bu ve benzeri gelişmeler Rusların da yetişmesini sağlar. Askerî ihtiyacı karşılamak üzere kurulan fabrikalar sayesinde Avrupa tekniği Rusya'ya girer ve Avrupalı mühendisler ve yabancı zabıtlar neticesinde, Ruslarla Avrupalıların arasındaki temas ivme kazanır. Bk Kurat, *a.g.e.*, s. 241.

karşısında Kotlin Adası vardır ve bu ada Petersburg'un deniz tarafı için kilit bir konumda bulunmaktadır. Bu kapı açılmadan Petersburg'a girmek çok güçtür. Kotlin Adası bu yönüyle Gelibolu Boğazı karşısındaki Bozcaada'ya benzemektedir, ancak Kotlin Adası askerî açıdan Bozcaada'dan çok daha önemli bir noktada bulunmaktadır. (s. 237)

Tersanede Rusya'nın devamlı olarak yirmi beş bin kadar bahriye, topçu ve piyade askeri bulunmaktadır. Siperleri tuğlayla inşa edilmiştir. Üzerlerine granit taşlardan astar kaplanmıştır. Sahilde, rıhtım olarak inşa edilmiş setler, ihtiyaç anında batarya olarak top konularak müdafaa amaçlı kullanılabilir. (s. 237)

Kronştadt'ın kaleleri bir tür taştan yapılan gemi şeklini andırırlar. Bunlara top koymak için hazırlanan yerlerin çoğu da kapak kaldıran gemilerin lombarları gibi inşa edilmiştir. Surlar ve siperler ise düşman gemileri geldiğinde üç dört taraftan ateş altına almak ve onların ateşlerini kesmek üzere düzenlenmiştir. Kronştadt limanında otuz kısım gemi savaş hattında duracak şekilde düzenlenmiştir. Gemilerin savunma gücü de surların varlığına eklenirse buraya yaklaşmak oldukça güçtür. (s. 237-238)

Bununla birlikte Kronştadt askerî bir mevki olmanın yanında ticarî açıdan da önemlidir. Petersburg'un tek iskelesidir. Kış mevsiminde kalabalık değildir. Otuz bin kadar yerli ahali vardır. Yaz mevsiminde Rusya'nın iç taraflarından ve İsveç, Norveç, Danimarka, Belçika, Hollanda, Almanya, İngiltere, Fransa gibi ülkelerden kalabalık tüccarlar gemilerle gelerek bölgenin nüfusunu artırır. (s. 238)

Bununla birlikte Petrozavodsk'ta da top dökümhaneleri bulunmaktadır. Büyük Petro'nun ilk kurduğu tersane ve tophane de Olonets ve Petrozavodsk'tadır. (s. 250)

Saraylar

Seyyahlar, Moskova'ya gelişlerinin ilk sabahı Kremlin Sarayı'nı ziyaret ederler. Kremlin, Slav dilinde kale ve hisar manasına gelir. Nitekim Moskova'da şehrin ortasında bulunan saray da eski bir hisardır.²⁹³ Türkçe'de "iç kale" olarak anılan bu hisarda Rusya tarihinin bütün bir geçmişi toplanmıştır. Bu durum, şehre bir kutsiyet atfeder. Bu anlamda Moskova, Ruslar nezdinde mukaddes bir şehirdir. (s. 136)

²⁹³ Kurat, Moskova nehrinin sağ sahilinde, Yavuz suyu ile birleştiği yerdeki "kreml" (Kremlin)'in esas şehir ve hisar olduğunu, "kreml" sözünün menşeinin pek iyi bilinmemekle beraber "Kermen"den (hisar), yani Türkçeden alınmış olabileceğini belirtir. Bk. *a.g.e.*, s. 134.

Miss Haft'a göre Kremlin, Rusların Kudüs-i şerifidir. Suphi ise eski Romalılar için "Kapitol" ve eski Yunanlılar için Atina'daki "Akropol" ne ise Ruslar için de Kremlin'in bu anlamı taşıdığını belirtir. Kremlin'in olmaması durumunda Slavlığın bütün tarihî mirasının yok olacağını ve Slavların dünyada "yuvasız, nişansız" kalacaklarını düşünür. (s. 140) Burada Rusların kendilerini Kremlin üzerinden tanımlaması veya dışarıdan böyle algılanıyor olmaları söz konusudur. Mekânla kurulan aidiyet bağı noktasından bakıldığında uğradığı istilalar ve geçirdiği yangınlara rağmen ayakta kalmayı başarabilen Kremlin, Ruslar için ev, yuva, onların var oldukları yer olarak gösterilir.

Bir tepe üzerinde kurulan ve hisarı 1700 metre olan Kremlin'in, Kazan şehrini ele geçiren İmparator Vasiliy ile Ukrayna'yı ele geçiren imparator Mihail'in zafer alaylarının geçtiği Spasskiye Vorota adlı kapısı özellikle önemlidir. Kapının bir tarafında, bir cam içinde Ortodoks mezhebi azizlerinden birinin resmi bulunur. Resmin önünde ise devamlı surette yanan kandiller dikkat çeker. Ruslar, bu resimlerin önünde secde ederler. Bir diğer kapı ise ibadethanenin Saint Nikolas adlı kapısıdır ve bu kapıda da Rusların inancına göre pek çok mucizeler göstermiş olan bir resim vardır. (s. 136)

Ana kapılardan girildikten sonra içerdeki binaların tamamının modern inşaat malzemeleriyle yapıldığı görülür. Ancak bunlardan bazıları yenilenmek suretiyle tamir edilmiş, tamir işleminde binaların eski özellikleri korunmuştur. Bu durum, kültürel mirasın korunduğunu gösterir. Bu binalar çeşitli mimarî tarzlara göre yapılmış olmakla birlikte hiçbir mimarî tarza uymayıp sadece Rusların kendi zevklerine göre meydana getirdikleri mimarî tarzlarıyla da dikkat çekerler. (s. 136)

Kremlin ile İstanbul'u mukayese eden Miss Haft'a göre İstanbul'un Kremlin gibi olabilmesi için Ayasofya, Sultanahmet, Süleymaniye ve Yeni Cami'nin "bâb-ı ser-askerî" meydanında toplanması, Dolmabahçe Sarayı ile Darülfünun'un da Maliye Dairesine ve Ali Paşa Konağı'na eklenerek bu meydana taşınması gerekir. Bu anlamda Miss Haft'ın mekân olarak temsiliyetleri bakımından Beyazıt Meydanı ve Kremlin Meydanı ile Kremlin'deki kilise ve saraylarla İstanbul'daki dinî ve idarî binaları bir tutması din-siyaset ilişkisi ve bunların temsil edildiği mekânlar arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önemli bir dikkattir.

Seyyahların girdikleri ilk saray, eski arazisi üzerine İtalyalı mimar tarafından yeni tarz mimariye göre yapılmış olan Granotivaya Palata sarayıdır. Saray, gerek

Napolyon'dan önce gerek Napolyon'un saldırılarıyla defalarca tahrip edilmiş ve İmparator Nikolay zamanına kadar da harap bir hâlde kalmıştır. Yeni bina ise 1838'den 1839'a kadar on bir yıllık bir sürede inşa edilmiştir. (s. 138)

Saraydaki “acayip”liklerden birisi “Saint Georgiy” nişanına mahsus olan, âdeta duvarlarına altınla İncil yazıldığı zannını veren ve mabedi andıran salondur. Oysa Saint Georgiy nişanını kapsayan askerî alay ve taburlarla, bu nişanı kazanan yaklaşık dört bin askerın ismi sonsuza dek anılmak üzere kilise duvarlarına kazanmıştır. (s. 138)

Kremlin içindeki Terem Sarayı da ziyaret edilen yerlerden birisidir. “Terem” Osmanlı'daki cihannümler gibi çoğunlukla bekâr kızların oturduğu evlerin üst katındaki tek odaya denmektedir. Moskova'daki Terem Sarayı dört katlıdır ve tıpkı Beykoz'daki Kasr-ı Humâyun gibi her katı yükseldikçe oranı küçülmekte ve en üst katında tek bir odası bulunmaktadır. Sarayın birinci katında bulunan “Taht Salonu”, “Huzur Salonu” ve birkaç başka küçük salon daha ziyaret edilir. Bu salonlar, eski Moskova hükümdarlarının asilzâdeleriyle görüştükleri yerler olup Rusların millî mimarî tarzına göre yapılmışlardır. Salonların duvarları, altın yıldızı ve renklerin dağılışı gibi hususlarda Arapların mimarî tarzına benzeyen işlemlerinin yanısıra bu tarzın dışındaki yaprak ve meyve şekilleriyle de dikat çeker. (s. 140-141)

Malos Dovriç sarayı İmparator Nikola'nın sade fakat güzel bir şekilde inşa ettirdiği bir saray olup Nikola'nın evliliğinin ilk yıllarını burada geçirmesiyle ünlenmiştir. (s. 142)

Gidilen önemli saraylardan biri de Petersburg'daki Kış Sarayı'dır. Saray, Neva Nehri sahilinin sol tarafına kurulmuş dört katlı büyük bir binadır. Dış görünüşü saraydan daha çok kışlayı andırır. Her sene başında Rusya imparatoru bütün halkına bu sarayda ziyafet verir. Halkın tamamı olmasa da yirmi bin kadarı bu ziyafete katılır ve on bin kişi de onlara hizmet eder. Bu bakımdan saray, otuz bin kişiyi ağırlama kapasitesine sahip oluşuyla emsaline Avrupa'da bile az rastlanılır bir görünüm arz eder. (s. 196)

Kış Sarayı, prensesin oturduğu kısım ve “Ermitaj” olmak üzere iki kısımdan oluşur. Ermitaj, İmparatoriçe Katerina tarafından inşa ettirilen oldukça süslü bir dairesidir. 1813-1814 savaşlarının kalıntıları sarayın Taht Salonu ve Beyaz Salonu'nda, Katerina'dan kalanlarsa Ermitaj Salonu'nda bulunur. Ermitaj Salonu'nun hikâyesini Rus Kontes'ten dinleyen Suphi, salonda Voltaire, D'Alembert'lerin, Orlov'ların resimlerini de görme imkânı bulur.

Seyyahlar, Kış Sarayı'nın dışında Büyük Petro'nun, Fontanka ve Neva nehirlerinin birleştiği noktaya yakın bahçe içine yapılmış olan Yaz Sarayı'nı da ziyaret ederler. Sarayın bahçesindeki 1711 senesinde dikilen ağaçlar²⁹⁴ ve heykeller dikkat çeker. Heykeller kışın soğuktan korunmak üzere sandıklara konularak muhafaza edilirler, yazın ise bahçedeki yerlerini alırlar. Saraydaki tunç heykellerin biri Rus yazar Krilof'a aittir. Yaz Sarayı bahçesinin Neva Nehri sahilinde 1784 tarihinde Güzel Sanatlar müdürü Monsieur Valten tarafından verilen resim üzerine yapılmış olan demir parmaklıklar da seyyahların ilgisini çeker. (s. 220)

Bununla birlikte bahçede Viyana Sarayı'nı oluşturan binalar içinde bir başka saray daha vardır. Bu sarayın her bir kenarı başka bir mimarî tarza göre yapılmıştır. İmparator Pavel tarafından yaptırılan ve 1802'de tamamlanan saray, Arhangel Saint Mihail adlı aziz adına yapıldığı için Mihail Sarayı adını almıştır. Güzel ve geniş salonlarıyla dikkat çeker. Pavel'in vefat ettiği oda ise kilise şeklinde düzenlenmekle birlikte sarayın dışı daha çok hisarı andırır. Sarayın bir tarafı, içinde bina ve istihkâm planları, silah, kale ve istihkâm modellerinin bulunduğu Mühendishane Mektebi'dir. Halka açık olan bahçesinde Avrupa'nın ve özellikle Paris'in tüm modasını görmek mümkündür. (s. 220-221)

Petersburg'a yirmi kilometre mesafede olan ve İmparator Köyü adıyla da anılan Tsarskoie-Selo Sarayı da seyyahların güzergâhları arasındadır. Bina oldukça eski olmakla birlikte sarayın etrafı oldukça geniş ve güzel bahçelerle çevrilidir. Sarayın cephesi dört yüz metre uzunluğunda olup oymalarla süslenmiştir. Oymalar ve aralarındaki heykeller altın yaldızlıdır. Ancak kış mevsiminden dolayı bunların bir kısmı dökülmüştür. Sarayın iç daireleri süsleme bakımından oldukça zengindir. Salonların her birinin ayrı bir adı vardır. Bu büyük binanın yanında Tsarskoie-Selo sarayından daha küçük ve sade olan ve Aleksandr Sarayı (Küçürek Saray) adıyla anılan bir bina daha bulunmaktadır. (s. 235-236)

Sarayın Çarskoe Seyo adlı büyük, güzel ve temiz bahçeleri vardır. Altı yüz kişi sadece bahçenin temizlik işleri ile ilgilenir. Bu kişilerin maaşları ve bahçenin diğer temizlik işlerine ayrılan para senede yün bin rubleyi bulur. Bahçe içindeki köşkler

²⁹⁴ Romanda "Büyük Petro'nun 1711 senesinde diktiği ağaçlar şimdi yüz yetmiş yaşlarına varmıştır." İfadesinden anlaşıldığına göre 1711'in üzerine yüz yetmiş sene eklendiğinde 1881'e karşılık gelmektedir ki bu tarih romanın yayımlandığı tarihe tekabül eder. Ancak yazar, daha romanın başında romandaki vakaların tarihini 1865 olarak göstermiştir. Bu durumda romandaki vaka zamanı ile yazarın kitabı bilgiyi aktardığı yerlerdeki tarih tutarsızlık arz eder. Yazar on altı yıllık bir zaman farkını göz ardı etmiştir. Bk. *Acâyib-i Âlem*, s. 218.

arasında “Türk Köşkü”ne dikkat çeken yazar, bu kasrın Osmanlı tarzına uygun olarak inşa edilmiş, güzel bir bina olduğunu belirtir. Gül bahçesindeki modeller içinde Bahriye Nezareti binasının ve Rusya donanmasının küçük modelleri görülür. Bu minik panoramalar bahçede gayet güzel bir manzara olarak dikkat çekerler. (s. 236-237)

İbadethaneler-Anıt Mezarlar

Romanda, Moskova ve Petersburg’da bulunan kiliselerle farklı dine mensup azınlıkların kendilerine ait olan ibadethanelerinden söz edilir. İvan Velikiy Kulesi’nin tepesinden Kremlin’i izleyen Suphi, yaldızlı, yeşil boyalı ve kiliseye tekabül eden altmış adet irili ufaklı kubbe sayar. Moskova’da seyyahların en çok dikkatini çeken yer İmparator Nikolay’ın büyük demir parmaklıklarla çevrelettiği Sobornaya Ploşadı yani Kiliseler Meydanı’dır. Bu meydan, Rusya’nın en meşhur kiliselerinin, Uspenskiy Sobor denilen Büyük Kilise, Arhangel Mihail ve Kav kiliseleri ve bunların dışında birkaç mabedin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Kiliselerin kubbeleri ile çan kulelerinin birçoğu yaldızlı, bir kısmı yeşil çinili olup bazılarının ise dışları kırmızı, mavi ve yeşille işlenmiştir. Yüksekliğiyle dikkat çeken çan kulelerinin yanında seyyahlar kendilerini büyük bir mimarî içinde bulurlar. Binaların genelinde Rusluğa daha da ötesi Asya’ya özgü bir “şive” vardır ve bu hâliyle binalar, Asya izlenimi uyandırırılar. (s. 137)

Uspenskiy Sobor Kilisesi altı yüz sene önce inşa edilmiş olup 1472’de yeniden onarılarak içlerine hazineler yığılmıştır. Altın oyma ve nakış gibi iç süslemeler bakımından Arap mimarî tarzıyla benzerlik gösterir. (s. 143)

Büyük Kilise’den sonra Rusların en önemli kilisesi kabul edilen Arhanangielskiy Sobor Kilisesi’nde Büyük Petro’ya gelinceye kadar Moskova’da hükümdar olmuş bütün çarların tasvirleri ve mezarları bulunur. Bu mezarlar, süsten arınmış olarak sadece tuğladan inşa edilmişlerdir. (s. 144)

Seyyahların ilgisini çeken eski çarların vaftiz edildikleri Vaftiz Kilisesi, mimarî özelliklerinden çok kilise içindeki tarihî eserler ve millî miras bakımından işlenir. (s. 145)

1554 yılında Çar İvan’ın Kazan şehrinin fethi üzerine zafer alameti olarak inşa ettirdiği ve daha güzel bir kilise yapamasın diye mimarının gözlerine mil çektirdiği Kızıl Meydan’daki Saint Basile Kilisesi kubbeleriyle dikkat çeker. Dinî bir mekân olmakla birlikte siyassî bir üstünlüğü de temsil eden mabedin, en yükseği elli metre

olmak üzere elli tane kubbesi vardır. Üzerinde Hz. Meryem'in resmi bulunan kilisenin dış tarafı da oldukça ilginçtir. (s. 154)

Kızıl Meydan'ın bulunduğu tepenin eteğinde İverskiya Vorota Kilisesi yer alır. Kilise, önemini 1650 yılında Çar Aleksiey Mihayloviç tarafından Kızıl Elmadan getirilmiş ve buraya konulmuş bulunan Hz. Meryem tasvirinden alır. Tasvirin önünde gece gündüz on üç gümüş lamba yanar. Hz. Meryem tasviri, Moskova'ya gelen imparatorların kiliseyi ziyaretlerine neden olacak şekilde kutsal ve önemlidir. (s. 154-155)

Kremlin'deki Donskoy ve Simonov manastırları birtakım cemiyetlerin yerleri olduklarından dolayı Suphi ve Miss Haft'ın beğenisini kazanamazken (s. 155) Petersburg'da Prospekt Nevskiy caddesinde bulunan ve şehrin başkilisesi konumundaki Kazan Meryemine mensup mabet hayli dikkatlerini çeker. 1579'da Kazan'dan Moskova'ya oradan 1821 yılında Petersburg'a getirilmiş olan Hz. Meryem tasviri bu kilisede bulunduğu için kilise, bu adla anılmaktadır. Kilise, Roma'da bulunan Saint Petros Kilisesi'nin kapısı olarak inşa edilmiştir ve önünde elli altı sütunu olan bir sütunluğu vardır. Her sütun on buçuk metre yüksekliğinde olup Finlandiya dağlarından getirilmiş olan granit taşlardan yapılmıştır. Kilisenin içinde de dört tane sütun bulunur. (s. 182)

Yüksek kubbeli Saint Petros ve Saint Pavlov kiliseleri Büyük Petro'nun inşa ettirdiği kale içindedir. Kilise yapımı Petro tarafından başlatılmış, ancak İmparatoriçe Anna zamanında tamamlanmıştır. Kilise içinde vaktinde askerî amaçlar için kullanılmış bir kale, kale içindeyse Rusya Devleti'nin darphanesi yer alır. Petersburg şehri kurulduğundan beri Rus hanedanından İkinci Petro hariç ne kadar prens varsa hepsi burada gömülüdür. (s. 183-184)

Yüksek binaların bir araya toplandığı Bahriye Nezareti meydanındaki Saint İsak Kilisesi'nin mimarı Monfran'dır. Sadece temeline beş milyon frank harcanan kilisede, kırmızı granit taşı, mermer ve tunç kullanılmıştır. Oldukça sade olan kilisenin kornişleri ve kapıları heybetli bir görünüm verir. Haç şeklindeki kilisenin dört kapısı, her birinin ise birer merdiveni vardır. Basamaklar mermerdir. Başkilise olmasa da başkilise unvanını hak eden kilise, Petro'nun 1710'da ahşap olarak yaptırdığı kilisenin yerine inşa edilmiştir. Yirmi beş metre olan sütunları kırmızı granit, kürsüleri ve tepeleri ise dökme tunçtur. Duvarlar ve yerler mozaiktir. Büyük kubbesinde her biri bakır kaplı otuz

tane sütun bulunmaktadır. Bakır levhaları yıldızlıdır. Kubbenin tepesindeki haç saf altındır. Bunların dışında dört küçük kubbesi daha vardır. Büyük kubbenin etrafında seyirlik bir yer bulunur. Seyyahlar buraya çıkarak Rusya'nın yeni başkentini süsleyen kiliselerini, saraylarını, kanallarını, adalarını, bahçelerini izlerler. Buradan Batı tarafından Baltık Denizi ve Finlandiya Körfezi de görülmektedir. (s. 185-186)

Nevskiy Caddesinin doğu ucunda bulunan Saint Aleksandr Nevskiy Kilisesi de seyyahların rotasındadır. Avrupa'nın pek çok büyük mabedi gibi bu kilise de Rusların nazarında kutsal bir mekândır. Kilise azizlerinden sayılan Aleksandr Nevskiy, Petro zamanında askerî hizmette bulunmuş bir prenstir. İsveç ve Litvanyalılara olan galibiyetinden dolayı Petro, onun adına bu kiliseyi yaptırmış, Rus kilisesi de onu aziz olarak kabul etmiştir. (s. 186)

Bahçeleri, setleri, doğal süslemeleriyle seyyahları oldukça etkileyen ve mermerleri türlü masraflarla İtalya'dan getirtilen kilisede, birkaç tane ibadethane, Mezhep İlimleri Akademisi, çeşitli mektepler ve güzel bahçeler bulunmaktadır. Mabetlerden en önemlisi üç zat adına yapılmıştır. Büyük Petro da bu kilisede ölmüştür. Bahçe ve mabetler içinde Petersburg'un kibar halkına ait oldukça fazla mezar vardır. Bu yönüyle kilise bir anlamda toplu mabet görünümü arz eder. Prospekt Nevskiy Caddesi üzerindeki Dominicains yoluna inanan rahiplerin idaresinde bulunan Katolik kilisesi ise Brolin adlı Rus mimar tarafından yapılmış zarif bir bina oluşuyla dikkat çeker. (s. 187-188)

Moskova'da ziyaret edilen ibadethanelerden birisi de Tatarların camisidir. Mimarî yapısı ve büyüklüğü bakımından gösterişli olmamakla birlikte cami, İran camilerine olan benzerliğiyle ve içindeki İran kilimleri, şamdan ve kandilleri ile dikkat çeker. İstanbul'la kıyaslandığında en güzel camilerden biri sayılabilecek bu Müslüman ibadethanesinde tasvirlerin olmaması, sadelik içinde Allah'a ibadet edilmesi Miss Haft'ın ilgisine neden olur ve Haft, bu sadeliğin Protestanlar için de gerekli olduğundan söz eder. (s. 155)

Mezarlar

Coğrafyanın antropolojiyle olan ilgisi doğrultusunda Ahmet Midhat'ın bu alana eski mezarlar, burada yaşayan eski kabileler ve onların medenî durumu yoluyla geçiş yapması ilginçtir. Bu çerçevede eski mezarların izinde dolaşan seyyahlar, Açıtköy Köyü'ne varıncaya kadar tumul denilen pek çok mezara rastlarlar. Miss Haft'ın

tavsiyesi üzerine Elizabethgrad civarında “Tumulu” adıyla anılan eski mezarları ziyaret ederler. Yazarın verdiği bilgiye göre Tatarlar bu tumullara “kurgan” demektedir. Bunlar yerin üzerinde aşağıya ve yukarıya doğru oluşan kemer şeklindeki birtakım yapılardır. Tumulların içlerinden çıkan eşya ve antikalara bakılırsa bazıları çok eski zamanlarda bu bölgelere kadar gelmiş olan Yunan muhacirlerine aittir. Yerliler ise kendilerine ev yapmak için bu tumulları temizleyip içlerine yerleşmişlerdir. Bu anlamda romanda kültürel farklılığa ve çok katmanlılığa vurgu yapıldığı görülür. Suphi, bu durumu medenî ilerlemelerin bir parçası olarak görür. Ona göre “mîlel-i kadîmenin” mezarları “mîlel-i cedîde”nin yeni evidir. “(...) zamanımızın ihyası ancak mîlel-i kadîmenin emvâtı kadar itibardadır” sözleriyle de bu katmanlı yapıya işaret eder. (s. 97)

Romanda, İngiliz seyyahın bu bölgeye ait tarihî eşyalara olan ilgisi, merakı ve tumulların içinde bulunmuş olan eşyalardan birer tane örnek almak istemesi dikkat çeken bir husustur. Miss Haft nezdinde İngiltere’nin müzecilik ve başka milletlere ait tarihî eserleri bünyesinde toplama yönüne vurgu yaparken bir taraftan da sömürgeci tarafına işaret eder. Ancak Haft’ın bu çabası boşa çıkar. Nitekim vaktiyle itibar edilmeyen eşyalar, Rus müzelerinde toplanmıştır. Halk yerel özelliklerini muhafaza etmekle birlikte bilinçlidir, tarihî ve kültürel değerlerin farkındadır. Rus müzelerinden başka, Romanya, Lehistan, Macaristan ve Almanya müzeleri de Rusya’nın güney bölgelerinde yaşamış eski kavimlerin medenî durumlarını gösteren antikalara, eski eşyalara ilgi duymaya başlamış ve bu durum, bu bölgelerde antika eşyaların daha seyrek görülmesine neden olmuştur. (s. 97)

Kütüphaneler-Okullar-Müzeler

Seyyahlar Odesa’da 1818 senesinde kurulan ve Avrupa’nın en güzel okullarından olan Richelieu Mekteb-i Âli’yi, dünyanın her tarafından getirilen tohumları Odesa’da yetiştirmeyi amaçlayan ve güzel bir nebatat bahçesine sahip olan Bahçivan Mektebi’ni, 25 bin cilt kitaba sahip bir kütüphaneyi ve Doğu Dilleri Mektebi’ni dolaşmışlardır. (s. 65-66)

Seyahat sırasında henüz Odesa’dan kimseyle iletişime geçmemiş Suphi ve Hicabi’nin ilk sosyalleşmeleri de Bahçivan Mektebi’nde gerçekleşir. İki Osmanlı seyyahının mektebi ziyareti mektep çalışanlarının şaşkınlığına neden olur. Şaşkınlıklarının nedeni ise İstanbul’dan Odesa’ya yılda beş altı yüz parça gemiyle birlikte pek çok İstanbullunun da gelmesine rağmen Hicabi ve Suphi’ye kadar henüz

hiçbir Türk ve Müslümanın bu mektebi ziyarete gelmemiş olmasıdır. Odesa'ya gelen Osmanlılar genelde Petersburg'a giden memurlarla iskelede çalışmak üzere gelen amelelerdir. Mektep çalışanları ise Rusya'ya seyahate eden iki Osmanlı seyyahıyla ilk defa karşılaşılır. (s. 66-67) Böylece seyyahlar aracılığıyla yanbaşındaki şehirden habersiz olan Osmanlı halkını eleştiren yazar, algıdaki Müslüman-Türk imajına da yeniden düzen vererek Odesa halkı ile Osmanlı seyyahlarını birbirine “dost” kılar.

Nebatat Okulu memurlarından hürmet gören seyyahlar, bahçeye dair aldıkları malumatın yanısıra onlardan kuzeye yaklaştıkça bitki türleri konusunda pek çok “garabet”le karşılaşacaklarını öğrenirler. (s. 68)

1804 senesinde Harkov'da yapılan Darülfünun da ziyaretgâhları arasındadır. Her zaman öğrenci sayısı beş yüzün üzerinde olan bu okul, sadece Rusya'nın değil bütün Avrupa'nın en gerekli mekteplerinden birisi olarak tanıtılmaktadır. (s. 113)

Kremlin'de iç kale dışındaki mektepleri de ziyaret eden seyyahlar, 1775 yılında İmparatoriçe Elizabeth zamanında yapılan ve dokuz yüzden fazla öğrencinin eğitim gördüğü Darülfünun'u gezerler. Mektebin kendine ait bir müzesi vardır. Darülfünuna mahsus olan müzede Rusya dışındaki yerlerde nadir olarak görülen maden ilmine dair örnekler yer alır. Almanyalı muallim Libergün de Avrupa'da bir emsali olmayan ve teşrihât-ı mikrokopyeye ait örneklerin takımının bulunduğu ilm-i teşrih müzesi düzenlemiştir. Darülfünun'daki eğitim salonu gayet geniş bir dairedir. Eğitim için yapılan bu büyük salonun tavanında hiçbir direk yoktur. Tavanının yüksekliği on dört, zemini elli üç ve uzunluğu ise yüz altmış sekiz metreyi bulur. Kışın sıcaklığı 15 dereceye çıkarabilmek için yirmiden fazla soba yanar. (s. 157)

Petersburg'da büyük bir kışlayı andıran İmparatorluk Kütüphanesi de seyyahların dikkatini çeken bir diğer kütüphanedir. Senede seksen bini aşkın ziyaretçiyi ağırlayan ve Avrupa'nın en büyük kütüphanelerinden sayılan kütüphanenin ziyaret günleri Pazar ve Salıdır. Kütüphanede bir milyon cilt kitap bulunmaktadır ve bu yönüyle Paris'in büyük kütüphanesine benzer. Nitekim bu kadar kitap Paris kütüphanesinden başka her başkentte bulunmaz. (s. 211- 212)

Bununla birlikte Stumosil taraflarında bulunan pek çok tarihî eseri barındıran müze, Rubrovski ve Ermitaj Müzesi, Kış Sarayı'ndaki Güzel Sanatlar ve Yüksek İlimler Akademisi ve buranın müzesi de seyyahların ziyaret ettiği yerler arasındadır.

Netice olarak Ahmet Midhat Efendi, Rus mimarîsini, Rus toplumun kültürü, mevcut toplumsal düzeni, amaçları, ihtiyaçları ve korkularının bir simgesi olarak okur. Binaların içlerine dair verdiği bilgilerle toplumsal düzene ve bunun içinde meydana gelen süreçlere göndermede bulunur. Yüzyıllar öncesine ait vaftiz yağları, kutsal sular, özel ve şahsî eşyalar bu duruma örnek teşkil eder. Bu unsurlar, Rus toplumunun oluşma sürecine kaynaklık eden kültürel miras olarak gösterilirler.

III.3.1.2.5.1.1.3. Diğer Unsurlar: Kullanılan Eşyalar, Kitaplar, Giyim-Kuşam, Yeme-İçme, Müzik Âletleri vb.

Acâyib-i Âlem'de somut kültürel unsurlar içine dâhil edilebilecek bir hayli unsur dikkat çeker. Özellikle saray ve kiliselerdeki eşyalar, Rusya'nın kültürel ve tarihî mirasını ve bu mirasa sahip çıkma yolundaki çabasını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca gücü, zenginliği ve geçmişle olan derin bağları gösteren bu unsurlar, yeni bir millet teşekkülünde sahip olunması gereken değerler olarak da sunulur. Bu çerçevede eski Rus çarlarının tahtları, alay arabaları, taçları, ziynetler, çanlar, tablolar, vaftiz kâseleri, mumluklar, altın, gümüş malzemeler, kitaplar, kıyafetler, yeme içme kültürü, eğlence kültürü gibi unsurlar üzerinde durulacaktır.

Seyyahların ilk ziyaret ettikleri binalardan olan Senato dairesi, sergi salonu veya müze görevi görmektedir. Salon, Rusların zaferlerini çağrıştıran eserlerle doludur. Bu durum ayrıca yönetimdeki devamlılık ve istikrara da tekabül eder.

Senato binasındaki salonda XII ve XIII. yüzyıllarda önemli bir yere sahip olan Lehistan aristokratlarının sanat eseri görünümündeki resimleri bulunmaktadır. Eski Rus çarlarının alay arabaları ile birlikte biri sadeliğiyle diğeri büyüklüğüyle dikkat çeken Büyük Petro'nun ve İmparatoriçe Elizabet'in alay arabaları ile Rusya'nın, "belki de" dünyanın en büyük çanı sayılan Novgorad çanı da görülmeye değer imparator hazinesi arasındadır. (s. 146)

Çanlar, alay arabaları ve heykeller hazinenin alt katındadır. Üst katında ise tarihî değere sahip birtakım eşyalar vardır. Bu hâliyle Senato hazinesinin üst katı bir tarih müzesi görünümü kazanmıştır. Müzede sadece Rusya değil, Rusya'ya bağlı devletlerin de tarihî mirası bulunur. (s. 147)

Romanda, Senato binasına ait dikkat çeken bir husus da eski Rus çarlarının hükümdarlıkları devrinde kullandıkları taçların hâlâ saklanıyor ve "Taçlar Salonu"nda sergileniyor oluşudur. Taçların tarihi oldukça eskidir, İstanbul İmparatoru Kuman'ın

Moskova çarı Vladimir'e hediye ettiği taç da tarihî eser olarak muhafaza edilmiştir. Taçlar, tarihî miras olmaları bakımından değerlidirler. Sırmalı taçlar içinde üzerinde 881 tane elmas barındıran Alekseyeviç tacı ve 2536 tane küçük elmasla işlenmiş olan Büyük Petro ile karısı Birinci Katerina'nın tacı hem maddî hem tarihî değeri açısından oldukça kıymetlidir.

Çarların kullandıkları tahtlar da muhafaza edilmiştir. İstanbul İmparatorunun Tomas Palolog Porfirugnet'in kızı Sofi'yi Moskova çarı İvan Vasili'ye gönderdiğinde hediye ettiği ve Rum zanaatkârlar tarafından yapılan taht tam bir sanat eseridir. 2536 adet firuze ile işlenmiş olan Boris Godounov'un altın tahtı ve 9000 bin adet firuze ile işlenmiş Mihail Ramanov'un tahtı da oldukça değerlidir. Bunun yanısıra mağlup edilen topraklardan getirilen taçlar da birer zafer numunesi olarak salonda yerlerini almışlardır. Rusların siyasî ve askerî başarılarına işaret eden bu duruma 1883'te mağlup olan Varşova'dan getirtilen Lehistan tahtı örnek teşkil eder.

Senato binası irili ufaklı pek çok salondan oluşmaktadır ve her salonda Rus kültür ve tarihine dair hatıralar görülür. Salonlardan birinde İkinci Katerina'nın alay günlerine mahsus ve elmaslarla işlenmiş olan hayvan takımı, bir diğerinde ise Moskova hükümdarlarının kıyafetleri ve en değerli eşyaları sergilenir. Eski çağlara ait kıyafetlerin üzerinde Babil, Ninova ve Acem hükümdarlarının tasvirlerine benzeyen nakışlı resimler bulunmaktadır. Rus askerlerinin ellerindeki topuz ve asalar da Asya'ya aittir. Miss Haft bu durumu, Rusların Asya'ya yakın oluşlarıyla ilişkilendirir. Gerçekten de henüz kültürün küreselleşmediği bir dönemde coğrafi yakınlık, kültürel etkileşimin hızını ve yoğunluğunu artırmaktadır. Bu nedenle Miss Haft, kendilerini sürekli Avrupalı kimliği üzerinden tanımlamaya çalışan Rusların, Asya kültürü etkisinde kaldığını dile getirmekte ve bu Asyalılık hâlinin mimarîsi başta olmak üzere Rusya'nın pek çok kültürel ögesi üzerinde etkili olduğunu vurgulamaktadır.

Kremlin'de Suphi'nin "çingiraklı kule" adını verdiği Çar İvan Velikiy adına yapılan kule ise çanlarıyla dikkat çeker. Tepesi saf altından yapılan kulenin birinci katında sadece yortu günlerinde çalınan büyük çan, ikinci katında Avrupalıya kıyaslandığında daha büyük ancak Rusya'dakilere göre daha küçük iki çan, kulenin diğer katlarında ise küçük küçük elli adet çan bulunmaktadır.

Bununla birlikte Moskova Çarşısı da seyyahlar için ilgi uyandıran mekânlardan bir diğeridir. Doğu çarşılara benzeyen çarşı, Çin'e varıncaya kadar pek çok ülkenin

ticarî mallarıyla doludur ve bu mallar, ait oldukları ülkelerin tüccarları tarafından satılırlar. Tüccarların her biri dükkânlarına kendi memleketlerinin havasını vermeye çalışmıştır. Kıyafetleri de kendi millî elbiseleridir ve bu açıdan Avrupa şehirleri ile kıyaslanamazlar.

Millî ve folklorik unsurlara gönderme yapan yazar, bir taraftan da dünya ölçeğinde yaygınlaşmaya hatta uluslararası bir boyut kazanmaya başlayan ticarî mallara ve gelişmekte olan ekonomik sisteme göndermede bulunur. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin bu yeni durumun içinde yer alıp almadığı önemlidir. Romanda bu konu tartışmaya açılmamakla beraber ta Odesa'da ihracata geçirilemeyen tarım ürünleri bahsinde az da olsa hissettirilir ve dünya konjonktüründe Osmanlı'nın çizginin neresinde olduğu hatırlatılır: Osmanlı'da bu anlamda bir ticaret anlayışı gelişmemiştir. Nitekim Çin malları bile bahsi geçen çarşıda bulunmakla beraber Osmanlı ürünlerinin bu coğrafyadaki varlığına dair bir vurgu yapılmaz.²⁹⁵

Romanda saraylarda bulunan ve seyyahların oldukça ilgisini çeken hazineler de maddî zenginliğin ve ihtişamın birer göstergesidirler. Granotivaya Palata Sarayı'ndaki Saint Andre salonunda bütün Rusya şehirlerinin özel işaretleri olan "eküsen"ler ve Rusya Devleti'ne ait bir imparator tahtı bulunmaktadır. Sarayın garip yerlerinden olan Saint Katerin adlı salonunda buraya özgü dokunmuş ve üzerinde Don Kışot'un maceralarına dair pek çok resim barındıran kilim, seyyahların dikkatini çeker. (s. 138-139) Bununla birlikte sarayda İtalyan ressamların sanat eserleri ve Varşova'dan getirilen resimlerden oluşan resim odaları da bulunmaktadır.

Terem Sarayı'nın ise her katında millî eserlere rastlamak mümkündür. Tarihi eserleri koruma konusunda hassas olan Ruslar, eski Rus cariyelerinin resimlerini bir salonda sergilemektedirler. Bunlardan bazıları Alman ve İtalyan ressamlarına aitken bazıları da eski Rus ressamları tarafından yapılmış, İran resimlerine benzeyen resimlerdir. (s. 141)

Seyyahların ziyaret ettiği Malos Dovriç Sarayı'ndaki resimlerden bazılarını Avrupa'da eğitim görmüş Rus ressamları, bazılarını da yabancı ressamlar yapmıştır. Ünlü ressam Canaletto tarafından yapılan ve Stanislaw Avgust adlı Lehistan

²⁹⁵ Osmanlı'da ticaret zihniyetinin olmadığını hemen her fırsatta dile getiren yazar, yerli İstanbulluları şahsî teşebbüse teşvik eder. Kendisi de konu ile ilgili çeşitli yazılar kaleme almış, romanlarında da millî bir ekonominin oluşması gerektiği yolunda görüşler ileri sürmüştür. Bk. Orhan Okay, "İktisatta Millî Düşünceye Doğru -İlk Görüşlerin 100. Yılı-", *Ahmet Midhat Efendi Kitabı*, (yay. hzl. Mustafa Armağan), Beykoz Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2007, s. 155-172.

hükümdarının Varşova asilzâdeleri tarafından hükümet makamına seçildiğini gösteren bir tablonun yanısıra küçük sarayda bir de kütüphane bulunmaktadır. (s. 142)

Petersburg Kış Sarayının dördüncü katındaki altın haç seyyahların bir hayli ilgisini çeker. Bu durum, özellikle Rusya'ya geldiğinden beri kışla ile kilisenin, kilise ile sarayın farkını bir türlü anlayamadığını söyleyen Miss Haft'ın şaşkınlığına neden olur. Çünkü mabet diye gezilen yerlerin bir kısmı silah müzesiyken saraylarda ise haçlar bulunmaktadır. (s. 196) Bu durum Rusya'da askerî, siyasî ve dinî mekânların iç içe olduğunu gösterir. Hepsi bir bütünü teşkil ederler ve bu iç içelik Rusya siyasetine ve uygulamalarına yansımaktadır.

Kış Sarayı'nda seyyahları görmeye gelen davetlilerin kıyafetleri ve takıları da somut kültür unsurlarına örnek teşkil ederler. Bu "parlak" toplumun kadınlarının tamamı, elmaslar, inciler, zümrütlerle süslüdür. Askerî komutan veya memur olan erkeklerse sarı ve beyaz sırmalı, parlak üniformalarıyla dikkat çekerler. (s. 197-198)

Yemek salonunda seyyahların ömürlerinde ilk defa gördükleri mükellef bir sofraya kurulmuştur. Zenginliğe ve gösterişe işaret eden bu sofrada Avrupa'nın çeşitli yerlerinden getirtilen et ve şarap türleri bulunur. (s. 198) Sofrada moda, meşhur şaraplara dair edilen sohbetler de mevcut kültürel duruma işaret eder.

Tsarskoie-Selo Sarayı'nda dikkat çeken yer, Çin salonudur. Burada Çin hakanının sarayında bile bulunamayacak derece ziynet bulunmaktadır. Avrupa'nın pek çok yerinde Çin'e ait olan eserlerin tamamı taklitten ibaretken buradaki salon, hakiki bir Çin salonu olmak üzere döşenmiştir. Süsleme için kullanılan malzemelerin tamamı Çin'den getirtilmiş olup nakışlar Çinli bir sanatkâr tarafından yapılmıştır. Salonda oldukça gösterişli eşyalar bulunmaktadır. Duvardaki tablolar fazla olmamakla birlikte kıymet bakımından oldukça değerlidirler. Sarayda, İmparatoriçe Katarina ve Birinci Aleksandr zamanına ait pek çok eşyanın yanısıra Edirne Antlaşması'ndan sonra Osmanlı'dan Rusya imparatoruna hediye edilen altın ve mücevherlerden yapılmış sırmalı Osmanlı hayvan takımı da bulunmaktadır. (s. 235-236)

Somut kültürel unsurların yer aldığı mekânlardan biri de kiliselerdir. Kiliselerdeki, tablolar, şamdanlar, hazineler, çanlar, mücevherlerle bezeli kutsal kitaplar, değerli madenler ve bunların miktarı ve ebatları âdeta ihtişamlı Rusya tarihinin birer numunesidirler. 1472 senesinde yeniden inşa edilerek içlerine hazineler yığılan Uspenskiy Sobor Kilisesi'nde iki bin beş yüze yakın azizin, Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın

ve diğ er meleklerin altın zemin üzerine resmedilmiş ve oldukça büyük oranlarda yapılmış tasvirleri ile Rus ressam lar tarafından yapılmış resimler bulunmaktadır. Tûr-ı Sînâ Dağı'nın saf altından bir resmi, Büyük Petro'nun annesi Natalya Narişkina tarafından kiliseye hediye edilen altın ve mücevherlerle bezeli Tevrat, Büyük Vladimir adlı ç arın tahtı, Plutarque gibi meşhur Romalı tarihçilerin resimleri, eskiden beri Moskova'da yaşayan Rum mezhebi patriklerinin mezarları ve Rusya imparatorlarının tasvirleri bu kiliselerinin önemini arttıran kültürel unsurlardır. (s. 143)

Eski ç arların vaftiz edildikleri Vaftiz Kilisesi'nde ise vaktiyle bu kilisede vaftiz edilen ç arların resmî nikâhları gerçekleştirilir. Bu merasimlerden hatıra olmak üzere kilisede birer tarihî anı bulundurulur. Ç arların kiliseye geldiklerinde oturdukları kürsü de hâlâ korunmaktadır. Vaftiz kilisesinde, IV. İvan'ın vaftizlenmiş olduğu yağdan da bir kalıntı sergilenir. Burada Rusların tarihî eserleri ve millî mirasın tür ve miktarını çoğaltmayı amaç edindikleri vurgusu vardır. (s. 145)

Moskova patriklerinin bulunduğu ender bir kütüphanesiyle dikkat ç eken Sinodakmıy Patrikhanesi'nde İncil ve Tevrat'ın çevrildiği bütün dillerden birer numune bulunmaktadır. Bununla birlikte kilisede İmparator Pavli'nin hediye ettiği sayısı otuzu bulan altın sırmalı vaftiz yağı kâseleri görülmeye değerdir. (s. 145)

Kızıl Meydan'daki Saint Basile Kilisesi'nin duvarları da kutsal sayılan kişilerin resimleriyle doldurulmuş ve altın ve elmaslarla süslenmiştir. Yazar, kilise içinde yanan ve miktarı oldukça fazla olan mumlara dikkat ç eker. (s. 154) Bununla birlikte maddî değeri on milyon frank yani beş yüz bin Fransız altını olan "Çan Kalakol"un bulunduğu kilise, güzellik ve kıymet bakımından kandilleri ve altın kâseleriyle meşhur olan İverskiya Vorota kiliseleri de barındırdıkları kültürel değerler bakımından önemlidirler.

Petersburg'un başkilisesi konumundaki Kazan Meryemi Kilisesi'nin iç süslemelerinde Avrupa'nın pek çok kilisesine üstün olacak bir yol izlemiştir. Kutsal tasvirlerin çerçeveleri ve zeminleri gümüş ve altındır, mihrap önündeki büyük tasvirin zemini bin altı yüz otuz altı kilo saf gümüşle yapılmıştır. Bu gümüşler 1813-1814 savaşlarındaki Kazak alayları tarafından hediye edilmiştir. Mihrap tarafındaki kutsal tasvirlerin başlarının üstünde nur suretleri vardır ve ortalarındaki Rusça Huda yazıları elmaslarla süslenmiştir. Tasvirlerin önündeki sarı yakut, zümrüt ve elmaslarla işlenmiş olan kandiller, gece gündüz yanmaktadırlar. (s. 182)

Rusya kiliselerine ait bu türden süslemeler, Avrupa'nın diğer mabetlerinde de görülmektedir. Ancak Rusya kiliselerinde diğerlerinden farklı olmak üzere askerî bir suret vardır. Rusların kiliselerinde pek çok bayrak ve silah, süsleme amacıyla konulmuştur. Bu da kilisenin içine kışla veya eski savaş âletleri müzesi havası vermiştir. Buna göre kilisede Mareşal David ve Prens Demkul adlı komutanların bastonları ile tasvirlerinin altında Ruslar tarafından fethedilen kalelerin anahtarları yer almaktadır. (s. 183)

Kale içindeki yüksek kubbeli Saint Petros ve Saint Pavlov kiliselerinin kubbelerinde elinde altın bir haç tutan melek figürü vardır. Kilise içinde, aralarında Acem, Osmanlı, İsveç, Prusya ve Fransa ülkelerinin de bulunduğu yüzlerce bayrak bulunur. Bayrakların yanısıra kilisede Rusya askerlerinin fethettiği şehir ve kasabaların anahtarları da yer alır. Büyük Napolyon zamanında Rusların Paris'e girdiklerini gösteren Paris kalesinin anahtarı da bu kilisededir. Kilise içindeki İmparatorluk Darphanesi, Avrupa'nın en büyük darphanelerinden biridir. Rusya'da kaç çeşit sikke ve madalya basılmışsa hepsinden birer örnek vardır. (s. 183-184)

Kiliselerin silah ambarına dönmesi seyyahlar için şaşkınlık verici bir durumdur. Nitekim Müslüman ibadethanelerinde böyle bir durum görülmemekle beraber Miss Haft'ın şaşkınlığı onun da böyle bir duruma alışkın olmadığına işaret eder. Haft'a göre Ruslar her şeyde kendilerine özgü bir tarz geliştirmişlerdir. Rusya'da âdeta askerler aziz, azizlerse asker gibidir. Cenab-ı Yesu "Kılıçla oynayanın ölümü kılıçtan olur" dediği halde Ruslar, Hz. Yesu'ya ait olan bir ibadethaneyi harp yerine çevirmişlerdir. (s. 184)

Nevskiy Caddesi'nin doğu ucunda bulunan Saint Aleksandr Nevskiy Kilisesi de etrafındaki gümüş şamdanlar ve kandillerin yanısıra Saint Aleksandr Nevskiy'nin saf gümüşten yapılmış olan mezarı ile dikkat çeker. Ayrıca kütüphanesinde çoğu yazma eser olan on bin cilt yaldızlı kitap bulunmaktadır. Kilisede vaktiyle İran tarafından hediye olarak gönderilmiş inci ve pirinçlerden oluşan hususî bir de hazine vardır. Tamamı altın ve gümüşten yapılmış, mücevherlerle işlenmiş kâse, kandil, şamdan gibi değerli eşyalar da hazineyi süslemektedir. (s. 187)

Kütüphaneler, elbette bir ülkenin somut kültürel mirası olmaları, o ülkedeki eğitime verilen önemin boyutlarını ve akademik anlamda kurumsallaşmayı göstermeleri bakımından önemlidirler. Ahmet Midhat Efendi, Rusya'nın somut kültürel varlığından

söz ederken kitap ve kütüphanelere özel bir önem atfeder. Nitekim roman boyunca göstermeye çalıştığı Rusya'nın medenîleşme serüveninde bu kitapların önemli bir payı vardır. Rusları vahşî topluluklar olmaktan kurtarıp medenî bir seviyeye taşıyan unsurlardan biri de eğitime verilen önemdir. Bu bağlamda romanda, bu eserlerin niteliğinden çok niceliği üzerinde durulmuş ve kütüphane koleksiyonerliği bakımından Rusya'nın yaklaşıma çalıştığı Avrupa ile boy ölçüşebilecek bir konuma geldiği vurgulanmıştır.

Petersburg'daki İmparatorluk Kütüphanesi'nde bulunan defter-i kebîr ilgi çekicidir. Beş büyük ciltten oluşan defterde, kütüphanedeki kitapların isimleri ve nitelikleri yazılıdır, bunun yanında Rusça ve Fransızca olmak üzere kütüphane tarihinin özeti de bulunmaktadır. Kütüphanede bulunan bir milyon cilt eserin, dokuz yüz kadarı matbu, otuz binden fazlası el yazmasıdır. Bir kitabın birden fazla nüshası bulunmakla birlikte Rusça dışındaki çeşitli dillerden de kitaplar vardır. Bunların yedi bin beş yüz kadarı Latince, dört-beş bini Fransızca, iki-üç bin cildi eski Slavonca, bir o kadar Lehçe, yedi yahut sekiz bini Almanca, büyük bir kısmı İtalyanca ve İngilizce geri kalanı ise Rusçadır. Kitaplardan özellikle el yazması olanları Lehistan asilzâdelerine aittir. Papazlık yolunu tutan Kont Zaluskiy'nin şahsî kütüphanesi de Rusya hükümeti tarafından Petersburg Kütüphanesi için alınmıştır. Üç yüz bini aşkın kitap da Lehistan'ın ele geçirilmesiyle Lehistan Kraliyet Kütüphanesi'nden Petersburg'a getirilir. Meşhur Prens Çartoryekiy'nin de yüz bin ciltten oluşan kütüphanesi 1853'te bu kütüphaneye getirtilmiştir. (s. 212-213)

Rusya'nın kütüphane, kütüphanecilik ve eserlere verdikleri önemin ilim konusunda geldikleri aşamaya işaret ettiğini belirten Suphi, İmparatorluk Kütüphanesi'nin tek başına bir millete yetecek derece olduğunu düşünür. Burada dikkat çeken bir husus da Rusya'nın ele geçirdiği ülkelerdeki kütüphaneleri yok etmekten ziyade kütüphane mirasına el koyması ve kendi ülkesine mal etmesidir. Miss Haft ise kitap toplamayı ilerleme olarak görmez. Nitekim İngiliz seyyah bu konuda da Rusları küçümser ve Paris'teki kütüphanede de beş milyondan fazla kitap bulunduğunu anımsatır. (s. 215)

Seyyahlar Kış Sarayı gezisinde sarayın Ermitaj kısmındaki kütüphaneyi de ziyaret ederler. Miss Haft Petersburg'un kütüphane ve müzelerine dair okuduğu bir kitaptan aktardığına göre "Ermitaj" kütüphanesi büyük İmparatorluk Kütüphanesi kadar zengin olmasa da müzesi sadece Rusya'nın değil Avrupa'nın da diğer bölgeleriyle

kıyaslanamayacak kadar mükemmeldir. Kütüphane, İmparatoriçe Katerina zamanında kurulmuştur. (s. 232-233)

Kış Sarayı'nın Ermitaj kısmındaki kütüphane de bünyesinde bir hayli kitap barındırır. Kütüphanedeki kitapların bir kısmı İmparatorluk Kütüphanesi'ne gönderildiğinden burada on bin cilt kitap bulunmaktadır. Kütüphane, saygın ve meşhur kimselerin hususî kütüphanelerinden toplanarak oluşturulmuştur. Meşhur Alman âlimi Nikolay ile ünlü Zimmerman'ın kitapları, İtalya'nın ünlülerinden Napolili Kalyani ve Fransa'dan Diderot, D'Alembert ve Voltaire'in kütüphaneleri imparatoriçe tarafından bu kütüphaneye getirilmiştir. Rusça kitapların tamamı ise Rusya'nın meşhur yazarlarından Şçerbatov'un hususî kütüphanesini oluşturmaktadır. (s. 232-233)

Kış Sarayı'ndaki Güzel Sanatlar ve Yüksek İlimler Akademisi'ni ziyaret eden seyyahlar, Yüksek İlimler Akademisi'nin müzesinde Çin, Moğol, Mançur ve Tibet taraflarından gelen ve on iki parçadan oluşan el yazması eserlerle karşılaşılır. Eserler altın ve gümüş suyu ile yazılmış olup Sibiry'a'daki bazı manastırlarda bulunmuştur. (s. 234)

Ruslar medenî yeniliklerle ilgilenmeye başladıklarından itibaren resim, müzik, heykel gibi güzel sanat dallarına ilgi duymuşlar ve Avrupa'da bu yolda yapılan çalışmaları ülkelerinin müzelerinde bir araya getirmişlerdir. Romanda, ziyaret edilen Rubrovski ve Ermitaj Müzesi de bu yönleriyle işlenir. Fransız İhtilali gerçekleştiğinde Rubrovski (İmparator Aleksandre) ortalara saçılan nadir eserleri toplamış ve Petersburg'a göndermiştir. Robrovski Müzesi'nde en eski el yazısı olarak nitelenen sekiz yüz sene önce kaleme alınan Ostromir'in el yazısı ile Théodora adlı imparatoriçenin yine aynı tarihlerde altın suyu ile yazdığı bir de İncil mevcuttur. Seyyahlar, şerh ve tefsirleri gümüş olan İncil'i inceleme imkânı elde ederler. Bununla birlikte müzede, Fransa'nın meşhur prenslerinden Louis'nin ve İskoçya Kraliçesi Marie Stuart'ın birer mecmuası bulunmaktadır. Louis'nin mecmuasında meşhur ressam Léonard de Vinci'nin minyatür şeklinde resmedilmiş emsalsiz yirmi dört adet resmi, kraliçenin mecmuasında ise kendi kaleminden çıkmış şiirleri ve hususî mektupları yer alır. Burayı sadece XI. Louis, XII. Louis, IV. Henri ve XIV. Louis gibi Rusya'nın ileri gelenlerinin değil, Avrupa'nın ileri gelenlerinden pek çok kimsenin de el yazıları, mektupları, risaleleri değerli kılmıştır. Bunun yanında vaktiyle Endülüs, Cezayir, Mısır gibi Doğu ve İslam memleketlerinden çeşitli yazı şekilleriyle Arapça Farsça yazılmış levhalar da söz konusu edilir. (s. 213-214)

Kış Sarayı'ndaki Ermitaj Müzesi'nde oymacılıkla ilgili sanat eserleri daha az olmakla birlikte Almanya, Fransa, Flamanca ve İtalyan gibi usta ressamların yüz binlerce franga mal olan tabloları sarayın duvarlarını süsler. Müzede meşhur üstatların yirmi bine yakın kara kalem çalışması ve Avrupa'nın hiçbir bölgesinde örneği olmayan ve yüz yirmi bin parçadan oluşan bakır, çelik ve taş üzerine kazınmış resimler vardır. Bunun yanı sıra kıymetli kâseler, kupalar, sehpalı trapezler, tunç, granit, mermer, kristal gibi malzemelerden oyulmuş işlemeli, nakışlı kaplar da mevcuttur. Müzede, Çin taraflarından gelme Tanrı heykelleri oldukça ilgi çekicidir. Buna mukabil Rusya'nın kendi değerli eserleri de ayrı bir yere yerleştirilmiştir. (s. 233-234)

Büyük Petro'nun Yaz Sarayı'nda ise heykeller dikkati çeker. Tunç heykellerden biri Rus yazar Krilof'a aittir. Ruslarda bir hayli filozof olduğunu söyleyen Suphi'nin aksine Miss Haft, sayılarının az olduğunu düşünür. Miss Haft'a göre Rusların kendilerine bir Krilof edinmeleri medenî memleketlere özenmelerinin bir sonucudur. Krilof'tan bazı tercüme okuyan Haft, bu tercümelerin Yunan ve Latin filozoflarına ait olduğunu belirtir. (s. 220)

Tüm bu şaşaalı eşyaların yanında sade bir ev de kültür ve onun değerleri hakkında çok şeyler anlatabilir. Bu anlamda seyyahların seyahatleri sırasında tesadüf ettikleri bir Rus evi kültürel anlamda bir farklılığa işaret eder. Bu evin dinsel motifler içermesi evin öncelikleri arasında yer almaktadır. Evin salonunda Meryem Ana portresi ve onun önünde kandil bulunur. Yine her odada Rus köylüsünün önünde istavroz çıkardığı bir Hz. İsa veyahut bir havari resmi dikkat çeker. Köylünün söylediğine göre Rusya'da kutsal resim bulundurmayan hiçbir ev hemen yok gibidir. Bu, Miss Haft için oldukça şaşılacak bir durumken Rus köylüsü de "Acayip! Meryem Ana'nın burada ne işi olduğunu sormak olur mu?" sözleriyle kendi şaşkınlığını gizleyemez. Miss Haft'ın şaşkınlığı kendisinin İngiliz olmasından ve İngiltere'de ev içlerinde bu türden kutsal portrelerin yer almamasından kaynaklanmaktadır. Oysa bu durum Rusya'da bir ritüel hâlini almıştır. Bununla birlikte İngiliz seyyahın şaşkınlığına neden olan bu döşeme şekli, Osmanlı'daki Ortodoks Rumların evlerinden de aşina olunduğu üzere Osmanlı seyyahların ilgisini çekmez. Bu örnek, algıdaki görsel, kültürel farkların ait olunan coğrafyaya ve hafızadaki imgelere göre değiştiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. (s. 121)

Romanda eğlence coğrafyası da kültürel anlamda ayırıcı özellikler arasındadır. Rusya, bu anlamda eğlence ve kumar oyunları bakımından dünyanın hiçbir yeriyile

kıyaslanamayacak derecededir. Hayli masraflarla düzenledikleri eğlencelerinde, dünyanın her tarafından getirilen en turfanda yiyecekler ve şaraplarla verilen ziyafetler, zadedân kulübünün aydınlatılması için kullanılan ışılandırma ve müzik için getirtilen müzisyenler dikkat çeker. Rusların maddî anlamdaki zenginliklerine ve gösterişe düşkün hâllerine vurgu yapan bu durum, Osmanlı ile tam bir tezat teşkil eder. Bu anlamda yazar, seyyahları farklı grupların içine dâhil ederek onların özelliklerini saptamaktadır. Bu özellikler aynı zamanda seyyahlarla birlikte bağlı buldukları coğrafyaya, ülkeye, topluma ait özelliklerdir. İngilizlerle Osmanlılar ahlâk, tutumluluk, sadelik gibi pek çok noktada birleşirken somut kültürel unsurlar bağlamında daha çok ayrılan unsur Ruslar olur.

Giyim kuşam da yaşam şekli ve kültürel coğrafi görünümün önemli yanlarından birisidir. Romanda Miss Haft, oldukça sade kıyafetleriyle dikkat çeker. Bu durum, İngilizliğe has bir sadelik olarak yansıtılır. Osmanlı seyyahlar ise kıyafet tercihini yolculuk şartlarına göre yapmışlardır. Buna göre çoğunlukta soğuk memleketlerin iklimine göre giyinirler. Rus kontesler oldukça şıktır. Onların kıyafeti zenginliği ve belli bir statüyü simgelemektedir. Kalguyev Adası halkının kıyafetleri de kuzey coğrafyasına göre şekillenmiştir. Gayet kalın ve kaba balon bezi ve abadan meydana getirdikleri kıyafetlerinin dışı koyun ve geyik derisiyle kaplanmıştır. (s. 273)

Samoyedlerin Avrupa'dakilerden farklı olan oyun kâğıtları da oldukça ilginç kültürel unsurlar arasında yer alır. Ağaç kabuğundan yapılan bu kâğıtların inceleri de mevcuttur. Rengini geyik kanından alan kâğıtların sayısı ve şekilleri farklıdır. Dört renk kâğıdın dokuzlu ve onlularından başka on birli on ikili ve on altılıları da bulunmaktadır. (s. 280)

III.3.1.2.5.1.2. Somut Olmayan Kültürel Unsurlar: Folklor, halk şarkıları, peri masalları, inançlar-batıl inançlar, alışkanlıklar, dille ilgili özellikler, aksanlar vb.

Kültürel coğrafi görünümde yollar, tarlalar, mimarî biçimler ve insan faaliyetleri gibi gözle görünür unsurlar kadar bir yerin sesi, kokusu, dokusu gibi gözle görülmeyen ancak o yere karakterini veren unsurları, inançları-batıl inançları, folkloru, halk şarkıları, masalları, yasal ve hukukî sistemi, aksanı, alışkanlıkları da oldukça önemlidir ve somut olmayan kültürel unsurlar başlığı altında değerlendirilmelidir. Bu çerçevede Ahmet Midhat Efendi de bir kültür coğrafyacısı gibi davranmakta ve coğrafi bölgelerin

ve halkların gıda alışkanlıkları ve tercihleri, dans kültürleri, yerel söyleyişleri, dili, dini, batıl inançları, evlenme şekilleri, müzik tercihleri gibi unsurlar üzerinde durmaktadır. Bu noktadan itibaren artık seyyahların seyahatnamelerini süsleyen şeyler Moskova ve Petersburg'un sarayları, ziynetleri, kiliseleri, müzeleri değildir. Kuzey taraflarının vahşet âlemi içindeki halklarının garip ve acayip kanunları, yaşam şekli ve kültürel özellikleridir. Yazarın, “renkli bir söylem mozaiği”²⁹⁶ sunduğu romanda, ayırıcı kültürel öğeler daha çok kuzey bölgelerine gidildikçe ortaya çıkmakla beraber Odesa, Balta gibi yerlerde de somut olmayan birkaç unsurdan söz etmek mümkündür.

İnsan profili açısından tıpkı İstanbul gibi olan Odesa'da halkın akşamları Bulvar denilen yerde gezintiye çıkmak gibi bir âdeti vardır. Özellikle cumartesi akşamları şehirdeki bütün Yahudiler bayramlık kıyafetleriyle panayır görünümündeki Bulvar'da dolaşırlar. (s. 71) Amelelik yapmak için gelmiş olan Laz ve Türklerin yanısıra Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Frenkler hep İstanbul'dakilere benzemektedir ve bu Osmanlı seyyahların uyum sağlama aşamalarına katkı sağlayan bir unsur olarak sunulur.

Odesa'da halkın boş zaman geçirme pratikleri vardır. Hafta sonu Pazar günleri Nebatat Bahçesi'ni ziyaret etmek mutatları olmuştur. (s. 74)

Romanda kültürel olarak pis-temiz tezadına değinilir. Rusya'nın bazı bölgeleri temizlikten yoksun olmakla birlikte bunlardan biri de Açutka Karyesi'dir. Samoyedler de genel olarak pistir ve özellikle Novaya Zemlya Adası'nın pisliği vurgulanır.

Romandaki kültürel unsurlardan biri de insanların geçimlerini sağladıkları meslek gruplarıdır. Meslek grupları tabiatın onlara sunduğu imkânlar çerçevesinde daralır ya da genişler. Lodeioie-Pole Kasabası'nın halkı tamamıyla gemi inşaatında çalışarak geçimlerini sağlarlar. Nitekim Büyük Petro'nun ilk savaş gemisini yaptırıp, Petersburg üzerinden Baltık Denizi'ne indirdiği yer de bu kasabadır.²⁹⁷ (s. 248)

Kalguyev Adası halkı geçimini avlanarak sağlar. Balıkçılık da geçim kaynakları arasında olmakla birlikte ada halkının asıl serveti geyiktir. Geyiğin etinden ve sütünden beslenmede, derisinden kıyafette yararlanır, kendisi de yük taşımada kullanılır. Arapların devesi ne anlama geliyorsa Samoyedlerin ve Laponların geyiği de böyle bir anlam ve işlevdedir. En fakir adamın da bile on beş veya yirmi adet geyiği vardır.

²⁹⁶ Kefeli, “Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Edebiyat Coğrafyası: Acâib-i Âlem”, s. 229.

²⁹⁷ Bu olay *Arnavutlar Solyohtar* romanına da yansır. “Kanlı Visal'den 33 sene önce” (1770'lerde) Rusya donanması Baltık Denizi'nden Akdeniz'e inerek Mora'yı ayaklandırmaya başlar. Bu durum, İstanbul halkına son derece şaşırtıcı gelir. Fransız sefiri, bir Avrupa haritasından İstanbullulara Rusların hangi denizlerden geçerek Mora'ya geldiklerini anlatmaya çalışır. Ancak halk tarafından bu durumun anlaşılması hayli güç olur.

Binek olarak kullanılan, kızığa koşulan ve yük taşıtılan bu havyalar aynı zamanda evcilleştirilmişlerdir. (s. 275)

Adada ayı, kurt, tilki, semmur, kaz, yaban ördeği, laklak gibi hayvanların bol miktarda olması bu bölgeyi avcılık için cazip bir merkez hâline getirmiştir. Bölgeye avlanmak için Amerika ve İngiltere, Fransa, İrlanda gibi uzak memleketlerden avcılar gelir. Avcılık Samoyedler için hem ticarî bir kaynak hem de yaşam şekli hâlini almıştır. (s. 272) Yazar, bu yolla kültürün ekonomik sistemle olan şaşırtıcı ilişkisini de ortaya koymuş olur.

Bölgede avlanan çapaların derileri ve kuşların tüyleri Rus panayırlarına nakledilmektedir. Böylece bütün Avrupa, kürkçülük, döşemecilik ve modacılık gibi sektörlerde kuzey coğrafyasından sağladığı hammaddeyi kullanır. Bu anlamda coğrafyaya özgü kültürel ürün maddileştirilerek ucuza alınıp Avrupa'da yeniden üretime girmekte yani işlenmektedir. Yazar, Avrupa'nın ucuz hammadde teminine gönderme yapar. (s. 272)

Kalguyev Adası'nda düzenlenen ve hem kuzey yerlilerinin hem Avrupalı avcılarının vazgeçilmezi olan avlar, Osmanlı taraflardakine benzemez. Buranın yerlileri avcılık konusunda çok başarılıdırlar. Bu başarıları sahip oldukları bazı doğal yetenekleri sayesinde. İşitme ve görme duyuları oldukça kuvvetlidir. Herhangi birinin duyamayacağı en uzak yerden gelen sesleri onlar duyar ve tüfekte nişan alınan istikameti nişan alandan kişiden daha iyi görürler. Kendileri de çok iyi tüfek kullanırlar. Bu özellikler âdeta coğrafyanın onlara sunduğu özelliklerdir. Bu yetenekleri sayesinde av kültürüne işlerlik kazandırmışlardır. (s. 284)

Kültürel bağlamda kuzey bölgelerindeki evlenme şekillerine dikkat çeken yazar, bu konudaki bilgileri seyyahların tuttıkları kadın hizmetçi üzerinden verir. Arhangelsk taraflarından gelen ve bir Rus olan bu kadının kocası, otuz yaşını geçtiği için başka bir eş almış, ilk karısını da hizmetçiliğe vermiştir. Bu bölgelerde evlilik âdeta bir alışveriş hükmünü almıştır. Bir kız güzelliğine göre yüz elli geyiğe kadar para etmektedir. Bir Samoyed, yüz veya yüz elli geyik vererek bir kız aldığı zaman onu malı olmak üzere istediği gibi kullanmakta serbesttir. İsterse karısının üstüne birkaç geyik vererek başka bir kadın da alabilir. Samoyed papazından aldıkları bilgiye göre ise bir adamın kendi akrabasından kız alması Samoyed kanunlarına aykırıdır ve kanuna uymayanlardan günahı oranında nefret edilir. (s. 274-275)

Laponlarda eşlerini kıskanmak veya iffetini korumak çok önemli değilken Samoyedler kıskacırlar ve kadınları iffetlidir. Kadın alışverişi Laponlara göre daha nadirdir. Çok eşliliğe müsaadeleri olmakla beraber bir Samoyed erkeği, karısı otuz yaşına gelinceye kadar yalnız onunla birlikte olur. Eşi otuz yaşına gelip de kocası bir kadın daha almak isterse alabilir. Ancak Samoyedler arasında iki eşten fazla eş alana pek rastlanmaz. (s. 276)

Romanda dinî inançlar da en azından ibadet özgürlüğü noktasında kültürel birtakım farklar içermektedir. Rusya'da büyük kiliselerin yanısıra farklı etnik ve dinsel grupların kiliseleri de seyyahlar tarafından ziyaret edilir. Bu noktada yazar, farklı coğrafi düzlem ve mekânsal dokular üzerinden okura fikirlerini iletme gayesi güder. Harkov'daki Mecusların mabedi yazarın fikirlerini iletmesine aracı olan bu türden bir mekândır. Bu ibadethane, Çinlilerin idaresi altındadır. Her sene Harkov'da kurulan panayır için uzak doğudan gelen Çinlilerden başka Asya'nın doğusundaki diğer Mecuslar da burada ayin yaparlar. Ancak Rusya'da Hıristiyanlık üstün olduğu için Yahudiler gibi Mecuslar da ibadet konusunda özgür değillerdir. Bu nedenle mabet, "esrarhane" şeklini almıştır. Dışarıdan kimseyi mabede sokmak istemezler. İbadethanenin rahipleri seyyahlara izzet ve ikramda kusur etmezken, ibadethaneyi gezdirmek ve dinî durumları hakkında bilgi vermekten kaçınırlar. (s. 115)

Mecusiler ve Yahudiler, Rusya'nın "öteki"sidir ve çoğunluğu Hıristiyan olan bir toplumda dinlerini özgürce yaşayamadıkları için bu ibadethaneyi esrarlı bir hâle getirmişlerdir. Ahmet Midhat, bu anlamda Miss Haft aracılığıyla Rusya'ya bir eleştiri yöneltir. Miss Haft, Mecusların taassup sahibi olmadıklarını, Protestan misyonerleri, Katolik Cizvitleri ve Hıristiyanlık münadilerinin Mecusları bozduğunu, dinlerinden, batıl inançlarından ötürü Mecuslarla her zaman alay ettiklerini belirtir. Rusya da tıpkı Avrupa'nın diğer ülkeleri gibi Yahudiler için güvenli bir mekân değildir. Yahudilerin hayatı her yıl Salîb-i İsa yortularında tehlikeye girer ve birçoğu dövülerek öldürülür ya da yaralanır. Haft, Hıristiyanların aslının Yahudi olduğunu, ellerinde Tevrat ve Zebur bulunduğunu belirterek Yahudiler hakkındaki bu şiddetli hareketlere taassubun ve cehaletin neden olduğunu savunur. (s. 116)

Rusya'daki baskıya ve zulme karşılık Osmanlı Devleti'nde ise ibadet hürriyeti vardır. Suphi, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere tanıdığı din hürriyetinden söz eder. Miss Haft da Osmanlı Devleti'nin bu tutumunu övgüye değer bulur. Ona göre bu özgürlük riyakârca değil, gayrimüslimleri mutlu etmek için çok önceleri verilmiştir.

Buna göre Miss Haft, Osmanlı Devleti'nde eskiden beri varolan uygulamaların tamamının akla ve medenî kanunlara uygun olduğunu düşünür. Ancak son zamanlarda Avrupa, Osmanlı'ya akıl öğretmeye kalktığı için Osmanlı kendi bildiği şeyleri bile uygulayamaz hâle gelmiştir. Bu nedenle de siyâsî meseleler Arap saçına dönmüştür. (s. 116)

İnsan denen varlığı buldukları coğrafya içinde tanımak gerektiğine inanan, Osmanlıları ve Müslümanları da İstanbul'da tanıdıktan sonra onlar lehinde olumlu fikirler geliştiren Miss Haft, Osmanlılardaki bu üstünlüğü kavimden çok dine bağlar. İslam kavimleri içinde Hıristiyan, putperest, Müslüman Arnavut olduğu gibi Hıristiyan Arnavut da vardır. İkisi mukayese edildiğinde insanlık bakımından Müslüman Arnavut daha üstündür. Müslüman Arapla Hıristiyan Arap arasındaki fark da böyledir. Hint ve Çin taraflarında ise Hıristiyanlar Mecusları kendi dinlerine davet konusunda teşvik ederler, ancak bir Mecusun Hıristiyan olması nadir görülürken, pek çok Mecus herhangi bir davet olmaksızın Müslüman olabilmektedir. (s. 116-117)

Romanda birtakım batıl inançlara da yer verilmiştir. Batıl unsurlar sadece yerliler arasında değil, yerli Rus halkı içinde de rağbet görür. Halk, Kış Sarayı'ndaki haçın bir mucize olduğuna inanır. 1837'de çıkan yangın sonucunda saray tamamen yanmış, ancak haça hiçbir şey olmamıştır. Halk da bu durumu mucize olarak değerlendirmiştir. Yine Rusların, Hıristiyan ve özellikle Rus olabilmek için "mır" olarak da tabir edilen vaftiz yağı ile vaftiz edilmeleri inancı söz konusudur. Bu durum, dinî anlamda Rusya'daki kemikleşmiş yapıyı göstermesi açısından ilgi çekicidir. Din ile Rus kimliği âdetâ bütünleşmiştir. (s. 145)

Samoyed yerlilerinin dinî kuralları hakkında ise Kalguyev Adası'nda rastladıkları "kidişnisk" denilen bir Samoyed papazı seyyahlara bilgi verir. Samoyedler, Hıristiyanlığı din olarak henüz kabul etmişlerdir, ancak onlar için Samoyed olmak kendilerine yetmektedir. Birbirlerini seven bir kavim olduklarını Hıristiyanlıkta bile kendileri kadar birbirini seven kavimlerin az bulunduğunu söyler. Papazın söylediğine göre Samoyedler hristos bilmeyen Hıristiyanlardır. Onların tek ibadetleri insanlığa kötülük etmemektir. Rusya Devleti, halkın Hıristiyanlığı kabul etmesi için hiçbir zorlamada bulunmamıştır. Halk da vergilerini ödemek ve Rusya Devleti'nin hiçbir teklifinden şikâyet etmemek suretiyle kendi durumlarını, yerel özelliklerini koruyabilmektedirler. (s. 277-278)

Kalguyev Adası'ndaki Laponların kuralları da Hıristiyanlığa uygun değildir. Onlar da Samoyedler gibi ibadetten geri durmazlar. Dağ ve orman içlerinde pek çok yeri ibadethane olarak kabul etmişlerdir ve ibadetlerini oralarda toplu olarak yaparlar. Birtakım batıl inançları vardır. Birçok kısma bölünen Laponlar, en yüksek tabakada “peder-i kâinat” olarak adlandırdıkları bir rabbın hüküm sürdüğüne inanırlar. Onun alt kısmında rabb-ı ekberin oğulları olduğuna inanılan güneş ve ay bulutu gibi fiili değişiklikler yapan şeyler olduğuna inanırlar. Gökyüzüyle münasebetleri bulunan “nevaydas”, yani gök adamlarının yeryüzünde halka imamlık yaptıkları da inanışları arasındadır. Hatta bu sihirbazlar, XII ve XIII. yüzyıllarda Avrupa'nın uzak sahillerinden gelen gemilere hava ve rüzgâr satmışlardır. Bu alışveriş birkaç kulaç kadar ipek üzerine nevaydasların üç düğüm atmalarından ibarettir. Gemide bulunanlar tarafından birinci düğüm çözüldüğünde uygun bir rüzgârın hafif hafif esmeye başlayacağına, ikinci düğüm çözüldüğünde rüzgârın şiddetini artıracığına, üçüncü düğüm çözüldüğünde büyük bir fırtınanın kopacağına inanılmıştır. (s. 278)

Bölgede gündönümlerinde karanlıktan aydınlığa geçiş büyük bir coşkuyla kutlanır. Kuzey kızıllığı doğmaya başlayıp da karanlık kaybolmaya başladığında bütün halk dışarıya çıkarak bayram eder. Çobanlar geyik sürülerini saymaya başlar, eksik varsa görür, kayıplarını arar. Samoyedler uzun süre karanlığın gündüze çevrilmeyeceğinden korktukları için durmadan fecr-i şimâlî ihsanı isterler. (s. 279)

Romanda yemek kültürü de kültürel farklılığı ortaya çıkaran unsurlar arasında yer alır.²⁹⁸ Özellikle Rus mutfağına yabancı olan Miss Haft, Ruslar'ın yemeklerini yiyemez. Bu nedenle seyyahlar kendileri için taze yumurta, tavuk ve tereyağından oluşan öğünler hazırlarlar. Elbette bahsi geçen bölgelerin pis oluşları da onları, oraya özgü yemekler yemekten alıkoyan unsurlar arasındadır. Bununla birlikte sadece gidilen bölgeye ait yerel özellikler değil, seyyahların mensubu oldukları topluma ait taşıdıkları kültürel özelliklerin de yol boyu onlara eşlik ettiği görülür. Bu durum daha çok sosyal ilişkiler ağında, seyyahlar arasındaki iletişim aşamasında kendisini gösterir. Suphi'nin Kremençug Kasabası'nda kıydırdığı dana etini, kimyonlu köfte hâline getirip oğlak tulumuna bastırması ve ızgarada pişirmesi Osmanlı Türk mutfağına ait özellikler olarak verilir ve bir tercihe işaret eder. Miss Haft, bu yemeği beğenmekle birlikte kendisi de

²⁹⁸ Yeme içme aslında somut kültürel unsurlar grubuna da dâhil edilebilir. Ancak burada yemek çeşitleri ve özelliklerinden ziyade kültürel bir gıda alışkanlığı ve tercihi söz konusudur. Bu konuda coğrafi olarak tercih farklarındaki bölgesellik vurgusu dikkat çeker. Bu nedenle bu konuya somut olmayan kültürel unsurlar kısmında yer vermeyi uygun bulduk.

tavuk, kutu sardalyesi ve havyar gibi kendi coğrafyasına ait bir menü tercih eder. (s. 102)

Rus coğrafyasında dikkat çeken bir unsur da içkidir. Rusya, bu yönüyle içkinin coğrafyası gibi sunulur. Balta-Elizabethgrand yolculuğu esnasında prensesin trende devamlı konyak içmesi farklı bir kültür elbisesiyle yola çıkan Osmanlı seyyahlarını oldukça şaşırtır. Bu anlamda kültürel açıdan bir mukayese yapan yazar, Suphi aracılığıyla Osmanlı'da iştret alışkanlığı olmadığını hatta dinde sarhoşluk veren maddelerin yasakladığını söyler. Kültürel coğrafyada farkındalık yaratmak isteyen yazar, bu durumun da prens için şaşkınlık yarattığını dile getirir. Hıristiyanlıkta ise bir kaç konyağa kadar sarhoş olmak yasaktır, bazı serbest fikirli insanlar üstüne birkaç kadeh daha ekleyebilmektedirler. (s. 87)

Keyiflerine düşkünlükleriyle dikkat çeken Samoyedler de rakıyı tercih ederler, bu aşırı düşkünlük nedeniyle aralarında içkiden ölenleri bile vardır. Bununla birlikte çiğ et yiyen ve rakıya düşkün olan Samoyed halkı, geyik kanını sıcak olarak içer. Papaz, bu sıcak kanın sıcak süttten daha lezzetli bulunduğunu söyler. (s. 276- 277)

Samoyedlerin Avrupa'dakilerden farklı olan oyun kâğıtları ile fala bakılmaktadır. Yerli halk bu konuda oldukça ustalaşmıştır. Miss Haft'ın Rus hizmetçiden bu falı öğrenmeye çalışması kültürlenme ya da kültürel etkilenmeye örnek teşkil eder. Kültürlerin bütün tarih boyunca birtakım alışverişlerde bulunduğu, etkilenmelerle melezlik özelliği kazandığı bilinmektedir. Nitekim romanda, seyahat olgusunun kültürel etkileşime örnek teşkil ettiği görülür. Dolayısıyla Miss Haft da görüldüğü gibi kendi kültürleri dışındaki farklı bir kültürle karşılaşan seyyahların bu farklı kültürün kimi yönlerinden etkilenmemeleri şaşırtıcı olurdu. Ayrıca bu durum, üç seyyahın kültürel algılarının açık oluşuna, daha geniş bir perspektifle dünyaya baktıklarına ve kültürel farklılıkları bir çeşitlilik olarak gördüklerine işaret eder. Bu anlamda romanda kültür unsurlarının ağırlıkta olduğu yerlerde eleştirinin yerini merak ve ilgi unsurları alır. (s. 280)

Samoyed yerlilerininin tedavi yöntemleri de içinde buldukları tabii ortama göre şekillenmiştir. Kutup bölgesinde tabiatla mücadele ederek hayatta kalmak zorunda olan yerliler, kendi ilaçlarını kendileri temin etmektedirler. Avlanma sırasında büyük bir kaza yaşayan Suphi, Samoyedlerin hazırladığı doğal ilaçlar sayesinde iyileşir.

Yaralarına tuz basılması, kendi yaptıkları ilaç ve merhemler onların yerel tedavi yöntemleri arasında görülebilir. Bu yolla iyileşileceğine inanılır.

Dil konusunda özel bir vurgu yoktur. Sadece halk dilinde dünyanın karanlık yerleri olarak bilinen Novaya Zemlya Adası'na giden seyyahlardan Suphi, adanın adı ile ilgili fikirlerini dile getirir. Buna göre adaya Zambel yerine “Zemilli” denmesi daha doğrudur. Ada, Ruslar tarafından keşfedilmiştir. “Zemille” kelimesi de Rusça da toprak ve yer anlamına gelmektedir. Amerika'ya yeni dünya denmesi gibi onlar da bu adaya arz-ı cedîde anlamında bu ismi vermişlerdir. (s. 299)

Dışsal etkileri dışarıda tutarsak içine doğdukları kültürel ortamla özdeşleşen seyyahlar, gittikleri her yere kendi alışkanlıklarını, kültürel özelliklerini ve fikirlerini taşımışlar, hatta kendi kültürel kodlarıyla etrafa bakmışlardır. Gerekliğinde bunları savunmak durumunda kalan seyyahlar, gittikleri yerlerdeki farklılıkları görerek kültürel etkileşimle de karşı karşıya kalmışlardır. Bu konuda bir örnek vermek gerekirse eğlence ile ilişkili olarak Rus coğrafyasında gündeme gelen Osmanlı'daki uygulamalardan söz edilebilir. Haremlerdeki işret, zevk ve sefaya yönelik fikirlerini dile getiren Prenses'e cevaben Suphi, cariyelerin kazandıkları çeşitli haklar ve elde ettikleri imkânlarla ilgili açıklamalar yapar. Bu, bir anlamda kendi değerlerinin ve davranış özelliklerinin savunusudur. Bu durum, kültürün belli bir coğrafyaya ait olmakla birlikte düşünsel yahut davranışsal taşınabilir bir bütün olması bakımından dikkat çekicidir. Kültürel malzemesini sosyal ilişkiler ağında yakalayan yazar, bakışını farklılıkları göstermek için kullanır. Farklılıkları gösterirken Batı algısındaki mevcut Osmanlı-Türk imajını yıkıp yerine yenisini inşa etme fırsatı bulur. Yeniden inşa sürecinde, Batı ile mukayeseli olarak coğrafya, tarih, siyaset, etnisite, kültür ile ilgili unsurlar yazarın malzemesini oluşturur. Said, *Orientalism*'inde Doğu'dan bahsederken Doğu'nun kültürel anlamda da Avrupa'nın rakibi olduğunu vurgular.²⁹⁹ Batı'nın kendi tanımını doğuya göre, Doğu üzerinden kurgulamasına karşılık Ahmet Midhat da sözcüsü Suphi vasıtasıyla Batı üzerinden bir mukayeseye ve bu yolla bir tanıma gitmektedir. Modernleşmenin eşiğindeki Osmanlıyı, pek çok açıdan modernleşme serüvenine çok önce dâhil olmuş Rusya'ya göre tanımlar ve şekil vermeye çalışır. Dışarıdaki özne, bir anlamda “öteki”

²⁹⁹ “Şark, Avrupa'nın sadece komşusu değildir; Avrupa'nın en büyük, en zengin, en eski sömürgelerinin mekânı, uygarlıkları ile dillerinin kaynağı, kültürel rakibi, en derin, en sık yinelenen Öteki imgelerinden biridir. Ayrıca, Şark, onun karşıt imgesi, düşüncesi, kimliği, deneyimi olarak da Avrupa'nın (ya da Batı'nın) tanımlanmasına yardımcı olmuştur. (...) Şark, Avrupa'nın *maddî* uygarlığı ile kültürünün bütünleyici bir parçasıdır.” Bk. Said, *Şarkiyatçılık Batının Şark Anlayışları*, s. 11.

için Osmanlı'yı yeniden yapma, inşa etme amacı sezilir. Bu çerçevede kültürel unsurlar ve bölgesel kültür farkları bu tanımlamanın yapılmasına katkı sağlarlar.

III.3.2. Kafkasya: “Anne Vatanı”

Tarihini denizlerin şekillendirdiği Kafkasya, dünya enerji kaynaklarının yarından çoğunun bulunduğu Avrasya'nın önemli bir geçidi ve kapısı olması, Avrupa ile Asya arasındaki özel konumu sayesinde tarih boyunca büyük devletlerin dikkatini çekmiş bir coğrafyadır.

XVI. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik politikası ve faaliyetleri neticesinde Kafkasya'da Osmanlı-Rus rekabeti baş gösterir. XVIII. yüzyılın sonlarında gerçekleşen (1768-1774) Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ağır şartları, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da başlattığı idarî ve askerî düzenlemeler³⁰⁰, Rusya'nın Kafkasya içlerine ilerleyişi ve pek çok bölgeyi himayesi altına alması, Kafkas halklarının gösterdikleri protesto ve direniş, Edirne Antlaşması'nın yaptırımları, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki hâkimiyetinin sona erişi, kanlı savaşlar, isyanlar, toprakları ve hürriyetleri için savaştan ve sürgün edilen Kafkaslılar, XIX. yüzyıl Osmanlı ve Kafkasya gündemini meşgul eden mühim konulardır.

Bir coğrafyanın kaderini yaşayan Kafkaslıların bu dramı, imparatorluğun Kafkasya siyaseti, Kafkas halklarının imparatorluğa olan bağlılıkları, Rusya ve İran'ın Kafkasya ve Osmanlı coğrafyası ile olan sıcak teması özetle Kafkasya'nın özellikle XIX. yüzyıldaki siyasî, askerî, ekonomik ve sosyal durumu yazarı Kafkas coğrafyasına yönlendirmiştir.

Kafkasya, XIX. yüzyıldaki öneminin dışında yazarın biyografisinde de yeri olan bir mekândır. Yazar, Kafkas romanının önsözünde Kafkasya'ya beslediği hisleri “Ol yürekteki hissiyattan ki oraya ilk defa olarak kebed-i mâderden vücut etmiş olan kan bir Çerkez kanı olduğu gibi onu teksir ve vücudumu teşkile medâr-ı evvel olan süt dahi yine bir Çerkez südür.” sözleriyle dile getirirken biyolojik olarak da kendisi ile Kafkasya arasındaki derin bağları göstermiş olur.

³⁰⁰ Çerkez beylerinden bağılık sözü alan Osmanlı Devleti, Abaza ve Çerkez kabilelerine kale inşası, askerî eğitim, top ve tüfek imalini öğretmek üzere mühendisler tayin eder. Karadeniz kıyısında, Şefâke kabilesinin yaşadığı Taman Yarımadası'nda, Kuban nehrinin ağzından 33 km. güneyde, üç yanı denizle çevrili, Kızılıkaya denilen kaya çıkıntısı üzerinde 1782-1785'te Anapa Kalesi inşa edilir. Birçok bina ve tesisle birlikte tamamlanan Anapa Kalesi, Bâb-ı Âli'nin Çerkezler arasında yürüttüğü dinî ve siyasî faaliyetlerin merkezi ve Kuzey Kafkasya'daki Osmanlı askerî varlığının ana üssü olur. 1791'de imzalanan Yaş Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkasya'daki varlığını ve etkisini devam ettirmek üzere bölgedeki en önemli merkezi olan Anapa Kalesi'ne ilişkin yeniden düzenlemeler yapar. Bununla birlikte kendisine bağlı olacak kavimleri -Küçük Nogaylar gibi- askerî ve ekonomik gayelerle kendi topraklarına iskân ettirir. Bk. Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829*, Kitabevi Yay., İstanbul 2012, s. 254.

Kafkasya, yazar için coğrafyadan çok daha öte bir anlam ifade eder. Henüz coğrafya bilincine varmamışken annesi sayesinde ilk öğrendiği yer Kafkasya'dır. Dolayısıyla yazarın mekâna bakışında da ilk elden etkili olan yer bu coğrafyadır. Hatta bir anlamda yazar için Kafkasya, “anne”dir. Bu nedenle Ahmet Midhat, Kafkasya'ya dair yazdığı *Kafkas* ve *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanlarında hem kendisi için manevî bir anlam ifade eden Kafkas coğrafyasını romanlarına taşıyarak anne hatırasına sadık kalmış, hem de Osmanlı için son derece önemli olan bu coğrafyanın XIX. yüzyıldaki sosyal, siyasî, kültürel ortamına ışık tutmuştur.

III.3.2.1. Fizikî Coğrafyaya Has Unsurlar

III.3.2.1.1. Coğrafi Konum

Ahmet Midhat, Kafkasya'nın coğrafi konumunu verirken matematiksel bilgidен yararlanıldığı gibi bahsettiği bölgenin küçük ölçekte etrafında bulunan diğer tabii unsurlar içindeki yerini de tespit etmeye çalışır. Bu çerçevede *Acâyib-i Âlem*'in aksine coğrafi konumun sağladığı imkân ve imkânsızlıklardan yahut sağladığı işlevsel yönden söz eder. Yerlerin dağlık, alçak, yüksek, tepelik bölgeler oluşu gibi birtakım jeomorfolojik özelliklerine değinirken bu durumun toplum hayatına olan etkilerinden de bahseder.

Yazar Kafkasya'yı, reel coğrafi konumundan hareketle Karadeniz, Azak ve Hazar Denizi arasında konumlandırırken “Bahr-i Siyahla Bahr-i Hazar arasında büyük bir köprü oluşturan bu son kıta” (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 9) sözleriyle Kafkasya'nın jeostratejik önemine göndermede bulunur. Bu köprü, tarihte ipek yolunun bir uzantısı da olduğu için ekonomik-ticarî faaliyetlerde ayrıca önem arz eder.

Batı Kafkasya, Abaza ve Adige olmak üzere iki bölgeye ayrılmaktadır. Yazarın *Kafkas* romanında söz konusu ettiği bölge ise Abaza bölgesidir. Abaza memleketi, Müngrelli hududunun kuzey uç bölgesinde bulunan Engüri Nehri'nden başlayarak kuzeybatıya doğru Karadeniz sahiliyle Vardak civarına yaklaşıncaya kadar uzanan bir bölgeyi içine almaktadır. Güneydoğudan kuzeybatıya doğru sıralanan dağ silsilesi, bu vilayeti ikiye ayırır. Bunlardan bir kısmı Karadeniz sahilinde olan memleketleri bir kısmı da bu silsilenin kuzeydoğu taraflarında bulunan köyleri oluştururlar. Köy yerleşmelerinin doğu sınırını Kabartay, kuzey sınırını Nogay ve kuzeybatı sınırını da Çerkez memleketi tayin eder. (*Kafkas*, s. 11)

Kafkas romanında özellikleri verilen ve Abaza memleketinin merkezi durumundaki Sohunkale, Çelesor Nehri'nin Karadeniz'e karıştığı yerdeki koy üzerinde kurulmuştur. Sohunkale mevkiî ticarî öneminden ziyade askerî önemi bakımından dikkat çeker. Dağ silsilesi, Kafkas'ın içine doğru yol verebilecek olan Cematan Boğazı'nın karşısında bulunmakla birlikte Abazalarla Karaçay ve Abzih kavimlerinin sahile doğru olan hareketlerini tamamıyla engellemektedir. Çünkü Karadeniz sahili boyunca uzanıp giden dağ silsilesi, âdeta yekpare bir dağ görünümündedir. Oldukça yüksek dağların tepeleri karla kaplı olduğundan insanların geçişine izin vermez. Bu açıdan dağ silsilesi, dışarıdan müdahaleyi önlemek adına şehri bir bakıma avantajlı hâle getirmiştir. Âdeta doğal bir set, doğal bir kale hükmü oynayan zincirleme dağlar, şehrin koruyucusu durumundadırlar.

Kafkas romanında önemli bir mevki olan Zogar Ormanı ise Sohunkale'ye olan uzaklığı ile zikredilir. Buna göre adı geçen orman, şehrin altmış kilometre kuzeydoğusunda yer alır.

Yazarın daha çok Kafkasya'nın Gürcistan, Tiflis ve Bakü bölgelerini anlattığı romanı *Gürcü Kızı Yahut İntikam*'da ise geçitler, nehirler, boğazlar sık geçmekle birlikte bunların daha çok insan yaşamını zorlaştıran topografik yönleri üzerinde durulur. Bununla birlikte bazı bölgelerin matematiksel konumları da verilir. Buna göre Kafkas şehirlerinden olan Tiflis, kırk iki buçuk derece arz-ı şimâlîde bulunmaktadır. Denizden yüksekliği ise 366 metredir. Kura nehri, Daryal Boğazı'ndan çıkıp Tiflis ovasına doğru uzanmaktadır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 97-98) Yazar, kuzey ve güney Kafkasya için son derece önemli bir coğrafi konumda buluna iki geçitten söz eder. Bunlardan ilki kuzeydeki bozkırlardan Gürcistan'a yol veren Daryal Geçidi'dir. Diğeri ise doğuda, sıradağlarla Hazar Denizi arasında uzanan ve kuzeye açılan kapı görevi gören Derbent Geçidi'dir. Ahmet Midhat, bu geçitlerden ve önemlerinden sıkça söz ederek kuzey-güney arasındaki hareketliliği ve geçişlerin konumlarından ötürü sahip oldukları stratejik ve politik değeri hissettirmektedir.

Şamahî Kasabası, biri harap diğeri verimli olmak üzere iki kasabadan oluşur. Aralarındaki mesafe yirmi kilometre kadardır. Harap olan kasaba, Derbent iskelesinin yüz otuz kilometre kadar güney tarafında bulunan eski Şimahî'dir. Eski Şimahî'nin yirmi kilometre güneydoğusunda ise yeni Şimahî kasabası yer alır ve büyük şehirlere oranla sapa bir mevkiide bulunur. (*Gürcü Kızı yahut İntikam*, s. 132)

Derbent ağız ise kırk ikinci derece-i arz-ı şimâlîde yer alır. Romanda yıldızlar da yol haritası işlevi görürler. Tiflis'e giden bir geminin yerini tespit ederken kaptana yardımcı olurlar. Kaptan, "dübb-i aşgar-i şimâlî" yıldız takımında dâhil bulunan Demir Kazık yıldızından aldığı irtifadan kırk ikinci derece-i arz-ı şimâlîye geldiklerini anlar. Yaptığı araştırma sonucunda kırk sekizinci derece-i tûlda olduklarını tespit eder. Buna göre Derbent iskelesi sağ tarafta kalacak şekilde Bakü'ye doğru yol alınmıştır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 159)

Bununla birlikte verilen bilgiler arasında Mozdok'tan Tiflis'e elli beş saatlik bir mesafe bulunduğu, vadi zemininin üç kilometre genişliğinde olduğu, Peşav köyünün alt tarafını bilek kalınlığında suların oluşturduğu, Alman köylerinin konum olarak Kura Nehri'nin Tiflis'e en yakın kenarlarında kurulduğu, günlerin on dört saatten ibaret olduğu da söylenebilir.

Matematiksel bilgilerin yanısıra genel olarak Kafkasya'nın bulunduğu coğrafi konum itibariyle doğal maden kaynakları yönünden avantajlı bir bölge oluşturması yazarın önemle üzerinde durduğu konulardan birisidir. Bu konu *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında işlenir. Romandaki seyyahın asıl görevi de bu kaynaklarla ilgili bilgi toplamak ve kaynaklara ulaşmaktır. Buna göre petrol madeni yatağı olmakla birlikte Kafkasya'da çok eski zamanlardan beri altın madeni olduğu da bilinmektedir. Her ne kadar bölgenin yerli halkı bundan habersiz olsa da Avrupa ve Amerika bu durumdan haberdardır. Hatta Amerikalılar petrol sayesinde milyonlarca liralara kazanmışlardır. Hazar Denizi sahilinde bulunan bu kaynağa, ortak olmak isteyen Avrupa, Kafkas coğrafyasına araştırma yapmak üzere mühendisler yollar. Kafkasya sahillerinin petrol yatağı olması ve Kafkas dağlarında olduğu düşünülen altın madeni, Kafkasya'yı gözde bir coğrafya hâline getirmiştir. Romanda da bahsedildiği üzere Kafkasya'nın konum olarak bir geçiş güzergâhı üzerinde bulunması ve ticarî rekabeti artırıcı doğal maden kaynaklarına sahip olması, tarih boyunca bölgenin siyasî ve ticarî önemini artırıcı bir rol oynamıştır. Bu anlamda yazar, Kafkasya'nın politik ve stratejik önemine de göndermede bulunur.

Petrolle ilgili verilen birtakım coğrafi bilgiler arasında kaynaktan akan petrolün kendi kendine ateş aldığı ve söndüğü bu ateşlerin haftalar, aylar ve bazen yıllarca devam ettiği bilgisi vardır. Kimi zaman petrolün karıştığı bütün bir dere yahut göl, ateş alıp yanabilmektedir. Bu ateş nehri, Hazar Denizi'ne karıştığı zaman denizin yüzlerce milden oluşan kısmını yakar. Petrol sudan hafif olduğu için kaynaktan Hazar Denizi'ne

kadar gelen bu madde göl, nehir ve deniz yüzeyi üzerinde bir tabaka teşkil eder ve ateş alan bu tabakanın yanıp bitmeyince yok olması da pek mümkün olmaz. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 117-118)

III.3.2.1.2. İklim ve Bitki Örtüsü

Kafkasya bölgesine hayat veren Kafkas Sıra Dağları yükseltilerinin çeşitliliği, doruklarındaki buzullar, Kafkas denizlerine (Karadeniz, Azak ve Hazar) dökülen büyük akarsular ve kollarının oluşturduğu arazilerin durumu ve Kafkasya'nın etkilendiği rüzgâr cereyanları nedeniyle bölgede meydana gelen iklim çeşitliliği, Kafkasya'ya hiçbir ülkede bulunamayacak olan bir ayrıcalık tanımaktadır.³⁰¹

Kafkasya'da bitki örtüsü iklime ve bölgenin dağlık coğrafyasına bağlıdır. Kuzey ve Akdeniz ikliminin egemen olduğu Kafkasya, Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarında yüksek ve lâtif dağları, ormanları, çayırları, vadileri, sahalarıyla dikkat çeker. Dağların zirvesindeki karlar, levent dilberleri andırır. Binlerce metre yükseklikteki tepesini bulutlara yaklaştıran yalçın kayaların kalbe verdikleri dehşet, bir kasvetten ziyade kudret verici bir duygudur. (*Kafkas*, s. 6)

Yazar, anne memleketi Kafkasya'nın iklimine dair bilgi verirken duygu tonu yüksek bir dil kullanarak âdeta romanı masalsı bir iklime taşır. Kafkas Dağları'nın zümrüt gibi her tarafını süsleyen yeşillikleri, irili ufaları dereleri, çayırları, meraları Abaza memleketinin dikkat çeken özelliklerindedir. (*Kafkas*, s. 11)

Havası öylesine temiz ve güzel olan Kafkasya'da çam, meşe, ceviz, kestane, fındık, şimşir, çınar gibi ağaç türleri bulunmaktadır. Bunlar çeşitli korular oluşturarak dağların etrafını çevrelerler. Mutedil bir iklime sahip coğrafya, bu özelliğinden dolayı ekime oldukça elverişlidir. Orta kuşakta yer alan Kafkasya'da, mevsimlerin belirgin olarak görülmesi iklim ve bitki örtüsü çeşitliliği bakımından bölgeyi avantajlı bir hâle getirir ve bu da verimli topraklara işaret eder. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 32, 97)

Dağlardan dökülen sular ovaların su ihtiyacını karşılar. Daryal Boğazı'ndan çıkıp Tiflis Ovası'na giren Kura Nehri, iki tarafındaki arazinin de su ihtiyacını karşılar. Bu nedenle nehir çevresindeki tarlalar, bahçeler, fidanlıklar ziraat bakımından diğer yerlere göre oldukça üstündürler. Su verimi dolayısıyla ziraata elverişli topraklar hâline gelen bu arazilere Alman göçmenlerin yerleşmişlerdir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 97-98) Yazar, verimli toprakların yerli Kafkaslılar elinde bulunmamasını da eleştirirken

³⁰¹ Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi*, C.1, Berikan Yay., Ankara 2011, s. 105.

bir taraftan da Kafkasya'daki bu türden arazilerin gerek Rus gerekse diğer Avrupalı yayılmacıların gözde mekânları olduğu vurgusunu yapar. Özellikle *Kafkas* romanında yerlerinden edilen, başka coğrafyalara göç etmek zorunda bırakılan Kafkasların verimli arazilerine Rusların ne tür bir politika izleyerek yerleştikleri anlatılır.

Kafkasya'nın iştah açan havası bazen de sürekli değişkenlik gösterir. Havanın sürekli değişkenlik göstermesi deniz yoluyla ulaşımı güçleştirir. Rüzgâr bazen uygun yönde bazen hafif meltemler hâlinde eser, bazen de sağanak yağmur başlar. Bu durumun insan yaşamına olan olumsuz koşuları neticesinde deniz üzerinde hareket hâlinde olan bir geminin gideceği yere kaç günde varacağı konusu değişiklik gösterir. Buna göre aylarca deniz üzerinde kaldığı, yiyecek sıkıntısından insanların açlıktan öldüğü de mümkün olabilmektedir.

Nisan sonunun İstanbul'un şubat kışı gibi yaşandığı Kafkasya'da böylece iklimin kültürel anlamda insan yaşamı üzerindeki etkisi, tarıma elverişli araziler, bunların başka milletler nezdinde iştah açan konumlarına dikkat çekilir.

III.3.2.1.3. Topografya

Kafkas coğrafyasının topografyasına dair dikkat çeken ilk unsur heybetiyle ilgi uyandıran Kafkas Dağları'dır. Yazarın, bu anlamda Kafkas coğrafyasına ait yazdığı romanlarında bir dağ imgesinden söz etmek mümkündür. Gölleri, ovaları çevreleyen “yüce dağlar”, yol başlarında insanı karşılayan Kafkas dağları, yekpare bir kaya görünümündeki dağlar, uçurumlara açılan dağlar hep bu eski imgeyi, masalsi “Kaf Dağı” imgesini çağrıştırır niteliktedir. Bu dağ silsilesi, eski milletler tarafından “Sedd-i Kaf” olarak adlandırılmaktadır. Bununla birlikte Kaf Kapıları, Demir Kapılar, Bâbü'l-ebvâb gibi birçok adla da anılmışlardır. Tarihçi Pelin ise “Pelaya Kafkazyaya” olarak adlandırmıştır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 20)

Masallara da konu olan meşhur Kaf Dağları, Kafkasya için sunduğu olanakların yanısıra bir takım zorlamalara da sebep olmuştur. Bu durumda dağlar, *Kafkas* romanında bahsedildiği üzere Sohumkale şehrini koruyan doğal bir set vazifesi görmüş bazen de ulaşımı zorlaştıran, halkın günlük yaşamını güçleştiren bir hâl almıştır. Dağlarda ayak basılmamış, keşfedilmemiş onlarca yer vardır. Savaş durumunda Sohumkale'ye sokulmak isteyen Kafkaslar, bu engelleri ortadan kaldırarak yeni yollar keşfederler. Bununla birlikte Böğri Karyesi'nin olumsuz topografik koşulları bin beş yüz iki bin kişilik askerî fırkayı da hayli zorlar. Böğri Karyesi büyük dağ silsilelerinin

eteklerinde yer almaktadır. Zemin oldukça problemlidir. Bu da askerî firkanın geçişini engelleyici bir rol oynar. (*Kafkas, 230-231*) Coğrafyanın sunduğu bu koşullara alışan ve yaşam şeklini buna göre düzenleyen Abaza halkı, bu çerçevede coğrafyanın toplumları şekillendiren yönüne örnek teşkil ederler. Aslında bu durum tüm Kafkasya halkı için geçerlidir. Kafkasya'nın dağlık coğrafi yapısı halkını da bu coğrafya ile mücadele etmek durumunda bırakmış ve bir dağlı kültürünün oluşmasına neden olmuştur. Bu bakımdan yazar, dağ-ova ayrımından söz eder. Yazarın sözcüsü konumundaki seyyah Sanc'a göre dağlılar, ova halkından daha mükemmeldirler, akıl, cesaret ve mertlikte ovalılara üstündürler. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 7*)

Yüksekliği yanında kayalık ve sarp oluşlarıyla da dikkat çeken dağlar, insanda âdeta bir kuyu içindeymiş hissi uyandırır. Dağların içindeki kayalar, beş altı yüz metre yüksekliklere kadar dimdik yükselirler. Güneş tepe noktasındayken ancak bir iki saat kayalıkların arasına girebilir. Dağ kümelerinin tepeleri devamlı karla kaplıdır ve karlar, ağustos ayında erimeye başlarlar. Karlar erirken bazen çığ şeklini alır ve Daryal geçidinin dar boğazını tamamen kapatırlar. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 21*)

Yazar, tarih boyunca büyük önem taşımış olan ve Kafkasya'yı siyasî, askerî ve sosyal yönlerden iki ana parçaya ayıran Daryal Geçidi'nden söz eder. Türk ve Tatar dilinde asıl adı "dar yol" olan geçidin çevresindeki dağlar, gökyüzüne doğru uzanmış yalçın kayalardan ibarettir. Kafkasya'da dağlar arasındaki geçitlerin içinden dereler, nehirler akmaktadır. Bu geçidin içinden de Terek Nehri akar. Nehrin geçtiği yol insan eliyle oyulmuş tek başına bir kaya görünümündedir. Terek Nehri, Mozdok Kasabası'na doğru aktığı hâlde onun yanbaşındaki Aragoy nehri hayret verici şekilde aksi istikamette bulunan Tiflis'e doğru akar. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 21*)

Kafkasya'da köylerin kısmen de şehirlerin buldukları mevkiler, bu dağlık yüzey şekillerinin tesiri altındadır. Bu bakımdan Peşav nahiyesinin yolu oldukça tehlikelidir. Bazı yerlerin zemini ancak bir hayvanın basabileceği türdendir. Birkaç yüz metre derinliğindeki uçurumlar ve dik kayalar dikkat çeker. Yolun bazı bölgelerinde geçiş bile yoktur. Bu nedenle yerliler ağaç gövdelerinden kendilerine yol yapmışlardır, ancak bu geçitleri de hayvan sırtında geçmek pek mümkün değildir. Bu yüzden buralardan geçerken hayvanlarından inen insanlar, yolun alt tarafına bakmaya cesaret bile edemezler. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 23-24*)

Güney Kafkasya'da bulunan Bakü tarafları da Demir Kapı ve Daryal Boğazları olmak üzere köprü ve geçitten mahrum değildir. Diğer dağlık yerlere oranla bu bölgenin daha dalgalı ve hafif dağlık oluşundan söz edilebilir. Bu da seyahati ve seyri kolaylaştıran topografik unsurlardandır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 129-130)

Bununla birlikte Kafkasya'da sadece doğu-batı yönünde uzanan Büyük Kafkas Dağları ile sarp, yalçın kayalar ve yüksekliği dokuz yüz metreyi bulan tepeler yoktur. Yüzey şekilleri bakımından pınarlar, göller, boğazlar, geçitler, ormanlık alanlar, ovalar, vadiler, at koşturmaya müsait çayırlar, meralar, çimenlikler, Karadeniz'e sınır kıyıları da bulunmaktadır. Bu yönüyle Kafkasya bir bütün olarak latif bir manzara arz eder.

III.3.2.2. Beşerî Unsurlar

III.3.2.2.1 Nüfus

Kafkasya, nüfus bakımından etnik olarak büyük çeşitlilik göstermektedir. Kafkasya'da nüfus dağılımını coğrafya ve tabiat şartları belirlemektedir. Yüksek dağlık alanlar nüfustan yoksundur. Bölgenin en kalabalık kesimleri Kuzey Kafkasya'daki verimli çöküntü ovalarının bulunduğu yerlerdir. Köy ve şehirlerde yaşayan nüfusun oranı ülkelere göre değişiklik göstermekteyse de genel olarak kırsal alanda yaşayanlar daha fazladır. Rus işgalinin ardından ise şehirlerde Rus nüfusu artmıştır. Özellikle *Kafkas* romanında Rus işgali sonucu Sohumkale'yi mesken tutan Ruslardan söz edilir. Bu konuda Rusya'nın izlediği fetih ve iskân politikasının türlü cepheleri üzerinde durulur. Buna göre Rusya, girdiği şehirlere Rus muhacirlerini de getirerek bölgenin etnik nüfusunu kırmak istemektedir. Sohumkale'ye de Kırım, Hocabey, Azak, Novogorod, Moskova ve hatta Petersburg gibi şehirlerden aileler göç etmişlerdir. Burada Rusya'nın Kafkasya'da Hıristiyan Slav nüfusunu çoğaltarak Müslüman nüfusu kırma ve hatta asimile etme politikası güttüğünden rahatlıkla söz edilebilir. Bu duruma gönderme yapan yazar, bereketli topraklara kavuşan ve böylece Kafkasya'da belli bir nüfusa ve güce ulaşan, yetkilerini Petersburg'dan alan Rus nüfusunun varlığından söz eder.

Buna göre vaka zamanının 1864 olduğu *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında Tiflis'in nüfusu elli bin olarak verilmiştir. Bundan otuz, otuz beş sene önce bölgede şiddetli bir kolera'nın meydana geldiğinden ve mevcut nüfusun üçte ikisini helâk ettiğinden söz edilir. Bu nedenle nüfus azalmıştır. Mevcut nüfusun çoğu da Tiflis'e sonradan yerleştirilmiştir. Tiflis'teki nüfus etnik bakımdan çeşitlilik göstermekte ve

Ermeni, Tatar, Rus, Yahudi ve Almanlardan oluşmaktadır. Romanda sadece Alman göçmenlerin nüfus bakımından yayılım alanları verilmiştir. Onlar Tiflis'te Kura Nehri kıyılarındaki verimli arazilere yerleşmişlerdir. Yazar, Tiflis'in eski sahipleri olan Gürcülere her milletten bölgeye göç eden insanların üstün geldiğini belirtir. Şehir, bu hâliyle milletler topluluğunu andırır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 94-95)

Kafkasya, Müslümanlıkla Hıristiyanlığın hâkim olduğu bir bölgedir. Türk kökenli halkların tamamına yakını, Gürcü'lerden Batum civarında yaşayanlar ve Kuzeydoğu, Kuzeybatı Kafkasya'daki pek çok halk Müslüman'dır. Ahmet Midhat da Gürcülerin bir kısmının Hıristiyan bir kısmının da Müslüman olduğundan söz eder.

Kafkasya'ya dair nüfussal verilerden bir diğeri de Şamahî bölgesine aittir. Bu kasabanın nüfusu ise altı bindir. Nüfus bakımından Bakü'den daha kalabalık olduğu yönü üzerinde durulur. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 132)

III.3.2.2.2. Yerleşme Birimleri

Kafkasya'ya dair yerleşme birimleri verilirken şehir ve köy yerleşmeleri birlikte verilmiştir. Köy yerleşmeleri, ulaşım zorlukları, yaşam güçlükleri, ziraî faaliyetleri, savunma mekanizmaları, değişmeyen gelenekleriyle dikkat çekerken şehir yerleşmeleri daha çok etkileşimlerin alanı, ticarî, siyasî faaliyetlerin merkez mekânı rolü oynarlar. Kırsal yerleşmeler daha çok kültürel özelliklerine bağlı olan yerel birimlerdir. Şehir yerleşmeleri ise farklı etnik unsurların etkisinde kalarak değişen yönleriyle vurgulanırlar.

III.3.2.2.2.1. Kırsal Yerleşme

Kafkasya'da kırsal yerleşme birimleri daha çok köyler şeklinde görülürler. Bazı köyler ulaşılması zor yerlerde kurulmuşken bazıları çok daha muntazam birimler olarak dikkat çekerler. Köylerin kurulduğu birimlerde suya yakınlık önemli bir etkidir. Ziraatla uğraşan köylüler, topraklarının verimini artırmak ve tarımla uğraşabilmek için daha çok nehir, dere, denize kıyısı olan düzlük yerleri tercih ederler. Bunların nüfussal dağılımları ise çeşitlilik gösterir. Abaza taraflarındaki bir köy sekiz haneden ibaretken Peşav taraflarındaki bir köy ise iki yüz haneden oluşabilmektedir. Peşav nahiyesi, vadinin içine doğru kurulmuştur. Vadi sağlı sollu birtakım kollara ayrılarak on dört köyü barındırır. Köylerin her birinde iki yüze yakın hane halkı bulunmaktadır. Bu bakımdan Peşav nahiyesindeki on dört köyün toplam nüfusunun beş bin olduğu belirtilir. Bu köylerin birbirlerine olan uzaklıkları ise ortalama beş kilometre kadardır.

Suyu merkez almak kaydıyla suyun etrafına doğru yerleştirilen köylerde meskenler, “ziraî faaliyet” çerçevesi içinde, bir nüfus grubunun iktisadî hayatının merkezini meydana getirecek şekildedir. Bölgenin asıl kalabalık köyleri ise savaşta henüz düşman (Rus) ayağı bastırılmamış olan Bora Nehri kaynaklarına doğru kurulmuştur.

Kura Nehri vadisinde de birçok köy vardır. Verimli araziler üzerine kurulan bu köylerin bir özelliği çoğunun Alman köyleri olmasıdır. Almanlar, Kafkasya’ya yerleşirken çoğunlukta Kura Nehri’nin Tiflis’e en yakın olan bölgelerini seçmişler ve burada on tane köy kurmuşlardır. Suyla beraber şehre yakın olmak da öncelikleri arasında olmuştur. Bunlardan bazıları Aleksandr Sadorof, Elisabethal, Nay Tiflis ve Kataria Tifild adlı köylerdir. Ruslar, bu bölgeleri idareleri altına aldıkları elli altmış seneden beri Rusya’nın Baltık eyaletleri tarafından bu bölgelere göç edenler olmuştur.

III.3.2.2.2.2. Şehir Yerleşmeleri

Kent yerleşme bölgeleri olarak belediye yönetim bölgesi dâhilindeki şehirleşmiş bölgelerden söz edilir. Kafkasya’ya dair daha çok Anapa, Sohumkale, Tiflis, Bakü, Derbent, Şirvan, Erivan, Şuşa şehirlerinden söz edilir.

Sohum’da güzel binalar ve latif bahçeler inşa edilmiştir. Bu binalar ve bahçeler etrafına daha çok Ruslar yerleştirilmiştir. (*Kafkas, s. 13*)

Anapa ticaret bakımından oldukça önemlidir. Bu hâliyle âdeta bütün Kafkasya’nın iskelesi kabul edilmektedir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 17*)

Bakü, İran Devletine tâbidir. İran Devleti’nden Hüseyinkulu Han vali olarak bulunmaktadır. Dağıstan’ın da büyük şehir ve kasabalarından söz edilmekle birlikte bunlar içinde Derbent şehrine ayrıcalık verilir. Derbent Rusya’ya tâbidir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 78-79*)

Sapa bir mevkide yer alan Şamahî Kasabası da önemli yerleşim birimlerinden bir diğeridir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 132*)

Şirvan şehri, İran Devleti adına, bağımsız olarak yönetilmektedir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 180*) bu bakımdan şehirlerin daha çok siyasî kimlikleri üzerinde durulur.

III.3.2.2.3. Siyasî Coğrafya

Yazarın romanlarında Kafkasya, XVIII ve XIX. yüzyılın Kafkasya siyasetine ışık tutan reel bir mekân olarak yer alır. Bu çerçevede Kafkasya, hürriyetini geri almak için ayaklanan Kafkasların diyarı, bağımsız Kafkasya mücadelesinin verildiği yer, Rusya'nın Kafkasya politikasını uyguladığı mekân, büyük sürgünlerde kitleler hâlinde göç etmek zorunda kalan Kafkaslıların toprakları, Osmanlı-Rus Savaşlarının yaşandığı coğrafya, kutsal mekân çağrışımları ile yansıtılır. 1878'de yayımlanan *Kafkas* romanı ile ondan yaklaşık on yıl sonra 1888'de yayımlanan, ancak vaka zinciri bakımından 1864'e tarihlenen ve çerçeve hikâye tekniğiyle 1804 siyasî olaylarının anlatıldığı *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanlarında Kafkasya, benzer bir siyasî görünüm arz eder. *Kafkas* romanında daha çok vatan mefhumu çerçevesinde kutsal coğrafya olan Kafkasya ile siyasî bağlar gösterilmeye çalışılırken, *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında Rusların siyasî etki altına aldığı bölgeler ve Gürcülerin kendi içlerindeki siyasî açmazları üzerinde durulur.

Ahmet Midhat, Abaza memleketinin Kafkasya'nın diğer taraflarından önce Osmanlı ve Rus medeniyetlerine "karargâh" olduğunu belirterek bu coğrafya üzerindeki siyasî anlaşmazlığın yönünü tayin etmiş olur. (*Kafkas*, s. 12) *Kafkas* romanında Kafkasya, despot, âdil, zalim, yükselen veya düşen hiçbir devlet ve hükümetin idaresi altında bulunmamakla birlikte herkes için güven telkin eden bir yer olarak sunulur. Yazar, "Ne cellâdı vardır, ne mahbesi, ne prangası" (*Kafkas*, s. 6) sözleriyle tanımladığı Kafkasya'yı özgürlükler ülkesi olarak gösterir. Kafkasya'nın düzenli bir ordusu yoktur. Savaşlarda savaşılan olan sekiz on kişiye kumanda edecek onbaşı mertebesinde zabıtlar, kırk elli kişiye kumanda edecek olan yüzbaşı mertebesinde bölükçubâşılar seçilmektedir. Bu seçim hepsi de savaşçı olduklarından, geçmişe dayanan savaş tecrübeleri bulunduğundan Kafkaslar için hiç de zor değildir. Kafkasya'da savaşı başlatacak ve barışı sağlayacak olan şey, beyler tarafından verilen emirlerdir. Kafkasya beyleri, Kafkasya'nın siyasî yönetiminde etkili olan kimselerdir ve bu beyler Arabistan'daki şeyhlerin aşiretleri ile kıyaslanamazlar. Çünkü Kafkasya beyleri halk ve esirler üzerinde hiçbir baskı uygulamamaktadırlar. Esirler ve halktan insanlar da beylerden korkmaktan ziyade onlara karşı derin bir muhabbet beslerler.

Yazar, Kafkasya'nın XIX. yüzyılda dünyanın ilgi odağı olduğundan söz ederken asıl ilgisini çekmesi gereken devletin ise Osmanlı Devleti olduğunu belirtir. Osmanlı'nın Kafkasya siyasetine eleştirel bir gözle bakan yazar, Rusya'nın Kafkasya'da

izlediği siyaseti de yoğun olarak hissettirir. Kafkasya'yı ilgi odağı hâline getirenlerden biri de Rusya'dır ve Rusya, Batum karşısına kadar Karadeniz sahilini istila etmiştir. Ruslar, Kafkasya'ya girdikten sonra Rus muhacirlerini de peşi sıra getirmekle kalmayıp yerli Kafkasları da göç etmek mecburiyetinde bırakmış, bunun için türlü politikalar geliştirmiştir. Bu siyasetine uygun olarak Sohumkale'ye de Kırım, Hocabey, Azak, Novogorod, Moskova ve Petersburg gibi şehirlerden pek çok aileyi yerleştirmek üzere getirir. Büyük Kafkas sürgününü hatırlatan yazar, Çerkezlerin, Rus politikası yüzünden bin yıllık vatanlarını terk etmek mecburiyetinde kalarak Osmanlı Devleti'ne göç ettiklerini belirtir. Boşalan topraklara ise Kazaklar ve Kara Ruslar yerleştirilmişlerdir. Kafkas toprakları Rusların iskân politikalarının bir sonucu olarak paylaşılmış ve verimli Kafkas topraklarına kavuşan Rus göçmenler giderek zenginleşmiş, Kafkasya'da belli bir nüfuzla sahip kesimi oluşturmuşlardır. Nüfuz sahibi bu göçmenler siyaseten Kafkasya'nın nabzını tutmakta ve ayaklanmalara karşı denge unsuru rolü taşımaktadırlar. Göç etmeyip kendi topraklarında kalan Müslümanların tüm mal varlığını ellerinden almayı amaçlayan Rusya, Müslümanların ellerindeki arazilerin tapularını iptal ederek para karşılığında yeniden tapu vermeye kalkışır. (*Kafkas*, s. 13) Bunun neticesinde bir daha topraklarına kavuşamayan, mal varlığı kalmayan, zulüm gören ve hiçbir yerden yardım göremeyen halk, göç etmeye mecbur kalmıştır.³⁰²

Kafkasya'yı top ve tüfekle zapt etmenin pek de mümkün olmadığını düşünen Rusya, Kafkasya'yı top ve tüfek kullanmaksızın itaat altına almak için bir takım yollara başvurur. İskân politikasının ve çeşitli uygulamaların dışında Rusya Devleti'nin Kafkaslıları elde etmek için başvurduğu yollardan biri de hizmetine yerli halktan kimseleri seçmesidir. Böylece sadakatinden emin olunan kişiye askerî rütbe vererek onu kendi ikametinde bulunduracak, savaş zamanı yerli halktan toplanacak düzensiz askerleri bu rütbeli askerlerin idaresine verecek ve asker seçimini onların yapmasını sağlayacaktır. Bununla birlikte dinden çıkarılması lazım gelen genç Kafkas beylerini Rus mekteplerinde terbiye etmek, Rus askerî okullarında Rus diliyle askerî bir eğitim verdikten sonra askerî hizmete almak da başvurdukları yollardan birisidir. Eğitimli

³⁰² Ruslar, Kafkasya'yı tamamen kontrol altına almayı başardıktan sonra Rus politikası icabı vahşi bir zorunlu göç uygulamasına girişmişlerdir. Çeçenlerden Osmanlı İmparatorluğu'na göç edenler olduysa da Batı ve Kuzey Kafkasya'yı kendilerine sadık Hıristiyan toprakları hâline getirmek isteyen Rusların iştahını kabartan, aslında Çerkezlerin verimli toprakları olmuştur. Bu nedenle Ruslar, Çerkezlerin yurtlarında barınmasını imkânsız kılan bir baskı ve aşağılama politikası güderler. Köyler yağmalandıktan sonra yok edilir. Hayvan sürüleri ile yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan her şeyleri ellerinden alınır. Daha sonra Kafkaslarda ve Balkanlarda da defalarca tekrarlanacak olan şey Rus yönetiminin, klâsik bir zorunlu göç sistemi ve evleri ve tarlaları harap edip sahiplerini yıldırarak, onlara açlık veya kaçmaktan başka seçenek bırakmamaktır. Bk. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 37.

askerlerin sadakatinden emin olan Rusya, bu kişilerden kız alarak veya bu kişilere kız vererek aradaki siyasî bağları güçlendirmek ister.

Rusya'nın Kafkasya siyasetinde, Kafkas beylerini elde etmek de amaçları arasındadır. Bunun için bu beylere rütbe ve para vaadinde bulunulur. Böylece siyaseten ele geçen Kafkas beyleri, herhangi bir isyan durumunda Rusya'nın yanında yer alacak, oradan gelen emirler doğrultusunda isyanı bastırmak üzere hareket edecektir. Yine isyan edecek şüphesi uyandıranlar veya olası bir isyan durumunda isyanı başlatanların da türlü eziyetlerle öldürülmeleri Rusya'nın planları arasında yer almaktadır.

Kafkasya'ya göç eden Rus ailelerinin Kafkasya siyasetine dair güttükleri politika Rusya ile paralellik gösterir. Sohum'daki Ruslar, daha çok Petersburg'dan gelen emirlere uymaya çalışırlar. Rusya'nın ele geçirmek istediği beylerden biri de elli altmış bin nüfusu himaye eden Kaplan Bey'dir. Kaplan Bey'i elde etmek isteyen Rusya, bu konuda Kafkasya'daki Rus göçmen Dö Brano ailesinden yararlanmak ister. Dö Brano ailesin kızı olan Katerina, Kaplan Bey'in kendisine olan ilgisinden hareketle onu Rusya tarafına çekmeyi ve nüfuzunu bu yönde kullanmasını ister, bu durumda kendisine mükâfat kapılarının açılacağını söyler. Böylece elli altmış bin nüfusun da Rusya Devleti'ne itaat etmesi planlanır. Bu kadar nüfusun içinden çıkacak olan cengâverler ise asileri durdurmak için kullanılacaktır. Bu yolla sadece Kaplan Bey değil, Kaplan Bey'in sözünün geçtiği diğer beyler de himaye altına alınacaktır. Ancak bu süreçte Dö Brano ailesinin de öngördüğü gibi Katerina'nın unutmaması gereken şey, Kaplan Bey'in bir Abaza bir Müslüman olduğu kendisininse Hıristiyan bir Rus olduğudur.

Ahmet Midhat, *Kafkas* romanında Dö Brano ailesi nezdinde diğer Rus göçmenlerin yerli Kafkaslarla ilgili fikirlerini vermeye çalışır. Buna göre Dö Brano ailesi Avrupa'nın ümidinin İstanbul'un Londra protokollerini imzalayacağı yönünde olduğunu belirtir. Bir bakıma yazar, Rusların beklentilerini dile getirir. Onların beklentilerinin aksine Osmanlılar bu protokolleri imzalamamıştır. Osmanlı coğrafyasına ait bu siyasî mevzu Kafkasya'da da yansımaları bulmuştur. Elbette kuzey, güney, doğu, batı yönünde yayılma gösteren Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili her kararın imparatorluğun dil, din, etnik ve kültürel bağlarının olduğu coğrafyaları etkilemesi kaçınılmazdır. Kafkasya'daki Rus aileler de Kafkasya'nın geleceği ile ilgili olarak Osmanlı'dan gelecek her habere merak kesilmişlerdir. Bu aileler, protokolleri kabul etmeyen Osmanlıyı inatçılık ve taassupla suçlarlar. Doğu Hıristiyanlarının mazlum olduğunu düşünen Katerina, Osmanlı'nın bu mazlumiyeti ortadan kaldırmak

istemediğini düşünür. Ona göre Kânun-ı Esâsî de Avrupa'yı kandırmak için düzenlenmiştir. Bu çerçevede Osmanlı'yı destekleyen ve Kafkasya'nın bağımsızlığını isteyen Kaplan Bey ile Rusya'yı destekleyen ve Kafkasya'daki olayların Rusya lehine gelişmesini isteyen Katerina arasında siyasî olarak bir tezat kendisini gösterir. Kaplan Bey'e göre amaç, Osmanlı Devleti'ni ıslahat yapmaya sevk etmekse olası bir Osmanlı-Rus savaşı çıkmayacaktır. Çünkü Osmanlı Devleti Kânun-ı Esâsî'de olduğu gibi ıslahat yolundaki düzenlemelere çoktan başlamıştır. Katerina ise amacın Balkan Yarımadası'ndaki Slavları Osmanlı hükmünden kurtarmak olduğunu dile getirir. Böylece Kaplan Bey, Avrupa'nın ve Rusya'nın görünürdeki amaçlarını, Katerina ise Rusya'nın gerçekteki amacını belirtmiş olurlar.

Katerina'nın Slavlar konusundaki fikrini dikkate alan Kaplan Bey'e göre bir savaşın çıkması muhtemeldir. Çünkü Balkan Yarımadası Slav memleketi değildir. Nüfusun beşte üçü Müslüman'dır. Gazete haberlerine dayanarak Müslümanların da Rusya Devleti'nin adaletini istediklerini belirten Katerina'nın aksine Osmanlı neşriyatını takip eden Kaplan Bey, Osmanlı gazetelerinde yanlış bilgiler içeren Rus gazetelerinden söz edildiğini belirtir. Kaplan Bey'e göre Balkan Yarımadası'ndaki Müslümanlar, Rusya'nın adaletini istememektedirler. Yazar, bu yolla XIX. yüzyılda Balkanlarda Panslavist fikirleri yayan Rusya'nın bu politikasının Kafkasya'da bulduğu yansımayı dile getirir.

Rus ailelere göre Osmanlı-Rus Savaşı için Türkler Kafkasya'ya gelemeyeceklerdir. Onlar için sadece deniz yolu açık olmakla birlikte artık Osmanlı donanmasının bir hükmü de kalmamıştır. Bu nedenle savaşın sadece Osmanlı memleketlerinde olacağı düşünülmektedir. Rusya gibi Dö Brano ailesi için önemli olan şey savaş sırasında Kafkasya'nın ayaklanması konusudur. Bu nedenle Kaplan Bey gibi nüfuzlu beyleri ellerinde tutmak isterler. Kaplan Bey siyasî olarak hem Kafkasya'nın bağımsızlığını savunur hem de Osmanlı'dan yana bir tavır sergiler. Ancak o da Rus ailesine yakın biri olarak Rusların niyetini sorgular. Kendini ele vermemek adına da siyaseten Rusya imparatorunu destekliyor imajı yaratır ve bu imaja uygun olarak Anapa ve Sohum şehirleri Rusya eline geçtikten sonra bütün Kafkasya'nın çara itaat etmeleri gerektiğini düşünür. Katerina ise Kafkas direnişinin hiçbir işe yaramadığını ve Kafkaslıların evlerini terk etmek mecburiyetinde kaldıklarını dile getirir. Oysa memleketlerinde kalıp çarın adaletinden faydalanan bazı Kafkaslılar felaket yaşamamışken, asıl felaketi gidenler yaşamışlardır. (*Kafkas*, s. 25)

Oysa romanda, Kafkasya'da yaşanan olaylar bunun tam tersine işaret eder. Kafkasya, Rusların istilası altına girdikten sonra Kazaklar halka zulmetmeye başlamış ve varlıklı kimselerin mallarına göz dikmişlerdir. Bu nedenle pek çok kimse canını ve malını koruyabilmek için Rusya'nın askerî hizmetine girmeye mecbur olmuş, girmeyenler de Moskof askerlerine ve memurlarına rüşvetler, hediyeler vermek suretiyle mallarını korumaya çalışmışlardır. Bu durum romanda Yunus'un şehit edilmesiyle de somut olarak anlatılır. Yazar, hem Rusların bakış açısını hem de doğrudan olaylara maruz kalan Kafkaslıların bakış açısını bir arada vererek Rus tarafından oluşturulmaya çalışılan siyasî algının da çerçevesini çizmiş olur. (*Kafkas*, s. 158)

Kafkasya siyaseti konusunda Rus ailelerden başka kişiler de görüşlerini bildirmişlerdir. Kafkasya siyasetine dinî açıdan bakan papaz Gospodin Syentiyanos, Müslümandan dost olunamayacağını düşünmekle birlikte İslamiyet'in düşmanlık beslenecek bir din olmadığını belirtir. Politik açıdan bakıldığında Müslümanları Rusya'ya sadakatten alıkoyacak şey politikadır. Ona göre bu politika da Müslümanların din kaideleri içine girmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanların âdeta Osmanlılar kadar hür ve serbest olduğundan söz ederken onların mazlumiyetine dair şeyleri de kendilerinin uydurduklarını söyler. Bir anlamda öz eleştiriye giden papaz, kendilerinde ise Moskofların, Slavların ve Ortodoksların Türkiye Hıristiyanları kadar hür olmadıklarından söz eder. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin hazırladığı Kânun-ı Esâsî Rusları sıkıntıya düşürecektir. Osmanlıların zihnine yerleşen hürriyet fikri, Rusya'da da imparator aleyhinde birtakım ayaklanmalara neden olacak ve kendileri bile Osmanlılar gibi hür olmayı isteyeceklerdir. (*Kafkas*, s. 55)

Ahmet Midhat, kendi fikirlerini papaz üstünden verir. Papaz, Osmanlı Devleti'nin kendi bünyesindeki halkı Müslüman, Hıristiyan diye ayırmayıp her sınıftan insana hürriyet, adalet verdiği hâlde kendilerinin Kafkasya coğrafyasında Slavlardan başka bir halkın dinine, diline, milliyetine ve varlığına müsaade etmediklerini, hepsini yok etmeye çalıştıklarını söyler. Hatta Rusya tarafından Kafkasya'daki Slav nüfusuna da esir gibi davranıldığını ve bu nedenle Kafkasya'da sadece Kafkaslıların değil, Slavların bile ayaklanabileceklerinden söz eder. Nitekim Ruslar, Osmanlı-Sırp Savaşını Hıristiyanlığın Müslümanlık aleyhinde bir savaşı gibi yansıtmaya çalışmışlar, ancak ilk başta Türkiye'deki Hıristiyanlar bu duruma tepki göstermişlerdir. Ay yıldız ile haç, kan renkli al bir bayrak üstünde bir araya gelmiştir. Müslümanlarla Hıristiyanlar bu konuda

ortak hareket ederler. Papaza göre bu birliktelik rahatsız edicidir ve ilerisi için tehlike oluşturmaktadır. (*Kafkas*, s. 56)

Kafkasya, bir bütün olarak siyasî bir coğrafyayı temsil etmekle birlikte, Kafkasya içinde Sohumkale'den uzak bir mevkide bulunan Zogar Ormanı da bir anlamda bu siyasî mekânın mikro ölçekte somut bir temsilidir. Orman, Kaplan Bey gibi Kafkasya'nın geleceğini Rusya'da görmeyen ve bağımsızlıktan yana olan Kafkas beylerinin fikir alışverişinde buldukları gizli bir mekân olarak dikkat çeker. Zogar Ormanı'nda Kaplan Bey'e eşlik eden beyler arasında Rusların Anapa Kalaesi'ne saldırdıklarında yüz kişiye, Çerkezler ve Abazalar vatanlarından göç edene kadar da iki bin beş yüz kişiye kumanda etmiş olan ve girdiği her savaşta Kafkasya'nın bağımsızlığı için yararlılık gösteren Semmûrkaş Bey vardır. Semmûrkaş Bey, aynı zamanda Şeyh Şamil'in Kafkasya mücadelesi verdiği ve Rusları Kafkas Dağları'ndan attığı sırada bin askeriyle Ruslarla mücadele etmiş bir kahramandır. (*Kafkas*, s. 74) *Kafkas* romanında Zogar Ormanı, Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması üzerine ayaklanmaya hazırlanan Abazaların savaş hazırlıklarının mekânı olarak yansıtılır. Osmanlılardan Sohum üzerine birkaç gemi gönderilmesi durumunda karadan Batumluların, denizden de Abazaların hücumuyla kalenin alınabileceği planları yapılır. Ortak hareket edilmesi durumunda sahil tarafındaki gözcüler, Osmanlı donanmasının geldiğini haber verecektir. Abaza, Gürcü ve Çerkezler ayaklanmadan haberdar edilmişlerdir. Zogar Ormanı'nda ayaklanma için piyadeler ve süvariler beklemektedirler. (*Kafkas*, s. 223)

Kafkasya her daim bağımsızlığı için savaşılan bir coğrafya olmuştur. Bu anlamda Kafkasların, Rusya'ya karşı ayaklanarak hürriyetlerini kazanmak istemeleri ve Kafkasya'yı uğruna savaşılan kutsal bir mekân, anneden, sevgiliden çok daha üstün bir mekân algısı içinde tanımlamaları *Kafkas* romanında söz konusu edilir. Kafkasya, kutsal bir coğrafyadır. *Kafkas* romanında, Kafkasya için canını verenlerin evleri de kutsal bir mekân olarak sunulur. Romanda anne vatanı Kafkasya fikrinin yanısıra baba ocağı, baba, ata emaneti mekân fikri de vardır. Geride kalan anne ise bu mekânı/ocağı bekleyen, örfleri koruyan, yiğitleri savaşa yollayan kutsal kadındır. Romanda anne, vatan/ocak, namus ve kutsiyet arasında kurulan bağ, insan-mekân ilişkisi açısından son derece önemlidir. Kafkaslıların kendilerini asırlardır ait oldukları coğrafya ile bütünleştirmeleri, vatanlarını kaybetmeleri durumunda namuslarını da kaybetmiş olacaklarını düşünmeleri bu durumu en somut göstergesidir. Kaplan Bey'in annesi Şirinşah, bu kutsal kadınlardan birisi olmakla birlikte evi de bu kutsal mekânlardan bir

diğeridir. Şirinşah, eşini Kafkasya mücadelesinde şehit vermiş, onun ve tüm Kafkasya'nın öcünü alacağına inandığı oğlu Kaplan Bey'i yetiştirmiştir. Bu nedenle Şirinşah, gerçek niyetini bilmediği Kaplan Bey'in Rus kızı ile işbirliği içinde olmasını vatana ihanet olarak görür. Şirinşah, evini vatan adına, namus üzerine yemin edilen bir mekân olarak tanımlar. Kendisinin ve çevresindekilerin Moskoflara karşı istiklâl ve hürriyet davasıyla ayaklanacaklarını söyler. Kahraman milletin kahraman validesi “Öldüremez isem ölürüm” (*Kafkas, s. 114*) sözleriyle de bu uğurda canını vermekten çekinmediğini göstermiş olur. (*Kafkas, s. 118*)

Şirinşah'a göre Kaplan Bey'in evi, mukaddestir: “Bu ev mukaddestir. Bu ev baban gibi büyük kardeşin gibi şühedâ-yı hürriyetin ziyaretgâhıdır. Onların ruhu ‘Biz bu ocağı muhafaza, müdafaa için kanımızı feda ettik’ diye burasını ziyarete gelirler.” (*Kafkas, s. 114*)

Romanda bütün Kafkasya, Rus esaretinden kurtulup hürriyetlerine kavuşmak için beyzadelerin yol göstermesini beklemektedirler. İstanbul, yani Osmanlı hükümeti Kafkaslılara para yardımı yapmak için hazırdır. Para yardımı yapamayanlar ise kılıçla yardım etmek isterler. Rus esaretinden kaçıp, Osmanlı hürriyetine sığınan bütün Çerkezler, Abazalar, Çeçenler Kafkasya'yı esareten kurtarmak için hazırlanır. Bu anlamda Osmanlılar da fedakârlık yapmaktadırlar. Sultan Abdülhamit Kafkasya'nın hürriyeti için hareket eder. Nitekim Osmanlı topraklarındaki Türk, Ermeni, Çerkez, Rum ayrımı kalkmış, vatan savunması için Müslüman Hıristiyan ayrımından ziyade herkes Osmanlı adı altında birleşmiştir. Vatan savunması için Kaplan Bey, Osmanlı topraklarında görülen bu çabanın kendilerini de esarete bırakmayacağını söyler. (*Kafkas, s. 116*) Kafkas halkı da bu esarete teslim olmamalıdır. Rus askerî mekteplerinden yetiştiği için Rusların askerî hizmetlerinde bulunan, ancak özünü unutmuyup Kafkasya'nın bağımsızlığı için Kaplan Bey'in yanında olan Abaza Selim Kamaro, Kafkas Dağları'nın haritasına dikkat çekerken Kafkasya'da çıkacak muhtemel bir savaşta, Hazar Denizi'nden Vidin'e kadar sekiz dokuz saatlik bir savaş hattı oluşturulacağından söz eder. “Hey koca Kafkas hey! Zirvelerini kemâl-i azametle bulutlara kadar kaldırmışsın ha! Barut dumanı senin bir âlî şahikaların üzerinde bir korkunç bulut teşkil edecek. O bulutun yağdıracığı yağmur kan yağmurudur ki senin coşkun derelerinin berrak sularını gülgûn edecek.” (*Kafkas, s. 47*) sözleriyle de Kafkas halkının bu savaşta esarete teslim olmayacağını hatta olmaması gerektiğini dile getirir. Kendisi Rus terbiyesinden geçmiş, Rus askerî okullarında okumuş ve Rusların son

derece güven duydukları biri olmakla birlikte vatanın istikbali ve bağımsızlığı konusunda Kafkaslıların yanında yer alır.

Selim Kamaro'nun Kafkasya tarihini, Kafkaslıların yaşadığı dramı ve içten gelen samimi duygularını şu sözlerinde görmek mümkündür:

“Soğumuş, donmuş kuvve-i garîziyesi bitmiş meyvit gibi kalamaz. Kafkas ölmedi. İhtiyar bile ölmedi. Kafkas gençtir. Henüz bekâm olmak saadetini görmemiş nev civanlara benzer. Dünya kuruluhanıdan beri ne bir istiklâl gördü, ne bir müstakilin hükmü altına girdi. İstiklâl görmedi. Zira müstakil zannolunduğu zamanlarda birtakım beyler elinde münkasım ve perakende idi. Bir müstakilin idaresi altına da girmede. Çünkü gördüğü idare bir müstebit zalimin esaretinden ibarettir. Buna tâbiyyet denemez. Ah! Bir tâbiyyet görmedi. Esareti altına girdiği zalim bizim mes'udiyetimize çalışmak şöyle dursun eski müteferrik hâlde kalmamıza da müsaade etmiyor. Kafkas ve Kafkaslı olmayı mahvetmek unutturmak istiyor heyhat! Kanları içinde çırpınarak can veren baba, beşiği içinde kıvranarak ağlayan oğluna son nefesinde intikam vasiyet etmiş. Bu vasiyeti oğullara, sevgili anaları tebliğ edecek. O oğul bir küçük fırsat bulur da baba vasiyetini yerine getirmekten çekinir mi? Ben diyemem. Nefsime kıyasla diyemem. Moskof bizi memnun etmek için ne yapabilir ise işte bana yapmış ben bir aciz köle idim. Beni kolağası etti. Fakat efendimin konağında köle olmaktan daha memnunum.”

(*Kafkas, s. 47*)

Romanda Şirinşah'ın yanısıra Kaplan Bey'in sevdiği kız olan Esmâ Can da kutsaldır. Ancak vatan hepsinden kutsaldır. Kaplan Bey için anne baş tacı, yaşama sebebidir, vatan ise anneden de büyük bir şeydir, kendisi için de annesi için de vatan “ana”dır. Zogar Ormanı'na girerken parolanın “helal süt” (*Kafkas, s. 69*) olması da bu noktada anlamlı görünür. Zira Kafkasya, Kafkaslılar için anne sütü gibi helaldir fikri verilmek istenir: “Sen benim anamsın. Başımın tacısın. Veliü'n-nimetim, sebab-i hayatımsın. Ama vatan benim için senden daha pek çok büyük bir şeydir. Sen bana süt verdin. Her katresi için bin teşekkür borçluyum. Fakat o süt hakikatte şu hak-i pâkin mahsulüdür. Senin yüreğin ne diyor? Senin için vatan benden kıymetli bir şey değil midir? Dokuz ay karnında üç sene âğuş-ı şefkatinde beslediğin oğlunu bu vatan için kurban etmek sevdasında değil misin?” (*Kafkas, s. 122*) Bu nedenle Kaplan Bey'e göre vatana müdahale bir anlamda namusa müdahaledir: “(...) ben Esmâ Can'ı düşmanı ayakları altında telvîs ediliyor görüyorum.”, “İşte ben bugünkü günde kudsiyetini cihanda hiçbir şeye kıyas edemeyeceğim vatani Kazakların murdar ayakları altında telvîs edilir görüyorum. Düşmanı mâder-i vatanın göğsünü paralıyor görüyorum.”

(*Kafkas, s. 122*)

Seyyah Sanc'ın 1864 yılında Kafkasya'ya yaptığı yolculuk sırasında Kafkasya izlenimlerinin anlatıldığı Gürcü *Kızı Yahut İntikam* romanının siyasî arka planında ise Gürcistan'ın Ruslarla mücadelesi, Rusya'nın Gürcistan'ı işgali, Gürcü prenslerin bu durum karşısındaki tavrı ve Rus işgaline karşı aldıkları tedbirler gibi meseleler işlenir. Ruslarla mücadele eden bu sefer Abaza ve Çerkezler değil, Çeçen ve Gürcülerdir. Romanda, yiğit ve cesur bir halk olan Çeçen ve Gürcülerin, Rus ordularına karşı koymalarında coğrafyanın sunduğu avantajlardan yararlanmış olmaları siyasî açıdan birer avantaj olarak gösterilmiştir. Sarp dağlara, yalçın kayalara alışkın olmayan Rus askerlerinin karşısında bu coğrafyaya göre yeteneklerini şekillendirmiş olan Gürcüler bulunmaktadır. Kafkasya'nın coğrafi koşulları da Gürcülerden yanadır. Gürcüler bazı yolları yalçın kayalarla düz bir şerit hâlinde kapatmışlardır. Gürcistan Savaşı sırasında bu yolları taşçı burgusu ile delip barut doldurarak lağım atmışlar ve buralardan Rusların geçişini engellemişlerdir. Daha sonra kendi geçişlerini sağlamak için yine ağaçlardan yol yapmak durumunda kalmışlardır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 24)

XVIII. yüzyıl sonuna kadar Gürcistan kıtası, başkenti Tiflis olmak üzere müstakil bir krallıktır. Birkaç defa Osmanlı Devleti ile İran arasında savaş olmuş, Gürcistan hangi tarafa tâbi olursa olsun krallık idaresi bozulmamış ve Gürcistan kralı o devlete vergisini vermeye devam etmiştir. Rusya Devleti, Karadeniz ve Hazar Denizi sahillerine, yani Kafkas Dağına, “Kûh-ı Kafkas”a doğru ilerlediği sırada ilk önce o dönem Acem devletine tâbi olan Gürcistan krallığını kendi himayesi altına almak ister. Gürcüler, Gürcistan'ın Rusya'nın himayesine girmesi durumunda daha fazla refah bulacaklarını düşünürler. Bir taraftan da İran şahı Tahmaspkulu Han, Gürcistan kralı Erekli Han'a elçiler gönderip Gürcistan'dan hiçbir şey istemeyeceğini belirtir ve Gürcistan'ın, Rus nüfuzu altına girmesi durumunda olumsuz tesirlerin İran'a kadar yaklaşacağını ve bu tesirleri yaklaştırmamak için Rusya'yla yakınlaşmaması gerektiği yolunda tavsiyelerde bulunur. Nasihatlere kulak asmayan Erekli Han, İran'a açtığı savaşta Rusya imparatoriçesi Katerina'nın yardım amaçlı gönderdiği Rus askerleriyle kendisini İran tâbiyetinden kurtarır, istiklâl işareti olarak da kendisini “Bütün Gürcistan Çarı” ve Tiflis katolikosu ilan eder. Ancak Rusya çarı dururken “ufacık bir Gürcistan kralı”nın bu unvanı alması doğru olmaz. Bu nedenle kendisine sadece Bütün Gürcistan'ın Çar vekili unvanı verilir. Erekli Han'ın yerine geçen oğlu XI. Georgiy ise 1799'da Tiflis'de imzalanan anlaşmaya göre bütün Gürcistan Çarı unvanını o zamanın Rusya çarına verir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 52-53)

XVIII. yüzyıl sonunda Gürcistan'ın yönetimi için her köyde Tiflis hanının emri altında bir prens bulunmaktadır. Abazaların oturduğu Sohum ve civarında olduğu gibi Rus idaresi Gürcistan'a girmeden önce adli, mülkî ve askerî hükümet Gürcü prenslerin elindeyken Rus idaresinden sonra eski nüfuz ve yetkileri Rusya'nın genel kanunları çerçevesince sınırlandırılan Gürcü prensler, kendi tebaası ve akrabaları üzerinde mutlak otorite sahibidir. Gürcülerin bu kimselere nasıl davrandığı sorgulanamamakla birlikte hiç kimse de prenslerin aleyhinde bulunmaz. Özellikle Peşav ve Tevşini kabilelerinin prenslerine gösterdikleri itaat hiçbir kavimde görülmemiştir. Prensleri uğrunda canlarını feda hazırdırlar. Bu prenslerden biri de Prens Danyal'dır ve o da tıpkı babası gibi Ruslara boyun eğme taraftarı değildir.

Bu prensler siyasî olarak birbirlerine muhaliftirler ve bu durum birtakım anlaşmazlıklara neden olmaktadır. Bu nedenle onların aralarındaki itilaftan yararlanan Rusların bu prensleri türlü vaatlerle himaye altına almaları güç olmamıştır. Rusya, içlerinden bazılarını çeşitli taltiflerle Moskova ve Petersburg'a çekmiş, onlara ait mülkleri de kendilerine mensup beylere vermiştir. Bu durum XIX. yüzyıl başında Gürcistan'ın tamamının Rus idaresine geçmesine neden olmuştur. Ruslar, Abaza beylerine uyguladığı politikayı Tiflis beylerine de uygulamışlardır. Kasabalarda ve ova köylerde bulunan Tiflis beylerini kendilerine çekmek için çok fazla çaba harcamışlar, dağlılar için de daha fazla dostluk muamelesinde bulunmuşlardır. Ancak dağlıları kendilerine ısındırmak konusunda ovalılar üstünde gösterdikleri başarıları gösterememişlerdir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 54) Bu da Kafkasya'daki Rus siyasetinin sonuçlarının coğrafi olarak dağ-ova noktasında farklılık arz ettiğini göstermektedir. Buna göre dağlıların kendilerine tayin ettikleri siyasî lider de farklılık gösterir. Gürcistan'ın Peşav ve Tevşini gibi dağ nahiyeleri Rusya'nın idaresi altına girmediği için oğlu görevden alınan Prenses Meryem'i Gürcistan kraliçesi olarak kabul etmeye devam ederler. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 65)

Rusya'nın, Kafkasya siyasetinde her ne kadar Gürcü beyleri kendine çekse de onlara tam olarak güvenmediği dikkat çeker. Bu nedenle halk arasına muhbirler yerleştirir. Bu muhbirler alınan kararların, gerçekleşen uygulamaların halk içinde nasıl karşılandığı, halkın Rusya'yı nasıl algılandığı yönünde Rus yetkililere bilgi verirler. Bu muhbirlerin getirdiği haberlere göre Rusya gerektiğinde konuyu aydınlatmak üzere Gürcistan'a bir heyet gönderir. Bu da Gürcistan'ın iç işlerinde bağımsız olmadığını, yönetiminin Rusya'ya geçtiğini gösterir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 75)

Romanda, Kafkasyalı beyleri ve prensleri kendine çekmenin yanında Rusya'nın Gürcistan siyasetinde Gürcistan krallığını bozmaya yönelik faaliyetlere giriştiğinden de bahsedilmektedir. Buna göre rusya, Gürcistan'da krallık hanedanından gelen prensleri azletmekte ve onları, Gürcistan'dan alıp iç kesimlere yerleştirerek çar vekili olarak da kendisinin yönetebileceği hanedandan gelmeyen isimleri seçmektedir. Bunlardan biri de kral hanedanından gelmeyen Prens Çiçyanof'tur. Bu durum Gürcistan krallığının bozulması anlamına gelir. Bu nedenle halk, onun çar vekili olmasını istememekle birlikte, şehir ve kasabalardaki beyler, Rus askerinden endişe duyduklarından bu konudaki tepkilerini dile getiremezler. Dağlılar ise Rus askerine karşı mevkilerinin sarplığına ve çetinliğine güvenerek rahatsızlıklarını göstermekten korkmamışlardır. Bu anlamda Kafkasya'da uygulanan siyasetin yansımalarının da bulunulan mevkiye, dağlı ya da ovalı oluşa göre çeşitlilik arz ettiği görülür. Peşav nahiyesi ile daha dağlık alanda bulunan Tevşini nahiyesi birer tabii kale hükmündedirler. Bu nahiyelerin beyleri Ruslara karşı husumetlerini gizlemezler. Kendi memleketlerine gelen Ruslara bir hainlikte bulunmazlar, ancak memleketleri içindeki bir Rus'a zarar gelmesi durumunda sorumluluğu da üzerlerine almazlar. Bu yolla Rusların memleketlerine sokulmalarını önlemiş olurlar. Daha sonraları ise silah kuvvetiyle Rusları kendi bölgelerine ayak basmamaları konusunda uyarılmışlardır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 54-55*)

Romanda Gürcistan'ın kendi içindeki siyasî oyunlara da yer verilir. Çiçyanof, kral soyundan gelen Prens David'in yerine getirilmiştir ve Prens David'in annesi Prenses Meryem'in Tiflis'te ikamet etmesini tehlikeli bulmaya başlamıştır. Kendisini Ruslara beğendirmek için Prenses Meryem'in Tiflis'teki varlığını, Gürcülerin Rusya'ya yaklaşmalarına engel olarak gösterir ve bu nedenle Prenses Meryem'in Petersburg gibi bir Rus şehrine naklini ister. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 57*)

Romanın önemli siyasî meselelerinden biri de İran Devleti'nin teşvikleriyle Dağıstan tarafının karışmış olmasıdır. O dönemde Bakü İran Devleti'nin elindedir. İran Devleti'nden Hüseyinkulu Han, Bakü valisidir. Dağıstan'ın büyük şehir ve kasabaları ve bunlar arasında özellikle Derbent şehri, Rusya'ya boyun eğmişse de bu durum Gürcistan derecesine ulaşmamıştır. Dağıstan Beyleri'nin tamamı eski bağımsızlıklarını ellerinde bulundurmaktadırlar. Derbent'te Ali Han adlı beyin hükmü geçer. Ali Han, Rusya'ya tâbi görünmekle birlikte Bakü'deki Hüseyinkulu Han'la işbirliği içindedir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 78-79*)

Romanda dağların, geçitlerin, boğazların siyasî ve askerî çağrışımları yoğun olarak hissedilir. Nitekim dağ silsilesi hem Kafkasya'yı askerî saldırılardan koruyan hem de diğer milletleri Kafkaslılardan koruyan doğal bir set görevi görür. Tercüman, Seyyah Sanc'a Büyük İskender'den önce ve sonraki büyük padişahların, Kuhistan ahalisinin Anadolu taraflarına taarruzunu önlemek için Kaf kapılarını kapattığı rivayetini nakleder. Daryal Geçidi de bu Kaf kapılarından bir tanesidir. Yine Daryal kapısından daha dar olan bir başka geçit daha vardır. Kayaların üzerindeki yirmi otuz kişi, bu geçitten geçen koca bir orduyu sadece taş atarak dağıtabilir. Bu nedenle Ruslar Gürcüleri ve Çeçenleri yenmek için ne kadar çaba harcamışsa boşa çıkmıştır.

Siyasî ve askerî açıdan önemli mevkiilerden biri de Şamahi kasabası ve Şirvan şehridir. Daha önce de belirtildiği gibi ticarî önem bakımından büyük şehir ve kasabalarla kıyaslanamamakla beraber İran'a doğru Hazar Denizi sahilinin müdafaası için Aras Nehri bir savunma hattı oluşturunca Şamahi kasabası da bu müdafa hattında yer aldığından siyasî ve askerî açıdan önemli bir mevki hâlini almıştır. Bu nedenle kumandanlık merkezi bu bölgeye inşa edilir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 132) Şirvan şehri ise Ali Han tarafından İran Devleti adına yönetilmektedir. Ancak daha önceleri İran, bu şehri Rusya'ya bıraktığı ve Ali Han kendi kuvvetiyle yeniden fethedercesine Ruslardan geri aldığı için İran'a bağlılığı sözdedir. Gerçekte idare ve emirde Ali Han bağımsız olarak hareket eder. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 180)

Bakü Kalesi de siyasî temsiliyetlerin ağırlık noktasını oluşturduğu mekânlardan bir diğeridir. Kale, Hazar Denizi'ne doğru uzanmış bir yarımada üzerindedir. Sadece Gürcistan'da değil, bütün Kafkas kıtasında İran'ın nüfuz altına alabileceği önemli bir nokta teşkil eder. Bu nedenle Çar vekili Çiçiyanoğ, siyasî ve askerî harekât açısından böylesine önemli bir mevkide bulunan kaleyi siyasî hilelerle ele geçirmek ister. Kalenin ele geçirilmesi Bakü'nün ele geçirilmesi anlamına gelir. Bu da Rusya'nın Bakü'yü işgali demektir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 162) Bunun için düşündüğü siyasî hileler arasında Hüseyinkulu Han ile Ali Han'ı birbirine düşürmek, aradaki otorite boşluğundan yararlanmak ve tüm Gürcistan beylerinin davet edileceği siyasî bir düğün tertip etmek vardır.

Romanın sonuna doğru Rusya-Gürcistan Savaşı'nın vuku bulması en önemli siyasî olaylardan biri olarak karşımıza çıkar. Savaşın çıkmasına sebepse Çiçiyanoğ'un Bakü emellerinden haberdar olan Hüseyinkulu Han'ın, bunu önlemek için Çiçiyanoğ'un evleneceği Ermeni kızını getiren gemiyi kaçırtması ve içindekileri esir almasıdır.

Anlaşmaya varılamadığı için Ruslar, Şirvan ve Bakü taraflarına doğru ilerlemeye başlarlar. Bakü Kalesi önünde şiddetlenen savaşta Ruslar üstün gelir, ancak Prenses Meryem'in kızı, Çiçyanof'tan ailesinin intikamını almayı başarır.

Yazar, bir taraftan da oryantalist tarihçiliğin yanlış bilgilerini düzeltme gayesi güder. Buna göre tarihçi Bure, “Kulu Han Rus ordusuna başgeneral bizzat kale kapısına gelirse kalenin anahtarını vereceği yönünde bir haber gönderdiğine dair” bilgilerin yer aldığından söz eder.

III.3.2.2.4. Etnik Coğrafya

Kafkasya, birbirinden farklı etnik kökenlere ve farklı dillere sahip pek çok etnik grubun yüzyıllar boyunca birlikte yaşadığı ve gerek etnik gerekse sosyo-kültürel açılarından birbirlerinden etkilendiği ve karıştığı bir coğrafyadır.³⁰³ Kafkasya'da etnik unsurların bu denli çeşitlilik göstermesinde bir dereceye kadar coğrafi faktörlerin de etkisi vardır. Sarp dağlar, derin vadiler ve geniş düzlüklerle bölünmüş geniş bir coğrafi saha, bu duruma zemin oluşturmuştur. Etnik gruplar arasındaki ayrılıklar coğrafi şartların etkisiyle belirginleşmiş ve birçok etnik grup ve halk meydana gelmiştir.

Pek çok kavmin bir arada olması pek çok dilin de yanyana konuşulması anlamına gelir. Bu nedenle Diller Dağı adını alan Kafkasya'da üç yüz dilden söz edilir. Bu durum kavimlerin ve konuşulan dillerin çeşitlilik gösterdiği *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında da seyyah Sanc tarafından dile getirilir. Buna göre Kafkasya'da iki üç günlük mesafede bile farklı bir kavmiyet ve dilleri başka olan insanlarla karşılaşmak mümkündür. Anapa'dan Bakü'ye kadar olan mesafede en az beş altı dil konuşulmalıdır. Abaza, Gürcü, Ermeni, Azeri, Rusların dilleri dışında Kafkasya'da Türkçe, Almanca, Fransızca da konuşulmaktadır. Bölgede Rusya'nın idaresi altına aldığı yerlerde herkesin Rusça bilmesi beklenirken Kafkasya kavimleri Rusya'ya ısınmadığından ticaretin yapıldığı yerlerdeki tüccarlar dışında Rusça'yı öğrenenler yoktur. Rus mekteplerinde yetişmiş olan Kafkas beyleri ve Rus askerî okullarında okuyup Rus askerî hizmetinde bulunanlar ise Rusça öğrenmişlerdir. Bunlardan biri olan Kafkas beyi Kaplan Bey, Rusça'yı duyularını tercüman edecek tek dil olarak görür. Bu nedenle hayallerini de tahsilini gördüğü Rusça üzerinden kurar. (*Kafkas*, s. 30)

Tavkul, Kafkasya halklarının etnik bilinçlerinin büyük ölçüde “soy atası” kültürüne dayandığını belirtir. Bu durum gelişmemiş sosyal ilişkileri yansıtmakta ve

³⁰³ Tavkul, *Kafkasya'da Kültürel Etkileşim*, s. 15.

yaşlıların otoriter güçlerinin egemen olduğu klan ve akrabalık ilişkileri döneminin izlerini taşımaktadır. Sosyal tabakalaşma açısından ele alındığında Kafkasya halklarının benzer toplumsal tabakalara bölündükleri dikkat çekmektedir. Tavkul, Kafkasya halkları arasında dikkati çeken sosyal tabakalaşma sisteminin fertler arasında hareketliliğin yok denecek kadar az olduğu veya hiç olmadığı “kast” sistemine yakınlık gösterdiğini belirtir. Burada toplumsal statüler de önemli bir rol oynamaktadırlar. Toplumsal statü bir ferdin veya grubun toplum içinde işgal ettiği yeri ve diğerleriyle olan ilişkisini belirlemektedir.³⁰⁴ Nitekim Ahmet Midhat’ın Kafkasya’ya ilişkin yazdığı romanlarda da Tavkul’un bahsettiği türden bir sosyal tabakalaşmaya rastlamak mümkündür. Romanlarda toplumsal tabakalaşma sisteminde prens, bey, asilzâde, hür, köylü, köle gibi sınıflar dikkat çeker. Bu statüler doğuştan verilmiş, “verili” statülerdir. *Kafkas* romanında Kaplan Bey, bir bey çocuğudur ve gerek ırk bakımından gerekse âdet ve ahlâk bakımından soyu takip eder. *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanı sosyal tabakalaşma anlamında daha çok veri sunmaktadır. Romanda prensler, prensesler, beyler, köylüler, kölelerle karşılaşmak mümkündür.

Ahmet Midhat Efendi, romanlarında Kafkas genellemesi altında tüm Kafkasya halklarını kapsayacak özellikler üzerinde durmakta, bir bütün olarak sosyal yapıda ve kültürlerinde onları birleştirmektedir. Kafkaslıları, farklı ırklara mensup etnik gruplar olarak değil, birbirlerine akraba etnik grup ya da milliyetler olarak algılamaktadır. Bu bağlamda Abaza, Gürcü, Rus, Peşav, Tevşini, Ermeni, Alman, Acem, Türkmen ve sadece ismen geçen Adige, Kutais ahalisi olmak üzere çeşitli etnik unsurların özelliklerine yer verirken bunları bir ayrılık unsuru olarak değil, Kafkas kültür alanına hizmet eden unsurlar olarak yansıtır. Bu yolla yazar, Kafkasya’daki etnik ve dilsel çeşitliliği ve bu coğrafyadaki kozmopolit yapıyı göstermiş olmakta özellikler, aidiyetler, ahlâk ve âdetler noktasında tüm bu unsurları Kafkas başlığı altında bir araya getirmektedir.

Kafkas halkı için misafirlik son derece önemli bir unsurdur ve bütün Kafkaslılar oldukça misafirperver oluşlarıyla dikkat çekerler. Kafkas erkekleri birer “cenk aslanı”dırlar, tabiatlarında vahşî hayvanlardaki gibi bir sertlik yoktur, tamamı “kuzu” bilhassa “güvercin” gibi latif kimselerdir. (*Kafkas*, s. 91) Bu latif adamlardan biri de *Kafkas* romanının ana karakteri Kaplan Bey’dir. Kaplan Bey, her ne kadar Rus terbiyesi görse de Kafkaslıdır ve özünü asla unutmaz. (*Kafkas*, s. 215) Kafkas kızları ve kadınları

³⁰⁴ Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 449.

da erkekleri gibi hürriyet ve istiklâl sahibidirler. Kafkasya coğrafi konumu gereği istilalara, akınlara maruz kaldığı için Kafkasyalı vatanperver olmak zorunda kalmıştır. Kafkasya’da bu nedenle mücadele vardır ve pasif ruhlu olmayan insanları her daim hareket hâlinde dir.³⁰⁵

Genel olarak Kafkas halkının fiziksel özellikleri üzerinde duran ve coğrafyanın insan fizyolojisi üzerindeki etkisine dikkat çeken yazara göre dünyada en uygun endam ve en güzel çehre Kafkasya’dadır. Tabiat Kafkaslılara endam ve tatlı bir yüz ihsan etmiştir. Bu anlamda asil, terbiyeli, güzel ahlaklı, mert ve yiğit olan Esmâ Can, güzelliğiyle de Kafkas kızlarını temsil eder. (*Kafkas*, s. 153) Kafkas coğrafyası insanının genetik özellikleri üzerinde duran yazar, Kafkasya’da elli yaşındaki kadınların İstanbul’un otuz beş yaşındaki kadınları gibi olduğundan söz eder. Kaplan Bey’in annesi Şirinşah da yaradılıştan kara ve sürmeli gözlü oluşuyla, siyah ve sık kaşları, uzun saçlarıyla Kafkas yaşlı kadınlarından bir numunedir. (*Kafkas*, s. 112)

Kafkaslılarda piyadelik ve süvarilik suretinde cengâverlik vardır. Yaban keçilerinin bile yürümekte zorlandıkları yerlerde onlar koşup geçerler. Ayakları bir hayvaninkinden farksız olan Kafkaslılar, hayvanlarının bacaklarına da kendi bacakları gibi güvenirlir. (*Kafkas*, s. 34)

Yazar, Kafkasya’nın yaşlı erkeklerinden de “civanlar” olarak söz eder. “pîr-i şerif” dediği saç sakalı ağarmış beldenin ihtiyarları, beli bükülüp, kamburu çıkmasına rağmen hâlâ “fidan” gibidirler. Dişleri dökülmemiştir, mermer gibi beyaz ve kuvvetlidir. (*Kafkas*, s. 7) Bu coğrafyanın ihtiyarlarında bunaklık, titreklilik gibi rezil yaşlılık belirtileri görülmemektedir. Yüz yaşında olmasına rağmen vücut bakımından hâlâ zinde Gürcüler vardır. Bu yaşlıların dişleri düşmez, gençlik zamanlarındaki paklığını ve kuvvetini korurlar. Bu coğrafyanın doksan yaşındaki bir ihtiyarı Avrupa’nın altmış yaşındaki ihtiyarı gibidir. (*Gürcü Kızı Yahur İntikam*, s. 29-30)

Bununla birlikte farklı etnik unsurlar üzerinden farklı kimlikleri tanıtan yazar Rus ailesi gözünden de Kafkaslıları tanıtır. Buna göre Gospodin dö Brano gözünde Kafkaslılarda nur yoktur, onlar, kıyafet bakımından insana benzeyen canavardan ibarettirler. Ne kadar terbiyeli olsalar hatta Rus eğitimi alsalar da Kafkaslıdırlar, Müslüman’dırlar. Kafkaslılarla ancak Rusya lehine dost olunulabilir. Aksi hâlde

³⁰⁵ Berkok, Kafkaslıların bu ayrıcalıklı vasıflarını şöyle dile getirir: “Kafkaslılar tarihlerinin ve vatanlarının kendilerine kazandırdıkları karakteristik vasıfları temsil etmek ve yaşatmak hususunda gösterdikleri sadakatle bütün milletler arasında temayüz ve tebarüz ederler.” Bk. Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 14.

Müslümandan dost olmaz. Dö Brano'ya göre bir Abaza'ya kız vermek utanılacak bir şeydir. (*Kafkas*, s. 43) Onlara göre Müslüman ve Abaza olmak vahşî olmakla aynıdır. Rusların bu konuda ne denli taassup sahibi oldukları Katerina'nın dadısı Özden üzerinden de tekrarlanır. Batıl olanla düşmanlığın kesiştiği noktayı göstermesi bakımından Özden iyi bir örnektir. Özden, efendisinin konağına gelen Müslüman misafirler gittikten sonra oturduğu odayı tütsüleyerek odaya sinen Müslümanlık kokusunu çıkarmaya çalışır. Ona göre de Abazalar vahşîdir. Müslüman erkekleri sekiz on eşe sevgisini paylaştıran, sevgiden anlamayan kimselerdir. Kendisini “Biz de Kafkaslıyız” (*Kafkas*, s. 30) sözleriyle bir Kafkaslı olarak niteleyen Katerina ise ailesinden farklı olarak Müslüman erkeklerin, bir kadının sevebileceği türden erkekler olduğunu düşünür. Kendisi de Kaplan Bey'e genç, güzel, beyzade, zengin, terbiyeli olduğu için âşık olmuştur. (*Kafkas*, s. 42, 55, 64, 80)

Kafkasya'ya dair etnik unsurlardan biri Kafkas romanının konusunu oluşturan Abazalardır. Abazalarda ar, namus kavramları son derece önemlidir ve bir Moskof'la asla kıyaslanamayacak derecededir. Abaza kızları son derece iffetli olup, Moskof kızları gibi de yüz­süz değillerdir. (*Kafkas*, s. 120)

Yazar, Abazaların diğer Kafkas kavimlerine nispetle yeni medeniyetten daha fazla pay aldıklarından söz eder. Yeni medeniyetlerse Osmanlı ve Rus medeniyetleridir. Ahlâk ve âdet bakımından Kafkas Dağları içinde bulunan çeşitli kabilelerden her birine benzese de Abaza memleketi Osmanlı ve Rus medeniyetlerine Kafkas'ın diğer taraflarından önce “karargâh” olduğundan Abazalar, diğer Kafkas halkları kadar eski milliyetlerinin hususî özelliklerini muhafaza edemeyip yeni medeniyet taraflarına meyletmişler ve bu konuda da hayli yol katetmişlerdir. (*Kafkas*, s. 12)

Sohumkale'ye gelinceye kadar sahilde bulunan köyler, alışverişin ve ticaretin lezzetini tamamıyla almış bulduklarından gerek dağ ve gerek ova ahalisinden olan yarı medenî insanlar, misafirperverlik gibi eski ve aslî özelliklerini çoktan kaybetmişlerdir. Bunlar seyyah gibi yabancıları bedavaca hanelerinde yatırıp, yedirip içirip misafir etmedikleri gibi yolcuların yiyecek içecek ihtiyaçları için de gerçek fiyatından çok daha fazla fiyat isterler. Bu anlamda eski davranış özelliklerini yitiren halk, ticaret ve farklı kültürlerin tesiri sayesinde tamahkârlığı öğrenmiştir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 17)

Yazar etnik bakımdan Abaza halkının Şabsih, Abzih ve Ubih gibi kıymetsiz kısmını teşkil eden kavimlerle karışmasını uygun bulmaz. Abazalar, şekil ve sima bakımından bu kavimlerle büyük benzerlik gösterdiğinden dolayı hepsinin bir asıldan gelmiş olmaları ihtimal dâhilindedir.³⁰⁶ Ancak, dil bakımından Abazalar Kafkasya içinde başlı başına bir millet olarak dikkat çekerler. Bu anlamda dil, etnisite bakımından ayırıcı özellik olarak karşımıza çıkar. (*Kafkas*, s. 12) Abaza dilinin harfleri yoktur. Kaplan Bey'in "Aman ya Rab! Bir lisana malikiz ki harfi yok. Başka bir lisanın harfiyle yazmak için de imlâya gelmez." (*Kafkas*, s. 188) sözlerinde ifadesini bulduğu gibi bu durum, zaman zaman yazılı iletişimi de güçleştirmektedir.³⁰⁷

Kafkasya'nın bir diğer etnik unsuru Gürcülerdir. Müslüman Gürcüler olabildiği gibi Hıristiyan Gürcüler de vardır. Romanda Gürcüler son derece cesur, yiğit ve kahraman bir toplum olarak yansıtılırlar. Buna göre Gürcüler arasında on yaşındaki bir erkek çocuk kahraman olabilmekteyken on altı yaşındaki bir Gürcü kızı da ailesinin intikamını almak için tek başına yollara düşebilmektedir.

Kafkasya'da Gürcüler, kendi dillerini konuşurlar, ancak Gürcü dili Kafkasya'daki yüzlerce dil gibi fakir bir dildir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 157) Bu nedenle Gürcüler, iletişime geçebilmek için çeşitli dillerin alfabelerini kullanırlar. Örneğin, Ermeni harfleriyle mektup yazarak iletişime geçmek bu yollardan biridir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 157) Bununla birlikte Rusça, Azerice konuşanları da vardır. Bu anlamda siyasî hegemonya, konuşulan dil veya anlaşma dili üzerinde etkili olur. Gürcistan'daki çar vekili Çiçiyanoğlu, Gürcü olmasına rağmen Rus yanlısı olduğu için resmi işlerde huzuruna gelen Gürcülerle kendi dilinde değil, tercüman vasıtasıyla Rusça konuşur. Bakü hanı Hüseyinkulu Han ise kendi himayesinde olan bölgede Azerice konuşur ve yine o da tercüman kullanır.

³⁰⁶ Tavkul, tarihte pek çok devlet ve kavmin istilası altında bulunan Abhazların, antropolojik açıdan diğer Kafkasyalı kavimlerden farklılık gösterdiklerini söyler. Mısırlılar, Yunanlılar, Romalılar, İskitler, Araplar, İranlılar, Selçuklular, Osmanlılar gibi birçok kavim ve devletlerin istilasına sahne olan Abhazya'da bu istilalar Abhazların etnik yapılarına ve antropolojik tiplerine etki yapmıştır. Bu nedenle mavi gözlü, sarı saçlılardır. Bk. Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 125.

³⁰⁷ Evliya Çelebi de *Seyahatname*'sinde Çerkezlerin diline benzer bir açıdan yaklaşır. Ona göre saksağan dili gibi acayip olan bu dil kaleme gelmez, bu nedenle bu dili işitmek gerekir. boğazdan, avurttan, dil altından ses çıkar. Evliyâ Çelebi, elli bir senedir yedi iklimde on sekiz padişahlık yer dolaştığını, her diyarın dilin bir miktar öğrenip yazdığını, Çerkez dilini yazamadığını dile getirir: "(...) Çerkez lisanı saksağan kuşu lisânı gibi bir çöppördük zebân peyda eylemişlerdir kim hâlâ Çerkez lisânı kaleme gelmez semâ'a mevkûf boğazdan ve avurddan ve dil altından savtı safır gibi kaleme gelmez sedâli hurûflardan mürekkeb bir lisândır. Bu abd-ı kemter seyyâh-ı âlem ve nedîm-i âdem Evliyâ-yı bî-riyâ-yı sâhib-i büriyâ elli bir senedir kim ekâlîm-i seb'ada on sekiz pâdişâhlık yere kadem basup her diyârın benî âdem-iyle tekellüm etmek için fesâhat (u) belâgatları ve ebyât (u) eş'ârları ile yüz kırk yedi lisânı kilk-i cevâhir-nisârımla tahrîr etmişim, ammâ bu Çerkez lisânı gibi saksağan tuyûru sadâli lisânı tahrîr edemedim, ammâ bi-hidmetî ol lisânı dahi alâ kadri'l-imbân tahrîr ederiz. Bk. Yücel Dağlı, vd. (hzl), *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 7. Kitap, YKY, İstanbul 2003, s. 276.

Gürcülerin önemli özelliklerinden biri verdikleri söze sadık kalmaları ve güvenilir insan olmalarıdır. Gürcistan beyleri, yemin etmeksizin bir kere “yaparım” dedikleri şeyde son nefeslerine kadar verdikleri söze sadık kalırlar. Bununla birlikte oldukça misafirperver olan Gürcülerin sohbet sırasında sözü uzatma gibi de bir özellikleri bulunmaktadır. Gürcüler at binmede oldukça mahirdirler. Topografik bakımdan oldukça engebeli olan dağ yollarından koşarak geçmekte, buralarda at koşturmaktadırlar. Gürcüler, güzellikleriyle de ünlenmişlerdir. Kadınlar kadar erkeklerin de yüzleri ve endamları oldukça güzeldir.

Ahmet Midhat, Sanc’ın gözlemlerinden Avrupa halkının, Cermenlik, Slavlık, Yunanlılık gibi pek çok kavmin birbirine karışması sonucu heterojen bir yapıya sahip olduğundan söz eder. Bu nedenle siyah, sarı, kırmızı renkli acayip ve garip çehreli insanlara rastlamak mümkündür. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 48*) Yazar, Avrupalıların insan türünü sınıflara ayırırken Kafkas neslini, yüzlerinin beyazlığı, gözlerinin badem gibi oluşu, ağız, kaş ve burunlarının düzgünlüğü, çenelerinin yumru, kafataslarının yuvarlak oluşu ve endam bakımından son derece düzgün olmaları nedeniyle güzel tür arasına dâhil ettiklerinden ve kendilerini de türler içinde Kafkas nesline yakın bulduklarından söz eder. Gürcüler arasında bir tane bile çirkinliğine tesadüf etmeyen Avrupalı seyyah Sanc’a göre çirkinleri de Avrupa’nın güzelleri sayılmaktadır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 47*)

Prenses Danyal ve Prenses Heleni, Gürcü kadınlarının temsili gibidirler. Prenses Danyal’ın tenindeki beyazlık, Avrupalı kadınların türlü makyajlarla elde edemeyecekleri türden bir beyazlıktır. Kaşları, kirpiklerinin sıklığı, bellerinden aşağıya sarkıttıkları koyu kumral örgü saçları oldukça güzel ve tabiidir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 48*)

Prenses Heleni ise beyaz çehresi, badem gözleri, ufak yumru çenesi, ince telli koyu kumral gür saçları, gayet beyaz teni, fidan gibi naif ve latif boynuyla Kafkas ırkının bir numunesidir. Kafkasyalı Ermeni Siranuş ise değirmi çehresi, iri gözleri, siyah enlice kaşları, sık ve siyah saçları, biraz irice burnu, kalın dudakları, iri çenesi ile Aryan ırkının güzel bir örneğidir. Acem tipine benzerliğiyle de dikkat çeker. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 153*)

Gürcü kadınları sadece güzellik bakımından değil, iffetli, samimi ve doğal oluşlarıyla da dikkat çekerler. Avrupalı kadınların sözlerinde ve tebessümlerinde kibir,

zillet, alay, beğeni birbirine karışmaktayken ve âdeta erkeği mahcup edecek cüretli bakışlarıyla da erkeğe meydan okurken kadınlık meziyetleri yok olup gitmektedir. Onlar türlü mürebbiyeler elinde terbiye görmüşlerdir. Son derece iffetli olan Gürcü kadınları ise okuma yazma derecesinde bile tahsil ve terbiye görmemişlerdir. Bu nedenle insanlara karşı samimi ve doğaldırlar. General Lazaraf, Gürcistan prenseslerini Rus ve Avrupa kadınlarıyla kıyasladığından aşkına karşılık bulacağını zannederken iffet timsali Prenses Meryem, General Lazaraf'ın kendisine olan ilgisini karşılıksız bırakır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 49*)

Ahmet Midhat, Kafkasya algısında dağ/dağlı-ova/ovalı ayrımını da hissettirir. Ova halkından daha mükemmel olan dağlılar, coğrafi koşulların onları zorlaması sonucu kazandıkları meziyetlerin dışında akıl, cesaret ve mertlikte de ovalılardan üstündürler. Ovalılar şehirlere yakın olduklarından ve yabancılarla daha sık ilişki içine girdiklerinden onların ahlâk ve âdetlerinde birtakım değişimler görülmekle birlikte dağlılar henüz bozulmamışlar, kısmen kendi içlerine kapalı bir hâlde yaşadıklarından ahlâk ve âdetlerinden ödün vermek durumunda kalmamışlardır. Sohumkale'deki bahsettiğimiz değişikliğin aksine Kafkas Dağları'nın insanı karşıladığı Kutais yolu üzerindeki dağlılar, oldukça misafirperver olmakla birlikte yüksek ahlâkları ile de dikkat çekerler. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 17*)

Yalıboyu ahâlisinin yabancılarla evlilik münasebetleri gibi ilişkilerle asıl özellikleri değiştirmelerine rağmen dağ içlerinde durum böyle değildir. Dağ içlerine doğru sokuldukça canlılardan insan türüyle ilgilenen bilim adamları “nev-i Kafkas” türünün en bozulmamış hâliyle karşılaşabilirler. Dağlıların cismanî güzelliklerinin yanında manevî yeteneklerini korudukları da dikkat çeker. İnsan, bunlar arasındayken kendisini âdeta altın devrinde zanneder. Dağlı erkekler, yiğit oldukları kadar, yumuşak ve mütevazıdırlar. Kadınları güzel, iffetli ve mahcuptur. Dağlılar, Avrupa'nın her türlü ahlâksızlığından uzak kalmışlardır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 18-19*) Kafkasya'yı istilâ eden Rus kültürü ise ovalara, şehirlere daha kolay erişmiş ve bir takım değişmelere, etkileşimlere ve bozulmalara neden olmuştur. Şehir ya da ova halkı özellikle Rusya'da eğitim gören Kaplan Bey veya Rus askerî hizmetinde bulunan Selim Kamaro gibi kendi eski medeniyetleri ile Rus medeniyeti arasında bir yol tutmuşlar ya da Şirinşah gibi Rus medeniyetini reddetme yoluna gitmişlerdir. Farklı kültür ve medeniyetlerin, dağlardaki kırsal yerleşme alanlarına erişmesinin zor yahut çok daha geç olması ise dağlı Kafkasların yerel özelliklerini muhafaza etmelerini sağlamıştır.

Dağlı Kafkasların yerel, kültürel özelliklerini bir anlamda coğrafi yapı korumuştur denebilir.

Dağ halkı piyade ve cengâverlikleri ile meşhurdur. Bir maksada ulaşmak için hiçbir engel tanımazlar. Dağlı Gürcüler sözlerine sadık olmakla birlikte asla sahtekârlık peşinde koşmazlar. Bu nedenle Tiflis'teki dağlı Gürcüler, hediyeler ve paralara kanarak prens olmayan Kalatosof'un bir prens olduğu yolunda yalan söylemekten çekinirler. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 107*)

Dağlılardan Tevşini ve Peşav kabileleri Ruslara henüz itaat etmemiş olan kabilelerdir ve Gürcüler içinde en cesur olanları bu dağlı halklarıdır. Vaktiyle haydutluklarıyla ün salmışlardır. Tevşini kabileleri eskiden beri Gürcistan kralının has askerlerini oluşturmaktadırlar. Kendi reislerine itaatleri nasılsa Peşav ve Tevşini reislerinin kraliyet hanedanlarına itaat ve sadakatleri de aynı orandadır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 56*) Bu kabilelerin buldukları mevki oldukça dağlık olmakla birlikte bölgenin en sarp yeridir. Peşav ve Tevşini halkları sözlerine, yeminlerine sadık ve vefakâr insandırlar. Peşavlar oldukça misafirperverdirler. Kendi himayeleri altında bulunan misafirlere zararları dokunmaktan ziyade onları korumak için canlarını fedaya hazırdırlar. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 22-23*)

Kafkasya içindeki farklı kavimler de romanlara dâhil edilmişlerdir. Bunlar içinde Ruslar dikkat çekerler. Ruslardan daha çok Moskoflar şeklinde bahsedilir. Bilindiği gibi Rusya, Kafkasya'yı kendi imparatorluk topraklarına katmayı ve Kafkasya üzerinden Akdeniz'e, Hindistan'a ve Asya'ya inmeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede çalışmalarını hızlandırdığı XVIII ve XIX. yüzyıllar olumsuz Rus imajının oluşmasına katkı sağlamıştır. Yazar, Kafkas coğrafyasına dair yazdığı eserlerinde olumsuz Rus imajı ile okuru karşılaştırmakta ve Rusya'nın siyasî, askerî, politik ve ekonomik hedeflerini Rus aileler, Rus zabıtlar, devlet görevlileri, Rusya'yı destekleyen Kafkasyalı beyler yahut Gürcü prensler üzerinden vermektedir. Bu nedenle *Kafkas* romanında istilaları hep Karadeniz yönüne olan Moskof, Kafkasya'ya göç eden Moskof, Kafkasya topraklarını ele geçiren, Kafkasları sürgüne gönderen Moskof, Petersburg'la işbirliği yapan, Gürcüleri nüfuz altına alan Moskof, daima olumsuz çağrışımlarla yüklüdür. Kaplan Bey her ne kadar bir Kafkas beyi olarak Rus ailelerle görüşse ve tercihini Rusya'dan yana yapmış gibi görünse de onun için Moskoflar, hilekâr, alçak ve “kancık”tırlar. (*Kafkas, s. 123*)

Kafkas halkının içine karışmış olan Moskof zabitler de son derece yılışıktırlar. Paris'in şık takımı bile bunlar arasında geride kalmaktadır. Onların bu durumu, askerî vakurluğa sahip Almanlar tarafından askerliğe uygun olmamakla eleştirilir. (*Kafkas*, s. 57) Ruslar işret ehli oluşlarıyla da eleştirilirler. Onlar, bu konuda Fransızları da aşmışlardır. Fransızlar bu işi “zevzekçesine” yapmaktayken Ruslar yaratılışlarından bu konuda kabiliyetli oldukları ölçüde kendilerini aşmaya çalışmışlardır. Rusya'daki sefahat iklimi Ruslar nezdinde Kafkas coğrafyasında da görülür. *Kafkas* romanında Sohunkale kumandanın eşi, şehvetperver Rus kadınlarından bir numune olmak üzere verilmiştir. İşvebazlık konusunda kocasından çekinmeyen kadın, genç zabitlerle, bahriyelilerle, kâtiplerle ilişki içindedir. (*Kafkas*, s. 51-52) Bu anlamda Kafkas kadınları ile tam bir tezat içindedir. Nitekim bir haftalık bir aylık bir muhabbet için bir kızı aldatmak Ruslarda görülürken Kafkas erkekleri Moskoflara benzememekle birlikte bir Çerkez kızı da ölünceye kadar sevmek için sever. (*Kafkas*, s. 88)

Kafkasya'nın önemli etnik unsurlarından biri de Ermenilerdir. Ermeniler daha çok dil öğrenme becerileri ile dikkat çekerler. Özellikle Kutais ahalisi Ermenileri bütün Kafkasya kavimlerinin tamamının diline vakıf oldukları gibi Rusça, Türkçe ve Fransızca da bilmektedirler. Bu nedenle Tiflis'te özellikle dil tahsili almış olan Ermeniler, tercümanlık hizmetinde bulunurlar. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 16) Avrupaî hayata özenen zengin Ermeniler de romana dâhil edilirler. Bu konuda *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında Kırım Ermenilerinden olan ve Gürcistan'a yerleşen zengin tüccar ve ailesi dikkat çeker. Ermeni ailenin yaşam şekli Avrupalılara özgüdür. Madam Hayikof'un dikişçisi, odacısı ayrı olmak üzere hizmetinde üç dört kişi vardır. Kızı Siranüş'ün müzik hocası, saçını tarayıp kıyafetini giydirecek yardımcısı, oda hizmetçisi, evdeki başka hizmetçiler, uşaklar, sofracılar, uşaklar, kapıcı, aşçı, seyisi, arabacısı ferraşı oldukça kalabalık bir hizmetliler gurubunu oluştururlar. On yedi yaşındaki Siranüş ana dili olan Ermenice, hatta onun da eski şekli Kraperden başka Rusça, Almanca ve Fransızca bilir, Gürcüce öğrenmek ister, müzik ve resim gibi güzel sanatlarla da ilgilenir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 152) Bununla birlikte pespaye Ermeniler de vardır. Tigran bunlardan birisidir, ancak dağ ahalisinden olduğu için güzel ahlâka ve mert tavırlara da sahiptir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 51)

Kafkasya'da dikkat çeken bir grup da Almanlardır. Almanlar, *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında Kafkasya'nın verimli topraklarına göç etmiş, bu toprakları ellerinde bulunduran ve hem ticaret hem ziraatla uğraşan bir halk topluluğu olarak yer alırlar.

Tiflis'te Kura Nehri vadisinin yerli halkının bir kısmı Alman'dır. Seyyah Sanc, Almanların Tiflis'e yerleşmesini hayli şaşkırtıcı bulur. Kafkasya'nın ortasında Alman ırkından bir hayli insanın oluşturduğu "koloni" Almanya'da dahi bilinmemektedir. Ticarî olarak kervansaray işleten ve Kura Nehri vadisinde birçok köy inşa eden Almanlar, çalışkanlıklarıyla övülürler. Kendisi de bir Alman olan seyyah Sanc'a göre Alman halkı kadar çalışkan bir ahaliye sadece Avrupa'da değil, dünyanın hiçbir yerinde rastlamak mümkün değildir. Almanlar kendi rahatlarını düşünmeksizin büyük işler yaptıkları için yanlarında amele ve yanaşma istihdam ederler. Bizzat kendileri de işçileriyle beraber çalışırlar. "Hizmetkârı hakkıyla çalıştırmak istersen sen de kendin onun iki misli çalışmalısın" sözünü ilke edinmişlerdir. Bu nedenle Kura Vadisi'nin en güzel ve en mamur yerleri onların ellerindedir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 98)

Kafkasya'nın etnik unsurları arasında Türkmenler ve İranlılar da bulunmaktadır. Türkmenler, gemicilikteki ustalıkları ile hırsızlık ve çapulculuktaki ünleriyle ön plana çıkarılırlarken, İran, heybetli, kuvvetli Acemâne simaya, haşin bakışlara, kınalı sakallara sahip hanlarıyla dikkat çeker. İngilizler ise Azak'ta soyulan gemileri ile yer alırlar.

Ticaret yolları sayesinde, Kafkas halklarının Eski Dünya'nın merkezleri ile kurdukları yoğun ilişki, oradan gelen dinî etkilerin çeşitliliğini de beraberinde getirmiştir. Yazar, Zerdüş dininin yaygın olduğu Kafkasya'da bir zamanlar Aleksander Dumas'nın yaptığı gibi ateşperestlere dikkat çeker.³⁰⁸ Buna göre ateşperestlik İran'ın eski dinidir. İslamiyet'in İran taraflarına yayılması üzerine bu din tamamen ortadan kalkmıştır. Eski itikatlarında ısrar edenlerin bir kısmı Hindistan'a göç ederken bir kısmı da bölgenin sarp olmasından dolayı Büyük İskender'den beri hiç kimsenin ayak basmadığı Kafkas taraflarına gelip yerleşmişlerdir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 117) Daha sonra İslamiyet ve Hıristiyanlığın Kafkasya'ya ulaşması sonucu Hıristiyanlaşan veya Müslümanlaşan eski putperest halk, ateşperestlere karışılmaması, dünyevî işlerine müdahale edilmemesi ve kendi hâllerine bırakılmaları yönünde karar almışlardır. Bunda ateşperestlerin halim ve selim insanlar olmalarının da payı olmuştur.

³⁰⁸ Dumas, Kafkasya seyahatinde Bakü civarındaki ateşgedelerden söz eder. Eski İran'daki Aydınlık Tanrısı'nın yolundan giden ve dinin kurucusu tarafından bizzat yazılmış olan tek gerçek Zend Avesta'nın ellerinde bulunduğu, bu ateşgedelerin en büyük amaçlarının yüksek minberlerin önünde alevlerin yanmasını devam ettirmek olduğundan, binlerce yıl önce dinî liderlerini ısıtan aynı ateşin onları ısıtmaya devam ettiğinden bahseder. Dünyadaki çok az dinin bu ateşperestlerin dini kadar basit ve bu dine inanların alçak gönüllü ve barışsever olduğunu belirtir. Aleksander Dumas, *Kafkasya Maceraları*, (çev. Sedat Özden), Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2000, s. 144.

Ateşperestler, İslâm dinine ve Hıristiyanlığa yaklaşmamış, yaktıkları ateş içinde kendileri yakılacak olsalar dinlerini değiştirmemişlerdir. Müslüman veya Hıristiyan hiçkimseye kötülük etmek istemez, hayvanları bile incitmezler. Her kim olursa ellerinden gelen yardımı yaparlar. Bu bakımdan güzel ahlâklı ve yumuşak tabiatlı bir topluluk olarak sunulurlar. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 118-119)

Ahmet Midhat, dinî bakımından da çeşitlilik arz eden Kafkasya'da daha çok Müslümanlar, Hıristiyanlar, Zerdüştler üzerinde durur. *Kafkas* romanında Sohumkale'deki Müslüman Abazalar ve Hıristiyan Ruslar üzerinde durulurken etnik çeşitliliğin daha fazla görüldüğü *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında Hıristiyan prens, prenses ve Gürcü beyleri, Müslüman Azeri ve İranlılar, Zerdüştler ve Yahudiler vardır. Bunda Gürcistan'ın çok daha geniş bir coğrafyayı içermesi, buradaki yapının daha kozmopolit olması ve Rus himayesine çok daha erken tarihlerde girmesinin de etkisi bulunmaktadır.

III.3.2.2.5. Kültür Coğrafyası

Sosyal, siyasî, ekonomik sebeplere dayalı toplumsal hareketlilik Kafkasya halkları arasında etnik yönden bir karışıma yol açarken kültürlerinde birbirine karışmasına ve zamanla birbirine benzer sosyo-kültürel yapıların oluşmasına sebep olmuştur. Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar Kafkasya'daki farklı ırklar ve etnik gruplar birbirleriyle kaynaşırken, farklı dillerde konuşan Adige, Abhaz-Abaza, Karaçay-Malkar, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan halkları ortak hayat felsefesi, benzer âdet ve gelenekler, ortak tarih ve bağımsızlık şuuru, ortak giyim-kuşam ve folklordan oluşan "Kafkas Kültürleri Alanı" etrafından birleşmişlerdir.³⁰⁹ Ahmet Midhat Efendi de Kafkasya kültür coğrafyasına dair özelliklerden bahsederken yer yer kuzey-güney doğrultusunda bu farkları belirtmekle birlikte aslında bu ortaklığı yakalamaya ve Kafkasya'yı bir bütün olarak yazmaya ve okutmaya çalışmaktadır.

III.3.2.2.5.1. Kültürel Coğrafi Görünüm

Kafkasya'nın kültürel coğrafi görünümü daha çok meçhul, gizemli, merak uyandıran şehirleriyle, tabii güzellikleriyle, insan eliyle şekillenen biçimleriyle, eski ve yeni tarz mimarîleriyle, yeme-içme unsurları ve tercihleriyle, giyim-kuşamla, askerî âletlerle romana yansır.

³⁰⁹ Tavkul, *Kafkasya'da Kültürel Etkileşim*, s. 27.

III.3.2.2.5.1.1. Somut Kültürel Unsurlar

III.3.2.2.5.1.1.1. Şehir Görünümleri: Peyzaj ve Tarih

Kafkasya şehirleri her şeyden önce tabii güzellikleri ile dikkat çekerler. Şehirleri, kasabaları süsleyen dağlar, kayalar, berrak dereler, ormanlık alanlar, denizler, çayırlar şehirlere dair ilk bakışta bir panorama sunarlar. Elbette şehirlerin asırlar öncesine tanıklık eden tarihî kimliğini de eklemek gerekir. Nitekim *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanının kahramanı seyyah Sanc'ın da dediği gibi Kafkas kıtası, seyyahlar nezdinde meçhul memleketlerden olmakla birlikte etnografya ve antropoloji açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Kafkasya şehirlerinin, özellikle Tiflis, Sohumkale, Anapa, Bakü vb. gibi, siyasî, askerî, politik ve ticarî birtakım çekişmelerin odak noktası olmaları, bu kentleri birer mücadele alanı hâline getirmiştir. Kentleri, kaleleri alan, surları yıkan gücü elinde bulundurandır. Tüm bunlar şehrin tarihi ve peyzajı üzerinde etkili olmuştur. Bir anlamda Kafkasya'nın tarihi şehirlerin, kasabaların da tarihidir denebilir.

Ahmet Midhat, Abaza memleketinin iç bölgelerinde coğrafyanın tabii güzelliğinin, insanın eliyle aldığı şekil sonucu medenî sanatla birleşerek bir kat daha arttığından söz eder. Doğal güzelliğinin yanısıra insan eliyle de şekillenen bu Abaza memleketi böylece Kafkasya coğrafyasının en güzel bölgesi olma vasfını kazanır. (*Kafkas, s. 11*)

Yazar, Abaza memleketinin en büyük şehirlerinin Karadeniz tarafındaki şehirler olduğunu bunlar içinde de Sohumkale'nin ayrıcalıklı bir yerinin olduğunu belirtir. Gerçekten de yalnız Abhazya'nın değil, bütün Güney Kafkasya ve Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarındaki en güçlü Osmanlı müstahkem mevkiilerinden biri 1578-1580 arasında eyalet merkezi de olan Sohumkalesi'dir.³¹⁰ Sohumkale, Abaza memleketlerinin merkezi olmakla birlikte diğer pek çok kasabadan da üstündür. Sohum, Ruslar tarafından yapılan oldukça güzel binalar ve latif bahçeleriyle dikkat çeker. (*Kafkas, s. 13*) Sohumkale, Anapa'dan Yalıboyu'nca Abazistan'ın en büyük iskelesi konumundadır. Ayrıcalıklı yeri hem buradan hem de Osmanlı ve Rusların Kafkasya'da yerleştikleri ilk yerin, bu bölge olmasından ileri gelmektedir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 17*)

³¹⁰ Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829*, s. 364.

Şehir, bina ve çarşılarındaki mimarî tarzıyla eski ve yeniye bir arada barındıran bir görünüm arz eder. Bu durum şehre ayrı bir güzellik ve şehre gelenlere de içinden çıkmak istemeyecekleri bir duygu katmaktadır.

Kafkasya'nın önemli şehirlerinden biri de "Karadeniz ve Anadolu'nun kilidi"³¹¹ olarak görülen Anapa'dır. Deniz ulaşımına erişimi olan Anapa şehri, sahip olduğu ticarî önem bakımından dikkat çeker. Anapa da ticarî bakımdan Kafkasya'nın iskelesi durumundadır. Bu ticarî önem, Taman, Kerç ve Akfa şehirlerinden de üstündür.

Tiflis de önemli şehirlerden birisidir. Gürcistan sınırlarında kalan Tiflis, *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında Rusya'nın "bilâd-ı Kafkas" payitahtı olarak nitelenir. Tiflis, Gürcistan kralının başkentiyken Rusya Devleti idaresine geçtikten sonra sadece Gürcistan'ın değil, bütün Kafkas kıtasının merkezî hükümeti hâlini almıştır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 94)

Sokakları gayet geniş ve muntazam olan Tiflis şehri, eski Tiflis, yeni Tiflis, Kaplıcalar mahallesi ve Dağ mahallesi olmak üzere birtakım kısımlara ayrılmıştır. Yabancılar sadece yeni Tiflis'te ikamet ederler. Hükümet konağı, Erkân-ı Harbiye Dairesi, kızlarla Jimnaz denilen büyük mektep, yeni Tiflis kısmına inşa edilmiştir. Bini aşkın dükkânlardan oluşan Büyük Çarşı ve kervansaraylar da Tiflis'in bu cephesinde bulunmaktadır. Bu açıdan yeni Tiflis, şehrin her yönüyle önemli bir kısmını temsil etmektedir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 95)

Tiflis, doğal maden suları bakımından da oldukça zengindir. Bu nedenle Tiflis'in Gürcüler nezdindeki ismi sıcak şehir anlamına gelen "Teflis Kalaki"dir. Sıcak maden suları şehre ismini vermiştir. Ruslar bölgeye gelene kadar bölgenin yerli halkı tarafından bu sıcak suların kıymeti ve önemi bilinmemektedir. Bölgeye gelen ve bu sulara oldukça fazla önem veren Ruslarsa sulardan faydalanmak için banyolar, hamamlar yaptırmışlardır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 95)

Bölgenin önemli kasabaları da şehrsel görünüm arz ederler. Bunlardan ilki Kutais kasabasıdır. Kasaba, Kafkasya'nın tarihî önemini gözler önüne serer. Çünkü kasaba her ne kadar Rusların yeni inşa ettikleri kasabalardan olsa da yanbaşındaki harabe, "Kolşid" adlı medeniyetin eski kıtasının idare merkezi olan "Kokats" kasabasıdır. Dört beş bin yıl önce bu bölge ticarî ve medenî bir öneme sahiptir. Bu yönüyle Kutais kasabası binlerce senelik tarihî yadigârları bünyesinde barındırması

³¹¹ a.g.e., s. 480.

bakımından önemli bir tarihî ve kültürel mekân olarak yansıtılır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 18)

Azof kasabası ise Rusya'nın en işlek iskelelerinden birini teşkil eder. Kara tarafından gelen ticaret malları Karadeniz ve Yeni Kale yoluyla Azak Denizi'ne giden gemilere yükletilir ve bu gemilerin getirdikleri yabancı mallar da Azak yoluyla Rusya içlerine götürülmektedirler. Bu nedenle iskelede her milletten, her ırktan insana rastlamak mümkündür. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 111)

İkiye ayrılan Şamahi kasabasının bir kolu olan eski Şamahi, miladın sonlarına doğru İran şahı Nadir Şah tarafından tamamen tahrip edilmiş, yeni Şamahi kasabası ise Ruslar tarafından askerî kumanda merkezi olmak üzere inşa edilmiştir. Kasaba, oldukça sapa bir mevkide yer aldığı için Bakü, Tiflis, Derbent, Erivan, Şuşa gibi şehirlere kıyasla ticarî bir önem arz etmez. Askerî bir savunma hattı oluşturması bakımından dikkat çeker. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 132)

Bakü, Dağıstan'ın büyük şehirlerinden olan Derbent, Şirvan gibi şehirler ise görünüm ve tarihten ziyade siyasî çağrışımlarıyla yer alırlar.

III.3.2.2.5.1.1.2. Mimarî Biçimler

Kültürün yarattığı mimarî tarz, kültürel coğrafi görünümün mekân üzerindeki en belirgin şeklidir. Binalar en basit konuttan en gösterişli anıtlara kadar değişik şekildedirler. En mütevazı konut bile bir kültür ve onun değerleri hakkında çok şey söyleyebilmektedir.³¹² Bununla birlikte meskenler, yapı malzemesi, şekil ve çeşitli kısımlarının düzeni (plân) ve içinde buldukları coğrafi koşulların etkisini taşıdıkları ve bu etkiyi aksettirdikleri oranda coğrafi bir önem taşımaktadırlar. Konutların, meskenlerin çeşitli şekiller almasında etnik, tarihî ve psikolojik faktörlerin yanında, bölgeye göre değişen ve her bölgenin karakteristiğini meydan getiren evlerin temel şekillerinde coğrafi faktörlerin etkisi büyüktür. Kullanılan malzeme, iklim koşulları ve topografya meskenlerin şekilleri üzerinde etkili olmaktadır.³¹³

Kafkas coğrafyasına ait mimarî biçimler romanlarda fazla olmamakla birlikte kültürel, tarihî ve siyasî temsiliyetleri olan biçimler vardır. *Acâyib-i Âlem*'in aksine otorite ve gücü temsil eden yönetim binaları, arasında üniversite, hastane ve kitaplıkların bulunduğu kamu mimarîsi, dinsel mimarî Ahmet Midhat'ın Kafkas

³¹² Tümertekin, N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, s. 96-97.

³¹³ Bedriye Tolun Denker, *Yerleşme Coğrafyası Kırsal Yerleşmeleri*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1977, s. 60.

coğrafyasına dair yazdığı romanlarda pek görülmez. Bu tür mimarî yapıların ve belli bir mimarî temsil biçiminin olmayışı da bir anlam ifade etmektedir. Her şeyde tabiata uygun ve pratik olan bu halk, mesken konusunda da tabiatın kolaylıkların tâbi olmuşlardır. Kafkasya’da muazzam evler inşasına meyil göstermemenin bir sebebinin de savunmada zayıf kalmaya mecbur olmamak, kıymetli binalara bağlanıp yurdunun ve şahsının istiklâlini kaybetmemek olduğu düşünülebilir.³¹⁴ Bu açıdan bakıldığında Ahmet Midhat, daha çok yerel mimarîden ve savunma amaçlı yapılan kale, hisar gibi biçimlerden söz eder. Bu binaların da yapılış amaçları öncelikli unsur olduğu için bu yapıların fiziksel özellikleri üzerinde durmaz.

Kafkas romanı mimarî açıdan daha çok veri içermektedir. Bunda romanda bahsi geçen Sohumkale’nin Rusya’ya daha yakın şehirleşmiş bir mekân oluşunun da etkisi vardır. Nitekim Ruslar Sohum’da hayli güzel binalar inşa etmişlerdir. Daha çok gelenekler, inanışlar, folklorik unsurlar üzerine odaklanılan *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında ise kaleler, surlar ve birkaç bina dışında mimarî yapılara rastlanılmaz.

Kafkasya’da mimarînin geri kalması eleştirilir. Mimarî açıdan gelişmiş ülkeler kendi ülkelerinin malzemeleri olan mermer, demir, pirinç gibi ürünleri başka yerlerdeki malzemelerle birleştirerek çeşitli yapılar ortaya çıkarırken, Kafkas coğrafyasındaki mimarî yapılarda çoğunlukta ağaç ve toprak yeterli olmuştur. Bu açıdan Kafkasya’nın ormanlık bölge oluşu ve step sahasını oluşturması yapı çeşidinde kullanılan malzemeler üzerinde etkilidir. Dam altında iki üç odaya nadiren rastlanılır. Konak ve saray tarzındaki bir evin kaç odası olacaksa bunların her biri ayrı kulübeler olarak inşa edilmektedir. Kaplan Bey’in evi de bu şekildeki yapılara örnek teşkil eder. Kendisinin ve annesinin daireleriyle Katerina’ya yaptığı daireler içi içe değil birbirlerinden bağımsızdırlar. (*Kafkas*, s. 84) Kafkasya’nın genel yapı özelliği olan bu duruma Gürcistan taraflarında da rastlanılır. Tiflis’in Peşav nahiyesindeki Gürcü prens Danyal’ın evi, geniş bir avlu üzerinde birbirinden aralıklı birçok dairenin üç köşeyi çevirmesi suretiyle geleneksel bir tarzda inşa edilmiş ve döşenmiştir. Evin giriş kapısının karşısında topraktan yapılmış bir ocak bulunur. Odanın dört tarafı da tavana kadar raflarla bölünmüştür. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 25-26)

Sohum şehrindeki kale bir Osmanlı binasıdır. Dayanıklı olduğu kadar zarif ve güzel bir mimarîsiyle dikkat çeker. Şehirdeki binalar ve çarşılar doğunun eski mimarî

³¹⁴ Jabağhi Baj, *Çerkesler*, İtalik Yay., 2. Baskı, Ankara 1999, s. 162.

tarzına göre inşa edilmiştir. Ancak bu bölge, Rusların eline geçtikten sonra Avrupa'nın modern mimarî tarzına göre yeniden şekil almıştır. (*Kafkas, s. 12*)

Kafkas'ta dikkat çeken ilk yapı bir Abaza olan Kaplan Bey'in evi ile Rus Gospodin dö Brano'nun evi ve bu evler arasındaki tezattır. Eğitimi Rusya'da alan Kaplan Bey'in Sohumkale'ye on altı saat mesafedeki evinin bulunduğu mekân, bedeviyetin "letafet-i uzletkârânesi" iken Sohumkale'deki Gospodin dö Brano'nun evi ise medeniyetin "terakkiyât-ı dilrübâsi"dir. Dö Brano ailesinin Çelesor sahilinin sol tarafındaki iki odadan oluşan evi, Sohum'un en güzel binalarından sayılır. Evin oldukça güzel bir de bahçesi bulunmaktadır. İki mekân arasındaki tezat medeniyet bakımından olduğu kadar siyasî açıdan da dikkat çeker. (*Kafkas, s. 17*)

Kafkasya'da Kaplan Bey gibi beylerin ikametgâhları bir sarayı, bir konağı andırmaktan ziyade âdeta büyük bir köy gibidir. Bu anlamda Kaplan Bey'in ikametgâhı Sohum'daki modern mimarî tarzına uymaz. Bu ikametgâhta validesinin dairesi iki odadan kendi dairesi de yatak odası ve misafir odası olmak üzere iki oda, bir kütüphane ve bir yazıhaneden oluşur. Önünde ise büyük bir tuvalet vardır. Kaplan Bey'in bu köyü andıran evinde yeni tarz mimariye göre yapılmış olan ve Rusça Katerina Salonu'ndan bozma Katerinaski Salonu denilen daire dikkat çeker. Tek katlı kârgir daire, Sohum'dan getirtilen bir işçiye özel olarak yaptırılmıştır. İçinde hizmetçi için bir oda, bir tuvalet ve bir oda daha bulunmaktadır. Dairenin oldukça büyük bir salonu vardır. İçi Avrupa usulüne göre süslenmiş, kanepeler, koltuklar, masalar, konsollar, aynalar, perdeler, kornişlerin hepsi Petersburg, Viyana ve İstanbul'dan getirtilmiştir. Yatak odası ve tuvale takımı ise oldukça alafranga döşenmiştir. (*Kafkas, s. 85*)

Bununla birlikte Kafkasya adına toplantı yapılacak meclis odasının salonu oldukça büyüktür. Aynı zamanda askerî bir divan olan salonun genişliği on, boyu sekiz tavan yüksekliği ise altı metredir.

Gürcistan civarında da dikkat çeken yapılardan söz etmek gerekirse kalelerden ve hisarlardan bahsetmek yerinde olacaktır. Gerek Kafkasya'nın savunmaya dayalı siyaseti gerekse Kafkasya'ya yerleşen Rus ve Osmanlı gibi milletlerin Kafkasya siyasetleri bu coğrafyada bu türden yapıları zorunlu kılmıştır. Bunlardan ilki Rusların Kazbek tepesinin yakınında ve eski Daryala harabesi yanında inşa ettikleri kaledir. Ruslar, kaleyi öylesine dik ve yüksek kayaların birbirine bağlanmasıyla vücuda getirmişlerdir ki bu yapı, kale içine giren insana kuyudaymış hissi verir. (*Gürcü Kızı*

Yahut İntikam, s. 21) Bir diğerk yapı ise Anapa kalesidir. Kuban Nehri ticaretini Tamanlılar elinden alıp kendi idarî merkezine dönüştürmek için buradan daha iyi bir mevki bulamayan Osmanlı veziri Ferruh Ali Paşa, Anapa'yı kendisine merkez kabul ederek Anapa kalesini yeniden inşa etmiştir. Bu kale siyasî, askerî ve ticarî bakımdan oldukça önemlidir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 17)

Ruslar, Daryal Geçidi'ne de bir kale inşa etmişlerdir. Geçmişte haydutluklarıyla ünlü Tevşini ve Peşav Gürcülerinden canlarını ve mallarını korumak için yaptıkları bu kaleyi Ruslar, her seferinde yeniden fethederek inşa etmek durumunda kalmışlardır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 162)

Bununla birlikte yeni Tiflis şehrinde idarî ve kamu binaları olmak üzere birtakım yapılar dikkat çeker. Bunlar, Hükümet Konağı, Erkân-ı Harbiye Dairesi, kışlalar, büyük mektep yüzlerce dükkândan oluşan büyük çarşı gibi biçimlerdir. Bu yapıların özellikleri belirtilmez. İnsanların konaklamaları için yapılan kervansaraylar da önemli bir mimarî biçim olarak dikkat çeker. Tiflis'in eski ticaret yolu olması bakımından kervansaraylar önemlidir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 95) Kervansaraylar mimarî hususlarından çok işlevsel yönleriyle dikkat çekerler. Uzak Doğu ile Avrupa arasındaki her millete, her ırka, her renge mensup insanları görmenin mümkün olduğu bu kervansaraylar, Tiflis'teki hareket akışını sağlayan yerlerdir.³¹⁵

Elisabethal karyesindeki Alman Manastırı da dikkat çeken yapılardandır. Manastır, kimsesiz çocukların eğitim ve terbiyelerinden sorumlu olup onları barındırmaktadır. Aynı zamanda muhtaç durumda olan ihtiyarlara ve sakatlara da yardım eden bir kurum görevi görür. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 113)

Gürcistan taraflarındaki ateşgedelerin ibadethaneleri ilginçtir. Nerimî ibadethanesi dört büyük petrol kaynağının ortasına yapılmıştır. Bunlara toprak künk koyarak gazın ulaşması sağlanır. Bu gizemli topluluk da kendilerine özgü yapısal bir biçim benimsemişlerdir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 133)

³¹⁵ “Tiflis'in kervansarayları görülmeye değer. Uzak Doğu ile Kuzey Avrupa arasında her millete, her ırka ve her renge mensup insanlardan oluşan kalabalıklar, kendi millî kıyafetlerini giymiş, başlıklarını takmış ve silahlarını kuşanmış bir hâlde, peşlerinde develer, atlar ve yük katırları olduğu hâlde bu kervansarayların kapılarından girer veya çıkarlar.” Bk. Dumas, *Kafkasya Seyahati*, s. 182.

III.3.2.2.5.1.1.3. Diğer Unsurlar: Kullanılan Eşyalar, Kitaplar, Giyim-Kuşam, Yeme-İçme, Müzik Âletleri vb.

Yazarın biyolojik olarak köklerinin bulunduğu Kafkasya'ya dair somut kültürel öğeler çoğunlukla yeme-içme, giyim-kuşam ve kullanılan eşya kültürü ile ilgilidir. Âdeta genetik kültürel kodlarını çıkardığı Kafkas coğrafyasının, bahsi geçen alanlarla ilgili kültürel özelliklerini verirken bu öğeleri daha çok gündelik yaşam pratikleri ve ilişkiler ağı içerisinde göstermeye çalışır.

Bu bakımdan dikkat çeken unsurlar arasında Kafkas coğrafyasında kullanılan eşyalar ilk sırada gelmektedir. Peşav Gürcülerinden Danyal Prens'in evi bu anlamda bir malzeme sunar. Danyal'ın evinde düzgün bir şekilde topraktan yapılmış bir ocak ve ocağın iki tarafında aydınlanmak için kullanılan kandil bulunmaktadır. Odanın iki tarafında bulunan ve oturmak üzere yapılmış olan setlerin üzeri kilimler, abalar, ayı, kurt ve keçi postlarıyla döşenmiştir. Dört tarafı tavana bir arşın kadar mesafeden raflarla bölünmüş olan odadaki rafların içine tabak, çanak, çömlek, kalaylı sahan, maşraba, şişe, kadeh gibi eşyalar yığılmıştır. Bunlar günlük kullanım dışında süs amaçlı konulmuş eşyalardır. Odanın sağ ve sol olmak üzere iki tarafında da postlar bulunmaktadır. Bununla birlikte odanın içindeki birkaçı güzel canfesten ve Suriye'nin ipekli kumaşlarından yapılmış yastıklar, yorganlar, el yüz yıkamak için leğen, ibrik, sabun ve peşkirler de dikkat çeker. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 26-27)

Romanlarda bahsi geçen ve kullanılan eşyaların önemli bir bölümü savaşı ve savunmayı çağrıştıran silahlar, kılıçlar, hançerlerden oluşmaktadır. Burada dikkat çeken unsur Kafkas coğrafyasındaki siyasî ve sosyo-ekonomik durumun tercih edilen malzemelerde etkisini göstermesi ve romanlara da bu yönüyle yansımış olmalarıdır. Kafkasya'nın mücadeleyi gerekli kılan siyasî koşulları her evde bir kılıca rastlanılmasına yahut kadınların yastıkları altında hançer saklamalarına neden olmuştur. Bu nedenle Kafkasya'da kitaplar evlerde değil, medresede ve müftülerde bulunur. *Kafkas* romanında sadece Rus eğitimi alan Kaplan Bey'in evinde kütüphaneye rastlanılır. Diğer evlerde ise *Kur'ân*'dan başka bir kitaba rastlamak pek mümkün değildir. Beylerin evlerinde ise kütüphane yerine silahlar ve cephanelikler bulunmaktadır. (*Kafkas*, s. 84) Duvarda asılı olan ve kabzasından çamurluğuna kadar altın ve gümüşle sırmalanmış olan Çenyan kılıcı (*Kafkas*, s. 126) ile sırmalı hançer (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 156) bunlardan bir kaçıdır. Bununla birlikte Kafkasya'daki varlıklı Rus ailelerinin evinde de kütüphaneye rastlamak mümkündür.

Bu ailelerden Dö Brano ailesinin kızı Katerina'nın kütüphanesinde Slav diliyle basılmış olan kitapların hemen her nüshasından vardır. En meşhur ressamın eserlerinden de birer örnek olmakla birlikte dostlarının fotoğraf tasvirleri, Sohum civarında tesadüf edilen böcek türlerinden numuneler bulunmaktadır. (*Kafkas, s. 16*) Somut kültürel mirasın önemli unsurlarından biri olan kitaplara Sohum'daki meclis odasında da rastlanılır. Koltuk, kanepeler gibi modern eşyalarla döşeli bu odada kanun ve askerî ilimlere dair kitaplar bulunur. Bunun yanısıra yeni icat edilmiş savaş sanayine ait topların ve torpillerin küçük birer modelleri ve Kafkas dağlarının haritaları ve planları da yer alır. (*Kafkas, s. 46*) Bu da Kafkasya'da yazılı kültürden ziyade sözlü kültüre önem verildiğini göstermektedir. Yazılı kültüre ait eserler edebî, kültürel olmaktan ziyade Kafkasya'nın siyasî ortamına paralel olarak harita, plan ve askerî ilimlerle ilgilidir. Ahmet Midhat'ın bakışı da bu yöndedir.

Hayvanların takımları da ulaşımın zor olduğu bu coğrafyada önemli kullanım eşyalarından biridir. Hayvan takımları Kafkas'ın diğer haklarında olduğu gibi yastıklı koltuklardan oluşmakla birlikte Çerkez ve Abazalarda görüldüğü üzere ne insanın altında hiç görülmeyecek kadar küçük ne de rakibini hayvan üstünde ayakta tutuyor gibi gösterecek kadar yüksek olmayıp geniş ve alçaktır. Takımın parçası olan kuskun, göğüslükler, başlık ve dizginler gümüş paftalarla süslenmiştir. Bunların üzeri nakışla işlenmiş olanları âdeta birer el sanatı görünümündedir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 34*) Bununla birlikte bazı develerin ve katırların üzerinde basit bir ağaçtan yapılmış ve kaba bir şekilde imal edilmiş bulunan iskemleler de bulunmaktadır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 178*)

Bununla birlikte Tiflis zenginlerinin kızlarına verdikleri çeyizdeki eşyalar da somut kültürel unsurlar açısından dikkat çekerler. Buna göre tüccar Hayikof'un, kızı Siranüş'e çeyiz parası olarak verdiği birkaç yüz bin ruble, Paris'ten sipariş edilen kıyafetler, takacağı elmaslar, tüyler, çiçekler, potin, eldivenler bu anlamda zikredilebilir. Yine Çiçiyanoof'un nişanlısı Siranüş'e hediye ettiği ortası minyatürlü kıymetli bir broş ve Kudüs'ten gelmiş olan altın halka da dikkat çeker. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 156, 158*)

Somit kültürün önemli yanlarından ve coğrafi görünümü biçimlendiren elemanlardan birisi olan giyim-kuşam da Kafkasya'da kültürel coğrafi görünümün önemli unsurları arasındadır. Kafkasya'nın iklimi ve çevre koşulları giyinme şeklini belirlerken, bölgedeki etnik çeşitlilik de kıyafetlerindeki çeşitliliğe neden olmuştur.

Buna göre Kafkasya’da Çerkez kalpağı, Abaza setrisi, Kafkas çakşırı, Gürcü şalvarı ile karşılaşmak mümkündür. Kuzey Kafkas iklimi sert olduğu için kalpak en uygun baş giysisidir. Çok dayanır, kırılmaz, büzülmez. Kafkaslılara mahsus olan tüylü aba da soğuktan korunmak için idealdir. Setre Kafkasya’da ihtiyar ve muhterem büyüklerine mahsus giysidir. Görüldüğü gibi gerek coğrafi koşulların zorlamasıyla gerek statü göstergesi olarak tercih edilen kıyafetlerin yanısıra modern görünümlü kıyafetler de dikkat çeker. Kafkasya’da etnik çeşitlilik bir taraftan da toplumlararası kültürel etkileşime geçilmesini sağlamış ve İngiliz tarzına benzeyen dar pantolonları, Macar kalpağına benzeyen kalpakları beraberinde getirmiştir. Bu anlamda kültürel bir içiçelikten söz etmek mümkündür ve bu durum, elbette kültürel etkileşimin kırsal ve dağlık alanlara göre daha yoğun yaşandığı şehirlerde görülmektedir.

Bu anlamda Rus eğitimi alarak farklı bir kültürle tanışmış ve Rus nüfuzu altına girmiş olan Sohüm şehrine yakın bir mevkide yaşayan Kaplan Bey’in kıyafet tercihleri ilginç bir veri sunar. Kaplan Bey, yeni medeniyetin alafranga giyimi de dâhil olmak üzere her türlü gereklerini yerine getiren bir figürdür. Kendi milliyetine mahsus olan Abaza kıyafetini daha Avrupai bir şekle büründürerek giyen Kaplan Bey, özellikle Sohüm’daki Rus Gospodin dö Brano’nun konağına da bu kıyafetle gitmeyi tercih eder. Kalpağı sıradan Kafkas kalpağı gibi sivri ve yassı olmaktan ziyade Macar kalpaklarını andırır. Alafranga gömlekle süslü boyunbağı üzerine giydiği Kafkaskârî kıyafet ise bütünüyle Kafkas tarzını yansıtır. Kafkas coğrafyası için bir zorunluluk olan fişekliğini bir cephanelikten ziyade süs amaçlı takar. Pantolonu Kafkas çakşırı değildir, İngiliz tarzı dar pantolonlara benzer. Ayakkabısı ise Çerkez çarığı yerine keçi derisinden yapılmış alafranga bir potindir. Kıyafetin uç kısımlarına yapılan sırma şeritler, Kafkas’ın zengin beylerinin âdetlerindedir. Kaplan Bey, bu süslerin yerine alafranga bir sadeliğini tercih eder. Üzerinde tel sırma bulundurmaz, incecik kayışı ile kaması gümüş ve altın gibi süslerden arınmış olmak üzere kını, keçi derisi ile kaplı, kabzası ise fildişinden yapılmıştır. (*Kafkas*, s. 22)

Kaplan Bey’in Zogar Ormanı’ndaki hâli de Dö Brano ailesinin yanındakinden çok daha farklıdır. Orada kıyafetiyle birlikte hâlinde ve hareketinde de alafrangalık, süslülük görülen Kaplan Bey, “helâl süt” parolasıyla girilen evinin bulunduğu mevkide çok daha geleneksel bir Kafkas kıyafeti ile karşımıza çıkar. Arkasındaki aba olmak üzere açık kahverengi Abaza setrisi, başındaki upuzun ve kocaman Abaza külâhı, göğsündeki cephaneliğe benzer fişeklik, belindeki büyük kama, kama kayışının

arkasındaki büyük Kafkas tabancası ve ayağındaki Kafkaskârî çarıklarla dikkat çeken Kaplan Bey, bu hâliyle son derece yerel ve kültürel bir görünüm arz eder. (*Kafkas*, s. 70)

Kaplan Bey'in, varlıklı Rus ailelerin yanına giderken Kafkas'ın yerel kıyafetleri ile Avrupai tarzdaki kıyafetleri birbirine karıştırarak her iki kültürü de yansıtan orta yollu bir kıyafet giymeyi tercih etmesi iki türlü açıklanabilir. Nitekim Kaplan Bey, Rus okullarında yetişmiş ve Rus kültürünün etki alanına girmiştir. Hatta hayallerini bile Rusça olarak kurmaktadır. Bu nedenle Avrupa'dan etkilenen Ruslarla kültürel anlamda bir benzeşmeye gitmesi kaçınılmazdır. Bununla birlikte kıyafetin statü, sınıf, aidiyet gibi temsillerinin de olduğu düşünüldüğünde Kaplan Bey'in bu temsillerden yararlandığı söylenebilir. Kaplan Bey'in kıyafeti, onun siyasî duruşunu simgelemektedir. Rusların çoğunlukta olduğu bölgelerde onlar gibi düşündüğünü, onlarla aynı siyasî çizgide olduğunu göstermek isterken de Zogar Ormanı'nda Kafkasya'nın geleceği bahsinde siyasî tercihini Kafkasya'nın bağımsızlığından ve Osmanlı Devleti'nden yana kullanırken de bu durum söz konusudur. Neticede Kafkasya'daki mevcut siyasî ortam kıyafet seçimi ve kültürel duruşu da etkilemekte, Kaplan Bey'in millî duygularına millî bir kıyafet eşlik etmektedir.

Gürcülerin kıyafetlerinden söz eden yazar, Gürcü kıyafetlerine yansıyan etnik motiflere yer verir. Bununla birlikte kıyafet konusunda, kültürel etkileşime açık olmak bakımından ova ve dağ halkının giydikleri kıyafetler de farklılık gösterir. Gürcüler, İstanbulluların giydikleri örtüye benzeyen fakat etekleri daha kırmalı, göğsü kopçalı bir setrî pantolon ve kundura ile başlarına Rus şapkası giyerler. Gürcistan'ın en dağlık kesiminde yaşayan Peşav Gürcüleri ise Çerkezlerin giydikleri uzun etekli ve göğsü hazırlıklı beyaz ve sarı kılaptan şeritli kıyafetler giyerler, başlarında da Tatar kalpağı ile Acem papağı arasında kuzu derisinden yapılma birer külah taşırlar. Kadınlar, bir dönem şark taraflarında giyilen yırtık ve uzun etekli, uzun yenli entarileri aynı kumaştan yapılma şalvarlar üzerine giyerler. Başlarına taktıkları yarı daire şeklindeki canfes serpuşların üzerini de tülbent sararak süslerler. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 25)

İranlıların kıyafetleri de oldukça heybetlidir. Yeni nesil İranlılar, kıyafet konusunda birtakım değişikliklere gitseler de bazı beyleri eski kıyafet tarzlarını korumuşlardır. Başlarında yarım karıştan uzun, sivri ve en yukarıya içine doğru kıvrılmış bir külah bulunur. Bu külah, tıpkı ipek gibi nadir bulunan Ejderhan kuzu derisinden yapılmaktadır. Vücutlarının arka kısmı belden yukarısının biçimini gösterecek kadar

sıkıdır. Etekleri baletlerin tül den yapılan etekleri gibi latif bir biçimdedir. Kol kısımlarının üst tarafları pazibentlerle sınımsıkı sarılıp süslenmektedir. Beldeki kemer, boyundaki kayış, kemere sokulmuş hançer ve kayışı boyundan aşırılmış kılıç bu kıyafeti süsleyen unsurlardır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 180)

Bununla birlikte Kafkasya'da mahir atlıların kıyafetleri, başlarındaki külahları, ayaklarındaki çarıkları ve som altından silahları da dikkat çeken somut kültürel unsurlar arasındadır. (*Kafkas*, s. 217)

Kafkasya'ya dair somut kültürel öğelerin bir kısmı tarihî kaynaklarda da mühim bir yer tutan ve Evliya Çelebi'nin de övgüyle bahsettiği yemek kültüründe kendisini gösterir.³¹⁶ Kuzey Kafkasya'da Abazaların yaşadığı bölge olan Sohum taraflarında daha çok Çerkezliğe de vurgu yapılarak yöresel Çerkez yemeklerinden söz edilirken Kafkasya'nın güney yüzü Gürcistan'da da yöresel yiyeceklerden söz edilir, bununla birlikte farklı etnik kültürlerin yemek tercihleri üzerinde durulur.

Çerkez yemekleri, cevizli tavuk, ocak başında islettirilmiş et ve yumurta, Çerkez peyniri, gözleme, puf böreği ve pastadır. Kafkasya'nın havası ve suyu da bu yemeklerin hazını kolaylaştıran doğal güzelliklerdir. (*Kafkas*, s. 215)

Kafkas coğrafyasının sunduğu avantajlar beslenme ürünleri üzerinde etkili olmuştur. Bu nedenle Kafkasya'da et yemekleri kültüründen söz etmek mümkündür. Bunların başında da keçi eti gelir. Gürcistan'ın dağ nahiyesi olan Peşav taraflarında misafirler keçi etinden yapılmış kebablarla, yumurtalı köftelerle, etle pişirilmiş kırmızı biberli kuru fasulye ile ağırlanır. Bunların yanında içecek olarak da rakı takımı açılır. Gürcü yemekleri bu açıdan Avrupa yemeklerinden oldukça farklıdır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 28) Kahvaltı çeşitleri ise bol çay, süt, kaymak, taze yumurta ve çeşitli reçellerden oluşur. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 32) Peşav köyünün alt tarafındaki eğlencede ise şişlere dizilmiş ve kızarmakta olan keçilerin yanında içecek olarak rakı dışında şarap da bulunur. Rakı Gürcülerin mahallî içecekleridir ve Rus coğrafyasında olduğu gibi düşkünlük sebebi değildir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 44)

³¹⁶ Annesi tarafından Abaza olan ünlü seyyah Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde Kafkas coğrafyasının yemeklerini methetmiş ve yemek âdetlerine yer vermiştir: "Cümle darıdan pişmiş pasta yerler, ya'nıdaru lapasını pekçe pişirüp ellerinde top top edüp ıssı ıssı sizbala batırıp yerler. Sizbal bir güne pişidir ki cevizi havanda döğüp hardal ve tuz ile karışdırup kâselere korlar. Ve cevizin yağın çıkarup kırmızı Frenk biberiyle döğüp ol kırmızı ceviz yağıyla biber yağın mezkûr sizbal içine koyup pastayı bu sizbala batıra batıra yerler. Ve dahi semiz koyun ve kuzuları başı ve boynuzları ve tırnakları ve cemî'i ciğeri ve şirdeni ve kırkbayırı ve pençesini ve böreği ve böbrek yağıyla cümle pâk ü pâkize yedi kat sular da arıdup mezkûr koyunu büsbütün tennûrda pişirüp meydân-ı ziyâfete getirirler, ammâ eyle koyun tennûrda pişirirler kim gûyâ ilik olur. ve dağlarında karaca ve sığın ve tablalı şikârların dahi böyle pişirirler. Ve dağlarında keklik ve turaç ve kor tavuğu nâm tavukları ve kaz ve ördekleri kebâb edüp yerler." Bk. Dağlı vd. (hızl), *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 7. Kitap, s. 277.

Tiflis'in Elisabethal köyündeki çiftçi Almanlar ise misafirlerine kendilerinin yaptığı mısır ekmek, yumurta, haşlanmış kaz bacağı ve kuru ceviz ikram ederler. Bununla birlikte köklerinin bağlı bulunduğu kendi yörelerinin yöresel tatlarından tattırmayı da ihmal etmezler. Baba Kohen'in ev sahipliği yaptığı seyyahlara hazırladığı sofrada Alman suppesi, Alman çorbası, köy kasabından bulunabilen birkaç parça biftekten yapılmış ızgara, Almanların "mehlspeise" dedikleri hamur işi, birkaç çeşit peynir, sucuk, pastırma ve meyve de bulunmaktadır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 99, 103)

Bununla birlikte somut kültürel öğeler arasında kemeçe ve düdük gibi Çerkez çalgıları (*Kafkas*, s. 217) ile Gürcistan atları da dikkat çekerler. Gürcistan atları, Arap hayvanıyla Macar türü arasında ortak ufak kıt'alı, iri kemikli, uzun gerdenli hayvanlardır. Kalıplarına bakılarak büyük bir meziyet beklenemeyen bu hayvanların binimi oldukça güzeldir. Rahatça eşkin yürüyebilirler. Tırısları Avrupa hayvanları kadar açık değilse de doludizgin gidişleri gayet hızlıdır. Avlanma, savaşma ve kavga için terbiye edilmiş olan bu hayvanlar, rakiplerinin kılıç vurmak, tüfek ve tabanca atmak gibi hareketlerinin her birinin gerektirdiği şekli alırlar. Avrupa süvari alaylarının en kart atları bile bu dağlıların hayvanlarından pek aşağıda kalır. Özellikle taşlı, tehlikeli ve sarp yerlerden aşağı inerken veya yokuş çıkarken doludizgin koşarlar. Avrupa atlarının bu becerileri yoktur. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 33-34) Bir anlamda havyan coğrafyasına da değinen yazar, Kafkasya coğrafyasında görülen ve bu coğrafyaya uyum sağlayan bu türden hayvanların kültürel yaşama olan katkısından da söz etmektedir. Bu anlamda kültürün yönünü de tayin eden bu somut unsurlar, av hayvanları, Gürcü atları, dağ keçileri vb. Kafkas coğrafyasının insanına sunduğu avantajlar olarak değerlendirilebilirler.

III.3.2.2.5.1.2. Somut Olmayan Kültürel Unsurlar: Folklor, halk şarkıları, peri masalları, inançlar-batıl inançlar, alışkanlıklar, dille ilgili özellikler, aksanlar vb.

Meşhur dağlarıyla masallara konu olan ve her daim merak uyandıran Kafkas coğrafyası, ahlâk ve âdetleri, kendisine has misafir ağırlama şekli, eğlence anlayışı, kadın-erkek ilişkileri, kanunları, kültürel boyutuyla savaşı algılayış biçimi, köle ticareti, at kültürü, masalları ve daha pek çok somut olmayan kültürel özellikleriyle bu gizemli coğrafyaya duyulan merakı perçinlemiştir.

Ahmet Midhat, Kafkasya'ya dair yazdığı romanlarda Kafkas âdetlerinin korunması fikrini önemser. Bir anlamda Kafkas âdetleri ile Kafkasların varlığı meselesi örtüşmektedir. Çünkü Kafkasya, Rus hâkimiyeti altına girmeye başladığı andan itibaren Kafkaslılar, ulusal varlıklarının yok olma tehlikesi ile karşılaşılırlar. Bu nedenle bu tehlikede Ruslaştırma çabasına rağmen korumaya çalıştıkları ahlâkları ve âdetleri ile dikkat çekerler.

Ahmet Midhat'ın Kafkas âdetleri içinde yer verdiği en önemli özelliklerden biri misafirperverliktir. Kafkaslılar misafirlerine hürmette kusur etmez, Çerkez/Gürcü yemekleri, Çerkez/Gürcü müzikleri, Gürcü rakısı tattırmak isterler. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 32) Misafirleri Moskof gibi farklı etnik gruptan biri bile olsa onun hakkında olumsuz şeyler düşünmezler. (*Kafkas*, s. 119) Misafirlerine yemek ikram etmek, yataklarını özenle hazırlamak, onlar için eğlence tertip etmek Kafkaslılarda misafir ağırlama biçimlerinden birkaçıdır.³¹⁷ Dağ köyü olan Peşav köyünün misafir ağırlama âdetleri arasında farklı uygulamalar göze çarpar. Buna göre köye misafir gelen bir kişi ilk önce Danyal adlı Hıristiyan prensin selamlığına gitmelidir. Odada bulunan kır sakallı, güzel yüzlü zat ellerini sakalı hizasına kaldırdıktan sonra kalça başlarına kadar indirip kollarını sallayarak ve biraz eğilerek misafirlerini selamlar. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 25-26)

Kafkasya'nın Bakü taraflarında ise köylüler misafir ağırlamak için can atarlar. Bir kişi bir yılda ne kadar çok misafir kabul ederse o oranda iftihar etme hakkını kazanır. Genç kızlar en çok misafir ağırlayan bu kişiyi övmek için şarkılar düzerler. Şarkı sözlerinde misafirlerinin sayısını biraz da abartarak söylerler. Hatta bu kişinin ekmeğini yememiş, ikramını görmemiş hiç kimsenin Kafkas kıtasından geçmediğini iddia ederler. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 130)

Bununla birlikte Kafkasya'da misafir olmak da ayrı bir meziyet ister. Buna göre Kafkasya'da bir misafirin ev sahibini edeceği ikramdan ve hürmetten alıkoymaya çalışması, hürmetsizliğe ve riayetsizliğe mecbur bırakıldığını düşünen ev sahibi tarafından ayıplanabilir. Bu nedenle bir misafirin yapması gereken şey yapılan ikramlara bol bol teşekkür etmek, ev sahibinin büyüklüğünü, asaletini ve temizliğini övmektir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 94) Görülen ikrama karşılık misafirlerin para teklif etmesi de hakaret sayılır. Verilmek istenen silah, kumaş, kadın eşyası gibi

³¹⁷ Aleksander Dumas da 1800'lerin başında çıktığı Kafkasya seyahati sırasında Derbent'ten Bakü'ye giderken tanık olduğu Kafkasların misafirlik simgeleri olan ekme ve tuzdan söz etmektedir. Bk. Dumas, "Asya'ya Açılan Muhteşem Derbent", *Kafkasya Maceraları*, s. 134.

hediyeler de oldukça nazik bir şekilde ve incitmeden verilmelidir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 130)

Kafkasya'da her sınıftan halk oldukça misafirperverdir. Kültürel benzeşmenin yoğun yaşandığı bölgelerdeki farklı etnik gruplar arasında da Kafkaslıların misafir ağırlama kültürleri bakımından bir etkileşim söz konusu olmuştur. Alman köylerindeki Almanlar, Kafkasların misafir ağırlama şekillerine alışmışlardır. Özellikle Kafkas taraflarına göç edeliden beri âdetler noktasında neredeyse Kafkaslılar kadar olmuşlardır. Bu nedenle *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında geceyi Elisabethal köyündeki Kohen adlı bir Alman çiftçisinin evinde geçirmek durumunda kalan seyyahlar, türlü iltifat ve ikramlarla karşılaşır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 98-99)

Bu âdet, sadece Tiflis bölgesindeki Almanlar arasında değil, Ruslarda da görülmektedir ve bu durum sadece Mujik denilen Rus köylerine de mahsus değildir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 98) Avrupa kibarlarıyla kıyaslanamayacak derecelerde misafirperver olan kibar Ruslar, yerli Kafkaslılarla iç içe geçtikten sonra onların yerli dillerini öğrendikleri gibi âdetlerinin bir kısmına da vâkıf olmuşlardır. Bu Ruslardan biri de Sohmkale'ye Hocabey'den göç eden Gospodin dö Brano ailesidir. Abaza reislerle sağlam münasebetleri olan ve bu reisler sayesinde de ticarî işlerini genişleterek büyük bir servete sahip olan Dö Brano, bölge halkının civanmert tavır ve ahlâkını da öğrenmiştir. Misafirlik, Kafkaslar için önemli ve en itibar edilen hususlardan olduğu için Dö Brano da evine gelen Müslüman kimselere her türlü hürmeti gösterir. (*Kafkas*, s. 14) Bu tavrın bir nedeni de siyasîdir. Tıpkı Kaplan Bey'in kıyafetiyle sergilediği duruş gibi o da Kafkas beylerini kendisine ve Rusya'ya çekmek için onlara onlardan biriymiş gibi oldukça misafirperver davranmaktadır. (*Kafkas*, s. 19)

Bu anlamda üst kültürün alt kültürleri etkilediğinden söz etmek mümkün olduğu gibi alt kültürün etkisinde kalan Kafkaslılardan da söz edilebilir. Nitekim Kafkasya'da artık Rus medeniyeti yerleşmeye başlamıştır. Bu nedenle ilerleyen zamanlarda halkın misafirperverlik gibi köklü âdetlerinin değişmesi kaçınılmazdır. Yarı otel, yarı lokanta, yarı meyhane tarzında bir takım yerler ortaya çıkmaya başladığından misafirperverlik artık bu mekânların kâr, kazanç amaçlı bir davranış özelliği hâlini alacaktır. Yerli halkın cömertliğini görmek için de bu yerlere gitmek gerekecektir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 131)

Yazar bu yolla Kafkasya'ya sonradan gelen etnik unsurların yerli Kafkas âdetleri üzerindeki olumsuz etkisi gösterirken bir taraftan da XIX. yüzyıl şehir kültürüyle karşılaşan yerelliğin de değişmeye başladığını hissettirir.

Kafkaslıların eğlence kültürleri de coğrafi görünümü etkileyen unsurlar arasında yer almaktadır. Oyunları, dansları, müzikleri, ziyafetleri dikkat çekici farklılıklar arz eder. Bu eğlenceler bölgeye gelen misafirler adına da düzenlenebilmektedir. Ahmet Midhat'ın romanında konu ettiği eğlenceler de bu türdendir.

Havyan üzerinde vücutları dimdik olacak şekilde ata güzel binen mahir süvari Çerkezler, eğlencelerinde silahşorluk gösterilerinde bulunurlar. Bu gösterilerde ayaklarındaki çarıkları yumuşaktır, bu nedenle mihmiz kullanmazlar. Tırıs yürümeye itibar etmeyen Çerkez süvarisi, âdeta hayvanla bütünleşir, tek vücut olur. Erkeklerin tüm maharetlerini gösterdikleri oyunlarda yere kalpak atıp at üstünde kalpağa nişan alınır. (*Kafkas*, s. 217, 219-220)

Aynı oyun Gürcüler arasında da oynanmakta olup onların cenk oyunu da gayet latiftir. Buna göre bir daire oluşturulur. Gürcü kendi başındaki kalpağı on beş adım mesafeye kadar dairenin dışına fırlatıp atar. Diğerleri tabancalarını çıkarıp sağ ellerine alarak hazır beklerler. Sağ tarafa doğru dönen dairenin atlıları daire dışındaki kalpağa kurşun atacaklarsa da hareketleri aslında dairenin iç tarafına kurşun atmaya müsaittir. Oyun başının emrine göre atlıların tamamı birdenbire sağ taraftan dairenin gerisine doğru dönmeye başlarlar. Kalpak hizasına gelen atlıların tamamı kurşunlarını hedefe isabet ettirerek tabancalarını boşaltırlar. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 35-36) Bu oyunla birleştirdikleri kılıç oyunu da oldukça ilginçtir. Kalpak oyununa benzeyen bu oyun kılıçla oynanır. Oyuna katılanlar selam verirken tüylü keçeden yapılan gılafları içindeki zarif tüfeklerini çıkarırlar. Ardından silahlar ve onun ardında kılıçlar çıkar.

Eğlencede çalgı ve raks faslı da icra olunur. Ahmet Midhat, Kafkasya'nın musikî konusunda geri kaldığından söz eder. Ona göre Osmanlı müziğine alışkın olan biri hep aynı ritmi tekrar eden Kafkas müziklerini beğenmez. Kafkaslılar ise bu müzikten oldukça fazla lezzet almaktadırlar. Bölgesel kültür farklarından söz eden yazar, Kafkaslıların küçüklüklerinden beri kulaklarında yer eden bu müzikten lezzet durmalarını gayet doğal bulur. Bununla birlikte Afrika'daki Okyanus Denizi adalarında yaşayan bazı halkların düdük, kemençe gibi çalgıların yerine tahta değneklerle ses çıkarabildikleri trampetlerden haz aldıklarını belirtir. Hatta bazıları yanık makamlarda

ağlamaya bile başlarlar. Kafkas yerli müziklerinde ise kızlar ve erkekler el ele veya kayışlarından tutarak hora oynarlar. Ayrıca Kafkas dansı Avrupalı dansözlerinki kadar da ince bir hüner istemektedir. (*Kafkas*, s. 220) Ahmet Midhat, Kafkas müziklerini beğenmemekle birlikte Rus bestekârların Kafkas havalarını takliden parçalar bestelediklerini de belirtir. (*Kafkas*, s. 25)

Gürcü kadınlarının dansları da oldukça ilginçtir. Hanende ve sazendelerin çalıp söylemekte oldukları ortamda rakkaseler dans ederler. Fidan boylu, ince belli kadınlar, İstanbul rakkaseleri gibi ellerine birer def alıp kollarını başlarından yukarıya uzanabildiği kadar yüksekçe kaldırıp ayaklarının da yalnız başparmakları üzerine basarak gayet yürük usullü bir müzikle dans ettikçe âdeta ayakları yerden kesilmişçesine uçuyor zannedilir. Bu danslar, hızlı ve yapılması oldukça zor hareketlerden oluşmaktadır. Kafkas dansını sonradan öğrenmek de pek mümkün değildir. Çünkü bu şekilde dans edebilmek için çocukluk yıllarından itibaren vücudun bu hareketlere alıştırılması gerekmektedir. Dans kültürü bakımından da Kafkaslılar eski özelliklerini XIX. yüzyıla taşıyabilmişlerdir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 46-47)

Kafkasya'nın eğlence kültürünün özelliklerinden biri de eğlenceler için hazırlanan ziyafetlerdir. Avrupalıların sahra ziyafetlerini anımsatan bu ziyafetlerdeki yemeklerin çoğunluğu etten oluşur. Yanında nefis Kafkas şarapları ikram edilir. Şişlere dizilmiş kızarmakta olan keçiler, rakı takımları, yüzlerce tabak, tepsi güzel bir görüntü sergiler. Yiyecek kültürünü de eğlence kültürünün bir parçası hâline getiren Kafkaslılar, yemeği elle yerler. Nitekim gelen konukların da onlara uyum sağladıkları görülür. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 44, 47)

Kafkas coğrafyasında yemek ziyafeti ile birlikte av kültürü de bu türden eğlencelerin değişmez bir parçası olmuştur. Av mevsimi olmadığı zamanlarsa birkaç kumru, güvercin, üveyik, karga ve birkaç tavşan avlanır. (*Kafkas*, s. 221)

Kafkasya'daki kadın-erkek ilişkileri de kültürel anlamda kendine has özellikler taşır. Çerkez kızı bağımsızdır, erkeklerle görüşmek konusunda serbesttir. Evinde erkek misafirlerinin ziyaretini kabul eder, misafirine hürmet eder. XIX. yüzyıl Kafkasya'sında kadın ve erkekler bu durumu suistimal etmeden birbirleriyle rahatça görüşüp konuşabilmektedirler. Kızların babaları kızlarından izin sürece onları görmek için yatak odalarına giremezler. (*Kafkas*, s. 8) Bu coğrafyada bir kadının yatak odasına izinsiz girmek ayıplanacak bir şeydir. Böyle bir durum Rusya ve Avrupa'da da ayıplanmakla

birlikte *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında General Lazaraf hakaret için izinsiz bir şekilde Prenses Meryem'in odasına girer ve yaptığı hareket ölümüne sebep olur. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 69)

Bir Kafkas kızını kendi evinde görebilmek oldukça kolaydır. Herhangi bir neden olmaksızın da Kafkas kızı bir erkek tarafından odasında ziyaret edilebilir. Kızlar kendi dairelerinde oldukça serbesttirler. Ancak konu aşk maceralarına geldiği zaman tavırları değişir, yüzleri asılır. Kafkas coğrafyasının kızları oldukça farklıdır. Başka ülkelerdeki kızlar, kendilerine gösterilen tebessümlerden türlü manalar çıkarıp lakayt davranışlarda bulunurlarken Kafkas kızları aksine kendilerini toplayıp namuslu bir şekilde davranırlar. (*Kafkas*, s. 136) Çünkü kızları son derece nazlı olan bu coğrafyanın âdet ve ahlâkı gereği bir kızın yüzüne bakıldığında tebessüm etmek bile ayıp karşılanır. (*Kafkas*, s. 30)

Kafkasya'da erkeklerin kızlarla onların güzelliği, sevimli oluşları hakkında konuşması da oldukça gereksiz bir sohbet olarak görülür. Kızlarla görüşmek isteyen erkekler, onların elindeki işleri bahane ederek yanlarına giderler. Bu durumda kızların maharetlerinden bahis açılması gerekmektedir. (*Kafkas*, s. 186)

Kafkasya'da kızların tembel bir şekilde elleri boş oturmaları ayıplanacak bir şeydir. Bu nedenle Kafkas kızları nakış işlerler. Sırmalı şeritlerini dokutmak için gelen delikanlıları da geri çevirmezler. Bir anlamda el mahareti onların erkeklerle kurdukları ilişkide aracı unsur görevi görür. Delikanlılar da beğendikleri kızları kendileriyle meşgul etmeye çalışırlar. Genç kızlar sırmaları işlerken şarkılar söylerler. Şarkı sözlerinde ise kendisine iş getiren delikanlının yiğitliğinden bahsederler. Nitekim Kafkas kızları içinde en makbul övgü, erkeğin yiğitliği olarak kabul görmektedir. Bu nedenle şarkı sözlerinde erkeğin kara kaşından, gözünden söz edilmez. Bununla birlikte bir erkek, bir Kafkas kızını kendi işiyle ne kadar meşgul etse de onu başka erkeklerin işini yapmaktan alıkoyamaz. Kızın gönlü o erkeğin olmadıktan veya açıkça hakaret görmedikten sonra kıskançlık da ayıp karşılanır. Eğer bir erkeğin dokutmak istediği şerit, diğer bir erkeğin şeridine göre daha önce ve daha güzel bir şekilde dokunursa o zaman kız o erkeğin hakkı olarak düşünülür. (*Kafkas*, s. 138)

Kafkas coğrafyasında bir Kafkas kızına arabuluculuk etmek de bir erkeğe yakışmamaktadır. Bir Kafkas kızının bir erkek tarafından getirilen âşıkane iltifatları kabul etmesi mümkün değildir. Bu nedenle araçlar kadın olmalıdır. Kültürel anlamda

bir farka da işaret eden yazar, erkek arabulucuların Rus kızları için makbul olduğundan söz eder. (*Kafkas*, s. 189)

Bununla birlikte Kafkas terbiyesinde bir kızıdan ret cevabı alan erkek ümidini kesmelidir. *Kafkas* romanında Kaplan Bey'in başlangıçta Esmâ Can'dan ret cevabı almasına rağmen teklifinde ısrarcı olması aldığı Rus terbiyesi ile ilişkilendirilir. (*Kafkas*, s. 181)

Bakü'de ise harem eğlencelerine yer verilir. Buna göre Bakü Kalesi içindeki Hüseyinkulu Han'ın cariyeleri zevk ve sefa içinde hayatlarını geçirirler. Bu sarayın haremde işkence, azap ve hakaret yoktur. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 182-183) Ayrıca hanın beğendiği kızlara Bakü, Asya, İran ve Afgan taraflarında "Hanbeğendi", "Ferahverdi", "Nişanverdi", "Hangördü", "Hansevdi" gibi namlar verilmektedir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 193)

Kadın-erkek ilişkileri çerçevesince evlilik meselesine baktığımızda ise yazar, Kafkasya'ya ait geleneksel evlilik âdetlerine yer vermemiş, diğer romanlarında da dile getirdiği gibi Müslümanlığın farklı dinden biriyle evlenmeye engel teşkil etmediği yolundaki genel görüşünü Kafkas coğrafyasına taşımıştır. Buna göre Kafkasya'da da Müslümanlık cephesinden din farkı evliliğe engel teşkil etmez. İslam dininde bir Hıristiyanla evlenmeye yasa konulmamıştır. Oysa Hıristiyanlık, Müslümanla evlenmeye engel teşkil eder. Bu nedenle *Kafkas* romanındaki Dö Brano ailesi gerçek anlamda kızlarının Müslüman bir Kafkasla evlenmesini imkânsız görürler. Çok eşliliği eleştirerek sevgiden anlamayan her Müslüman erkeğinin çok eşlilikten yana olduğunu ima ederler. (*Kafkas*, s. 88) *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında Kalatasof'un Rus olduğu için bir Abaza kızı almasına izin verilmez. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 109)

Kafkasya'da kız kaçırma âdeti de kadın-erkek ilişkilerini düzenleyici bir rol oynar. Kafkaslılara ait bu geleneği *Kafkas* romanında Esmâ Can'ı kaçıran Yunus sayesinde öğreniriz. Kafkas erkekleri sevda konusunda kız kardeşlerinin en büyük düşmanı (*Kafkas*, s. 171) olarak görülmektedir ve bu nedenle Kafkasya'da bir Kafkas erkeğinden kız kardeşini almak canını almak demektir. (*Kafkas*, s. 155) Bir Kafkas kızı ile bir Kafkas erkeğinin ormanda gizlice buluşmasını kızın erkek tarafından kaçırılması izler. (*Kafkas*, s. 141) Bu coğrafyada kız kardeşi kaçırılan erkeğin yetişip kardeşini son dakikada kurtardığı ve kaçıranı da öldürdüğü yolundaki hikâyelere sıkça rastlanılır. (*Kafkas*, s. 155) Bununla birlikte Çerkezistan'da bir kız kaçırılıp da bir eve getirildiği

zaman kızın haremlikte erkeğin ise selamlıkta kalması gerekmektedir. Resmi nikâh olmadan aynı odada kalmaları uygun görülmez.

Kafkasya'nın çeşitli toplumlarının kendine özgü geleneksel hukuk kurallarına sahip oldukları görülmektedir. Bir adamın bir prens, bir beye el kaldırmasının cezasının ölümle sonuçlandığı Kafkasya'da herkes kendi hakkını kendi kanunuyla savunmaktadır.³¹⁸ Bu nedenle yaklaşık altmış senedir Rusya idaresinde bulunduğu hâlde Gürcistan'da cinayet ve hukuk mahkemelerine müracaat edenlere nadiren rastlanılır. Müracaat edenlerse hasmına ceza verecek kudretinin olmadığı düşünülerek herkes tarafından ayıplanır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 77) Dayak atmanın terk edilmediği bu coğrafyada dayaktan daha fena uygulamalar da vardır. Medenî memleketlerde ise insan dövmek artık terk edilmiştir. Ancak Kafkas coğrafyasında henüz bu denli medeniyetperest olmak gereksizdir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 26) Cezalarını kendilerinin verdiği bölge halkı, kendi akrabalarından birisi öldürülecek olsa onun intikamını alıncaya kadar sakallarını tıraş etmezler. Tıraş olanlar da intikamdan vazgeçmiş olduklarına hükümedilerek ölüm cezasına çarptırılırlar. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 56)

Rusya kanunlarının geçerli olduğu Azof kasabasındaki cinayet davalarında da soğuk havada ıslak yerlerde yatırmak, uykusuz veya aç bırakmak, dövmek, kızgın demirle vücudunu dağlamak gibi türlü işkence yollarına başvurulur. Cinayette herhangi bir dahli olmayanların bile bu işkencelere bir son vermek için suçlamaları kabul edip ölümü seçtikleri görülür. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 111)

Bununla birlikte Tiflis'te ailesinin bakamayacağı kimsesiz çocuklar için de birtakım kanunlar bulunmaktadır. *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında Tiflis hükümeti Kalatosof'un çocuğuna bakamayacağını düşünerek çocuğu babasından alır ve bir yetimhaneye verir. Annesinden çocuğa kalan servet de yetimhane güvencesi altına alınır. Yedi sekiz yaşına gelen çocuk, eğitim ve terbiyesi için Elisabethal karyesindeki Alman Manastırı'na teslim edilir. Malı da manastır heyetine emanet edilir. Çocuk on iki on üç yaşına geldiğinde ise manastırdan çıkarak yavaş yavaş ziraat ve çobanlık işleriyle uğraşmaya başlatılır. Böylece hükümet tarafından ortada bırakılmayan çocuk, bu

³¹⁸ Tavkul, Kafkasya'nın Adigey, Kabardey, Abhazya, Çeçen-İnguş ve Dağıstan bölgelerinde yaşayan çeşitli toplumların benzer kanunları olduğunu belirtir. Adigelerde bir prens bir köylüyü öldürdüğünde, köylünün yakınlarının prensin şahsından intikam almaya hakları yoktur. Prensın atalığından intikam alabilirler. Kan bedeli sosyal durumuna ve vücudun büyüklüğüne göre hesaplanır. Kabardeylerde kan davasından kurtulmak için katil öldürdüğü adamın ailesine para, mal-mülk de verebilir ve affedilebilir. Ancak prens ve asil sınıfından olanlar bunu kabul etmez, kana karşın kan alırlar. Bk. Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, s. 337.

coğrafyanın geçimi demek olan köylülük işlerine alıştırmaya çalışılır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 110-114)

Kafkasya'nın her daim savaşın yaşandığı bir mücadele mekânı olması Kafkas halkını da daima bu mücadelenin içine çekmiş ve bu kıta halkı için savaş, her daim yaşamın vazgeçilmez bir unsuru hâline gelmiştir. Yeme-içme alışkanlıkları, kıyafetleri bu coğrafyaya göre şekillenmekle birlikte savaş karşısındaki tavırları da oldukça farklıdır. Ahmet Midhat'ın bu konudaki izlenimleri Kafkaslıların savaşı bir trajediden ziyade bir şenlik, bir kutlama havasında algıladıkları yönündedir. Buna göre bu coğrafyada savaşa giden askerlerin kıyafetlerinin hazırlanması alışkanlığı, beyit söyleme geleneği, kılıç kuşanma âdeti bir ritüel hâlini almıştır.

Ahmet Midhat'a göre âdetleri sade olduğu kadar duygulu ve şairane olan Kafkaslılarda, savaşa giden kahramanın kıyafet, silah ve cephanesi gibi gerekli eşyaları kadınlar ve kızlar tarafından hazırlanmaktadır. Bunların her birini eline alan kadın, beyitler söylemeye başlar. Sözlü kültüre ait olan bu beyitlerin çoğu oldukça eskidir ve birkaç tanesi de savaşa giden kahramanın babası veya ecdadı için söylenmiştir. Söylenen beyitlerin baba ve ecdada doğru uzanması bir bakıma Kafkasya'daki savaşın tarihini ve kültürel yansımasını da gösterir niteliktedir. Aynı zamanda sözlü kültürel mirasa da vurgu yapan yazar, Kafkaslılar gibi kitabet ve okumaktan uzak milletler arasında bu tür yadigârları korumak için kütüphane olmaması dolayısıyla büyüklerin yadigârlarının birkaç beyitten oluşan şiirlerde korunduğundan söz eder. Bunlar ezberlenerek yüreklerde taşınmakta ve bu eski ve yaygın âdet gelecek nesillere aktarılmaktadır. (*Kafkas*, s. 225) Ahmet Midhat, derin duygularla bağlı olduğu Kafkasya'nın bu sözlü kültürünün hafızalarda saklandığını ve hafızalarının âdeta onların kütüphaneleri olduğunu belirtmeye çalışır. Kafkasya trajedisi tıpkı yazarın annesinde olduğu gibi hafızalardadır ve sözlü olarak üretilmeye devam etmektedir. Bu açıdan bakıldığında *Kafkas* romanı da yazarın hafızasındakileri gün yüzüne çıkardığı bir eser olmakla birlikte, anne yadigârına saygı ve vefa olarak düşünülebilir. Annesinden dinlediği sözlü kültür unsurlarını oğul Ahmet Midhat, sözle üretilen yazılı kültürün bir parçası hâline getirmiştir.

Savaşa giden kahramanın eşyaları hazırlanıp kahraman atına bineceği zaman validesinin, pederinin, büyüklerinin elini öptüğü gibi kendisinden küçük olanların da elini öper. Bu esnada kahramanın moralini bozacak ağlama, feryat etme gibi durumlar söz konusu olmamakla birlikte aileler, evlatlarını mümkün olduğu kadar güler yüzlerle

uğurlamaya çalışırlar. Savaşa giden kahramanın eğer bir yavuklusu varsa atına binip onun kapısına gitmesi ve birkaç cümle konuşması da âdettendir. (*Kafkas*, s. 225)

Savaşa giden kahraman birliklerin de savaşa şenlik havasında, sevinçle gittikleri bu coğrafyada, ihanet edenin, düşmana teslim olanın affı yoktur. Coğrafyanın kaderinin kadınların kaderi ile birleştiği Kafkasya’da kadınlar da teslimiyetten yana olmazlar. (*Kafkas*, s. 229)

Nitekim Tiflis’in Bora Nehri kaynaklarına doğru olan ve savaşta Rus ayağı bastırılmayan bölgede savaşan askerlerin yüzü daima düşmana dönük olmalıdır. Arka taraflarından yaralanmaları onların firar hâlindeyken yaralandıklarını düşündürdüğü için onların yaraları tedavi edilmemektedir. Savaş sırasında askerin düşmandan yüz çevirerek arkasından yaralandığı düşünülürse de bunu bir cinayet sayıp cezasını ölümle verirler. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 56)

Kafkasya’da savaşa giden bir yiğide kılıç kuşatmak âdeti de kültürel mirasın önemli parçalarından birisidir. Bir kızın savaşa giden bir kahramana kılıç kuşatmasının anlamı o beyin izdivacını kabul etmesi demektir. Kahraman savaştan geldikten sonra kendisine kılıç kuşatan kızla evlenmesi söz konusudur. (*Kafkas*, s. 120) Bir taraftan da nikâh ve zıfâf oluncaya kadar babası ve erkek kardeşi ile düşman olması anlamına gelir. Nikâh gerçekleştikten sonra barış sağlanır. (*Kafkas*, s. 127)

Kafkas romanında Kafkas kızı Esmâ Can, altın ve gümüşle sırmalanmış ata yadigârı Çenyân kılıcı eliyle Kaplan Bey’e kuşatır. Bu kılıcı otuz üç sene önce Kaplan Bey’in annesi Şirinşah da kendi kocasına kuşatmıştır. (*Kafkas*, s. 125-127) Esmâ Can’ın Kaplan Bey’e kılıç kuşatması aynı zamanda sembolik bir anlam da taşımaktadır. Esmâ Can, Kaplan Bey’e kılıç kuşatarak savaşa teşvik ederken hem Ruslardan vatanının ve merhum Yunus’un intikamını almış olacak hem de rakibi Rus kızı üzerindeki galibiyetini ispatlamış olacaktır. (*Kafkas*, s. 208) Bu ata yadigârı emanet kılıç, maddî bir kültürel değere sahip olmakla birlikte yine kendilerine emanet edilen vatanın savunması noktasında itici bir güç olması, manevî ve kutsal değerleri temsil etmesi bakımından da ayrıca önemlidir.

Bununla birlikte somut bir kültür ögesi, ona yüklenen değer ve temsiliyetlerle çok daha farklı anlamları ifade edebilmektedir. Bu coğrafya için bayrak da bu türden bir kültür ögesi hâlini alır. Somut bir kültürel değer olmasının yanında çağrışım alanı ve temsil ettiği değerler onu, uğruna ölünebilecek bir simge unsur hâline getirmiştir.

Nitekim Kafkas ayaklanması sırasında Şirinşah, tepesinden topuklarına kadar beyaz bir tülbente bürünmüş hâlde savaş meydanına gelirken elinde rengi solmuş, sırmaları kararmış yeşil bir bayrak tutmaktadır. Eski ve kutsal bir simge olan bu sancak, Kaplan Bey'e altıncı atasından miras ve yadigâr kalmıştır. Sancağı babası Timurtaş Bey, on yedi yaşındayken Anapa muharebesine götürmüş daha sonra da bugünler için Şirinşah tarafından saklanmıştır. Sancağın geldiği yer ise İstanbul'dur ve sadece Osmanlı Devleti'nin açtığı savaşlarda çıkmaktadır. Sancağın gerçek varisi ise Kaplan Bey'dir. Bu sembol bayrak, büyük beylere oldukça cesaret vermekte onları kahramanca hislere büründürmektedir. Kaplan Bey'in son nefesine kadar koruyacağı bayrak, hiçbir zaman yere düşmeyecektir. (*Kafkas*, s. 228) Bayrağın yere düşmemesi ile Kafkasya'nın bağımsızlıktan vazgeçmeyeceği fikri arasında paralellik vardır. Kafkaslıların istiklalleri için kuşandıkları kılıç gibi bayrak da kutsal vatanı, namusu ve Kafkasya'nın bağımsızlığını temsil eden önemli bir kültürel değer olarak görülmektedir.

Kafkaslarda meslek olarak her sınıftan halk kendi sınıfının belirli vazifeleriyle uğraşmaktadır. Buna göre çiftçilik ve çobanlıkla uğraşanlar beylerin işlerine karışmamakta eğitim alıp ilimle uğraşan beyler de ziraî işlerle ilgilenmeyip silah ve harp meselelerine kafa yormaktadırlar. (*Kafkas*, s. 84) Kafkasya'da koyun, keçi, kara sığır, at gibi hayvanlarla köle ve cariyeye, altın ve gümüşle süslü silahlara sahip olmak servete sahip olmak demektir. (*Kafkas*, s. 154) Gürcistan taraflarında ise verimli topraklarda çiftçilikle geçimini sağlayan Almanlardan söz edilir. Almanlar, ziraat işiyle uğraşmakta ve mısır tarlalarında çalışmaktadırlar. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 103)

Bununla birlikte hem Rusya'nın Karadeniz ticaretine dâhil olma yolunda izlediği politika hem de Tiflis'in ipek yolu üzerinde olması bu coğrafyayı ticarî mücadelenin yaşandığı bir alan hâline getirmiştir. Bu durum kültürel yaşama da bir hareketlilik kazandırır. Bu nedenle limanlardan, mal aktarımı yapan gemilerden buralarda oluşan insan manzaralarından söz edilir.

Kafkasya'nın önemli geçim kaynaklarından biri de köle ticaretidir. XIX. yüzyılda Kafkasya'nın her tarafından İran taraflarına cariyeye ve esir nakli yapılır. Böylece Bakü, Tebriz ve Tahran üzerinden bir hat oluşturularak köle ve cariyeye ticareti gerçekleştirilir. *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanında eleştirilen bu ticaret, servet değerindedir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 108) Bununla birlikte Rusya hükümeti Kafkas coğrafyasındaki köle ve cariyeye ticaretini yasaklamamış olmakla birlikte Kazan

ve Ejderhan gibi doğrudan hükümete bağlı yerlerde bu türden bir ticaret de kesinlikle yasaktır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 151*)

Kafkasya esirleri pek çok yerin esir olmayan insanlarından daha hürdürler. Esirler oldukça mutludur, belli bir işleri vardır. Ziraat konusunda efendisi ile bir tür şirket tarzında ticarî ortaklığı bulunmaktadır. Esirler arasında evli ve çocuk sahibi olanları da vardır. (*Kafkas, s. 6*)

Bununla birlikte Kafkasya'da en önemli sosyal gruplardan biri ailedir. Özellikle Abazaların anlatıldığı Kafkas romanında aileye has unsurlar dikkat çeker. Abazalarda aile içindeki yaşlılar önemli bir konumdadır. Aile faaliyetlerinin organize edilmesi, işbölümünün düzenlenmesinden sorumludurlar. Kafkas romanında “baba” figürü olmadığı için tüm rol ve yetki annededir. Gerektiğinde beylerle görüşür gerektiğinde oğluna Kafkasya'nın siyasî geleceği ile ilgili yapması gerekenleri söyler. Taraf değiştireceği ve dinden çıkacağı endişesiyle Kaplan Bey'i Rus kızıyla olan ilişkisinden ötürü reddedecek noktaya gelir. Kaplan Bey'in Rus kızıyla evlenmesi önce ailenin sonra vatanın dağılması anlamını da taşır. Babanın ölümünden sonra onun sahip olduğu otorite, oğlu Kaplan Bey'e geçmiş olmakla birlikte Kaplan Bey'in diğer beylerle olan ilişkisine bakılırsa babaya gösterilen saygının ona yöneldiği anlaşılır. Bununla birlikte anne de değerli bir mevki sahibidir ve ailenin ikinci reisi olarak kabul edilir. Yazar, Kafkasya'da aileyi korumanın bir anlamda vatani korumak anlamına geldiğini de hissettirmektedir.

Kafkasya'da sözlü kültürün bir parçası olan ve yerli ahalinin dedelerinden babalarına babalarından evlatlarına ve torunlarına süregelen masal ve rivayetleri de önemlidir. Bu rivayetlerden biri de Sedd-i Kafkas olarak adlandırılan dağ silsilesi ile ilgilidir. Rivayete göre Büyük İskender, bu tabii sete karşılık yapay bir set yapmış ve Ye'cüc ve Me'cüc denilen kavmi de bu seddin maverasına sürmüştür. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 20*)

Rivayetlerden bir diğeri Daryala harabesi ile ilgilidir. Rivayete göre Daryala denilen zat bir kraliçedir. Bu kaleyi inşa ettirerek ikamet için gelen yolcular arasından hoşuna giden bir delikanlıyı seçip onu zorla kaleye almakta, bir zaman onunla vakit geçirmekte daha sonra ise Terek Nehri'ne atırıp boğdurmaktadır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam, s. 20*)

Kafkasya'da halk arasında masal nevinden olmak üzere bu tür hikâyelere inanılmakla birlikte Tiflis'teki ateşgedelerin de oldukça ilginç inançları vardır. Ateşperestler nezdinde petrol madenlerinin bulunduğu mevki kutsaldır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 117) Ateşgedeler için hizmet etmek ibadet sayılır. Hiçbirisi günlük işlerden yüksünmezler. Her şeyde garip bir his, acayip bir itikat olduğuna inanırlar. Çalışkanlığı ilahî bir nimet sayarlar, tembelliği semavî bir nimet olarak görürler. Çalışkanlıkları için kendi Tanrılarına daima teşekkür ederler. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 119) Kutsal bir mabet hâline getirdikleri Nerimî ateşgedesi, üç dört büyük petrol kaynağının ortasında bulunur. Ateşperestler bunlara toprak künkler koyarak gaz ulaştırırlar. Gaz, kırk bir ocak içinde ve yaz kış, gece gündüz olacak şekilde yanar. Petrol gazını kutsal saydıkları için ticarete meta olarak kullananların aleyhindedirler. Bununla birlikte kimseye zararları dokunmayan ateşperestlerin hikmet ve irfana dair bir şeyleri olmamakla beraber onların itikatları ve hikmetleri hep masal ve batıl olana dayanır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 133-134)

Bu genel özelliklerinin yanısıra Kafkas coğrafyasına ait daha pek çok kültürel özellikler bulunmaktadır. Ölülerinden sonra tuttıkları uzun yaslar, kopardıkları velveleler, yaktıkları ağıtlar bunlar arasındadır. (*Kafkas*, s. 168) Yas sırasında aylarca evden dışarı çıkılmaz. *Kafkas* romanında Esmâ Can, Yunus'un ölümüne hürmeten ve ona verdiği sözün gereği olarak altı ay yas tutmuş evinden dışarı adım atmamıştır. (*Kafkas*, s. 181) Çerkez kızları tam bir istiklâl ve hürriyet sahibidirler. Bu coğrafyanın bütün kadınları *Kur'an-ı Kerim*'i tecvitli okuyabilmektedirler. Annenin vatan kadar kutsal sayıldığı Kafkasya'da süt validenin önemi de oldukça büyüktür. Neredeyse süt valide anne mertebesindedir. Bu nedenle kendilerine veya yakınlarına sütannelik yapmış olan kadınlar ihya edilmelidir. (*Kafkas*, s. 145) Kafkasya'da birbiriyle düşman olan insanları barıştırmak için yalnızca bir ihtiyarın yahut kadının ricası yeterlidir. (*Kafkas*, s. 6) Gürcistan taraflarında Gürcüler, prenslerine son derece bağlıdırlar, prenslerinin verdiği cezalara razı olur, onların aleyhinde bulunmazlar. Bu coğrafyada, prensin halkıyla yaşadığı olumsuz bir olayın unutulması için keçi, at, prensin kendi elbiselerinden bir takım elbise, kılıç veya tabanca gibi bir şeyin hediye edilmesi yeterlidir. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 33) Bununla birlikte tuz alma âdetleri vardır. Peşav kabilesi adına tuz satın almak için Tiflis'e gelinir. Bütün kabilenin senelik veya altı aylık tuzu alınır ve halka eşit şekilde dağıtılır. (*Gürcü Kızı Yahut İntikam*, s. 63)

III.3.3. Balkanlar: Yaşanılan Coğrafya

Adını batıdan doğuya uzanan ve Bulgaristan'ı ikiye bölen dağ silsilesinden alan, Avrupa Kıtası'nın beş büyük yarımadasından biri olan Balkan Yarımadası, Orta Avrupa'ya ve Akdeniz'e uzanan jeostratejik konumu ile daima imparatorluklar arasında bir buluşma ve mücadele alanı olmuştur.

Irklar, kavimler, dinler, mezhepler sergisi olan Balkanlar, Fransız İhtilâli'nin de tesiriyle “Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzun yüz yılı” olarak tanımlanan XIX. yüzyılda millî bilincin yükselişine şahit olur.³¹⁹ Avrupa'da Türklüğün tasfiyesinin ilk aşaması olan 1699 Karlofça Antlaşması, Osmanlı'nın siyasî, askerî ve ekonomik alanlardaki tükenmişliğinin yansıması olan Küçük Kaynarca Antlaşması³²⁰, 1770 Girit isyanı, Rus donanmasının Çeşme baskını, Rusya'nın Mora, Teselya, Girit ve Karadağ'daki ajanlık çalışmaları (1766), Rum Mora'daki isyanları³²¹, XIX. yüzyılın başından itibaren arkalarına bazı büyük Avrupa devletlerini alan Balkan kavimleri arasındaki kıpırdanımlar ve isyanlar, 1821 Rum isyanı, Mora işgali, Edirne Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'nin bugünkü Yunanistan'ın üçte biri kadar toprakları kendisinden ayırarak üzerinde tamamen bağımsız bir Yunan krallığının kurulmasına izin vermesi ve neticede ilk Balkan Devleti'nin 1832'de ortaya çıkması³²², Berlin Antlaşması ile bağımsızlığını kazanan Sırbistan, Romanya ve Karadağ, Slavcılık politikası gibi meseleler XVIII ve XIX. yüzyılın Balkan cephesinde seyreden mühim konularıdır.

Ahmet Midhat Efendi'nin romanlarına ana mekân olarak Balkan coğrafyasını seçmesi hem bahsettiğimiz üzere Balkanların XIX. yüzyıldaki durumu hem de yazarın yaşadığı bir coğrafya olması ve buradaki olaylara yakından tanıklık etmesiyle ilgilidir. Ahmet Midhat, henüz on yaşındayken 1854'te Vidin eyaletinde bir kaza müdürü olan üvey ağabeyisi ile Vidin'e gider, ilköğrenime orada başlayan Ahmet Midhat, ailesi İstanbul'a dönünce öğrenimine İstanbul'da devam eder. İkinci tecrübesi ise 1861'de on yedi yaşındayken Midhat Paşa'nın yanında yeniden görev yapan ağabeyisinin ailesini İstanbul'dan Niş'e getirmesi ile olur. Orada Niş Rüştüyesine yazılan Ahmet Midhat,

³¹⁹ Balkanlarda milliyetçi hareketlerin doruk noktasına ulaştığı, sayıları gittikçe artan muhacirlerin büyük sorun hâline geldiği ve farklı din ve etnik gruplar arasında gerginliğin yaşandığı yer Tuna bölgesidir. Balkanlarda yükselen milliyetçilik ve hoşnutsuzluk, Rusya'nın propagandası ve cesaret vermesiyle 1850'lerde Vidin, Niş ve Tırnova gibi yerlerde millî ayaklanmalara sebep olur. Yılmaz Öztuna, *Avrupa Türkiyesi'ni Kaybımız Rumeli'nin Elden Çıkışı*, Babıali Kültür Yay., İstanbul 2006, s. 21.

³²⁰ Osman Köse, *Küçük Kaynarca Antlaşması*, TTK Yay., Ankara 2006, XI.

³²¹ Ali Fuat Öreç, *Balkanlarda İlk Dram Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, Babıali Kültür Yay., İstanbul 2009, s. 22.

³²² Öztuna, *a.g.e.*, s. 21.

okulunu bitirince (1863), yeni kurulmuş olan Tuna vilayetinin merkezi Rusçuk'a gidip, ağabeysinin yardımıyla vilayet mektubî kalemine memur olarak girer. O sıralarda yeni kurulan *Tuna* gazetesine yazı yazmaya başlayan Ahmet Midhat'ın yazıları ve çalışkanlığı Midhat Paşa tarafından takdir görür ve Midhat Paşa, ona kendi adını verir, iş başında kaldığı süre içinde onu korur. Ahmet Midhat, geçici bir görevle görevlendirildiği Sofya'da evlenir; Rusçuk'a dönünce İdare-i Nehriyyesi'nde sandık eminliği görevinde çalışır ve *Tuna* gazetesine başyazar olur.³²³

On yılı aşkın bir sürede yaşadığı Balkan tecrübesi yazarın eserlerinde yönünü bu coğrafyaya dönmesine neden olmuştur. Bu anlamda hayat coğrafyası yazarın bakışını ve duruşunu yönlendiren önemli bir etmen olarak karşımıza çıkar.³²⁴ Ahmet Midhat, Balkanlarda bulunduğu süre içinde buradaki kaos ortamına yakından tanıklık eder. 1850'lerde başlayan ve giderek yayılan Vidin ve Niş'teki isyanlar, Bulgarların millî uyanışı, 1864'te Rusların Sırbistan üzerindeki faaliyetlerini artırması, 1867'de Sırp ve Arnavut çetecilerin Müslüman zulmü, Rusya'nın ihtilalcileri teşviki, Midhat Paşa'nın bu çeteleri bastırmak için izlediği politika gibi olaylara ve meselelere hem çocukluk hem delikanlılık çağında tanık olur. Bu nedenle *Arnavutlar Solyotlar* ile *Gönüllü* romanlarında XIX. yüzyıl Balkan coğrafyasında cereyan eden sosyal, siyasî, etnik olaylar merkezdedir. Her iki romanda da Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya açılan kapısı Balkanlar'ın coğrafi önemi, demografik, etnik, dinî yapısı ve jeopolitik konumu vurgulanır. 1888'de yayımlanan *Arnavutlar Solyotlar*'da toplumların içine yayılan siyasî fikir ihtilafları, Avrupa siyaseti, savaşın ekonomik boyutu, Tepedelen'li Ali Paşa isyanı gibi krizler izah edilmeye çalışılır. 1897'de yayımlanan *Gönüllü* romanında da Yunanlıların Girit'e asker çıkarmak istemesi, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Teselya'nın iadesi gibi meseleler işlenir. Doğrudan Balkan coğrafyasının odak noktası olduğu her iki roman XIX. yüzyılın Balkan coğrafyasındaki siyasî çekişmelerine ışık tutacak niteliktedir.

³²³ Cevdet Kudret, *Ahmet Midhat*, TDK Yay., Ankara 1962, s. 7-8; Mustafa Baydar (hızl), *Ahmet Midhat Efendi Hayatı Sanatı Eserleri*, Varlık Yay., İstanbul 1954, s. 3; Şevket Rado, *Ahmet Midhat Efendi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1986, s. 4; Ahmet Midhat Efendi, *Manfa (Sürgün Hatıraları)*, (yay. hızl. Handan İnci), Arma Yay, İstanbul 2002, s.

³²⁴ Nitekim Okay, Niş'te aldığı Rüşdiye eğitimi ve kalem tecrübesinin Ahmet Midhat'ı hazırladığını söyler. Bk. Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, s. 22.

III.3.3.1. Fizikî Coğrafyaya Has Unsurlar

III.3.3.1.1. Coğrafi Konum

Balkna coğrafyasının dikkati çeken unsurlarından olan vadi tasvirleri bir tabiat harikası olarak tabiattan bir fotoğraf karesini andırır niteliktedir. *Arnavutlar Solyotlar* romanındaki vadi, iki tarafından da yükselen kayalar ve çam ağaçlarıyla dikkat çeker. Kayaların ortasında ise topraktan, çamurdan arınmış berrak bir dere bulunmaktadır. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 6) *Gönüllü* romanının sekiz yüz metre genişliğindeki zemini ile dikkat çeken vadisi ise yirmi metre yüksekliğindeki dağlarla çevrilidir. Dağlarsa orman denilebilecek çalılıklarla kaplıdır. (*Gönüllü*, s. 9)

Ahmet Midhat, Balkan coğrafyasına dair konum bildirirken daha çok bölge odaklı hareket eder ve çoğunlukla Yanya bölgesindeki Soli nahiyesi, Yenişehir, Serfiçe ve Kalabaka kasabaları üzerinde yoğunlaşır. Bununla birlikte Delvino, Ohri, Berat gibi Arnavutluk'un başlıca merkezlerine de yer vermekte ancak fizikî konumları üzerinden durmamaktadır. Soli bölgesi üzerinde fizikî özelliklere daha çok yer verilirken, Yenişehir ve Serfiçe için aynı durum söz konusu değildir. *Gönüllü* romanın mekânı olan Serfiçe ve Yenişehir kasabalarından ziyade Kalabaka kasabası ve bu kasabadaki manastırın özellikleri üzerinde daha çok durulur.

Arnavutlar Solyotlar romanının ana mekânı olan Soli nahiyesi, adını bölgeye sığınan Arnavutlara saldıran Soli adında birisinin meydana gelen savaşta öldürülmesi dolayısıyla almıştır. Nahiye, Yanya'nın kırk beş kilometre güneybatısında, Yunan Denizi sahiline altı ve Parga'ya yedi saat mesafede olup sarp dağlardan ibarettir. Soli nahiyesini dışarıdan Zagora Nehri çevrelemekte ve bu nehir âdeta nahiyenin dış hendeği sayılmaktadır. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 29-30) Delvino, Berat, Ohri gibi Arnavutluk'un diğer bölgelerine olan mesafesi yürüme mesafesinde iki üç günlük yol şeklinde belirtilir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 121)

Kalabaka kasabası ise Tırhala'ya dört saat kadar mesafede bulunur ve Tırhala'nın kuzeyinde yer alır. Golos'tan hareket eden ve Yenişehir ve Tırhala'ya giden trenin son istasyonu Kalabaka kasabasıdır. Kalabaka civarına inşa edilmiş büyük manastırlar da oldukça ilginç bir mevkiye inşa edilmişlerdir. Dağlık ve kayalık alanlara inşa edilmeleriyle dikkat çeken bu manastırlardan Aghia Stephanos adlı manastır yekpare münferit bir kayanın üzerindedir. Bu bina, Kalabaka tarafındaki dağ silsilelerinin yirmi metre kadar yakınında bulunur. Konum olarak oldukça yüksek

yerlere inşa edilen bu tür binalar, bölgenin coğrafi konumu da dikkate alındığında erişilmesi imkânsız hâle gelirler. (*Gönüllü*, s. 70, 75)

Arnavutlar Solyotlar romanın önemli mevkilerinden biri olan Papaz Samuel'in Manastır'ı da yüksek bir mevkide inşa edilmekle birlikte Soli karyesi ile Kifaye karyesi arasındadır. Bu iki köyün birbirine olan mesafesi ise yürüyerek iki buçuk saati bulur. Bu nedenle her iki köyden manastıra ulaşmak bir saat on beş dakika kadar bir süre alır. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 126)

Bununla birlikte Fransızlar tarafından işgal edilen ve siyasî açıdan önem taşıyan Niviçe ve Vasili mevkileri Korfu Adası karşısında yer alırlar. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 22) Oretos karyesi ise Kokinojera dağı eteklerine kurulmuştur. (*Gönüllü*, s. 179)

III.3.3.1.2. İklim ve Bitki Örtüsü

Balkan coğrafyasının iklimi, bölgelerin coğrafi yapısına bağlı olarak birtakım değişiklikler gösterir. Adriyatik ve Ege kıyılarında Akdeniz iklimi hâkimken, Karadeniz kıyılarında iklim, nemli subtropikal ve ılımandır. İç kesimlerdeyse nemli kıtasal iklim görülür. Yarımadanın yüzeyi ile dağlık alanlarda kışlar soğuk ve karlı, yazlar sıcak ve kurudur. Güney kesimlerde ise kışları iklim hafiftir. Nemli kıtasal iklim, Slovenya geneli, Kuzey Hırvatistan, Bosna Hersek, Arnavutluk içleri, Kuzey Karadağ, Kosova, Makedonya, Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya'da görülmektedir.

Balkan coğrafyasına ait romanlardan *Gönüllü*'de daha çok Serfiçe bölgesinden hareketle Balkanlara ait iklim ve bitki örtüsü hakkında bilgi verilir. Serfiçe kasabası, hâlihazırda Yunanistan'ın orta kesiminde bulunmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda Manastır merkezinde bulunan Rumeli vilayetine bağlı sancak statüsündeki yerleşim yeridir.³²⁵ Buna göre Serfiçe'de yazları kurak, kışları ise şiddetli geçmektedir. Yine kış mevsiminde suların bolluğu bahsi de kışların yağışlı olduğuna işaret eder. Vadiler verimli arazileri de bünyesinde barındırır. Verimli arazilere sahip beyler, yaz mevsimini çayır, tarla, harman ve bağ işleriyle uğraşarak geçirirler. (*Gönüllü*, s. 12)

Arnavutlar Solyotlar romanı ise daha çok Arnavutluk, Yanya bölgesini kapsar. İklim özelliklerine dair verilen bilgiler de bu coğrafyaya aittir. Buna göre Yanya'nın oldukça dağlık bölgelerinden biri olan Soli taraflarında genel olarak yazları sıcak ve kurak, kışları soğuk ve yağışlı bir hava hâkimdir. Yazları kurak olması suların

³²⁵ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2006, s. 455.

azalmasına neden olur. Arazi yapısının çeşitliliği dolayısıyla farklı iklim bölgelerine sahip olan Balkanların dağlık bir bölgesi olan Soli nahiyesinde de benzer durum söz konusudur. Mart ayında havada türlü değişmeler görülür. Hava gayet aydınlıkken birdenbire bulutlanır ve şiddetli bir bora çıkar. Borayı yağmur, dolu ve sulu sepken takip eder. Bu yağışlar âdeta dağlardan inen sularla vadilerde seller meydana getirecek türdendir. Dağlık bölgede rüzgâr gayet soğuktur. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 137-138*)

Bölge dağlık olması nedeniyle ziraata uygun değildir. Bitki ve hayvan çeşitliliği bakımından da oldukça fakirdir. Özellikle kış aylarında bölge halkı hem iklim koşullarının hem topografyanın zorlaması neticesinde yiyecek teminini farklı köylerden sağlamak durumunda kalır. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 140*)

III.3.3.1.3. Topografya

Balkanlar oldukça dağlık bir bölgedir. Yarımadayı kaplayan dağlar doğuda enlemesine batıda boylamasına uzanırlar. Önemli sıradağları Karpatlar, Balkan ve Rodop Dağları, Dinar Alpleri ve Pindhos Dağları'dır. Yarımadanın en önemli düzlüğü de Rumeli ovasıdır.³²⁶ Yazarın romanlarında Balkan coğrafyası, dağları, engebeleri, eğimleri, tabii geçitleri, dağlık sahada derin vadiler hâlinde inen akarsuları, vadileri gibi topografik özellikleriyle dikkat çekerler. Özellikle Yanya'ya bağlı Soli nahiyesi, ormanlık alanda oluşu ve yükseltisi bakımından yeryüzü şekillerinin sağladığı avantajla "tabii bir kale" özelliği taşır.

Herkese aynı koşullar sunmayan coğrafyanın doğal özellikleri, insanların ve toplumların da dünyanın farklı yanlarına maruz kalmalarına neden olmaktadır. Yazar, dağlı halkının yaşadıkları sıkıntıyı özellikle Solyotlar üzerinden verir. Arnavutluk bölgesinin sarp ve dağlık oluşu, yaşam şekli ve kültürel özellikler üzerinde oldukça etkili olmuştur. Bölgenin bu coğrafi yapısı çiftçiliği ve çobanlığı güçleştirmektedir. Soli bölgesi halkı tarıma elverişli arazi olmadığı için farklı yollardan geçinmek zorunda kalmışlardır. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 140*) Yiyecek ihtiyacını dışardan temin etmek durumunda kalan halkın, ürettiği ve dışarıya ihraç ettiği ürün çeşidi de oldukça kısıtlıdır. Bölgede bulunan Arnavutlar da aynı gerekçelerle bir taraftan ücretli askerliğe yönelirken bir taraftan da silah kuvvetiyle gerçekleştirdikleri hırsızlığı meslek hâline getirmişlerdir. Dağlar eşkıyalar için de son derece uygun yerlerdir. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 19*)

³²⁶ Ramazan Özey, *Avrupa Coğrafyası*, Aktif Yay., İstanbul 2009, s. 314-315.

Soli dağları yalçın kayalardan ibarettir. Dağlar özellikle karşılaşılan iç içe geçmiş sarp geçitleriyle dikkat çekerler. Bu geçitler Soli bölgesinin önemli özelliklerinden birisidir. Geçitler kapatıldığında bölgeye giriş ve çıkışlar da engellenmiş olur. Bir anlamda geçitler, sınır görevi görmektedirler. Geçitten geçmek sınırı aşmakla aynı anlamı taşır. Aşılan sınırların ardında ele geçirilecek topraklar vardır. Topografyanın bu özelliği savaş anlarında koruyucu bir duvar vazifesi görür. Nitekim Tepedelenli Ali Paşa ile Solyotlar savaşırken Soli bölgesi geçit vermez geçitleri sayesinde korunmuştur. Dağlık bir alanda oldukları için de Solyotlar savaşta avantajlı durumda olmuşlardır. Ancak bu tür geçitler çoğu zaman bir trajediyi de içinde barındırır. Nitekim aynı savaşta Arnavutlar tarafından kapatılan geçitler dolayısıyla Soli halkı dışarıya çıkamayarak gıda temin edememiş ve açlıktan kırılma noktasına gelmiştir. Halk, çok yüksek dağlık alanda suya erişim bakımından da birtakım zorlamaların içine girer. Kaya altlarından akan derelerden su almak zorunda kalan halk yaşadığı zorluklar neticesinde kendi kendini yok eder. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 212)

Savaş alanlarında topografyanın önemi askerler kaçarken bir kez daha kendisini gösterir. Bazen kaçmak dahi mümkün olmaz. Kaçan askerlerin önlerine kayaların, çalıkların çıkması kaçınılmazdır. Düzlük alanlarsa daha zahmetsizdir. Bu açıdan dağlar, sık meşelikler, çalılıklar, ovalar imkân ve imkânsızlıkları içinde barındıran yönleriyle vurgulanırlar. Bu anlamda bu dağlık bölge Solyotların sonu olur. Çok yüksek bir set üzerine inşa edilen Papaz Samuel'in manastırına sığınan halk, açlıktan ölmek veya teslim olmaktansa manastırı havaya uçurarak kendi sonunu hazırlar. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 223) Bununla birlikte bölgede mağaralar birer sığınak hükmündedir. Kayaların ardı siyasî mevzuları konuşmak üzere gizlice buluşulan yerlerdir. Ovalar dinlenme, çadır kurma alanlarıdır. Âdeta her topografik unsurun ayrı bir dili, ayrı bir işlevi vardır. Solyotlar ve Arnavutlar da bir anlamda coğrafyanın kaderini yaşamış, tabii şartların zorlamasıyla yaşamlarını şekillendirmişlerdir.

XIX. yüzyılda Tırhala'ya bağlı Teselya eyaletinin kazası olan³²⁷ Kalabaka kasabası da arkasından yükselen kayalarla özel bir görünüm arz eder. Bu kayalar, büyüklük bakımından İstanbul civarındaki deniz kenarlarında veya dağlık alanlar içinde görülenlerle kıyaslanamazlar. Marmara Denizi'ndeki adaların kenarlarında dik ve yalçın kayalar bulunmakla birlikte bunlar Kalabaka kasabasının arkasındaki kayalara nispetle bahçelere yapılan yapay çağlayanları andırırlar. Ahmet Midhat, bu kayalıkları

³²⁷ Sezen, *a.g.e.*, s. 271.

tekparça hâlinde İstanbul'un Büyük Çamlıca'sına benzetir. Kayaların tepesi sivri değildir. Üst kısımlarında birkaç bin dönüm yaylalar bulunmaktadır. Etekleri ise deniz seviyesine inmez. En alçak yeri otuz metreden yüksektir. (*Gönüllü*, s. 70-71)

Dağların altında kalan Kalabaka kasabası, Bursa şehrinin arka tarafındaki Keşiş Dağı'nın Bursa'ya kattığı manzaraya benzer bir manzara teşkil eder. Ancak Kalabaka kasabası ve kayalıkları Bursa ve Keşiş Dağı'ndan daha küçüktür. Keşiş Dağı'nın etekleri bu kayalar gibi dik bir duvar biçiminde olmamakla birlikte manzarasında da bu kayalardaki heybet yoktur. (*Gönüllü*, s. 71)

Uzaktan üç küme hâlinde görülen Kalabaka kayalarının en büyük kümesi ortadadır ve büyüklük bakımından İstanbul'daki Burgaz Adası kadardır. Orta kümenin sağında ve solunda iki küme daha vardır. Sağ tarafında yer alan küçük küme, büyük bir silindirin üzerine konmuş küçük silindir şeklindedir ve alafranga dirhemleri andırır. Bu iki küçük küme yalçın kayalardan oluşan birtakım silsilelere bağlıdır. Orta küme ise hiçbir dağa, silsileye bağlı olmaksızın başlı başına bir küme teşkil eder. Teselya ovasını kuzeybatı tarafından sınırlayan dağların tamamı da böyle yalçın kayalardan ibarettirler. (*Gönüllü*, s. 71-72)

III.3.3.2. Beşerî Unsurlar

III.3.3.2.1 Nüfus

1800'lerin başında Soli nahiyesinin Solyot ahalisi beş yüz altmış aileden ibarettir. Nahiyenin en sarp yeri olan orta bölgelerinde ise dört köy bulunmaktadır. Bu beş yüz altmış ailenin nüfusu nahiyenin etrafındaki altmış iki köye dağılmıştır. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 30) Soli nahiyesindeki yaşlı kadın ve çocuk nüfusu ise bin beş yüz kadardır. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 145)

Gönüllü romanında ismi verilmeyen ancak vadiye iki bin metre kadar uzaklıkta olan kırk beş elli haneli bir köyden söz edilir. Adı zikredilmeyen bu köyün etnik nüfus dağılımı konusunda bilgi veren yazar, köyün yarısının Rum, on hanesinin Bulgar, on hanesinin "Koçavalak" denilen Ulah, beş ya da altı hanesinin de Podarlık yani koruculuk ve bekçilik için gelip buraya yerleşmiş Arnavutlardan oluştuğunu belirtir. (*Gönüllü*, s. 10-11) Bu durum köyün adı verilmese de genel alanda Balkanların iç kesimlerindeki etnik çeşitliliği göstermesi bakımından önemlidir.

Bunun yanısıra rakam olarak belirtilmemekle birlikte vaktiyle Müslüman nüfusun diğer etnik unsurlardan birkaç kat fazla olduğu ancak son zamanlarda

Yenişehir’de Müslüman halkın azınlık durumuna düşerek Yunan nüfusunun arttığı, Serfiçe taraflarında ise Müslüman Türk nüfusun ağırlıkta olduğu vurgusu dikkat çeker. (*Gönüllü*, s. 23) Bununla birlikte Yenişehir ovasındaki köylerde de Rum nüfusu çoğunluktadır. (*Gönüllü*, s. 123)

III.3.3.2.2. Yerleşme Birimleri

Yazarın romanlarında Balkan coğrafyasına ait yerleşme birimleri daha çok kırsal kesimlerdeki hanelerdir. Bunların bir kısmı dağlık bir kısmı ovalık yerlerde bulunmaktadır. Dağların üzerindeki vadiler de önemli yerleşim birimleri olarak görülür. Bununla birlikte büyük çiftlikler, sayfiye bölgeleri, “kule” olarak yapılan binalar da dikkat çeker. Romanlardaki bu türden yerleşme birimleri halkın gelir düzeyine de işaret etmesi bakımından önemlidir.

III.3.3.2.2.1. Kırsal Yerleşme

Kırsal yerleşme birimi olarak dikkat çeken birimler, köyler, mağaralar ve çiftliği andıran sayfiyelik yerlerdir. Dağlık arazilerde ise köylerin dışındaki yaylalara yapılan manastırlar dikkat çeker.

Rumeli’de sayfiye amaçlı, geniş vadilere yapılan ve “kule” denilen binalar önemli yerleşme birimleri arasındadır. Rumeli taraflarında “kule”ler mal sahiplerinin çiftlikler veya değirmenler yanına yaptırdıkları ikamet amaçlı yüksek binalardır. Bu kule denilen binaların yanında değirmen, ambar, ahır, koyun kuşaresi, yanaşmaların odaları da yer alır. Vadi halkının sadece “kule” diye isimlendirdiği yapı, bu hâliyle köyden ziyade çiftliği andıran bir yerleşim birimi olarak dikkat çeker. (*Gönüllü*, s. 10) Bu tür yerleşim birimlerinde genellikle civarda bulunan orman ve arazilerin sahibi beyler oturur.

Rumeli’de kırsal yerleşmeler içinde yüksek dağların yaylalarına yapılan birimler de önemli yer tutar. Bu birimlerden biri *Gönüllü* romanındaki manastırdır. Manastırın koyun, keçi ve sığırdan oluşan yüzlerce hayvanı, bağları, meyve bahçeleri vardır. Üç yüz altmış beş odayı barındıran manastırın altı mahzenlerden oluşmaktadır. Manastırın şarapları, küpler içinde saklanır. Binaların yağmur suları sarnıçlarda biriktirilir. Manastırın ambarlarında iki yıl yetecek kadar her türlü yiyecek depolanmış olup vaktiyle istilalardan kaçmak için yapılan ulaşılması güç yerleşim birimleri olarak dikkat çeker. (*Gönüllü*, s. 73)

Kırsal ve dağlık alanlarda ev, hane dışındaki yerler, örneğin mağaralar da yerleşim birimleri olabilmektedir. Koşulların zorlamasıyla sarp dağlardaki mağaralar bazen sığınak görevi görmekte bazen de savaşta askerî birliğin barındığı mekân olabilmektedir. *Arnavutlar Solyotlar* romanında mağara, yerleşme birimi olarak her iki işlevde de kullanılmıştır. İmknsızlıklar dolayısıyla yerleşilen mağara, yine eldeki imknlara göre yerleşim birimi olarak şekil alır. Mağaranın içinde bulunan delikler, kovuklar kum, taş ve kireçle kapatılarak mağaraya oda şekli verilmiştir. Mağaranın girişine soğuk havalardan ve vahşî hayvanların saldırılarından korunmak için kapı takılmış, içi kaba hasır, Arnavut kilimleri ve yamları ile döşenmiştir. Artık bir oda hâlini alan mağara içinde ocak ve yataklar da bulunur. Kışın kapısı kapandığında bir hayli sıcak olan bu mekânda hepsi yerli ürünlerden oluşan şayaklardan, ketenlerden, pamuk karışımı arşaflardan yapılmış temiz bir yatak da bulunmaktadır. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 108*) Tabiatın ve kültürel yaptırımların zorlamasıyla oluşan koşullarda insanlar mağaraları yerleşim birimi olarak kullanabilmekte ve eliyle şekli verdiği doğal ortamı kendisi için bir ev, hane, yuva olarak kullanabilmektedir.

Köyler de önemli yerleşim birimleridir. Geniş bir vadi üzerine kurulan ve Rumeli halkının kule dediği yapıların vresindeki köy yerleşim yerleri, Yanya tarafındaki Soli nahiyesi ve bu nahiyeye bağlı köyler, Oretos karyesi de önemli yerleşim birimleri olarak yazarın romanlarında yer alır.

III.3.3.2.2. şehir Yerleşmeleri

Yanya vilayeti, Teselya bölgesi, Yenişehir, Serfiçe kasabaları, Delvino, Berat, Ohri, Parga önemli yerleşim birimleri olarak dikkat çeker. Ahmet Midhat doğrudan şehir yerleşmeleri üzerinde durmamıştır. Ancak kırsal ve köylük alanlara nazaran daha fazla nüfusu barındıran yzlm daha büyük alanlar üzerinde durmuştur.

1880'lerde Yenişehir ovasındaki köyler daha çok Rumlar için bir yerleşme alanı oluştururken Müslümanlar için de önemli bir alan olması bakımından dikkat çeker. Yenişehir halkının birçoğu çiftlik sahibidir. Ovada bulunan çiftliklerini Rumlara ektirerek paylarına dşenle geçinen halk için bu çiftlikler de önemli yerleşim birimleri arasındadır.

III.3.3.2.3. Siyasî Coğrafya

Arnavutlar Solyotlar romanı 1888, *Gönüllü* romanı ise 1897’de yayımlanmakla birlikte Ahmet Midhat 1770’ten itibaren baş gösteren ve özellikle Balkanları tesiri altında bırakan siyasî olayları romanlarına konu edinmiştir. Bu yolla Balkan coğrafyasının taşıdığı politik ve siyasî önemi bir kez de romanları üzerinden göstermeye, dikkatleri roman vasıtasıyla bu coğrafyaya çekmeye çalışmış, yaşam coğrafyasında önemli bir yeri olan bu bölgenin geçirdiği buhrana duyarsız kalmamıştır.

Siyasî olayların Osmanlı Devleti’ni ve Balkanları ilgilendiren boyutuyla 1770’ten itibaren başlatılması bir bakıma 1774’te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, 1791’de imzalanan Yaş Antlaşması, peşi sıra gelen Edirne Antlaşması ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na giden süreci göstermesi bakımından önemlidir. İmparatorluğun gerilemeye, toprak kaybetmeye başladığı bir dönemde imzaladığı ağır koşulları olan antlaşmaların temelini romanlarında 1770’lerdeki siyasî gelişmelere dayandıran yazar, bu sürece olan olumsuz katkıları bakımından Balkanlardaki Rum, Yunan, Slav gibi etnik unsurların çıkardığı isyanlar üzerinde durur. Elbette bu isyanları destekleyen ve gayrimüslim ahaliyi isyana teşvik eden Rusya da siyasî çekişmelerin merkezindeki ülke olarak romanlarda yer alır.

Arnavutlar Solyotlar romanı Osmanlı ve Osmanlı’nın uzantısı olan Balkan coğrafyasındaki 1770-1803 siyasî olaylarını konu edinirken, *Gönüllü* romanı daha çok XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki siyasî gelişmeleri işler. *Arnavutlar Solyotlar*’da Balkanlarda başlayan ilk isyanlar ağırlık noktasını oluştururken *Gönüllü* romanı, bu isyanların baş edilemez bir boyut kazandığı daha geç bir dönemin siyasî olaylarını ve kaybedilen toprakları ele almaktadır. Bu anlamda her iki romanda da daha sonra Yunanistan’a dâhil olacak olan Yanya, Teselya, Tırhala, Tırnova bölgeleri ve buralara bağlı sancaklar ve vilayetler söz konusu edilir.

Balkan coğrafyasının siyasî bakımdan önemli bir coğrafya olması hem coğrafi konumu hem de barındırdığı etnik unsurlar dolayısıyla kozmopolit bir yapı arz etmesindedir. Karadeniz’e, Akdeniz’e ve Adriyatik Denizi’ne kıyısının olması, Orta Avrupa’ya sınır olması ve Avrupa ile Asya arasında bir geçiş noktası oluşturması bu coğrafyanın kaderini hep bir mücadele alanı hâline getirmiştir. Akdeniz’e ulaşmak ve Karadeniz’de ticaret hakkı elde etmek isteyen Rusya da bu mücadelenin içinde yer almış, hatta neredeyse amaçlarını gerçekleştirme adına girdiği bu mücadelelerle

“Rusya” olmuştur. Balkanlarda Slav nüfusun olması Rusya’nın hedeflerini gerçekleştirmesi için bir araç olmuştur. Slavları bağımsızlık vâdiyle elinde tutan, yardım ve teşvikleriyle Osmanlı’ya karşı ayaklanmalarını sağlayan Rusya, Ahmet Midhat’ın özel bir önem atfettiği Balkan coğrafyasında da bu cephesiyle kendisini gösterir.

Ahmet Midhat, I. Petro, İmparatoriçe Anna ve İmparatoriçe Elizabeth³²⁸ zamanlarından beri Balkanlara ekilmekte olan düşmanlık tohumlarından söz eder. Nitekim Kremlin’de Türk düşmanı olarak yetiştirilen I. Petro, kızları Anna ve Elizabeth’i aynı zihniyetle yetiştirmiştir. Artık Balkanlardaki Slavları kışkırtmak, Rumları isyana teşvik etmek Rusya’nın kendi amaçları için benimsediği bir devlet politikası hâlini almıştır. Bu politika ilk meyvelerini de 1770’de Mora’daki isyanda verir. Buna göre Rusya, Orlov’un idare ettiği Rus donanmasını Akdeniz’e gönderir. Ahmet Midhat, Orlov’un karaya çıkardığı sekiz yüz kadar Rus askerine İngiliz, İtalyan ve adalı Rumlardan da iki bin kadar ücretli veya gönüllü askerlerin eşlik ettiğini bunlara Mora ve Arnavutluk halkından kandırabildiklerinin de katıldığı belirtir. Böylece Pisaro³²⁹ kumandasındaki İspartiyot alayı, Mora vilayetine bağlı olan Mistra civarındaki Müslüman halkı kaleye kapatır. Kaleye kapatılan halk silahlarını teslim edip kaleden ayrılacaklarına dair imza vermelerine rağmen katledilirler. Bunun üzerine Arnavutlar bir karşı atakla bugün Yunanistan sınırlarında bulunan Patras’a saldırarak eli kılıç tutabilecek halkı öldürürler. Bununla birlikte aynı tarihlerde Çeşme’de de bir facia yaşanır. Rus donanması Çeşme’deki Osmanlı donanmasını imha eder. Yazar, bu gürültülerin İzmir’den de duyulduğunu ve bu faciadan İzmir’e kaçanların İzmir Rumlara karşı intikam hissi beslediklerini belirtir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 12-14)

Yazarın bahsettiği Mora isyanı tarihsel süreçte 1768-1772 Osmanlı-Rus Savaşı’na denk gelir. Rusların Osmanlı topraklarına girip Osmanlı ve Lehlileri öldürmesi üzerine Osmanlı Devleti 1768’de Rusya’ya savaş açar. Osmanlı ordusunun 1769’da Hotin Kalesi yakınlarında yenilmesi üzerine Ruslar, Tuna boyuna doğru ilerlemeye başlar ve bütün Rus ordusu Balkanlara iner. Boğdan ve Eflâk Ruslar tarafından işgal edilirken güneyde de Aleksey Orlov’un yönetimindeki Rus donanması

³²⁸ Romanda Elizabeth olarak geçen imparatoriçe, Büyük Petro’nun 1741-1761 yılları arasında Rusya tahtına geçen büyük kızı İmparatoriçe Elizaveta’dır. İmparatoriçe Anna ise Petro’nun küçük kızıdır. Kardeşinden önce 1730-1740 yılları arasında Rusya’da yönetimi ele almıştır. Her iki kardeş de babaları gibi Türk düşmanıdır ve Rusya’nın özellikle Osmanlı Devleti’ne ve diğer devletlere karşı olan fütuhât politikasını genişletmişlerdir. Bk. Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’te Kadar*, s. 275-278.

³²⁹ Donanma amirali Spiridof’tur. Bk. Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması*, s. 42. Yazar kurgu gereği bazı tarihî kişiliklerin isimlerini değiştirmiştir.

Baltık Denizi'nden hareketle Akdeniz'e geçer ve Orlov'un teşvikiyle Rumlar, Mora'da isyan çıkarırlar. Müslüman halk, Rum ve Rus kuvvetlerinin saldırıları karşısında Koron Kalesi'ne, Tripoliçe'ye ve Mistra Kalesi'ne sığınır. Yazarın bahsettiği ve Müslümanların katledildiği kale, Mistra Kalesi'dir. Daha sonra Rus donanması Sakız Adası açıklarına gelerek Çeşme'de Osmanlı donanmasını yakar ve Ruslar böylece Adalar Denizi'ne hâkim olurlar. Telaşa kapılan Osmanlı Devleti, Rusya ile 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalır.³³⁰

Tarihî bir vakayı aynen anlatan yazar, Osmanlı Devleti'ni Küçük Kaynarca Antlaşması'na götüren nedenleri açıklamakla birlikte asıl hedef olarak Rusya'yı gösterir. Rumları isyana teşvik eden Rusya, neticede Müslüman Türkleri de karşı bir nefrete doğru sürüklemektedir. Ahmet Midhat, bu savaş sonrasında Arnavutların ve Rumların Mora'da yağmaya başladıklarını ve arası bozulan Rumlarla Arnavutların birbirlerinin malına ve canına kastettiklerini belirtir. Arnavutlar sadece Rumlara değil, Müslümanlara da hayli zarar vermişlerdir. Neticede yüzlerce yıl birbiriyle beraber yaşamış bulunan kavimler, yabancı güçlerin siyasî amaçları doğrultusunda birbirine düşmüşlerdir. Yazar, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 1. 7. ve 17. maddeleri³³¹ gereği bu fesadın unutulup eskisi gibi olmasa da komşuluk ilişkilerinin üç dört yıl daha sürdüğünü belirtir. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 14*)

Ahmet Midhat Efendi, Rusların ikinci saldırılarından ve Rumları özellikle Soli nahiyesindekileri isyana teşvikinde söz eder. Rusya vasıtasıyla İtalya üzerinden Yunanistan'a silah ve mühimmat yardımı yapılmıştır. İstanbul, İzmir İskenderiye Rumlarına varıncaya kadar her taraftan toplanan yardımlarla on iki gemi meydana getirilmiştir. Rus zabıtlarından Lambro Kansiyani bu donanmaya amiral tayin edilerek özellikle Soli nahiyesi Rumlarını isyana teşvik etmiştir. Ahmet Midhat, 1791'de imzalanan Zıştovi (Yaş) Antlaşması'ndan söz ederken III. Selim'in bu antlaşmayı yapmaması durumunda Katerina'nın -II. Katerina'yı kastedilmektedir- amacının, gücü yettiği kadar savaşa devam etmek olduğunu belirtir. Rusların, Rumlar üzerindeki teşvikleri 1770'teki kadar etkili olmamakla birlikte Rumlar isyan konusundaki ayrılıkçı fikirlerinde sabit kalmışlardır. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 17*)

³³⁰ Kurat, *a.g.e.*, s. 290; Köse, *a.g.e.*, s. 45.

³³¹ Bu maddelerden 1. madde, iki devlet arasındaki düşmanlığın sona ermesi ve geriye dönük intikam alınmaması; 7. madde, Rusya'nın bütün Ortodoksların hâmilliğini üstlenmesi; 14. madde ise Rusya'nın Beyoğlu'nda bir kilise bina ettirmesi hususu ile ilgilidir. Maddeler ve ayrıntılı tahlili için bk. Köse, *a.g.e.*, s. 112-118, 131-233.

Yazarın bahsettiği bu tarihî olayın arka planında ise yine bir Osmanlı-Rus Savaşı vardır. Özellikle Kırım meselesindeki hassasiyet başta olmak üzere Osmanlı Devleti, Fransa ve İngiltere'nin teşvikiyle 1787'de Rusya'ya savaş ilan eder. Ruslar 1790'da Tuna üzerinde kuvvetli bir kale olan İsmail'i alıp halkını katlederler ve III. Selim 1791'de Yaş Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalır. Bu süreçte Kırım'ın elden çıkması ve Eflâk Boğdan ve Rumeli ile sınır olan Özi Kalesi'nin Ruslara bırakılması Rusları Balkanlara daha da yaklaştırır.³³²

Ahmet Midhat, Mora, Mistra, Patras gibi Yunanistan'ın bağımsızlığını aldıktan sonra kendisine ilhak ettiği bu bölgelerdeki idarî yönetim hakkında da bilgi verir. Buna göre Osmanlı'nın topraklarına dâhil edip dinî ve dünyevî işlerinde serbest bıraktığı bu bölgelerde ağalar, beyler, müsellimler, valiler, muhafızlar baskı altında tuttukları yerlerin sahipleri olarak çevrelerinde bulunan diğer zorbalarla savaşırlar, barışlılar, galibiyetlerinin derecesine göre yağmaya koyulurlar ve düşmanlarının mülklerini gasp ederler. Yazar, bu kimselerin bazı köy ve kasabaların ihtiyarlarını öldürdüklerini, gençlerini esir olarak sattıklarını belirtir. Bunlar içinde kadın derebeylerinin de olduğunu, bunlardan Veli Bey'in hanımı Hamko adlı kadın derebeyin oğlunun ise Tepedelenli Ali Paşa³³³ olduğunu belirtir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 18)

Bu açıdan *Arnavutlar Solyotlar* romanı daha çok 1792'de ayaklanan Soli Rumları ile tarihî bir karakter olan Tepedelenli Ali Paşa arasındaki mücadeleyi anlatması bakımından önemlidir. Yazar, romanın ilk sayfalarında metnin coğrafi düzlemini ve tarihî arka planını verir. Coğrafi bir zemin üzerinde şekillenen tarihten bir

³³² Kurat, *a.g.e.*, s. 291.

³³³ Doğumu gibi kökeni de tartışmalı olan Tepedelenli Ali Paşa'nın babası Veli Bey, Tepedelen mütesellimidir. Annesi Esmihan Koniçe, Arnavut beylerinden Zeynel'in kızıdır. Akrabalarıyla mücadele içinde olan Ali Paşa, Devline mutasarrıfı Kaplan Paşa'nın kızı ile evlenir. Daha sonra Kaplan Paşa'nın idamında rol oynar. 1784'te Devline, 1785'te Tırhala mutasarrıfı olur. Aynı yıl Teselya-Epir dağ geçitlerinin güvenliğiyle vazifelendirilir. 1787'de eşkiyadan temizlemek üzere kuvvet sevkettiği ve otuz üç yıl idaresinde kalacak olan Yanya sancağını elde eder. 1788'de derbendler paşası tayin edilir. 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında kendi bölgesinde özellikle 1791'de hayli yararlılık göstermiştir. Savaşın ardından dağlı eşkiyasının dağıtılmasında da yardımları olmuştur. 1788-1800 yılları arasında Güney Arnavutluk Epir dağlık kıyı bölgelerinde yaşayan Hıristiyan Solyotlara karşı bunların tamamen imhasıyla sonuçlanan kanlı bir mücadeleye girişir. Batı'da Ali Paşa'nın keyfi idaresine başkaldıran kahramanlar olarak takdim edilen Solyotlar, Adriyatik dağlık bölgelerinin denetim altında tutulmasıyla ilgili genel devlet politikası uyarınca kontrol altına alınırlar. Ali Paşa, bu dağlı isyanıyla uğraşmak üzere Rumeli valiliğine getirilir ve dağlıların ıslah edilmesinde başarı gösterir. Sert idaresi ve aleyhinde oluşan muhalefet yüzünden azledilir. 1811'de gücünün doruk noktasına ulaştığı dönemde yabancı devletlerle işbirliği yapar. Napolyon Fransası ile ilişkilerini geliştirir. Ali Paşa'nın başına buyruk hareketleri ve Babiâli'nin emirlerini dinlememesi sarayın hoşuna gitmese de içlerinde buldukları durum dolayısıyla Ali Paşa'nın faaliyetlerini onaylamak durumunda kalırlar. Ancak gene de Ali Paşa'nın ortadan kaldırılması merkezî otoriteyi güçlendirmek adına kaçınılmaz olur. Bu durum karşısında Ali Paşa, Rumların desteğini alarak kendi idaresinde bir Rum eyaleti kurulmasına girişir. Bunun için Rumlara para ve silah yardımı yapar. Son hareketiyle Rum isyanının yaygınlaşmasına katkı sağlayan Ali Paşa, Yanya valiliğinden azledilerek asi ilan edilir ve 1822'de öldürülür. Oğulları ve torunları da peşi sıra idam edilirler. Bk. Kemal Beydilli, "Tepedelenli Ali Paşa", *DİA*, 41, İstanbul 2011, s. 475-479.

kesit olarak 1792-1803 Arnavut-Rum mücadelesine ve bu mücadele süresince de Arnavutların ve Rumların kendi içlerindeki çekişmelerine ağırlık verir.

Ahmet Midhat, Tepedelenli Ali Paşa'nın aldığı unvanlardan -Rumeli valiliği, Tırhala muhafızlığı- bahsetmekle birlikte paşanın amacının Yanya valiliğini elde etmek olduğunu söyler. Bu süreçte Arnavut beyleriyle de mücadele içinde olan Ali Paşa, 1788'de düzenlediği fermanla devlet tarafından Yanya valiliğinin kendisine verildiğini söyler. Kendisini Yanya valisi ilan eden Ali Paşa, Babıâli'nin de içinde bulunduğu zor durum dolayısıyla onaylanmak durumunda kalır. Despot bir rejim uygulayan Ali Paşa, Çornoba kasabasına yürüyerek halkının bir kısmını katletmiş, bir kısmını da esir olarak satmıştır. Kendi vilayet sınırını durmadan genişleten ve merkez edindiği Yanya'da düzenli bir hükümet kurmak isteyen Ali Paşa, idaresinde bulunan yerlerdeki bütün eşkıyaları kendisine asker yapmıştır. Yanya Kalesi'ni sağlamlaştırılmış ve Hıristiyan halkı kendisine bağlamak için Solyotlar gibi isyan edenleri daha başından yok etmeye çalışmıştır. Napolyon'a bağlılık sözü veren ve bu sayede elde ettiği gemilerle daha önce idaresi dâhilinde olmayan Niviçe ve Vasili gibi yerleri alması İstanbul'u tedirgin etmekle beraber Ali Paşa, İstanbul'u temin için de aldığı yerlerin vergisi olarak Dersaadet'e akçeler gönderir. Yanya'da Fransızlarla dost görünerek yaver Roza'yı davet eder ve Preveze, Korfu gibi mevkilerde bulunan Fransız askerî kuvveti hakkında bilgi aldıktan sonra casus sıfatıyla elçiyi mahzene atar. Daha sonra Preveze ve Butrinto üzerine saldırır, Preveze'deki Fransızlarla mücadele ettikten sonra komutanlarını esir alır. Bu hizmeti neticesinde Dersaadet'ten takdir gören paşaya, sırmalı bir kılıç ve samur kaplı bir kaftan hediye edilir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 20-23)

Yazar, 1803'ten sonra Ali Paşa'nın, Fransa, İngiltere, Avusturya, Rusya gibi yabancı devletlerle işbirliği içinde olduğunu belirtir. İngiliz amirali gönderdiği yaverle Ali Paşa'nın Preveze zaferini kutlamış, Fransa, Ali Paşa'yı kendine çekmek istemiş, Avusturya, Ali Paşa ile iyi geçinme yolunu tutmuş, Rusya ise düşman olmuştur. Gerçekten de Ali Paşa, 1791'de Rusya ile ilişkilere girmiş, müstakil bir hükümdar olarak tanınması şartıyla Rusya'ya ittifak projesi teklif etmiştir. 1811'de Napolyon ile işbirliği yapar. Bağımsız bir devlet adamı gibi Napolyon'a elçi gönderir. İngiltere'nin de yardımını sağlamaya çalışır. Ancak umulan işbirlikleri gerçekleşmez. Bunun üzerine 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Paşa, Preveze ve Voçina'yı alır.³³⁴

³³⁴ Beydilli, *a.g.m.*, s. 477-478.

Ahmet Midhat, Ali Paşa'nın mücadele etmek zorunda kaldığı Rumların Rus teşviklerine kapılmadan önce gayet refah bir hayatlarının olduğunu belirtir. Buna göre Osmanlı Devleti kurulduğundan beri idaresi altına giren Hıristiyan halkını ve özellikle İstanbul'un fethinden sonra Osmanlılaştırılan Rumları İslamiyet'i kabule zorlamamıştır. Fikir ve siyasette birlik arayan Osmanlı Devleti, halkların din, mezhep, dil ve kavmiyet bakımından haklarını ihlal etmemiş, sadece fikren ve siyaseten onları kendine bağlamak istemiştir. Yunanistan da Osmanlı Devleti'ne bağlı olmakla beraber kendi yönetim ve idaresini elinde bulundurduğu için hür ve mutludur. Dinleri ve idareleri İstanbul Fener Rumları derecesinde olmasa da kendi ellerindedir. Yazar, kendi görüşlerine Batılı yazarlardan da dayanak getirir ve bu gerçeğin Rafel, Rizo Nasara ve Montesquieu tarafından da görüldüğünü belirtir. Rusların Yunanistan'daki kötü emellerini anlayan akli başında vatanperver Rumların, kuzey tahriklerinden yüz çevirip uzaklaştıklarını belirten Rafel, zayıf ve fakir olan milletlerin Türkiye haritasına dair olan ümitlerini zengin ve kudretli dostlar sayesinde elde etme gayretini oldukça tehlikeli bulmaktadır. Yardıma gelip o milleti kurtaran kimselerin eski zalimlerin yerine geçtiklerini ve üzerlerinde tahakküm kurdukları kimseleri minnet altına aldıklarını belirtir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 24-26)

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim halka sağladığı bu refahın, XIX. yüzyılda “önlere İncil, arkalarında rakı fiçileriyle” Afrika, Amerika ve Avustralya gibi vahşi memleketlere girip ve eski halkları medeniyet dairesine dâhil etmek için kırıma uğratan “Avrupa medenileri” tarafından reddedildiğini belirtir. Bu açıdan Avrupa siyasetini eleştiren yazar, Bulgaristan'da üç beş büyük devletin menfaat çatışması yüzünden Bulgarları Osmanlı idaresini mumla aratacak bir buhrana soktuğunu ifade eder. Solyotlar da benzer bir durumun eşliğindedirler. Doğu Rum İmparatorluğu zamanında hakaret ve zulüm gören patrikler, Osmanlı zamanında değer görmüş ve kanunen birtakım imtiyazlar elde etmişlerdir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 27)

Rum tarihçi Rizo Nasara da Osmanlı himayesi altına giren halkın, Avrupa sinyorlarının himayesi altındakilerle kıyaslanamayacağını, Osmanlı ağalarının, tımar ve zeamet gibi unvanlarla sahip oldukları köylerin onda bir hâsılatını aldıklarını, Avrupa sinyorları gibi halkın bütün malına ve hayatına saldırmadıklarını belirtir. Bu kimseler tebaasını başka bir kimseye satamayacakları gibi köyden de çıkaramazlar. Dinlerine, idarî işlerine müdahale edilmemekle birlikte büyük şehirlerde, onlara yakın olan köylerde ve ovalık arazilerde din işleri papazların ellerindedir. İdarî ve malî işler

çorbacılar ve kocabaşılar elindedir. Vergi tarh ve tahsili, yolların düzenlenmesi ve canilerin hükümete teslimi gibi işlere Osmanlılar karışmaz. Bütün emirler fertten ziyade cemaat üzerinedir. Akdeniz'in en sarp olan yerlerine, Girit'te Esfakiye, Mora'da Manya, Epir ve Teselya taraflarında Soli ve Olimp Dağları, Osmanlı idaresine girdikten sonra bir daha Müslüman ayağı basmamıştır. Buraların askerî idaresi de Hıristiyanlar elindedir. Sadece devlete ait vergilerini vererek hür ve rahat yaşamaktadırlar. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 27)

Montesquieu'ye göre de Doğu Rum İmparatorluğu'nun mazlum Hıristiyanları Osmanlı zamanında rahat yüzü görmüşlerdir. Nitekim II. Murad Yunanistan seferini gerçekleştirdiğinde Venedikli yabancılardan ve Rum prenslerden türlü eziyetler, hakaretler gören Rumlar, Osmanlı'ya tâbi olmak için can atmışlardır. Osmanlı, bu şekilde kendi arzusuyla Osmanlılığı kabul eden bölge halkına kendi memleketlerinin muhafazası için yine kendi "milis" yani koruyucu askerleriyle icra etmek hakkını vermiş, zamanla bu imtiyaz, sarp dağlar Hıristiyanlarının tamamına uygulanmıştır. "Epitrop" denilen ihtiyarlar ve çorbacılar mülkî hükümet idaresini doğrudan ele aldıkları gibi "kaptan" denilen sergerdeler de askerî yönetimi ele almıştır. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 27-28)

Tepedelenli Ali Paşa'nın mücadele hâlinde olduğu dağlı halkı Solyotlar, her cemaatin seçtiği birer mebusan oluşan ve papazların da katılımıyla mülkî işlerini yürüten ihtiyaran meclisi ile Solyot kaptanlar, armatoller ve protopalıkların askerî yönetimi altındadırlar. Yanya valisi Ali Paşa, oğulları Veli ve Muhtar paşaların da desteğiyle tüm Solyotları yok etmek arzusundadır. 1789'da Ali Paşa, Solyotları kendi dairesine almak için bir savaş düzenler. Rusya ile Avusturya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ederek 1787 savaşı³³⁵ meydana geldiğinde Rus teşvikçiler Solyotları tahrik ettikleri için Ali Paşa'nın hücumu bu tahrikin üzerine gerçekleşmiştir. Solyotlar, Ruslardan aldıkları fikirler üzerine Arnavutlara karşı o zamana kadar henüz beslemedikleri körükörüne bir düşmanlıkla davranmışlar ve Arnavutları bozguna uğratmışlardır. Bu galibiyetle Petersburg'a giden Solyot mebusları, Katerina'nın -II. Katerina kastedilmektedir- oğlu Konstantin'i kendilerine imparator adayı seçmişlerdir. Solyotların yabancı teşviklerinin etkisinde yoğun olarak kalmaları Ali Paşa'yı Solyotların nahiyelerini ellerinden almaya iter. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 34) Ali

³³⁵ Romanda savaşın tarihi 1878 olarak geçmektedir. Ancak bu tarih, Yaş Antlaşması ile sonuçlanan savaşın başlangıç tarihi olan 1787 olmalıdır. Bk. *Arnavutlar Solyotlar*, s. 33.

Paşa'nın siyasî açıdan karşısında Rüstem vardır. Rüstem, Solyotları Arnavutlara bağlamak için daha insancıl çözümler bulur. Ali Paşa'nın kuracağı yeni hükümetin her kavmin hakkını gözetmesi durumunda insanların güvenini kazanacağını ve halkın ancak bu yolla yabancı teşviklerine kapılmayacağını düşünür. Bu şekilde Solyotlar, Hıristiyan Arnavutlar, Rumlar ve diğer Hıristiyanları kendilerine bağlayarak Yunanistan'ın idaresi ele geçirilebilecektir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 30-35) Ancak Rüstem kadar iyimser olmayan Ali Paşa, 1792 yenilgisinin ardından Solyotları kendi içinde birbirine düşürüp ikiye bölmek, bunlardan bir kısmını kendine taraftar yapmak ve Soli nahiyesindeki kargaşalıktan yararlanarak bölgeyi ele geçirmek niyetindedir.

Balkanlardaki Rumları kışkırtan Rusya, Rumların arasına yerleştirdiği casuslarla da dikkat çeker. Bunlardan Soli nahiyesindeki Rus Pop ve yüzbaşı, Rüstem'in Arnavutlarla Solyotları barıştırmaya yönelik izlediği ılımlı siyasete karşıdırlar. Bu nedenle Rus casuslar, Arnavutlarla birleşerek Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak isteyen Solyotlarla asileri birbirine düşürüp Solyotlar arasında fikir ayrılığına hizmet etmişlerdir. Ahmet Midhat, Rus teşviklerinin arttığı 1794'ten sonraki üç yılı (1795-96-97) Solyotların da bu tahriklere kapılmaları açısından oldukça önemli bir süreç olarak değerlendirir. Bir zamanlar kendi nahiyeleri dışındaki meselelerle meşgul olmayan Solyotlar, Rus teşvikleri sayesinde Arnavutlar aleyhinde düşmanca fikirler beslemeye başlamışlardır. Nitekim özelde Solyotların bu tutumu genelde ise Balkan Rumlarının isyan hareketleri 1803 Solyot Rumları isyanı, 1821 Sırp isyanı vb. olaylarını beraberinde getirmiştir. Buna mukabil yabancı teşviklerine kapılmayıp Arnavutlarla savaşmanın kendilerine bir menfaat sağlamayacağını düşünen Solyotlar da vardır. Ancak her iki grubun da amacı vatan kabul ettikleri kendi bölgelerini korumak ve Soli nahiyesine Arnavutları sokmamaktır. Yorgi Boçarıs, Fatos gibi Solyot reisleri Ali Paşa'dan yana olsalar da vatanları Soli nahiyesinin müdafaası söz konusu olduğunda Ali Paşa'nın karşısında yer alırlar. Çünkü Solyotların lideri konumundaki Papaz Samuel'in de belirttiği gibi Solyotlar için en sağlam politika Rusların ve Arnavutların tarafını tutmayıp tabii bir kale hükmündeki nahiyeleri içinde kendi istiklallerini korumalarıdır. En son noktada yabancılar elinde oyuncak olmaksızın Ali Paşa ile birleşmenin menfaatli olacağını düşünürler. Bunun için sadece Ali Paşa değil, diğer Arnavut beyleriyle de dostluk kurmak gerekmektedir. Bu çerçevede Rüstem'in desteğiyle Berat paşası Delvino beyi ile dostluk temin edilir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 79-95) Ancak Solyotlara güvenmeyen ve içlerindeki çekişmelerden ve fikir ayrılığından yararlanan

Ali Paşa, tüm Solyotları kendi bölgeleri içine hapsedmiş, giriş ve çıkışları engelleyerek onları açlığa mahkûm ederek kendi kendilerini imha etmelerine zemin hazırlamıştır.

Arnavutlar Solyotlar romanında anlatılan ve tarihin bir kesitinden alınan bu vaka bize Balkan coğrafyasının taşıdığı politik ve siyasî önemi, bunun yanında XVIII. yüzyıl Osmanlı ve Rus politikalarını göstermekle birlikte aslında Solyot Rumlarının Osmanlı idaresinden çok despot Ali Paşa idaresinden yakındıklarını göstermesi bakımından da önemlidir. Gerek XIX. yüzyılı hazırlayan olayların anlatıldığı bu romanda gerekse daha sonraki siyasî süreci anlatan *Gönüllü* romanında isyancıların Osmanlı yönetiminden yakındıklarına dair bir vurgu yoktur.³³⁶ Hatta ılımlı bir politika izleyen Rüstem'in bir ölçüde isyanlar olmadığında anlaşmaya, uyuşmaya, gayrimüslim tebaanın haklarını gözetmeye ve onlara ayrıcalıklar tanımaya dönük Osmanlı ideolojisini ve beraberinde "Osmanlıcılık" ideolojisini, Ali Paşa'nın ise derebeylerini andıran despot ideolojiyi temsil ettiği söylenebilir.

1878-1897 yılları arası Balkanların güneyindeki meseleleri konu alan *Gönüllü* romanı ise XIX. yüzyılın sonuna doğru Balkan coğrafyasında durulmak bilmeyen siyasî olayların başka bir veçhesini göstermektedir. Bu süreç Osmanlı-Rus Savaşı ile başlamış, Girit isyanları sonucu başlayan Osmanlı-Yunan Savaşı ile son bulmuştur.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması neticesinde Teselya bölgesi Yunanistan'a bırakılmıştır. Ancak Yunanların hayalleri Teselya ile sınırlı değildir, Yanya, Manastır ve Girit gibi daha birçok yerin kendilerine verilmesini istemektedirler. (*Gönüllü*, s. 38) Ancak Teselya'nın Yunanlılara bırakılması bahsi Osmanlı Devleti'nin karşı koyması sonucu gereği gibi hemen uygulamaya konmadığı için 1880'lerde silahlanan Yunanlılar, Berlin Antlaşması'nda kendilerine tanınan hakkı elde etmek istemişlerdir. Bu çerçevede Yenişehir'de askerî ve mülkî dairelerde resmî törenlere başlanmış, Yunanistan'dan bu bölgeye mülkî ve askerî komiserler gelmiş ve Yunan idaresine dayanamayan Müslüman halk göç etmek zorunda kalmıştır. (*Gönüllü*, s. 38, 115) Hatta Yenişehir'e Yunan hükümeti ve askeri gelmeden önce pek çok aile göç etmiştir. Giden aileler emlak ve mal varlıklarının idaresi ve ileride

³³⁶ Gökçek de *Gönüllü* ve *Arnavutlar Solyotlar* romanlarındaki bazı karakterler dışında yazarın hiçbir romanında Osmanlı yönetiminden hoşnutsuzluğuyla öne çıkan roman kişilerinin görülmediğinden söz eder. Bu istisnalardan biri *Gönüllü* romanındaki Yunanistan yanlısı Sonkor Yanko'dur. *Arnavutlar Solyotlar*'da ise Rumlaşmış Solyot halkının isyanı söz konusudur. Ancak bu da belirttiğimiz üzere Osmanlı yönetimine değil, despot Tepedelenli Ali Paşa'ya karşıdır. Aynı romanda Osmanlı yönetimini tercih eden kişiler de daha fazladır. Gökçek bu duruma, Ahmet Midhat Efendi'nin mevcut problemlerin üstünü örtmeyi tercih ettiği veya Rum halkın yönetimle ilişkilerinin problemlili olduğu bilinen konularda bile gerçekleri kendi ideolojisi doğrultusunda değiştirdiği yolunda bir açıklama getirir. Bk. Gökçek, *Osmanlı Kapısında Büyümek (Ahmet Mithat Efendi'nin Hikâye ve Romanlarında Gayrimüslim Osmanlılar)*, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 174.

gerektiğinde satışı ile ilgilenmesi işini geçici bir vekile bırakmışlardır. Bu vekiller ise bu bölgenin Yunan idaresi altına girmesi durumunda çiftlik idarelerinin değişeceğini ve mal sahiplerinin çiftliklerini satmaya mecbur kalacaklarını düşünmektedirler. (*Gönüllü*, s. 123, 132) Nitekim Teselya'nın tahliyesi sonucu Yenişehir'den daha kuzeydeki Serfiçe'ye göç eden Recep Köso da Yenişehir'deki çiftliklerini bir vekile bırakır. Bu şekilde bir sene idare edebilen Recep Köso, Yunan istilasından sonra bölgedeki Yunan çiftçilerinin tavrının değişmesi sonucu elde edilen gelirin kendi payına düşen kısmıyla ilgili türlü zorluklarla karşılaşır, alması gereken paranın üçte birini bile alamaz. (*Gönüllü*, s. 139)

Yazar, 1890'larda da Yunanlılarla Osmanlıların arasının gerginleştiğinden söz eder. Ahmet Midhat'ın da belirttiği gibi durulmak bilmeyen Yunanlılar, 1889'da silahlı çeteler hâlinde Girit'teki hükümet kuvvetlerine karşı saldırıya geçerler. Vergi vermemeye başlayan Hıristiyan halkla Müslüman halk arasında düşmanlık baş gösterir ve aralarında çarpışma başlar. Köylerde yaşayan Müslümanlar, evlerini ve topraklarını terk ederek şehirlere ve limanlara göç ederken Hıristiyanlarsa adanın içlerine ve dağlık bölgelere çekilirler. Çeteler ancak 1890'da dağıtılabılır. Ancak Girit'te olaylar durulmaz. 1896'da Girit'te Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında yeniden bir çarpışma vuku bulur. Müslümanlar Hıristiyan evlerini yakarken Hıristiyanlar da köylerde ve çiftliklerdeki Müslümanları katletmeye başlarlar. Çıkan iç savaş ve Yunanlıların adayı istila etmesi 1897'de Osmanlı-Yunan Savaşı'nın başlamasına neden olur.³³⁷

Savaş, Girit Adası uygun olmadığı için Teselya, Epir ve denizlerde gerçekleşir. Ahmet Midhat Efendi, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın savaşa hazırlık aşaması da dâhil olmak üzere türlü cephelerini *Gönüllü* romanında işler. Tarihsel kronolojiye uygun olan romanda, Yunanlılar önce Girit'e saldırırlar, burada yüz evli bir Müslüman köyü üzerine üç bin beş yüz kişiyle hücum edip çocuklara, kadınlara varıncaya kadar katlederler. (*Gönüllü*, s. 173)

Osmanlı Devleti tarafından savaş resmen ilan edilmeden önce binlerce gönüllü Yunanlı, sınırı geçerek Osmanlı tarafında bulunan bazı tepeleri zapt ederler ve bu tecavüze resmî bir saldırı gözüyle bakılmaması için de saldırının Yunan askerleri tarafından değil, gönüllüler tarafından gerçekleştirildiğini ileri sürerler. (*Gönüllü*, s. 160) Atina gazetesi *Polemos*'un yazdığına göre de kırk beş bin Yunanlı, Alasonya'ya doğru ilerlemiş, Manastır'daki bütün gayrimüslim halk ayaklanmıştı. (*Gönüllü*, s. 176)

³³⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, s. 122-125.

Osmanlı Devleti de bu savaş için hazırlıklarını tamamlar. Savaşta düzensiz asker kullanılmayacaktır. Anadolu trenlerinin Marmara vapurları Tekfurdağı, Selanik, Serfiçe hatlarından taburlar taşımakta, bütün Anadolu Alasonya'ya taşınmaktadır. Bu durum II. Abdülhamit'in bu savaşı ne denli kazanmak arzusunda olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.³³⁸ Bölgede Osmanlı lehine casusluk faaliyetleri sürdürülmektedir. Papaz, köylü kılığına bürünmüş Osmanlılar, Yunanlıların içlerine sızar. Savaşa “gönüllü” olarak katılan ve Osmanlı adına Yunanlılar arasına karışanlardan biri de Recep Köso'dur. Görevi, Yunan askerî tertibatı hakkında edindiği bilgileri Osmanlı'ya bildirmektir. (*Gönüllü*, s. 173, 177)

Polemos gazetesi, bazı bölgelerde on bine yakın Türk'ün öldürüldüğünü, binlercesinin esir alındığını, top, tüfek ele geçirildiğini yazmakla birlikte Ahmet Midhat Efendi, Yunanlıların yenilgisiyle sonuçlanan bu savaşta Yunan askerlerinin hiçbir maharet göstermediklerini belirtir. En büyük güçleri donanmalarıdır. Gerçekten de bu savaşta Yunan donanması Osmanlı donanmasından üstündür. Yazar, bu donanmaların Katarin iskelesi gibi savunmasız yerlerdeki balıkçı kulübelerini harap ettiğini, Batı donanmasının ise Osmanlı topraklarına karşılık veremeyip rezil olduklarını söyler. (*Gönüllü*, s. 177) Nitekim Milona geçidinde Yunan askerleri bozguna uğratılmış, güneye Yenişehir'e doğru Osmanlılardan kaçmaya başlayan halka Yunan askerleri de katılmış ve çıkan arbedede elli bin nüfus birbirini çiğnemiştir. Yazarın, Yunan tarihlerinde yer almadığını belirttiği bu olay, Recep Köso'nun da aralarında bulunduğu sekiz kişi sayesinde gerçekleşir. Bu kişiler, Arnavutların savaş naralarına benzer nidalar atarak ve tüfek patlatarak kaçan Yunanlıların arkalarından ilerlemişler, aralarına karışarak Osmanlıların geldiğini haber verip arbede çıkmasına neden olmuşlardır. (*Gönüllü*, s. 179-181)

Bu zafer neticesinde kuzeydeki geçitler Osmanlı askerlerinin himayesine geçer. Tırnova boşaldığı gibi Yenişehir de tahliye edilir, Tırnova'dan kaçanlara Yenişehir'dekilerin de eklenmesiyle yüz elli bini bulan nüfus, Dömeke'ye doğru dağlara, derelere, derbentlere geçitlere sığamayacak duruma gelir. Yenişehir, Osmanlı askeri sayesinde halkın mallarını yağmalayan eşkıyadan temizlenir. Eşkıyaların

³³⁸ Bu bakımdan Karal, II. Abdülhamit'in savaş taraftarı olmadığını fakat Yunanlıların Girit, Makedonya ve Epir üzerine saldırılarına karşılık gösteremediği takdirde hem Müslümanlar hem de Avrupa devletleri arasında sarsılmış bulunan kredisini büsbütün kaybedeceğini belirtir. Osmanlı umumi efkârı da ne pahasına olursa olsun devletin şeref ve haysiyetine karşı gerçekleşen bu tecavüzlerin savaşla telafisini istemektedir. Karal, kazanılan zaferle Osmanlı Devleti'nin ve ordusunun prestijinin arttığını, aynı zamanda II. Abdülhamit'in şahsî itibarının ve kuvvetinin de çoğaldığını söyler. Karal, *a.g.e.*, s. 118.

yakalanmasında Hıristiyanlar da yardımcı olmuşlardır. Osmanlı'nın adalet ve şefkatini bilen yerli Hıristiyanlar, bölgeden kaçmazlar. Bu nedenle Yenişehir'e ilk giren süvariler, hocalar, papazlar, hahamlar hükümet binası önünde dualar eşliğinde Osmanlı sancağını öpüp zabıtları tebrik etmişlerdir. Bütün dünyanın gözü önünde gerçekleşen bu savaş, Yunanlıların da ne denli düzenbaz olduklarını ortaya koyması bakımından önemlidir. (*Gönüllü*, s. 190-193)

Üç hafta süren bu savaş sonunda Milano, Yenişehir ve Tırhala zaptedilerek Yunan kuvvetleri Varda'ya çekilmeye zorlanır. Rus çarının Abdülhamit'e savaşı durdurması yönünde yolladığı şahsî mesaj ve büyük devletlerin müdahalesiyle 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sona erer. Savaş sonunda gerçekleştirilen İstanbul Konferansı neticesinde Teselya sınırındaki bazı stratejik mevkiilerin Türklere bırakılması ve Yunanistan'ın savaş tazminatı ödemesi şartıyla savaştan önceki statüko esaslarına dönlür.³³⁹

Tüm bu gelişmeler Balkan coğrafyasının XVIII ve özellikle XIX. yüzyıldaki siyasî önemini göstermekle birlikte *Arnavutlar Solyotlar* romanında Soli nahiyesinin geleceği ile ilgili kararların alındığı Papaz Samuel'in manastırı, ayrılıkçı faaliyetlerin yürütüldüğü, Rusya'yı temsil eden Rus Pop'unun manastırı, erişilmesi zor sarp, dağlık Soli nahiyesi, *Gönüllü* romanında Norman, Latin istilalarından korunmak amacıyla kayaların üzerine yapılan manastırlar, ardında siyasî planların yapıldığı kayalar, ağaç kovukları da bu coğrafyayı başlı başına siyasî bir merkez hâline getirmiştir. Bu bağlamda uzamın/mekânın değişen anlamlarına bir katkı da roman bağlamında Ahmet Midhat Efendi'den gelir. O, roman vasıtasıyla insan eliyle değiştirilen mekâna ve coğrafyaya atfedilen siyasî anlamları ve çağrışım alanlarını göstermiştir. Balkan coğrafyasını işlediği romanlarda mekânın siyasî uzantılarının yanısıra siyasî mekânları da göstermiş olması önemlidir.

III.3.3.2.4. Etnik Coğrafya

Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altına giren altmıştan fazla etnik ya da linguistik grubun en az üçte biri Balkanlar'da bulunmaktadır ve Koloğlu'nun da belirttiği gibi bu etnik, dinsel ve dilsel grupların çoğu, Osmanlı Barışı gelmeden önce birbirleriyle kanlı bıçaklı olan gruplardır.³⁴⁰

³³⁹ Karal, *a.g.e.*, s. 117-118.

³⁴⁰ Koloğlu, "Osmanlı Döneminde Balkanlar", s. 59.

Ahmet Midhat Efendi de Balkanlar'daki etnik çeşitliliğe vurgu yapmakta ve bu gruplar arasındaki husumete yer vermektedir. *Gönüllü* romanında Türk, Arnavut, Boşnak, Bulgar, Rum, Ulah, Çingene, Yunan, Yahudi gibi pek çok etnik unsurun beraber yaşadığını ve bu unsurların ahlâk ve âdet bakımından birbirine karıştığını belirten yazar, Balkan coğrafyasına yapılan barbar istilalarının bölgenin etnik yapısına olan tesirinden de söz eder.

Buna göre 393 yıllarında ne putperestliği ne Hıristiyanlığı hiçbir şeyi tanımayan Vizigot barbarları Avrupa'nın pek çok yerini istila ettikleri sırada Alaric adlı reislerinin sevkiyle Yunanistan taraflarına giderek orada 395-398 yılları arasında her tarafı yakıp yıkmışlardır. Daha sonra 466 yıllarında Vandallar, 475 yıllarında Ostrogotlar, 500'lerde ise Bulgarlar harp ve barbarlıklarda bulunarak Yunanistan'a girmiş, putperestlere de Hıristiyanlara da aynı şekilde davranmışlardır. 540 senesinde Bulgar, Sırp, Hırvat gibi Slav ırkıdan olan barbar kabilesi, iki yüz sene boyunca dalgalar hâlinde gelerek bu coğrafyayı yağmalamışlar, tahrip etmişler daha sonra da kendileri yerleşmişlerdir. İstanbul'dan gönderilen ordularla yapılan savaşlar sonucunda bunlarla Yunanlılar arasındaki anlaşma ancak 867'lerde mümkün olmuştur. Hıristiyanlık, Doğu İmparatorluğu'nun resmî mezhebi olduğu hâlde Yunanistan gibi barbarların nöbetleşerek ve devamlı olarak zarara uğrattıkları bir yerde rahat ve selamet bulamamıştır. 867 senesinden 1080 senesine kadar yüz on üç sene boyunca Yunanistan yeniden bir kere Araplar bir kere de Bulgarlar tarafından hücumu uğradığından Hıristiyanlık için bu topraklar yine selamete çıkamamıştır. 1080 senesinde vahşî ve kan dökücü bir halk olan Normandların istilası gerçekleşir. 911 yıllarında "Oden" adlı muhayyel mabetlerinde ibadet eden Normandlardan, Yunanistan'a gelenlerin tamamı Hıristiyanlığın Katolik mezhebini kabul etmişlerdir.

Normandlar, birbirinden ayrılan Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasındaki düşmanlık üzerine girdikleri Yunanistan'da yağmacılık ve tahribatta sınır tanımamışlar, Reis Guiscard, Epir vilayetinin tamamını ve Teselya'nın da büyük bir kısmını istila etmiştir. Bu bölgede bulduğu tüm Rumlara esir muamelesi yapmış, papayı tanımayanlara türlü şiddetlerde bulunmuşlardır. Normandlar, bölgeye yerleştikten sonra yerli Rumlarla aralarında barış ümit edileceği zaman Sicilya taraflarında muntazam bir krallık kurmuş olan diğer Normandlar, 1146'da Yunanistan'ı ilk Normandların ellerinden alırlar.

Hıristiyanlığın barbarlar ve Ortodoksluğun Katolikler dolayısıyla uğradığı saldırılar, Hıristiyan ve Ortodoks papazlarına ovalarda rahat ve selamet bırakmayarak kayaların tepelerine kadar çıkmaya mecbur bırakır. Haçlı seferleri de onları bu kayalarda ikamet etmeye zorlar. Çünkü Kudüs'ü geri almak isteyen haçlılar İstanbul'a kadar gelmiş ve Doğu İmparatorluğu'na tâbi olan yerleri görünce Suriye çöllerine gitmekten vazgeçmişlerdir. Haçlılar, papayı ve aziz pederi tanımadıkları için bölge halkını şizmatik olmakla suçlamış ve mal, can, ırz ve dinlerini kendilerine mübah sayıp Konstantiniye şehrini zapt ederek Rumları mahvetmiş, kiliselerini küçük görerek itibardan düşürmüşlerdir. Mora'ya kadar olan memleketleri fethederek “despotya” adıyla sınırsız beyliklere bölmüşler, her bir beyliğe Latin ırkından birer prens yerleştirmişlerdir. Rumların bu Latinlerden çektikleri eziyeti ve cefayı, Ahmet Midhat, dünyadaki hiçbir kavmin çekmediğini düşünür. Rumlardan bir kısmı papalık makamını tanımak suretiyle eziyetleri hafifletebilmişlerdir. Ahmet Midhat, bunların hâlâ “Greco-sunis” yani papalık makamıyla birleşen Rumlar olmak üzere mevcut olan bir cemaatin asılları olduklarını belirtir. Haçlı Savaşı sırasında Venedikliler gemilerini haçlılara kiraladıklarından memleketin içi haçlı senyör ve prenslerin istilaları altına girdiği gibi sahiller de Venediklilerin istilasına uğramıştır. Böylece Rumların can, mal ve ırzları Latin ve Katoliklerin keyiflerine tâbi kalır. Rum papazların da Kalabaka civarındaki kayalara sığınmaktan ve Aghia Triadha manastırına yenilerini eklemekten başka çareleri kalmaz.

Ahmet Midhat, istilalara mekân olan bu coğrafyanın Makedonya ve Yunan komitelerine mensup olan halkın meskeniyken artık buralarda Koçovalak, Bulgar ve Sırp komitelerine mensup nüfusun görülmesini bu uzun süren hücumlara bağlar. Ancak bu durum zamanla unutulmuştur. Daha sonra Osmanlı fethi sayesinde buralar siyaseten Osmanlı Devleti'ne, ruhanî olarak ise Doğu Kilisesi'ne yani İstanbul'daki Rum Patrikhanesine tâbi oldukları zaman buralarda Hıristiyan olan halkın tamamının Rum ırkından sayıldığını belirtir. Ancak etnografyaya ait elde edilen yeni bilgiler bu grupların dil ve kavmiyet bakımından Rum ve Yunan olmadıklarını ortaya koymuştur. (*Gönüllü, s. 80-83*)

Yazarın incelediğimiz romanlarında Balkan coğrafyasına yerleştirdiği etnik unsurlar, Arnavutlar (Müslüman Arnavutlar), Rumlar, Yunanlar, Bulgarlar, Çingeneler ve bir de dışarıdan gelen ve zaman zaman yabancı/misafir olarak algılanan Ruslardan oluşmaktadır. Bu çerçevede yazar, bu etnik unsurların nitelikleri, ırksal özellikleri,

dilleri, dinleri üzerinde durmuş ve birbirleri için ne anlam ifade ettiklerini saptamak üzere mukayese yolunu tutmuştur. Bu durum, XIX. yüzyılın hem ilk hem ikinci yarısında Balkanlardaki etnik ayrılığın, düşmanlığın ve çatışmanın yazarın romanlarına ne şekilde yansıdığını, yazar tarafından nasıl algılandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Arnavutluk'un Toskalık tarafında Yunanca da konuşan, hatta Mevlid, İlmihal ve Muhammediye gibi din kitaplarını Rum harfleriyle yazan ve Rumcaya tercüme eden Arnavut Müslümanlar, saf oldukları kadar kalplerinde yiğitlik ve cesaret de bulunduran, sözlerinde duran kimselerdir. Yazar, Müslüman Osmanlı halkını, gerçek bir vatanperver olarak sunar. (*Gönüllü*, s. 22, 30, 127, 147) Bununla birlikte bazı Rumlara göre bazı Müslümanlar çok iyi, sadık ve merttirler, bazı Rum ve Ruslara göre de Müslümanlar güvenilir kimseler değildirler. Bununla birlikte Osmanlıların girdikleri yerlerdeki insanları kesip biçtiklerine dair yazılanlarla Rumların gözünde Osmanlılara dair kötü bir izlenim yaratılmaya çalışıldığı üzerinde duran yazar, bundan dolayı oluşam olumsuz imaj neticesinde bazı Rumların gözünde Müslümanların zalim olduğunu belirtir. (*Gönüllü*, s. 59, 85-86, 95)

Müslümanlık ve Hıristiyanlık arasında mukayese yapan yazar, Müslümanlığın bir kimse tarafından verilmediğini, herkesin kendi rızasıyla kabul ettiği bir din olduğunu, İslam'ın şartlarının öğrenimi ve uygulanması bahsinin her Müslüman için bir vecibe olduğunu belirtir. Buna karşılık Hıristiyanlık kilise tarafından verilmekte, vaftiz usulü ile yerine getirilmektedir. Hıristiyanlıktaki aforoz sayesinde insanlar dinden çıkarılabilirken İslamiyet'te böyle bir şeyin mümkün olmadığını, Müslümanların Hz. Muhammed'e inandıklarını, Hıristiyanların en büyüğününse Hz. İsa olduğunu dile getirerek Müslüman Arnavutlarla Hıristiyan Rum ve Yunanların benimsedikleri din anlayışına açıklama getirir. (*Gönüllü*, s. 208-209)

Yazarın Balkan coğrafyasında en fazla Rumların, özellikle Solyot Rumlarının ve nispeten Yunanlıların üzerinde durduğu görülür. Bunda, Rumların ve Yunanlıların o coğrafyanın en eski halklarından oluşuna ek olarak Balkanlarda yaşanan siyasî gelişmelerin de etkisi vardır. Genel olarak bakıldığında Rumlar, düşman, şeytan, cahil, asi, kurnaz, casus, eşkıya gibi vasıflarla nitelendirilirler ya da bu vasıflara uygun davranışlara büründürülürler. Yazar, özellikle bu bölgedeki ruhban sınıfının cehaleti üzerinde durur. Ona göre bu sınıf, henüz kendi ortaçağlarından çıkamamış, kara cehaletten kurtulamamışlardır. Ahmet Midhat, bu sınıfı ortaçağda engizisyonlarıyla

dünyayı bezdiren Katolik papazlarının yeni selefleri olarak görür. Duaları bile okuyamayacak derecede eğitimsizdirler, bu nedenle duaları ya bir bilene okuturlar ya da kendileri dinleyerek ezberlerler. Ortodoks din adamları konusunda biraz daha ılımlı olan yazar, Ortodoks papazlarının tahsil derecesinin ise sadece kendi mezhepleri ile sınırlı olduğunu belirtir. Kalabaka kasabasındaki Kalabaka Manastırı rahiplerinde görüldüğü gibi Müslümanlık ve Osmanlılık onlar arasında hurafe, masal türü anlatılardan ibarettir. Bu nedenle kayaların tepelerine yapılan manastırların yapılış ve buralarda ikamet ediliş sebebinin Vizigot, Normand, Latin ve haçlı istilalarından kaçmak için değil, Müslüman Arnavutların saldırılarından kaçmak için olduğunu düşünür ve halkı buna inandırır. (*Gönüllü*, s. 76-77)

Solyot Rumları ise Tepedelenli gibi kan dökücü bir paşayı yıllarca mağlup etmiş bir avuç kahraman halktır. Kendilerine “Solyot” dendiği gibi ikamet ettikleri bölgeye de “Soli” denmektedir. Solyotlar, asıl dilleri Arnavut dili olmakla birlikte Hıristiyan olmaları nedeniyle Rumca’yı da bilirler. Oldukça cahil olan bu halkın papazları arasında bile yazmayı bilenlerine rastlamak pek güçtür. Halk arasında okuma bilenler de sadece papazlardır. En önemli özellikleri silahşorluklarıdır. Dağ yollarında yaban keçisi gibi yürümeye alışkındırlar. Bölgelerini koruma ihtiyacı onları cengâver bir toplum hâline getirmiştir. Yaklaşık 1600’lerden 1800’lere kadar bölgelerine Osmanlı, Arnavut, Müslüman ve Rum ayağı bastırmamış olan bu halk, Osmanlı Devleti’ne tâbidir, vergilerini verir, askerî hizmete çağırıldıkları zaman görevlerini yerine getirirler ve kendilerinin seçtiği ihtiyaran meclisi ile yönetilirler. Babadan oğla geçen esatirden ibaret fikir ve bilgilerle yaşarlar. Fikir terbiyesinden de mahrum olan bu halkın, XIX. yüzyıl için Arnavutlara ya da Ruslara yakın olmak gibi belli bir politikaları yoktur. Her biri kendi kılıcına göre hüküm sürmek isteyen, şiddetli ve dehşetli dağlılardır. Tepedelenli Ali Paşa’ya göre ise barbar kimselerdir ve onların varlıklarını dünyadan kaldırmak gerekir. Oysa yazar, yarı vahşî ve safderun olan bu halkın her türlü teşvike kolayca kandıklarını belirtir.

Sadece silahlarına hizmet eden bu yarı vahşî halk, kendi dağlarından dışarı çıkmayan, kendi içine dönük bir topluluktur. Kendi bölgeleri dışındaki meselelerle meşgul olmazlar. Yeni bir Yunan Devleti’nin kurulacak olması yolundaki siyasî meseleler, onlar için bir anlam ifade etmez. Tek amaçları vatanları olan ikamet ettikleri Soli nahiyesini haydutlardan korumak ve bu toprakları elden çıkarmamaktır. Nitekim özgür ruhlu dağlı halkı Solyotlar, kendilerini bu topraklarla tanımlamakta, bir anlamda

var kılmaktadırlar. Vatanlarının ellerinden alınması onların da yok olması anlamını taşır. Nitekim romanın sonunda Soli nahiyesindeki manastıra sığınan ve Arnavut kuvvetlerine yenilen Solyotlar, kendi kendilerini imha ederler. Arnavutların ele geçirdikleri son Solyot köyü Rinas'da da Despiyot adlı kadın, Arnavut askerleri geldiği zaman bir varil barutu ateşleyerek kendi ailesiyle beraber Arnavut askerlerini de havaya uçurur. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 24, 30, 32, 41, 48, 126, 139, 143, 183, 200, 226)

Solyotların ırksal fizikî özellikleri üzerinde duran Ahmet Midhat, Solyotların neredeyse tamamının uzun boylu, lepiska saçlı ve mavi gözlü olduklarını belirtir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 64) Solyot kadınları da erkekleri gibi iri, boylu, kaslı, kuvvetli gayet çevik ve dayanıklıdırlar. Solyotların bir kadını başka bir milletin bir erkeğine, erkeği ise iki kabadayısına karşılık gelir. Kahraman Solyot kadınları savaşta erkeklerinin yanında çarpışır, silah kullanırlar. Çavillas'ın karısı Mosho elideki tüfeği ve kılıcıyla 1792'de Solyotlarla Tepedelenli Ali Paşa arasında gerçekleşen savaşta bunu ispatlamıştır. Cesur Solyot kadınları son derece iffetlidirler. Eski Yunanistan'ın Lesbos ve Korint kadınları gibi fuhuşperestane olmaktan çok Isparta kadınları gibi kahramandırlar. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 31, 34, 49)

Yazar, Solyotların belli bir kimliğe ve tarihe ait kılındığından söz eder. Buna göre yabancılar, eski Yunan'ın bütün kahramanlarını Solyotlara yeniden tanıtmış, Solyotların Ispartalılar neslinden geldiklerini, kahraman ve cengâver bir halk olduklarını, bir neferinin yüz düşmana üstün geldiğini, atalarının Hindistan'a kadar ülkeler fethettiklerini anlatmış ve Solyotları cesaretlendirmişlerdir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 92)

Ahmet Midhat, empoze edilen bu tarih ve kimlik bilincinden dolayı her türlü teşvike açık olan Solyotların bu denli dehşet saçan "kahraman" bir toplum olarak anıldıklarını belirtmek ister. Böylece Yunan kahramanlarına benzetilmek istenen Solyotlar, kendilerine atfedilen kimlik sayesinde savaşta ve isyanlarda yabancıların ve asilerin işine yarayacaktır.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'ndaki duruşlarıyla da yansıtılan Rumların, daha çok Yunanlı oluşları vurgusu vardır. Asıl vasıfları eşkıyalık olan düşman Yunanlılar olduğu gibi Osmanlı ile işbirliği yapan dost Yunanlılar ya da vaktinde dost olup Teselya'nın Yunanistan'a verilecek olmasını fırsat bilip düşman kesilen Yunanlılar da vardır. Müslümanların iyi, mert kimseler olduğunu düşünen ve Rüstem'le önce dost

olup Teselya'nın tahliyesi mevzu bahis olunca düşman kesilen Petros bunlardandır. Bu anlamda bu coğrafyada dostluğun ve düşmanlığın yönü her an değişebilmektedir. Dost Yunanlılar, Teselya'nın tahliye edilmesini istemezler. Nitekim Osmanlı askeri Yenişehir'e girdiğinde şehrin eşkıyadan temizlenmesi hususunda yardımcı olmuşlardır. Düşman olanlar ise "panhellénisme"e kapılarak savaştan yana tavır alırlar. Yunan askerlerinin tavır ve hareketleri Hıristiyanlığa, medeniyete, insanlığa sığmayacak dereceleri bulur. Düşmanına bile merhametli Osmanlı askerinin tavır ve hareketleri düzenli ve medenî bir devlet askerine ve Müslüman ordusuna yakışır bir şekilde Yunan askeri kendi halkına bile düşmanca davranmıştır. Esir düşen Osmanlı askerlerini de öldürmüşlerdir. (*Arnavurlar Solyotlar, s. 160, 194*)

Balkan coğrafyasının bir diğer etnik unsuru çingenelerdir. Rumeli çingeneleri renk ve çirkinlik bakımından Sulukule ve Ayvansaray çingeneleriyle kıyaslanamazlar. Rumeli çingenelerinin ırksal fizikî özellikleri daha farklıdır. Onlarla kıyaslandığında beyaz renkli, latif endamlı ve güzel çehrelidirler. Köçeklerinin raksları da oldukça güzeldir. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 14*)

Balkanlarda yaşayan bir başka topluluk da Ruslardır. Ruslar, Rumları isyana teşvik eden ayrılıkçı fikirleriyle görünürler ve Moskof müşevvikleri olarak zikredilirler. Rusya siyasetinin Balkanlardaki uzantısı gibidirler. Soli nahiyesindeki Moskof papazı bunlardan biridir. Taraftarlarıyla beraber bölgeye dair siyasî kararları kendi yaptırdığı manastırda alır. Soli nahiyesinde doğduğu için kendisini buraya ait hisseden Papaz Samuel'in gözünde bin beş yüz saatlik mesafeden gelmiş bir "misafir"dir. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 198*)

Aynı dinden olmaları dolayısıyla Solyotlarla dost olduklarını düşünen Rus Pop'a karşılık, aynı coğrafyayı paylaştıkları ve aynı devlete tâbi oldukları için Solyotlarla dost olduklarını düşünen Rüstem vardır. Rüstem, âdeta bir Solyot olacak kadar onların içlerine karışmış, âdetlerini öğrenmiş ve benimsemiştir. Bu bakımdan bölgede etnik olarak yabancılığın yönü de değişir. Başlangıçta böylesine kendi içlerine kapalı bir toplum olan Solyotlar için Rüstem, bir yabancı "öteki" iken, Rüstem'in bölge halkıyla bütünleşerek yabancılıktan çıktığı noktada Rus Pop yabancı durumuna düşer. Bu açıdan Papaz Samuel'in "Hakayık-ı ahvâli bir yabancıya açmaya mezun değilim." (*Arnavutlar Solyotlar, s. 198*) sözü önemlidir. Bu noktada Rüstem'in Osmanlı'yı, Rus Pop'un ise Rusya Devleti'ni temsil ettiklerini söylemek yanlış olmaz. Bölge halkı için

Rüstem ve Rus Pop'u arasındaki gel-git'in Osmanlı Devleti ile Rusya arasında ikilemde kalan gayrimüslim etnik unsurlara gönderme yapması da dikkat çekicidir.

Ahmet Midhat Efendi, etnik vurgunun unsurlarından dil üzerinde de durur. Bu çerçevede Rumeli'de kültürel bakımdan etnik unsurlar arasında bir benzeşme olduğu gibi dil, söyleyiş özellikleri bakımından da bir etkileşim söz konusudur. Türkçe, Arnavutça, Boşnakça, Bulgarca, Rumca, vb. gibi dillerden bir kelime küçük bir farkla veya tamamen değişerek başka bir dile geçebilir. Yazar, bu anlamda Türkçe kelimelerin benzer bir değişimden sonra Rumeli'de konuşulan dillerin tamamına birden mâl edildiğinden söz eder ve bununla ilgili örnekler verir. Rumeli taraflarında “kırçu, dorçu” gibi kelimeler, Türkçe “kır” ve “doru” kelimelerine ek getirilerek yapılmış kelimelerdir. Benzer şekilde “bego” kelimesi Türkçe “bey” kelimesinin değiştirilmiş şeklidir. Köso kelimesi Türkçe “köse” kelimesinden bozmadır. Değişen ya da bozulan Türkçe kelimelerin yanısıra Rumeli'deki diğer etnik unsurların kendi dillerindeki kelimelerden örnekler de verir. Türkçesi “kaygan” olan ve Rumeli'nin bazı yerlerinde “piloça” denen taşlarla, Yunanlıların savaşta attıkları “zito helada”, “zito opolemos” naraları buna örnektir. (*Gönüllü*, s. 11, 37, 74, 173)

Yazarın Rumeli'de dil hususundaki hassasiyeti Rumeli'nin, yazarın biyografisindeki yeri ile de ilgilidir. Ahmet Midhat Efendi'nin on yılı aşkın Rumeli'de bulunduğu ve eğitiminin bir kısmına burada devam ettiğini belirtmiştik. Bu nedenle yerel söyleyişlere aşina olan, Bulgarca'yı bir Bulgar çocuğu kadar öğrenen yazar, büyüdüğü zaman bu dili okuma yazma derecesinde ilerletir. Rumeli'de her tarafta “muma” ve dola” gibi adlarla anılan Hıristiyan hanımlarının kibar ailelerin hizmetinde bulduklarını, bu nedenle Rumeli'de çocukların bu hanımlardan Rum ve Bulgar dillerini ana dili seviyesinde öğrendiklerini belirten yazar, kendisinin de bu mumalardan birinin eline düştüğünü belirtir. Yazarın yaşam coğrafyasında önemli bir yeri olan Rumeli, böylece etnik coğrafya bahsinde de yazarın metnine yansır. (*Gönüllü*, s. 43-44)

III.3.3.2.5. Kültür Coğrafyası

III.3.3.2.5.1. Kültürel Coğrafi Görünüm

Savunmaya yönelik mimarî biçimler, bu biçimler için coğrafyanın sınıduğu imkânlar doğrultusunda kullanılan malzemeler, askerî ve siyasî açıdan önem arzden mekânlar, Balkan coğrafyasına ait somut kültürel unsurlar -daha çok beslenme türleri,

kullanılan eşyalar, askerî malzemeler, müzik aletleri, ulaşım araçları olmak üzere çeşitlendirilebilir. Toplumların yaşam şeklini, gıda tercihlerini belirleyen ve bu yolla kültürel coğrafi görünüme katkı sağlayan coğrafyanın bu gerçeği romanlarda işlenir.

III.3.3.2.5.1.1. Somut Kültürel Unsurlar

III.3.3.2.5.1.1.1. Şehir Görünümleri: Peyzaj ve Tarih

Ahmet Midhat Efendi, Balkan şehirlerini daha çok taşıdıkları siyasî ve askerî önem açısından ele aldığı için eserlerinde uzun uzadıya Balkan şehir manzaraları ve tarihine ilişkin bilgilere rastlanmaz. Bu konuda şehirlere nispeten kasabaların, nahiyelerin görünümleri verilir. Kimi zaman da şehirlerin yakınındaki vadi tasvirlerine girilir. Yazar, bu gibi durumlarda bu vadi manzarasını âdeta tablolaştırarak okura sunar.

Şehirlerin tarihi konusunda ayrıntı ile durmayan yazar, daha bütün olarak Balkan coğrafyasının ne şekilde el değiştirdiği, hangi istilalara, mücadelelere zemin teşkil ettiği üzerinde durur. Ayrıca şehir ve kasaba tarihinden ziyade hâlihazırda bu bölgeye dair yazılmakta olan XIX. yüzyıl siyasî olaylarından, savaşlarından söz eder. Ele geçen, el değiştiren mekânların tarihi anlatılır.

Manzara açısından Golos rıhtımından kasabaya bakıldığında kasaba kahvehaneleri, meyhaneleri ve buralarda savaş yanlısı olan Yunan halkı dikkat çeker. Golos limanı her hâliyle savaşa hazırdır. Meyhane ve kahvehanedeki insanların coşkusu bu manzaraya eşlik eder. (*Gönüllü*, s. 172)

Kalabaka kasabası binden fazla barındırdığı muntazam kârgir binalarıyla bir manzara sunarken sanayileşmenin getirisi olan hazır tüketim örneği olarak hazır giyim dükkânı ile dikkat çeker. Kasaba, arkasına aldığı üç küme hâlindeki kayalıklarla Keşiş Dağı'nın Bursa'ya kattığı görüntüye benzer bir manzara teşkil eder. (*Gönüllü*, s. 70, 71, 125)

Yanya'daki Soli bölgesine yüksekte bakıldığında bölge, büyük bir fırtınanın oluşturduğu dağ gibi dalgaları birdenbire zümrüt kesilmiş bir derya zannı veren bir manzara görünümündedir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 107)

Yenişehir ise artık Müslüman nüfusun azalıp gayrimüslim nüfusun artış gösterdiği bir mekândır. Evler, çiftlikler el değiştirmiştir. Recep Köso'nun doğup büyüdüğü ev, artık biracı bir Rum'un meskenidir. (*Gönüllü*, s. 175-176)

Recep Köso için “sıla-i rahm” olan Yenişehir, hayli üzücü bir manzara arz eder. İki tekerleği kırılmış üzeri eşya dolu terk edilmiş bir araba, bir ayağı kırık açlıktan can çekişen bir at, kendi arkadaşlarının kurşunuyla vurulmuş inleyen bir kadın, terkedilmiş tüfekler, kılıçlar, palaskalar, şapkalar, çantalar, yağmurluklar, kokmaya başlayan naaşlar, Tırnova’dan getirilen ancak daha ilerisine götürülemediği için bırakılan eşyalar bu latif sahranın “halavet-i rebiyyesi”ne askerî bir “garip”lik ilave etmektedir. (*Gönüllü*, s. 186)

Genel olarak Balkan şehirleri ve kasabalarının manzaraları trajiktir. Bu coğrafyanın mekânsal görünümüne mazlum, birbirini kıran, kaçan, katledilen insan manzaraları hâkimdir. İstiladan ve kaçıştan arta kalan eşyalar bu insan manzaralarına eşlik ederler.

Bununla birlikte rüzgârsız bir gecede yağın karın, yapraklarla dalların üzerinde oluşturduğu manzara (*Gönüllü*, s. 9), iki tarafı çıplak tepelikler ortasındaki latif çayır (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 5-6), ormanlarla, çalılıklarla kaplı vadi manzaraları da dikkat çekerler.

III.3.3.2.5.1.1.2. Mimarî Biçimler

Balkan coğrafyasında kaleler, surlar, idarî binalar ve mekteplerden çok mimarî yapı olarak kârgir binalar, değirmenler, çiftlik ya da değirmenin yanına yapılan kule tarzı mimarî yapılar, manastırlar dikkat çeker.

Rumeli’de “kule” mal sahiplerinin çiftlikler veya değirmenler yanına ikamet amaçlı yaptırdıkları yüksek binalardır. Genellikle taş binalar olmakla birlikte taşın nadir bulunduğu yerlerde tuğla da kullanılır ve alt kat mutlaka kârgir olarak yapılır. Binanın dört tarafı tüfek atmak için mazgallarla çevrilir. Alt kat, kıymetli atlar için ahır olarak kullanılmakla birlikte atların ve insanların yemek ihtiyaçları için ambar şeklinde düzenlenir. Dar ve dik bir merdivenden çıkılan birinci katta iki veya üç oda ile her tarafı açık yazlık bir yer bulunur. Yazlık kısmın açık tarafları ile odaların pencereleri ihtiyaç anında savunma hâline getirilebilmek için üç-dört santimetre kalınlığında meşe ağaçlarından yapılan sert kanatlarla donatılır. Kanatların ortasında mazgal hizmeti görecektir yarıklar bulunur. Kuleler, bu şekilde iki katlı olabileceği gibi bazıları da üç katlıdır. Kulelerin çatıları genellikle kiremitle kaplanır. Bazı kulelerin çatısına ise çevreden gelebilecek düşmanları gözlemek için taraça hizmeti gören tahtayla örülmüş açık bir yer yapılır. *Gönüllü* romanında özellikleri anlatılan kule tarzı yapı, üç katlı,

“cihânnümâ”lı kârgir bir binadır ve üç taşlı güzel bir su değirmeninin yanına inşa edilmiştir. (*Gönüllü*, s. 10)

Arnavutlar Solyotlar romanında da vadi içindeki köşk, mimarî açıdan dikkat çekici özelliklere sahiptir. Düz bir mevki üzerine inşa edilmiş bu binanın boyu yirmi beş, eni yirmi, yüksekliği de sekiz metredir. Bina düz bir mevkide “peluçe” denilen taşların alafranga kiremitleri andıracak şekilde dizilmesiyle oluşmuştur.

Binanın alt katında pencere bulunmaz. Binanın dört kenarı zeminden bir metre kadar yükseklikte olacak şekilde mazgallarla donatılmıştır. Mazgalların üst tarafında mazgallarla orantılı olacak ve birer sıra hâlinde binanın dört kenarını donatacak şekilde pencereler bulunur. Dışarıdan bakıldığında mazgalların genişliğinin sekiz, yüksekliğinin dört, pencerelerinse eninin yirmi, yüksekliğinin elli santimetre olduğu tahmin edilir. Binanın içine girildiğinde dışarıdan küçük olduğu düşünülen pencerelerin gayet büyük olduğu görülür. Mazgal biçiminde dışları dar içleri hayli geniş yapılmıştır.

Binanın kenarlarının birisinin ortasında üstü taş kemerle çevrilmiş bir kapı vardır. Kale kapılarına oranla daha küçük olan bu kapı, âdeta bir kale kapısından daha dayanıklı görünmektedir. Meşe ağacından yapılan kapının bir kanadı yirmi santim kalınlığındadır. Üzeri ise bir buçuk santim kalınlığında demir bir levha ile kaplanmıştır. Levha, kapıya demir çubuklarla muntazam biçimde çakılmıştır.

Böylesine sağlam bir kapıdan içeri girildiğinde bir ahırla karşılaşılır. Ahırın yaslaları dört duvarın uzunluğu boyunca uzatılmamıştır. Binanın alt katı orta yerinden eni ve boyu ikişer metre olan tahtalarla tavana kadar bölünmüş ve ambar hâline getirilmiştir. Ambarın dışında yemlikler bulunmakla birlikte duvarların iç tarafı ise dışarıdan görülen mazgalları gerektiğinde kullanacak tüfekçilerin piyade kademeleri şeklinde eşitlenmiştir. Kapının sağ tarafında gayet kalın bir meşe ağacından yapılmış merdiven dikkat çeker. Üst kat da tıpkı alt kat gibi orta yerinden tavana kadar bölünerek ambar olacak şekilde düzenlenmiştir. Binanın her iki katının da bu şekilde düzenlenmesinin nedeni hem bir ambar vücuda getirmek hem de çatıya dayanabilecek bir temel oluşturmak içindir. Bu nedenle alt kattan çatıya kadar uzanan tahtaların üzerine her biri otuz santim kalınlığında meşe direkler dikilmiş ve çatının kirişleri de yine bu direklerin üçe kesilmesinden ibaret olacak şekilde ambar üzerindeki tabanların üzerlerine konulmuştur.

Üst kattaki ambarın etrafı insanların yatması için yerden bir karış yüksek kerevetlerle çevrilmiştir. Her kenarda üç tane kerevet bulunmaktadır. Bu şekilde on iki kişinin yatabileceği bir yerden söz edilir. Yatakların ayak uçlarıyla pencereler arasında ikişer metreden fazla mesafe kaldığı için gerektiğinde burada da yatılabilir. Yatakların baş taraflarına, yani ambarın kaplamaları etrafına iki sıra iri çiviler çakılmış, üzerlerine tüfekler, tabancalar, kılıçlar, palalar, yatağanlar, palaskalar, dağarcıklar asılmış olduğundan üst kat âdeta silah çarşısını andırmaktadır. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 6-8)

Görüldüğü gibi her iki binanın mimarîsinde de savunma güdüsü önceliklidir. Bu nedenle mazgallar, korunaklı kapılar, taş yapılar, gözetlemek için ayrıca yapılan taraçalar dikkat çeker. Özellikle köşk olarak verilen bina, Tepedelenli Ali Paşa'nın olduğu ve savaş alanına yakın bir yere yapıldığı için hem barınak hem yiyecek ihtiyacını karşılamaya yönelik işlevsel bir binadır. Bu binaların kendileri taştan korunaklı olmakla birlikte kapı, pencere gibi ayrıntılarda da sağlam ve sert malzemeler tercih edilmiştir. Bunun için meşe ağacından elde edilen tahtalar, demirler ve taşlar kullanılmıştır. Detaylar da oldukça sağlam görünmektedir. Kapının bir kanadının kalınlığının yirmi santimetre olması, bunun da üzerine bir buçuk santimetre demir levha çakılması, mazgalların silah kullanımına uygun yapılması bunu gösterir.

Bununla birlikte malzeme seçimi elbette içinde bulunulan coğrafyanın insanlara sunduğu imkânlarla da ilgilidir. Tahtaların meşe ağacından elde ediliyor oluşları bölgenin ormanlık oluşuna ve özellikle meşe ağaçlarıyla kaplı oluşuna işaret eder. Kârgir olması için de düzgün taşlar çıkarılıyor olması gerekir. Romanlarda Balkan coğrafyasının bu malzeme türüne de elverişli olduğu görülür.

Manastırlar da mimarî açıdan dikkat çeken yapılardır ve incelediğimiz her iki romanda da yapılaş amaçları ve özelliklerine geniş olarak yer verilmiştir. Bunlardan ilki Kalabaka kasabası arkasındaki heybetli kayalıkların üzerine yapılan Kalabaka Manastırlarıdır. Kalabaka kayalıklarının üzerinde hemen her tepede bir manastır bulunmaktadır. Bunlardan birçoğu sadece bir oda içinde Meryem Ana veya Hıristiyan azizlerinden bir zatın resminin bulunmasından ibaret olan önemli manastırlardır. Osmanlılar bölgeyi ele geçirmeden önce Vizigot, Normand, Latin istilalarından korunmak amaçlı yapılan bu manastırlardan biri de “üç zat hazretleri” anlamına gelen Aghia Triadha manastırırır.

Ahmet Midhat, XIX. yüzyıldaki savaşlar nedeniyle Avrupa ve İstanbul'da basılan musavver matbuatta bu manastırların resimlerine yer verildiğinden söz eder. Niş, Vidin, Sofya ve Rusçuk'ta bulunduğunu bildiğimiz Ahmet Midhat'ın bu resimleri musavver matbuatlardan birinde görmüş olması muhtemeldir.

Dünyada bir örneğine daha nadir rastlanıla ve büyük ve önemli bir müessese olan bu manastır, oldukça yüksek bir mevkide inşa edilmiştir. Manastıra çıkılabilecek en alçak kaya otuz metredir ve manastıra çıkabilmek yukarıdan aşağıya indirilen kafes sistemiyle mümkündür. Kafes, kılıç balığı ağı gibi parmak kalınlığında bir ipten yapılmış bir torbadır ve bilek kalınlığındaki bir halata bağlıdır. Manastırın kafesin çıktığı iskelesi ise kuvvetli ağaçlardan yapılmıştır ve balkonu andırır. Halat, balkonun tavanını oluşturan damın saçağına bağlı demir bir makaradan geçmekte ve yine o damın altında gemilerin demir zincirini çekmek için kullandıkları ırgat gibi bir şeye dolanmaktadır. Damın dayandığı duvarlar ise kale duvarları gibi dayanıklıdır. Damın üzerini örtmek için kullanılan malzeme İstanbul'un kiremitleri gibi dörtte bir plaka taşlardandır. Makara ve halat, birisi hafif yükleri çekmek için ince bir halata bağlı bir zembil ve diğeri de kafes olmak üzere iki tanedir.

Kayalıkların üzerindeki yaylalara yapılan manastırlar medrese biçimindedirler. Dört köşeli bir avlu etrafında kârgir olarak yalnız birer zemin kattan ibaret olan odalardan oluşurlar. Bahsi geçen manastırda da üç yüz altmış beş tane oda bulunmaktadır. Manastırın sağ tarafındaki üç büyük kemer üzerine inşa edilmiş olan yüksek kat metropolit dairesidir. Bunun yanısıra hizmetçi daireleri, ağıllar, inek ahırları, ambarlarıyla köyü andırır.

1128 senesinde inşa edilen manastır, her biri sandık büyüklüğünde yontma taşlardan yapılmıştır. Manastırın duvarlarının kalınlığı bazı yerlerde bir buçuk iki arşını bulur. Kireçleri ve taşları birbirine kaynaşmış olan duvarlar, damların ağırlığını taşıyabilmeleri için oldukça büyük yapılmıştır. Manastır, dayanıklılık bakımından eski hisarları andırır. Çatıda kiremit yerine ocağından yaprak yaprak çıkan pilaka taşları kullanılmıştır. Her yaprağın kalınlığı ise on veya on beş santimetreyi bulur.

Kalabaka civarındaki bir başka büyük manastır da 1384 tarihinde inşa edilen Aghia Stephanos manastırındır. Tek parça ve münferit olarak bir kayanın etrafında inşa edilmiştir. Kalabaka tarafındaki dağ silsilesine on beş yirmi metre kadar yakındır ve bu silsile ile kaya arasındaki yarık bir hendek oluşturur. Hendek üzerine yapılan köprü ise

manastırın tek girişidir. Köprünün bir paçası asma köprü şeklinde inşa edilmiştir ve akşamları bir tarafı kaldırılır.

Diğer bir manastıra çıkmak için kayanın bazı yerleri yontularak yapılan merdivenler, merdiven yapmaya imkân olmayan yerlerde ise ağaçtan yapılan merdivenler kullanılır. Her iki merdiven de oldukça dik ve sarpırlar. Geceleri ağaç merdivenler yukarıdan halatlarla çekilip alındıkları zaman bu manastırın da aşağı ile irtibatı kesilir. (*Gönüllü, s. 69-79*)

Soli nahiyesindeki dağlık alanda bulunan Papaz Samuel manastırı da mimarîsiyle dikkat çeken yapılardandır. Bu manastır yirmi metre kadar yükseltisi olan bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Manastır, Solyotların Aya Nikola Trepezesi dedikleri tepenin arsası üzerindeki düzlük zemine inşa edilmiştir. Tepenin üzeri dört tarafı yalçın kayadır. Trepezenin dört köşesinde onar metre çapında ve ikişer metre yüksekliğinde birer kule inşa edilmiştir. Kulelerin arasına ise boylu boyunca ikişer metre yüksekliğinde duvar çekilmiş, gerek kuleler ve gerek duvarlar mazgallarla donatıldığı için Aya Nikola Trepezesi âdeta “kıyamet kalesi” şeklini almıştır.

Kale duvarlarının iki metre kadar iç taraflarında dikdörtgen şeklinde birer duvar daha bulunmaktadır. Bu duvarların iç tarafları yiyecek ambarı olmak üzere tasarlanmıştır. Oluşan bu şeklin içinde bir kare daha vardır ve ambar bu iki karenin arasında yer alır İçteki kare küçük bir manastır şeklinde düzenlenmiştir. Ambarın iç ve dış duvarları dışarıdan gerçekleşebilecek hücumlara karşı kalelerden de müdafaa edilebilmesi için mazgallıdır. Bu nedenle manastıra giren düşman kendisini ambarın dış duvarı karşısındaki mazgallar karşısında bulacaktır. Düşmanın bu engelleri aşması durumunda bu sefer düşmana ambarlar içindeki son müdafaa hattı olan kilise mazgallarından karşılık verilecektir. Bu bakımdan bu manastır âdeta sağlam “bir kale” hükmündedir. Cephane de manastırın altında orta kısımdaki mahzende gizlenmiştir. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 127*)

Bununla birlikte Rumeli’de her tarafta görülmeye başlanan ve hamamcı denilen yeni tarz gusülhaneler, Tırnova taraflarındaki Müslümanlar tarafından hayır amaçlı yapılan çeşmeler, Köstem Nehri üzerindeki Osmanlı yapısı olan büyük muntazam köprü de bu coğrafyanın dikkat çeken mimarî biçimleri arasında gösterilir. (*Gönüllü, s. 113, 179, 188*)

III.3.3.2.5.1.1.3. Diğer Unsurlar: Kullanılan Eşyalar, Kitaplar, Giyim-Kuşam, Yeme-İçme, Müzik Âletleri vb.

Balkan coğrafyasına ait somut kültürel unsurlar daha çok beslenme türleri, kullanılan eşyalar, askerî malzemeler, müzik aletleri, ulaşım araçları olmak üzere çeşitlendirilebilir. Avrupa'dan İstanbul'a giden biftekler, giotlar, rostolar, cotolotte pané tarzı yiyecekler henüz Rumeli taraflarına ulaşmasa da Balkan coğrafyasının da kendine özgü yemek çeşitleri ve tercihleri bulunmaktadır. Yemek türleri arasında hamur yemekleri, et yemekleri özellikle keçi eti, börekler, baklavalar, tatlı çeşitleri içecek olarak şaraplarbulunmktadır. Bu açıdan Rumeli mutfağı neredeyse İstanbul mutfağı ile boy ölçüşebilecek bir görünüm arz eder. (*Gönüllü, s. 14*)

Bu coğrafyada ulaşım araçları olarak daha çok beygir, katır, merkep bulunmaktadır. Halk bu türden ulaşım araçlarını tercih ederken varlıklı kimseler daha çok mücevherlerle süslü atlara biner. Ahmet Midhat, Teselya taraflarında trenlerin, "omnibüse", kupa ve fayton türü yaylı arabaların olmadığını, bu nedenle ulaşım için üretilen yaysız sirem arabalarının kullanıldığını belirtir. Bunun yanısıra Anadolu'daki kağnı tarzı tekerlekleri parmaklıksız ve büyük bir değirmen taşı şeklinde yapılan ağır ve hantal arabalar da bu coğrafyanın ulaşım araçları arasındadır. (*Gönüllü, s. 66-67*)

Bununla birlikte tüfekler, tabancalar, kılıçlar, palalar, yatağanlar, palaskalar, dağarcıklar, Osmanlı Devleti tarafından Ali Paşa'ya hediye edilen murassa kılıç ve samur altın Balkan coğrafyasının somut kültürel unsurları arasında sayılabilir. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 8, 23; Gönüllü, 13, 14*)

Balkan coğrafyasında kullanılan müzik aletleri olarak davul, zurna, gavsala, gayda, usla, kaval başta olmak üzere zaman zaman bunlara eşlik eden ince saz takımları dikkat çeker. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 72*)

Servet bakımından fakir, tüm servetleri birkaç keçi ve sığırdan ibaret olan Solyotların, kullanım eşyaları arasında aydınlanmak için kullanılan mumlar, koyun ve keçi bolluğu nedeniyle koyun yapağısından yapılan şilteler, Arnavut yamçısı, yorgan ve yastıklar dikkat çekerler. Ağaçtan oyulmuş süslü çotralar, bakır veya ağaçtan yapılmış kadehler, bakır tepsiler de bu coğrafyanın diğer kültürel öğeleri arasında yer alır. Yine kendi üretimleri olan ve başka bölgelere satıp karşılığında yiyecek ve cephane aldıkları abalar, şayaklar, çullar, gibi eşyalarla keçi peyniri ve bunların yanısıra ketenler, pamuk

çarşaf, dut ağacından yapılmış beşikler de dikkat çeken somut kültürel öğeler arasında yer alırlar. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 53, 57, 103, 140)

III.3.3.2.5.1.2. Somut Olmayan Kültürel Unsurlar: Folklor, Halk Şarkıları, Peri Masalları, İnançlar-Batıl İnançlar, Alışkanlıklar, Dille İlgili Özellikler, Aksanlar vb.

Bu coğrafyada özellikle eğlence kültürü halk arasında bir hayli yaygınlık kazanmıştır. Gayrimüslim nüfus arasındaki yortular ve Hıdrellez eğlenceleri ilk sırada gelir. Bu tür eğlenceler genellikle bölgenin beyleri, reisleri tarafından tertip olunur ve eğlenceye tüm bölge halkı davet edilir. Rumeli’de çiftlik sahibi beyler, “bego”lar, yortu günlerinde yemekler verir, eğlenceler düzenler. Yazar, bu türden eğlencelerin Avrupa balolarında bile olmadığından söz eder. Bu bölgenin önemli bir eğlencesi de her senenin Aralık ayı sonunda gerçekleştirilen “bıçak silimi” âdetidir. *Gönüllü* romanındaki bıçak silimi âdeti Karamanoğlu Mehmet Bey tarafından düzenlenmiştir. (*Gönüllü*, s. 13)

Ahmet Midhat, “bıçak silimi” âdetinin Rumeli’nin Rum, Bulgar ve Ulah gibi Hıristiyan halkından ve özellikle Rumlardan Arnavutlara geçtiğini belirtir. Avrupa’da Venedik şehrinde görülen karnavallar gibi eğlenceler düzenlemek Rumeli için mümkün olmasa da ramazana girmeden bir hafta önce “vur patlasın, çal oynasın” türünden bir eğlence düzenlenir. Yazar, bu türden eğlencelerin Hıristiyanlar arasında da görüldüğünde söz eder. Müslümanlar için ramazanın yaklaşması dolayısıyla sene içinde işlenen büyük ve küçük günahlardan tövbe ile ramazana hazırlanmak gerektiğini düşünen yazar, bu türlü âdetlerin taklidinin cahillikten ileri geldiğini söyler. (*Gönüllü*, s. 26)

Bu tür eğlencelerin önemli bir yanı eğlencelerde verilen ziyafetlerdir. Bıçak siliminde kuşluk ve akşam vakitleri için börekler, baklavalar açılır, hindi, kuzu ve kazlar kesilir. Serfiçe tarafları özellikle Aralık ayı sonunda kuzu mevsimi bakımından uygun olmadığı ve doğan kuzular da süt kuzuları sayıldıkları için Yenişehir taraflarından getirtilen kuzular kesilir. Kuşluk vakti başlanan ziyafet akşam yemeğine kadar devam eder. Misafirlere ikram edilen baş yemek kuzu, hindi ve kaz dolmalarıdır. Kuzu mevcutsa öncelikli olarak kuzu eti tercih edilir. Uşaklar, büyük bakır tepsiler içinde kuzu etinden yapılmış yemekleri getirirler. Sofralar alaturka usulde kurulur. Yerlere seccadeler serilir, onun üzerine büyük sofraya örtüleri konur, misafirler sofranın

etrafına dizilirler ve sofraya örtüsünün kenarlarını üzerlerine çekerek yemeğe başlarlar. (Gönüllü, s. 14, 17)

Arnavut ziyafetinin büyük bir önemi de kuzu etinden bakılan kürek kemiği falıdır. Ev sahibinin, kuzunun kürek kemiğini verdiği kişiye büyük bir önem atfedilir. Bu rütbe ve servet anlamındaki bir önemden ziyade bilgi ve irfan bakımından verilen bir öneme işaret eder. Kemiği alan kişi, kürek kemiğini dişleri ve dili ile yalayıp temizledikten sonra kemiği aydınlığa doğru tutar ve kemik içinde görebildiği kan lekelerinden türlü manalar çıkarır, bunları eğlenceye katılanlarla paylaşır. Arnavutlar fala bakan kişinin söylediklerine bütünüyle inanırlar. (Gönüllü, s. 17)

Ahmet Midhat Efendi, İslâmiyet ve Hıristiyanlıkta görülmeyen bu âdetin putperestlik zamanlarından kalan çok eski bir âdet olduğunu belirtir.³⁴¹ Eski putperestler putlarına kurban kesip sundukları zaman bu sunumun kabul şekline türlü manalar çıkarmışlardır. Kurbanlarının bir kısmını yakmış, bir kısmını kurtlara kuşlara terk etmiş, bir kısmını da yemişlerdir ve bu şekillerin her birinde de kendilerince kabul işareti arayarak o kabul işaretlerinden türlü manalar çıkarmışlardır. Kimi zaman da bu sunumda, gaipten haber veren cinnî bir şey olduğu düşünülmüş ve gelecekte haber verdiğine inanılmıştır. Eski putperestlerin âdetlerine benzer bir durumun Arnavutlarda da görülür. Bu nedenle Arnavutların, Büyük İskender'le pek çok fetihlere mazhar olmuş bulunan Makedonya kavminin asıl mirasçısı oldukları yolunda rivayetler vardır. (Gönüllü, s. 17-18)

Arnavutların bu fallara önem vermelerinin bir nedeni de aralarında dolaşan hikâyelerden ileri gelmektedir. Buna göre bir zamanlar kürek kemiği falına bakılarak valinin azlolacağı ve yerine ak sakallı bir adamın geleceği haber verilmiş falın üçüncü günü vali azlolunarak iki hafta sonra da yerine ak sakallı bir vali gelmiştir. Bu nedenle halk arasında dolaşan bu türden hikâyeler, halkın bu fala bir hayli önem vermesine neden olmuştur. Yine kuzu yemek bahar mevsimine rastladığı için o yaz yağmurun yağıp yağmayacağı, mahsulün bereketli, doğal afetlerin olup olmayacağı, hangi tür mahsulün daha iyi olacağı gibi olaylar, bakılan fallardan okunmakta halk da bunlara inanmaktadır. (Gönüllü, s. 18)

³⁴¹ Eski Yunanlılarda ve Romalılarda mevcudiyeti bilinen kürek kemiği falını Araplar, bir bilim dalı olarak kabul etmiş, *ilmü'l-kef* (kürek kemiği bilgisi) olarak adlandırmış ve bu konuda risaleler yazmışlardır. Ahmet Midhat Efendi'nin de belirttiği üzere kuzu, koyun, keçi gibi hayvanların kürek kemiği üzerinden bakılan ve buradaki şekillere göre geleceğe dair yorum yapılan bu fal çeşidine Karaçay-Malkar, Altay, Yakut, Kırım Tatarları, Nogay, Kafkas ve Balkan halkları, Moğol sarayları, Şamanistlerde de rastlanılmakta, özellikle, Yörük, Arnavut ve Rum çobanlarının bu işte usta oldukları iddia edilmektedir. Bk. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yay., Ankara 1954, s. 152.

Gönüllü romanında bir “bego” olan Karamanoğlu Mehmet Bey, dişi ve diliyle kemiği temizledikten sonra, kürek kemiği falında oldukça maharetli olan Ömer Neşo adlı ak sakallı bir Arnavut’a verir. Niş’ten İşkodra’ya kadar bütün köyleri, kazaları bilen ve hepsinde yediği kuzuların kürek falına bakan ve gördükleri her zaman çıkan Ömer Neşo, baktığı kemikte şiddetli bir savaş görür. İnsanlar, hayvanlar, askerler, asiler, kadınlar, kızlar, çocukların kaçıştığı karmakarışık bir faldır. Ancak bu ziyafetin kuzuları Yenişehir’den getirtildiği için bu fena haberin de Yunanlılara ait olacağı düşünülür. Çünkü bıçak silimi âdetinin bir özelliği de kuzular nerede doğmuş, büyümüşse kemikleri üzerine yine o bölgenin gelecekteki olayları aksetmektedir. (*Gönüllü*, s. 19-23)

Bu tür eğlencelerin önemli bir yanı eğlenceyi hareketlendiren müzik ve danstır. Çalınan davul, zurna, kaval, gaydalar halkın neşesini artırmaktadır. Bunlara çingene köçeklerin raksları ve şarkıları da eşlik eder. Çingenelerin okudukları şarkılarda mana ve musiki aranmasa da dansları latiftir. Bu eğlencelerde çingene köçeklere altın para takılması âdettendir. Eğlencede köçeklerin faslı bittikten sonra değirmende köylülerin faslı başlar. Eğlencede bulunan herkes değirmene iner ve kadın ve kızların horalarına silah sesleriyle alkış tutulur. Hüner gerektiren Arnavut raksları icra olunur. Dans sırası erkeklere geldiğinde halka oluşturan erkekler sirtoya başlarlar. Çingene köçekleri de halkaya davet edilir. (*Gönüllü*, s. 14-15)

Arnavutların bu türden eğlence alışkanlıklarının yanında Hıristiyanların da yortu ve Hıdrellez zamanlarında düzenledikleri karnaval tarzı eğlenceleri bulunmaktadır. Bu açıdan Solyot nahiyesindeki bu türden eğlenceler, kendine özgü yönleriyle dikkat çekerler. Bu tür eğlencelerde reisler tarafından verilen yemekler âdet hükmünü almıştır. Komşular, dostlar herkes bu davete katılırlar. Yılbaşından sonra özellikle büyük perhizlerine bir hafta kala yapılan karnavallar, paskalya sonrası eğlenceler, Hıdrellezde yapılan yortular önemlidir. Rumlarda herkes kendi adaşı olan bir azize mensuptur. Bu nedenle o azizin yortusu geldiği gün yortu eğlencesini ve ziyafetini yapacak olan kişi azizle aynı adı taşıyan Hıristiyan’dır. 23 Nisan ise Doğu milletlerinin tamamı nezdinde millî bayram kabul edilen Hıdrellez günüdür. Hıdrellez, bu bölgede çiftlik yanaşmaları ve çobanlar için de başlangıç senesi hükmündedir. Çünkü bu işçilerin sözleşmeleri Hıdrellezde veya Kasımda yenilenmektedir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 57, 61, 70)

Ahmet Midhat Efendi, Hıdrellez’in başlarda İstanbul’da önemsenmediğini ancak zamanla bu bayrama verilen önemin arttığını belirtir. Mevsimi geldiğinde

Haydarpaşa sahrasında Hıdrellez kutlamak için toplanmış binlerce insanı bulmak mümkündür. Yazar, İstanbul'da henüz önemsenmeye başlanan Hıdrellez'in taşralarda çok daha önceden benimsendiği dile getirirken İran gibi doğu ülkelerinde "Nuvruz-ı Sultânî"ye çok önem verildiğini ve 9 Martın hem resmî hem millî bayram sayıldığını dile getirir. Onlar için bu kadar önemli olan Mart ayının Osmanlı'da "Mart kapıdan baktırır / Kazma kürek yaktırır"dan ileri gitmediğini düşünür. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 70-71)

Bölgesel kültür farklarına değinen yazar, coğrafi koşulların kültürün şekillenmesi üzerindeki tesirini gösterir. Çünkü İstanbul'da Mart ayında hava koşulları devamlı değişkenlik göstermektedir. Bu ayda yağın kar bitkilerin yeşermesini engeller. Bu nedenle doğu ülkelerinde Mart ayı baharın müjdecisi iken ve bir bayram olarak kutlanmaktayken İstanbul'da durum çok daha farklıdır. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 71)

Balkan coğrafyasında Hıdrellez'de insanların uyguladıkları ve tabiatta var olduğunu düşündükleri birtakım Hıdrellez ritüelleri vardır. Buna göre Hıdrellez'de bahar mevsimi gelir, ağaçlar "kisve-i zümürüd"ünü giyer, çayırlar rengârenk çiçeklerle donanır. Hıdrellez'in ortaya çıkması Rumeli taraflarında av mevsiminin de başladığı anlamına gelir. İnanışa göre o gün kurt, kuş, insan, hayvan tüm mahlûkat bayram ederler. Rüzgâr durulur, bulutlar ortadan kaybolur. Koyunlar kuzusu ile Hıdrellez'e kadar koyun koyuna yatmaktayken Hıdrellez gecesi sırt sırta yatarlar. Koyun, kuzusuna "Artık bundan sonra benim muhafazama muhtaç değilsin, istediğin yolda kısmetini ara" der. Müslüman veya Hıristiyan her kim olursa Hıdrellez'den önce haram ve günah saydıkları için kuzu eti yemezler. Ancak o gün geldiğinde zengin fakir herkesin imkânına göre bir miktar kuzu eti yemesi gerekmektedir. Bununla birlikte Hıdrellezde kadınlar, kızlar bir çömlek içine halka, yüzük, küpe benzeri bir eşyasını koyarlar. Bu çömlek Hıdrellez gecesi gül fidanı dibinde bekletildikten sonra sabah Hıdrellezde güneş doğmadan açılır. Çömlek içine eşyalarını koyan kadınlar gül fidanı etrafına toplanarak beyitler okumaya başlarlar. Her bir beyitte çömlekten bir eşya çıkarılır ve bu eşya hangi kıza aitse okunan beyit de o kızın falı sayılır. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 71-72)

Tıpkı Arnavut eğlencelerinde olduğu gibi Hıristiyan eğlencelerinde de verilen ziyafetler eğlence kültürü açısından önemli bir yer tutar. Herkesin davetli olduğu bu ziyafette keçiler önceden yakılan ateş çukurlarına sürülür ve kızartılır. Kalabalığa göre kızaracak keçilerin sayısı artabilir. Nitekim Hıdrellezle Aya Yorgi yortusunun çakıştığı gün azizle adaş olan Yorgi Boçarıs kırk keçi keser. İçecek olarak şarap ikram edilir.

Davete katılanlar güneş batmadan bir saat önce toplanırlar. Sofralar kurulur. Sofraya getirilen keçilere ağaçtan oyulmuş süslü çotralara konmuş akik renkli şaraplar eşlik eder. Şaraplar bakır ve ağaçtan yapılmış birkaç kadehle birlikte sofrada en ihtiyar olanın arkasına konulur. Sofra âdâbında yemeğe başlamadan önce yemeği kutsamak üzere göğüsleri üzerinde üç defa istavroz çıkarırlar. Topluluk yemeye, çalgıcılar çalmaya başladıklarında sofranın reisi elinde çotrasıyla ilk kadehi kendisinden sonraki en itibarlı kişiye takdim ederek içmeye başlar. İhtiyar erkekler kahramanlıklarını içtikleri şarapla gösterirler. Gençler, kadınlar tarafından da kendilerine ikram edileceği için şarabı yarısına kadar içip geri verirler. Kadınlar da dudaklarını dokundurdukları kadehleri yanlarındaki erkeklere uzatırlar. Bu âdetten türlü manalar çıkarılır. Kadın yaşlıysa kadeh verdiği delikanlıya anne gibi akransa kardeşçe bir teveccüh yerine geçer. Bu kadeh alışverişinden âşikane manalar da çıkarılabilmektedir. Bu durumda hangi kadının hangi erkeğe şarap verdiğinden çok vermediğine dikkat edilir. Sofranın sonuna doğru şarap vermediği erkekler içinden şarabı kime verirse muhatabı o demektir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 57-58)

Sigaralar içilmeye başladığı zaman sofraya kaldırılır ve raks için meydan açılır. Müzik ve dans Rum eğlencelerinin de vazgeçilmezidir. Hanendenin gavsala ve gayda eşliğinde okuyacağı şarkılar çok eski zamanların aşk ve kahramanlık şarkılarıdır. Hanendenin sesinin güzel olup olmaması Solyotlar nezdinde önemli değildir. İhtiyar erkekler ve yaşlı kadınlar da söylenen şarkıya eşlik ederler. Müzik enstrümanlarına Hıdrellez günü davul ve zurna da eklenir. Solyotların raksı iki kadın, iki erkek veya bir kadın bir erkek olacak şekilde eşli oynanmaktadır. Hangi kızın hangi erkekle oynayacağı önceden kararlaştırılır. Solyotlarda iki kişi dans ettiği zaman aralarındaki muhabbet derecesi artar. Bununla birlikte topluluk hâlinde de dans edilebilir. Bu durumda el ele veya mendillerden tutarak bir daire yahut uzun bir çizgi oluşturulur. En iyi oyuncu en uçtadır ve elindeki mendili sallayarak beyitler söyler, diğerleri beytin nakaratını tekrar ederler. Solyotlarda dans ettikleri kimseye fenalık etmeme âdeti vardır. Danstan sonra dost ve kan kardeşi olunabilir. Böylece köylülerin eğlencesi bu şekilde gece yarısına kadar devam eder. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 57-62, 72, 74)

Ahmet Midhat, bu coğrafyadaki kadınların kültürel olarak konumları ve kadın erkek ilişkilerinin düzenlenişi ile ilgili hususlar üzerinde de durmaktadır. Bu açıdan bize hem Müslüman Arnavutlar hem de Hıristiyan Rumlar olmak üzere iki türlü bir perspektif sunar. Yazar, Yenişehir’de kadınların “hanım”, “molla” ve “dudu” olmak

üzere üç tane lakapları olduğundan söz eder. Bunlardan “hanım”, mutasarrıf, hâkim, muhasebeci, mektupçu ve şehrin hanedan büyüklerinden olan kişilerin haremlerine denmektedir. “Molla” okuyan kadınların lakabıdır. Eski usulün müsaadesi derecesinde Rumeli’de kadınların eğitimine de önem verilmektedir. Çoğunlukta olan kısmı “Huda Rabbim”, “Muhammediye, Ahmediye, Menkıbe-i Mevlid-i Şerif, İlmihal” gibi metinleri gayet güzel okurlar. Bu şekilde okumuş kadınlara da genç bile olsalar “molla” unvanını verirler. Okuma bilmeyen kadınlar ise “dudu” lakabını alır. Deliorman, Tuna ve Balkan taraflarında bunlara “kadiş” denmektedir. Recep Köso’nun validesi Çelebi Molla da “molla” lakaplı kadınların unvanına yakışır şekilde okuma bilir. Yazma konusunda da kendisini geliştirmiştir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 40-41)

Bununla birlikte İşkodra’da hamallık hizmetini kadınlar görür. Arnavutluk’un diğer yerlerinde çobanlık da kadınlara yaptırılmaktadır. Solyot kadınları ise bu türlü eziyetli işlerden başka savaşa da katılırlar. İffet ve ismet sahibi Solyot kadınları nazarında erkek sadece kocalarından ibarettir. Diğer erkekleri hâl ve unvanlarına göre baba veya kardeş sayarlar. Eş seçimi konusunda babalarının tesirinde kalmazlar. Vefasızlığı affetmezler. Bir Solyot kızının vefasızlık gördüğü erkekten intikam almaya bir İspanyol kızından çok daha fazla hakkı vardır. İspanyol kızı sadece kıskançlık duygularıyla hareket ederken Solyot kızı aşğının başkasına gönül verip vermediğini düşünmeksizin sadece kendi sadakati için intikam alır. Solyot kızları bir erkeği sevdikleri zaman o adam tarafından da sevilip sevilmediklerine önem vermeksizin kendi kendilerine söz verip sadakatte bulunurlar. O kişiden başkasına gönül vermezler. Solyot kızları âşık olduğu kimseye aşklarını kolaylıkla itiraf edemezler. İtiraf ederlerse de sözlerinden dönemezler. Nişanlılık onlar arasında evlilik hükmündedir. Nişanlılar birbirlerinin eşi sayılırlar ve evlenmeyip ayrılanlara pek rastlanmaz. Solyot kızları arasında aşk konusunda sırlarını paylaşmak da pek rastlanır bir durum değildir. Bir delikanlıyı sevip onun tarafından sevilmemek Solyot kızı için tahammül edilemez bir durumdur. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 31, 74, 76, 93-94)

Solyotlarda bir erkek kadar bir kadından da korkulur. Onlara karşı erkekler tarafından yapılacak bir zevzeklik, bir alay, bir hakaret kanla temizlenir. Solyotlarda evli bir kadın, kocasına kati bir surette bağlıdır. Bekâr kızlar ve dul kadınlarsa belirttiğimiz üzere hislerinde serbesttirler. Delikanlılar ve kızlar soğuk su başlarında buluşup sohbet ederler, ancak aralarında zina yok denecek kadar nadir rastlanan bir durumdur. Kadın ve erkeklerin aralarında birbirlerine latife edip şakalaşmaları yasak

değildir, özellikle ihtiyar Solyotlar, hâl ve hareketlerinde oldukça serbesttirler, genç kadınlarla şakalaşmada pek ileriye giderler. Bu konuda genç hanımlar daha ihtiyatlı davranırlar. Bir kadına yaranmak için kadınlık meziyetlerini övmek ve muhabbete layık olduğunu hissettirmek de kadınlar arasında âdettir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 31, 55, 58-59)

Bununla birlikte evlilik konusunda yazar, Müslüman-Hıristiyan evliliğini bu coğrafyanın etnik ve kültürel koşulları bağlamında ele alır. Buna göre Rumeli’de Rum ve Bulgar kızlarından pek çoğu Müslüman erkeklerle evlenirler. Bu kızlar, köy ve kasabaların fakir halkından kimi kimsesi olmayan ve kendi kavmi arasında evlenecek birisini bulamayacağını düşünen kızlardır. Onlarla da genellikle bekçi, zaptiye ve esnaftan kimseler evlenirler. Recep Köso gibi muteber bir zatın, bir dönme kızı alması nadir olduğu gibi Filomene gibi itibarlı bir kızın da dinini değiştirerek bir Müslümanla evlenmesi nadirdir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 46)

Yabancı teşvikleri Arnavutlarla Rumları birbirine düşman yaptığı için Arnavut Rüstem’le Rum Eftimi arasında da âşıkane şeyler vukua gelemez, gelmemelidir. Oysa Müslümanlık, Hıristiyan Eftimi ile evlenmeye mani değildir. Ancak gerçekleşmemesi gereken bir şey de gayrimeşru ilişkidir. Rumlar kendi aralarında bile böylesine bir durumu kabul edemezlerken bunun bir Müslümanla yaşanmış olması büyük bir cezayı da beraberinde getirir. Nitekim Rüstem’in Eftimi’den olan kızı “Türk’ün piçi” olduğu için parçalanarak vahşice öldürülür. Çünkü ölen Mükrim, Solyotların haysiyetlerine, namuslarına, dinlerine yapılmış bir hakaret, bir lekedir. Bunda Rus teşvikçilerin rolü büyük olmakla birlikte Solyotlar arasında böyle bir durumun kabul edilemezliğini gösterir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 17, 77, 175)

Alafranga tarzı yaşam şekli ve evlilikler de Balkan coğrafyasında görülmeye başlanmıştır. Yazar, Larissa (Yenişehir) halkının medenî gelişmelerden geri kaldığı gerekçesiyle bu tarz evlilikten haberdar olmadıklarını belirtir. Ancak yavaş yavaş bu durum Balkanların güneyinde kendisini gösterir. Alafranga evliliklerde daha çok karşılıklı menfaat hesaba katıldığı için gelinle damadın birbirini sevmeleri şart değildir. Yazar, bu tarz evliliklere “mariage de convenance” denildiğini ve evlilik sonrası karıkocanın istedikleri gibi yaşamakta serbest kalacaklarını belirtir. Kostopolo da Filomene’e böyle bir evlilik vaadinde bulunur. Neticede Filomene, daha ilk gecelerinde kocasıyla odalarını ayırır. (*Gönüllü*, s. 218, 220)

Meslek ve insanların gelir kaynakları da bu coğrafya düzleminde işlenen konulardan birisidir. Balkan coğrafyasında gelir kaynağı olarak yapılan işler arasında çiftçilik, çobanlık vardır. İnsanların yaşam şekilleri de gerek içinde buldukları coğrafi koşullara gerekse mesleklerine göre şekillenmiştir. Karamanoğlu Mehmet Bey gibi arazi sahibi beyler, yazları vakitlerinin büyük kısmını çayırları, tarlaları biçirmek, harmanları dövdürmek, sütleri peynirleri yaptırmak, yağmur yağarsa nadas ettirmek, mevsiminde bağları bozdurmak gibi büyük ve önemli işlerle geçirirler. Yazları çiftliklerde vakit geçiren beyler kışları şehirlere çekilirler. Havaaların durumuna göre av mevsimlerinde ovalardaki kulelere gelirler. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 12)

Coğrafyanın ziraata elverişli olmaması insanları farklı mesleklere itmiş, yağmacılık ve hırsızlık meslek hükmünü almıştır. Bu nedenle memleketin sarplığından dolayı çobanlığı ve çiftçiliği zor bulan bazı Arnavutlar, silah kuvvetiyle hırsızlığı kendilerine meslek edinmişlerdir. Tüm servetleri keçi ve sığırdan ibaret olan fakir Solyotlar arasında ise ziraat, çobanlık gibi zahmetli işler kadınların sorumluluğundadır. Toplumların yaşam şeklini, gıda tercihlerini belirleyen ve bu yolla kültürel coğrafi görünümüne katkı sağlayan coğrafyanın bu gerçeği bir kez de Solyot nahiyesinde kendisini gösterir. Bölgenin topografik şartları ve iklim koşulları yiyecek üretimine elverişli değildir. Bu nedenle yiyecekler dışardan sağlanır, ancak bunlar da oldukça azdır. Soli bölgesi hayvan coğrafyası bakımından da elverişli değildir. En çok görülen hayvan türü keçidir, keçiye oranla daha az olmak üzere koyun da yetiştirilir. Koyunların yapağısından faydalanılır. Kadınların bu hayvanlardan ürettikleri aba, şayak, çul gibi ürünler onların geçim vasıtaları arasında sayılabilir. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 19, 31, 103, 140)

Bu coğrafyaya ait diğer bir kültürel görünüm ise savaş pratiklerinde kendisini gösterir. Özellikle askerlik görevi yüceltilir. Her döneme özgü yapılan bir askerlik vardır. Devletin maaşlı, muvazzaf ve eğitilmiş askeri olmadığı zaman gönüllü olanlar veya halktan toplanılan kimseler savaşa gönderilirler. Recep Köso da 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'na "gönüllü" olarak katılmış ve askerliğin İslâmiyet'teki kutsallığını anlamış bir askerdir.³⁴² (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 150-151)

³⁴² *Arnavutlar Solyotlar*, s. 150-151. Ahmet Midhat, kedisinin yazdığı "Zabit" ve "Askerlik" başlıklı yazıların Recep Köso tarafından okunduğunu belirtir. Nitekim askerlik mesleğine bir hayli sevgi besleyen yazar, 2 Nisan 1871-28 Temmuz 1872 yılları arasında *Ceride-i Askeriyye*'de başmuharrir olarak çalışmıştır. *Zabit ve Edvar-ı Askeriyye* başlıklı çalışmaları da bulunmaktadır. Bu yazılarda her vatan evladının asker olarak vatana hizmet borcunu ödemek mecburiyetinde olduğunu, İslâm dininin askerlik üzerine kurulduğunu belirtir. Bk. *Edvar-ı Askeriyye*, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul 1308, 271 s.; *Zabit*, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul 1308, s. 209. Ayrıca bk. Erol Ülgen, Ahmet Midhat Efendi'de Askerlik Fikri ve *Gönüllü Romani*", s. 619-627.

Savaşta askerlik kadar sancak da son derece kutsaldır. Her sırığın ucuna birkaç arşın kumaşla bağlanmış olan sancaklar gerçek sancak değildir. Asıl sancak devletin askerî bir heyete emanet ettiği “a’lâm-ı mübareke”, yani mübarek bir alâmettir. Herkes bu sancağın “taht-ı zılâl”ında bir araya gelir. Yazar, Osmanlı Devleti’nin bir zamanlar askerî ve mülkî düzen konusunda, sanat, ilim ve ticaret konusunda dünyada önde geldiğini ve tüm bunların, maddî ve manevî mükâfatlarına ulaşmış muazzam bir millete işaret ettiğini belirtmekle birlikte artık bu ilerlemelerin kaybedildiğini, bunun da bedellerinin ödendiğini söyler. Eski değerini yitiren konulardan biri de sancak meselesidir. Herkes renk ve şekil bakımından devletin resmî sancaklarına benzeyip benzemediğini dikkate almaksızın bir sırığın ucuna bez parçası bağlayarak onu sancak kabul etmişlerdir.

Savaşa uğurlama pratikleri arasında dua almak geleneği vardır. Savaşa giden askerler, tüm hemşerileriyle vedalaşarak onların hayır dualarını alır. Bu nedenle gönülleri şevk ve heyecanla doludur. Geride kalanlar ise Osmanlı ve Müslümanlığın hamiyeti için gidenleri vekil kılmışçasına övünürler. Bu durum, yalnız Osmanlı halkına, Müslüman millete mahsustur. Diğer milletlerdeki vatanperverlik lafzîdir. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 146-147, 150-151*)

Bununla birlikte gerek Arnavutlar gerek Rumlar için yapılan cenk şarkıları vardır. Rum Solyotlar arasında savaşta kahramanlık gösterenler adına yapılmış zafer şarkıları ve savaş horaları dikkat çeker. Çavillas’ın kılıcı, Mosho’nun şecaati ile ilgili olanlar bunlar arasındadır. Bu şarkılar, ait oldukları kimseleri koruma gibi bir işleve de sahiptirler. Mosho, saldıranlara karşı kendisini adına düzenlenen “Sen bu şecaat ve fedakârlığın ile vatanımızı kurtarmışsın ey Mosho! Sen vatanın validesisin! Kıyamete kadar vatan sana minnettardır!” şeklindeki şarkı ile savunur. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 55, 176*)

Yine Solyotlar nezdinde unutulmayacak kadar önemli olaylar hafızalarda saklanmak üzere şarkı olarak düzenlenir. Herkesin kolayca öğrenip okuması için bestesinin sade olmasına dikkat edilir. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 150*) Halk şiirleri bakımından da Rumcanın diğer dillerle kıyaslanamayacak derecede zengin olduğu vurgusu yapılır. (*Arnavutlar Solyotlar, s. 94*)

Rumların ölüm karşısındaki tavırları da somut olmayan kültürel coğrafi görünüm üzerinde etkilidir. Rumlar arasında bir yakını vefat edenler kırk gün tıraş olmazlar. Bu

durum ayrıcı bir özellik teşkil eder. Nitekim Yenişehir taraflarına casus vazifesiyle gittiğinde bıraktığı sakaldan ötürü Recep Köso'nun Hıristiyan olduğuna hükmedilir. Yine annesi vefat etmiş bekâr kız da bir sene yas tutmadıkça gelin olamaz. (*Gönüllü*, s. 169, 217) Benzer bir durum erkekler için de söz konusudur. Çavillas karısının bir yıl yasını tuttuktan sonra evlenir. Bununla birlikte teslim olmak bilmeyen dağlı Solyot kadınları, erkeklerinin öldüğünü görünce çocuklarını teker teker kayalıklardan aşağıya atarlar. Önce kocalarının, sonra çocuklarının ölümünü izleyen kadınlar daha sonra birbirleriyle kol kola tutuşarak zincir oluştururlar ve bağırarak dans etmeye başlayan kadınlar, sırayla kendilerini kayadan aşağı atarlar. (*Arnavutlar Solyotlar*, s. 52, 226)

Balkanlarda rivayet, masal, efsane türünden hikâyeler de kültürel mirasın birer parçasıdır. Cin, peri, evliya rivayetleri ile birlikte vampirle ilgili inanışlar da dikkat çeker. Vefat edenlerden bir kimsenin kabrinde cadı olduğuna inanılır. Bu cadılık hâli etsiz, kemiksiz, içi kan dolu bir tulumdan ibaret kalmak gibi bir şeydir. Rivayete göre cadılar, geceleri kabirlerinden çıkarak haneleri dolaşp türlü zararlarda bulunurlar. Cadıları öldürmek de mümkündür. Bu işten sorumlu kimseler mahallî hükümetlerin veya cemaatlerin müsaadesi ile bu ölülerin mezarlarına gider ve kızdırılmış uzun bir demir çubuğu mezara saplayıp, içindeki cadıyı bu suretle bir daha öldürürler ve halkı bunların cezasından kurtarırlar. (*Gönüllü*, s. 32)

Hıristiyanların manastırda uyguladıkları birtakım dinsel pratikleri de dikkat çeker. Kalabaka kasabası ve arazisi bir gıda deposu hâline getirilen manastırın vakfına ait olduğu için arazide yetişen her tür tohum, meyve ve şaraplardan manastıra da gönderilir. Manastırın sarnıç şeklindeki küpleri ve âdeta askerî bir mevki hükmündeki ambarlar, bu getirilen yiyeceklerle doldurulur. Manastırın geliri bu bakımdan sınırsızdır. Ziyaretçilerin getirdiği hediye ve sadakalar da büyük bir gelir sağlar. Buraya gelenler hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar manastırda aylarca misafir olabilir kendi evleri gibi ikamet edebilirler. Ancak bunun da bazı yaptırımları vardır. Manastırda haftada iki kez, yılda ise bir küçük, bir büyük olmak üzere perhiz günleri yapılır. Manastıra gelen misafirler de mutlaka bu perhiz günlerine dâhil olmalıdırlar. Perhizde koyun ve sığır eti yemek yasaktır. İyileşmek amaçlı bile bir lokma et veya bir fincan et suyu verilmez. Sadeyağı, balık eti yemek makbuldür. Zeytinyağı da yasak değildir. Ortodoksların perhizlerinde bunlar da yasaktır. Sadece su içinde kaynamış fasulye, mercimek gibi yiyeceklerden başkasını yemezler. Zeytin tanesini yerler, ancak zeytinyağı yemezler. Sebebi ise zeytinyağı tulumlara konduğu için tulumlardan ona etin

bulaşacak olması ihtimalidir. Yumurta da yasaktır, ancak havyarı yerler. İstakoz, midye gibi etler ise yasak değildir. Bunlar, Ortodoksların kendi uygulamaları dâhilindedir. Bu nedenle onların perhizleri hayli zordur. Aghia Triadha manastırına gelen misafirler, perhiz günleri manastırın esas kurallarına uymak zorundadırlar. (*Gönüllü*, s. 74-75)

Görüldüğü gibi Balkan coğrafyasının kültürel coğrafî görünümü üzerinde etkili olan somut olmayan kültürel unsurlar arasında dinî pratikler, eğlenceler, yemek tercihleri, yerel dansları, kadın-erkek ilişkileri, müzikleri, geçim vasıtaları, eğitim durumları, inançları, alışkanlıkları, folklorik özellikleri vb. girmektedir. Yazar, çok dilli, etnik bakımdan farklılıklar arz eden bu bölgede bu açıdan bir kültür mozaığı sunar ve bunu yaparken dinler, kavimler ve kıtalar arası bölgesel kültür farklarına da değinir.

SONUÇ

Batı'da coğrafyanın artık müstakil bir disiplin olarak düşünüldüğü ve edebiyatın, coğrafyanın gücünden yararlandığı bir dönemde, XIX. yüzyılda Ahmet Midhat Efendi, satırlarında Osmanlı'da coğrafyanın gerilemesiyle İmparatorluğun gerilemesinin paralel olduğunun mesajını verirken coğrafyanın dünyayı yönetmek ve düzene sokmak adına üretilen teorilere kaynaklık eden bir bilgi olduğunun farkındadır. Bu nedenle tüm çabasıyla coğrafyayı edebiyata, toplum hayatına, toplumun gündelik pratiklerine taşımaya çalışır. Bu konuda gerek roman türü gerekse müstakil eserler yazara geniş bir ifade imkânı sağlar. Yazar, bu sayede Batı'daki çağdaşlarına paralel olarak âdeta bir “coğrafi roman” uygulamasına geçer. Coğrafi roman denemesi ile bilim ve edebiyat arasında bir köprü kurar. Harita ile romanı birleştirir.

Konu yelpazesi oldukça geniş olan yazarın, bu konu çeşitliliği içinde coğrafyaya ve mekâna verdiği önem ve eserlerindeki coğrafi sınırların genişliği dikkat çeker. Bu açıdan çalışmamızda edebiyat-coğrafya/coğrafya-insan bağlamından hareket edilerek coğrafya merkezli bir okuma neticesinde Ahmet Midhat Efendi'nin “fikirlerini uygulama/yerleştirme alanı” olarak coğrafyayı nasıl kullandığının ve “hayal edilen, tasarlanan”, “yaşanılan” ve “algılanan” coğrafyalarla fikirleri arasındaki ilişkinin tespiti ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede modernleşme sürecinde Osmanlı toplumu ile aynı sıkıntıları yaşayan, millî bir sanayi, ekonomi ve kültür yaratma yolunda ilerleyen ülke algısıyla yansıtılan ve seçilen coğrafyaya karşılık gelen Rusya, kan ve gönül bağı ile bağlı olduğu bir anlamda yazarın biyolojik coğrafyası olarak da ifade edebileceğimiz daha çok duyu organlarıyla algıladığı Kafkasya ve yazarın on yılı aşkın bir süre deneyimlediği/yaşadığı coğrafya olan Balkanların işlendiği romanlar incelenmiştir.

Ahmet Midhat Efendi, “yerin yazımı/tasviri” anlamına gelen coğrafya ile insanlar arasındaki karşılıklı etkileşimi ve bu etkileşimin sonuçlarını bir sentez olarak roman metnine taşımıştır. Bu çerçevede insanlık tarihinin başlangıcından itibaren temel amacı yeryüzünü keşfetmek olan coğrafyanın içine beşeriyeti de dâhil ederek döneminde insanın da içinde yer aldığı bir “yer tasavvuru” oluşturmaya çalıştığından söz edilebilir.

Dünyayı anlamak isteyen yazar, yerleri “gözleme, tespit etme ve açıklama” yoluyla roman metinlerinde uygulamalı olarak coğrafyanın tanımını verir, diğer disiplinlerle olan ilişkisini, toplum ve uygarlıklar için ne anlam ifade ettiğini, kimlik ve

aidiyetler noktasında nasıl bir değer atfedildiğini anlatmaya çalışır. Seçilen ve hayal edilen bir ülke olan Rusya, Karadeniz'i ortalayan, daha çok bölgesel yönüyle dikkat çeken ve Osmanlı uzantılı olan Kafkasya ve Balkan coğrafyasının fizikî, ekonomik, sosyal, siyasî ve kültürel ve beşerî gerçeklerini ortaya koymaya çalışır. Bu yönüyle coğrafyanın da pratikteki tanımını roman üzerinde göstermiş olur.

Mekânı sosyal bilimlerden bağımsız düşünmemesi ve pratikte bunu romanlarında göstermesi coğrafya ve uzam/mekân ile tarih, sanat, kültür, coğrafya, edebiyat, mimarî, ekonomi, siyaset, politika, toplum-uygarlık vb. arasında kurduğu ilişkiler, coğrafyayı diğer disiplinlerle birleştirmeye yönelik bütünselci bir bakış açısına sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Yazar, romanlarında beşerî ve fizikî coğrafyaya özgü unsurlar arasında bir çatışma yaratmaktan ziyade bunları bir bütün olarak verir. Kurguda sırtımayan bu unsurlar içerikte birleştirilir. Okurların “dünya” anlayışını geliştirmeye, farklılıkların yanısıra olaylar arasındaki ilişkileri görmelerini sağlamaya, coğrafyanın olgularının bir birlik teşkil ettiğini ve farklı yerlerde birbirleriyle ne derece karşılıklı bağıntılı olduklarını ortaya çıkarmaya çalışır.

Ahmet Midhat Efendi, tarihî zamanın içinde coğrafi ve toplumsal bir zamandan söz ederken coğrafi bir zemin üzerinde şekillenen tarihe de önem verir. Mekânı/uzamı, tarihi yaratan, tarihin oluşumuna zemin hazırlayan bir alan/yer, imkân olarak görür. Özellikle *Kafkas*, *Gürcü Kızı Yahut İntikam*, *Gönüllü* ve *Arnavutlar Solyotlar* romanlarında coğrafyayı tarihten bağımsız düşünmediği gibi tarihi de coğrafi unsurlarla açıklama eğilimi vardır. Ahmet Midhat Efendi, özellikle Batı'da XIX. yüzyılda disiplinler arasındaki bölünmelerin aksine coğrafyayı bütünlüklü olarak eserlerinde işler. Sosyal bilimlerin dönüştürülmesi mevzusu ise XXI. yüzyıla kalırken yazar, bir coğrafyacı olmadığı hâlde edebî metinlerde buna işaret eder.

Karadeniz ve çevresini kapsayan romanlarında salt olayları ve rakamları bir araya toplamaktan ziyade yerlerin birbirleriyle olan bağlarına, yeryüzünün kimi zaman genel kimi zamansa yerel olgularını birbirine bağlayan kurallarına değinir. Yerlerin birbirleriyle bağlantıları noktasında bölgelerin kendi içlerindeki bağlantıların yanısıra Osmanlı Devleti ile Rusya, Kafkasya ile de Balkanlar arasında bir bağ kurulur. Bu nedenle XIX. yüzyıl başları Balkan coğrafyasının anlatıldığı *Arnavutlar Solyotlar*, yine XIX. yüzyıl başları Kafkas coğrafyasının anlatıldığı *Gürcü Kızı Yahut İntikam* romanı ile karşılık bulur. Balkanların güneyi ile Kafkasların güneyi aynı tarihleri (XIX. yüzyıl ilk çeyreği) farklı mekân ve bağlamlarda işleyen özellikleriyle dikkat çekerler. Benzer

şekilde Balkan coğrafyasında geçen *Gönüllü* romanı ile Kafkasya’da geçen *Kafkas* romanı da aynı tarzdadır. Her iki romanın ağırlık noktası XIX. yüzyıl son çeyreğidir. Bu açıdan Ahmet Midhat Efendi’nin XIX. yüzyılı hazırlayan ve sonlandıran olay ve olguların Balkan ve Kafkas coğrafyası arasında mekânsal bir dağılımını yaptığı görülür. Olayların nedenleri, birbirleriyle olan ilişkileri, bu olayların her birinin gerçekleşmelerini sağlayan ülke ile olan ilişkilerini izlememizi sağlar. Olayların, farklı mekânsal birimlerde sosyal, siyasal, kültürel ve beşerî anlamda nasıl yankı bulduğunu gözler önüne serer. Ahmet Midhat Efendi, böylece coğrafyanın içinde saklı olan mekânsal süreçlerin önemini çok boyutlu olarak ortaya çıkarır.

Doğa ve insan yapısı koşulların mekândaki dağılımını yansıtan yazar, iklim ve yer şeklinin kültürlerin biçimlenmesindeki faal rolüne vurgu yaparken determinist mantığın aksine insanı, fizikî çevrenin pasif bir ürünü görmekten ziyade insan unsurunu da ön plana taşımıştır. Daha çok bölgesel olarak adlandırabileceğimiz Balkan ve Kafkas coğrafyasında doğanın verdiklerine göre şekillenen insan, medeniyetin ilerleme gösterdiği Rusya’da doğaya şekil vermekte, âdeta verili mekânı yeniden üretmektedir. Bu anlamda Petersburg’un bir kent oluşunun öyküsü iyi bir örnektir.

Ahmet Midhat Efendi, incelediğimiz romanlarda, eğitim sisteminden askerî sisteme, devlet yapısından hukuk sistemine, tekstilden, teknoloji ve gıdaya ve yaşam şekline değerler sistemine kadar örtülü olarak çeşitli şekillere büründürülen coğrafya bilgisi ve mekân algısı üzerinde durur. Coğrafyanın siyasal anlamlarına göndermelerde bulunurken coğrafyanın devletin ihtiyaçlarına hizmet için kullanılması gerekliliğinin altını çizer. Bu nedenle XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin coğrafya bilimine duyduğu ihtiyacı “eşedd-i ihtiyac” sözleriyle dile getirir. Kendisi de roman vasıtasıyla insan eliyle değiştirilen mekâna ve coğrafyaya atfedilen siyasî anlamları ve çağrışım alanlarını coğrafya-tarih-siyaset arasında kurduğu bağla göstermeye çalışır. Gündelik mekânsal pratikler üzerinde gözlemlenebilen ve mekânın siyasallaşması ile sonuçlanan eylemler üzerinde durur. Balkan, Kafkas ve Rus coğrafyasını işlediği romanlarda mekânın siyasî uzantılarının yanısıra siyasî mekânları da göstermiş olması önemlidir.

Etnik bakımdan kültürel farklılığın yerel yansımaları üzerinde durur. Fiziksel ve biyolojik özelliklerden bahseder, coğrafi düzlemde kuzey-güney farkına değinir. Karakteristik görünüş farklılıklarından söz ederken ırk, sınıf ayrımına gitmez, bunlar coğrafyanın yerli halklar üzerindeki etkisi olarak verilir. Rusya’ya bakışında kendi kültürünü merkeze koyan ve diğer kültür coğrafyalarını o nokta ve standartlara göre

değerlendiren tavrı dikkat çeker. Kültürel malzemesini sosyal ilişkiler ağında yakalayan yazar, bakışını farklılıkları göstermek için kullanır. Kendi dâhil olduğu coğrafyanın sosyal görünümünü diğer coğrafyalarla kıyaslayarak tanımlar. Bu çerçevede en son noktada ulaştığı tanımsa Osmanlı ülkesinin “kimlik kartı” gibidir.

Kültürün coğrafya uzantılı oluşumuna değinir. Bu çerçevede bölgenin topografyası buna bağlı olarak gelişen ziraat, sulama faaliyeti, inançlar bütünü, ekonomisi, iklimi, giyim tarzı, davranışları, siyasî faaliyetleri ve alışkanlıkları üzerinde durulur. Kafkasya, Balkan ve Rusya bunun için açılımları ve çağrışımları olan ve belli bir tarihsel sürece dayanan kültürel geçmişi zengin bölgelerdir. Balkan ve Kafkasya coğrafyası bir taraftan da Osmanlı Devleti’ne de çeşitli bağlarla bağlı bölgelerdir. Bu coğrafyalar yazar için hastalığın coğrafyası, mücadelenin coğrafyası, baskının coğrafyası, müziğin coğrafyası, şehir coğrafyası, genetik coğrafya, etnik coğrafya, politik coğrafya, kültür coğrafyası, üretim-tüketim coğrafyası gibi açılımlar sağlar.

Ahmet Midhat Efendi, mekân-insan ilişkisi bağlamında eserlerinde, bölgelerin erişilmesi zor dağları, nahiyeleri, tepeleri gibi erişilmesi güç insanlarından söz eder. Bu anlamda Kafkas ve Balkan coğrafyasının işlendiği romanlarda dağlı/ovalı ayrımına gider. Belirli bir fizikî ortamda insanların farklı fırsatlar arasında yaptıkları seçimlerden söz ederken insanların tercihleri ile etkileşimde oldukları fizikî ve sosyal çevre arasında bağ kurar. İnsanların bir alana nasıl yerleşeceği ve onu nasıl kullanacağı konusunda çevrenin kendisine sunduğu olanaklar arasından yaptığı tercihleri dile getirir. Dağ halkı ve ova halkı bu seçimin birer sonucudur. Bu çerçevede fizikî çevrenin sunduğu (meşe ağacı, tuğla vb.) olanaklarla şekillenen yerleşim tipleri, meskenler, mimarî biçimler söz konusu edilir.

Ahmet Midhat Efendi’nin içeriden ziyade dışarıya açılan mekân tasavvurları vardır. Bu çerçevede iyi/kötü, tanıdık/yabancı gibi değerlerle ilişkili olan uzak/yakın, merkez/kenar, yüksek/alçak gibi mekânsal karşıtıklardan yararlanır. Bu açıdan Rusya’ya geniş bir algı ve zihinsel ufuk, Kafkasya ve Balkanlara ise daha yerel ve bölgesel bir coğrafi algı ve zihinsel ufuk açısından bakar. Başka coğrafyaları, “öteki mekânlar”ı ele alan yazar, bir süre o coğrafyada konaklar, ancak “yuva”ya, İstanbul’a dönüş yönelimi hep vardır.

Ahmet Midhat Efendi’nin coğrafi muhayyilesini yönlendiren etmenler arasında bellek-anı/bakış açısı/algı önemli bir yer tutar. Yazar, Batı’nın coğrafya-bilgi-iktidar

ilişkisi düzleminde siyasî bir söylem hâline getirdiği mekân bilgisinin Doğu coğrafyası ve toplumu üzerindeki uygulamalarının ve tahakkümünün farkındadır. Bu bilinçlilik de onun bakışını yönlendiren etmenler arasındadır. Mekânsal bilinç ve coğrafi muhayyilesi yazarın kendi yaşam öyküsündeki mekân ve yerin rolünü anlamasını, etrafında gördüğü mekânlarla ilişkilendirmesini, bireylerin ve toplumların onları ayıran mekân tarafından nasıl etkilendiğini ortaya koyar.

Kendisi “gösterge” ve “referanslarla” dolu olan haritalardan yararlanan Ahmet Midhat Efendi, okurun bakışını coğrafi verilerin sürekli olarak depolandığı bir kayıt olan haritaya yönlendirir. Onun için harita, yeni bir dünyaya açılma, başka toplumlarla iletişime geçme, hayal kurma vb. anlamlarının yanısıra savaşlarda önemli bir yönlendirici etmendir. Keşiflerin gerçekleşmesi sonucu sömürgeciliğin gündeme gelmesi ve coğrafi bilginin öneminin açığa çıkmasına benzer durum ters istikamette İmparatorluk coğrafyasında yaşanır. Yayılma politikasının (Osmanlı fetih politikası) durmasıyla coğrafya bilgisinin gerilemesi arasında bir paralellik vardır. XIX. yüzyıldaki bu farkındalık bir takım teşebbüslere yerini bırakır. Ahmet Midhat Efendi de eserleriyle bu hizmete katkıda bulunur ve coğrafi bilginin medreselerden çıkarak halk arasında yer bulmasına imkân sağlayacak eserler kaleme alır.

Haritada seçtiği model noktalarla kendi içinde bulunduğu toplumu dönüştürmek ister. Yazarın haritayı romanlarında Osmanlı toplumunun ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurarak işlevsel bir amaçla kullandığı söylenebilir. Yazarın kullandığı merceğe Osmanlıcılık ideolojisi, Osmanlı Devleti’nin maddi ve manevi değerleri, İslamiyet, eğitim, kültür, hoşgörü, fayda gibi unsurlardır. Haritanın çizgi çizmenin çok ötesinde olduğunun bilincinde olan yazar, haritadaki noktaların içini tarih, medeniyet, bilimsel gelişme, teknoloji, eğitim, siyaset, sanat gibi konularla doldurur.

Coğrafyayı dönüşüm ihtiyacı içinde toplumsal uygulama alanı olarak görür. Bir ayna olarak kullandığı bakışını Osmanlı toplumuna çevirerek buradan hareketle bizim neye ihtiyacımız olduğunu hatırlatır. Bilgiyi farklı bir şekilde sunmak isteyen yazar, edebiyat ve bilgi arasında bağ kurar. Metnini imparatorluk coğrafyasında haritalandırır; konumu İstanbul’dur, İslâmiyet inanç sistemi etrafında çizer, ya da yazar. Bulduğu konumun içini iyi,-kötü, medenî-medenî olmayan, dağlı-ovalı, alçak-yüksek, içeri-dışarı, gelişmiş/gelişmemiş, kent-kır gibi zıtlıklarla ve Rus, İngiliz, Kafkas, Gürcü, Rum, Ermeni, Yunan, Samoyed vb. unsurlarla doldurur. Kuzey-güney, doğu-batı yönleri arasında gidip gelirken eksenlere din (İslâmiyet, Hıristiyanlık), medeniyet

(Doğu-Batı Medeniyeti), yönetim/siyaset (efendi-köle, sömüren-sömürülen), ekonomi (zengin-fakir) gibi konularla işlerlik kazandırır.

Bu anlamda Rusya, Kafkasya ve Balkanlar medeniyet, din, kültür, tarih gibi noktalarda geometrinin aşıldığı bir mekân olma özelliğini taşırlar. Kafkasya ayrıcalıklı olarak yazarın duygusal uzamına denk gelir. Yazar, yaşanılmışı muhafaza eden ve hatırlatan Kafkasya'yı zihninde Kafkas romanı aracılığı ile yeniden kurar. Simgeler canlanır. Terkedilen veya kaybedilen bu yer düşsel bir algıda, yazarın hayali hafızasında yeniden kurulur.

Ahmet Midhat Efendi, romanlarında hem coğrafyanın fiziksel betimleme ve konumlandırma özelliklerinden hem de toplumsal, eleştirel anlamlarından yararlanır. Böylece XVIII ve XIX. yüzyılda değişen ve gelişen coğrafyanın anlamlarına kurgusal ve teorik bir boyutta açıklama getirir. Yazar, XIX. yüzyılda coğrafyanın tarihine önem vermiştir. Büyük fotoğrafı görmek adına disiplinin bir cephesini tutmuş, edebiyata da dâhil etmiştir. Verdiği teorik ve pratik bilgilerin neredeyse tamamını, terim ve kavram, yer isimleri, coğrafyanın mahiyeti ve önemi, işlevselliği, doğa sevgisi aşılama, çevreye ve yerelliğe karşı duyarlı olma gibi konuları kurgusal bir çerçeve içinde romanlarına taşımıştır. Böylece yeni kavramlar, seyahat vasıtaları, seyahat fikri vb. konular roman vasıtasıyla Türk okuyucusunun gündelik hayatına dâhil edilmeye çalışılır. Bilinçli bir tutumla aşılır.

Yazar, coğrafya ve edebiyat arasındaki etkileşimi bilinçli olarak romana yansıtır. Bu etkileşimi türlü yönleriyle romanlarında işleyen Ahmet Midhat, coğrafyaya, coğrafya biliminin XIX. yüzyıldaki gelişimi ile aynı doğrultuda yaklaşır ve günümüz coğrafyasına ve edebiyat dünyasına ışık tutar. Roman metnindeki coğrafi ve uzamsal unsurlar, edebiyat ve coğrafya arasındaki etkileşim açısından önemlidir. Yazar, coğrafya ile edebî üretime katkıda bulunmuştur. Bu etkileşimi izlek ve üslup olarak romanlarına yansıtan yazar, coğrafyanın insan yaşamındaki önemini de romanları aracılığıyla ortaya koymaya çalışır. Sunduğu mekânsal pratikler, uygulamalar ve bakışla XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla geçen süreçte mekânsal teorilere ve yaklaşımlara ışık yaktadır. Bu çerçevede işin içine geo-literary, geocritic, geo-cartography girer. Farklı okumalar, yazarın yeniden keşfedilmeye imkân tanıyan yönüne işaret eder.

KAYNAKÇA

İncelenen Eserler

Ahmet Midhat Efendi, *Henüz 17 Yaşında/Acâyib-i Âlem/Dürdane Hanım*, (hzl. Nuri Sağlam, Kâzım Yetiş, Fatih Andı), TDK Yay., Ankara 2000.

Ahmet Midhat Efendi, *Çengi/Kafkas/Süleyman Muslí*, (hzl. Erol Ülgen, Fatih Andı), TDK Yay., Ankara 2000.

Ahmet Midhat Efendi, *Arnavutlar Solyotlar/Demir Bey Yahut İnkişâf-ı Esrâr/Fennî Bir Roman Yahut Amerika Doktorları*, (hzl. Nuri Sağlam, Fatih Andı), TDK Yay., Ankara 2002.

Ahmet Midhat Efendi, *Haydut Montari/Diplomalı Kız/Gürcü Kızı Yahut İntikam/Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi*, (hzl. Erol Ülgen, Fatih Andı, Kâzım Yetiş), TDK Yay., Ankara 2003.

Ahmet Midhat Efendi, *Cinli Han/Taaffüf/Gönüllü*, (hzl. Necat Birinci, A. Şükrü Çoruk, Erol Ülgen), TDK Yay., Ankara 2000.

Yararlanılan Diğer Kitaplar

Ahmet Midhat Efendi, "Coğrafya", *Hâce-i Evvel*, İstanbul 1287, s. 144-202.

Ahmet Midhat Efendi, *Methal ve Tarih Fünûn-ı Coğrafiyye*, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul 1296, 164 s.

Ahmet Midhat Efendi, "Coğrafya İstilahatı", *Dünya*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1306, 15 s.

Ahmet Midhat Efendi, *Menfa (Sürgün Hatıraları)*, (yay. hzl. Handan İnci), Arma Yay., İstanbul 2002.

Ahmet Midhat Efendi, *Letaif-i Rivayat*, (hzl. Fazıl Gökçek, Sabahattin Çağın), Çağrı Yay., İstanbul 2001.

Ahmet Midhat Efendi, *Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi*, (hzl. M. Fatih Andı), TDK Yay., Ankara 2003.

Ahmet Midhat Efendi, *Ahmet Metin ve Şirzat*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1309.

Ahmet Midhat Efendi, *Ahmet Metin ve Şirzat*, (hzl. Fazıl Gökçek, Özlem Nemutlu), TDK Yay., Ankara 2013.

Ahmet Midhat Efendi, *Bir Acibe-i Saydiye*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, Dersaâdet 1311.

Ahmet Midhat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevalân*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1307.

Ahmet Midhat Efendi, *Edvar-ı Askeriyye*, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul 1308.

- Ahmet Midhat Efendi, *Zabit*, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul 1308.
- AK, Mahmut, *Osmanlı Gezginleri*, 3F Yay., İstanbul 2006.
- AKTAŞ, Şerif, *Roman İncelemesine Giriş*, Akçağ Yay., 2. Baskı, İstanbul 1991.
- ALATLI, Alev (der.), *Batı'ya Yön Veren Metinler: Kökler/Orta Çağlar 1350*, İlke Eğitim ve Sağlık Vakfı Kapadokya Meslek Yüksek Okulu, Nevşehir, 2010.
- ALKAN, M. Nail, *Avrupa'da Sınırlar*, Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi Araştırma Dizisi, No. 15, Ankara 2002.
- ALVER, Köksal, *Siteril Hayatlar*, Hece Yay., 2. Baskı, Ankara 2010.
- ARMAĞAN, Mustafa, *Şehir Asla Unutmaz*, İz Yay., 2. Baskı, İstanbul 1997.
- ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler (Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması)*, (çev. İskender Savaşır), Metis Yay., İstanbul 1993.
- ARNOLD, David, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, (çev. Osman Bahadır), Alan Yay., İstanbul 1995.
- ARSLAN, Ahmet, *İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Vadi Yay., Ankara 2002.
- ASİLTÜRK, Baki, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.
- ASLANOĞLU, Rana A., *Kent, Kimlik ve Küreleşme*, Asa Yay., Bursa 1998.
- AUGÉ, Marc, *Yer Olmayanlar: Üstmodernliğin Antropolojisine Giriş*, (çev. Turhan Ilgaz), Kesit Yay., İstanbul 1997.
- BACHELARD, Gaston, *Uzamanın Poetikası*, (çev. Alp Tümertekin), İthaki Yay., İstanbul 2008.
- BAHADIR, Osman, *Osmanlılardan Cumhuriyete Bilim*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2012.
- BAJ, Jabağhi, *Çerkesler*, İtalik Yay., 2. Baskı, Ankara 1999.
- BAKHTİN, Mikhail, *Karnavalın Romana*, (çev. Cem Soydemir), Ayrıntı Yay., İstanbul 2001.
- BALDIRAN, Galip, *Alain Robbe-Grillet ve Yeni Roman*, Çizgi Kitabevi, Konya 2002.
- BARTHES, Roland, *Romanın Hazırlanışı I Yaşamdan Yapıta*, (çev. Mehmet Rifat, Sema Rifat), Sel Yay., İstanbul 2006.
- BAŞGİL, Ali Fuad, *Devletin Ülke Unsuru*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1948.
- BAUMAN, Zygmunt, *Küreselleşme*, (çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yay., İstanbul 2012.

- BAYDAR, Mustafa (hızl), *Ahmet Midhat Efendi Hayatı Sanatı Eserleri*, Varlık Yay., İstanbul 1954.
- BENJAMİN, Walter, *Pasajlar*, (çev. Ahmet Cemal), YKY, 9. Baskı, İstanbul 2012.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YKY, 2. Baskı, İstanbul 2002.
- BERKOK, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.
- BERMAN, Marshall, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, İletişim Yay., İstanbul 2012.
- BERNAL, Martin, *Kara Atena, Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal edildi? 1785-1985*, (çev. Özcan Buse), Kaynak Yay., İstanbul 2003.
- BERZEG, Nihat, *Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, Chiviyazıları Yay., İstanbul 2006.
- Bİ, Mahmut, *Kafkas Tarihi*, C. 1, Berikan Yay., Ankara 2011.
- BİLGE, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829*, Kitabevi Yay., İstanbul 2012.
- BİLGİN, Nuri, *Kollektif Kimlik*, Sistem Yay., İstanbul 1995.
- BİLGİN, Nuri, *Kimlik İnşası*, Aşina Kitaplar, Ankara 2007.
- BORUNEUR R., QUELLET R., *Roman Dünyası ve İncelemesi*, (çev. Hüseyin Gümüş), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.
- BRAUDEL, Fernand, *II Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yay., İstanbul 1989.
- BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 2, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yay., İstanbul 1990.
- BRAUDEL, Fernand, *Medeniyet ve kapitalizm*, (çev. Mustafa Özel), İz Yay., İstanbul 1996.
- BRAUDEL, Fernand, *Maddi uygarlık, ekonomi ve kapitalizm: XV-XVIII. yüzyıllar: gündelik hayatın yapıları*, C. I, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yay., Ankara 1993.
- BRAUDEL, Fernand, *Maddi uygarlık, ekonomi ve kapitalizm: XV-XVIII. yüzyıllar: mübadele oyunları*, C. II, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara 1993.
- BRAUDEL, Fernand, *Maddi uygarlık, ekonomi ve kapitalizm: XV-XVIII. yüzyıllar: dünyanın zamanları*, C. III, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yay., Ankara 1993.
- BRAUDEL, Fernand, *Tarih Üzerine Yazılar*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 1992.

- BRAUDEL, Fernand, *Uygarlıkların Grameri*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, İstanbul 1996.
- BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras*, Metis Yay., İstanbul 2008.
- CAMBELL, Joseph, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, (çev. Sabri Gürses), Kabalcı Yay., 2. Baskı, İstanbul 2010.
- CAN, Şefik (hızl), *Mesnevi Hikâyeleri*, (hızl. Şefik Can), Ötüken Yay., İstanbul 2003.
- CHAMBERS, Iain, *Göç, Kültür, Kimlik*, (çev. İsmail Türkmen ve Mehmet Beşikçi), Ayrıntı Yay., İstanbul 2005.
- ÇEHOV, A., *Vişnenin Cinsiyeti*, (çev. Pınar Kür), İletişim Yay., İstanbul 2000.
- ÇELEBİOĞLU, Amil (sadeleştiren), Mevlânâ, *Mesnevi-i Şerif*, Timaş Yay., İstanbul 2007.
- ÇAPANOĞLU, Münir Süleyman, *İdeal Gazeteci, Efendi Babamız Ahmet Mithat*, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1964.
- ÇÜÇEN, A. Kadir, *Heidegger'de Varlık ve Zaman*, Asa Yay., Bursa 2003.
- DAĞLI, Yücel, vd. (hızl), *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 7. Kitap, YKY, İstanbul 2003.
- DAWSON, Christopher, *Batının Oluşumu*, (çev. Dinç Tayanç), Dergâh Yay., İstanbul 1976.
- DE CERTEAU, Michel, *Gündelik Hayatın Keşfi-I*, (çev. Lale Arslan Özcan), Dost Kitabevi, Ankara 2008.
- DELEUZE, Gilles ve Guattari, Felix, *Kapitalizm ve Şizofreni 1 Göçebibilim İncelemesi: Savaş Makinası*, Bağlam Yay., İstanbul 1990.
- DEMİR, Ali Faik, *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2003.
- DENKER, Bedriye Tolun, *Yerleşme Coğrafyası Kırsal Yerleşmeleri*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1977.
- DİAMOND, Jared, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, (çev. Ülker İnce), Tübitak Yay., Ankara 2002.
- DOĞANAY, Hayati, *Coğrafya'ya Giriş*, Çizgi Kitabevi, 5. Baskı, Konya 1999.
- DUMAS, Aleksander, *Kafkasya Maceraları*, (çev. Sedat Özden), Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2000.
- DURUKAN, Kaan, *Doğu-Batı İkilemine Dört Bakış*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2004.

- DUVERGER, Maurice, *Metodoloji Açısından Sosyal Bilimlere Giriş*, (çev. Ünsal Oskay), Bilgi Yay., Ankara 1973.
- EAGLETON, Terry, *Edebiyat Kuramı*, (çev. Tuncay Birkan), Ayrıntı Yay., 3. Baskı, İstanbul 2011.
- ELÇİN, Şükrü, *Türk Edebiyatında Tabiat*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1993.
- ELİOT, T. S., *Kültür Üzerine Düşünceler*, (çev. Sevim Kantarcıoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- EMRE, Akif, *Göstergeler*, İz Yay., İstanbul 1997.
- ENGİNÜN, İnci (hızl), *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, Dergâh Yay., İstanbul 1994.
- ENGİNÜN, İnci (hızl), *Abdülhak Hâmid'in Mektupları I*, Dergâh Yay., İstanbul 1995.
- ENGİNÜN, İnci (hızl), *Abdülhak Hâmid'in Mektupları II*, Dergâh Yay., İstanbul 1995.
- ENGİNÜN, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyete (1839-1923)*, Dergâh Yay., İstanbul 2006.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., 30. Baskı, İstanbul 2003.
- ERİKSEN, Thomas Hylland, *Etnisite ve Milliyetçilik*, (çev. Ekin Uşaklı), Avesta Yay., İstanbul 2004.
- ERİNÇ, Sırrı-ÖNGÖR, Sami, *Ülkeler Coğrafyası*, MEB Yay., İstanbul 1982.
- ERKAL, Mustafa E., *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, Filiz Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1987.
- ERKAN, Aydın Osman, *Tarih Boyunca Kafkasya*, Chiviyazıları Yay., İstanbul 1999.
- ERKAN, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri 1878-1908*, KATÜ Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., Trabzon 1996.
- ERSANLI, Büşra, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yay., İstanbul 2003.
- FENTON, Steve, *Etnisite Irkçılık, Sınıf ve Kültür*, (çev. Nihat Şad), Phoenix Yay., Ankara 2001.
- FİNDLEY, Carter, *Ahmet Midhat Efendi Avrupa'da*, (çev. Ayşe Anadol), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- FİNN, Robert P., *Türk Romanı İlk Dönem 1872-1900*, (çev. Tomris Uyar), Agora Kitaplığı, 2. Baskı, İstanbul 2003.
- FORSTER, Edward. M., *Roman Sanatı*, (çev. Ünal Aytür), Adam Yay., İstanbul 1985.
- GİDDENS, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, (çev. Ersin Kuşdili), Ayrıntı Yay., 2. Baskı, İstanbul 1998.

- GÖKÇE, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., İstanbul 1979.
- GÖKÇEK, Fazıl, *Osmanlı Kapısında Büyüme (Ahmet Mithat Efendi'nin Hikâye ve Romanlarında Gayrimüslim Osmanlılar)*, İletişim Yay., İstanbul 2006.
- GÖKÇEK, Fazıl, *Küllerinden Doğan Anka (Ahmet Midhat Efendi Üzerine Yazılar)*, Dergâh Yay., İstanbul 2012.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (sadeleştiren), *Mesnevi ve Şerhi*, C.3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.
- GÖZENÇ, Selami, *Avrupa Ülkeler Coğrafyası I*, İstanbul Üniv. Yay., İstanbul 1985.
- GRİLLET, Alain Robbe, *Yeni Roman*, (çev. Asım Bezirci), Ara Yay., İstanbul 1989.
- GROSZ, Elizabeth vd., *Yitik Ülke Masalları: Kimlik ve Yer Sorunsalı*, (çev. Türkan Yöney), Sarmal Yay., İstanbul 1996.
- Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, Metis Yay., İstanbul 2009.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yay., İstanbul 2006.
- Halide Edib, *İngiliz Edebiyatı Tarihi*, C. I, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1940.
- HAMMER, J. F., *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. IX, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1992.
- HARDY, Thomas, *Çılgın Kalabalıktan Uzakta*, (çev. Raif Olgun), MEB Yay., İstanbul 1946.
- HARVEY, David, *Sosyal Adalet ve Şehir*, (çev. Mehmet Morali), Metis Yayınları, İstanbul 2009.
- HARVEY, David, *Postmodernliğin Durumu*, (çev. Sungur Savran), Metis Yay., İstanbul 1997.
- HAVENS, George R., *Fikirler Çağı*, (çev. Dr. Behzat K. Yeğen), MEB Sosyal İlimler Komisyonu Yay., İstanbul 1971.
- HAYDAR, Gülzar, *Şehirlerin Ruhu*, (çev. Gürkan Sekmen), İnsan Yay., İstanbul 1991.
- HİSAR, Abdülhak Şinasi, *Fahim Bey ve Biz*, Varlık Yay., İstanbul 1966.
- HOBSON, John M., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, (çev. Esra Ermert), YKY, 3. Baskı, İstanbul 2011.
- HUGO, Victor, *Notre Dame de Paris*, (çev. Nesrin Altınova), Sosyal Yay., İstanbul 1999.
- JAHN, Manfred, *Narratology: A Guide to the Theory of Narrative*, <http://www.uni-koeln.de/~ame02/pppn.htm>. (07.05.2013).

- JAMESON, Fredric, *Postmodernizm ya da geç kapitalizmin kültürel mantığı*, (ev. Nuri Plmer), YKY Yay., İstanbul 1992.
- IVANOF, Sava N., *Karadeniz*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1928.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, (hzl. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 1982.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, (ev. Zakir Kadirî Ugan), Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay., İstanbul 1986.
- İbn Haldun, *Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar*, (Türkçesi Vecdi Akyüz), Dergâh Yay., İstanbul 2004.
- İHSANOğLU, Ekmeleddin-ŞEŞEN, R. vd., *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, C.I, İslâm, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2000.
- İHSANOğLU, Ekmeleddin, *Osmanlılar ve Bilim Kaynaklar Işığında Bir Keşif*, Nesil Yay., İstanbul 2003.
- İNAN, Abdükadir, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, TTK Yay., Ankara 1991.
- İNAN, Abdükadir, *Tarihte ve Bugün şamanizm*, TTK Yay., Ankara 1959.
- İNĆİ, Handan, *Roman ve Mekân*, Arma Yay., İstanbul 2003.
- KANTARCIOğLU, Sevim, *Türk ve Dünya Romanlarında Modernizm*, Paradigma Yay., İstanbul 2007.
- KAPLAN, Mehmet, *Tevfik Fikret Devir-şahsiyet-Eser*, Dergâh Yay., 4. Baskı, İstanbul 1995.
- KAPLAN, Mehmet, *Nesillerin Ruh*, Dergâh Yay., 9. Baskı, İstanbul 2005.
- KARAİSMAİLOğLU, Adnan-ERDOğAN, Armağan (hzl.), *Mesnevi'den 800 Beyit*, Konya Valiliği Kültür ve Turizm Müd. Yay., Konya 2007.
- KARAKHİ, Muhammed Tahir, *Kafkas Mücahidi İmam şamilin Gazavatı*, (ev. T. Cemal Kutlu), Gözde Kitaplar Yay., İstanbul 1987.
- KARAKÖSE, şaban, (hzl), *Mevlânâ'dan Düşündüren Hikâyeler*, Yakamoz Yay., İstanbul 2007.
- KARAKUş, Mahmut-Oraliş, Meral (hzl), *Bellek, Mekân İmge (Prof. Dr. Nilüfer Kuruyazıcı 'ya Armağan)*, Multilingual Yay., İstanbul 2006.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, C. 7, TTK Yay., 7. Baskı, Ankara 2011.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, C. 8, TTK Yay., Ankara 1962.
- KARPAT, Kemal, *Osmanlı Modernleşmesi*, (ev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İmge Kitabevi, İstanbul 2002.

- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma Ve Göçler*, (çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- KAYA, Bayram Ali (hızl.), *Mesneviden Seçmeler*, Metropol Yay., İstanbul 2005.
- KAZANCIGİL, Aykut, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, Etkileşim Yay., İstanbul 2007.
- KEFELİ, Emel, *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*, 3F Yay., İstanbul 2006.
- KEFELİ, Emel, *Batı Edebiyatında Akımlar*, Dergâh Yay., İstanbul 2012.
- KIRAN, Zeynel-(EZİLER) KIRAN, Ayşe, *Yazınsal Okuma Süreçleri*, Seçkin Yay., 3. Baskı, Ankara 2007.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkasya Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Yay., Ankara 1993.
- KIZILÇELİK, Sezgin, *Batı Bataklığı*, Anı Yay., Ankara 2005.
- KİNG, Charles, *Karadeniz*, (çev. Zülal Kılıç), Kitap Yay., İstanbul 2008.
- KİNG, Anthony D., *Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi*, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1998.
- KOENİĞ, Samuel, *Sosyoloji, Toplum Bilimine Giriş* (çev. S. Sucu-O. Aykaç), Ütopya Yay., İstanbul 2000.
- KÖSE, Osman, *Küçük Kaynarca Andlaşması*, TTK Yay., Ankara 2006.
- KUDRET, Cevdet, *Ahmet Midhat*, TDK Yay., Ankara 1962.
- KUNDERA, Milan, *Roman Sanatı*, Can Yay., İstanbul 2009.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1972.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 1987.
- KÜÇÜKKALAY, A. Mesud, *Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.
- LACOSTE, Yves, *Coğrafya Savaşmak İçindir*, Doruk Yay., Ankara 2004.
- LADURİE, Emmanuel Le Roy, *Romans Karnavalı*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, İstanbul 2002.
- LEFEBVRE, Henri, *The Production of Space*, translated by Donald Nicholson-Smith, Oxford: Blackwell, USA 1991.
- LOOMBA, Ania, *Kolonyalizm Postkolonyalizm*, (çev. Mehmet Küçük), Ayrıntı Yay., İstanbul 2000.

- LUKÁCS, Georg, *Roman Kuramı*, (çev. Cem Soydemir), Metis Yay., 3. Baskı, İstanbul 2011.
- LYNCH, Kevin, *Kent İmgesi*, (çev. İrem Başaran), Türkiye İş Bankası Yay., 3. Baskı, İstanbul 2011.
- MALLORY, William E.-SIMPSON-HOUSLEY Paul (ed.), *Geography and Literature (A Meeting of the Disciplines)*, Syracuse University Press, USA 1987.
- McCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2012.
- MERİÇ, Cemil, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yay., 15. Baskı, İstanbul 2009.
- Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevi*, (hzl. Ali Yaver Caferi), Tablet Yay., Konya 2007.
- Mme de Stael, *Edebiyata Dair*, (çev. Safiye-Vahdi Hatay), MEB Yay., Ankara 1989.
- MONTESQUIEU, *Kanunların Ruhu Üzerine*, C. I, (çev. Fehmi Baldaş), MEB Yay., Ankara 1963.
- MONTESQUIEU, *Kanunların Ruhu Üzerine*, C. II, (çev. Fehmi Baldaş), MEB Yay., Ankara 1965.
- MONTESQUIEU, *Romalıların Yükselişi ve Düşüşü*, (çev. Ahmet Saki, sadeleştiren Resul Bozyel), Söylem Yay., İstanbul 2001.
- MONTESQUIEU, *İran Mektupları* (çev. Muhiddin Göklü), Anka Yay., İstanbul 2003.
- MORAN, Berna, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İletişim Yay., 3. Baskı, İstanbul 2000.
- MORLEY, David-ROBİNS, Kevin, *Kimlik Mekânları*, (çev. Emrehan Zeybekoğlu), Ayrıntı Yay., 2. Baskı, İstanbul 2011.
- NİSBETT, Richard E., *Düşüncenin Coğrafyası*, Varlık Yay., İstanbul 2011.
- NORA, Pierre, *Hafıza Mekânları*, (çev. Emin Özcan), Dost Kitabevi, Ankara 2006.
- KOENİNG, Samuel, *Sosyoloji, Toplum Bilimine Giriş*, (çev. S. Sucu-O. Aykaç), Ütopya Yay., İstanbul 2000.
- OKAY, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Dergâh Yay., 4. Baskı, İstanbul 2008.
- OKAY, Orhan, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, Dergâh Yay., İstanbul 2005.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Bektaşî Menakıplarında İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.
- ÖNCÜ, Ayşe-WEYLAND, Petra (der.), *Mekân, Kültür İktidar*, (çev. Leyla Şimşek-Nilgün Uygun), İletişim Yay., 2. Baskı, İstanbul 2007.

- ÖRENÇ, Ali Fuat, *Balkanlarda İlk Dram Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, Babıali Kültür Yay., İstanbul 2009.
- ÖZÇAĞLAR, Ali, *Coğrafyaya Giriş*, Hilmi Usta Matbaacılık, Ankara 2006.
- ÖZEY, Ramazan, *Avrupa Coğrafyası*, Aktif Yay., İstanbul 2009.
- ÖZGÜÇ, Nazmiye-Tümertekin, Erol, *Coğrafya Geçmiş-Kavramlar-Coğrafyacılar*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2000.
- ÖZÖN, Mustafa N., *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1934.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 2, Faisal Finans Kurumu Yay., İstanbul 1986.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Avrupa Türkiyesi'ni Kaybımız Rumeli'nin Elden Çıkışı*, Babıali Kültür Yay., İstanbul 2006.
- PAPŞU, Murat (ed.), *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, Chiviyazıları Yay., İstanbul 2004.
- PARLA, Jale, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İletişim Yay., 5. Baskı, İstanbul 2012.
- PICKLES, John, *Uzamların Tarihi Haritacılık Mantığı Haritalandırma ve Coğrafi Olarak Kodlanmış Dünya*, (çev. Kerem Işık), YKY, İstanbul 2011.
- RADO, Şevket, *Ahmet Midhat Efendi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1986.
- ROUSSEAU, Jean Baron, *Bağdad'dan Haleb'e Arabistan Seyahati*, (çev. Ali Suad, hzl. Resul Bozyel), Maviyağaç Yay., İstanbul 2006.
- RUTHERFORD, Jonathan, vd., *Kimlik: Topluluk/ Kültür/ Farklılık*, (çev. İrem Sağlamer), Sarmal Yay., İstanbul 1998.
- SAİD, Edward W., *Kültür ve Emperyalizm*, (çev. Necmiye Alpay), Hil Yayınları, İstanbul 1995.
- SAİD, Edward W., *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, (çev. Berna Ülker), Metis Yay., 4. Baskı, İstanbul 2008.
- SARIALIOĞLU, Kenan (çev), *Cân Yücedir Göklerden Mevlânâ Mesnevi'den Seçmeler*, Dünya Kitapları, İstanbul 2004.
- SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- SCARRY, Elaine, *Kitapla Hayal Etmek*, (çev. Bülent O. Doğan), Metis Yay., İstanbul 2006.
- SENA, Cemil, *Filozoflar Ansiklopedisi*, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul 1976.

- SENNETT, Richard, *Ten ve Taş Batı Uygarlığında Beden ve Şehir*, (çev. Tuncay Birkan), Metis Yay., İstanbul 2002.
- SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2006.
- SEZER, Baykan, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1979.
- SEZER, Baykan, *Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1990.
- SIEGFRIED, André, *Milletlerin Karakterleri*, Varlık Yay., İstanbul 1961.
- SMİTH, Anthony D., *Milli Kimlik*, (çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yay., İstanbul 1994.
- SOMERSAN, Semra, *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk*, İstanbul Bili Üniv. Yay., İstanbul 2004.
- SOROKİN, Pitirim A., *Çağdaş Sosyoloji Teorileri*, C. I, (çev. Münir Raşit Öymen), İstanbul Matbaası, 2. Baskı, İstanbul 1975.
- SPENCER, Edmund, *Türkiye, Rusya, Karadeniz ve Çerkezistan*, (çev. Dilek Cenkçiler), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014.
- STEVİCK, Philip, *Roman Teorisi*, (çev. Sevim Kantarcıoğlu), Gazi Üniv. Yay., Ankara 1988.
- ŞİMŞİR, Bilâl, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. 1-3, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989.
- TANİLLİ, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası XVI ve XVII. Yüzyıllar*, C. III, Say Yay., İstanbul 1990.
- TANİLLİ, Server, *Uygarlık Tarihi*, Adam Yay., İstanbul 2004.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1956.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Yaşadığım Gibi*, Dergâh Yay., 5. Baskı, İstanbul 2006.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, Ülkü Yay., Ankara 1946.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, Dergâh Yay., 26. Baskı, İstanbul 2009.
- TAVKUL, Ufuk, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, Ötüken Yay., İstanbul 2002.
- TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yay., İstanbul 2007.
- TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya'da Kültürel Etkileşim*, TDK Yay., Ankara 2009.
- TEKİN, Mehmet, *Roman Sanatı*, Ötüken Yay., 9. Baskı, İstanbul 2001.

- TELLİOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yay., Trabzon 2004.
- TEPEBAŞILI, Fatih, *Roman İncelemesine Giriş*, Çizgi Yay., Konya 2012.
- TEPEBAŞILI, Fatih, *Edebiyat ve Roman*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.
- TEZ, Zeki, *Astronomi ve Coğrafyanın Kültürel Tarihi*, Doruk Yay., İstanbul 2009.
- TOPTAŞ, Hasan Ali, *Uykuların Doğusu*, İletişim Yay., 3. Baskı, İstanbul 2011.
- TUKİN, Cemal, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul 1947.
- TÜMER, Gürhan, *İnsan-Mekân İlişkileri ve Kafka*, E. Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi Baskı İşliği, İzmir 1979.
- TÜMERTEKİN, Erol, *Çağdaş Coğrafi Düşüncenin Oluşumu ve Paul de la Blache*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1990.
- TÜMERTEKİN, Erol, *Ekonomik Coğrafya*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994.
- TÜMERTEKİN, Erol-Özgüç, Nazmiye, *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekân*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2004.
- UÇ, Himmet, *Roman Eleştiri Terimleri*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2006.
- URRY, John, *Mekânları Tüketmek*, (çev. Rahmi G. Ögdül), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999.
- US, Hakkı Tarık (hızl.), *Bir Jübilenin İntiba'ları Ahmed Midhat'ı Anıyoruz*, (y.y.), İstanbul 1955.
- ÜLGER, İbrahim, *İbni Haldun Işığın Kaynağı Doğu-4*, Berfin Yay., İstanbul 2004.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., 8. Baskı, İstanbul 2005.
- VİROLİ, Maurizio, *Vatan Aşkı, Yurtseverlik ve Milliyetçilik Üzerine Bir Deneme*, (çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yay., İstanbul 1997.
- WALLERSTEİN, Immanuel, *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*, Aram Yayınları, İstanbul 2003.
- WATT, Ian, *Romanın Yükselişi*, (çev. Ferit Burak Aydar), Metis Yay., İstanbul 2007.
- WEBER, Max, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, (çev. Musa Ceylan), Bakış Yay., İstanbul 2000.
- WELLEK, René-WARREN, Austin, *Edebiyat Teorisi*, (çev. Ömer Faruk Huyugüzel), Akademi Kitabevi, İzmir 2001.

WESTPHAL, Bertrand, *Geocriticism Real and Fictional Spaces*, translated by Robert T. Tally, Palgrave Macmillan, United States 2011.

Makaleler

AHISKA, Meltem, “‘Kimlik’ Kavramı Üstüne Fragmanalar”, *Defter*, S. 27 (1996), s. 11-35.

Ahmet Midhat, “Ravi’ye Mukabele”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3552, s. 3-4.

AK, Mahmut, “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 2, S. 4 (2004), s. 163-211.

AKBULUT, Gülpınar, “Doğu-Batı Ayrımında Coğrafyada Mekân Kavramı ve Mekânın Denetimi”, *Sosyoloji ve Coğrafya*, (yay. hzl. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan), Kızılelma Yay., İstanbul 2006, s. 931-944.

AKSOY, Nazan, “Coleridge’nin Şiir Kuramı”, *Şiir ve Şiir Kuramı Üstüne Söylemler*, (Nazan Aksoy, vd.), Düzlem Yay., İstanbul 1996.

AKYILDIZ, Olcay, “Muhayyelât-ı Ahmet Mithat: Söylemsel Bir Strateji Olarak ‘Seyahat-i Zihniye’”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 47, S. 47 (2012), s. 9-34.

AKYOL, İ. Hakkı, “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 511-571.

ALVER, Köksal, “Kent İmgesi”, *Kent Sosyolojisi*, (ed. Köksal Alver), Hece Yay., Ankara 2012, s. 9-31.

ALVER, Köksal, “Romanın Dilinde Kent”, *Hece*, S. 147 (Mart 2009), 67-75.

ANDI, Fatih, “Bir Medeniyet Algılaması Olarak Ahmet Midhat Efendi’nin Paris’i”, *İlmî Araştırmalar*, S. 20 (2005), s. 7-25.

ANDI, Fatih, “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Beykoz”, *İlmî Araştırmalar*, S. 21 (2006), s. 7-14.

ARIK, Remzi Oğuz, “Coğrafyadan Vatana”, *Coğrafyadan Vatana*, Yeni Matbaa, Ankara 1956.

ASİLTÜRK, Baki, “Ahmet Midhat Efendi Müsteşrikler Kongresinde”, *Türk Dili*, S. 521 (1995), s. 570-576.

ASLAN, Cahit, “Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü”, s. 1-33, <http://www.oguzyurdu.net/arastirma/birsoykiriminiadi.pdf>, (20 Haziran 2014).

AYMAN, Zehra, “Bellek Mekânı Olarak Sınır ve Ötekilik: Kars Şehri”, *Toplum ve Bilim*, S. 107 (2006), s. 145-189.

- AYTAÇ, Ömer, “Mekân(ın) Sosyolojisi: Toplumsalın Yeniden Kuruluşu”, *Sosyoloji ve Coğrafya*, (yay. hzl. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan), Kızılelma Yay., İstanbul 2006, s. 876-895.
- AYTAÇ, Ömer, “Moderniteden Postmoderniteye Değişen Mekân Anlayışları”, *Sosyoloji ve Coğrafya*, (yay. hzl. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan), Kızılelma Yay., İstanbul 2006, s. 897-913.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 13, N.1-2 (Ekim 1951/Temmuz 1952), s. 56-78.
- BARTHES, Roland, “Göstergebilim ve Şehircilik”, *Göstergebilimsel Serüven*, (çev. Mehmet Rifat- Sema Rifat), Kaf Yay., İstanbul 1999, s. 263-277.
- BATUR, Enis, “Coğrafyasızlar İçin Haritalar”, *İmgeleri Kim Dinler*, YKY, İstanbul 2004, s. 71-74.
- BAYAT, Fuzuli, “Türk Mitolojisinde Dağ Kültü”, *folklor/edebiyat*, C. 12, S. 46 (2006/2), s. 47-60.
- BAYDAR, Zerrin, “Antikçağ Batı Düşüncesinde Doğu Bilgisi: Kaynaklar ve Temeller”, *Tarihte Doğu-Batı Çatışması*, (yay. hzl. Ertan Eğribel-Ufuk Özcan), Kızılelma Yay., İstanbul 2005, s. 181-194.
- BEAUDET, Pierre, “Atina ve Mısır’da Antik Uygarlıklar ve ‘Batı’nın İcad Edilmesi”, *Medeniyetler Çatışması*, (der. Murat Yılmaz), Vadi Yay., 7. Baskı, İstanbul 2002, s. 308-317.
- BEKİROĞLU, Nazan, “Unutulmuş Bir Müsteşrik: Olga dö Lebedava/Madam Gülnar”, *Dergâh*, S. 4 (Aralık 1993), s. 8-10.
- BERBER, Ferhat, “19. Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 31 (Güz 2011), s. 17-49.
- BERBER, Özlem, “Yok-Yer, Yersizleşme ve Yersizyurtsuzluk Kavramları Üzerine Bir Sorgulama”, *idealkent*, S. 3 (2011), s. 142-157.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Karadeniz’in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve ‘Mîrî Ticâret’ Teşebbüsü”, *Belleten*, C. 55, S. 214 (Aralık 1991), s. 687-755.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Tepedelenli Ali Paşa”, *DİA*, 41, İstanbul 2011, s. 475-479.
- BİNGÖL, Yılmaz ve Pakiç, Ahmet, “Anadoluculuk Hareketi ve Üç Tarz-ı Siyaset”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 50 (2011), s. 113-137.
- BİROL Özerk, Gaye-Akgün Yüksekli, B., “Küresel Kent, Kentsel Markalaşma ve Yok-Mekân İlişkileri”, *idealkent*, S. 3 (2011), s. 82-93
- BOSTANCI, Naci, “Ev Deyip Geçmemek Gerek”, *Zaman*, 26.06.2005. http://www.zaman.com.tr/yorum_ev-deyip-gecmemek-gerek_186612.html (13.12. 2013).

- BOWMAN, Glen, “Filistin Kimliği ve Ulusal Bilincin Oluşması”, *Yitik Ülke Masalları: Kimlik ve Yer Sorunsalı*, Sarmal Yay., İstanbul 1996, s. 7-35.
- COŞKUN, Sezai, “Sezai Karakoç’un Şiirleri Üzerinde Edebiyat-Medeniyet-Coğrafya İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme”, *Turkish Studies*, Volume 5/1 (Winter 2010), s. 843-885.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “Karadeniz’in Kuzey Bölgesinin Türkleşmesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 9-16.
- DEMİRTAŞ, Sibel, vd., “Mekân ve Ötekiler”, *Defter*, S. 28 (1996), s. 39-43.
- DERVİŞCEMALOĞLU, Bahar, “Anlatıda Mekân”, *Yeni Türk Edebiyatı*, S. 5 (Nisan 2012), s. 67-86.
- DÖLEN, Emre, “Coğrafya ve Haritacılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 191-196.
- DURSUN, Davut vd., “Kafkasya”, *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 157-162.
- EMECEN, Feridun M., “Batı’nın Doğu’su-Doğu’nun Batı’sı: İstanbul”, *Tarihte Doğu-Batı Çatışması*, (yay. hzl. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan), Kızılelma Yay., İstanbul 2005, s. 272-277.
- ENGİNÜN, İnci, “Edebiyatımızda Rus Tipleri”, *Araştırmalar ve Belgeler*, Dergâh Yay., İstanbul 2000, s. 313-321.
- ESEN, Nüket, “Ahmet Midhat: Hayat, Külliyyat”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C. 27, S. 2 (2003), s. 127-131.
- FOUCAULT, Michel, “Öteki Mekânlara Dair”, (çev. Burak Boysan-Deniz Erksan), *Defter*, S. 4 (1988), s. 7-15.
- FROSH, Stephan, “Toplumsal Bir Yaşantı Olarak Kimlik Bunalımı”, *Defter*, S. 26 (1996), s. 40-57.
- GOTTDIENER, M., “Mekân Kuramı Üzerine Tartışma: Kentsel Praksise Doğru”, (çev. Ç. Keskinok), *Praksis*, S. 2 (Bahar 2001), s. 248-267.
- GÖKÇEK, Fazıl, “Ahmet Midhat Efendi ve Türk Dünyası”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 1 (2008), s. 41-54.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, “Osmanlılarda Coğrafya Bilimi”, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, (ed. Yavuz Unat), Nobel Yay., Ankara 2010, s. 593-646.
- GÜNGÖR, Harun, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, *Türkler*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- GÜRKAN, İhsan, “Jeopolitik ve Stratejik Yönleriyle Balkanlar ve Türkiye Geçmişin Işığında Geleceğe Bakış”, *Balkanlar*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yay., İstanbul 1993, s. 259-272.

- HARVEY, David, "Between Space and Time: Reflections on the Geographical Imagination", *Annals of the Association of American Geographers*, 1990, Vol. 80, No.3, ss. 418-434. <http://links.jstor.org/sici?sici=0004-5608%28199009%2980%3A3%3C418%3ABSATRO%3E2.0.CO%3B2-Z> (25.06.2012).
- HARVEY, David, "Postmodernizme Bir Bakış", (çev. Oğuz Işık), *Birikim*, S. 49 (Mayıs 1993), s. 55-59.
- İŞİK, Oğuz, "Değişen Toplum/Mekân Kavrayışları: Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânlaşması", *Toplum ve Bilim*, S. 64-65 (1994), s. 7-36.
- İMANÇER, Dilek, "Çağdaş Kimliğin Yapılanma Süreci ve Televizyon", *Doğu Batı*, S. 23 (2003), s. 233-250.
- İNALCIK, Halil, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yay., İstanbul 1993, s. 9-32.
- İZGİ, Cevat, "Osmanlı Medreselerinde Coğrafya Eğitimi", *Osmanlı Medreselerinde İlim -Tabii İlimler-*, C. 2, İz Yay., İstanbul 1997, s. 231-248.
- JAMESON, Fredric, "Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı", *Postmodernizm*, (hızl. Necmi Zekâ, çev. Güleğüş Naliş vd.), Kıyı Yay., 2. Baskı, İstanbul 1994, s. 59-116.
- KAÇMAZOĞLU, Bayram, "Doğu-Batı Çatışması Açısından Globalleşme", *Eğitim Araştırmaları Dergisi*, Anı Yay., S. 6 (2002), s. 44-55.
- KARPAT, Kemal, "Balkanlar", *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 25-32.
- KARPAT, Kemal, "21 Mayıs Konferansı", *Nart*, S. 37 (Mayıs- Haziran 2004), s. 12-14.
- KAYGANA, Mehmet, "Rusya Matbuatı ve Ahmet Midhat Efendi", *Şerif Aktaş'a Armağan*, Kurgan Edebiyat Yay., Ankara 2012, s. 250-254.
- KEFELİ, Emel, "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Edebiyat Coğrafyası: Acâib-i Âlem", *Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Midhat Üzerine Eleştirel Yazılar*, (hızl. Nüket Esen, Erol Köroğlu), Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 2006, s. 217-230.
- KEFELİ, Emel, "Kıbrıs Türk Şiirine Géo-littéraire Bir Yaklaşım", *Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildirileri*, C. I, DAÜ Yay., Gazimagosa 2006, s. 257-278.
- KEFELİ, Emel, "Coğrafya Merkezli Okuma", *Turkish Studies*, Volume 4/1-I (Winter 2009), s. 423-433.
- KEFELİ, Emel, "Kültürlerarası İlişkiler Açısından Seyahatler ve Seyahatnameler", 08.05.2003 tarihinde Lefke Avrupa Üniversitesi'nde düzenlenen Karşılaştırmalı Edebiyat Sempozyumu'nda sunulan bildiri.
- KEFELİ, Emel, "Yazarlar ve Kentler: Tanpınar ve Beş Şehir Örneği",

- KEFELİ, Emel, “Edebiyatta Disiplinlerarası Yaklaşımlar: Géocritique”. Bu çalışma, Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün 1-2 Kasım 2012 tarihinde Günay Kut onuruna düzenlediği *Metin Tespitinden Metinsel Eleştiriye* başlıklı uluslararası sempozyumda sunulmuş bildiri metnidir.
- KERİMİ, Fatih, “Ahmet Midhat Efendi ve Şimal Türkleri”, *Türk Yurdu*, S. 30 (1913), s. 97-98.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali, “Kimlikler Okyanusu”, *Doğu Batı*, S. 23 (2003), s. 155-159.
- KIRKOĞLU, Serdar Rifat, “Anlatı Sanatının Olmazsa Olmazı: İmge”, *kitap-lık*, S. 74 (2004), s. 76-77.
- KIZILÇELİK, Sezgin, “Sosyal Bilimlerdeki Multidisiplinarite Yönelimleri Çerçevesinde Tarih ile Sosyolojinin Yakınlaşımı ve Baykan Sezer”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 25, No. 1 (Mayıs 2001), s. 1-14.
- KIZILÇELİK, Sezgin, “Sosyolojide Coğrafyacı Görüşler: İbni Haldun, Montesquieu ve Fernand Braudel Ekseninde Bir Değerlendirme”, *Sosyoloji ve Coğrafya*, (yay. hzl. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan), Kızılelma Yay., İstanbul 2006, s. 138-155.
- KOLOĞLU, Orhan, “Osmanlı Döneminde Balkanlar”, *Balkanlar*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yay., İstanbul 1993, s. 41-96.
- KORAT, Gürsel, “Yazar ve Coğrafya”. <http://www.edebiyathaber.net/yazar-ve-cografya/> (15.04.2013).
- KORKMAZ, Ramazan, “Romanda Mekân Poetiği”, *Edebiyat ve Dil Yazıları (Mustafa İsen'e Armağan)*, (ed. Ayşenur Külahlıoğlu İslam, Süer Eker), Ankara 2007, s. 339-415.
- KÖKDEN, Uğur, “Ahmet Mithat Efendi'nin Büyük Ailesi”, *kitap-lık*, S. 54 (2002), s. 156-159.
- KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Yakınçağın Başından Günümüze Ortadoğu Ülkelerinin Anadolu'ya Yönelik Politikaları”, *Türk Kültürü*, C. 29, S. 336 (Nisan 1991), s. 29-34.
- KUT, Günay, “Acâibü'l-Mahlûkât”, *DİA*, 1, İstanbul 1988, s. 315-317.
- Levine, Louis, “Pan-Slavizm and European Politics”, *Political Science Quartely*, no 29, 1914, s. 664-686.
- MASSEY, Doreen, “Politics and Space/time”, *Place and the Politics of Identity*, (der. M. Keith-S. Pile), Londra, Routledge 1993, s. 141-161.
<http://knowledgepublic.pbworks.com/f/MasseySpace.pdf> s. 65-84. (5 Haziran 2012).
- MAZZOLENİ, Donatella, “Kent ve İmgelem”, *Yitik Ülke Masalları: Kimlik ve Yer Sorunsalı*, (çev. Türkan Yöney), Sarmal Yay., İstanbul 1996, s. 87-107.
- MERMUTLU, Bedri, “Siyasî Coğrafya ve Müteferrika Matbaası”, s. 547-562.

- MİTCHELL, Kenneth, "Landscape and Literature", *Geography and Literature (A meeting of the Disciplines)*, (ed. William E. Mallory, Paul Simpson-Housley), Syracuse University Press, New York 1987, s. 23-29.
- MUKUL, İrfan, "Coğrafya Biliminin Bütünselliği ya da Farklılıkların Birliği", *Eğitim Toplum Bilim Dergisi*, C. 6, S. 24 (Güz 2008), s. 8-20.
- MUTMAN, Mahmut, "Üretilen mekân, yok olan mekân", *Toplum ve Bilim*, S. 64-65 (1994), s.181-196.
- NARLI, Mehmet, "Romanda Zaman ve Mekân Kavramı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Journal of Social Sciences)*, C. 5, S. 7 (Mayıs 2002), s. 91-106.
- ORHONLU, Cengiz, "Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.14, S.19 (1964), s. 115-140.
- OKAY, Orhan, "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", *kitap-lık*, S. 54 (2002), s. 130-136.
- OKAY, Orhan, "İktisatta Millî Düşünceye Doğru -İlk Görüşlerin 100. Yılı-", *Ahmet Midhat Efendi Kitabı*, (yay. hzl. Mustafa Armağan), Beykoz Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2007, s. 155-172.
- OKTAY, Derya, "Kent Kimliğine Bütüncül Bir Bakış", *idealkent*, S. 3 (Mayıs 2011), s. 8-19.
- ORTAYLI, İlber, "18. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", *Makaleler I*, Turhan Yay., Ankara 2000, s. 377-386.
- ÖZ, Asım, "Belleğin Karmaşık Yumağında Kent", *Hece*, S. 147 (Mart 2009), s. 89-95.
- ÖZARSLAN, Ersin, "Ârif Nihat Asya'nın Şiirlerinde Dış Dünya: Tarihi Coğrafya ve Şehir Tezahürleri", *Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 28 (2005), s. 145-175
- ÖZCAN, Ufuk, "Coğrafya/Mekân Üzerindeki Beşeri Etkinlik Açısından Batı Ortaçağı ve Feodalizm-Bizans İkiliği", *Sosyoloji ve Coğrafya*, Kızılelma Yay., İstanbul 2006, s. 336-358.
- ÖZÇAĞLAR, Ali, "Edebiyat Coğrafya İlişkisi", *II. Uluslararası Edebiyat ve Bilim –I Sempozyumu Bildirileri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, No: 407, Ankara 2011, s. 97-107.
- ÖZDEN, Kemal-Salur, Şammas, "Modern Kentleşme: Kimlik Bunalımı ve Yabancılaşma", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 41 (2009), s. 1-12.
- ÖZEY, Ramazan, "Balkanların Coğrafi Yapısı", *Balkanlar El Kitabı*, C. 1, (der. Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ), Vadi Yay., Ankara 2006, s. 13-34.
- PINARCIOĞLU, Melih, "Yeni Coğrafya ve Yerellikler", *Toplum ve Bilim*, S. 64-65 (1994), s. 90-110.

- POCOCK, D. C., "Place and the Novelist", *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, Vol. 6, No. 3 (1981), Blackwell Publishing, pp. 337-347. <http://www.jstor.org/stable/622292> (26.06.2012).
- ROBINS, Kevin, "Kent Tutsakları: Postmodern Kent de Ne Ola ki?", *Yitik Ülke Masalları*, (çev. Türkan Yöney), Sarmal Yay., İstanbul 1996, s. 55-85.
- RUTHERFORD, Jonathan, "Yuva Denilen Yer: Kimlik ve Farklılığın Kültürel Politikaları", *Kimlik: Topluluk/ Kültür/ Farklılık*, (çev. İrem Sağlamer), Sarmal Yay., İstanbul 1998, s. 7-29.
- RYAN, Marie-Laure, "Space and Narrative". <http://users.frii.com/mlryan/spaceentry.htm> (21.9.2013).
- RYAN, Marie-Laure, "Space, Place and Story". <http://users.frii.com/mlryan/spaceplace.pdf> (18.09.2013).
- SEZER, Baykan, "Sosyoloji ve Coğrafya Ders Notları", *Sosyoloji ve Coğrafya*, (yay. hzl. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan), Kızılelma Yay., İstanbul 2006, s. 51-99.
- SEZER, Baykan, "Tarihte Doğu-Batı Çatışması", *Tarihte Doğu-Batı Çatışması*, (yay. hzl. Ertan Eğribel, Ufuk Özcan), Kızılelma Yay., İstanbul 2005, s. 47-119.
- ŞENEL, Şennur, "19. ve 20. Yüzyılların Denge Oyununda Balkanlar", *Balkanlar El Kitabı*, C. 1, (der. Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ), Vadi Yay., Ankara 2006, s. 399-412.
- TALLY, Robert T., "Literary Cartography: Space, Representation, and Narrative". <https://digital.library.txstate.edu/bitstream/handle/10877/3932/fulltext.pdf?sequence=1> (25.06.2012).
- TALLY, Robert T., "Geocriticism and Classic American Literature", <https://digital.library.txstate.edu/bitstream/handle/10877/3923/fulltext.pdf> (25.06.2012).
- TAVKUL, Ufuk, "İslâmiyet'in XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kırım*, S. 25 (1998), s. 43-46.
- TEYMUR, Necdet, "Disiplinler aralığında(ki) mekân", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek: sempozyum bildirileri: yeni bir kavrayışa doğru*, (yay. hzl. Tanıl Bora, Semih Sökmen, Kaya Şahin), Metis Yay., İstanbul 1998, s. 269-280.
- TUNCEL, Metin, "Aras Nehri ve Siyasî Sınır Olarak Tarih Boyunca Oynadığı Rol", *Yakın Tarihimize Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını, Ankara 1992, s. 195-199.
- UÇAR, Meltem-Rifaioğlu, Mert N., "Yerel Kimliğin Mekânsal Temsili ve Québec Kentinde Korunması", *idealkent*, S. 3 (Mayıs 2011), s. 62-81.
- UĞURCAN, Sema, "Yola Çıkmadan-Yol Esnasında- Döndükten sonra -Ahmet Midhat Efendi'nin Romancılığında Bilgi, Hayal ve Tecrübenin Rolü-", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C. 30, S. 3 (2006), s. 313-327.

- UĞURCAN, Sema, “Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Tarih ve Medeniyet”, *Türk Dili*, S. 521 (1995), s. 554-563.
- ÜLGEN, Erol, Ahmet Midhat Efendi’de Askerlik Fikri ve *Gönüllü Romanı*”, s. 619-627.
- ÜLMAN, Halûk, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Dış Politika ve Doğu Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 272-292.
- VURMAY, M. Ayça, “Edebiyat, Coğrafya ve Uzam: Hardy’nin *Yuvaya Dönüş* Adlı Romanı”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C. 50, S. 2 (2010), s. 207-220.
- YETİŞ, Kazım, “Milli Edebiyat Anlayışı”, *İlmi Araştırmalar*, S. 8 (1999), s. 267-284.
- YOLCU, Mehmet Ali, “Koryak ve Çukçi Şamanlığında Transvestizm”, http://www.actaturcica.com/sayi8/IV_1_10.pdf (14 Kasım 2013).
- ZEKÂ, Necmi, “Yolları Çatallanan Bahçe, Aynalı Gökdelenler, Dil Oyunları ve Robespierre”, *Postmodernizm*, (der. Necmi Zekâ), Kıyı Yay., 2. Baskı, İstanbul 1994, s. 7-30.

Tezler

- BİLGİÇ, Neşe, *Ahmet Midhat Efendi’nin Letâif-i Rivâyât Adlı eserinin “Edebiyat Coğrafya Merkezli” İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- KAYA, Can, *Abdülhak Hâmid Üzerinde Edebiyat Coğrafyası Bakımından Bir Araştırma*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1952.
- KURAL, İkbâl, *Ahmet Midhat Efendi’nin Romanlarında Seyahat*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008.
- LEYLAK, Mehmet Halil, *I. Petro Döneminde Rusya’da Yapılan Yenilikler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990.
- ÖZDEMİR, Fatih, *Türk Romanında Ruslar*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.

Ansiklopedi ve Sözlük Maddeleri

- AHMAD, S. Maqbul-Ak, Mahmut, “Coğrafya”, *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 50-66.
- CLAVAL, Paul, “Coğrafya ve Sosyoloji”, *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü*, İletişim Yay., İstanbul 2011, s. 141-142.

- “Coğrafya”, *Ana Britannica*, C. 6, Ana Yay., İstanbul 1987, s. 78-81.
- “Coğrafya”, *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., 10. Baskı, Ankara 2005, s. 373.
- KUTLUER, İlhan, “Mekân”, *DİA*, 28, Ankara 2003, s. 550-552
- “Mekân” maddesi, *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., 10. Baskı, Ankara 2005, s. 1363.
- “Tarihî coğrafya” maddesi, *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., 10. Baskı, Ankara 2005, s. 1908.
- TUNCEL, Metin, “Karadeniz”, *DİA*, 24, İstanbul 2001, s.

İnternet

- <http://links.jstor.org/sici?sici=0004-5608%28199009%2980%3A3%3C418%3ABSATRO%3E2.0.CO%3B2-Z> (25.06.2012).
- <http://www.jstor.org/stable/622292> (26.06. 2012).
- <http://knowledgepublic.pbworks.com/f/MasseySpace.pdf> s. 65-84 (5.06. 2012).
- http://www.actaturcica.com/sayi8/IV_1_10.pdf (14.11. 2013).
- http://www.zaman.com.tr/yorum_ev-deyip-gecmemek-gerek_186612.html (13.12. 2013).
- <http://www.oguzurdu.net/arastirma/birsoykiriminadi.pdf>, (20.06. 2014).

ÖZGEÇMİŞ

29.04.1983'te Çankırı'da doğdum. İlk ve orta öğrenimimi 2001 yılında burada tamamladım. 2001-2006 yılları arasında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde lisans eğitimimi tamamladım. 2006-2008 yılları arasında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimimi "Hüseyin Cahit Yalçın'ın Fikir Hareketleri Dergisi'ndeki Edebî ve Fikrî Tartışmalar" başlıklı tezimle tamamladım. Aynı tarihlerde Dokuz Eylül Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Tezsiz Yüksek Lisans Programı'nı bitirdim. 2009 yılında Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başladım. 2009-2014 yılları arasında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Araştırma Görevlisi olarak (35. Madde kapsamında) çalıştım ve Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı'nda "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında Edebiyat Coğrafyası: Karadeniz ve Çevresi" konulu tezimle doktora programını tamamladım.